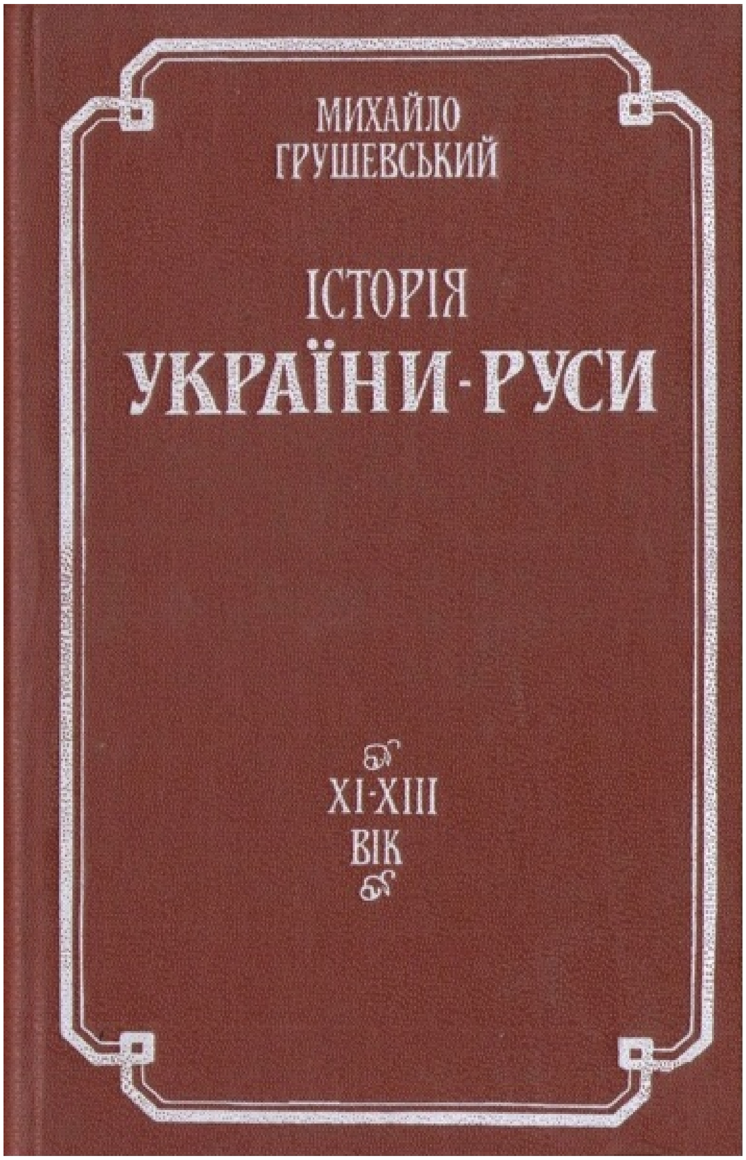

ТОМ II

Сей другий том Історії України-Руси складаєть ся з двох частин. Перша (глави I-III) подає історію розкладу й упадку Київської держави, аж до повного ослаблення державного житя в Київщині в середині XIII в. Друга частина містить спеціальні огляди українських земель за XI-XIII віки, їх місцевої історії й житя (глави IV-VI), та історію чорноморських степів, що стоїть в ріжних, досить тїсних звязках з історією України (гл. VIII). Історія Галицько-Волинської держави XIII-XIV в., що була полїтичною й культурною спадкоємницею Київської й протягнула самостійне державне житє українсько-руських земель ще на столїтє по упадку Київа, та огляд житя східньої України за столїтє, від середини XIII до середини XIV в., входять до третього тому, так само і загальні огляди суспільно-полїтичного устрою та культурного житя й побуту українських земель з часів самостійного державного житя.

В порівнянню з першим виданнєм, що вийшло з кінцем 1899 р., друге виданнє сього тому має деякі відміни і з формального боку, і що до свого змісту. Для більшої одноцїльности переніс я до сього тому огляди західнїх українських земель, що в першім виданню містили ся в томі третїм; окрім того, як взагалї в сїм другім виданню, перенесені під текст всї поменьші нотки,. в першім виданню подані по текстї. Окрім загальної ревізії текста, розширено його введеннєм подробиць, характеристичних для сучасних відносин і житя. Для перегляду додано при кінцї реєстр київських князїв. Додано новійшу лїтературу й згадано важнійші результати її. Їх вправдї не богато — історія Київської держави мало студіюєть ся останнїми часами; те що я від себе міг нового принести до сеї книги, теж переважно належить до другорядних детайлїв.

Прошу вважати на друкарські похибки, виказані при кінцї книги.

У Львові, март 1905 р.

I. Ярослав

ВСТУПНІ УВАГИ ПРО ПРОЦЕС РОЗКЛАДУ ДАВНЬОЇ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

В попередній частині сеї праці я оглянув процес утворення давньої Руської, Київської держави. Часи Володимира Сьвятого, та Великого, були кульмінаційною точкою сього процесу будови, завершеннєм, так би сказати — його механїчної еволюції, його зросту. Процес, який в противність сьому механїчному процесу можна б назвати хемічним — що все вводив в склад і житє київських провінцій вироблені еволюцією Київської держави норми і явища полїтичні, суспільні, правні, культурні — сей внутрішнїй процес протягом дальших столїть розвивав ся ще сильнїйше, ще інтензивнїйше. Сей час, особливо XI-XII в., то час найбільшого розвою київського князївсько-дружинного устрою в поодиноких землях, час найбільше інтензивного полїтичного житя, час розцьвіту староруської культури, штуки, письменства, виплеканого Київом. Але сам державний орґанїзм, очевидно, слабнув і упадав: слабла його внутрішня звязкість, його житєва енерґія й екстензивна сила. Розпочинаєть ся процес роскладу сеї державної будови, такий же повільний, як і процес будови, з такими ж періодами ослаблення, коли сей роскладовий процес задержував ся або наче й переривав ся. З такими періодами застою та перервами потягнув ся він майже цїлі два столїтя.

Два головні моменти зазначують ся в сїм процесї. Перший — се відокремленнє поодиноких земель давньої Руської держави та ослабленнє звязків між ними. Другий — ослабленнє самого її полїтичного центра — Київа. В сих напрямах аґонїя давньої Руської держави закінчила ся вповнї вже в серединї XIII в., але завдяки сформованню в українсько-руських землях нового полїтичного центра, що притягнув до себе західну частину її земель (Галицько-волинська держава), державне житє на Українї протягло ся ще столїтє довше.

Застої чи перерви в сїм роскладовім процесї робили ся наслїдком більш або меньш щасливих змагань поодиноких членів київської княжої династії до

відновлення давньої державної системи, залежности давнїх провінцій від Київа. Сї змагання протягом більш як століття від смерти Володимира затримують або звільняють сей процес роскладу й упадку Київської держави. Але вернути її назад, до відносин часів Володимира не удавало ся — як взагалі не вдають ся такі змагання обернути назад колесо історичної еволюції [1]).

На початку сього періода стоїть власне така особа — кн. Ярослава, що потрапив майже в цілости відновити державу свого батька й удержати її в своїх руках протягом досить довгого часу. Але й його князюваннє, коли дивити ся на нього в звязку цілого процесу, було тільки періодом реакції, перерви, застою в тім процесї розкладу. Нагадуючи дуже близько часи Володимира, князюваннє Ярослава було вже ослабленою копією їх. Се був проблиск енерґії, сильний, визначний тому, що ще сам процес розкладу був у початках — але з тим усім часи Ярослава входили вже в часи розкладу й упадку старої Київської держави.

[1]) Лїтературу історії Київської держави XI-XII вв. див. в примітцї 1.

СМЕРТЬ ВОЛОДИМИРА Й ПИТАННЄ ПРО СПАДЩИНУ; ДЖЕРЕЛА ДЛЯ СИХ ПОДІЙ; КАНДИДАТУРА БОРИСА; СМЕРТЬ ЙОГО Й ИНЬШИХ ВОЛОДИМИРОВИЧІВ; ВИСТУПЛЕННЄ ЯРОСЛАВА; ПОХІД НА КИЇВ; ВІЙНА З БОЛЕСЛАВОМ; ДРУГИЙ ПОХІД ЯРОСЛАВА; КІНЕЦЬ СЬВЯТОПОЛКА; ІСТОРИЧНА І ПОЕТИЧНА ТРАДИЦІЯ СИХ ВІЙН.

Як то часто бувало з такими славними будівничими держав і „збирачами земель”, Володимир цїлий вік попрацювавши коло відбудовання і зміцнення розсипаної руської державної храмини, нїчого не зробив, щоб забезпечити її від нової розсипки по своїй смерти. Династичний звязок, положений ним в основу державної, системи, хоч вносив певну орґанічну

одність в сю систему, далеко не забезпечав її політичної одноцільности. В сім мав нагоду переконатись і сам Володимир. Наші джерела переховали нам два факти: син Володимира, Святополк туровський в спілці з тестем Болеславом в. кн. польським готував повстаннє на батька, але Володимир завчасу довідав ся, увязнив сина і тримав його потім коло себе. Другий син, Ярослав новгородський вийшов із послушности батькови, перестав платити річну дань до Київа та почав стягати війська для боротьби з батьком. Володимир вмер серед приготовань до походу на неслухняного сина — „Богъ не дасть дьяволу радости", каже лїтописець [1]), а обидва сї Володимировичі, очевидно — найбільш енерґічні й амбітні між братами, слїдом виступили кандидатами на ролю свого батька — збирачами батьківських земель і претендентами на київський стіл. Не задовольнивши ся підручним становищем при батьку, ще меньш могли вони помиритись із другорядною ролею при котрімсь із своїх братів, і так виникає крівава усобиця в Володимирській династії зараз же по його смерти.

Хороба захопила Володимира серед плянів походу на Ярослава. Він був іще не старий, але хороба скрутила його, видно, сильно, так що він покликав собі до Київа одного з молодших синів — Бориса з Ростова. Джерела наші просто згадують, що перед смертию Володимира Борис був у Київі, але маючи свою власну волость, Борис, очевидно, з'явивсь у Київі не припадково, а на поклик батька. Се покликаннє можна б розуміти на двоє: або Володимир навмисно покликав собі до помочи одного з молодших синів, щоб з тим не вязати справи наступства на київськім столї, або — зразивши ся до старших синів, задумав дати київський стіл власне сьому молодшому і прикликав його, щоб передати йому Київ по собі. Остатнє здаєть ся більш правдоподібним з огляду на те, що Бориса уважали в Київі кандидатом на батьківський стіл, та мабуть і сам він так дивив ся на себе. Але в такім разї Володимир дуже зле приготовив ґрунт свому спадкоємцю, та й взагалї лишив справу київського стола в як найнепевнїйшому станї.

Володимир вмер 15 липня 1015 р., очевидно — зовсїм несподївано не тільки для себе самого, а й для свого двора. Його правдоподібний вибранець і наступник Борис як раз висланий був з Київа на Печенїгів, що як доносили, прийшли в пограничні, переяславські землї; вислав його туди батько. В Київі натомість перебував Сьвятополк, притриманий батьком. Таким чином в момент смерти Володимира в руках Бориса було київське військо — „дружина і вої", як рахує Нестор — разом 8000, а сам Київ в

руках Сьвятополка. Ситуація, як бачимо, була дуже непевна.

Події по смерти Володимира описані в двох аґіоґрафічних утворах: Несторовім „Чтению о житии и погублении блаженную страстотерпцю Бориса и ГлЂба" і анонїмнім „Сказанию страстотерпцю святую мученику Бориса и ГлЂба" (автором його звичайно уважають мнїха Якова) [2]); з останнїм безперечно стоїть в звязку оповіданнє Початкової лїтописи — переважно думають, що лїтописець використав се анонїмне Сказаніє, хоч сї відносини лишають ся все ще не вповні ясними [3]). Обидва утвори написані дуже шабльоново, особливо Нестерове; обидва мають на метї змалювати Бориса і Глїба ідеалами християнської покори і незлобности, відповідно загальному, канонїзованому погляду на них. В 2-ій половинї XI в., серед боротьби князїв, а спеціально молодших — „ізгоїв" із старшими, суспільність ідеалїзувала Сьвятополкових братів, як приклад для пізнїйших княжих ґенерацій; еґоістично ставши по сторонї спокою, себ то по сторонї старших князїв, beatorum possidentiura (хоч молодші переважно мали правду по своїй сторонї), суспільність поставила полїтичним ідеалом покору молодших князїв старшим і втїленнєм її зробила Бориса і Глїба. З сею тенденцією змалювали їх історію і Нестор і т. зв. Яков, і замість живих осіб дали нам манекини. Не кажучи вже за зовсїм мертву, видуману фіґуру Глїба, поступованнє Бориса вийшло теж ненатуральним, не живим, і навить не надто християнським; він від разу предчуває (не знати з чого) смерть від Сьвятополка і в якійсь фаталїстичній безрадности жде її, тїшучи ся перспективою мучеництва. На наше щастє, аґіоґраф сам не видержує свого малюнка, і подекуди виступають з нього подробиці живих подій і людей; я спинюсь тому на сих оповіданнях трохи більше.

Оден варіант оповідання вносить непевність в двірську ситуацію в момент смерти Володимира. Смерть Володимира на разї затаїли; т. зв. Яков каже, що се вчинив Сьвятополк, лїтопись — що вчинили се двірські круги з огляду власне на Сьвятополка, що тодї як раз був у Києві. Авторитет обох звісток майже однаковий при теперішнїм станї наших відомостей [4]), але лїтописна верзія має більш фактичної правдоподобности за собою: Сьвятополк, що в ролї полїтичного арештанта перебував у Київщинї, не міг бути таким паном ситуації на Володимировім дворі, щоб у момент смерти батька розпоряджати ся на нїм. А лїтописна верзія значить, що двір Володимира був противним Сьвятополку; чи як раз був по сторонї Бориса

— не знати, але се дуже правдоподібно, коли київська дружина уважала Бориса кандидатом на київський стіл. Дуже правдоподібно, що його взагалї уважали батьківським вибранцем.

Але потаїти смерть Володимира — щоб вигадати час для Бориса, можна було дуже не довго. Вість зараз рознесла ся, Володимира тодї вивезли до церкви, а Сьвятополк зараз оголосив себе київським князем. З київських міст він мав якісь спеціальні впливи у Вишгородї; досить правдоподібний здогад, що батько міг його там посадити, випустивши з вязниці. Вишгородські бояри, чи „боярці", як згорда прозиває їх київський лїтописець, заявили Сьвятополку свою повну відданність, і серед них він вибрав потім убійників Бориса. Потайки порозуміваючи ся з Вишгородцями, Сьвятополк явно каптував собі Киян, роздаючи їм дарунки — з батьківської скарбниці, „отча богатства", „овЂмь корьзна, а другим кунами, и роздая множьство" [5]). Але Кияне поводили ся з резервою, з огляду на те, що військо було з Борисом: „яко братья ихъ быша с Борисомъ"; очевидно — Бориса уважали претендентом. Так на нього дивилось і військо: по лїтописи, батькова дружина, довідавши ся про смерть Володимира, заохочувала Бориса йти на Київ : „се дружина у тебе отня и вои; поиди, сяди в КыевЂ на столЂ отнЂ".

Вість про смерть Володимира наспіла до Бориса, коли він вертав ся з походу: Печенїгів він не знайшов [6]). Сьвятополк слїдом дав йому знати про своє князївство, заявляв охоту бути в згодї з Борисом і причинити щось до його волости. „Лестно, а не истину глаголаше", поясняє Сказаниє; але се не знати: плян убийства міг у Сьвятополка бути, але не конче, і його могли викликати доперва дальші подїї, а з початку міг він і щиро бажати компромісу [7]).

Борис, вертаючи ся, став з військом коло Переяслава на р. Альтї, день їзди від Київа. Се стояннє на Альтї, що потягло ся кілька день [8]), в такій грізній ситуації, під Київом, мусїло, розумієть ся, дуже занепокоїти Сьвятополка. Коли супроти оголошення князем Сьвятополка та пропозицій зроблених ним Борису, сей анї не спішив ся до Сьвятополка до Київа, анї їхав до дому — до Ростова, а стояв з військом під Київом, то се може мати тільки одно значіннє — що він не хотів капітулювати перед Сьвятополком, і се досить тяжко погодити з тим смиренним настроєм, який надають Борису

аґіоґрафічні писання. Автор Сказания, що попробував психольоґічно умотивувати поводженнє Бориса, стрів ся з сею трудностию і досить сильно заплутав ся в своїй психольоґії: Борис не хоче йти до Київа, боячись, що може підпасти намовам і повстати на Сьвятополка; військо полишило його, коли він не згодивсь іти на Сьвятополка, і він лишив ся сам із отроками — чекати убийць від Сьвятополка [9]). Найбільш просте і натуральне об'ясненнє було б, — що Борис, маючи військо в руках, не хотів мирити ся з князївством Сьвятополка, як з довершеним фактом, але й не відважив ся іти просто на Київ. Тим часом військо, чи то зневірившиcя ся в здібностях свого проводиря, чи то скаптоване Сьвятополком, полишило Бориса, і коли він зістав ся з самим своїм двором, Сьвятополк наслав убийць на сього небезпечного претендента, і вони покінчили з ним. Се убийство Бориса стало ся на десятий день по смерти Володимира.

Покінчивши з Борисом, Сьвятополк теж саме зробив з Глїбом князем муромським і Сьвятославом князем деревським. Глїба вбито під Смоленськом, Сьвятослава по дорозї в Угорщину, десь коло Карпатів [10]). Лїтопись надає Сьвятополку плян перебити всїх братів: яко избью всю братью мою и приму власть Рускую единъ [11]). Але чи був у нього дійсно такий турецький плян, сього з певностию сказати не можна. Подібно як вище пояснили ми смерть Бориса його претензіями на київський стіл (а що найменьше — можна говорити напевно про підозріння Сьвятополка про такі претензії), можна й смерть Глїба та Сьвятослава пояснити спеціальними причинами. Глїб був рідний брат Бориса — від одної матери, було їх тільки два, він отже був найблизшим местником за смерть брата; що він робив у Смоленську, де його вбито, не знати (пояснення, які дають нам джерела, нїчого не варті) [12]), але може щось і робив таке, що могло Сьвятополка привести до убийства. Убито Глїба вже згодом — шість тижнів по смерти Бориса. Що до Сьвятослава, то він був сусїдом Сьвятополка в його давнїм Туровськім князївстві, міг мати від тодї спеціальні рахунки з ним, а тепер був сусїдом київської волости Сьвятополка, і Сьвятополку міг заваджати сей близький сусїд так само, як завадив Олег його стрию Ярополку. Хто то з рештою знає, що могла значити й ся втїкачка Сьвятослава до угорського короля. В усякім разї се в останнє Деревська земля була прилучена до Київа, більше її не відділяно в осібний уділ: очевидно, се було занадто невигідно для Київа.

Хоч ми не маємо права признати Сьвятополкови того турецького пляну, який надає йому літопись — порізати всїх братів, щоб опанувати всю Руську землю, за те нема причин: заперечити сього останнього: охоти злучити в своїх руках всї батьківські волости та відбудувати Руську державу, що розділилась тепер знову на кілька самостійних князївств. Се значило тільки повторити роботу батька — Володимира; ся ідея висїла в повітрі, і кождий енергічний син свого батька мусїв її мати. Сьвятополк по смерти Батька опанував разом з Київом мабуть і цїлу Сїверщину (Чернигів і Переяслав), вернув собі Туровську волость (коли вона була відобрана у нього), по смерти Сьвятослава здобув Деревську землю, після Бориса і Глїба — східнї волости Оки й Волги. Може бути, що прилучив він іще якісь волости, котрі кілька років пізнїйше бачимо без князїв: так безперечно вже 1018 р. була без князя і певно належала до Київа Володимирська волость (Волинь і західнї краї); не відомо коли прилучено до Київа Смоленськ (може в звязку з убийством Глїба?). В усякім разї в руках Сьвятополка була вже добра половина батьківських земель, і сей усьпіх, розумієть ся, мусїв тільки заохотити його до дальшого „збирання" земель. І се треба сказати, що невважаючи на занадто вже прості способи сього збирання, як би Сьвятополку удало ся довести свій плян до кінця, суспільність би певно помирила ся з ним і забула б сї способи, як забувала нераз пізнїйш і ранїйше, а перейнявши батьківську полїтику протеґовання церкви, знайшов би Сьвятополк собі місце між иньшими „христолюбцями". Але пляни його не справдили ся, щасливий противник перейняв ролю христолюбця, канонїзацією Бориса і Глїба запечатав полїтичні злочини Сьвятополка, і сьому останньому на долю зісталась назва „окаянного" (проклятого), Каіна, та перекази, що його гнала скрізь манїя переслїдовання і що з могили його йде тяжкий сморід „до сихъ дний", — „се же Богъ показа на показание княземь рускимъ, да аще сице же створять, се слышавше, ту же казнь приймуть" [13]).

Противником Сьвятополка виступив Ярослав. Смерть Володимира застала його серед приготовань до війни з батьком: він спровадив собі варязьке військо і, очевидно, не сподївав ся, що хороба батька буде останньою. Розумієть ся, сама вже вість про смерть Володимира повинна була розбудити в сїм властолюбнім князю охоту до батьківського стола. Але слїдом за нею приходили вісти про смерть Бориса, Глїба, Сьвятослава, і вони могли тільки ще більше роздражнювати в Ярославі охоту побороти ся

з неперебірчивим „збирачом” [14]).

Та вісти про смерть Володимира і смерть братів застали Ярослава серед досить крутих обставин: саме тодї Новгородцї зробили були повстаннє та побили щось трохи Ярославових Варягів, і Ярослав задав криваву баню „нарочитим мужам” сього повстання. Тим часом тепер треба було готовити сили до боротьби з Сьвятополком, і сей конфлїкт був дуже не на місцї. Ярослав постарав ся помиритись з новгородською громадою, і се йому дїйсно удало ся: Новгородцї піддержали Ярослава в його боротьбі з братом дуже енерґічно. Які тут були мотиви, трудно вгадати; могли се бути надїї на богату заплату з київської здобичи і контрибуцій, або обіцянка уступок в місцевій, новгородській управі, чи ще щось иньше. Досить, що Новгородцї не тільки взяли участь в сїм походї Ярослава на Сьвятополка, але й пізнїйше, коли Сьвятополк з Болеславом вигнали Ярослава з Київа, Новгород не тільки зібрав нове військо, але й наложив на себе контрибуцію, аби найняти Варягів [15]).

Ярослав вибрав ся на Сьвятополка не скорше як за весну 1016 р. Ішов з новгородським військом і варязьким полком [16]). Сьвятополк ужив до помочи Печенїзьку орду (се перший звістний нам факт такого уживання турецьких орд). Війська стрінули ся на Днїпрі під Любечом і довго стояли нерішучо (по лїтописи — аж три місяцї!) [17]), аж почали ся приморозки, і вода почала замерзати. Нарештї Ярослав відважив ся перейти за Днїпро на ворога: переказ, захований в Сказанії і в лїтописи оповідає, що Новгородцї були роздражнені глузуваннями ворогів, що прозивали їх теслями, а Новгородський переказ додає, що Ярослав мав шпіонів в Сьвятополковім таборі й ті під той час дали йому знати, що прийшов добрий час для нападу. Напад удав ся. Позиція Сьвятополка була невигідна. Печенїзька орда була відрізана від його війська, і завзята, крівава битва закінчилась побідою Ярослава.

Сказаниє каже, ще Сьвятополк по Любецькій битві подав ся до свого тестя і союзника — Болеслава польського, а Ярослав просто „сѢде в КыевѢ на столѢ отни”. Але в однїй з верзій Найдавнїйшої лїтописи [18]) Сьвятополк тїкає насамперед до Печенїгів, і в лїтописних компіляціях ми дїйсно маємо під найблизшим роком (1018 р.) звістку, що Печенїги приходили під Київ, уже за панування в нїм Ярослава, але цїлоденна битва закінчилась побідою

Ярослава [19]). Хоч ся цілоденна подробиця дуже пригадує битву 1034 р., але відкинути сю звістку з легким серцем не можна, і вона в звязку із згадкою про втїкачку Сьвятополка до Печенїгів насуває гадку, що Сьвятополк наперед спробував ще побороти ся з Ярославом за помочию Печенїгів, і аж по сїй новій невдачі подав ся до Болеслава. Є деякі натяки також і на те, що Ярославу з Київом не пішло так дуже гладко [20]). В усякім разї Київ, певно, мусїв оплатити контрібуцією богату заплату, котрою віддячив Ярослав Новгородцям (по новгородській лїтописи сїльські вояки дістали від нього по гривнї — півфунта срібла, а старші — старости, і міська мілїція — по 20 грив.).

Опанувавши Київ, Ярослав очевидно надїяв ся удержатись при нїм, бо зараз зайняв ся його реставрацією після пожежі. На місцї церкви сьв. Софії, що згоріла при його входї, розпочав він будову нової [21]). Против Сьвятополкового союзника Болеслава, до котрого удав ся Сьвятополк, Ярослав увійшов в союз з нїмецьким цїсарем: змовивши ся з цїсарем, чи на його заклик, ходив він 1017 р. походом на Болеслава (десь при кінцї лїта чи на початку осени); але особливої енерґії в тім не показав: похід скінчив ся на тім, що Ярослав узяв тільки якесь польське місто [22]). Слїдом одначе Болеслав уложив згоду з цїсарем (жовтень 1017р.) і звернув ся проти Ярослава. Ми бачили, що він ще за житя Володимира розпочав був війну з Русию; тепер піддержуючи свого зятя, він надїявсь, очевидно, на територіальні здобутки для себе. Лїтом 1018 р. він рушив разом з Сьвятополком на Русь; окрім польського війська Болеслав з Сьвятополком мали при собі наємні ватаги Нїмців (300 мужа) і Угрів (500), а Сьвятополк знову взяв до помочи Печенїзьку орду: вона мала, видко, напасти на Київщину з полудня, тим часом як польське військо йшло від Волини (Тітмар рахує сю Печенїзьку орду на 1000 мужа, але се виглядає трохи за мало) [23]).

Ярослав, очевидно, сподївав ся сього походу і стрів його недалеко руської границї, над Бугом під м. Волинем; по словам Сказания окрім військ з полудневих своїх волостей він мав Новгородців і варязький полк. Знову ворожі війська стоять по обох боках ріки й докучають одно одному глузуваннями — тільки сей раз в переказї провокують Болеславових вояків Ярославові люде, і битва, що стала ся тут, під Волинем (22/VII), була дуже

нещаслива для Ярослава [24]): прихильне для нього Сказаниє оповідає, що він мусїв тїкати куди видко і тільки з чотирма вояками прибіг у Новгород, та хотїв звідти тїкати за море. Але сучасник Тітмар нїчого не згадує за таку крайню ситуацію, навпаки — у нього Ярослав слїдом веде далї боротьбу з Сьвятополком: нїм союзне військо опанувало Київ, Ярослав уже розпочав наново війну і здобув якесь Сьвятополкове місто. Коли згадка Сказания не просте леґендарне побільшеннє, то може вказувати тільки на оден короткий момент — безпосередно по волинській війнї.

В кождім разї задержати успіхів союзників Ярослав не здолав. Міста, що лежали на дорозї союзників, себ то волинські та деревські, без дальшої боротьби піддавали ся Сьвятополку. Тільки в Києві була мабуть залога Ярослава, і його пробовано боронити. З поручення Сьвятополка Київ непокоїли частими нападами Печенїги; знову він сильно погорів; вкінцї супроти головного війська союзників боронитись не міг і піддав ся. 14/VIII Сьвятополк з Болеславом увійшли до міста, де їх стріли з великою парадою (Тітмар каже спеціально за парадну стрічу митрополита). В руки побідникам попала велика здобич; родина Ярослава теж попала в неволю; натомість Сьвятополкову жінку він вислав завчасу, очевидно — як заставницю, в свої дальші волости. До Ярослава (в сїй справі б то) вислано посольства, вислано також від Сьвятополка і Болеслава посольство в Нїмечину й Візантию. Помічні війська Сьвятополк слїдом відіслав, „тїшучи ся, що тубильцї вертались і показували себе вірними йому”.

Болеслав по короткім побутї теж забрав ся до дому, щедро обдарований зятем, з великою здобичею і великим числом руських невільників. Важнїйше було, що Сьвятополк відступив йому західнє руське пограниче — в якій великости, лїтопись не каже, обмежуючи ся загальним і дуже неозначеним терміном Червенських городів („грады ЧервЂньскыя зая собЂ”). Судячи по пізнїйшим походам Ярослава (на Берестє, — „къ Берестью”), виходить, що Болеслав забрав Забуже — землї на лївім боцї Буга; забрав мабуть і теперішню Галичину. Вже десь на початку падолиста Болеслав мусїв бути дома, і побут його в Київі ледви трівав більше як місяць [25]).

Але тріумф Сьвятополка був дуже короткий. По словам Сказания, Новгородцї дали Ярославу спроможність найняти нові ватаги Варягів, зібравши у себе контрибуцію, і ще тієїж зими -1018/9 р. Ярослав з великим

військом рушив на Сьвятополка. Се захопило Сьвятополка, видко, неприготованим; принаймнї Сказаниє не памятає якоїсь визначної битви: „придѢ Ярославъ на Святополка и побѢди и, и бѢже Святополкъ въ ПеченѢгы”. Київщина знову перейшла в руки Ярослава. Згодом сьвятополк з'явивсь знову з печенїзькими ордами — десь не скорше, судячи по хронольоґії

Сказания, як на весну 1019 р.; він ішов зі східних степів, від Сули. Ярослав стрів його з великим військом над Альтою — „покрыша поле Летьское (альтське) обои от множьства вой”. Стала ся тяжка битва — мали бити ся, від сьвіту зачавши, цїлий день, трома наворотами, і вкінцї побідив Ярослав, „Святоподкъ же давъ плещи побѢже”. Він утїк на захід, на Берестє, невідомо куди, і після того зійшов зі сцени. Кінець його невідомий: на нього, мовляв, напала манія переслїдування, він перебіг Лядську землю, звідти прибіг в пустиню ”межю Чахы и Ляхы” і тут „испроверже животъ свой злый'” (с. 64), зіставивши по собі вище згаданий знак — тяжкий сморід, що йшов з його могили, на страх всїм полїтичним убійникам.

Взагалї боротьба Ярослава з Сьвятополком зробила сильне вражіннє на сучасників і була предметом ріжних поетичних і леґендарних оброблень. В духовних сферах, завдяки канонїзації Бориса і Глїба, ся боротьба придбала побожний характер і прикрашена подробицями релїґійної леґенди: Ярослав виступає местником за братів і кличе до Бога на Альтї, аби пімстив ся над Сьвятополком як над Каіном, положив на нього „трясеніє” і Бог услухує його; в битві на Альтї „мнози вѢрнии видяху ангелы помагающа Ярославу”; Сьвятополка по альтській битві покарав гнїв божий ріжними чудесними способами [26]). З другого боку війна Ярослава і Сьвятополка прикрашена була ріжними епічними подробицями в дружинних кругах; ми бачили вже по части сї оповідання, звязані з головними битвами й походами Ярослава і переховані в Сказанию, в пареміях служби Борису і Глїбу, в лїтописи київській і новгородській: він посилає до свого приятеля в Сьвятополковім таборі спитати, що йому робити, бо меду зварено мало, а дружини богато, а той відповідає, що коли меду мало, а дружини богато, то треба в вечері дати, і Ярослав порозумів, що йому треба в вечері напасти на Сьвятополка, і в ночи перевіз ся за Днїпро, і т. и.; про відносини Ярослава до Новгородців; про жарти, якими дражнили себе вороги перед битвами; про воєнні штуки Ярослава. Деякі з сих оповідань мають новгородський кольорит, деякі могли зложитись і в Київі після побіди Ярослава. Опись

битви на Альтї має виразні слїди поетичного оброблення: „Пішли против себе і вкрили поле Летське множеством війська. Був пяток тодї, сходило сонце, і на ту хвилю наспів Сьвятополк з Печенїгами. І зійшли ся оба війська, і стала ся сїча лиха, якої ще не було на Руси. За руки хапали ся й рубали ся, і кров текла долинами. Три рази сходили ся і смерк запав серед битви. І був великий грім і гук, дощ великий і блиск блискавиць, і як блискала блискавиця — блискала зброя в їх руках” 27).

В польській хронїцї т. зв. Ґаля (з початку XII в.) похід Болеслава також прикрашений епічними й анекдотичними подробицями, нпр.: непорадний Ярослав не приготував ся зовсїм до війни, вість про неї він дістав, коли ловив рибу, і зараз пустив ся тїкати; Болеслав воює з причини особистої образи, що за нього Ярослав не віддав сестри; вїздячи в Київ, він ударяє мечем в Золоті ворота (котрих тодї ще не було), і т. и. Остання подробиця — рубаннє Золотих воріт, спільна оповіданням про походи на Київ двох Болеславів — Хороброго і Сьміливого, 1069 р., як поетична подробиця повторяєть ся в ріжних леґендах (нпр. в леґендї про Боняка 28), в леґендах про Царгород і т. и.) і має дуже малу реальну вартість, невважаючи на свою популярність 29). Та дарма, образ Болеслава, що сїче мечем золоті київські ворота й вивозить потім з Київа несчисленні скарби до Польщі, лишив ся улюбленим образом польської історії, аж до нинїшнїх часів, як провозвістник пізнїйшої окупації Руси Польщею (походи на Київ обох Болеславів дійсно потім послужили історичними мотивами в актї прилучення Київа до Польщі 1569 р.).

Нарештї, завдяки участи варязьких полків у сїй війнї, маємо вже й чисто поетичну репродукцію сїєї війни — в скандинавській сазї про Еймунда 30). Ся саґа перехована в кодексї з кінця XIV в., але по складу свому значно давнїйша, описує геройські вчинки ярла Еймунда, що мав бути вождем Варягів, нанятих Ярославом для війни з Сьвятополком в числї 600 мужа; Ярослав має три кампанії з Сьвятополком і бере гору все завдяки Еймундови, його радам і премудрим штучкам (досить наївним, своєю дорогою), а в останнїй війнї Еймунд крадькома, ріжними штуками забиває Сьвятополка (Еймунд з товаришами роблять засїдку в лїсї й штучно нагинають шнурами одно дерево, на се місце потім приходить Сьвятополк з військом і стає табором на ніч; в ночи Варяги привязали його шатро до того нагнутого дерева, потім на даний знак підрубали шнури, що тримали

дерево, воно випростувавши ся, здерло шатро, і Еймунд в тій хвилї напав на Сьвятополка й убив його). При тім одначе саґа, здаєть ся, мішає війни Ярослава з Сьвятополком з війною його з Брячиславом полоцьким, а самого Сьвятополка з Брячиславом і Болеславом (тому він зветь ся в нїй Бурıслейфом, князем Кенуґарда) [31]). Зовсїм леґендарна навить в більших подробицях, ся саґа дає нам одначе цікавий і вірний образ відносин тих варязьких кондотєрів до їх руських патронів: їх торги за платню, використуваннє кождої тяжшої хвилї, щоб полишити умови найму, й бажання руського князя позбути ся сих прикрих і захланних наємників.

Примітки

[1]) Іпат. с. 90.

[2]) Видані Срезнєвским 1860 р. н. т. Сказанія о св. БорисѢ и ГлѢбѢ, з кодекса XIV в. Несторове Чтениє з кодекса XII в. видав Бодянський в Чтеніях Московських 1859 т. I, і осібно, „Сказаніє” т. зв. Якова тамже 1870 т. I, нове виданнє тамже 1879, II. Лїтературу авторства мнїха Якова див. в I т. Історії с. 549.

[3]) Порівняннє лїтописного оповідання з Сказанієм зробив свого часу Біжярский: ЗаѢчаніе о языкѢ Сказанія о св. БорисѢ и ГлѢбѢ сравнительно съ языкомъ лѢтописи (Записки акад. наук. 1862). Проф. Голубовсвий вказав недавно на залежність лїтописного оповідання від старої служби Борису і Глїбу, чи її джерела — відмінного від Сказанія — його статя Служба св. мученикамь Борису и ГлѢбу въ Иваничской минеѢ (Чтенія київські т. XIV). Саму службу, з мінеї с. Іванич (на Волини) XVI в. видав д. Бугославский ibid.

[4]) Навіть прийнявши, що в лїтопись увійшли відомости Сказания, можемо припустити в лїтописнім варіанті сьвідому поправку. В усїх редакціях лїтописи маємо сей варіант.

[5]) Ми маємо про се дві згадки. Одна в Сказанию і в лїтописи, в оповіданню

перед убийством Бориса. Друга є в лїтописи тільки, перед походом Ярослава — вона більш детайлїчна, але амплїфікує слова Сказания: Святополкь же окаяньныи нача княжити в КыевѢ (с. 60), що повторяють ся в обох разах; очевидно, се тільки дублєт спільної звістки Сказания і лїтописи про каптованє Киян.

6) Нестор каже, що вони завернули ся, почувши про похід Бориса (с. 12), але фраза дуже риторична і тому не конче певна.

7) У Нестора Сьвятополк ще за житя Володимира задумує убити Бориса, але се, розумієть ся, звичайне перетемненнє фарб.

8) Володимир вмер 15 липня, Бориса вбито 24, вість про смерть Володимира дістав він вже вертаючи ся з походу і на Альту міг прибути вже 17-18. Дати смерти Бориса і Глїба подані згідно у Нестора і т. зв. Якова (17, 20, 52, 58) і сходять ся з днями тижнїв, поданими в них; правдоподібно, вони оперті на церковних записках і не мають в собі нїчого непевного.

9) Вид. Срезневского с. 45.

10) Про традицію місцеву (з під Гребенова, на верхівях Опора, де має тепер бути ур. Сьвятословіє, потік Сьвятославчик і могила „якогось Сьвятослава") див. в книжечцї К. Устіановича Три цїкаві загадки, Чернївцї 1902, с. 72 і далї.

11) Іпат. с. 98.

12) Тут є дві верзії. По т. зв. Якову і лїтописи Сьвятополк покликав Глїба до Київа, що, мовляв, батько хорий, і Глїб поїхав з Мурома Волгою, потім на Смоленськ — до Київа (маршрут не дуже натуральний!), і тут під Смоленськом його вбили. По Нестору Глїб був при батьку, але довідавши ся про замисли Сьвятополка на Бориса, втїк „на полунощныя страны, сущю иному тамо брату святому" (с. 11), але Сьвятополк послав наздогін убійників і ті „въслѢдовавши въ кораблеци борзы, гнаша по святемъ ГлѢбѢ дни многы" (с. 17), а здогонивши, вбили 5 вересня. Ся ріжниця показує, що властиво про обставини Глїбової смерти в 2-ій пол. XI в. нїчого не знали крім того, що вбили його коло Смоленська, і то 5 вересня. А ся дата — шість тижнїв по смерти Бориса, не згоджуєть ся з обома

об'ясненнями: задовго се і для дороги з Мурома перед вістю про смерть Володимира, і для втікачки з Київа. Що ж робив Гліб той час, і для чого опинивсь він у Смоленську, на се можна відповідати тільки ріжними здогадами — нпр. про його пляни мести за брата, боротьби з Сьвятополком, і т. и.

13) Іпат. с. 102.

14) По Сказанию Ярослав довідав ся, від сестри Предслави, заразом про смерть батька і про убитє Бориса: „отець ти умерлъ, а Святополкъ ти сЂдить в КыєвЂ, убивъ Бориса, а на ГлЂба послалъ” (с. 60), а по деяким верзіяв літописи — і про смерть обох братів: „отець ти умерлъ, а братья ти избиєна” (1 Новг. с. 82). Останнє — тільки недокладна, зовсїм неможлива парафраза Сказаная (його варіант задержав ся в північній редакції й деяких полудневих — Хлєбнїк. і Погод.); але й оповіданнє Сказания зовсїм неправдоподібне: при живих зносинах Київа з „верхнїми” землями не можна припустити, щоб до Ярослава дійшла разом вість про смерть батька і брата, розділену десятьма днями, а тим більше — і про висланнє убійників на Гліба. Очевидно, оповіданнє стратило вже хронольоґічну перспективу подій, і його деталїв в сїм не можно брати дуже серіозно.

15) Давнїйші новгородські літописи в звязку з сими заслугами Новгородців для Ярослава ставлять наданнє Новдородцям „правди і устава” — правного кодексу „Руської Правди” (2-а редакція 1-ої Новгор., Софійська і пізнїйші компіляції — Воскресенська, Тверська, Нїконівська — то під 1018, то під 1019, то 1020 р.). Се розумієть ся, пізнїйша комбінація. Але натомість виставлено здогад, що Новгородції дійсно дістали тодє якусь конституційну хартію (див. нпр. Костомарова СЂвернорусскія народоправства I гл. IV). Справдї, ми маємо вже в XII в. традицію про якусь новгородську конституційну хартію (без імени князя, розумію Лавр. с. 343 == Іпат. с. 383: „издавна суть свобожени Новгородци прадЂды князь нашихь”), а пізнїйше Новгородції покликували ся на Ярославові грамоти (нпр. 1 Новг. с. 229-230, 236). Але ще Соловйов у своїй дісертації Объ отношеніяхь Новгорода кь вел. князьямь, 1846, довів, що головні моменти новгородської конституції виробились аж пізнїйше, не на основі якоїсь Ярославової хартії. Навіть річна данина до Київа, по словам літописи, давала ся з Новгорода і далї, до смерти Ярослава (Іпат. с. 13), так що ми не можемо вказати нїчого, що могло б бути предметом Ярославової хартії, актом спеціальної вдячности

його Новгородцям.

[16]) Сказаниє і літописи північної й полудневої редакції (і пізнійші компіляції) рахують Варягів 1.000, а новгородського війська 40.000, натомість Новгородська (2 ред.) тільки три тисячі Новгородців, разом 4.000 (с. 83, теж у збірнику Амврамки с. 40). Звістка Новгор. л. правдоподібно, поправляє число, що здалось за-великим, і дійсно за велике, але знов і 4.000 для такого далекого й небезпечного походу трохи за мало.

[17]) При тодїшнїх способах війни в тім нема нїчого неможливого. Поправка Татїщева на 3 тижнї не авторитетна.

[18]) В 1-ій Новгородській.

[19]) Соф. с. 132, Воскр. I с. 325, Нїкон. I с. 75. Архангелогородський лїтописець дає ще більш підозрілу подробицю: „СЂтное и до сего дни словеть" (від сеї битви) — се очевидно Сїтомль, де потопили ся Печенїги під час битви 1036 р., але ся подробиця: може бути і припискою, бо по инших компіляціях її нема. У всякім разї ся звістка мусить бути принята cum grano salis. Що до 1 Новг., то в другій редакції маємо контамінацію: з початку бачимо коротеньку записку, де Сьвятополк біжить, згідно з ширшою верзією лїтописи, „въ Ляхи", потім ширше оповіданнє — з 1 редакції Новгородської л., де Сьвятополк тїкає „въ ПеченЂгы" (Новг. с. 83-4).

[20]) Перше — що лїтописна записка датує вхід Ярослава до Київа 1017 р., отже се мало стати ся на весну 1017 р., значить, як здатись на докладність сього датовання — кілька місяців по любецькій битві. Друге — при сїм входї стала ся в Київі велика пожежа, що понищила богато церков (Іпат. с. 100, Лавр. с. 138, пор. Тітмара VIII, 16), і се моглоб вказувати на неконче спокійний характер переходу Київа під власть Ярослава, хоч можна б припустити й просто припадковий огонь.

[21]) 1 Нов. 89.

[22]) Thietmari VII. 48, текст неясний: nilque ibi (у Болеслава) ad urbem possesam proficisse. В 1 Новг. під 1017 р.: „Ярославъ иде къ Берестию". Сю звістку трудно прикласти до війни Ярослава з Сьвятополком 1018 р.,

скорше належить звязати з сею згадкою Тітмара; з того б вийшло, що Ярослав напав на забузькі землї Болеслава.

23) Про джерела й лїтературу кампанії 1018 р. див. прим. 2.

24) „Був у Ярослава Кормилець (пістун) і воєвода Будий, почав він глузувати з Болеслава, кажучи: от ми скипкою проткнемо твоє грубе черево — бо Болеслав був великий і тяжкий, ледво міг на конї сидїти. І Болеслав сказав своїй дружинї: як вам від тих глузувань не прикро, то я і сам піду на погибіль, і сївши на коня, поїхав у річку, а за ним його військо. Ярослав же не встиг урядити війська, і побив Болеслав Ярослава". Замітний сей паралелїзм в оповіданнях про битви під Любечом і під Волинем: в обох однї одних зачіпають, і хто зачіпає, той побитий. Сей паралєлїзм, дуже звичайний в поетичнім обробленню подій, вказує на устну, народну, чи поетичну традицію, як джерело обох оповідань, і їх тїсну звязь між собою.

25) Що побут Болеслава в Київі був короткий, видно з того, що Тітмар ще записав поворот Болеслава (VII. 48), а умер 1 грудня) Ґаль натомість каже, що Болеслав пробув у Київщинї 10 місяців; Карлович догадувавсь, що се перенесено на старшого Болеслава з походу 1069 р. Подібним способом уважав він за перенесену з походу 1069 і подробицю Сказания, що Сьвятополк казав побивати Ляхів, і се примусило Болеслава утїкти з Київщини. Але се трохи труднїйше перенести, бо оповіданнє Сказания може (кажу: може — з огляду на звязані з сею памяткою непевности) бути дуже близьке своїм часом до походу 1069 р. З огляду на слова Тітмара, що Болеслав hilaris rediit з руського походу, не може бути мови про те, щоб він мусів тїкати; але нїчого знов неможливого нема і в тім, що розквартированих на Руси Поляків десь побили, чи при, Болеславі чи без нього, і се потім народня память зложила на Сьвятополка: „безумный же Святополкь рече: єлико Ляховъ по городомъ, избивайте".

26) Служба Борису і Глїбу (іваницька), Сказаніє, лїтописи.

27) „Поидоша противу себѢ и покрыша поле Летьскоє обои от множьства вои, БѢже пятокъ тогда, въсходящю солнцю, и приспѢ о то чинь Святополкъ с ПеченѢги, и състудиша ся обои, и бысть сѢча зла, ака же не бывала в Руси, за руки ємлюще сѢчаху ся, и поудолиємь кровь течаше, и съступиша ся трижды, и омеркоша бьюще ся. *И бысть громъ великъ, и

тутенъ, и дожчь великъ, и молньямъ блистания, Єгда же облистаху молния, бльщаху ся оружия в рукахъ ихъ". Цитую з іваницької служби Борису і Глїбу (с. 32-3) — в лїтописи нема кінця (від звіздки), в Сказанию ще меньше. Кінцеві фрази в описи служби одначе мають деякі подібности з описею Листвинської битви (буря, блиск зброї при блискавиці — див. низше). Проф. Голубовский (ор. с.) думає, що тут опись Листвинської битви запозичила з служби Борису і Глїбу, але се не певно, могло бути противно, а може бути й припадкова подібність, наслїдком того, що сї детайлї були loci communes дружинної поезії.

28) Іпат. с. 299.

29) Дуже можливо, що початок сїй леґендї дало істнованнє в польськім скарбі меча з щербиною, описаного в Великопольській хронїцї — Mon. Pol. hist. II с. 483-4 (пізнїйше він зник: меч петербурського Ермітажа, що має бути, як здогадують ся, пізнїйшим польським коронаційним мечем, з XIV в., щербини не має — див. Sadowski Miecz koronacyjny polski Szczerbcem zwany, Rozprawy wydz. hist. XXX, Kopera Dzieje skarbca koronnego, 1904). Паралєлї з леґендарної лїтератури до переказів про удар мечем див. у Цайсберґа Wurf und Hieb als Rechtsymbole in der Sage (Germania, 1868 с. 408 і далї): він зводить се до символїки власности, граничних знаків.

30) Саґа видана в Antiquites russés т. II, переклад з примітками, де порівняно її оповіданнє з оповіданнями старших джерел, подав я в своїх Виїмках с. 109 далї.

31) Вестберґ, в спеціальнім екскурсї (Комментарій на записку Ибрагима ибн-Якуба) вказав, що Кенуґард північних саґ означає не Київ, а якусь північну, близшу до Новгорода землю. Се могло стати ся наслїдком того поминання з війною з Брячиславом, хоч саґа взагалї залюбки оперує північними ґеоґрафічними термінами (так розбитий Бурїслейдо тїкає в Біармію, і т. и.), Прикладати цїлу саґу до війни з Брячиславом не можна, бо ся війна зовсїм не була анї довга, анї завзята, як видко з джерел (див. низше).

ВІЙНИ ЯРОСЛАВА З БРЯЧИСЛАВОМ І

МСТИСЛАВОМ; ЛИСТВИНСЬКА БИТВА; ПОДІЛ ВОЛОДИМИРОВОЇ СПАДЩИНИ. ПРИВЕРНЕННЄ ЗАХІДНЇХ ЗЕМЕЛЬ І УЧАСТЬ РУСИ В ПОЛЬСЬКИХ СПРАВАХ. ПІВНІЧНІ ВІЙНИ. ПЕЧЕНІГИ.

Знищивши Сьвятополка, Ярослав став володарем більшої частини батьківської держави. До нього належала ціла полуднева її частина, українсько-руська, разом з Туровом і Пинськом, але з виїмком західньої окраїни, загарбаної Болеславом, та східньої тмутороканської волости, де сидїв його брат Мстислав. За те належали до Ярослава ще волзькі волости — Ростов і Суздаль, на півночи — його власний Новгород, а може ще й Смоленськ (невідомо коли прилучений до київського комплєксу земель). До збирання решти земель Київської держави, що були ще в руках иньших братів, Ярослав не видно, аби забирав ся зараз; здаєть ся, головно інтересувала його забрана Поляками окраїна, бо вінількома наворотами, коли мав вільні руки, забирав ся її вернути [1]). Але йому в тім перебивали конфлїкти з свояками.

Перший такий конфлїкт по лїтописи став ся між Ярославом і його братаничом Брячиславом кн. полоцьким (сином Ізяслава, що вмер 1001 р.). Під 1021 р. лїтописи оповідають, що Брячислав напав на Новгород і забравши багато невільників і здобичи, подав ся назад до Полоцька. Але Ярослав наспів з Київа, незвичайно швидко (за сїм день!), нагнав Брячислава в дорозї і відібрав забране. Сю коротку звістку доповнює записка одної з пізнїйших компіляцій, що Ярослав по тім помирив ся з Брячиславом, відступивши йому Усвяч і Витебськ. Правдоподібно, се були міста полоцькі ж таки, відібрані від Полоцька Новгородцями або останнїми часами або ще давнїйше. Вернувши їх, Ярослав помирив ся вповнї з Брячиславом, і той був його вірним союзником до кінця. Дійсно, про нього більш нїчого потім не чути [2]).

Важнїйший конфлїкт вийшов у Ярослава з Мстиславом тмутороканським. Мав він иньший характер. Коли Брячислав дошукав ся, по всякій імовірности, відібраних полоцьких волостей, Мстислав, очевидно, позавидував тієї позиції, яку собі здобув на Руси Ярослав. Се був князь

відважний, воєвничий, лицар-вояк, що пригадував свого діда — Сьвятослава, не як Ярослав. Літопись переховала нам його портрет і характеристику — честь, що випадала мало кому з наших князів. Характеристика — перейнята може з якої пісні про Мстислава, очевидно була зладжена в дружинних кругах, що переховали вдячну память про Мстислава, як про свого героя: „він був кріпкий тілом, з лиця червоний, з великими очима; був хоробрий в боях, ласкавий, і дуже любив дружину, а майна не жалував, не бороняв нікому їсти й пити” [3]). Далека Тмуторокань, відрізана від решти Руси печенізькими ордами, окружена чужими, переважно малокультурними, і воєвничими народами, була дуже відповідною ареною для такого воєвничого лицаря. Під 1022 р. літопись оповідає епізод з його тмутороканських подвигів: Мстислав пішов походом на Касогів (кубанських Черкесів); коли війська зійшли ся, касозький „князь” Редедя запропонував Мстиславу заступити загальну битву своїм поєдинком — боротьбою: хто подоліє, той забере майно і землю свого противника. Мстислав прийняв сю пропозицию, і хоч Редедя був „великъ и силенъ”, Мстислав ударив ним о землю в поєдинку і зарізав його перед касозькими полками, а на память сього поставив церкву в Тмуторокани. Розумієть ся, сей „подвиг” Мстислава лише оден з багатьох анальоґічних, що сотворили його славу; літопись переказала його тому, що ся подія була оськівана славним Бояном в його піснях (як про се виразно говорить автор Слова о полку Ігоревім [4]).

Такому князю трудно було зістати ся пасивним сьвідком заходів Ярослава коло збираня земель, і він простягнув і собі руку по батьківську спадщину. 1023/4 р., коли Ярослав пробував у своїх новгородських волостях, де були розрухи з причини неврожаю, Мстислав рушив на Київ з своїми полками і помічними ватагами Хозарів і Касогів. Але Київ зістав ся вірним Ярославу: Мстислава „не прияша Кыяне”. Він не став його підбивати силоміць і задовольнив ся тим, що підбив собі задніпрянські землї й осів ся в Чернигові. На другий рік (1024) прибув з Новгорода Ярослав, знову з своїми звичайними помічниками в тяжких обставинах — з ватагою Варягів під проводом ватажка Гакона. Мстислав стрінув його з військом, де головну масу становили Сіверяне. Війська зійшли ся під Листвином, коло Чернигова [5]). Мстислав, пустивши в бій своїх Сіверян і зберігши під кінець дружину, завдяки сій штуці переміг Ярославове військо. Ярослав мусів тікати разом з Гаконом, як каже літописне оповіданнє — аж у Новгород,

очевидно — щоб збирати нове військо для боротьби.

Оповіданнє про Листвинську битву було теж предметом якоїсь пісні, зладженої, безперечно, в дружинних кругах або бодай з дружинного становища; звідти поетичні подробиці літописного оповідання, завдяки її ж, певно, задержалась відомість про сю битву. Літопись переказує з неї характеристичну анакдоту, на доказ незвичайної любови свого героя Мстислава до дружини: Мстислав поставив в центрі свого війська сїверянські полки, і на них упав головний натиск Ярославових Варягів: „й трудиша ся Варязи сѢкуще СѢверъ, и по семь наступи Мьстиславъ с дружиною своєю и нача сѢчи Варягы". Коли по побіді Мстислав оглядав рано боєвище, побачив, що головно полягли його Сїверяне і Ярославові Варяги, й утішений сказав: як не тїшитись! тут лежить Сїверянин, а тут Варяг, а власна дружина цїла! Ся подробиця, така дика при нашій ідеї держави і така симпатична, тогочасній дружині, незвичайно виразно характеризує князя-дружинника, для котрого вся вага, всї шанси й інтереси полягають в дружині [6]).

Після сеї битви, полудневі, українсько-руські волости перейшли фактично в руки Мстислава; одначе сей авантурник мав стільки розваги, що вибрав компроміс замість дальшої боротьби з Ярославом для оборони здобутого. Він лишив ся в Чернигові й послав Ярославу пропозицію — поділити батьківські землї Дніпром: правий бік, з Київом, Мстислав відступав Ярославу як старшому брату, а собі брав лївобічні волости. Ярослав одначе не хотїв здавати ся на ласку брата, правдоподібно — не уважаючи певним набуте з такої ласки. Він, що правда, вислав після сього до Київа своїх намістників, але сам збирав далї війська в Новгороді. Аж по році (1026) прийшов він з великим військом до Київа, пактувати з Мстиславом як рівний з рівним. Коло Городка під Київом (на лївім боцї Днїпра — звичайне невтральне місце для князївських дипльоматичннх з'їздів і переговорів) брати з'їхали ся й уложили угоду на тім, що проєктував був Мстислав: лївобічну Україну взяв собі Мстислав, правобічну Ярослав; чи поділили і північні землї, не знати, але нема ніяких слїдів, щоб Мстислав і звідти взяв собі пайку. Компроміс сей дійсно завів згоду між Ярославом і Мстиславом: „начаста жити мирно и вь братолюбьи, и преста усобица и мятежь; и бысть тишина, велика в земли Руской" [7]).

На сїм союзї двох головних володарів східньої Европи остала ся її

політична система в дальших десяти літах, аж до смерти Мстислава. Відносини їх, дійсно, уложили ся о стільки щиро по сій угоді, що вони собі обопільно помагали в сферах інтересів того чи другого. В пізнійшім збірнику під 1029 р. маємо звістку, котрій не можна нїчого закинути що до правдоподібности, що Ярослав того року ходив походом на Ясів (Осетинів) „й взять ихъ” [8]). Сей похід міг мати значіннє тільки для Мстислава, і Ярослав, очевидно, ходив на Кавказ, помагаючи Мстиславу. З другого боку Мстислав помагав Ярославу в його головнім пляні — вернути собі західнї землї, забрані Поляками.

Як я вже згадував, сї забрані Поляками західнї землї від початку не давали спокою Ярославу. Покінчивши справу з Брячиславом, 1022 р., ще за житя Болеслава Хороброго, Ярослав вибрав ся був походом на Польщу („приде кь Берестью”), але не відомо, чи осягнув тим які результати. Боротьба з Мстиславом потім відвернула його увагу. Тим часом обставини в Польщі змінили ся: Болеслав умер (1025), передавши свій стіл синови Мєшку, але між синами його розпочала ся боротьба, зовсїм як на Руси по смерти Володимира. Оден з Болеславичів — Отон (а може й ще котрі) перебував якийсь час на Руси, шукаючи, мабуть, тут помочи [9]). На Мєшка з усїх боків підняли ся вороги, і в кінцї він упав в сїй боротьбі († 1034). Все се улекшило Ярославу його пляни привернення західнїх земель. По всякій імовірности він виступав по сторонї Мєшкових братів, що з другого боку мали за собою Німеччину; пригадаймо, що вже раз Ярослав був союзником нїмецького цїсаря проти Польщі. З рештою зістаєть ся невідомим, до якої міри Ярослав брав участь в самих польських справах, по за заходами коло прилучення утрачених земель, але слова нашої лїтописи (одинокого джерела в сїй справі), що 1031 р. Ярослав з братом повоювали „Лядьскую землю”, натякають, що його походи не обмежали ся самими спірними землями [10]).

1030 р. Ярослав ходив походом сам, злегка і на сей раз відобрав частину утраченого: „узяв Белз”, каже лїтопись. На другий рік (1031) Ярослав вибрав ся новим походом, вже разом із Мстиславом, з великим військом („собраста воя многы”); на сей раз не тільки удалось вернути втрати („заяста грады Червенъскыя опять”), але при тїй нагоді брати ще, як сказано, „повоювали” Польщу і забрали богато здобичи та невільників, і потім тим подїлити ся, отже й Мстислав мав користь з сього походу [11]).

Чи вернено при тім все, що належало до Руської держави за Володимира? Літопись не дає ніяких матеріалів для розвязання сього питання; теоретично беручи, можна з певною правдоподібністю припускати, що на польсько-руськім пограничу Ярослав відібрав всї батьківські землї, а може навіть і причинив де що: обставини дуже тому сприяли, а Ярослав, як бачимо, дуже велику увагу звертав на західнє пограниче, Після того великого походу бачимо кілька років пізнійше, вже по смерти Мстислава, ряд нових походів, що своєю систематичністю виказують істнованнє у Ярослава якоїсь загальнійшої мети: під 1038 р. маємо похід Ярослава на Ятвягів [12]); під 1040 р. похід на Литву; 1040-1041 р. похід в Польщу: сей був зроблений може на проханнє нового в. кн. Казимира, але се не переміняє загального враження від сїеї системи походів на захід. Очевидно, вони стояли в звязку з реставрованнєм західньої границї Руської держави і мали на меті зміцненє або й розширеннє її в порівнянню з давнїйшим.

З смертию Мєшка Польща прийшла була до повного упадку: настала загальна анархія, реакція проти нових форм державного житя, проти християнства. Тільки десь коло 1049 р. прибуває назад до Польщі син Мєшка Казимир (т. зв. Відновитель) і опираючись з одного боку на поміч Німеччини, а другого — на поміч Ярослава, починає реставрацію польської держави. Зі сторони Німеччини і Руси се, розумієть ся, було важною полїтичною похибкою, що вони помагали відбудовувати Польську державу; в інтересах Руської держави був повний упадок сього соперника. Але Польща була тоді така слаба супроти Руси, що знов ся полїтика Ярослава не може нас дуже й дивувати: треба було великої розваги, щоб не злегковажити такого підупалого сусїда.

Коли саме Казимир звернув ся до Ярослава і уложив союз з ним, ми не знаємо. Очевидно тільки, що будо се десь на самім початку його князювання в Польщі. Ярослав видав за Казимира свою сестру, Добронїгу-Марію, як зветь ся вона в польських джерелах, а згодом висватав сестру Казимира за свого сина Ізяслава [13]). „За віно" своєї сестри дістав Ярослав від Казимира невільників, виведених чверть віка перед тим Болеславом з Руси, числом вісїм сот. Очевидно, вигоди, які Ярослав мав здобути від сього союза для себе, сим не обмежались, але більше нїчого лїтопись не каже. Само собою розумієть ся, що заразом Ярослав дістав згоду шваґра на свої дотеперішнї здобутки на західнїх границях. З свого боку він поміг

свому шваґрови в його боротьбі з опозицією; головним її огнищем було Мазовше, де на чолї повстання стояв якийсь Мойслав, чи Маслав, і з нашої лїтописи знаємо про два походи Ярослава на Мазовше [14]). Перший раз, по лїтописи 1041 р., ходив він туди човнами, очевидно — Бугом, з невідомим результатом [15]); чи сей похід зроблений був в інтересах Казимира, не можемо сказати на певно, але се досить правдоподібно з огдяду, що другий раз Ярослав уже безперечно в інтересах Казимира знову ходив на Мазовше. Сей другий похід мав на метї знищити мазовецьке повстанє і досяг свого: Ярослав „побЂди я, и князя ихъ уби Моислава, и покори я Казимеру” [16]). Сим Ярослав дуже сильно поміг Казимирови в відбудованню Польщі і тим, ровумієть ся, зробив тим лиху прислугу своїй державі на пізнїйше.

Другою ареною для Ярославових полків були північні землї. Про тутешні походи ми маємо теж тільки короткі, і мабуть — далеко не повні згадки, але ясно, що вони мали на метї розширеннє полїтичного впливу Руської держави на фінські народи та збільшеннє підвластної і обложеної данею території.

Під 1030 р., одного року з відібраннєм Белза, Ярослав ходив на Чудь (полуднево-західнїх Фінів, на балтійськім побережу на захід від Чудського озера, инакше Пейпус). Він переміг їх і збудував місто Юрїв [17]) пізнїйший Дерпт, Дорпат, недавно урядово знову названий Юриєвим). Се перший звістний початок розширення новгородського полїтичного впливу за Чудське озеро. В иньші походи сам Ярослав безпосередно не ходив: під 1032 р. маємо похід війська під проводом Улеба „изъ Новагорода на ЖелЂзныя врата” — тут розумієть ся похід на „заволоцьких” Фінів, в басейнї Північної Двини; похід був нещасливий. Під 1042 р. записаний анальоґічний похід Володимира Ярославича, що сидїв тодї в Новгородї, на „Ямь”, що мешкала тодї, як виводять з иньших звісток і фактів, в полудневім Заволочу між Ладозьким озером і Північною Двиною [18]).

Полуднева границя меньше вимагала уваги за Ярослава, нїж за його батька. Вже самі інтензивні походи Ярослава на захід дають розуміти, що на полудні було більше спокою. Дїйсно, Печенїги трохи притихли, бодай судячи по тому, що ми про них чуємо (не забуваймо, що наші звістки про їх напади досить припадкові).

Під час боротьби Ярослава з Сьвятополком вони виступають в ролї союзників Сьвятополка: в сій ролї беруть вони участь в любецькій битві, непокоять Київщину під час походу Сьвятополка на Київ 1018 р. і разом з ним ідуть на Ярослава на другий рік (битва на Альтї); може в звязку з тимже стояв напад Печенїгів, записаний (що правда — тільки в Нїконівськім збірнику) під 1020р. Від тодї якихось нападів Печенїгів на власну руку аж до року 1036 не чуємо.

Се можливо. Печенїзька орда в ті часи була вже безперечно ослаблена. Не минула для неї дурно „безпереступна" боротьба її з Русию в кінцї X і на початку XI в., але головно, що натиск зі сходу — орди Узів-Торків і з-заду її Кипчаків-Половців все дужчав, і в серединї XI в. орда Торків, а за нею слїдом Половецька прорвала ся в чорноморські степи, витиснувши печенїзьку орду. Останньою конвульзією Печенїзької орди в наших степах був напад її на Київ 1036 р. [19]). Печенїги прийшли тодї великою масою, „без числа", правдоподібно — се була цїла Печенїзька орда, що мандруючи зза Днїпра, з донсько-днїпровських країв, під натиском Торків, упала на Київщину.

Орда обложила Київ. Ярослав тодї був в Новгородї; він зібрав тут полки, забрав варязькі ватаги і з ними пройшов у Київ. Під Києвом, на рівнім полї, де потім стала київська катедра св. Софії і виросла нова частина міста, дав Ярослав Печенїгам рішучу битву; завзята, цїлоденна битва закінчилась повною побідою Ярослава; Печенїги пустили ся тїкати куди видно; богато їх потонуло в сусїднїй річечцї Сїтомлю [20]).

„Так вони погинули, а решта їх розбігла ся аж до нинїшнього часа", закінчує своє оповіданнє лїтопись. Се значить тільки, що від того часу Печенїги зникли з арени київської полїтики: і більше не нападали на Русь. В дійсности, як низше побачимо, головні маси їх, задержавшись якийсь час на нижнїм Дунаю, рушили потім за Дунай на Византийські землї, а чорноморські степи зайняли Торки, а слїдом — Половцї.

Примітки

[1]) Під 1022: Приде Ярославъ кь Берестью. Під 1030: Ярославъ взя Белзь. Під 1031: Ярославъ и Мстиславъ заяста грады Червеньскыя опять.

[2]) Іпат. с. 101, 1 Новг. с. 89, Нїкон. I с. 77. Уважаючи на те, що Брячислав не використав для своєї пімсти далеко більше наручних обставин під час боротьби Ярослава з Сьвятополком, я уважав би найбільш правдоподібним, що Ярослав саме перед сим нападом Брятислава відібрав ті волости від нього. Що се були волости полоцькі, за сим промовляє їх: дальша доля й ґеоґрафічне положеннє (такими уважав їх Барсов Географія с. 273, Довнар-Запольский Ист. Кривич. и Дрегович. земель с. 47); але Поґодін думав, що перед тим були вони смоленськими містами — Насл. IV. 309, і сей погляд прийняв Данилович ор. с. с. 18.

Боротьба Ярослава з Брячиславом здаєть ся, відбила ся в певній мірі в оповіданню Еймундової саґи про війни Ярослава з братом Вартилавом. Цікава б була подробиця, що війна мала початись тим, що Ярослав вимагав від Вартилава „сусїднїх з його краєм сел і міст”. З другого боку ґрандіозні розміри її, вказували б борше на війну з Мстиславом, хоч Варяги виступали в нїй по стороні Ярослава. Героєм виступає Еймунд, що перед тим перейшов від Ярослава (бо він по смерти Сьвятополка вже не потрібував Варягів) до Вартилава, предвиджуючи війну між ними. Еймунд штучно взяв у неволю жінку Ярослава, і се змусило його до згоди; по угоді Ярослав дістав Голмґард (Новгород), Брячисдав дістав Кенуґард, а Еймунд Полоцьк, з обовязком пильнувати всеї Руси — Ґардаріку!

[3]) Іпат. с. 105.

[4]) „пѢснь пояше Старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зарѢза Редедю предъ нлъкы касожьскыни, красному Роману Святъславличю” (I).

[5]) Тепер Вел. Листвин на півн. схід від Чернигова на правім притоку Снови — на спеціальній мапі зветь ся ся річка Крюковим потоком.

[6]) Слїди поетичного оброблення сього епізоду заховали ся найлїпше в образї нічної битви під час бурі — подібнім до описи Альтської битви, але більш мальовничім: серед пітьми вояки не бачуть себе й орієнтують ся тільки відблиском блискавиці на мечах ворога (дещо упущене в наших редакціях Найдавн. лїтописи, заховало ся в пізнїйших компіляціях, як Воскр. I с. 329): „И бывъши нощи бысть тьма, и Громове, и молъния, и дождь, и рече Мстиславъ дружинѢ своей: поидемь на нѢ! то ны єсть

корысть. И бысть сѢча зла и страшна; яко посвѢтящи молни, тако свѢтяще ся оружія, єлико же млънія освѢтяше, толко мечи видяху, и тако другъ друга убиваше, и бѢ гроза велика, и сѢча зла и силна" (пор. т. I, Історії с. 573). Як слїд поетичного римовання звучить ся фраза Мстислава:

и рече: кто сему не рад? се лежить СѢверянинь, а се Варягъ...

Поетичним оброблениєм тхнуть також сї подробицї: "бѢ Акунъ (Гакон) сь лѢпъ (гарний, поправка Ламбіна, Ж. М. Н. П. 1858, V, замість лїтописного „слѢпъ", загально принята), и луда у него златомъ истъкана (золототкана — брокатова одіж).. и Акунъ ту отбѢже луды златое". Потім сей епітет: Якун слѢпий иже отбѢже златы луды" — приростає до нього і повторяєть ся при нагодъ в Патерику (с. 111).

[7]) Іпат. с. 105.

[8]) Никон. I. с. 79.

[9]) Monumenta Germ. hist. Scr. X. 264 (пор. 269): Misico... fratrem suum Ottonem, quoniam regis (Конрада) partibus favebat, in Ruzziam provinciam pepulit Сю звістку Віпона декотрі хотїли прикласти до Словаччини, але се гадка безпідставна; див. про се у Левицкого Mieszko II с. 186-191 і Małecki Rozgląd w dziejach i polityce pierwotnej Polski — Przewodnik naukowy i lit 1875 т. II с. 975).

[10]) Про сї русько-польські відносини окрім загальних праць Линниченка і Бальцера ще A. Lewicki Mieszko II, Rozprawy wydz. histor.-fil., V. S. Kętrzyński Kazimierz Odnowiciel (ib. t. XXXVIII), про останню пор. мою рецензію в Записках Н. т. ім. Ш. т. 47.

[11]) Іпат. с. 105.

[12]) Найдавн. лїтопись дає тільки голу звістку, компіляції подають, що похід був зимою й не мав усьпіху; „й не можаху ихь взяти" : Соф. с. 137, Воскр. I с. 331, Нікон. I с. 81 й ин. Натомість деякі кодекси Іпат. (Хлєбн. і Поґод.) приписують при всїх походах — 1038, 1040 і 1041 р. „побѢди" (с. 108); ся приписка, розумієть ся, не має ніякої ваги, але не можна бути певним і що до того додатку Софійської і подібних.

[13]) Про шлюб Казимира Лїтопись говорить під 1043 р., але без докладнїйшого означення: згадавши про події 1043 -6 р., вона додає: ”в сии же времена вьдасть Ярославъ сестру свою за Казимира...” Так само загальну звістку маємо у нїмецького хронїста т. зв. Annalista Saxo (писав в 2-ій пол. XII в., але старанно використував ранїйші джерела, і звістки його дуже авторитетні — Wattenbach II p. 256); під 1039 р. він каже: His temporibus Kazimer, filius Miseconis ducis Polanorum, reversus in patriam, a Polonis hbenter suscipitur, duxitque uxorem regis Rusciae filiam procreavitque duos filios VIadizlaum et Boliziaum (Monum. G. hist. Scrp. VI p. 683). Д. Бальцер, приймаючи датою уродин Болеслава 1039 р., датує шлюб Казимира 1038-9 рр., але дата уродин незвістна добре і тільки викомбіновуєть ся (Genealogia Piastów p. 89-90, 94). Імени княжни руські джерела не подають; Добронїгою (Dobronega, пор. мужеське імя МилонЂгь) зве жінку Казимира дуже авторитетна краківська записка про її смерть — під 1087 р. (Monum. Pol hist. II. p. 796), Марією — сфалшований папський лист (ib. I. p. 359), автор котрого, як думають, мав добрі відомости про королївську родину; пізнїйші джерела часто називають Добронїгою (або Доброгнївою) — Марією, а Длуґош (p. 277) навіть поясняє, що Марією вона звала ся давнїйше, а перейшовши на латинство, дістала імя Доброгнїви. В дійсности руські княжни, як і князї, мали подвійні імена. Про імена сеї княжни див. зібраний матеріал у Бальцера op. c. c. 88. Про шлюб Ізяслава з сестрою Казимира — Соф. с. 138, Воскр. I. 331, Нїкон. I. 83, Патерик с. 151; імени її не знаємо, анї року шлюбу.

[14]) Компіляції — Соф., Воскр., Нїкон., Твер. рахують навіть три походи на Мазовше: 1046 р. (зам. 1047) у них Ярослав іде на Мазовше в третє, але се, здаєть ся, тільки непорозуміннє: оповідаючи про посвояченнє Казимира з Ярославом (під 1043 р.), вони кажуть, що Ярослав ходив двічи на Мазовше на Мойслава, і се може означати похід 1041 і 1047 р., аде котрийсь з компіляторів порахував похід 1047 р. ще осібно, й вийшло три.

[15]) Іпат. с. 108.

[16]) Іпат. с. 109.

[17]) Іпат. с. 105.

18) Соф. с. 136-7, Воскр. I. 330, Іпат. с. 108; про терен сих походів див.

Барсова с. 47-8, 57-8, 62-3, де подана й иныпа лїтература ; лїтописні Зелїзні ворота він звязує в місцевістю сього імени на р. Сосолї, коло с. Водчі.

19) Що до сього року є ріжниця між північною і полудневою верзією нашої лїтописи. В Лавр. смерть Мстислава і печенїзька війна стоять під 1036 р., в Іпат. під 1034 р.; в новгородській сих записок нема зовсїм. Дата 1036 р. здаєть ся минї певнїйшою, а то ось чому. Насамперед в Лавр., у всїх кодексах, перед сим роком є два порожні роки, означені роками, в Іпатській їх нема; далеко лекше прийняти, що в Іпат. помилкою написано по 6541, 6542, замість 6544, нїж в Лаврентиєвській — противну похибку і сьвідоме вставленнє двох порожнїх років. Далї, у Скілїци під 1036 р. оповідаєть ся, що Печенїги тричи нападали на візантийські землї, і се досить правдоподібно можна звязати з тим же печенїзьким рухом, результатом котрого був і похід їх на Київ; що важнїйше, що Скілїца під тим же роком говорить: умерли руські князї Νοσισϑλάβος καί Ἰαροσϑλάβος, І почав правити Ζινισϑλάβος (Cedr. II. 514-5). Ся звістка, як бачимо, має помилки (відомости Скілїци про руську династію взагалї дуже баламутні), але тут для нас важно одно — се смерть того ”Носистлава”. Очевидно, що се Мстислав, його смерть під 1036 р. вповнї згоджуєть ся з датою Лавр., і се промовляє теж за сею датою для нападу Печенїгів. Як з'явилась у Скілїци смерть Ярослава, трудно вгадати; дуже можливо, що властиво звістка казала лише, що умер Мстислав, а його землї забрав Ярослав.

20) Іпат. с. 106.

СМЕРТЬ МСТИСЛАВА.ВНУТРІШНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ЯРОСЛАВА; ВОЛОСТИ ЙОГО СИНІВ; УКРІПЛЕННЄ І ЗАЛЮДНЕННЄ ПОЛУДНЕВОГО ПОГРАНИЧА. ЗАГРАНИЧНІ ЗНОСИНИ — З НЇМЕЧЧИНОЮ, З СКАНДИНАВІЄЮ, З ФРАНЦИЄЮ Й УГОРЩИНОЮ, З ВІЗАНТИЄЮ; ОСТАННЇЙ ПОХІД НА ЦАРГОРОД.

Серед сих подій зверхньої, заграничної політики переходили важні переміни у внутрішній політичній системі Руси.

Ми полишили тут Ярослава, коли він, розбитий Мстиславом, мусів піти з ним на компроміс — відступити йому всї землї на схід від Днїпра. Не знати, о скільки помирив ся він з ролею володаря хоч більшої частини, але все таки тільки частини батьківської держави; знаємо тільки, що з Мстиславом і Брячиславом він жив у згоді, більш нїчого. Але доля сприяла розширенню Ярославових володїнь. 1033 р. вмер одинокий, здаєть ся (більш не знаємо), син Мстислава Остап (Еустафий), а скоро (1036 р.) пішов за ним і сам Мстислав. Несподївано в руках Ярослава злучила ся цїла українсько-руська територія.

Може бути, що сей несподїваний успіх віджививв Ярославі ідею одности земель Руської держави: тогож самого року, як умер Мстислав, Ярослав відібрав Псковську волость у свого брата Судислава останнього з своїх живих братів [1]); самого Судислава посадив він до вязницї, де він зіставав ся до Ярославової смерти, яких двадцять лїт. Але цїкаво, що одиноку волость, яка зістала ся поза його руками — Полоцьку Ярослав не відібрав анї у Брячислава, анї по смерти його († 1044), коли на полоцькім столї засїв Брячиславич Всеслав, звістний чудодїй, „єгоже роди мати отъ влъхвования” [2]). Не знати, чи вязали Ярослава на сїм пунктї якісь почутя, чи які перешкоди, чи попросту смерть захопила його скорше, нїж він знайшов відповідну хвилю для прилучення сеї останньої незалежної від нього волости.

Таким чином від 1036 р. цїла Руська держава, з виїмком Полоцької волости, була під властию Ярослава. Виїмок був о стільки незначним, що лїтописець справдї мав певне право з'iґнорувати його: він каже, що Ярослав по смерти Мстислава „бысть единовластець Руской земли” [3]).

Подібно як і його батько, Ярослав роздавав поодинокі волости з своєї держави своїм синам, в міру того як вони підростали. Се було зовсїм природно, мало свої вигоди, як я виказував вище, і власне на початках Ярославового князювання в Київі став ся факт, що міг тільки піднести в очах його і иньших потребу сеї полїтики. Факт, правда, переданий нам дуже коротко, так що можемо властиво тільки відгадувати його значіннє: під 1019 р. читаємо, що Ярослав нагнївав ся на новгородського посадника

Константина, послав його на засланнє до Ростова, а три роки пізнїйше звелїв його забити в Муромі [4]). Константин був син Добринї, опікуна і свояка Володимира, що в своїм часї правив Новгородом в його імени; в ролї новгородського посадника Константин, розумієть ся, мав правити в Новгородї й далї по переходї Ярослава до Київа. Коли як раз по тому Ярослав вчинив таку тяжку кару над таким першорядним репрезентантом дружинної аристократії (такі факти у нас взагалї незвичайно рідкі), то причина мусїла бути полїтична і дуже важна; трудно найти иньше об'ясненнє окрім того, що Константин, зіставши ся по переходї Ярослава до Київа правителем Новгорода, показав змагання до самостійнїйшої ролї, до самостійного володїння — як то удавалось, певно, не раз давнїйшими часами таким правителям, і за то був так незвичайно скараний. А власне проти подібних змагань служило роздаваннє волостей членам своєї родини — синам.

Ярослав мав сїм звістних нам синів. Найстарший — Ілля побіжно тільки згадуєть ся в катальоґу новгородських князїв; Ярослав посадив його в Новгородї, перейшовши до Київа, очевидно — ще малого, під опікою згаданогоКонстантина, але він скоро вмер [5]). Другий син — Володимир родив ся 1020 р. [6]); 1036 року, коли йому отже було шїснадцять лїт, послав його батько князем у Новгород. Третїй — Ізяслав родив ся 1024 р.; йому не знати коли, можна догадуватись — теж скорше нїж мав він двадцять лїт, батько дав в управу Турово-пинську волость; як бачимо, повторяєть ся практика Володимирових часів, коли теж Новгород і Туров-Пинськ фіґурують як волости старших княжичів. 1052 р. Вододимир умер, полишивши сина Ростислава; його волость передав Ярослав Ізяславу, зіставивши й далї в його руках, і попередню Турово-Пинську волость [7]). Четвертий Ярославич — Сьвятослав (род. 1027 р.) мав від батька в управі Волинь. Пятий — Всеволод зіставав ся при батьку до смерти його: лїтопись поясняє, що батько його любив найбільше, тому й держав при собі. Иньші сини, певно, були ще за молоді, тому мабуть нїчого не знаємо про їх волости. Старші сини, заступаючи батька в своїй волости під час спокою і на війнї, виручали його часом і в загальнїйших потребах. Володимир, бачимо, ходить і в новгородські походи, і бере провід в кампанії против Візантиї (1043).

Взагалї як в сфері заграничної полїтики, так і у внутрішнїх відносинах

князюваннє Ярослава становить продовженнє князювання Володимира, відновлене після певної перерви більшої або меньшої — як для поодиноких земель. Подібно як за Володимира, зверхня полїтика має більш консервативний характер, її мета — злучити і задержати в цїлости землї Руської держави; головно тільки на півночи, між слабими і податливими фінськими народами розширяли ся неустанно далї її границї. Особлива увага звернена була на західню границю, де сформувала ся иньша сильна словяньска держава, з сильним апетитом на сусїднї землї Руської держави; тут, як я згадував, Ярослав по всякій імовірности задержав або може й розширив старі границї; натомість закарпатські землї за Ярослава ледво вже чи належали до Руської держави.

Відносини Руси до степових орд і за Ярослава більше пасивні: Русь, бодай в наших звістках, відбиває лише напади Печенїгів, коли вони заходять за лїнію укріплень (в околицї Київа), і зістаєть ся пасивним сьвідком випираня Печенїгів з чорноморських степів новою ордою. Походи Мстислава і Ярослава на Кавказ робили ся в інтересах Тмутороканської волости, для зміцнення її становища: вона тепер була вже руським островом, відтятим турецьким морем від решти Руської держави. Якихось заходів для привернення назад чорноморських степових просторів не чуємо — їх, видно, вирекли ся зовсїм.

З ослаблення Печенїгів на Руси скористали лише, щоб посунути сю оборонну лїнію на полудень: Ярослав, вививши велику силу невільників з походу на Польщу, подїлив їх із Мстиславом і свою пайку ужив для кольонїзації Порося: „посади своя по Рси, и суть и до сего дни” [8]). Заразом Поросє заставлено рядом кріпостей (під 1032 р. про Ярослава сказано: „поча ставити городы по Рсі”), Отже воєнна границя з Стугни, фортифікованої за Володимира, перенесена на Рось (всї звістні нам „городи” по Роси стояли на її лївім боцї); велика територія між Стугною і Росию була прилучена до осїлих, оборонних земель. Із збудованих Ярославом міст можемо на певно вказати на Юрїв на Роси — названий очевидно по християнському імени Ярослава, як і Юрїв в чудській землї. По анальоґії можна б здогадувати ся, що щось подібне міг зробити і Мстислав у себе, бо полуднева границя Сївершини вимагала зміцнення не меньше від Київщини.

Перейдемо до заграничної полїтики. Про русько-польські відносини

говорив я вище. В певнім звязку з ними стояли зносини з Німеччиною. Ми бачили вже, що ще під час своєї боротьби з Сьвятополком Ярослав уложив був против Болеслава союз з імп. Генрихом. Потім у 30-х рр. в своїй боротьбі з Мєшком Ярослав знову виступає поруч Німців, дуже можливо — що й за порозуміннєм з ними. По третє бачимо його в спільній політиці з Німеччиною, коли вони разом підтримують Казимира.

На жаль, наші звістки про зносини Ярослава з Німеччиною зовсім припадкові і бідні, хоч позволяють догадувати ся, що зносини сї були досить живі. Так маємо звістку (пізнійшу, але авторитетну) про руських послів у Генриха III при кінці 1040 р. (30/XI) [9]). Хронїка Лямберта оповідає, що 1043 р. знову було у Генриха III посольство від „руського короля”, з пляном оженити Генриха з донькою того руського короля, але з сього пляну нїчого не вийшло (Генрих вибрав уже собі иньшу жінку), і вони з жалем (tristes) мусїли вертати, обдаровані замість принесених дарунків [10]). Але не встигши оженити самого Генриха, руська династія навязала десь в серединї та в другій половинї XI в. цїлий ряд иньших шлюбних звязків з Німеччиною — про се ми маємо принагідні звістки, без докладнїйших пояснень. Так Сьвятослав Ярославич мав бути оженений із сестрою єпископа трірського Бурхарта [11]). Котрийсь иньший з руських князїв — rex Ruzorum, мав доньку саксонського маркґрафа Отона з Орляґмунда, і вона по смерти чоловіка вернула ся в Німеччину, вийшла тут за сина баварського герцоґа Отона з Нордгайма — Конона, а свою доньку від сього руського князя видала за „одного з тірінґських вельмож Гунтрама” [12]). Третїй — знов не звістний нам на імя rex Ruziae мав бути оженений з Одою, донькою Леопольда ґрафа штадського; вона теж пережила свого чоловіка поховала його гроші, а сама з сином Warteslau вернула ся в Саксонїю, й тут вийшла знову замуж; сей Вартеслав вернув ся потім на Русь і правив батьківськими землями, побравши назад заховані гроші [13]). Хто були сї анонїмні князї, оженені з Німками, не можна сказати на певно, і всякі здогади будуть тут зайві — могли се бути молодші Ярославичі [14]) із старших не можна думати тільки про Всеволода, бо його вдову бачимо в Київі й пізнїйше. Недавно опублїковані „молитви Ґертруди” з мінятюрами XI в. дають досить правдоподібну, хоч і не вповні певну вказівку, що Ізяслав був оженений з якоють німецькою княжною, Ґертрудою на імя [15]). У всякім разї зістають ся досить певні звістки про

три шлюбні звязки руських князів з другої половини XI в. з німецькими династиями.

Дуже живі зносини бачимо за часів Ярослава між Русию і скандинавськими краями. Варязькі дружини невідмінно виступають у всїх важнїйших походах Ярослава, почавши від його бунту проти батька до походу на Византію 1043 р. Незалежно від служби, удавали ся на Русь скандинавські династи в прикрих хвилях — нпр. оповідаєть ся про Оляфа св., норвежського короля, що він перебував у Ярослава, коли його вигнали з Норвеґії, й т. и. Взагалї в скандинавських саґах маємо богато звісток про подорожі та побут Скандинавів на Руси з тих часів. Безперечно, під сьвіжою памятю сього варязького натовпу за Ярослава сформувала ся і варязька теорія початку Руси.

В звязку з сими живими зносинами стоять і скандинавські звістки про шлюбні звязки з руською династією. Так Ярослав мав за жінку Інґіґерду, доньку шведського короля Оляфа; звичайно припускають, що се була Ярославова жінка Ірина, що се було її друге, християнське імя (Ірина — Інґіґерда, імена однаково починають ся) [16]). Славний авантурник Гарадьд Сьміливий (Hardraade), норвежський принц, що потім був і норвежським королем, оженив ся з донькою Ярослава, котру скандинавські джерела звуть Єлисаветою. Саґа про нього оповідає, що коли Гаральд, посватав її, Ярослав не відмовив, але сказав, що такий принц; без держави і без великих грошей, як він, перше мусить чимсь прославити ся, аби шлюб сей не здавав ся нерівним, і Гаральд пустив ся в сьвіт, добувати слави, і потім дійсно Ярослав видав за нього доньку [17]).

Аби покінчити з західньою Европою, перейдемо ті спорадичні звістки, які маємо ми про зносини Руської держави й її династії з иньшими західнїми краями сього часу.

Ярославова донька Анна була за мужом за французьким королем Генрихом. Сей факт, що він так далеко шукав собі жінки, звичайно поясняють прикрим досьвідом, який дізнав його батько від папських кар, оженивши ся з своячкою. Але Русь тодї стояла в таких тїсних зносинах з заходом, що можна обійти ся без такого специяльного пояснення. Анна була другою жінкою Генриха; шлюб з нею став ся 1049 чи 1050 р. Переживши чоловіка († 1060), Анна якийсь час жила в монастирі, потім вийшла замуж знову за

ґрафа де-Крепі, а по смерти його вернула ся знову до сина — короля Філїпа. Як за житя Генриха, так і по його смерти брала деяку участь в справах, і її підписи стрічаємо на документах разом з підписами Генриха та Філїпа; на однім з документів маємо мабуть її власноручну підпись — кирилицею (Ана ръина — очевидно regina). Останнїй документ з її підписом маємо з 1075 р., і потім нема про неї нїяких згадок [18]).

Угорські джерела кажуть, що батько короля Андрія, свояк св. Стефана, Володислав Лисий мав жінку з Руси (uxorem de Ruthenia dicitur accepisse), і його сини Андрій і Лєвєнта, втїкши з Угорщини в часї смерти Стефана († 1038), якийсь час перебували на Руси: з початку удали ся до Чехів, потім до свого свояка польського в. князя Мечислава, звідти на Волинь (ad regem Lodomeriae), та той їх не прийняв, і вони були пішли „до Куманів" (!), але дізнавши тут лиха, подали ся „на Русь" (ad Rusciam), і тут перебували, доки угорська старшина не покликала Андрія на королївство (1046 р.). Чи під час свого побуту на Руси, чи вже ставши королем, — Андрій теж оженив ся з донькою „руського князя", близше невідомого [19]).

Для русько-візантийських відносин маємо також тільки уривкові відомости, з котрих годї довідатись щось докладнїйше.

Від часів Володимирового шлюбу не маємо нїякої звістки: чи натяку, щоб добрі, союзні відносини між обома державами мали порватись чи попсувати ся за його житя; теж було і по смерти Володимира; візантийські хронїсти, оповідаючи про похід 1043 р., досить виразно говорять, що за Володимира і пізнїйше до сього походу не було розмиря з Русию [20]). Руські купцї далї перебували в Царгородї більшими ватагами, як згадує Скілїца, руські полки далї постійно служили в візангийськім війську, фіґуруючи в ріжних кампанїях, а крім того Візантия користала при нагодї із спеціальної помочи руських князів. Скілїца оповідає, що в війнї Візантиї з кримськими Хозарами 1016 р., коли знищено сї останки Хозарської держави, Грекам помагав „брат Володимира Σφέγγος" [21]) Судячи по докладній датї (початок 1016 р.), се було вже по смерти Володимира; чи був то дійсно якийсь Володимирів свояк, не знати (певно, що не брат, але звістки Скілїци про руську династию взагалї недокладні). Саме імя сього Володимирового брата досить близько нагадує Сьвятополка, і в тім нема нїчого неможливого, що він міг тодї дійсно помагати Візантиї (се ж було ще перед

початком його боротьби з Ярославом). Потім ми маємо у Тітмара звістку про якесь посольство з Київа до Візантиї в осени 1018 р. Тітмар се оповідає про Болеслава, що він з Київа „послав до сусідньої Греції послів, обіцюючи імператору все добре, коли він схоче бути йому приятелем, а нї — то буде йому сильним ворогом" [22]); але правдоподібно, се було посольство не так Болеслава як Сьвятополка, може викликане якимись, нам незвістними зносинами з Візангиєю Ярослава. Далї в 20-х роках (1023-4) маємо звістку у тогож Скіліци про якогось руського ватажка, котрого він зве: „Χρυσόχειρ (Золоторукий), свояк небіжчика Володимира". Сей ватажок з 800 мужа прийшов був до Царгорода, нїби хотячи вступити в візантийську службу, але коли імператор казав йому наперед розброїтись, він не схотїв і поплив далї; побив візантийську сторожу в Дарданелях, що не давала йому вийти на берег, і дістав ся до Лємна, але тут візантийські ґенерали підступом вирізали його полк [23]).

Сї уривкові звістки у всякім разї цікаві, бо показують, як живі були зносини між Русию й Візантиєю в першій половинї XI в. Серед сих відносин наступив конфлїкт 1043 р. Причини його не зовсїм ясні. Ми маємо про сю війну оповідання трох сучасників: Пселя, Аталїоти і Скілїци; вони згадують і про мотиви сеї війни, але від тих згадок сї мотиви не стають нам ясними. Псель каже, що Русинів, давнїх ворогів Греків, здержував тільки страх перед імп. Василем, і по його смерти (1025) вони задумали відновити свої напади на Візантию, але його наступники показались досить сильними і для них страшними, аж нездарне правлїннє імп. Михаіла Пафлаґонянина заохотило їх до війни; нїм вони одначе зібрали ся до війни, на престолї засїв уже Константин Мономах, і вони лише, аби не пропали ті приготовання, розпочали з ним війну. Розумієть ся, се тільки нездалі міркования. Важнїйше оповіданнє Скілїци, що причиною була якась бійка в Царгородї з руськими купцями, де одного купця забито. Се само по собі дуже правдоподібна річ і могла бути безпосереднїм поводом війни, але судячи по великим заходам до походу і по неохотї Ярослава до згоди, тяжко припустити, що похід мав на метї тільки сатисфакцію за убитого купця. Найправдоподібнїйшим здаєть ся минї, що Ярослав хотів сильно настрашити Візантию і вимогти особливі привилеї для руської торговлї, подібно як ми бачили се в 1-ій половинї X в. [24]).

Зібрані були руські полки і прибрані варязькі. Скіліца, очевидно

побільшуючи, рахує всього руського війська аж на 100 тис.; правдоподібнійше число знаходимо у Аталїоти — 400 човнів, значить коло 20 тисяч мужа. Безперечно в усякім разї, що похід був сильний. Головний провід Ярослав віддав сину Володимиру, а властиву управу мав Вишата, оден з визначнїйших київських бояр. Військо посаджено на кораблї, і руська фльота рушила просто на Царгород. Руське джерело каже, що ініціаторами такого сьміливого руху на самий Царгород були Варяги, тим часом як Русь радила Володимиру вийти на берег близше, коло Дунаю, значить — пустошити придунайські землї.

Як то бувало звичайно з руськими походами, і сей вибрав ся зовсїм несподївано та захопив Візантию неприготованою. Потайки прокрали ся руські кораблї в царгородську протоку й стали в сусїдстві Царгорода, а імператор не мав під рукою нїякої фльоти, Він посилав до Руси, взиваючи їх до згоди й обіцюючи сатисфакцію, але Русини не хотїли згоди й зажадали на глум неможливої контрибуції: в однім джерелї — до 1000 статерів на човно, в другому ще по більше — по 3 лїтри (фунти) золота на вояка. Імператор мусїв ладити ся до війни; зібравши що міг кораблїв, він виїхав сам з ескадрою і стрів руську фльоту недалеко Боспорської протоки; та стояла спокійно в портї, чекаючи нападу. Щоб зачепити її, імператор вислав кілька трієр з „штучним огнем”. Сей огонь наробив такої шкоди руським кораблям, що вони після сього не відважили ся стати до бою з грецькою ескадрою, подали ся назад, але дуже нещасливо — спіткала їх буря, дуже богато кораблїв пропало, а тим часом над берег насьпіло сухопутне грецьке військо і звідси почало нищити Русь. Скіліца каже, що нарахували 15 тис. трупів на побережу. Після сеї невдачі Русь помандрувада до дому морем і суходолом, бо кораблїв зістало ся за мало в порівнянню з військом. За кораблями наздогін пішла грецька ескадра з 24 кораблїв; вона напала на руську фльоту, але та перемогла і грецьку ескадру знищено зовсїм; після сього руські кораблї з Володимиром вернули ся, видно, до дому щасливо. Натомість гірка доля спіткала сухопутне військо. Руська лїтопись рахує його на 6000; проводу взяв Вишата: лїтопись каже, що нїхто з бояр не хотїв узяти проводу над ними, видко — становище їх було дуже небезпечне, тодї пішов Вишата, не хотячи лишити його без проводу: „аще живъ буду, то с ними, аще ли погибну — с дружиною”. Дїйсно, се військо перестрів недалеко Варни намістник подунайської области Катакальон Вест і роспудив їх. Богато невільників (по Скіліцї 800),

разом з Вишатою відіслано до Царгорода, і богато з них осліплено по тодішній візантийській моді.

Так закінчив ся сей останній руський похід на Царгород. По словам літописи, русько-візантийські відносини упорядкувались три роки після походу — „миру бывшу”, але на жаль про умови й обставини сїєї згоди не знаємо нічого окрім того, що руських невільників пущено на Русь. Кілька років пізнійше (не пізнійше 1052 р.) сї відносини зміцнені були шлюбом: за Всеволода Ярославича висватано візантийську царівну [25]). Мусїла то бута якась дївчина з родини Константина Мономаха, і по його імени старший її син названий був Мономахом, але близших подробиць про неї ніяких не маємо.

Примітки

[1]) Приймаючи, що в Смоленську не було вже Станислава.

[2]) Іпат. с. 109.

[3]) Іпат. с. 105.

[4]) Соф. с. 134, Воскр. І. с. 328, Нїкон. І. с. 77; датуєть ся сей факт тут 1019 або 1020 р., але катальоґ новгородських князїв (1 Новг. с. 68), що в своїх звістках часом буває зовсїм незалежним від лїтописи, говорить так, як би Константина заслано пізнїйше.

[5]) 1 Новг. с. 66.

[6]) Іпат. с. 102.

[7]) Се все — що Ізяслав дістав був Туров і заховав його й далї, виникає з звістки, що в момент смерти батька він мав Туров (Іпат. с. 114). В кодексах верзій суздальської й новгородської імя Турова пропущено, і в збірниках (Соф., Воскр.) доповнено: „в Новгороді”. Се доповненє само по собі не

конче авторитетне, але що Ізяслав дійсно дістав Новгород по смерти Володимира, ще за житя батька, виникає з записки Остромирового євангелия 1056-7р.: „Изяславу кънязу... тогда прѢдрьжащу обѢ власти: и отьця своего Ярослава и брата своего Владимира” (Срезневскій Древніе памятники рус. письма). Се означеннє для Новгорода — ”волость Володимира” промовляє за тим, що по смерти Володимира Новгородська волость безпосередно перейшла до Ізяслава, не вертаючи ся під управу Ярослава.

8) Іпат. с. 105; як показують кінцеві слова, се писалось перед новим спустїннєм Порося, що стало ся в 90-х рр. XI в.

9) Т. зв. Саксонського аналїста — Man. Germ. h. Ser. VI p. 684; про авторитетність його звістки див. вище с. 23.

10) Monum. Germ. hist. Script. V p. 153; з яких джерел черпав відомости для сих часів Лямберт (писав він в останнїй чверти столїтя), зістаєть ся невиясненим (див. Watienbach II с. 104); крім нього Annales Altahenses — XX. 198.

11) Лямберт 1. с. p. 153.

12) Annalista Saxo p. 693 і 737.

13) Ся звістка іде з джерела меньше певного, з хронїки Альберта Штадського, XIII в. (Monumenta Germ. h. Scr. XVI p. 319), в своїх ґенеальоґічних звістках часто баламутного (див. Wattenbach II. 440); але самого факту відкинути не можна. З сею звісткою звязують иньшу — в ґенеальоґії Вельфів XII в. (Monum. G. h. Scr. XIII p. 734, порівняти Historia Welforum в XXI p. 460) — про доньку ґрафа Куна, тестя Рудольфа Вельфа, видану за руського короля (regi Rugorum), уважаючи се перекрученнєм поданої в текстї звістки про Оду — див. розвідку Вайца Über eine alte Genealogie der Welfen — Abhandl. der Berliner Akademie, 1882.

14) Такий здогад виставив ще Карамзін І. 20, він догадував ся, що Вартеслав може означати Бориса Вячеславича (імя батька, мовляв, помішано з іменем сина). Але сї звістки про шлюби можна прикладати не тільки до Ярославичів, але й до старших Ярославових унуків, нпр. можна

думати про Ростислава Володимировича, про Романа або Гліба Сьвятославича і т. и.

15) Див. про се мою статю: Київські мінятюри при Трірській псалтирі в Записках наук. тов. ім. Ш. т. XLIX; з молитов виходило б, в такім разї, що Ізяслав" потім розвів ся з сею Гертрудою. Иньші думають, що мова тут про польську прінцесу, сестру Казимира. Тексти й мінятюри видані 1901 р. в Трірі п. т. Der Psalter Erzbischofs Egberts von Trier (Festschrift der Ges. für nützliche Forschungen zu Trier). Про неї ще статї Бобрінского в Записках имп. археол. общ. т. XII, Абрагама в Kwart, hist. 1902.

16) Про Ярославову жінку Інґіґерду каже Еймундова саґа і ґльоса Адама Бременського (старші рукописи її маємо вже з XIII в.) — Monum. G. hist. Scr. VII p. 319 (Ingrad, Ingred); в найважнїйшім кодексї Адама — віденськім, сього нема. Ярославову жінку Ірину згадує

Іларіон у своїм Слові (котрого часу близше не знаємо, особливо коли мати на увазї, що воно могло бути сказане ним і перед посьвященнєм на митрополита). Під 1050 р. записана в лїтописи смерть „Ярославлеї княгинї", в місяцї лютім — значить в 1051 р., але на імя вона не названа. Окрім того є новгородська традиція, але пізнїйша, XV в., про Ярославову жінку Анну, поховану в новгородській катедрі св. Софії — див. 1 Софійську і 3 Новгородську під 1439 р.; лїтописна записка при тім називає її матірю Володимира Ярославича, що родив ся, як сказано, 1020 р. Вона могла бути першою жінкою Ярослава, але цїкаво, що Еймундова саґа говорить про Інґіґерду в історії боротьби Ярослава з Буріслейфом і Вратилавом, значить у 1017-8 рр. Сушити голову над розвязаннєм сього питання одначе не оплатить ся, бо все се відомости непевні, окрім імени Ірини і смерти Ярославової княгинї 1051 р. (може сїєїж Ірини. Про скандинавських династів на Руси,, див. нпр. Antiquités russes I. 345, 459, II. 19.

17) Впорядчик сеї саґи, — котру маємо в рукописях XIV в., каже, що під час тих подорожей Гарадьд зложив пісню про (Єлисавету з 16 строф, з однаковим закінченнєм; він сам наводить з них шість:

Кораболь наш обминув Сицилію; ми були гарно убрані, як належить ся, швидкий корабель, з високою кормою, сунув ся скорим бігом, несучи на собі вояків; думаю, що непроворний ледви чи б заїхав туди; але руська

дївчина в золотій гривнї мною помітує.

Стали ми до бою з Трандами; їх було більше; була то справдї завзята й страшна битва; мене молодого відтягнули від їх молодого короля, забитого (мною) в бою; але руська дївчина в золотій гривнї мною помітуьє.

Шіснадцятеро нас, жінко, вичерпали воду з корабля в чотирох передїлках серед сильної бурї; тяжко наложений корабель обливали хвилї; думаю, що непроворний ледви чи б заїхав туди; але руська дївчина в золотій гривнї мною помітує.

Я вмію вісїм штук: вмію складати вірші, добре їзжу конем, вправний в плаваню, вивчив ся совгатись на скі, потраплю кидати спис і веслувати; але руська дївчина в золотій гривнї мною помітує.

Нїяка жінка або дївчина не заперечить того, як ми одного дня рано з'явили ся в однім західнім містї — там ми намахали ся мечем, валили зброєю, полишивши докази того, що сьмо вчинили; але руська дївчина в золотій гривнї мною помітує.

Я родив ся там, де Упландцї натягають луки; тепер я правлю серед скал вояцькі кораблї, ненавистні гречкосїям; від коли пустили ся ми в сьвіт, в ріжних місцях розбивали ми човном хвилї; але руська дївчина в золотій гривнї мною помітує.

Antiquités russes II. 56; третю строфу уважають підробленою.

Тут треба ще згадати звістку Адама (Monumenta Germ. h. Scr. VII. 324), що коли 1016 р. Кнут Великий опанував Анґлію, сини забитого ним Едмунда — Едмунд і Едвард вислані були до Швеції, а звідти на Русь. В дїйсности ми знаємо, що вони перебували на Угорщинї, але нема нїчого можливого, при тїсних зносинах скандинавських країв з Русию, що побували вони й на Руси. Ґльосатари Адама додають, що сестра Кнута була за руським князем (ib. 325), але ся звістка мабуть хибна.

18) Особа сеї руської королеви досить звертала на себе увагу; ще 1825 р. вийшла спеціальна розвідка Лобанова-Ростовского Récueil des piéces historiques sur la reine Anne ou Agnés (так вона підписана на актї 1060 р.) épouse d'Henri I. Новійшими часами теж не переставали появляти ся статї й замітки, особливо під впливом нової alliance franco-russe, але переважно

досить побіжні — нпр. в К. Старинї 1884, VII (замітка до портрета); С. Сыромятниковъ Русская княжна на французском престолЂ Новое время 1893, і нова замітка тамже в 1900; в Историческому ВЂстнику 1894, I — статя Тїмірязева „Французская королева Анна Ярославна”; в ВЂстнику иностранныхъ литературъ 1894, II — ”Дочь Ярослава Мудраго, Французская королева”; Caix de Saint- Aymour — Anne de Russie (Revue Hebdomadaire, потім у збірнику Mélenges pour servir à l'histoire des pays qui forment aujonrd' hui le dép. de l'Oise, 1895); Henri Buteau — La princesse Anne (Nouvelle Revue т. 75); A. Thomas Essais de philologie francaise, Paris 1898 — статя про ту кириличну підпись Анни (автор читає її як Ана реіна; Воротниковъ Анна Ярославна королева Франціи, 1901 (драма, з історичним вступцем).

[19]) Так згідно оповідають угорські компіляції XIV-XV в. — перерібки старої угорської хронїки, що не заховала ся в первісній формі — Chronicon Budense (ed. Podhradczky p. 90, 102, 107), Marci Chronica (ed. Toldy c. 47, 49, 50), Туроц — вид. Швандтнера гл. 39 і 48. Симон Кеза (XIII в.) знає тільки, що Андрій і Лєвента удавали ся на Русь, але не були приняті а duce Lodomerie з огляду на їх ворога — угорського короля Петра, а про їх матїр і т. и. нїчого не знає (с. 113-114, ed. Endlicher). Про відносини сих джерел див. Marczali Ungarns Geschichts- quellen іш Zeitalter der Arpaden с. 39 і далї, Kaindl Studien zu den Tingrarischen Geschichtsquellen, VII-XI (Archiv für öster. Geschichte т. 85 і 88). Імени Андреївої жінки анї її батька сї джерела не подають. Bonfinius Rerum ungaricarum decades (1581) p. 199 зве її Аґмундою, а з легкої руки Прая (Dissertationes historico-criticae p. 130) пішло, що вона була донька Ярослава й на Руси звала ся Анастасия — Карамзїн II с. 19, Соловйов I с. 208, і ще новійше — нпр. у Ґрота Мадьяры и Славяне въ прошломъ (1893) с. 16.

[20]) Особливо Псель с. 144, пор. Скілїци е. 551 (як низше).

[21]) Cedreni II, 464.

[22]) VIII. 16.

[23]) Cedreni II. 478-9.

[24]) Про наші джерела що до сеї війни і деякі суперечности див. прим. 3.

[25]) Іпат. 113.

ЗАКОНОДАТНА ДЇЯЛЬНІСТЬ ЯРОСЛАВА, КУЛЬТУРНІ ЗАХОДИ: МОНАСТИРІ, ОСЬВІТА І ЦЕРКОВНІ СПРАВИ; БУДІВНИЦТВО; МОНЕТА. СМЕРТЬ ЯРОСЛАВА; ПОДІЛ ЙОГО СПАДЩИНИ.

У внутрішній політиці, як бачили ми, політична система Руської держави далї операла ся на династичній основі, тепер відсьвіженій, бо на місце родини Володимировичів по всїх землях, окрім Полоцька, посаджено синів Ярослава. Дружинна верства, де сильні домішки чужі, варязькі, значно ще невтралїзовали льокальні елєменти, далї розтекала ся по цїлій Руській державі, вяжучи її сьвідомістю своєї одности. Як далї, київське право і законодавство впливало на право і практику цїлого простору держави, відмінюючи місцеве звичайове право, а змагання коло дальшого розширення нової релїґії та візантийської культури зміцняли заложені Володимиром культурні звязки. Взагалї „єдиновластство" Ярослава, що в однїх землях зайняло в сумі коло двадцати лїт, а в иньших ще далеко більше, було дальшим, дуже сильним поступом в еволюції внутрішнїх звязків, внутрішньої одности земель Руської держави, заложеної Володимиром. Воно і не принесло, не додало до них нїчого нового, розвивало тільки попереднє, служило, як я вже сказав, дальшим продовженнєм Володимирового князювання, а положеннє наше тепер о стільки лїпше, що з Ярославових часів знаємо ми про внутрішню політику правительства далеко більше й певнїйше, як з Володимирових.

Про законодатну дїяльність Володимира, ми, пригадаймо, маємо властиво тільки оповіданнє про уставленнє і знесеннє кари смерти за убийства, та непевну церковну уставу. З Ярославом справа стоїть инакше; маємо не лише кілька зовсїм певних його законів і розпоряджень, але ще його особа займає спеціальне, виїмкове місце в традиції нашого давнього законодавства, покриваючи собою давнїйші і пізнїйші стадиї його розвою. Руський правний кодекс „Правда руська" від дуже давнього часу — напевно від XIII в., без ріжниці давнїйших і новійших частин уважаєть ся

„уставом”, або „судом” Ярослава (Судъ Ярославль Володимирица”, як надписаний він у кодексі Кормчої XIII в.), і в традиції звязуєть ся з переходом Ярослава з Новгорода до Київа: відсилаючи новгородське військо до дому, Ярослав передав їм „Правду”, поручаючи їм тримати ся сих законів: „по сей грамотѢ ходите, яко списахъ вамь, такоже держите” [1]). Се розумієть ся, льокальна новгородська традиція, але погляд на Руську Правду як на закони Ярослава ледви чи можна уважати спеціально новгородським. Тут до певної міри мусіло вплинути становище Ярослава як патріярха нової княжої династії і останнього „єдиновластьця” Руської держави, подібно як практика „за великого князя Витовта” була протягом віків виходною точкою для реґляментації всяких відносин в. кн. Литовського. Але окрім того мусимо прийняти, що Ярослав таки дійсно зазначив себе в сфері нормовання державних відносин і звичайового права чимсь особливим. Воно й зрозуміло, бо Ярослав має уже до роботи з більше уставленими державними відносинами ніж його батько.

Не запускаючи ся в річеву аналізу (на се буде місце далї) [2]), я зазначу тільки, що всї редакції Руської Правди, які маємо, не були офіціальними кодифікаціями, а приватними, більше або меньше повними збірками правних норм. Найстарша редакція (перші 17 параґрафів коротшої Руської Правди, по загально прийнятому подїлу) може належати не пізнїйше як першій половинї Ярославового правлїння: право, в нїй скодифіковане, може бути навіть старше від Ярослава. Друга редакція, чи так звана Руська Правда Ярославичів, зладжена десь в перших роках по смерти Ярослава, містить право часів Ярослава, з деякими змінами його синів — місцями зазначеними, місцями, бути може, не зазначеними. Ми таким чином не маємо кодексу, де б було представлене в чистім видї право Ярослава, завсїди одначе, на підставі сих двох редакцій можна виробити собі певне понятє про право часів Ярослава (головно право карне). Тяжко тільки вказати, що внесено було в се право законодавством чи практикою Ярослава. Ми майже не маємо вказівок в сїм напрямі, знаємо властиво тільки про заведеннє ним кари смерти, знесеної його синами [3]). Маємо ще „урок Ярославль” вирникам: таксу, що нормує натуралії, які має право побирати судовий урядник-вирник, і час, протягом котрого він може вимагати виживлення від місцевої людности [4]). В декотрих кодексах іменем Ярослава надписуєть ся й иньша, спеціальна такса: поплат

осьменникам (міській поліції) при мощенню мостів у Новгороді; дійсно, в тім нема нічого неможливого, що й ся такса належить Ярославу [5]). Правдоподібно і більше анальоґічно таке мусїло вже істнувати за часів Ярослава, а мали вони на меті, очевидно, оборону громади від надужить княжої дружини, — факт дуже характерний.

Крім сих вповні автентичних документів Ярославової законодатної діяльности маємо ще оден дуже інтересний, але вже зовсїм непевний, кажу про т. зв. Церковну уставу Ярослава. Вона має предметом церковний суд, головно в справах моральности і супружих відносинах вірних взагалї; відома вона тільки в пізнїх рукописях (найстарша XV в.) і нема про неї ранїйших згадок. Що в теперішнїм видї вона не може належати до часів Ярослава, в тім не може бути найменьшої непевности; чи була вона простим фальсифікатом, чи опираєть ся на якійсь традиції про Ярославову уставу, чи нарештї мала в основі дійсно якусь Ярославову хартію, пізнїйше розширену і змодіфіковану, се все ще питання невияснені, бо й сама устава далї близше не аналїзована.

В розвою християнства і звязаної з ним візантійської христіянської культури наша лїтопись констатує великий поступ за часів Ярослава, завдяки його заходам; а писала ся вона тодї, коли память про князюваннє Ярослава була ще сьвіжа на Руси. „За Ярослава віра христіянська почала плодитись і ширити ся”, каже лїтопись [6]), і зазначає два моменти, що вплинули на її дальший розвій. Оден — се початок монашого житя: „почали множити ся чорноризцї, і почали істнувати монастирі”. То був і в Візантії час особливого розвою монашества, коли воно в очах суспільности являлось, щоб так сказати, нормальною формою христіянського житя, тим часом як сьвітське житє уважалось тільки нездарною імітацією правдивого христіянського житиня. Тож розповсюдненнє й на Руси монашества, на тодїшнїй погляд, мало бути невідмінною умовою доброго розвою христіянства. По словам лїтописи, Ярослав мав особливе замилованнє до монахів („излиха бЪ любяче черноризьци”), і за його часів почали засновувати ся монастирі; се потверджує й Іларіон в своїм образї христіянського житиня на Руси („монастыреве на горахъ сташа”), і Нестор (в Житиї Теодосия), але докладнїйших відомостей про сї монастирі не маємо, окрім монастирів св. Георгія і св. Ірини, поставлених в Києві, в сусїдстві митрополії, в честь христіянських патронів Ярослава і його жінки.

Монастирі сї одначе не мали важного значіння. За те на останні роки Ярослава припадають початки (тоді ще не показні) славного пізнійше київського Печерського монастиря.

Другий момент, зазначений лїтописею, се заходи Ярослава коло розповсюднення книжної осьвіти і книжности. По її словам, Ярослав „книгамъ придежа”, читав книжки днями й ночами, і заходив ся коло помноження книжок: він зберав „писців”, по теперішньому — лїтератів, і поручав їм перекладати книги з грецького на славянське і попросту списувати (Русь богато черпала з готового запасу полуднево-славянських перекладів). Велику, по тодїшньому, біблїотеку спорядив Ярослав при збудованій ним Софійській катедрі („многы книгы списавь положы вь церкви св. Софьи”). Поруч з тим Ярослав міг далї вести заходи Володимира коло розповсюднення книжної осьвіти. Досить авторитетна звістка лїтописних компіляцій [7]) оповідає під 1030 р., що Ярослав, приїхавши в Новгород, зібрав з поміж дїтей старост і сьвящеників триста душ і звелїв їх учити „книгам”; лишаючи на боцї подану тут цифру зібраних дїтей, що до самого факту ледви чи можуть бути які непевности. Розумієть ся, подібні заходи мусїли мати місце й по иньших краях. Лїтописець високо цїнить сї заходи Ярослава коло книжности й осьвіти. Він порівнює діяльність його з діяльністю батька і Володимиру признає заслугу початків — христіанїзації Руси, а довершення її — Ярославу: „як то буває, що оден з'оре землю, другі засіють, а иньші пожнуть і їдять богаті овочі, так і тут: батько Ярослава з'орав і зробив землю мягкою — просьвітивши хрестом, а Ярослав, Володимирів син засіяв книжними словами серця вірних, а ми пожинаємо, користаючи з книжної науки” [8]).

Далї будовано церкви, заходили ся коло помноження духовних. Лїтопись підносить, що Ярослав „ставив церкви по містах і ріжних місцевостях (по градомъ и по мѢстомъ), придїляв сьвященників і забезпечав їх із своїх доходів (дая имѢния своего урокъ), поручав їм поучати людей (в християнстві) та частїйше відправляти службу; і множились сьвященики, і число християн”. З другого боку маємо маленьку подробицю репресій проти репрезентантів старої релїгії — волхвів, правда — в звязку з замішаннями, що повстали через них, в Суздальській волости (1024); волхви вказували на певних старих людей, що мовляв „держать гобино” (урожай), і забивали тих людей; Ярослав, довідавши ся про се, приїхав до

Суздаля й казав арештувати тих волхвів, позасилав або покарав смертию, а людей мав поучувати, що неврожай або хоробу посилає Бог за гріхи людські, а люде того насилати не можуть" [9]).

Число катедр мабуть було помножено; з певностию можемо вказати тільки на одну — в новозбудованім чи відновленім Юриєві на Поросю. Я вже згадував про здогад, що київська митрополія була заснована теж за Ярослава, але сей здогад не має під собою ґрунту [10]. Інтересним фактом в історії сієї митрополії натомість було поставленнє з волі Ярослава митрополитом Русина Іларіона собором епископів у Київі [11]). Се сталось 1051 р., коли політичні відносини з Візантиєю були вже полагоджені; але поставлення довершено, очевидно, без порозуміння з патріархатом. Звичайно в сім факті бачуть змагання до незалежности руської церкви; щось певне сказати в сій справі не можна, бо маємо тільки голу звістку, про відносини патріархату до сієї справи не знаємо, а головно — що до нового поставлення митрополита, по Іларіонї, Ярослав не дожив, і ми не можемо судити, чи се він зробив як виїмок, чи хотів зробити з того практику на пізнійше. Взагалі в давній Руси не бачимо якогось такого загальнійшого змагання: боротьби за автономію церкви не видко, але заперечити сієї тенденції у Ярослава також не маємо права, хоч зовсїм можливі й иньші об'яснення сього факту: нпр. що Ярослав хотів мати руських митрополитів, а не Греків, і своїм радикальним кроком хотів зробити пресію на патріархат, або що йому важна була як раз особа Іларіона, його надворного сьвященика і незвичайно осьвіченого чоловіка, що цілою головою стоїть вище взагалі над рівенем давнього руського письменства. Головно ж, що занадто мало знаємо про обставини сього факту.

З християнством далї йшов в парі вплив візантийської культури. Вище згадувало ся про заходи Ярослава коло розповсюднення осьвіти; тепер ще згадати треба про візантийську штуку.

Ярослав, видко, любив будувати. Скоро лише опанував Київ, забрав ся до будови нової церкви св. Софії, на місце тієї, що згоріла попереднього року [12]). Та ріжні політичні клопоти відвернули його увагу від сеї справи на довший час, і вже по заспокоєнню Руської держави розпочав він на ширшу міру свої ґрандіозні, як на той час, і роскішні будови в Київі. Для того занято було під місто великий простір поля, де була битва з Печенїгами

1036 р. Тут Ярослав поставив „Золоті ворота” з церквою Благовіщення над брамою, патрональні монастирі св. Георгія і св. Ірини, і головно — нову, катедральну церкву св. Софії·; очевидно, він, ішов тут за прикладом головної окраси Царгорода юстініанової св. Софії, хоч плян і стиль київської зовсім инакший від царгородської св. Софії. Се мав, очевидно, бути взірець краси і роскоші грецької штуки, призначений на те, аби піддержати славу Київа як соперника Царгорода (aemula sceptri Constantinopolitani, як називає його архіепископ бременський Адам). Київська Софія справді зісталась роскішною памяткою тодішньої грецької штуки, одною з найбільш важних в сім роді. Церкву в середині богато декоровано мозаїкою, „иконами многоцѢньными, и златомъ, и сребромъ, и сосуды церковьными”. В Новгороді Ярослав теж поставив нову катедру св. Софії, на місце давнійшої, що також згоріла, не так роскішну як в Київі, але славну в історії Новгорода як його палядіум.

Як про одну з подробиць візантийських культурних впливів я згадував про монету Володимира. Золотої монети після нього на Руси вже не звістно, срібну маємо з імененем Георгія (Ярослава) і ще з кількома суперечними написями: одні читають на декотрих Сьвятополка, а на других Георгія-Ярослава, иньші відчитують Петра і Дмитрія, иньші признають неясними. Монети, звичайно признавані Сьвятополковими, дуже подібні до Вододимирових — мають потрет князя на тронї, з другого боку туж геральдичну фіґуру, але змодифіковану; напись відчитують (але з великими натяганнями) „Стополкъ на столѢ, а се єго серебро”. Монети Юрія-Ярослава, ті що на певно йому належать, визначають ся делікатною роботою і мають образ св. Георгія з грецькою написю: Γεωργίο(ς), з другого боку — геральдичний знак з написю — Ярославле съребро, і на рамці: αμην (се т. зв. III тип Ярославових монет) [13]).

Отсе й було б все важнійше, що ми знаємо з часів Ярослава. Для князювання, що тягло ся без малого 40 років (рахуючи від смерти Володимира), що було останнїм „єдиновлаством” на Руси: і полишило справді важні сліди в житю східно-словянських земель, се, безперечно, не богато. Сама фіґура Ярослава виступає досить слабо; індивідуальних прикмет його в нашій традиції ми не маємо майже зовсім. Очевидно, в його особі, в характері не було прикмет визначних, незвичайних, що могло б зворушити фантазію сучасників, відбити ся в памяти суспільности і викликати перекази, леґенди, анекдоти, як то було з Володимиром. Воно й

зрозуміло, що зручний, обережний політик, любитель книжного почитания і монашого жития — Ярослав і не мав чим заінтересувати суспільність, хоч був далеко більш позитивною фіґурою, як його брат — авантурник Мстислав, осьпіваннй Баяном. Хоч: маємо перекази й пісні, звязані з ріжними епізодами Ярославового князювання (з боротьби його з Сьвятополком, потім з Мстиславом), але в них його фіґура стоїть на боці, майже незачеплена леґендою, і не визначаєть ся ніяким виразним характером. Книжна, духовна традиція (Іларіон, Нестор, літопись, т. зв. Яков) має для нього велике поважаннє, як для опікуна церкви, „христолюбивого князя", прихильника монашества й осьвіти, величає його заслуги на сім полі, хвалить його християнсьві чесноти (мужь правьденъ и тихъ, ходяй въ заповЂдЂхь божиихъ", як характеризує його Нестор), але й тут ми не бачимо живого чоловіка, живих прикмет.

Умер Ярослав, правдоподібно, 20 лютого 1054 р. [14]), старим вже чоловіком. Літопись каже навить, що він умер на 76-м році [15]). Смерть не застала його несподівано, як Володимира, і він мав час роспорядити своєю державою. Двох старших синів його вже не було на сьвіті. З живих він найбільше любив Всеволода, але по пережитих розрухах по смерти Володимира не відважив ся йому передати Київ; літопись, ще раз, з нагоди смерти Всеволода, згадуючи про особливі симпатії до нього Ярослава, кладе в уста Ярослава бажаннє, щоб Всеволоду прийшло ся бути князем в Київі, але законною дорогою („с правдою"), не насильством [16]). Київ передав Ярослав найстаршому з живих синів — Ізяславу, що вже перед тим мав Новгород і Турово — пинську волость, і заховав їх на далі [17]). Разом з Київом Ізяслав дістав і Деревську землю: вперше тепер вона увійшла в одну волость з полянською Київщиною і вже ніколи не відділялась. Подібно стало ся і з Псковом, що становить від Ярославового поділу одну волость з Новгородом і, певно, разом з ним відданий був Ізяславу. Другий син Ярослава, Сьвятослав, що сидів перед тим на Волини, дістав Чернигів з більшою частию Сіверщини і ще, певно, землї Радимичів і Вятичів, що від тепер становлять одну волость з Сіверщиною, та Тмутороканську волость. Полудневу частину Сіверщини натомість відділено: як осібну волость, з столицею в Переяславі, дістав її улюблений син Ярослава Всеволод. З двох молодших синів Ігор дістав Волинь, Вячеслав Смоленськ. Як поділено иньші землї, не каже Найдавнійша літопись; але зовсїм правдоподібну

звістку дає пізнійша новгородська літопись [18]); вона каже, що Сьвятослав дістав окрім вичислених земель ще Муромську волость, а Всеволод „Ростов, Суздаль, Білоозеро, Поволже”. Дійсно сї землї бачимо в руках потомків Сьвятослава і Всеволода. Всеволод, діставши тільки незначну тоді Переяславську волость на полуднї, мусїв відповідно до далеко значнїйших удїлів старших братів дістати значні додатки де инде.

Окрім того лїтописи не згадують ще про удїл потомства Володимира, бувшого новгородського князя. Одинокий звістний нам син Володимира Ростислав був в момент смерти Ярослава вже мабуть не малий і дїд не міг би його лишити без удїлу. Ростиславові сини дістали пізнійше „Червенські городи” — Галичину, і се, по всякій правдоподобности, був удїл Ростислава [19]).

Поховали Ярослава в новій Софійській катедрі — найславнїйшій памятцї, яку він лишив по собі. Марморяний саркофаґ, знайдений в фундаментах катедри, що тепер зветь ся гробом Ярослава, може дійсно бути його гробом; але окрім Ярослава богато й иньших князїв ховано там, і ніяких спеціальних вказівок на Ярослава він не дає. Се досить високий, з похилою накривкою гріб, з білого мармору, орнаментований низько різбленими фіґурами на мотиви давньої християнської штуки (хрести, риби, виноградні лози).

Примітки

[1]) 1 Новг. с. 84 (другої редакції, старша редакція Новгородської лїтописи ще не має сього епізода).

[2]) В т. III гл. IV.

[3]) Карамз. кодекс § 76, пор. § 2.

[4]) Академ. кодекс § 42. 5) Калачева Предвар. свЂдЂнія с. 129, тут згадано два кодекси — з XIV і XV в., що мають імя Ярослава в титулї сеї такси. В

науці приналежність її Ярославу досить принята, хоч більш гіпотетично, як катеґорично, див. нпр. Хрестоматію В.-Буданова I с. 81, Барсова Географія с. 193, і т. и.

6) Іпат. с. 106.

[7]) 1 Соф. с. 186, Нїкон. I. с. 79, Твер. в. 146.

[8]) Іпат. с. 107.

[9]) Іпат. с. 103.

10) Див. т.I с. 461.

[11]) Іпат. 109.

[12]) 1 Новг. с. 89.

[13]) Се клясифікацщя Толстого. Два иньші. типи по сїй клясифікації заступають — перший одинока монета з Ніжинського скарбу, на котрій дійсно скорше можна прочитати Πετρος, нїж Γεγιος == Георгій), як читають иньші, другий — пять монет Ніжинського скарбу, кількох ріжних типів (на декотрих із них д. Петров читає Димитрия, але з неменьшими натяганнями як Толстой Георгія). Рисунки сих двох типів подібні до Сьвятополкових: змодіфікованин геральдичний знак і фіґура князя. Контроверсії що до імен див. в рефераті проф. Петрова О монетахъ вел. князя Изяслава Ярославича (за такі уважає проф. Петров монети, на котрих читає імя Димитрия) — в Трудах IX археол. съѢзда т. I (там вказана й иньша лїтература).

[14]) Дата смерти Ярослава має непевности. Всї верзії найдавнїшої лїтописи — північна і полуднева і 1 Новг. смерть його мають під 1054 р.: „в суботу 1 [недѢли — Іпат. код. і 1 Новг.] поста св. Феодора” (Хл. і Пог. не мають „св. Феодора”). Та тут на сам перед повстає питаннє, чи се записано під 1054 р. тому, що се дїялось при самім кінцї 1053 і звязано з подіями 1054 р., як се бачимо в північній верзії (Ізяслав у Київі, прихід Половців на Русь); чи се дїялось дійсно при кінцї мартовського 1054 р., отже в січневім 1055 р., і тому, як бачимо в полудн. верзії і в Новг., прихід Ізяслава до Київа уже стоїть під 1055 р. Але в січневім 1055 роцї та перша субота посту припадає на 4/III, значить не була при кінцї, а на початку року, й віддїленнє смерти Ярослава від прихода Ізяслава стає абсурдом (бо звістка розпочинаєть ся не хоробою — се б ще увійшло, а смертию Ярослава; „престави ся князь руский Ярославъ”). Значить віддїленнє Ізяславового приходу від смерти Ярослава під 1055 рік було вже нездалою поправкою початкового

датовання, коли смерть Ярослава й прихід Ізяслава стояли під тим самим роком. Північна верзія, де маємо сї події під одним роком, промовляла б за тим, що се був наш 1054 р. (кінець 1053 мартового і початок 1054), і се як раз потверджує дописка полудневої верзії, де до вище поданого означення в усїх її кодексах, а також і в компіляціях Воскр., Никон, додано ще: „мЂсяца февраля въ 20". 1054 р. субота першого тижня посту, присьвячена св. Федору Тіроку, була 19 лютого; сю малу ріжницю можна б погодити припустивши, що Ярослав умер з суботи на неділю, і означеннє: „в суботу февраля 20” стало ся наслїдком сполучення двох ріжних означень. Наші лїтописи не мають звичаю викомбіновувати дати з календарів, і дата 20/II, правдоподібно, не пізнійша комбінація, а сучасна записка.

Як бачимо, ріжні комбінації приводять нас таки до 1054 р. (Про се ще спеціальна статя пок. Кунїка: ИзвЂстны ли намъ годъ и день смерти в. кн. Ярослава Владимірова ?, Спб., 1896 — автор одначе уважає справою неясною, чи був то рік 1054 чи 1055).

15) З числа лїт Ярослава, поданих лїтописю, виходило б, що він уродив ся 979 р. Лїтопись зве його сином Рогнїди, але не був він старший, бо перед ним був Ізяслав; се б відсувало, як бачимо, похід Володимира на Полоцьк і шлюб в Рогнїдю аж на 976-7 рр. По лїтописи воно виглядалоб мов би за рано; хоч з другого боку, лїтописний рахунок Ярославових лїт може й певнійший від хронольоґічної перспективи Найд. лїтописи в оповіданню про події 970-х рр. На иньшому місцї лїтопись дає инакший рахунок: каже, що Ярослав засїв у Київі (1017 року) маючи 28-ий рік; аде в Сказанию се читаєть ся инакше: „бЂ же тогда Ярославъ НовЂгородЂ лЂтъ 28”, що значило б, що він у Новгороді просидів перед тим 27 лїт, себ то був там від 990 р., і се зовсїм правдоподібно.

16) Іпат. с. 151.

17) Про Новгород маємо сучасну звістку в записцї новгородського Остромирового евангелія (див. вище); що до Турова, то його бачимо потім в руках Ізяславової родини, в ролї ”київської волости” (Іпат.. с. 222), і се, разом з арґументом a silentio промовляє за тим, що Туров належав Ізяславу і по смерти Ярослава.

18) Друга редакція 1 Новгородської лїтописи с. 66, пор. тамже с. 438, Твер.

с. 15, Аврамки с. 313.

19) Про се і про долю волинської волости (сї справи повязані між собою) див. більше в моїй Історії Київщини с. 63-4.

II. Розклад Руської держави в XI-XII в.

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ: ЗАПОВІТ ЯРОСЛАВА; БЕЗРАДНІСТЬ ДИНАСТИЇ І СУСПІЛЬНОСТИ СУПРОТИ РОЗКЛАДУ ДЕРЖАВИ; ЗМАГАННЄ КНЯЗЇВ ДО ЗБИРАННЯ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ; ПЕРЕШКОДИ ДО ТОГО, ВПЛИВ ЗЕМЕЛЬ.

По смерти Ярослава землї Київської держави (порахувавши сюди і Полоцьк) зістали ся поділені на сїм паїв. Три більші і майже рівнорядні з собою, тільки не компактні володїння — трох старших Ярославичів: Київ з Туровим і Новгород із Псковом — Ізяслава; Чернигів з Муромом і Тмуторокань — Сьвятослава; Переяслав і Ростов з Білоозером — Всеволода. Чотири меньші: двох молодших Ярославичів — Волинь і Смоленськ; Ростислава — правдоп. Галичина і Всеславів — Полоцьк. З того пять володарів були рідні брати, иньші два — їх близькі свояки. Окрім того могли подекуди заховати ся тубильні князї з поза династії Володимира, як се знаємо на певно про Вятичів, що там такі були.

Лїтопись кладе в уста Ярослава на смертельнім ложі таку інструкцію синам: старший син Ізяслав має заступити місце батька в полїтичній системі Руської держави; иньші Ярославичі мають слухати його як би батька, а він з свого боку має пильнувати справедливости в відносинах князїв: „аще кто хощеть обидити своего брата, но ты (Ізяслав) помогай єго обидять”, брати мають жити „в любови”, задовольнитись своєю пайкою: „не приступати предЂла братня, ни сгонити”, і батько для ліпшого переконання пригадує їм, що вони ж прецїнь брати від одного батька і одної матери (не як Володимировичі). Се поученнє дуже відповідає полїтичним ідеалам сучасної суспільности, отже могло бути вложене в уста Ярослава кождим сучасним книжником; але з другого боку не можна в нїм вказати нїчого, щоб противилось становищу чи бажанням Ярослава. І

Ярослав і сучасна суспільність однаково не могли вказати князям до уставлення згідних відносин иньшого мотиву окрім родинних звязків, після того як династичний звязок положено в основу державної системи. Державна ідея була занадто слаба, і коли в тій самій науці Ярослава знаходимо ми згадку про потребу згоди між князями з огляду на долю держави, то й тут вихідною точкою служать особисті інтереси самих князів: „коли ви будете жити в любови, Бог буде в вас і дасть вам побіду над ворогами, і житимете в згоді; а як будете жити ненавистно, в суперечках, то й самі загинете, і затратите землю ваших батьків і дідів, що вони здобули великою працею” [1]).

Живійша солідарність інтересів князів кінчила ся тамже, де кінчали ся родинні звязки. Тому наука й відкликуєгь ся до сих родинних звязків. Але вони не вічні. Вже Ярославове поученнє говорить тільки про братів і поминає дальшого свояка — полоцького князя, поминає братанича Володимира. Але щож буде, коли взагалї місто „синів одного батька і матери” заступлять брати стриєчні, далї брати в других і третїх? Полїтична наука Ярослава чи лїтописця мовчить про се, вона безрадна. Правда, житє висуне нові мотиви: ідею княжого рода, династії; на місце „братів від одного батька і матери” виступлять „внуки одного дїда”; вирине ідея „отчини” цїлого княжого рода, на котру він має виключне право і в своїх інтересах мусить пильнувати його цїлости. Але сї звязки будуть ще слабші, розумієть ся, нїж братство від одного батька і матери руських князів.

Та поки ще „отчина”, здобута „великим трудом дїдів і батьків”, стане спільною, ідеальною власністю цїлого роду, вона довго ще буде предметом змагань поодиноких князів до „єдиновластства”, до сполучення її цїлої в одних руках. На очах історії, за сьвіжої памяти династії, двічи вже мало се місце, що розділені землї Київської держави злучали ся в руках одного князя. Сей прецедент надавав охоту все до нових проб, і вони робили ся, й осягали певні результати, тільки все з довшими перервами і все в меньш повній формі здійсняли ся сї проби єдиновластства. Володимир зібрав землї Київської держави протягом семи лїт від смерти свого батька і володів ними протягом тридцяти пяти лїт. У Ярослава минуло двадцять два роки від смерти батька, поки він став „єдиновластцем”, але Полоцьк і далї зістав ся по за землями Ярослава, і він його до смерти не встиг прилучити до своїх володїнь, над котрими в цїлости князював сїмнадцять лїт. Двадцять чотири роки по смерти Ярослава його син Всеволод „перея всю

власть Рускую” [2]), але крім Полоцька йому неналежали Волинь і Туров, Муром і Тмутаракань, а його панованнє над сею сполученою державою, над зібраними землями було дуже непевне, хистке, хоч і протягнуло ся пятнадцять літ. Його син Мономах не міг задержати вже в своїх руках великої Чернигівської волости, а хоч здобув Туров, Минськ і Волинь (але без Галичини), то останнїй важний здобуток — прилученнє волини стало ся тільки сїм літ перед його смертию, двадцять пять літ від смерти його батька. Мономахович Мстислав був останнїм на сїм полї, здобувши на короткий час Полоцьк і Курськ; але він не володів і половиною земель держави Св. Володимира, та й князював над ними лише кілька років.

Отже тенденція збирання в одно земель Руської держави, концентрична енерґія давала себе знати — робила виразно ще більш як столїтє від смерти Володимира, але виразно ж таки ослаблювала ся і сходила до зера. Інтересно було б вказати ті перешкоди, що ослабляли сю енерґію, приглушали її.

Перша, елєментарна причина — розмноженнє княжої династії. З родини Сьвятослава заціліів тільки один Володимир, з Володимирової пішло вже дві династії: Ярослава й Ізяслава, з Ярославової лишило ся аж пять! Розумієть ся, турецький спосіб, практикований сьвятополком, по части й Володимиром (розумію убийство Ярополка), міг би зарадити сьому розмноженню, але міняли ся погляди й вимоги суспільности. Після проклонів на голову Каіна — Сьвятополка і канонїзації його братів протягом цїлих віків між князями Володимирової династії не знаходило ся охочого повторити Сьвятополкову різню [3]). Правда, траплялось і далї не одному князю наложити головою в боротьбі, але в бою; трапляло ся, що князїв вигоняли, брали в неволю, держали вязнями, але не різали їх як баранів, і в результатї вже при кінці XI в. можна нарахувати кілька десятків князїв з династії Володимира В., і число їх росте далї неустанно.

Се була чисто зверхня, фізична перешкода, але була й більше глубока, внутрішня — у впливі самих земель, у відносинах їх до князїв. Столїтє перед тим земля могла спокійно дивитись на те як їх князя з київської династії ріже иньший князь з тієї ж династії, або навпаки. Звязки земель з Київською державою були зовсїм механїчні, поверховні. Земля жила тодї „своїм житєм”, і його не відберали сї переміни в династії; землї ще мали попри неї своїх питоменних князїв, або що найменьше — свою повну

автономію. Але столітє минуло не дурно, звязки зміцнились тай поглубились; зубці державної машини князівсько-дружинного режіму все глубше й глубше заходили у внутрішній склад земель. Землям все труднійше було лишати ся пасивним сьвідком державних перемін — вони брали вже їх за живе. Але втягнені близше в систему державних відносин, вони попробували не тільки приладити ся до них, але й приладити їх відповідно до своїх інтересів. І сї змагання земель, чи властиво тих земських верств, що тримали в своїх руках провід в землї, стрічались із змаганнями самих князів. Князї, в міру того, як династія розросталась, на уділи дробились, як княжі скарби пустїли, в своїх безконечних „которах" все меньше могли опиратись на самій своїй дружинї або спроваджених зза моря ватагах Варягів; ті дружини ставали все меньші, а коштовних варязьких ватаг приходилось і зовсїм зректи ся. Князї мусїли шукати опори в самій своїй землї, запобігати її симпатій, щоб втягнути в круг своїх інтересів, і для того готові були приладити ся до вимог, до бажань самої землї, чи там її впливових, міродайних сфер і елєментів.

І от сї змагання землї, стрічаючись з княжими, приходать до компромісу земської автономії з новою династією, з князївсько-дружинним устроєм — компромісу, що довго, а часом і на все лишав ся не сформулованим, але не вважаючи на те відчував ся обома сторонами й впливав на їх обопільні відносини. Князївсько-дружинний устрій льокалїзуєть ся, з династії Володимира В. витворюєть ся ряд місцевих, „земських" династий, що тримають ся в своїх землях не силою і страхом київського кулака, а звязані повними внутрішніми звязками, симпатіями з своєю землею, операють ся на місцеві елєменти, а ті уважають сю династію за свою питоменну і готові стати в її обороні. Історія полоцьких князів, історія відокремлення Турово-пинської землї від Київа дають дуже релїєфні приклади таких внутрішнїх звязків князя і землї; але в меньш визначних проявах ота солїдарність дає себе відчувати майже в кождій землї, і ся солїдарність князя і землї, опір земель мусїли в дуже сильній мірі невтралїзовати і невтралїзовали дійсно змагання князів — спадкоємців київської концентраційної полїтики, до єдиновластства.

Але ся участь земель в княжих відносинах — то тільки один з проявів розбудженої в сї часи активности землї. Серед розкладу руської державної системи, серед неустанної боротьби князів, в міру того як вони, слабнучи, пробували опертись на силах самої землї, втягнути її в свої полїтичні

справи, земля (властиво все говорю за певні провідні елєменти її громади) не тільки починає брати активну участь в заграничній полїтицї, але й здобуває собі більш або меньш впливову ролю в своїй полїтичній управі. Не скрізь се було однаково, в залежности від спеціальних обставин історичного процесу в кождій з них; в одних громада і її орґан-віче приберали більший вплив, в других меньший. Декотрі землї, як Новгород, Псков стають в дійсности попросту републїками, в иньших громадський елємент проявляє себе досить слабо — як у Чернигівщинї, Галичинї; в иньших, як в Київі, він грає дуже важну ролю, хоч перша роля належить князївсько-дружинному елєменту. Але загалом взявши два столїтя по смерти Ярослава характеризують ся сильним, загальним розвоєм сього громадського — вічевого елєменту, і головно в сих двох явищах: в проявах і повільнім завмиранню концентраційної енерґії серед боротьби з змаганнями земель, та в розвою земського (вічевого) елєменту і його комбінаціях з князївсько-дружинним — полягає головний зміст полїтичної історії земель Київської держави, котру ми будемо тепер слїдити аж до повного пережиття й упадку Київа.

Примітки

[1]) Іпат. с. 113.

[2]) Іпат. с. 143.

[3]) Подібний експерімент, ще більш рішучий, зробив над своїми свояками тільки Олег рязанський в 1218 р., скликавши і зарізавши разом шість своїх свояків і богато їх бояр

СПІЛЬНА ДЇЯЛЬНІСТЬ СТАРШИХ ЯРОСЛАВИЧІВ; ЇХ ЗДОБУТКИ; ПЕРЕМІНИ В СТЕПУ; УПАДОК ТОРКІВ, НАПАД ПОЛОВЦЇВ; КИЇВСЬКЕ ПОВСТАННЄ 1068 Р.; ВИГНАННЄ Й

ПОВОРОТ ІЗЯСЛАВА. КІНЕЦЬ СОЛІДАРНОСТИ ЯРОСЛАВИЧІВ. СЬВЯТОСЛАВ У КИЇВІ. ІЗЯСЛАВОВА ОДІСЕЯ; ПОСЕРЕДНИЦТВО ГЕНРИХА IV І ПАПИ. ДІЯЛЬНІСТЬ СЬВЯТОСЛАВА У КИЇВІ, ЙОГО КНИГОЛЮБІЄ; СМЕРТЬ СЬВЯТОСЛАВА І ПОВОРОТ ІЗЯСЛАВА. ПЕРШИЙ ПОХІД ІЗГОЇВ І СМЕРТЬ ІЗЯСЛАВА.

„Ми же на преднеє возвратим ся", кажучи словами літописи — на часи по смерти Ярослава.

Кілька років пройшло тихо. Старші Ярославичі жили „в любови", — та серед сеї любови розширяли свої землї на некористь иньших свояків.

Я говорив вище про тенденцію концентрації та її вплив на княжу політику протягом цїлого ряду поколїнь. Вона дала себе знати і в перших роках по смерти Ярослава, але в формі дещо відмінній.

Старший Ярославич Ізяслав, очевидно, не мав відповідної енерґії й здібностей, щоб узяти на себе ініціативу збирання земель. Взагалї він не потрапив зайняти становища зверхника своїх братів, „в отца мѢсто", яке призначив йому батько. Лїтописець, дуже симпатично описуючи смерть Ізяслава, так характеризує його: „він був гарний з себе, великий на зріст, незлобного характеру, ненавидів кривду, любив правду, підступу в нїм не було, анї хитрости, він був простий умом і не платив за зло злом" [1]). Відкинувши компліменти його християнському характеру, написані під впливом: нещасть, які спіткали Ізяслава перед смертю, і дуже побільшені, ми справдї можемо признати, що він був „прост умом". Одначе його меньші брати, спеціально — найбільш енерґічний між ними Сьвятослав, не відважили ся теж від разу, поки не задокументував він виразно своєї безрадности, виступити проти нього. В результатї бачимо: укладаєть ся спілка трох старших Ярославичів, близьких сусїдів (Київ — Чернигів — Переяслав), і заразом найсильнійших з поміж князїв. Ізяслав полагоджує всякі важнїйші справи разом: з братами Сьвятославом і Всеволодом,

спільно, — навіть там, де справа дотикала ся його самого. Маємо кілька таких спільних учинків: разом брати видають нові закони, разом переводять брата Ігоря з Володимира до Смоленська, увільняють увязненого стрия Судислава, ходять походом на Торків [2]). Особливо характеристичне увільненнє Судислава: він, очевидно, сидів у вязненню в Київі і міг претендувати хиба на Псков — волость Ізяслава, отже Ізяслав у сій справі міг зарядити все на власну руку; натомісь бачимо, як каже літопись: „Ізяслав і Сьвятослав і Всеволод висадили свого стрия з поруба" — разом і спільно, і літопись нічим не натякає на якесь, бодай першенство Ізяслава в сій і иньших справах.

Спільна діяльність трох братів серед иньших державних справ: була звернена передовсім на розширеннє своїх земель. 1057 р. вмер Вячеслав Ярославич, князь смоленський, лишивши малого сина Бориса. Старші Ярославичі перевели на його місце, очевидно — силоміць, його старшого брата Ігоря, а Волинь, очевидно, взяли собі [3]). Чи поділили її на разї, не знати; пізнійше бачимо її в руках Ізяслава; може бути, що він дістав її цілу ще 1057 р.

Слідом умер і Ігорь, полишивши двох синів. Ярославичі поділили його Смоленську волость між собою, не зіставивши нічого для малих братаничів [4]).

Дальший здобуток зроблено, здаєть ся, чи не коштом братанича Ростислава. Я вище висловив здогад, що він, правдоподібно, мав Червенські городи. 1064 р. він втїк до Тмуторокани, не знати звідки [5]), і вигнав звідси Глїба, Сьвятославового сина. Чого він втїк, лїтопись не каже та, очевидно — не з добра подав ся він до Тмуторокани, і сам собою насуваєть ся здогад, чи не виїли його стриї з його волости? Червенські городи пізнійше разом з Волинем належали Ізяславу. Що до Ростислава, то Сьвятослав вигнав був його з Тмуторокани, але Ростислав вернув ся потім назад, почав енерґічно воювати з сусїдами, сим занепокоїв Греків, і намістник Херсонеса на пиру отруїв його; лїтопись при тій нагоді з великою симпатією говорить про сього предка галицької династиї: „був Ростислав муж добрий на рать, зростом гарний і красний лицеи, ласкавий до убогих" [6]).

В усякім разї, як би там саме не було з Ростиславом, а Волинь з

Червенськими городами і Смоленськ уже перейшли до старших Ярославичів. За ними прийшов Полоцьк. 1065 р. розпочав війну з Ізяславом полоцький Всеслав; він напав на Псков, потім захопив і пограбив Новгород (1066). Ізяслав з братами разом пішли на нього з великими силами, взяли Минськ, витяли та спустошили. На р. Немизї стрів їх Всеслав; битва була крівава: „бысть сѢча зла, падоша мнозѢ", коротенько записує лїтопись, Прегарний поетичний образ присьвячує її Слово о полку Ігоревім, даючи паралєлю жнива і битви:

На НемизѢ снопы стелють головами, молотять цѢпы харалужними (сталевими).

На тоцѢ животь кладуть, вѢють душу оть тѢла.

НемизѢ кровави брези не бологомь (благом) бяхуть посѢяни — посѢяни (костьми рускыхъ сыновъ [7])

Всеслава побито, він утік. Після того розпочали ся переговори; сторони стояли против себе, на берегах Днїпра під Смоленськом. Ізяслав з братами запросили Всеслава до себе, цїлувавши хрест, що не зроблять йому нїчого злого. Він переїхав човном до них, але коли входив за Ізяславом до шатра, певний присяги, його вхопили. Було се в червні 1067 р. Разом з двома синама, що мусїли бути з Всеславом, Ізяслав відвів Всеслава до Київа і всадив у вязницю, а Полоцька волость стала новим здобутком Ярославичів [8]).

Судячи по всьому, сї свої здобутки брати подїлили так, що Волинь з Галичиною і Полоцьк дістав Ізяслав, Новгород за то він відступив Сьвятославу, а Смоленськ узяв Всеволод. Принаймнї такий подїл земель бачимо в часї по повороті Ізяслава з першого вигнання і ніщо не боронить припустити, що так воно було і перед вигнаннєм [9]).

Тепер коли позбирано було все, що йно було в чиїх иньших руках, тром братам Ярославичам приходила черга пораховати ся вже між собою. Воно, певно, через се саме вже прийшло б з часом до боротьби між ними, але стала ся ще несподївана подія, що виразно доказала, як слабко сидить в Київі Ізяслав, і подражнила тим ще більше апетит його енерґічного брата Сьвятослава. Початок тому прийшов із степу.

Я вже згадував, що в середині XI в. Печенїгів витиснула з Чорноморських степів нова орда — Узи, звані в наших лїтописях загальним іменем Торків (Турків). Орда се була, очевидно, не велика і не сильна, вона була властиво аванґардом далеко численнїйшої й воєвничої орди Кіпчаків, званої в наших джерелах Половцями, а в західнїх — Куманами. Половцї ішли по пятах Торків, під їх натиском Торкська орда рухала ся на захід, а за, нею слїдом розпросторювалась Половецька. Печенїги були витиснені зза Днїпра в 30-х рр., а вже в 50-х рр. Половцї були на Днїпрі: під 1055 р. читаємо, що половецький хан Блуш чи Болуш приходив на границї Переяславського князївства і тут Всеволод „створи миръ" з ним, себ то обдарував його, і хан забрав ся назад [10]).

Від Торків Русь не мала клопотів, чи властиво кажучи — ми не маємо звісток, щоб вони переходили лїнію руських граничних фортифікацій. Одинока звістка — під тим же 1055 р., що тодї Всеволод зимою побив Турків під Воіном [11]), на пограничу свого князївства: мабуть пробували пограбити пограничні землї. У всякім разї видко, що то для Руси не були страшні сусїди. Їм, як то звичайно буває при сих рухах орд, з одного боку приходилось бороти ся з Печенїгами, з другого, ще тяжше — з Половцями. Помилкою руських князїв було, що замість аби стати по сторонї слабшої орди — Торків і за їх помочию ослабити сильнїйшу Половецьку орду, вони глянули дуже короткозоро, і користаючи з трудної ситуації й слабости Торків, ударили й собі на них. 1060 р. три старші Ярославичі, разом із Всеславом, з великим військом, позаберавши мабуть і земські сили („воя бещислены"), рушили і суходолом („на конихъ") і ріками („в лодьяхъ") в нечуванім числї на Торків. Се був перший, на памяти історії, аґресивний виступ Руси проти степової орди, та тільки, як бачимо, зовсїм схиблений. Лїтопись каже, що Торки навіть не відважили ся стати проти руських сил: „убоявьше ся пробЂгоша и до сего дни": одні загинули від морозу, иньші від голоду, иньші від пошести, „и такъ Богъ избави крестьяны отъ поганыхъ" [12]). В дійсности Торки, як перед тим Печенїги, пішли за Дунай, а слїдом почали пустошити землї; та сильна негідь захопила їх тут і дуже знищила їх орду. Частина їх після того піддала ся Візантиї й була оселена в Македонії, частина вернула ся назад в Чорноморські степи [13]).

Як оповідає сучасник Михаіл Аталїота, частина тих Торків звернула ся до руского князя і була розселена по руських містах [14]). Дійсно, вже в 80-х рр.

стрічаємо ми Торків у Київщині й Переяславщині. Очевидно, по тих нещастях вони дійсно піддали ся пограничним руським князям, і ті ужили їх — десь може при кінці 1060-х і на початках 1070-х рр., для кольонізації погранича з степом, як воєвників здатних до боротьби з їх ворогами Половцями. Окрім Київщини й Переяславщини подібну турецьку кольонізацію знаємо в Чернигівщині, і в полудневій Галичині, хоч і не знаємо, коли її тут почато. Окрім того частина Торків, як і Печенігів, лишила ся далї в чорноморських степах, під половецькою зверхністю.

На місце знищених Торків роспросторились на цілім просторі чорноморських степів Половці, орда численна, дика і, дуже воєвнича. Руси дуже скоро довело ся переконатись, як не розсудно перемінила вона сусїдство Торків на Половців. Вже рік по походї на Торків половецька орда напала на Переяславське князїівство. Всеволод вийшов на неї, але його побито, а землю пограблено (в лютім 1062 р.) [15]). Лїтом 1068 р. Половці знову напали на Переяславщину [16]). Навчений гірким досьвідом, Всеволод вже не пішов сам, а закликав братів; ті не відмовили. На Альтї війська Ярославичів стали до бою з Половцями і знову їх побито, а Половці розкинули ся по обох боках Днїпра, грабуючи безборонні землї [17]).

Се стало ся причиною повстання в Київі, першої описаної в наших джерелах української революції; тож варто се докладнійше розказати, бодай скільки каже лїтопись.

Після нещасливої битви на Альтї „київські люде” (правдоподібно — з того київського війська, що ходило на Альту) прибігши до Київа скликали на торговищу віче і постановили знову йти на Половців, що тим часом „розсїяли ся по землї — очевидно Київській. Вони послали по князя, просячи, щоб дав коней і зброї їм — знову йти на Половців. Ізяслав відмовив, чому — не сказано, але можемо здогадувати ся про якісь вже перед тим напружені відносини в землї, бо як побачимо зараз — чимало Киян сидїло увязнених в княжім „порубі”, й Ізяслава міг настрашити сей народнїй рух. Коли віче довідалось про відмову князя, його обуреннє звернуло ся на київського тисяцького Коснячка, як на головного воєводу [18]). Народ з віча рушив „на гору”, прийшли на коснячків двір, але його самого там не було. Не заставши Коснячка, половина пішла розбивати княжу вязницю, визволяти „свою дружину”, иньші пішли на княжий двір і

тут почали сварити ся з князем, що сидів з боярами „на сінях”, в ґалєрії свого двора і перекоряв ся з людьми через вікно. Бояре, побачивши народнє роз'яреннє, передчували революцію й радили князю забити Всеслава, як небезпечного, можливого кандидата на київського князя. Правдоподібно, імя Всеслава вже пробомкували в устах народа. Але Ізяслав не згодивсь на такий страшний учинок; та й взагалї він виявляє повну безрадність серед сього руху. Нарід дійсно з криком кинув ся визволяти Всеслава. Ізяслав побачивши се, признав свою справу програною і разом з братом Всеволодом, що з ним разом з над Альти втїк до Київа, та з боярами кинув ся тїкати. Визволеного Всеслава нарід з тріумфом привів на княжий двір і оголосив своїм князем, а самий двір пограблено і забрано богато гроша і запасів: „бещисленоє множьство злата и сребра, а кунами и скорою (вар.; бѢлью)”. Се стало ся 15 вересня, другого дня по сьвятї воздвиження хреста, і лїтописець цїлу пригоду толкує як божу кару на Ізяслава, що він образив хрест, зловивши Всеслава проти своєї присяги на хрестї.

Таке було се перше нам відоме повстаннє. Нарід, знеохочений безрадністю й иньшими прикметами свого князя, заступив його иньшою особою — звістним своєю оборотністю Всеславом, сим волхвом, про котрого стільки оповідали чуд, і нарештї осьпівало Слово о полку Ігоревім (XI): „князь Всеслав судив людий, князям порядкував городи, а сам в ночи вовком уганяв: з Київа перед півнями добігав до Тмуторокани, вовком перебігав дорогу великому Хорсу (сонцю). Йому дзвонили рано у сьвятої Софії в Полоцьку, а він вже в Київі чув дзвін. Та хоч яка віща була душа в його тїлї, часто терпів він біду. Йому давно віщий Боян сказав мудру приспівку:

„ни хитру ни горазду

ни птицю горазду

суда Божіа не минути”...

Сїм місяців просидів на київському столї народнїй вибранець. На жаль, нїчого про його діяльність не знаємо, хоч як було-б цікаво! Про Половцїв лїтопись каже, що їх знищив Сьвятослав недалеко Чернигова, під Сновськом (на устю Снови до Десни), 1 падолиста, і тим мабуть закінчили ся їх пустошення.

Тим часом Ізяслав, стративши Київ, не попробував його вернути своїми

силами, а подав ся за помічю до свого шваґра — сина його тїтки і братанича його жінки (через подвійне посвояченнє) Болеслава Сьміливого, в. князя польського. Болеслав охоче взяв ся до сеї справи. Догадують ся звичайно, що він надїяв ся при тім здобути сусїдні руські землї, як і Болеслав Хоробрий, і що Ізяслав навіть міг йому дещо обіцяти; се можливо. На весну (1069 р.) Болеслав рушив разом з Ізяславом і з польським військом. Всеслав з київським військом вийшов проти нього на границю Полянської землї, під Білгород, що був ключем до Київа від заходу [19]). Але у полоцького характерника, що несподївано для самого себе опинивсь на київському столї, не було охоти бороти ся за сей стіл: несподївано, в ночи втїк він з табора зпід Білгорода й удав ся до своєї вітчини — Полоцька, „..діткнув ся зброєю золотого київського стола і вовком о півночи скокнув з під Білгорода, оповитий синею млою”, як каже про нього Слово о полку Ігоревім (XI).

Коли рано Кияне довідали ся, що їх князь утїк, вони стратили дух. Вернули ся назад до Київа, але тут на вічу постановили не подаватись Ізяславу, а закликати на княжий стіл котрого з братів його. Вони послали до Сьвятослава і Всеволода післанцїв; лїтопись так переказує їх заяву: „ми зле вчинили, що вигнали свого князя, а тепер він веде на нас Польщу; ідїть до нас, на свою батьківщину („а поидЂта в градъ отца своего”); як не схочете, то нїчого нам не лишаєть ся, як запалити своє місто й іти в Грецьку землю”. Сї слова не могли нїчого означати як тільки заклик котрого з них на князївство [20]). Кияне лишали їм до волї відозвати ся, котрий охочий, хоч Сьвятослав, прославлений недавньою побідою, може був для них більше пожаданий. Але нї він, нї тим меньше — Всеволод не мали охоти чи відваги так відразу, без приготовання виступити проти Ізяслава, коли він із помічним польським військом стояв майже перед воротами Київа. Брати відповіли Киянам, що вони зажадають від Ізяслава, аби він не нищив Київа польським військом, і загрозять йому в противнім разї оружною обороною: коли хоче повести справу спокійно, то нехай іде в Київ без війська, тільки з малою дружиною. Кияне заспокоїли ся такою відповідю, і брати дїйсно зажадали від Ізяслава, щоб він не вводив Поляків у Київ. „Всеслав утїк, — переказує лїтописець їх слова Ізяславу, — тож не веди Ляхів у Київ: противитись тобі нема кому; а як хочеш мстити ся і нищити місто, то знай, що нам шкода нашої батьківщини”.

Ізяслав з огляду на сю загрозу дійсно задержав головне польське військо і пішов у Київ тільки з малим відділом Поляків і з Болеславом. Але пімсти своєї він не здержав: наперед вислав у Київ свого старшого сина Мстислава, і той звів з Киянами рахунки за повстаннє: сїмдесять мужа стяв він, иньших покарав осліпленнєм; при тім, як каже лїтопись, богато потерпіло й неповинних. Пригноблені Кияне мовчки прийняли се переступленнє князем умови; коли Ізяслав наблизив ся до Київа, люде вийшли йому на зустріч „с поклоном”, й князївство його вернуло ся [21]). Чи не потерпіли Кияни ще чого, окрім Мстиславової екзекуції, не знати. В Новгородській лїтописи при звістцї про поворот Ізяслава маємо записку: „й погоре Подолиє” [22]); се, правдоподібно, Поділє київське, і пожежа ся, дуже можливо, стала ся при повороті Ізяслава. Щоб запобігти подібним повстанням на будучність, Ізяслав перевів київське торговище з Подола на гору, щоб мати під оком народнї зборища. (Потім, у XII в. ми бачимо торговище знову в долинї, а слїдом по нїм на горі мабуть лишив ся т. зв. Бабин торг).

Тим закінчила ся перша революція. Цїкаво нам перевірити, яку память лишила вона по собі в київській громадї. Близько сто лїт пізнїйше, коли в Київі бояли ся революції на користь узязненого тодї кн. Ігоря Ольговича, оден з Киян пригадав, „як за Ізяслава Ярославича лихі люди („злии они”) увільнили Всеслава з вязницї й поставили князем, і через те було богато лиха нашому місту” [23]). Як бачимо, громада вирікла ся свого дїла: память починених Ізяславом репресій заступила все иньше, і те, що чинила цїла громада, стало вчинком „лихих людей”. Але сьвідки сього повстання не забули Ізяславу його віроломної пімсти.

Болеслав з своїми Поляками якийсь час зістав ся у Ізяслава в Київі. Ізяслав, каже лїтопись, розкватерував їх по своїй землї, „распуща на покормь”. Як довго вони пробули, не знати, але закінчивсь їх побут досить сумно: їх почали по тиху різати. Се мусїло вкінцї прискорити вихід Болеслава до дому. Чи поживив ся він з сього походу на Русь, не знати. В оповіданню пізнїйшого Длуґоша, Болеслав, вертаючи ся з Руси, бере по довгій облозї Перемишль, але в сїм оповіданню звязані до купи польські походи на Русь 1069 і 1074 р., і властиво не знати, до котрої війни мала-б належати ся облога Перемшля, — навіть скорше до другої, як до першої [24]).

По своїм повороті Ізяслав відібрав назад Полоцьк у Всеслава й посадив там сина. Відносин Ізяслава до братів те їх недавнє посередництво в інтересах бунтівників-Киян не попсувало, бодай про око. 1072 р. брати з великою нарадою перенесли мощі патронів згоди і братолюбія Бориса і Глїба в нову, збудовану Ізяславом церкву: мощі Бориса, в деревляній трунї, князї перенесли на власних плечах, мощі Глїба, що лежали в камянім гробі, тягли шнурами на традицїйних санях (хоч се було в маю) [25]). Після того князї обідали всї в купі, разом із своїми боярами, „с любовью великою" [26]). Одно слово — становище Ізяслава здавало ся зовсїм певне, і в відносинах братів панувала ідилїя, але тим часом готували ся річи зовсїм не ідилїчні.

Як я вже казав, повстаннє Киян виказало виразно, як слабко сидить на київськім столї Ізяслав. Репресії його в Київі по повороті не могли зміцнити його становища, тільки хиба ще більше знеохотили до нього. Печерська записка (під 1074 р.) оповідає, що навіть Антоній Печерськай мав якусь причину до опозиції проти Ізяслава: Ізяслав, вернувшись у Київ, гнївав ся на нього „за Всеслава", і Сьвятослав потайки забрав Антонія собі до Чернигова [27]). До Чернигова могло переноситись і більше незадоволених на Ізяслава та збільшити апетити чернигівського князя до київського стола. 1069 року, під грозою польського війська Сьвятослав не відважив ся прийняти пропонованого йому київського стола: тепер міг він заздалегідь приготоватись до нападу і опановання його.

До того прилучились і деякі спеціальні причини. Можемо догадувати ся принаймнї про одну. Ізяслав був вигнав Всеслава, але сей відібрав собі Полоцьк назад. Тим самим пропала рівновага княжих паїв: Ізяслав лишив ся і без Полоцька і без Новгорода, що відступив був Сьвятославу, беручи собі Полоцьк. Правдоподібно, в звязку з сим він входить вкінцї в зносини з Всеславом; Сьвятослав і Всеволод, що не піддержали Ізяслава в боротьбі з Всеславом за Полоцьк тепер дуже були занепокоєні сими Ізяслава зносинами з Всеславом. Можливо дійсно, що Ізяслав, не можучи переболїти утрати Новгорода, хотів використати поміч полоцького волхва проти Сьвятослава, аби відібрати від нього назад замінений на Полоцьк Новгород. З рештою супроти недавнього союза Сьвятослава і Всеволода йому теж треба було союзника; „ніщо не гине на сьвітї", і недавня спільна демонстрація Сьвятослава й Всеволода против Ізяслава мусїли лишити певні рефлєкси в його голові. Досить, що зносини Ізяслава з Всеславом

вкінці стали ся поводом до війни. По словам лїтописи, Сьвятослав вмовив у Всеволода, що Ізяслав вмовляєть ся з Всеславом на них обох, і тим прихилив Всеволода до спільної війни з Ізяславом [28]).

З рештою близший повід не має тут особлившої ваги. Конфлїкт висїв у повітрі. Повторяю: після того як спілка трох Ярославичів позаберала все, що йно було на Руси в иньших руках, трудно було, аби кождий задоволив ся тим, що дістав, і щоб не почали вони тягнути оден від одного. Вигнаннє Ізяслава тїснїйше злучило Сьвятослава з Всеволодом. Ізяслав злучив ся з Всеславом. Перший повід який трапив ся міг привести до конфлїкту.

Лїтопись взагалї висуває як головного ініціятора Сьвятослава. Се досить правдоподібно, хоч на представленнє Всеволода в зовсїм пасивній ролї, в дальшім епізодї мусїло вплинути і змаганнє лїтописця: до реабілїтації сього князя, взагалї дуже симпатичного автору лїтописи.

В мартї 1073 р. Сьвятослав з Всеволодом рушили на Ізяслава. Той не відважив ся стати проти них. Своє хитке становище в Київі він мабуть сам знав добре; тож забрав що міг забрати і з родиною вибрав ся з Київа. Сьвятослава проголошено князем на Берестовськім дворі під Київом. Як би можна було покласти ся на докладність стилїзації сучасника Нестора (в житиї Теодосия), то виходило-б, що опановавши Київ, Сьвятослав з Всеволодом ще потім ходили походом на Ізяслава, аби витиснути його „от всея области”, і аж тодї Ізяслав забрав ся знайомою дорогою — до Болеслава [29]).

Спільники подїлили ся волостями Ізяслава: Київщину взяв собі Сьвятослав, Всеволод — Волинь і Туровську волость, за те відступив Сьвятославу Поволже; по за тим землї обох братів зістались без переміни [30]). Таким чином Сьвятослав мав Київщину, Черниговщину з Муромом, Новгород із Псковом, Поволже, Тмуторокань; Всеволод — окрім незначної тодї Переяславщини, ще Волинь, Смоленськ і Туров. В Полоцьку зіставав ся Всеслав. Сьвятослав був рішучо сильнїйшим від Всеволода і зайняв становище впливове, зверхнє над всею полїтичною системою Руської держави, що пригадувало більше становище його батька, нїж становище його попередника Ізяслава; се видно нпр. з того, як говорить про нього в своїй автобіоґрафії Всеволодів син Мономах: „послав мене, каже він, Сьвятослав на Чехів” [31]).

Зробивши такий сильний крок по дорозї до єдиновластя й усунувши одного брата, Сьвятослав ледво щоб мав охоту заспокоїти ся на тім. Та поки що мав він небезпечного противника в особі Ізяслава, а нїж з ним упорав ся, смерть заскочила його, — занадто скоро, аби міг показати свої пляни.

Болеслав і сей раз не відмовив Ізяславу своєї участи. Правда, лїтопись наша промовчує се: вона каже тільки про остаточний результат зносин Ізяслава з Болеславом: Ляхове, взявши від Ізяслава гроші, каже вона „показали ему путь отъ себе" [32]). Та промовчане нею доповняє автобіоґрафія Мономаха: він згадує, як його Сьвятослав із Всеволодом посилали на польське поґраниче, в Берестє, „на головнЂ, йде бяху пожгли" — отже була якась війна і Поляки попалили пограничні осади, а потім Мономах знову ходив до Сутиск, на границю „мира творить с Ляхы" [33]). З того видно, що Болеслав був розпочав якусь воєнну акцію на пограничу, але потім завів угоду з Сьвятославом і Всеволодом. У пізнїйшого Длуґоша ми знаходимо, правда дуже прикрашене і розмішане ріжними додатками, оповіданнє про війну Болеслава: він мав взяти по довгій облозї Перемишль, потім Волинь і Володимир [34]). Такі успіхи одначе за ним признати трудно, Володимир на певно зістав ся за Всеволодом, що найбільше — може Болеслав здобув Перемишль, хоч і то не на довго, бо за Всеволода він уже знову належав до Руси [35]). Висланий потім батьком і стриєм до Сутиск на переговори з Болеславом Мономах правдоподібно тодї-ж привів до згоди, і слїдом бачимо Болеслава в союзї з Сьвятославом: Болеслав, що тодї розпочав війну з Чехами, звертаєть ся по поміч до Сьвятослава, і той вирядив Мономаха і свого сина Олега з військом, що заходило „за Глогову до Чеського лїса" (Лавр. 238).

Згода Болеслава з Сьвятославом мусїла стати ся не пізнїйше кінця 1074 р., бо вже при кінцї 1074 Ізяслав, стративши надію на Болеслава, подав ся до Німеччини. Помиривши ся з Сьвятославом і Всеволодом, Болеслав Ізяславу „показав путь від себе", як каже лїтопись, хоч забрав був у нього гроші, обіцюючи поміч: на забраннє грошей потім скаржив ся Ізяслав папі. Ізяслав надіяв ся знайти поміч і опіку у імперетара і удавши ся до посередництва саксонського марґрафа Дедо, з ним в січнї 1075 р. прибув на двір молодого цїсаря Генриха IV в Майнц. Передавши йому дорогі подарунки — „безцїнні богатства в золотій і срібній посудї й дорогоцїнних одежах", як оповідає

сучасник Лямберт, Ізяслав просив у нього помочи на Сьвятослава. Генрих взяв ся до посередництва і вислав до Сьвятослава в посольстві його шваґра трірського препозіта Бурхарта; він наче б то загрозив Сьвятославу, що коли не верне добровільно братови його стола, то буде мати війну з Німеччиною [36]), тай то ще тільки той Бурхарт прохав імператора, аби не брав ся до Сьвятослава ще острійше. Так оповідає Лямберт, але сам додає, що Генрих досить мав на голові своїх домашнїх справ, аби мати охоту брати на себе ще якісь чужі клопоти. Лїтопись наша нїчого не знає не тільки про таке гостре, а й взагалї про яке небудь заступництво Генриха за Ізяслава. Вона вправдї згадує про послів від Генриха до Сьвятослава, але при тім каже тільки, що Сьвятослав хвалив ся перед послами своїми богацтвами, але дістав колючу замітку, що богацтво само по собі не богато значить, військо дорожше від богацтва: потрапить і не таке ще здобути [37]). Анекдотка ся характеристична для відносин київських дружинних кругів (з них очевидно вона вийшла) до Сьвятослава: київська дружина, видко, була не дуже задоволена з Сьвятослава, коли звістну анекдотку про Володимира обернула на нього. Але Нїмцям Сьвятослав заімпонував: тойже Лямберт каже, що Бурхарт привіз від Сьвятослава Генрихови стільки золота і срібла і дорогих одеж (чи тканин), що нїхто не памятав, аби коли в Нїмеччину привезено було стільки [38]). Очевидно, тодїшня Русь мала чим заімпонувати бідній ще тодї і малокультурній Нїмеччинї — богацтвом, розкішю, комфортом, своєю вирафінованою грецько-оріентальними впливами штукою.

Посли Генриха від Сьвятослава вернули ся десь в жовтнї 1075 р. Але Ізяслав їх не ждав. Ще весною він вислав свого сина до папи, а що папа Григорий VII був рішучим ворогом імператора, то коли бачимо, що Ізяслав не ждучи повороту Генрихового посольства від Сьвятослава і заповідженого Генрихом оружного заступництва, удав ся до папи, то се показує, що він далеко лїпше зрозумів ситуацію, нїж той Лямбертів Бурхарт, і переконав ся, що йому зовсїм нема чого сподїватись від Генриха. В квітнї 1075 р. прибув до Григория VII котрийсь з синів Ізяслава і, як каже папа, заявив, що він за згодою батька хоче дістати „Руське королївство”, regnum Ruscorum, в лєн від св. Петра. Не знати, чого в дійсности хотів Ізяслав від папи — чи помочи, чи впливу на Болеслава, але то певно, що нїяких позитивних результатів він не осягнув. Маємо з сього епізоду дві

булї папи, датовані 17 і 20 квітня 1075 р. [39]). Перша адресована до „короля Русів Димитрия”, як він зветь ся взагалї в своїй західньо-европейській одисеї. Папа каже, що згодив ся на проханнє його сина, обіцяє йому в потребі поміч, жичить йому щасливого королювання до віку та повідомляє, що вислав до нього послів для переговорів [40]). Цїла буля робить вражіннє або непорозуміння або сьвідомого викручування: анї натяку на вигнаннє Ізяслава, а згадане в нїй посольство, здаєть ся, призначалось не для полїтичних, а для церковних справ. Друга буля адресована до Болеслава, говорить про церковні справи Польщі, а при кінцї папа згадує за Ізяслава і просить, аби Болеслав звернув йому забрані гроші.

Не знати, куди вже звернувсь Ізяслав, нїчого не діставши й від папи. Ще півтора року прийшло ся йому помандрувати по Европі, поки смерть Сьвятослава не змінила обставин на його користь.

З короткого князювання Сьвятослава в Київі ми дуже мало що знаємо поза справами, звязаними з вигнаннєм Ізяслава. Окрім згаданого вже посольства Бурхарта ми маємо згадку ще про одно посольство Генриха на Русь десь у тих часах, в якій справі — не знати [41]). Крім того є ще звістка в Татіщевській компіляції про зносини Сьвятослава з Візантиєю, але вартість її досить сумнївна [42]).

У внутрішнїх відносинах Сьвятослав мав передо всїм до роботи з тою опозицією, яку він стрів у Київі. Хоч для більшости суспільности він, правдоподібно, був князь пожаданий, але були елєменти йому противні. Вище ми зазначили слїд незадоволення на Сьвятослава в кругах дружини. Найпростїйшою причиною могло бути тут звичайне в таких разах незадоволеннє київської дружини на чернигівських бояр, приведених Сьвятославом, що перебивали у неї впливові становища на княжім дворі та в управі держави. Далї, Нестор виказує иньшу опозицію — в імя християнської моралї. Печорський ігумен Теодосий, чоловік незвичайного авторитету в духовних сферах, виразно виступив проти насильства Сьвятослава і Всеволода, що вони вигнали Ізяслава. Він не хотїв прибути на обід до нового князя, називаючи се трапезою Єзавели, і після того неустанно нападав на Сьвятослава то письменно („епистолия пиша”) то устно. Роздражнений одною з сих „епістолїй” Сьвятослав хотїв був навіть заслати Теодосия, але се не настрашило його. Одначе монахи і бояре

умовили Теодосия залишити сї докори: Теодосий, „бачучи, що нїчого не міг ними осягнути”, перемінив тон і почав уже „молити Сьвятослава” — вернути князївство Ізяславу. Сьвятослав пускав сї мольби поуз ухо, але постарав ся ласкою вплинути на Теодосия: він часто бував в його монастирі, показував всяку честь самому Теодосию, і осягнув своє о стільки, що Теодосий позволив поминати Сьвятослава на ектенії, хоч і після імени Ізяслава. Вмираючи, Теодосий навіть поручив свій монастир опіцї Сьвятослава, а біоґраф Теодосия — Нестор зве Сьвятослава „благим” і „благовірним” (резервуючи одначе для Ізяслава титул христолюбця) [43]).

Взагалї зверхня побожність, інтерес до книжности, до церков мусїли помирити духовенство з Сьвятославом. Він обдарував нову печерську церкву і засновав у Київі монастир свого імени — св. Симеона (се була мода, кождий князь ставив патрональний монастир свого імени: Ярослав збудував монастир св. Георгія, Ізяслав — св. Дмитра, Всеволод — св. Михайла, Сьвятополк — другий св. Михайла, і т. и.) [44]). Памяткою Сьвятославового книголюбія лишив ся переписаний для нього в 1073 р. дяком Іоаном збірник: „Съборъ отъ многъ о'ць тълкования о неразумныихъ словесьхъ” (т. зв. Сьвятославів Збірник 1073 р.), се велика збірка ріжних статей, переложена з грецького для болгарського царя Симеона; в передмові перекладчик приложив до Сьвятослава компліменти, адресовані в оригіналї Симеону — його любомудрію і книголюбію, „имиже и своя клѣти испълнь, вѣчную си память сътвори” [45]). Є й другий збірник, що носить тепер імя Сьвятославового збірника 1076 р., списаний також якимсь Іваном — може тим самим, і вибраний ним „из мъногъ книгъ княжь(их)”, як сказано в закінченню; може бути, що мова тут про Сьвятославову бібліотеку.

Серед сього всего передчасно захопила Сьвятослава смерть. Він довший час мучив ся від якихось болячок на шиї (лїтопись називає се „желвь” — жовни). При кінцї 1076 р. казав він їх собі розтяти, але нещасливо: 27 грудня він умер від сеї операції, маючи тільки 49 рік. Поховано його не в Київі (се цїкаво!), а в чернигівській катедрі св. Спаса, будованій Мстиславом.

Скоро довідав ся про се Всеволод, поспішивсь у Київ; 1 січня 1077 р. відбула ся церемонія проголошення його на князївстві. У Чернигові він

посадив сина свого Мономаха, а Волинь віддав сину Сьвятослава Олегу, взявши при тім мабуть назад собі Поволже [46]). Але він похопивсь тим усїм передчасно: старий хазяїн київського стола вертав ся назад.

Ізяслав ще раз знайшов поміч у Болеслава. Не знати, що вплинуло на сю переміну полїтики Болеслава; може Болеслав, попікши ся попереднього разу, надїяв ся, що тепер, по смерти Сьвятослава, піде справа гладше; тай союз і умова, що вязала його, скінчили ся з смертю Сьвятослава. Але сам Болеслав в похід не пішов, вислав тільки військо своє з Ізяславом, на весну (1077 р.) [47]). Всеволод пішов Ізяславу на зустріч з військом на Волинь, але бити ся не відважив ся сей обережний і вирахований князь. І без того він мав уже з заду иньших ворогів — безземельних братаничів: саме поки він сам маршерував на Волинь, Чернигів захопив Борис Вячеславич, правда — не на довго, на вісїм день, мусїв слїдом тїкати, — але подібні епізоди мусїли у Всеволода відібрати всяку охоту до боротьби з Ізяславом. Він волїв заняти „прихильно вижидаюче" становище супроти брата. Між ними стала ся угода, разом вернулись вони до Київа, й Ізяслав знову сїв на київськім столї — у третє, 15 липня 1077 р.

Тепер прийшов час дїтям Сьвятослава покаяти ся за батьківську неправду, за вигнаннє Ізяслава. У них тепер забрано все, зістали ся тільки далекі, не важні по тодїшньому волости — відтята степами Тмуторокань та глуха ще Муромщина. Волинь у Олега Сьвятославича відібрали. З Глїбом Сьвятославичом неясно; здаєть ся, вигнали його з Новгорода, де він сидїв, і він наложив головою у Чуди; у всякім разї Новгород відібрано у родини Сьвятослава [48]). Правда, Ізяслав з сього не поживив ся: він тільки взяв собі назад свої давнї волости — Київ, Волинь, Туров, Новгород. Скористав з сього, як і взагалї з усїх сих перемін Всеволод. Помирившп ся з покривдженим Ізяславом, він забрав найлїпшу батьківщину у дїтей свого спільника Сьвятослава, з котрим разом вони скривдили Ізяслава: Чернигів зістав ся в його руках, а коли вигнаний з Володимира Олег прийшов сюди, то мав тільки приємність пообідати у Мономаха в своїй батьківщинї: „я запросив його до себе разом з батьком на обід, на Красний двір, оповідає Мономах, і подарував батькови 300 гривен золота [49]).

Але Олег не довго зістав ся в Чернигові; енерґічний молодик зовсїм не мав охоти лишати ся бездомним князем. Скоро після Мономахового обіду втік

він з Чернигова (10/IV 1078) і подав ся до Тмутороканя, де сидів його старший брат Роман. Се в останній чверти XI в. було головне пристановище для всяких покривджених старшими Ярославичам князїв. А зібралось їх чимало — Сьвятославичі, з котрих виступають тут Роман і Олег, Вячеславич Борис, кілька років пізнїйше — Ігоревич Давид і Володар, син Ростислава Володимирича. Сироти, котрих батьківщини загарбали старші Ярославичі під час їх малолїтства, нїчого їм не лишивши, виростали один по однім і йшли упоминати ся за своє добро.

Ми згадували вже, що Борис Вячеславич попереднього року був опанував Чернигів під час волинського походу Всеволода. Тепер він став союзником Олега. Доля звязала їх інтереси до купи: батьківщина Олега — Чернигів і батьківщина Бориса — Смоленськ обидві буди в руках Всеволода. Вони взяли до помочи Половців і пішли на Всеволода, на Чернигів. Битва сталась на р. Сожиці [50]). Військо Всеволода розбито, богато вояків і значнїйших бояр побито. Всеволод відступив в Переяслав, де до нього наспів син Володимир Мономах, і звідти удав ся до Ізяслава — просити помочи. Ізяслав не відмовив; хоч претензиї Олега і Бориса його не дотикались, але за сими могли виступити иньші претенденти, з претензіями на Ізяславові волости. Становище братів на сїй точцї, як володарів захоплених земель, було однакове. Всеволод з Мономахом й Ізяслав з сином Ярополком, що сидів при ньому в Вишгородї, пішли на Чернигів.

Після битви на Сожиці Черниговщина, видно, перейшла на сторону Олега. Чернигів тримавсь його: очевидно, симпатія місцевої суспільности була по сторонї їх „отчича". Коли Всеволод з Ізяславом приступили, Чернигівцї не піддали ся, хоч Олега й Бориса в Чернигові не було. Союзники почали облогу. Мономаху удалось взяти й попалити „окольний град", але люде повтїкали в замок („днешний", себто внутрішнїй город) і боронили ся далї. Тим часом Олег з Борисом ішли вже ратувати їх. Всеволод з Ізяславом пішли проти них. На „Нежатиній ниві", якімсь урочищу коло Чернигова, над Десною, близше незвістнім, стала ся сильна битва, 3 жовтня 1078 р. Борис загинув на початку, за ним вбито Ізяслава, що стояв тодї з кінним військом, сам піший: хтось несподївано заїхавши вдарив його списом ззаду. Його сторона одначе била ся далї, і військо Олега вкінцї розбито зовсїм. Сам він ледви втїк з малими останками до Тмутороканя [51]).

Так поглузувала доля над Ізяславом: з його пімсти над кривдником

Сьвятославом поживив ся Всеволод, а коли син Сьвятослава прийшов упоминатись батьківщини, довело ся наложити головою в обороні того неправедно здобутого Всеволодом добра — тому-ж Ізяславу.

Його привезли човном під Київ. „Весь Київ” вийшов йому на зустріч. Труп положено на санки й відвезено до церкви Десятинної Богородиці: тут поховано його в марморянім гробі. Неправедне вигнаннє й ся смерть в обороні брата здобули Ізяславу симпатії сучасників, бодай богатьох з них, і заступили в памяти його давні гріхи. Забуто не тільки його давні екзекуції й нагінки, але й те, що правда була по стороні Бориса й Олега, а не по стороні їх стриїв. В таких разах моментальне безпосереднє враженнє у маси звичайно бере гору над усім, і ми можемо повірити лїтописи, що над Ізяславом голосив не тільки син Ярополк, але й „цїлий Київ” (плака ся по немь весь городъ Киевъ). Лїтописець підносить доброту й простоту небіжчика, особливий натиск кладе на те, що він наложив головою за свого брата Всеволода, пробачивши йому, що він перед тим разом із Сьвятославом вигоняв його з Київа. Оповідаючи, як Всеволод удав ся до нього по нещасливій битві на Сожицї, лїтописець вкладає йому в уста такі повні благородної резіґнації слова: „не тужи брате! чи не бачиш, скільки я лиха мав? перше вигнали мене, і моє майно пограбили; потім — не робив я нїчого злого, а ви мене, брати мої, чи не вигнали, чи не блудив я до чужих землях, позбавлений мого майна ? а тепер брате, не тужім! як будемо мати часть в Руській землї, то оба з тобою, як відберуть — то також обом! зложу за тебе голову!...” Розжалений лїтописець навіть прирівнює Ізяслава до мучеників, що пролили свою кров з любови до Бога, як він з любови до брата. Його відносини до Киян також здають ся йому дуже великодушними — ті його вигнали, дім його пограбили, а він їм то пробачив і не віддав злом за зле. При тім він одначе уважає потрібним виступити проти закиду, що Ізяслав постинав бунтівників 1068 р.: „аще ли кто дЂєть: КиянЂ исЂклъ, которЂи же высадили Всеслава ис поруба”, та складає вину за се на Ізяславового сина. Видко таки не всї Кияни були такі тонкослези, як ті, що плакали тепер над гробом Ізяслава, — иньші пригадували йому і тепер його підступну пімсту на їх співгорожанах.

Примітки

[1]) Іпат. с. 142.

[2]) Руська Правда, Академ. кодекс § 18, Іпат. л. с. 114.

[3]) Іпат. с. 114. Про се ширше в моїй Історії Київщини с. 63-4. Я опираю ся головно на тім, що Ігор був старший від Вячеслава (лїтопись називає його перед Вячеславом під 1054 і 1055 р.), значить Волинь уважала ся лїпшим столом (як і пізнїйше бачимо: старший Мстиславич сїдає на Волини, меньший у Смоленську). Отже Ігоря переведено до Смоленська не в його інтересах (на се натякає й лїтописний текст: изъ Володимеря выведше), а се Яросдавичі могли зробити хиба на власну користь.

[4]) Іпат. с. 115. Про подїл Смоленської волости по смерти Ігоря, говорить Твер. с. 153 і Кромер (с. 54 вид. 1584 р.), покликуючи ся на annales Russorum, Соф. 139 і Воскр. І. 333 мають теж сю звістку, але не на місцї — під 1054 р.

[5]) Твер. с. 154 і Нїкон. І с, 92 кажуть, що втїк із Новгорода, та се може бути здогад з того, що з ним тїкав Вишата, син новгородського посадника Остромира. Вишата ж міг бути бояриним Володимира і по за Новгородом.

6) Іпат. с. 117.

7) Розд. XI.

[8]) Іпат. с. 115, 117-8. 1 Новг. с. 94,96-7, 2 Псков с. 8, Твер. с. 154.

[9]) Про Полоцьк див. Іпат. с. 122, Новгород- 1 Новг. 103, Смоленськ — Лавр. с. 238. Що Волинь належала, і то довший час, Ізяславу, видно зі слів Сьвятополка (Іпат. с. 176) про Галичину: „яко се єсть волость отца моего и брата”: Галичиною міг Ізяслав володїти, хиба лише з Волинею разом.

[10]) Іпат. с. 114.

[11]) Іпат. с. 114.

[12]) Іпат. с. 115.

[13]) Michael Attaliota — Corpus scriptorum h. Byz. p. 83-87. Про мандрівку Торків будемо говорити ще низше — в гл. VIII.

[14]) Καί τούτους (останки Узів, що заціліли від хороби і голоду) φασί τώ τών Μυρμιδόνων άρκοντιπροσρυήναι καί παρ' αύτού διασπαρήναι ταίς αύτόν πόλεσι — p. 87. Гомерову назву Мірмідонян приложено тут до Руси наслїдком льокалїзації Ахілєвої лєґенди на нашім Чорноморю. Окрім Аталїоти про оселеннє на Руси Торків говорить ще Татіщев II с. 116: що руські князї захопили їх багато в неволю під час походу 1060 р. і розселили на Руси, але не знати, чи він то де начитав, чи сам викомбінував. Про переяславських Торків — Іпат. с. 143 (1080 р.), про київських — Лавр. с. 240 (події 1087 р.), про Галичину — Іпат. с. 174 (кольонїзація 1090-х рр.), про Чернигівщину с. 343.

[15]) Іпат. с. 115.

[16]) Так датуєть ся подія у всїх лїтописях окрім Кенїґберськ. і Академ. кодексів суздальської ред., де стоїть 1067 і 1068 замість 1068 і 1069 р.

[17]) Іпат. с. 118, 120.

[18]) Літопись його зве воєводою (се ширше означеннє, що обіймає й тисяцьких), але він був безперечно київським тисяцьким, пор. записку в Рус. Правдї Акад. § 18, де він стоїгь на першім місцї між боярами.

[19]) У Длуґоша (І с. 338) Всеслав виступає „з немалим військом Русинів, Печенїгів і Варягів”, але се пригадує подробиці війн Сьвятополка і Болеслава Хороброго з Ярославом і звідти, мабуть, узяте.

[20]) Так зрозумів се вже редактор Никоновської лїтоп. (І с. 96), парафразувавши сї слова: ”поидите... и княжита”.

[21]) Іпат. с. 121-2.

[22]) 1 Новг. с. 103.

[23]) Іпат. с. 246.

[24]) Длуґош каже, що вони брали участь у походї Ізяслава на Полоцьк, на Всеслава (1 с. 340); можливо, що се просто здогад Длуґоша; лїтопись говорить про похід на Всеслава вже по виходї Болеслава з Київщини (с. .123).

У Длуґоша властиво одно оповіданнє про війну Болеслава на Руси, розбите тільки угорським походом і другим вигнаннєм Ізяслава. Воно починаєть ся походом на Всеслава (під 1070 р., с. 337) і закінчуєть ся походом на Всеволода під 1074 р. Що перемиська кампанїя і волинська війна від початку були звязані між собою, показує початок оповідання про волинську війну (с. 346 — похід з Перемишля); натомість звязок перемиської кампанїї з походом на Всеслава досить механїчний, і може належати самому редактору (с. 341). Можливо, що в історії сеї перемисько-волинської війни лежить якесь, може не конче докладне і, очевидно, сильно розмальоване, але всеж позитивне джерело. Кінець її — похід на Київ (під 1074 р.) зовсїм риторичний і не містить в собі нїяких натяків на щось реальне. Похід на Київ під 1075 — се по просту дублет першого походу. Отже з цїлого оповідання про „семилїтню” (с. 357) кампанїю на Руси треба числити ся тільки з тїєю перемисько-волинською війною, але в історії другого, не першого, вигнання Ізяслава. Др. Семкович в своїй аналїзї Длуґоша

висловив гадку, що в сїм оповіданню Длуґош тільки доповнив детайлями з своєї фантазії оповіданнє Великопольської хронїки (Богухвала), а се останнє додамо, знов не що иньше лише риторична амплїфікація Ґаля (Mon. Pol. hist. II p. 486-7). Але так рішучо звести до зера всї подробицї Длуґоша я б не відважив ся ще.

Крім того в польських джерелах звертають на себе увагу леґендарні подробицї в'їзду Болеслава Сьміливого в Київ, по части перенесені на нього з Болеслава Хороброго, по части самостійні, але не певнїйші від тих. В оповіданню найстаршого джерела, Мартина Ґаля, вони складають ся з двох символїчних знаків побіди: удару мечем в ворота і osculum pacis данім Болеславом Ізяславу (Monum. Pol. h. I. с. 409). Аналїз польських джерел що до сього походу див. у Линниченка с. 109 і далї, Karłowicz op. c. 17 і далї, Semkowicz op. c. c. 128-131.

25) Про традицийне уживаннє санок при похоронї див. т. I с. 239.

26) Іпат. с. 127-8, Сказанія о БорисЂ и ГлЂбЂ с. 33-4, 75-6.

27) Іпат. с. 136.

28) Іпат. с. 128.

29) Іпат. с. 128, Житиє с. 25.

30) Що Володимир і Туров належали Всеволоду, видно з Науки Мономаха — Лавр. с. 238. Звідти вже виходить, що Поволже (Ростов) належало Всеволоду перед другим вигнаннєм Ізяслава, а з лїтописного оповідання під 1071 р. — що воно належало колись в тих часах Сьвятославу (Іпат. с. 123). Найбільше правдоподібно буде припустити, що Всеволод був відступив Поволже за Волинь і потім взяв його назад, коли Волинь передав Олегу Сьвятославичу, де ми його бачимо по смерти батька (Лавр. с. 238). Переяслав зітав ся за Всеволодом (ibid.); про Чернигів не згадуєть ся, але він не міг, судячи з сього подїлу земель, належати Всеволоду; зрештою инакше про нього певно згадав би Мономах. Татїщев вдравдї каже, що Сьвятослав дав Чернигів Всеволоду, а в Переяславі досадив сина Глїба (II с. 127), але се очевидно тільки хибна комбінація, хоч її й приймав дехто з учених (нпр. Соловйов, Поґодін).

[31]) Лавр. с. 238.

[32]) Іпат. с. 129.

[33]) Лавр. с. 238.

[34]) I с. 341-9.

[35]) Про руську кампанїю Болеслава див. Małecki Rozkład w dziejach i polityce pierw. Polski, Przewodnik nauk. i liter. 1875, Барсов с. 278-9, Линничевко с. 114 і далї, Семкович ор. с с. 128-30, Андріяшев с. 108-9, Іванов с. 116-9, ще A. Lewicki Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla с. 20. Головно тут справа обертаєть ся коло того, що в оповіданню Длуґоша можна признати певний і що прикрасою, а се само по собі и не може бути рішене напевно, тому й бачимо значне ваганнє в поглядах.

[36]) arma Teutonici regni propediem experturum.

[37]) „Се ни въ чтоже єсть, се бо лежить мертво, сего суть кметьє луче, мужи бо ся доищють и болше сего” — Лавр. с. 192 (в Іпат. се місце попсоване).

[38]) Лямберт у Monum. G. hist. Scr. V p. 219, 230. Трохи пізнїйший Сіґберт з Жамялю незалежно від Лямберта оповідає про Ізяслава під 1073 р.; він не згадує нїчого про посольство до Сьвятослава, каже тільки, що Ізяслав просив помочи у Генриха, але надаремно, бо Генрих був зайнятий своїми справами — Monum. G. h. Scr. VI p. 274 і тамже с. 275 прим. 66.

[39]) Видані в Historica Russiae monimenta I ч. 1 і 2.

[40]) З посольством Ізяслава до папи пробували недавно звязати мінятюри Трірської псалтири, де Христос коронує Ізяславового сина Ярополка і його жінку коронами: бачили в нїй натяк на субмісію папі, зложену при тім посольстві. Та се дуже гіпотечний і непевний здогад (чи був в тім посольстві саме Ярополк, не знаємо). Див. про се цитовану вище на с. 31 лїтературу сих мінятюр.

[41]) Bruno De bello Saxonico — Mon. G. hist. Scr. V p. 333, доповненнє у Annalista Saxo ib. VI p. 969; виходить, що послом на Русь був брат

маґдебурського архієпископа ґраф Фридрих, а він в посольстві 1075 р. не згадуєть ся, отже се иньше, друге посольство.

42) Татищевь II с. 131. Тут оповідаєть ся, що пїсар Михаіл, з огляду на повстаннє в Болгариї й Криму (в Корсуни), просив помочи у Сьвятослава на сих бунтівників, і Сьвятослав послав сина Глїба й Мономаха на Корсунь, вибирав ся й сам, але вмер, і похід задержано. В лїтописи нашій дійсно є звістка про якесь повстаннє в Корсуни (Іпат. с. 117, під 1066 р.). Болгари теж дійсно повстали за Михаіла. Проф. Васїлєвский, що дуже детально й дотепно боронить автентичности сеї звістки в своїх Русско- византійских отрывках, Ж. М. Н. П. 1875, XII, вказує (с. 293), ще на анальоґічну з лїтописною звістку в Essai de Chronographie Byzantine I, 28, Муральта, догадуючись, що вона могла бути взята з паперів Одеріко, але се зістаєть ся непевним. Д. Васїлєвский звязує з сим гіпотетичним епізодом два листи цїс. Михаіла, без дати й адреси, опублїковані з кореспонденції Пселя Сатою (Σάδας, Μεσαιωνική βιβλίοδήκη V p. 385-992). Сата думав, що вони писані до Роберта льомбардського, Васїлєвский догадуєть ся, що вони були писані до Всеволода і що цїсар, сватаючи в однім з сих листів доньку сього незвісного адресата за свого брата, сим шлюбом хотїв здобути поміч від Руси. Все се, як бачимо, дуже гіпотетичне. Лишаєть ся при самій гіпотезї Васїлєвского досить дивним, чому цїсар не звернув ся з анальоґічними плянами до самого Сьвятослава, що по Татїщеву так жваво відозвав ся на візантийський заклик.

43) Житиє Теодосия л. 25-7, Іпат. с. 131-2.

44) Житиє л. 26 об., пор. Патерик с. 113, 119, Іпат. с. 250.

45) В однім збірнику Білозерського Кирилового монастиря, ідентичнім своїм складом із збірником Сьвятослава, передмова читаєть ся: „великый вь црехь Симеонь, желаніемь зЂло вжела...” і т. д. (див. Шевыревъ — ПоЂздка въ Кирило-БЂлоозерскій монастырь II (1850) с. 70).

46) Лавр. с. 239.

47) Болеслав іде сам тільки у Длуґоша (I, с. 355), але то дублєт першого походу.

[48]) Про Волинь — Лавр. с. 239, що до Новгорода, то в катальогу новгородських князів при 1 Новгор. л. (с. 66, пор. с. 439) виразно сказано, що Глїб загинув на вигнанню. З автобіоґрафії Мономаха виходить, що Сьвятополк сидїв у Новгородї вже зимою 1077/8 р. (Лавр. с. 239), тим часом як Глїба вбито 30 мая — по Новгородській лїтоп. 1079 р., по Іпат. і Лавр. 1078. Що иньше говорить Патерик (с. 128): тут сьв. Никита дає знати Ізяславу про смерть Глїба і каже посилати доперва на його місце Сьвятополка. Я думаю одначе, що ся звістка Патерика, взагалї дуже недокладного в своїх історичних відомостях і датах, не може бути противставлена звісткам вище наведених джерел. Ще меньше ваги мають слова Длуґоша (I с. 356), що Сьвятополка посаджено в Новгородї по смерти Глїба — се, мабуть, тільки здогад автора. Иньші волости зістали ся без переміни. В Іпатській л. (с. 140), правда, читаємо, що в Смоленську посаджено Ярололка Ізяславича, але се похибка через пропущеннє слів — пор. Лавр. с. 193 і 239.

[49]) Лавр. 239.

[50]) Так більш меньш у всїх кодексах лїтописи, але такої ріки нема. Карамзїн (II прим. 135) догадував ся, чи се не Оржиця, і сей здогад повторяєть ся за браком лїпшого досї, але він не дуже правдоподібний.

[51]) Іпат. с. 140-1.

ВСЕВОЛОД У КИЇВІ. ІЗГОЇ, БОРОТЬБА ЇХ ІЗ ВСЕВОЛОДОМ; НАДЇЛЕНЄ ДАВИДА І РОСТИСЛАВИЧІВ І КОНФЛЇКТ ВСЕВОЛОДА З ЯРОПОЛКОМ, ПОДЇЛ ЯРОПОЛКОВОЇ СПАДЩИНИ. ПОЛОВЕЦЬКІ НАПАДИ. ЗАГРАНИЧНІ ЗНОСИНИ ВСЕВОЛОДА І ВНУТРІШНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ. СМЕРТЬ ВСЕВОЛОДА.

Настав тепер час Всеволоду зібрати на останок овочі з чвертьвікової своєї

політики: і з збирання руських волостей у трійку, і з вигнання Ізяслава з Київа у двійку, і з своєї вирахованої уступки, коли він відступив Київ Ізяславу. Належачи до трійки, здобув він собі Смоленськ. Від епізоду з вигнаннєм Ізяслава лишив ся йому Чернигів. Тепер, заховавши свою попередню пайку руських земель, він долучив до них ще Київ. Иньші волости Ізяслава зіставив він його синам. Новгород і далї зістав ся Сьвятополку, старшому сину Ізяслава. Меньшому Ізяславичу Ярополку, що був при батьку перед його смертию, Всеволод дав Волинь і Турово-пинське князївство. Сам Всеволод мав тепер Київ, Чернигів, Переяслав — все ядро Руської держави, і ще Смоленськ і Поволже, разом більша половина Ярославової спадщини.

Та все пятнадцятьлїтнє князюваннє Всеволода в Київі пішло на те лише, аби охоронити зібрані землї, відбити ся від позбавлених земель князїв, так званих в історії князїв-ізгоїв. Се термін історичний. Церковний устав з іменем кн. Всеволода Мстиславича — що жив в першій половині XII в. (самий устав одначе має слїди пізнїйшої перерібки), вичисляє катеґорії ізгоїв — людей поминених на сьвітовім пирі, що не зайняли становища в суспільности або стратили його: попових синів, що не вивчили ся, пущених на волю рабів, збанкротованих купцїв, і князь прикладає сей термін і до княжих відносин, та причислює до ізгоїв ще князїв сиріт: „а се и четвертоє изгойство и къ себѢ приложимь — аще князь осиротѢєтъ”. В сїм княжім ізгойстві пробували бачити правний інститут — явище родового права [1]). В дїйсности не було тут ніякого права, а тільки практика надужить: волости сиріт-князїв забирали ся старшими свояками, що потім, коли сї сироти виростали, не мали ніякої охоти звертати спадкоємцям — „отчичам” тих волостей, тим більше що така сирітська волость тим часом перемінила иноді вже кількох хазяїв, була проміняна, відібрана і т. и., отже прийшло ся б переводити великі короводи, інтересовані князї, beati possideates, того не хотіли — і князю-ізгою приходилось силоміць здобувати собі батьківські чи взагалї якісь волости.

Таких ізгойських родин за Всеволода, після того як Борис Вячеславич наложив головою, було на Руси три: три Сьвятославичі — Роман, Олег, Давид і Ярослав (ще малий); два Ігоревичі — Давид з невідомим на імя братом, і три Ростиславичі — Рюрик, Володар і Василько. Всеволод і Ярополк Ізяславич оба мали по ізгойській волости — оден Чернигів, другий Волинь, тому були природними союзниками. Головно боротьбу з

ізгоями веде Всеволод, чи властиво його син — енерґічний, зручний, нестомний Мономах, що від довшого часу заступав і виручав батька: Всеволод хоч був ще не старий (як він сїдав на київський стіл, було йому тільки 48 лїт), але взагалї не визначав ся енерґією. Ізгої головно оперують половецькою помічю; при тім вони мали прихильників в деяких землях. Всеволод з Мономахом то пробують приборкати ізгоїв оружно, то придобрити їх якоюсь уступкою, і так серед сих неустаних війн, умов та всяких короводів проходить ціле князївство Всеволода, без яких небудь виразних результатів. В тім і головний зміст сих пятнадцяти років його панования в Київі.

Після останньої неудачі Олега (1078 р.) боротьбу з Всеволодом поновив старший Сьвятославич Роман, вибравши ся походом з половецькою ордою) на Переяславщину (1079). Але Всеволод, перестрівши його, встиг перетягнути Половців на свій бік, так що вони вбили Романа й вернулись [2]). Олега ж, очевидно під впливом Всеволода, ухопили тмутороканські Хозари, передали Грекам, і там його увязнили — очевидно також на бажаннє Всеволода, що стояв в тїсних звязях з царгородським двором. В сїм візантийськім вязненню сей небезпечний для Всеволода претендент пробув чотири роки (між иньшим два роки він перебував на острові Родосї, де бачив і оповідає про се руський подорожник до Єрусалима ігумен Данило) [3]). Ізгойське гнїздо — Тмуторокань зістало ся без хазяїна, і Всеволод послав туди свого посадника. Але вакувало воно не довго. 1081 р. прибігли туди Давид Ігорович з Володарем Ростиславичом, звідки й як — не знати. По анальоґії з пізнїйшими заходами Ростиславичів можна догадуватись, що й тепер була якась боротьба, що Давид і Володар попробували відібрати від Ярополка Волинь — цїлу, чи може яку частину, але се їм не удалось, і вони мусїли тїкати й удались до Тмутороканя. Вони вигнали звідси Всеволодового посадника і осїли ся в Тмутороканю, але теж не надовго: 1083 р. вернувсь із заслання Олег, і Давид з Володарем зістались знову без нїчого.

Давид одначе занадто скоро допік Всеволоду та змусив його до уступки. Він напав на Олешє, важну київську торговельну стацію на нижнїм Днїпрі, поарештовав купців, „Гречників" або „Греків", і позабирав їх майно. Се робило таку шкоду київській торговлї, що Всеволод постановив якось заспокоїти Давида: він дав йому волость на границї Волини й Київщини,

„вдасть єму Дорогобужь”. Пізнійше ся так звана Погорина стала суперечною територією між Київським і Волинським князївством; кому вона належала — Всеволоду чи Ярополку, на певно не знати, але по всякій правдоподобности не Всеволоду, а Ярополку [4]). Та хоч би належала вона навіть Всеволоду, то Давид, як претендент на Волинь, по своїм батьку був дуже ненаручнм і немилим сусїдом Ярополку. Але як раз тодї, здаєть ся, прийшло ся Ярополку понести иньшу страту — се вже напевно, що вона дотикала його власних земель. Стало ся се так: того самого року два брати Ростиславичі, сини Ростислава Володимировича, мабуть Рюрик і Василько, що жили в Володимирі (чи волею, чи неволею — в полонї, — не знати), втїкли звідси, скориставши з подорожі Ярополка у Київ на великдень; потім зібравши ватаги, теж не знати які і де, вони напали на Володимир і вигнали звідти Ярополка. Всеволод оборонив його: він кілька разів посилав Мономаха, і то вкінці вигнав Ростиславичів, та привернув Володимир Ярополку [5]). Але вкінці, щоб заспокоїти Ростиславичів, Всеволод віддав їм Галичину, що перед тим, разом з Волинею належала до Ярополка. Се було початком відокремлення Галицького князївства, тому над сим фактом треба застановити ся трохи.

Вище вже я згадував, що ще батько Ростиславичів мабуть якийсь час мав Галичину. На сю гадку наводять факти, що Ростиславичі тримають ся разом з Давидом Ігоревичом — претендентом на Волинь, крутять ся все коло Ярополка, дістають нарештї Галичину, і на тім заспокоюють ся, так що й на Любецькім з'їздї сї волости потверджено їм. При загальній тенденції князїв — здобути свої отчини (сей принціп отчин був основою й любецьких постанов) — стає дуже правдоподібним, що Галичина була отчиною для Ростиславичів, і тому вони її як раз добивали ся.

Вкінці вони її дістали. В любецьких постановах, як вони передані в лїтописи, говорить ся виразно, що Ростиславичі дістали сї галицькі волости (з них названо Перемишль і Теребовль) від Всеволода [6]). В 1087 р., як видно з оповідання про смерть Ярополка, Рюрик Ростиславич вже сидів у Перемишлї, та й у Звенигородї, мабуть, був котрийсь з його братів [7]). Значить Галичину віддано Ростиславичам перед 1087 р. Найвідповіднїйшим для сього моментом була війна Ярополка з Ростиславичами 1084 р. Правда, можна припустити, що Ростиславичі були дістали Галичину від Всеволода ще перед тим, але що потім, завівши війну

з Ярополком, попали були в неволю, землї стратили, і в 1084 р. на ново їх дістали; але на се нема ніяких натяків в наших джерелах. Тому певнїйше буде прийняти р. 1084 датою першого надання, тим більше, що як раз після сього попсовали ся відносини Ярополка до Всеволода [8]). У всякім разї роки 1079-87 — се той час, коли Галичина відокремила ся від Волини в руках Ростиславичів.

Мономах пише в свої автобіоґрафії, що війну 1084 р. він закінчив повним порозуміннєм з Ярополком. Передача Галичини мусїла статись отже за згодою Ярополка. Але він не міг переболїти сеї утрати, і гнїв його обернувсь на ініціятора сеї уступки — Всеволода. Становище Ярополка, обсадженого тепер з двох боків ворогами дійсно було не веселе: з одного боку Ростиславичі, з другого претендент на Волинь Давид Ігоревич. Але тим меньше можна було йому сварити ся з Всеволодом. Лїтопись каже, що його підбивали на Всеволода лихі дорадники; дорадники, дійсно, були не мудрі, але й сам Ярополк, котрого лїтопись [9]) вправдї дуже похваляє за християнські чесноти („кротокъ, смиренъ, братолюбивъ и нищелюбецъ, десятину дая отъ всихъ скотъ своихъ святѢй Богородици, и отъ жита на вся лѢта", але видко не може похвалити за розвагу [10]), міг би зміркувати, що сидячи в ізгойській волости, він мусить до кінця триматись із Всеволодом. Всеволоду міг він закинути хиба тільки те, що той, задоволяючи ізгоїв його коштом, не спішив ся задоволяти тих, що претендовали на його власну Чернигівщину. Всеволод дійсно мусїв мати тодї сей плян: задоволивши иньших ізгоїв чужим коштом, ослабити головних своїх ворогів-Сьвятославичів і позбавити їх сил для боротьби.

Ярополк почав збирати ся до війни з Всеволодом. Але Всеволод довідав ся про се завчасу, і перше нїж Ярополк вибрав ся на ту війну, Мономах вже маршерував до Володимира. Ярополк втїк у Польщу, полишивши родину і бояр в Луцьку: мабуть до Володимирцїв він не мав довіря. Але й Лучане піддали ся Мономаху, і він позабирав Ярополкову родину, бодр і скарб у Київ, а в Володимирі посадив Давида [11]). Тим він дуже перекладав клопоти з Ярополком на голову Давида. Одначе не знати чи Давид дістав при тім цїлу Волинь, може бути, що Всеволод лишив дещо і для себе, судячи з того, що слїдом бачимо Мономаха на Волини.

Ярополку удало ся ще поправити свою справу і поучити Всеволода, аби

його не легковажив. 1087 р. він прийшов із Польщі з помічними військами. Його стрів Мономах. Не знати, чи заімпонував Ярополк приведеним польським військом, чи піддобрив ся до Всеволода, тільки Мономах вернув йому Волинь. Але Ярополк захотів відібрати й від Ростиславичів Галичину. Перебувши трохи в Володимирі, він пішов на Звенигород галицький, очевидно — походом. На дорозї одначе його підступом убив якийсь Нерядець, „отъ дьяволя наученья і отъ злыхъ человЂкъ”. Нерядець втїк до Рюрика Ростиславича у Перемишль; правдоподібно, він коли не був ним посланий, то робив для нього, усуваючи небезпечного ворога. Пізнїйше Давид виразно казав, що то Ростиславичі забили Ярополка [12]). Всеволод ходив з сього поводу сам походом до Перемишля в тім же роцї. Правдоподібно, поводом виставлено було те підозріннє на Рюрика що до убийства Ярополка, але в дійсности Всеволод, мабуть, мав на метї уставити полїтичні відносини по тій перемінї, яку робила смерть Ярополка в ситуації. Лїтопись нїчого не каже, що при тім стало ся з Волинею, але судячи з пізнїйших вказівок, Всеволод подїлив Ярополкову спадщину: головну пайку, з володимирським столом, дістав Давид; Берестейську волость Всеволод придав Сьвятополку, брату Ярополка, в додаток до Турово-Пинської волости, а собі взяв за комісію Погорину — де перед тим сидїв Давид. Я вивожу се з того, що потім як Сьвятополк був уже в Київі, Давид страхав його Васильком: як що Василько забере собі Волинь, то відбере й від Сьвятополка Бересте і Погорину [13]); видно, що то були землї сьвіжо забрані від Волинської волости [14]). А що Давид дістав Волинь з Володимиром від Всеволода, про се виразно говорить ся в любецьких постановах [15]).

Але Погорина не була, мабуть, одиноким заробком Всеволода при тій історії. Сьвятополк, діставши Туров, слїдом перейшов туди з Новгорода (1088). Пізнїйше Новгородцї дорікали йому, що він їх кинув („ты єси шелъ оть насъ”) [16]), але коли зважити, що як раз по виходї Сьвятополка Всеволод посадив у Новгородї свого внука, Мономахового старшого сина Мстислава [17]), то воно стає більш правдоподібним, що Сьвятополк відступив Новгород Всеволоду в обмін на Туров, бо инакше хто зна чи й дістав би він Туров по смерти Ярополка; Туров же йому був потрібний, аби звідси близше пильнувати київського стола, що по Всеволоду мав йому прийти. Чи сяк чи так, а Всеволод при сих перемінах заробив, як бачимо, добре.

Тепер поза його руками зіставались тільки: Туров, Волинь з Галичиною, Полоцьк і окрайки Сьвятославового уділу — Муром і Тмуторокань.

Ціла ізгойська політика отже на разї удалась Всеволоду. Коштом Ярополка задоволив він дві ізгойські родини, заробивши при тім чимало і для себе, а тим часом родина Сьвятославичів, зіставши ся сама з своїми претенсіями, затихла по нещасливім кінцї Романа і засланню Олега, та мовчки виглядала лїпших обставин в своїм Тмуторокані та Муромі.

Се було дуже наручно Всеволоду, бо він і без того мав чим журити ся. На Волини, як бачили ми, мав він клопоти з Ярополком. На півночи непокоїв його Всеслав: він по смерти Сьвятослава зачипав ся з Новгородом, потім попалив Смоленськ (1078), і Мономах двічи ходив на його землї [18]). На полудню, почавши від походів ізгоїв Бориса й Олега (1078 р.) та Романа (1079), де брали участь половецькі ватаги, майже без перерви чинили напади Половцї — вже на власну руку, Лїтопись дуже мало говорить про них (властиво є тільки одна згадка — під 1092 р., хоч за те й характеристична: „рать велика бяше отъ Половець отвсюду”). Але Мономах в своїй автобіоґрафії подав інтересні відомости в сїй справі, і вони відкривають перед нами всю тяготу сеї половецької „рати”. І так довідуємо ся звідти, що десь 1078-9 р. Половцї повоювали „Стародубъ весь”. Десь 1084 р. вони взяли Горошин (в Переяславщинї). 1085 р. вісїмтисячна половецька орда несподївано напала на Мономаха коло Прилуки (тамже). Потім чуємо їх напади в околиці Сьвятославля, Торческа, Юрєва, знову битву коло Красного — все в Київщинї. Потім знову коло Варина — в Переяславщинї [19]). Коли зважимо, що Мономах, хоч і був головним героєм сїеї боротьби з Половцями [20]), все таки анї не брав участи в усїх битвах з ними, анї не мав на гадцї записати всї половецькі напади, то зміркуємо, кілько то їх могло бути в дійсности.

З круга заграничної полїтики для часів Всеволода знаємо не богато. З рештою з західно-европейськими землями Всеволод до безпосередньої стичности мав уже меньше нагоди, від коли західнї українсько-руські землї відокремили ся від Київа; тому й про конфлїкти сих західнїх земель з Угорщиною й Польщею тут не говоримо. На доповненнє сказаного вище про звязки з Німечиною в серединї і другій половинї XI в, згадаємо тут лише про нещасливу доньку Всеволода Евпраксию. Вона вийшла замуж за

маркґрафа саксонського, а коли повдовіла, оженив ся з нею, 1089 р., імператор Генрих IV; але вони жили зле, німецькі хроністи оповідають страхи, як Генрих зневажав жінку, й вона нарешті (1094 р.) втїкла від нього до маркґр. Матильди тосканської, а за її посередництвом удала ся до папи. Справу її з чоловіком розсуджувано потім на синоді в Констанції, потім в Пяченці (1095 р.); Генриха осуджено за його супружі неправди й виклято, а Евпраксия по тім вернула ся на Русь. Пізнійше (1106 р.) вона постригла ся в Київі й незабаром померла (в 1109 р.) [21]). Шлюб сей зрештою, незалежно навіть від свого нещасливого характеру, не міг мати для Руси особливого політичного значіння уже тому, що Генрих і Німеччина тоді були заняті своїми домашніми справами [22]).

Тїсні звязки істнували далї з Візантиєю. Ми знаємо, що Всеволод сам був оженений з візантийською царівною, і невважаючи на зміни династий на візантийськім столї він піддержував далї сї звязки: найлїпший доказ на се — засланнє Олега до Царгорода 1079 р. Бачимо потім, що й його син Мономах зістаєть ся в тїсних зносинах з Візантиєю, але з рештою не маємо більше фактів до сих відносин [23]).

Далї піддержували ся зносини з скандинавськими краями. Свого Мономаха Всеволод оженив з донькою нещасливого анґлїйського короля Гаральда, що по Гастинґській битві разом із братами утїкла в Данію й там перебувала, доки не вийшла замуж на Русь. Свого старшого сина Мстислава Мономах оженив з донькою шведського короля Інґа Стейнкельса Христиною, але не знати чи сей шлюб уложений був ще за житя Всеволода (Мстислав родив ся 1076 р.) [24]).

У зверхнїй полїтицї, в воєнних справах виручав Всеволода Мономах, скачучи з Смоленська в Переяслав і з Переяслава під Броди; у внутрішнїй управі Всеволод мусів радити собі иньшими способами, і тут лїтопись, хоч як для нього прихильна, не замовчує нарікань. „Він волїв, каже вона, молодиків, з ними радивсь, а ті водили ся своїми особистими інтересами, рили під иньшими боярами і не пильнували справедливости в управі; тивуни почали грабити, здирати людей грошевими карами, а князь про се не знав”. „Земля збіднїла від неустанних війн і урядницьких здирств”, скаржать ся на иньшім місцї лїтописи самі Кияне [25]). Лїтописець пояснює сї непорядки Всеволодовими клопотами від ізгоїв, його хоробливістю й

старістю, хоч Всеволод не був дуже старий: він умер маючи 63 роки. Правдоподібно, що тут причина була в характері і в замилованнях князя. Упускаючи суд і управу, виручаючи себе сином в походах, Всеволод за те був дуже зручним, вирахованим політиком, як то ми могли оцінити в вище поданім огляді. При тім в усім він дуже уважав на вимоги й погляди суспільности і вславив ся своїм взірцевим житєм. „Сей благовірний князь Всеволод, каже лїтописець, змалку любив правду, був ласкавий для убогих, віддавав честь епископам і сьвященникам, а особливо любив монахів і задоволяв їх потреби; він і сам цурав ся пянства і похоти, — тому й батько його любив” [26]). Був він справдї великим прихильником церкви і духовенства, фундував кілька монастирів — знаємо нпр. його монастирі св. Михайла (Видубицький) і другий — св. Андрія фундований для його доньки Янки (Анни), що в нїм постриглась [27]). Мономах підносить його незвичайні знання: „отець мой, дома сЂдя, изумЂяше 5 языкъ, — в томъ бо честь єсть отъ инЂхъ земель”. Сей факт оцінюють звичайно як доказ особливої осьвіти, але се знаннє могло мати й чисто практичне значіннє — в досить розвинених заграничних диплььоматичних зносинах.

Умер Всеволод 1093 р., 13 квітня, в присутности своїх синів Володимира Мономаха і Ростислава. Його поховано в Софійській катедрі, коло гробу батька: лїтопись каже, що Ярослав заповів йому, аби казав себе поховати коло нього, „бо він любив його більше від його братів [28]).

Примітки

[1]) Теорія ся розвинена була Соловйовим в Ист. Россіи І. с. 283;новійша критика її у Серґєєвіча Юридическія Древности II с. 332-3;ширше про се говорю в III томі главі III.

[2]) Як я вже згадував (в І т. с. 573), у звістці лїтописи є відгомін якоїсь пісні, що прокидаєть ся в сих словах: „й суть кости єго и доселЂ тамо лежаче, сына Святославля и внука Ярославля”. Пригадаймо, що по словам автора Слова о полку Ігореві сього Романа осьпівав Боян; може й тут ми маємо

останки сеї Боянової пісні.

[3]) „Въ томь бо островѢ (Родосї) быль Олегь князь рускый 2 лѢта и 2 зимы", вид. Норова с. 7, про сей Паломник див. далї, т. III с. 464 і 659. Правдоподібно з сим побутом Олега в Греції треба звязати недавно здобутий — коли не факт, то близьку до нього правдоподібність — про шлюб Олега з Грекинею. Шлюмберже в своїй Sigillographie byzantine (1884) видав печатку з написю: κε βδ (κύριε βοήει) τη ση δουλη δφεοανου αρχοντηση ρωσιαςτη μουζαλωνηση, з археольоґічного погляду зачисляючи її до XI-XII в. Д. Лопарьов (в замітцї: Визангійская печать съ именемъ русской княгини, Визант. Временникъ 1894, I) висловив дуже правдоподібний здогад, що ся „Теофано з рода Муцалонів, руська княгиня", була жінка Олега (з Любецького синодика; дійсно, виходить, що Олег мав жінку Теофанію — Зотов в IX т. ЛѢтописи археогр. ком. с. 24 і 34). Можна висловити здогад, що сей шлюб з візантийською патриціянкою й дав можливість Олегу видерти ся з візантийської неволї назад на Русь, бо певно, що Всеволод, скільки ставало його впливів, запобігав тому.

Иньшу ще гадку до сеї справи висловив недавно проф. Кулаковский (Труды XI археолог, сьЂзда т. II с. 133): приймаючи, що ся Теофано була жінкою Олега, він думає, що Ρωσία печатки — се східня частина Таврії. До сього толковання терміна Ρωσία я ще верну ся (в гл. VII), а тепер зауважу тільки: дуже гіпотетичний сам по собі, здогад сей в приложеню до кримських волостей Олега не правдоподібний зовсїм: що за волость в самій східнїй части Таврії, без Тмутороканя? Чи Олегова жінка не могла називати ся „руською княгинею" й без того?

[4]) Судячи до тому, що говорить ся про Погорину 1097 р. — Іпат. с. 172.

[5]) Іпат. с. 144. Мономах в своїй автобіоґрафії згадує про два чи три походи в поміч Ярополку: „и пакы до Изяславичихъ за Микулинь (Содовйов II. 307 поправляв на „Ростиславичихъ", і се правдоподібно) и не постигохомъ ихъ; и на ту весну кь Ярополку совокупляться на Броды". Далї: на ту зиму идохомъ кь Ярополку совокуплятися на Броды и любовь велику створихомь" (Лавр. с. 239). Сї походи обіймають рік часу, се ясно видно з тексту; дата їх може бути викомбінована; очевидно, останнїй похід не може бути иньшим, як той, про котрий оповідає лїтопись під 1084, а тим самим і перший похід на Броди належить не до боротьби (припустїм)

Ростиславичів з Ярополком, що закінчила ся втікачкою їх 1081 р., а до сеї новійшої, що привела до надання їм Галичини.

Найбільш правдоподібний порядок подій був би ось який: з початком 1084 р. (може десь постом — Великдень був раннїй, 31 марта) Ярополк вибрав ся до Києва і ще перед великоднем міг довідати ся, що Ростиславичі втїкли з Володимира з ворожими замірами. Всеволод зараз вислав Мономаха — ловити Ростиславичів, але догнати їх не удало ся (у Мономаха се дїєть ся десь на початку весни). Після того — чи з тої нагінки безпосередно чи по повороті до Києва наново — Мономах пішов помагати Ярополку против Ростиславичів і злучивши ся з ним коло Бродів, мабуть Ростиславичів відогнав. Аж погім мабуть опанували Ростиславичі Володимир, і Мономаха знову вислано до помочи Ярополку; він знову злучив ся в ним коло Бродів, вигнав Ростиславичів, але при тім зажадав від Ярополка наділення Ростиславичів і встиг прийти до порозуміння в сій справі („любовь велику створихомь", як він каже).

6) Іпат. с. 167. Досить розповсюднений погляд, що Ростиславичі самі відібрали Перемишль у Поляків (Соловйов II. 307, Барсов с. 279, Ан. Левицький Obrazki z najdawniejszyh dziejów Przemysla с. 24-5 й ин.), але про се нема звістки ніде. Длуґош, на котрого покликують ся, загально говорить тільки, що Русь підбита Болеславом, увільнила ся від Поляків, а Василько Ростиславич взяв і попалив кілька польських міст (І. 382 і 402). Перша згадка, розумієть ся, не має ніякої історичної вартости, а похід Василька взято, очевидно, з лїтописи (Іпат. с. 150). Натомість лїтопись, оповідаючи про Любецький з'їзд (Іпат. с. 167), виразно каже, що Перемишль Ростисдавичі дістали від Всеволода.

7) Іпат. с. 144-5.

8) 1084 р. приймають для надання Галичини Ростиславичам й новійші історики Волини — Андріяшев с. 111, Іванов с. 121. Соловйов вказував на 1085 р. (II с. 301), але далеко правдоподібнїйше, що війна 1085 р. була вже результатом того, що Всеволод виміг від Ярополка Галичину,, для Ростиславичів.

9) Іпат. 145.

[10]) Його потім навіть уважали сьвятим, див. Філарета Русскіе святые XI. с. 306.

[11]) Іпат. с. 144.

[12]) Іпат. с. 168. Оден з визначних російських учених середини XIX столїтя Тюрін написав спеціальну статю: Смерть Яроподка Изяславича (Современникь т. XVI відд. II), де складав вину убийства Ярополка на Давида. Йому відповідав, складаючи на Рюрика, Соловйов — II. 308-9. Дійсно, на Давида нема ніяких доказів.

[13]) Іпат. с. 172.

[14]) Можна б додати ще звістку Татїщева (II с. 219), що Ярослав Сьвятополкович хотів відібрати Погорину від Мономаха: вона може мати значіннє, бо сам Татїщев не думав, що Дорогобужську волость (Погорину) взято від Ярополка (ib. с. 137).

[15]) Іпат. с. 167. Татїщев (II. 139) таки й каже, що Давид дістав Володимир по смерти Ярополка, але не знати, чи се він де вичитав, чи викомбінував (комбінація, в кождім разї, зовсїм справедлива).

[16]) Іпат. с. 182.

[17]) Іпат. с. 182, l Новг. с. 67.

[18]) Лавр. с. 239.

[19]) Див. в примітках до мапи.

[20]) Вона одначе не перешкоджада йому в потребі й собі уживати половецької помочи, нпр. в поході на Всеслава.

[21]) Про неї Бернольд Monum. Germ.hist. Scr. V. 457-8, 462, Еккегард ib VI. 720. Annalista Saxo ibid. 721, Donizo Vita Mathildis XII. 394, Annales Stadenses XVI. 316-7 і 326, Іпат. л. 186 і 188. Див. про сей шлюб ще Giesebrecht Geschichte der deutschen Kaiserzeit III с. 627-8, 650-662.

[22]) В компіляції Татїщева (II. 136) оповідаєть ся під 1082 р., що Генрих просив Всеволода помогти йому на угорського короля Гейзу, і Всеволод пішов походом, але завернув ся „від гір”, виславши воєводу Чудина — мирити Ґейзу з цїсарем. Се оповіданнє має богато підозрілих анахронїзмів (нпр. — Ґейза вмер ще 1077 р.) та недорічностей і належить до сумнївних ще більше, ніж вище подана звістка про корсунські справи.

[23]) Про здогад, що Михаіл Дука сватав свого брата за Всеволодову доньку, говорив я вище — с. 66.

[24]) Про сї шлюби 1 Нов. с. 122, Saxo Grammaticus (XII в.) — Monum. Germ. hist. Scr. XXIX с. 67, Genealogia Ingeburgis reginae (кінець XII в.) ib. с. 165, датська Knytlingasaga (XIII в.) ib. с. 292, Heimskringla с. 345, Morkinskinna с. 356 (історії норвезьких королів, з XIII віка).

[25]) Іпат. с. 151, 153.

[26]) Іпат. с. 151.

[27]) Іпат. с. 144-5.

[28]) Іпат. с. 151-2.

СПРАВА КИЇВСЬКОГО СТОЛА. СЬВЯТОПОЛК У КИЇВІ І ЙОГО ХАРАКТЕРИСТИКА. ПОЛОВЕЦЬКІ НАПАДИ, БОНЯКОВА ЛЄҐЕНДА; ВІЙНА 1093 Р.; СПРАВА СЬВЯТОСЛАВИЧІВ; БОРОТЬБА ЗА ЧЕРНИГІВ; ВІЙНИ З ПОЛОВЦЯМИ; ПОРОЗУМІННЄ З СЬВЯТОСЛАВИЧАМИ; З'ЇЗД В ЛЮБЧУ І ЙОГО ПОСТАНОВИ. КНЯЖІ ВІДНОСИНИ, ОСЛЇПЛЕННЄ ВАСИЛЬКА І ВОЛИНСЬКА СПРАВА; ВОЛИНСЬКА ВІЙНА І З'ЇЗД У

ВЕТИЧАХ; ВІДІБРАННЄ ВОЛИНИ ВІД ДАВИДА, ПОЛЇТИЧНА СИТУАЦІЯ НА ПОЧ. XII В.

Мономах був паном ситуації в Київі в момент смерти батька, міг відразу сїсти на київськім столї і заняти місце Всеволода в полїтичній системі Руської держави. Але обережний і вирахований, як і його батько, він не відважив ся на такий сьміливий і ризиковний крок. Лїтопись добре відгадала його мотиви, вложивши в уста йому такі гадки [1]): „як я сяду на столї мого батька, то прийдеть ся менї воюватись з Сьвятополком, бо то перед тим: був стіл його [2]) батька”.

Якихось принціпів переходу київського стола, окрім досить неозначеного принціпу отчинности, житє й історія не виробили тодї, як не виробили й пізнїйше; все рішали шанси й конкуренція, Мономах мусїв знати, що Сьвятополк не пустить київського стола: він може й з Новгорода до Турова перейшов, аби бути поблизу. Розпочинати ж боротьбу з Сьвятополком, маючи за спиною Сьвятославичів, з їх претенсіями на Чернигів, і тяжку грозу половецьких нападів, — було б дійсно дуже небезпечно. Тож Мономах післав до Сьвятополка, закликаючи його на київський стіл, а сам пішов у Чернигів. Переяслав дістав меньший його брат Ростислав; як подїлили Всеволодовичі иньші батьківські волости, не знати зовсїм, та й не важно, бо слїдом вони однаково злучили ся в руках Мономаха. Новгород віддано Давиду Сьвятославичу, старшому з Сьвятославичів, які жили ще; тим, очевидно, хотїли приглушити справу чернигівської волости [3]).

Сьвятополк не загаявсь і в провідну недїлю 24 квітня вже прибув до Київа. Лїтопись, хоч прихильна Всеволодовій династиї, зазначає одначе, що Кияне прийняли Сьвятополка „з радістю” [4]). Значилоб се, що династия Всеволода і спеціально старий Всеволодович: Мономах ще не мали тодї особливих симпатій у Київі; воно й не диво, коли правлїннє Всеволода полишило такі невеселі згадки у людей своїми судами й тивунами. Але і з Сьвятополка не мали люди потїхи: він лишив по собі лиху славу. Патерик, передаючи, очевидно, устну традицію, пише, що за часи Сьвятополка було богато кривд людям, він нищив без вини визначних людей („домы силныхъ”) і богато заграбив майна [5]), та ілюструє се історією з соляними спекуляціями

Сьвятополка, про котрі згадаю низше. Взагалї він у наших джерелах виступає чоловіком користолюбним, несправедливим, а заразом нездарним: правда, по части се залежить і від самих джерел, більш прихильних його сучаснику — Мономаху; так, нездарним полїтиком Сьвятополк в дійсности зовсїм не був, се побачимо виразно самі.

Князюваннє Сьвятополка розпочало ся дуже сумно: він вступив на київський стіл в часи сильного половецького натиску. Ми бачили вище (з автобіоґрафії Мономаха), що при кінцї 80-х рр. Половцї сильно непокоїли Київщину. Перед самою смертю Всеволода була в Переяславщинї „рать велика оть Половець отвсюду”. В перші роки Сьвятополкового панування на київськім столї сей натиск трівае далї й приводить полудневу Київщину до повного спустошення, до утрати кольонїзаційних здобутків спокійнїйших десятиліть — від часів упадку Печенїзької орди. Анальоґічне діяло ся, правдоподібно, і на лївім боцї Днїпра, в Переяславщинї. Повторяли ся: тяжкі часи Володимира, тієї „рати без переступа”, смутні часи, коли, кажучи словами Слова о полку Ігореві, „рідко гукали по Руській землї орачі, але часто кракали ворони, дїлячи собі трупи, та вели свою бесїду галки, збираючись летїти на поживу” [6]). Патерик дійсно згадує про „сильний голод і велику загальну нужду в Руській землї”, „смерти надлежащи глада ради бывающего на вси люди” [7]); се по части могло стати ся через сарану (про неї говорить лїтопись під 1094 і 1095 р. — „поядоша всяку траву и многа жита” [8])), але ще більше мабуть таки через ті неустанні напади Половцїв і вічну трівогу.

Ся хижа, навісна степова хмара сперсоніфікувала ся на довгі часи у руської людности в особі одного з тогочасних половецьких ватажків — хана Боняка. Він дав ся в знаки сучасникам сильно. Лїтопись його титулує: „безбожный, шолудивый, хыщникъ [9]). В історії волинської війни Василя він представлений ворожбитом, віщуном: виє по вовчому, і вовки йому відповідають [10]). В XII в. чуємо леґенду, як Боняк рубав шаблею київські Золоті ворота (зовсїм як польські джерела оповідають про Болеслава) [11]). В пізнїйших народнїх переказах, відомих нам від XVII в., „шолудивий Буняка” перейшов уже в зовсїм мітичну, нелюдську, надприродну істоту: демона смерти, шкелєта покритого шкірею, з смердячими потрохами; до сеї фіґури привязані були ріжні мандрівні казкові перекази — про убиваннє

ним слуг, які підглянуть, що він не живий чоловік, а такий шкелєт, про уратованнє одного з тих слуг, що потім убиває самого того демона, і т. и. — перекази, що не мають ніякого звязку з історією Боняка, окрім самої фіґури шолудивого хищника, перетвореного народною творчістю на сю казкову істоту [12]).

По великій рати в Переяславщині 1092 р., на весну 1093 р. Половці вибрали ся новим походом. Прочувши про смерть Всеволода, вони прислали до Сьвятополка послів "о мирЂ", себ то жадаючи окупу за спокій. Сьвятополк увязнив послів. Половці почали нищити Київщину і обложили м. Торческь — осаду руських Торків. Сьвятополк почав вибиратись у похід. „Розважні бояри" „мужи смысленЂи", як їх зве літописець, очевидно бояре київські, перестерегали його, щоб він не поривав ся на Половців з малим військом: Сьвятополк мав 800 мужа дружини тай уважав, що сього на Половців вистане, і його піддержували „нерозсудні" (несмысленЂи) дорадники, але розважні казали, що здалось би на той похід і 8000, тільки нема чим їх удержувати: земля збідніла від війни і непорядків управи. Вкінці вони радили удати ся по поміч: до Мономаха, і Сьвятополк їх послухав — післав до Мономаха, просити помочи. Мономах прибув дійсно з військом своїм і з братом Ростиславом. В фамилійнім монастирі Всеволодовичів — Видубицькім князї зійшли ся, але зачали від своїх княжих рахунків, "взяста межи собою роспрЂ которы". „Розважні бояре" стали їх напоминати: Половці нищать руську землю, а ви сварите ся; потім порозумієте ся між собою, а тепер кінчіть справу з Половцями — чи миром, чи війною". Вкінці по довгих короводах і суперечках князї уложили межи собою союз, присягли згоду — „цілували хрест", і тодї доперва перейшли до половецької справи. Мономах не радив іти на Половців, думав, що ліпше окупити ся; правдоподібно — орда була занадто численна. Але перемогла Сьвятополкова гадка, що стояв за походом, і всї рушили під Трипілє, над устє Стугни.

Тут одначе знову виникла ріжниця в поглядах — чи йти за Стугну, чи нї. Князї скликали дружину й зачали радити ся. Мономах знову радив годити ся з Половцями, заразом страхаючи їх військом, і його підтримували „розважні бояре". Але загал Киян був у воєвничім настрою, і їх гадка перейшла на сїй воєнній раді: рішено не миритись, а битись — іти за Стугну. Але коли прийшло до битви, зараз за Стугною, коло Трипіля, між двома лініями оборонних валів, що сходили ся тут, київські „людьє" не

оправдали свого воєвничого запалу — вони не витримали натиску Половців, що ударили на них, і побігли. Сьвятополк з своєю дружиною тримав ся, але не міг сам удержати ся, й мусів тікати за ними. Половці ударили тоді на Володимира й по „лютій битві" змусили й його до утечі.

Настала безладна втїкачка, особливо на броду через Стугну. Ростислав, бредучи з Мономахом, почав тонути. Мономах став його ратувати, але ледво не втонув сам, а брата не виратував, він згинув. Київський Патерик оповідає монастирський переказ, що ся смерть спіткала Ростислава за його нелюдський учинок: він казав утопити печорського монаха, прозорливця; Григорія, що напророкував Ростиславови сю смерть і тим нагнївав його). В Слові о полку Ігоревім є поетична апострофа до сеї траґічної смерти молодого Всеволодовича, що звучить як принагідна ремінїсценція з старшої піснї: „молодому князю Ростиславу зачинив Днїпро свої темні береги; плаче мати Ростиславова по молодім князю Ростиславу; посмутнїли цьвіти від жалю, й дерево з туги до землї похилилось" [13])

Мономах по сїй пригоді побіг до свого Чернигова; Сьвятополк, втїкши до Трипіля, звідти в ночи дістав ся до Київа. Земля лишила ся безборонною, і Половцї почали пустошити самі околицї Київа, заходячи навіть за Київ, між Київ і Вишгород. Сьвятополк попробував знову виступити проти них, але на Желани (під Київом) його знову розбито, і маса Руси побито, більш як в попереднїй битві. Торчеськ Половцї тимчасом держали в облозї і відбивали всї атаки обложених. Забракло там запасів, а довезти нових не удавалось. Вкінцї Половцї забрали і воду, і Торки по завзятій оборонї мусїли піддатись. Місто спалено, а людей Половцї забрали в неволю. Тим закінчила ся кампанія. З великою здобичею пішли Половцї на свої кочовища, ведучи масу невільників. „Змучені холодом, стомлені голодом і жаждою, схудлї з біди на лицї, почорнїлі, йшли вони незнайомими краями, серед диких народів, голі й босі, з ногами поколеними на тернї, і з слїзми говорили між собою: „я з того міста", „я з того села", так розпитувались і з слїзми оповідали про свою родину, підводячи очі до Вишнього, що знає всї тайни"... [14]). Сьвятополк, не чуючи можности дальшої боротьби, оженив ся з донькою Тугорхана, „половецького князя", щоб піддобрити ся до Половцїв, і дав окуп, щоб не воювали більше (се називаеть ся в наших лїтописях: „створи миръ"). Окупивсь і Мономах [15]).

Ся катастрофа осьмілила Олега Сьвятославича. Він зрозумів, що настав його час. Взявши Половців до помочи, він прийшов на другий рік (1094) з Тмутороканя під Чернигів. Мономах засів у місті, Олег попустошив передмістя і почав добувати „острог”. Вісїм день ішли бійки, нарешті Мономах стратив надію відбитись, а як він сам поясняє: „пожалував християнських душ, сіл, що горіли, та монастирі, та сказав: нехай погані не хвалять ся”, і розпочав переговори з Олегом. Він віддав йому Чернигів, а сам ретировав ся з останками дружини в Переяслав. Се було в день св. Бориса (24 липня; мала Мономахова дружина, яких сто мужа, з родинами мусїла перебирати ся серед половецької орди, „і облизувались на нас як вовки”, пише Мономах, — але щасливо пройшла у Переяслав [16]). Свої почутя до Половців Мономахова дружина й сам Мономах виказали за те, коли прибули на весну до Переяслава половецькі старшини Ітлар і Кітан „на миръ”, себ то — брати окуп. Дружина Мономаха задумала їх порізати; Мономах з початку противив ся, — бо він їм присягнув, але потім згодив ся. Він закликав їх до себе, там їх замкнули в покою і постріляли з даху безборонних, як щурів. Потім Мономах і Сьвятополк наглим нападом заскочили їх табор за Голтвою і пограбили. Кликали з собою й Олега Сьвятославича, але він не пішов і не згодивсь убити сина того Ітлара, що був у нього.

Сю відмову Олега князї приняли як провокацію: мовляв Олег тримає з Половцями — „зане ся бяше приложилъ к Половцемъ”, як мотивує Мономах в своїй автобіоґрафії. Відносини зірвано, „бысть межи ими ненависть” [17]). Ізяслав Мономахович зайняв Муром, вигнавши Олегового посадника. Давид Сьвятославич під тойже час, розсваривши ся з Новгородцями, вибрав ся звідти й захопив Мономахів Смоленськ [18]). Олега Сьвятополк і Мономах візвали на якийсь небувалий конґрес до Київа: „приходь до Київа умовити ся в присутности епископів, ігуменів, бояр наших батьків і громади („горожаны”) про Руську землю, щоб оборонити її від поганих”.

Дійсна ціль була иньша. Знаємо обвинуваченнє на Олега, що він хоче тримати з Половцями, і загальне незадоволеннє на його союз з Половцями (лїтопись висловляє його кілька разів досить сильно, а відгомін сеї традиції маємо ще і в Слові о полку Ігоревім, що його зве „Гореславичом” замість Сьвятославича, та винуватить у всїх тодїшнїх усобицях) [19]). Зовсїм ясно,

що Мономаху з Сьвятополком треба було на тім конґресї не наради, а чого иньшого. Під пресією загальної опінії вони хотїли або примусити Олега, щоб розірвав союз з Половцями і таким чином позбути ся небезпечного половецького союзника у себе з заду під час завзятої боротьби з Половцями з фронту, а заразом і ослабити самого Олега (се все особливо важне було для Мономаха), або — знайти повід, знов таки — санкціонований загальною опінією, для дальшої боротьби проти Олега. Олег, очевидно, розумів се дуже добре. „Набравшись дурної пихи”, „усприємъ смыслъ буй и словеса величава”, як клясифікує се неприхильний йому лїтописець, Олег відповів, що не признає над собою суда „епископів, чернців і смердів”. Тодї Сьвятополк і Мономах оголосили його одномишленником Половців і пішли на нього походом.

Се було при кінцї квітня (1096). Олег не відваживсь анї вийти проти них, анї відсижувати ся в Чернигові; похід, видно, застав його неприготованим. Він вихопив ся з Чернигова в Стародуб, Володимир і Сьвятополк погнали ся за ним і обложили в Стародубі. Облога була дуже тяжка, Стародубцї завзято боронили свого отчича; близько пfive тижнїв ішли битви під городом. Нарештї Стародубцї не могли довше триматись, і Олег капітулював. Сьвятополк і Мономах зажадали, щоб він прибув разом з братом Давидом на з'їзд до Київа — „сняти ся и порядъ положити”; Олег присягнув на тім. Подібно вчинили і з Давидом: Сьвятополк і Мономах ходили під Смоленськ, примусили його вернути ся в Новгород і теж постановили з ним угоду — мабуть зобовязали його приїхати на той з'їзд [20]).

Але Олег не хотїв вдавати ся на ласку свояків і рішив ще попробувати щастя. Він пішов був на Смоленськ; Смольняне не прийняли його, але до нього пристали „вої” звідти. З ними здобув він собі назад Муром (Ізяслав Мономахович при тім наложив головою в битві) і задумав до сього прилучити й поволзькі волости Мономаха. Йому удалось опанувати Суздаль і Ростов, але наспів з військом Мстислав з Новгорода, знищив Олега під Суздалем (на р. Колачцї), зайняв назад не тільки Поволже, але й Муромську волость і Олегу порадив не тїкати, а звернути ся з покорою до „братиї”, щоб не виключали його з Руської землї [21]).

Та коли становище Олега було прикре, то з другого боку й Сьвятополк з Мономахом відчували пекучу потребу полагодити нарештї відносини на

Руси, з Сьвятославичами значить, щоб можна було звернути сили проти Половців. Сї часи були справжньою орґією степових нападів і спустошень. Після купленого окупами спокою 1094 р. Половцї прийшли другого року знов у Київщину [22]). Вони обложили Юрів, столицю Порося, стояли коло нього ціле літо, як позаторік коло Торчеська, і ледво не взяли його. Сьвятополк був окупив ся їм, але вони не забрали ся й після того з Київщини. Тодї Юриївцї, вибравши час, покинули місто й втїкли до Київа. Сьвятополк звелїв їм поставити замок коло Витечева, і тут оселив Юриївцїв з їх епископом, „Засаковцїв" (людей з околицї Сакова — на лївім березї Днїпра) і з иньших пограничних міст [23]). Епізод характеристичний, він показує, що неустанні напади Половцїв знищили пограниче, і люде довше не могли тут витримати. Поросє, відбудоване Ярославом, пропало знову для української кольонїзації й житя. Подібне мусїло діятись і на лївім боцї.

Знищивши пограниче, Половцї узяли ся до Київа й Переяслава. Поки Сьвятополк з Мономахом били ся з Олегом під Стародубом, Боняк напав на Київ, попустошив околицю й спалив княжий двір на Берестовім. Иньший половецький старшина — Куря пустошив околицї Переяслава й спалив Устє (мабуть треба розуміти тут устє Трубежа). За ним слїдом прийшов Сьвятополків тесть Туторхан, і взявсь вже до облоги Переяслава. Він простояв тут три тижнї, коли наспів Мономах з Сьвятополком, що по стародубській кампанїї уганяли за Боняком за Рось, аж над Бог [24]). Тугорхана взяли з двох боків — від Заруба й від Переяслава, і побили, сам він наложив головою. Та поки князї виручали Переяслав, Боняк вернув ся до Київа і 20 червня [25]) ледви не прохопив ся до міста; попалив передмістя, монастирі (між иньшим пограбив Печерський монастир), спалив двір Всеволода коло Видобич і безкарно втїк [26]).

Довше зіставати ся в такій ситуації було неможливо. Коли Мономах з біди уступав з Чернигова 1094 р., він міг мати ще замір при першій нагоді відібрати його собі назад, але тепер мусїв бачити зовсїм ясно, що треба йому рішучо вирікти ся отчини Сьвятославичів і щиро помирити ся з ними. Та Мономаху при тім конче хотїлося, щоб його уступка не виглядала вимушеною, а вільною, щоб Олег явив ся перед ним в ролї прохача; „сам зрозумій, чи менї випадає першому звернути ся до тебе („послати к тебѢ”), чи тобі до мене”, писав він до Олега перед суздальською кампанією [27]), і все жадав, аби Олег з'явивсь на загальний з'їзд, щоб аж там покінчити справу: Чи се була річ Мономахової амбіції — що він хотїв надати характер ласки своїй уступцї, чи йому хотїло ся з'обовязати Олега і тим вимогти, аби він розірвав свій союз з Половцями, — не знати. Але знов і Олег нїяким сьвітом не хотїв здавати ся на ласку Мономаха. Аж нарештї програвши суздальську кампанію, стративши все, він вже не мав енергії вертати ся знову до Тмутороканя та розпочинати боротьбу на ново, і піддав ся вимозї, що йому неустанно повторяли протягом двох років і Мономах, і Сьвятополк, і Мстислав — згодив ся покоритись і прибути на з'їзд [28]).

З Давидом Сьвятославичом Мономах порозумів ся наперед. „Ми з твоїм братом умовлялись, але без тебе не можна умовитись”, писав Мономах до Олега в осени 1096 р. Я думаю, що се наступило в осени 1096 р., при переводї Давида з Новгорода: думаю, що йому тодї вже Мономах віддав Чернигів. Олегу по суздальській кампанії, коли він з'обовязав ся покоритись „братиї”, правдоподібно зараз таки вернули Муром. Остаточно нові відносини, нова полїтична ситуація мала бути санкціонована на загальнім княжім з'їздї, що відбув ся в осени 1097 р. — в останнїх днях жовтня чи в перших падолиста, в Любчу — правдоподібно, урочищу сього імени під Києвом [29]).

З князїв прибули окрім Сьвятополка Мономах, Давид і Олег Сьвятославичі, Давид Ігоревич і Василько Ростиславич. Метою з'їзда, по словам лїтописного оповідання, було „строенье мира” — забезпеченнє згоди, а мотиви й ухвали князїв воно стилїзує так: „пощо губимо Руську землю, маючи між собою ворожнечу? тим часом Половцї пустошать нашу землю і тїшать ся, що внутрішнї війни між нами трівають до тепер. Будьмо однодушні від тепер і пильнуймо Руської землї! Кождий нехай має свою

отчину: Сьвятополк — Ізяславів Київ, Володимир — Всеволодове, Давид, Олег і Ярослав (Сьвятославичі) — Сьвятославове, а решта ті волости, які хто дістав від Всеволода: Давид (Ігоревич) Володимир, Володар Ростиславич Перемишль, Василько — Теребовль". На тім цїловали хрест, ухваливши: „від тепер колиб хто розпочав війну, то на того будемо всї ми і честний хрест" 30).

В сій ухвалї можна-б виріжняти кілька осібних моментів — постанов ріжного значіння, принціпіальнійших і спеціальнійших. Так, сею ухвалою прийнято принціп отчинности — кождий князь має мати ті землї, які належали його батькови. Се дуже важна постанова, великого принціпіального значіння. Бо хоч вона говорить спеціально про дані волости, але мала значіннє прецендента і на дальше (розумієть ся — коли інтересовані князї знаходили на попертє сього прецедента иньшу доказову силу — полїтичну, оружну). Вона була фіналом концентраційної полїтики в її теорії, рішучим ударом тенденціям збирання земель, виявленим по смерти Ярослава: загарбані землї тепер мали бути віддані спадчикам (де ще вони лишили ся). Але вповні сей принціп отчинности переведений не був: Новгород, хоч належав до Сьвятополкової отчини, зіставсь у Мономаха, і ся справа виринула потім, по кількох лїтах.

Другий момент — санкціонованнє теперішнього стану володїння і уставленнє союза для оборони спокою. Се було відновленнє заповіди Ярослава старшому сину: як би хто кого скривдив, помагати покривдженому; тільки тепер сей обовязок кладеть ся на весь союз князїв.

Третє — союз проти Половців, для захowання цїлости Руської землї. Ним касували ся всякі союзи з Половцями, отже й союз з ними Олега.

Цїкаво, що се все дієть ся на родинній основі: зібрали ся князї тільки Ярославового потомства, про полоцьку лїнію нема й згадки, певно її й не кликав нїхто. Се родинна, а не державна одність, фамілїйний союз, тим самим дуже непевний що до своєї трівкости.

Та ухвали сї були повалені навіть скорше, нїж можна було думати.

Введена в лїтопись повість описує Любецькнй з'їзд дуже ідилїчно, як акт братської любови. Та здаєть ся автор пересолодив сей образ для контрасту з дальшими подіями. В кождім разї щирости на сїм з'їздї, певно, було не

більше як на теперішнїх диплЬоматичних конґресах і з'їздах, і з Любецького з'їзда зараз розвинулись події зовсїм не ідилїчні, що відсунули на кілька лїт пляни союзу проти Половців і оборони Руської землї.

В останнї роки в основі полїтичної ситуації лежав тїсний союз двох найсильнїйших князїв — Мономаха й Сьвятополка. Сьвятополк користав з сього союза для спільної боротьби проти Половців, а сам енерґічно помагав Мономаху не тільки на Половців, але і в його боротьбі з Сьвятославичами, здаєть ся без усякої винагороди за се — принаймнї не знаємо про неї нїчого. Певний несмак від такого безкористного вислугування Сьвятополк міг уже перед тим мати. В любецьких постановах він міг почувати себе ще більше покривдженим: його отчина Новгород зісталась у Мономаха, а ся отчина Сьвятополка інтересовала, — се видно з того, що він кілька лїт пізнїйше хотїв навіть дати Волинь в заміну за Новгород. При тім відносини Сьвятополка з Мономахом не були щирі взагалї, і на сїм ґрунтї зараз виросла інтриґа.

Бояре Давида Ігоревича зараз по з'їздї звернули увагу свого князя, що Василько звязав ся з Мономахом і укладають собі союз проти нього — Давида, й против Сьвятополка. Спостереження сї зробили вражіннє на Давида; він переказав їх Сьвятополку й радив увязнити Василька, що також і як вони по з'їздї задержав ся трохи в Київі. Давид пригадав Сьвятополку смерть його брата Ярополка, що його мовляв забили Ростиславичі, й страхав Сьвятополка, що Василько, опанувавши Волинь, забере від Сьвятополка й волинські волости — Погорину та Берестє, й Турово-пинське князївство, а Мономах хоче взяти Київ. Сьвятополк під впливом сих оповідань вагав ся, не знаючи, чи Давид щиро його остерігає, чи хоче його в своїх інтересах підняти на Василька; вкінцї остереження й намови Давида зробили своє, й Сьвятополк рішив ся затримати Василька. З початку хотїв він його зазвати до себе на іменини, що були за кілька день, але Василько сказав, що не може зістати ся, боїть ся, що в його волости іде війна без нього. Давид представив таку неґречність молодого свояка як новий доказ його ворожих замислів, і се зміцнило рішеннє Сьвятополка. Василька постановлено вхопити, і Сьвятополк послав нового післанця, кличучи Василька, коли не може лишити ся до іменин, аби приїхав бодай посидїти в трійку з Давидом.

Василько, що стояв з своїм обозом коло Днїпрового перевозу, під

Видубицьким монастирем, поїхав на се запрошеннє на Сьвятополків двір. В дорозї Василька стрів його отрок і остерігав, аби не їхав, бо хочуть його вхопити, але Василько не повірив тому: „як того вхопити ? онодї цїлували хрест, що як котрий на котрого повстане, то хрест буде на того і ми всї!", і таке подумавши, перехрестив ся, здав ся на волю Божу і з невеликим числом дружини поїхав таки до Сьвятополка. Той вийшов йому на зустріч, завів до „гридницї", й ще раз просив його лишити ся на іменини, але Василько казав таки, що не може, бо вже післав в дорогу свої „товари" (обоз). Сьвятополк просив принаймнї лишити ся поснїдати (завтракати) і пішов зарядити, а Василько лишив ся сам з Давидом, — говорив до нього, але „не бѢ в ДавыдѢ гласа ни послушанья", не міг анї слухати, анї говорити, „бѢ бо ужаслъ ся и лесть имѢя въ сердцѢ". Посидївши трохи Давид вийшов і собі, нїби по Сьвятополка, і тодї Василька вхопили і наложивши подвійні кайдани замкнули на ніч. Сьвятополк одначе все ще бив ся з гадками, як йому поступити з Васильком, і другого дня скликав бояр своїх і віче, Киян, радити ся, що йому робити. Віче прийняло одначе сю справу досить холодно, очевидно — не хотячи входити в княжі котерії. Коли Сьвятополк переповів йому остереження Давида, „бояре и людьє" сказали: „щож, мусиш княже стерегти своєї голови; коли Давид каже правду, треба Василька покарати; коли ж Давид сказав неправду — він відповідає перед Богом". Отже віче все таки признавало за Сьвятополком право взяти ся до репресій. Ігумени київських монастирів, прочувши про се, почали просити Сьвятополка, аби пустив Василька, — той відповів, що се все Давид робить. Давид же, довідавши ся про се й боячи ся, що Сьвятополк вкінцї таки пустить Василька, почав намовляти, аби казав його осліпити — се був звичайний візантийський спосіб, обчислений на те, аби зробити небезпечного противника нездалим до дальшої діяльности. Сьвятополк перечив ся й хотїв пустити Василька, але Давид переконав його, і Сьвятополк віддав йому Василька.

Тоїж ночи його вивезли в оковах на возї з Київа до поблизького Звенигорода. Тут його завели до маленького покою, де вже сидїв якийсь Торчин, Сьвятополків пастух, і гострив нїж. Побачивши се, Василько зрозумів, що його хочуть осліпити „й возопи къ Богу плачемъ великомъ и стонаньємъ великомъ". Тим часом конюхи Сьвятополка й Давида простелили долї ковер і хотїли простерти на нїм Василька, але той сильно боров ся, так що мусїли покликати до помочи иньших, і вкінцї повалили

Василька і придушили йому груди дошкою, знятою з печі. Василько одначе боров ся далі, так що двох конюхів, сидючи на тій дощці, не могли утримати його, отже взяли другу дошку з печі, положили на груди й два иньші слуги сіли на дошку; при тім так придушили йому плече, що кости в грудях затріщали. Тільки тоді той Торчин міг узяти ся до своєї ганебної операції. Вдарив в око ножем, але не трапив і втяв лице, доперва потім всадив ніж в око, вийняв око, потім всадив в друге і вийняв друге око. Василько зомлїв і лежав як мертвий. Його піднесли на коврі, положили на віз і повезли до Володимира. Рано стали з ним на торговищі в Звиждені на обід, зняли з нього залиту кровию сорочку й дали попаді випрати. Попадя випрала, убрала його в чисту сорочку й сївши коло нього оплакувала його як мертвого. Василько, що лежав як мертвий цїлий той час, очуняв і спитав, де він. Попросив пити, і коли напив ся, „вступила душа" в нього — прийшов до сьвідомости й полапавши мокру сорочку сказав: „по що зняли з мене? нехай би в сїй сорочцї прийняв я смерть і став перед Богом у кровавій сорочцї!" Потім повезли його спішно до Володимира, по падолистовій груді й завезли на шестий день до Володимира. Там всадили до одного двора й оточили сильною сторожею [31]).

Так оповідає сю ганебну подію заведена в лїтопись повість про волинську війну, написана прихильником Мономаха, якимсь Василем; він оповідає се, очевидно зі слів самого Василька, з котрим бачив ся під час того володимирського вязнення, і як бачимо — представляє сей епізод особливо ворожо для Давида. Для полїтичної ситуації передовсїм важна його згадка про той союз Василька з Мономахом. Автор називає се „лживими словесами" Давидових бояр, навіяних їм сатаною; але ся „лживість" закинена мабуть представленню сього союза як аґресивного, зверненого против Сьвятополка і Давида, а не самому факту зближення Мономаха до Василька. Иньших виразних звісток про союз Мономаха з Васильком не маємо, але є натяки, що потверджують сю звістку [32]). Дійсно, коли вже під час Любецького з'їзду зарисували ся близші відносини між Давидом Ігоревичом і Сьвятополком, Мономаху натурально було зблизити ся до Василька; тільки плянів на Київ при тім у його не могло бути: не до нової боротьби з Сьвятополком було тодї Мономаху. Але відносини Мономаха до Сьвятополка, були, видко, не добрі. О скільки щиро увірив у пляни Василька сам Давид, не знати. Він міг зовсїм щиро бояти ся Ростиславичів та старати ся розжалити на них і Сьвятополка. Можна думати й так, що він

умисно збаламутив Сьвятополка на Василька, аби захопити собі його волость, але се була б занадто сьмілива гіпотеза — навіть неприхильний Давиду Василь того не каже, а представляє його самого настрашеним доводами його бояр.

Вість про осліпленнє й увязненнє Василька та про сей союз Сьвятополка і Давида проти Мономаха (осліпленого Василька тепер не було що рахувати) разом зміняла політичну ситуацію й особливо мусіла вразити Мономаха. Він зістав ся нагло без союзників, перед новим ворогом, тим часом як що йно були полагоджені, і то з дебільшого, не так дуже певно, його відносини до иньших ворогів — Сьвятославичів. Мономаху прийшло ся братись на штуки. Але послухаймо як оповідає про сї події його прихильник.

Володимир, каже він, — прочувши про осліпленнє Василька, страшно загорював і розплакав ся, кажучи, що того не бувало ще на Руси. Він зараз закликав Сьвятославичів, аби йшли під Київ „поправити се зло". Сьвятославичі теж загорювали і зібравши війська, зараз пішли до Мономаха під Київ. Зібравши ся під Городком (на лївім боцї Днїпра, під Київом), вони вислали послів до Сьвятополка, виноватячи його в осліпленню, а слїдом збирались іти й на Київ. Сьвятополк хотїв уже був тїкати з Київа, але справу взяла в свої руки київська громада, вислала до Мономаха удову кн. Всеволода й митрополита, умовляючи не воюватись на радість Половцям, і Мономах послухав. Князї постановили, що всьому винен Давид і поручили Сьвятополку його укарати, і на тім справа закінчила ся [33]). Все се оповіджено дуже гарно і жалісно, князї доказують великий патріотизм і моральне почутє, їх похід на Сьвятополка — рух безпосереднього почутя їх, на чолї їх Мономах — ідеальний патріот, що всїми комендерує. Тільки все се зовсїм розминаєть ся з дійсним характером і розвоєм подій.

В дійсности Мономах тодї ще зовсїм не був патріархом Руської землї, як двадцять лїт пізнїйше, й супроти зверненого проти нього союза Сьвятополка й Давида мусїв себе почувати досить немило. Йому не було на разї иньшого виходу, як перетягнути на свій бік Сьвятославичів. І йому се до певної міри удалось: на весну 1098 р. [34]) він разом із ними міг уже задемонструвати перед Сьвятополком похід на Київ. Але сей сьвіжо зліплений союз не був анї трівкий, анї щирий, і демонстративний похід під Київ мав результат зовсїм несподїваний: Сьвятославичі війшли в союз із

Сьвятополком, і княжі переговори закінчили ся тим, що Сьвятополку, під легкою покривкою кари Давиду за осліпленнє Василька (хоч осліпив його Сьвятополк, у себе, своїми людьми), поручало ся відібрати собі Волинську волость від Давида. Инакше сказати, Мономах, не знайшовши певної опори в Сьвятославичах, задоволив ся тим, що звернене на нього вістрє відвернув на Давида, віддавши його на жертву Сьвятополку, і тим знищив їх союз, що був обернений против нього. Поцілено воно було добре: Волинь була теж отчиною для Сьвятополка і предметом його апетитів. Але взяти тою ціною Сьвятополка під свій вплив Мономаху все таки не удалось: операючи ся на союзі з Сьвятославичами, Сьвятополк зайняв собі зовсім самостійну й дуже впливову позицію в політиці, як побачимо слідом.

Давид тим часом, діставши в руки Василька, попробував був забрати його волость, але наскочив на Володаря, і той примусив Давида залишити сї пляни і випустити Василька (при кінці марта 1098). Не вдоволивши ся тим, Ростиславичі помстили ся над Давидом, попаливши його пограничні землї. Потім приступили під Володимир і післали до володимирської громади, жадаючи, аби видали тих бояр, що намовили Давида на Василька. Володимирці вдарили в дзвони, скликали віче й зажадали від князя, аби видав тих бояр. Давид, передчуваючи біду, вислав ще сих бояр з міста, перед тим, але громада вкінці вимогла, що їх видав — инакше грозила ся, що піддасть ся Ростиславичам. Бояр віддано Ростиславичам і ті повісили їх і розстріляли стрілами [35]).

Тим часом Сьвятополк зміцнив себе помочию Сьвятославичів, забезпечив собі богатими дарунками невтралїтет Поляків, до котрих звертав ся по поміч Давид Ігоревич, і доперва на початку 1099 р. розпочав свою кампанію на Давида. Давида обложено в Володимирі; він чекав помочи, що обіцяли йому польські князї, але ті, перекуплені Сьвятополком, помочи не прислали, хоч взяли гроші й від Давида. Вкінці по семи тижнях облоги Давид скапітулював: піддав Сьвятополку місто під умовою, аби випустив його з Володимира, і втїк у Польщу. Але забравши Давидову Волинь, Сьвятополк не міг устояти перед спокусою прилучити до неї й Галичину, „бо то була волость його батька і брата” (Ярополка), як стилїзує його мотиви повість. Без довших короводів пішов він її заберати, хоч перед тим присяг Ростиславичам, що воює тільки з Давидом. Та Ростиславичі того не настрашились і стрінувши його з військом на границї своєї землї, „на Рожнї полї” (на вододїлї Серета і Буга) розбили його сильно. Василь в своїй

повісти оповідає, що сліпий Василько виїхав з хрестом перед військо, пригадуючи Сьвятополку його присягу, і се зробило вражіннє на військо: „богато побожних людей бачило високо вгорі хрест над Васильковими вояками”. По сій неудачі Сьвятополк передав дальшу кампанію своїм синам і сину Давида Сьвятославича Миколї, що був з ним з помічним військом, а сам вернув ся до Київа. Сьвятополчичі звернули ся по поміч до Угрів проти Ростиславичів і дістали дійсно. Сам король з старшиною й великим військом прибув у поміч і приступив під Перемишль, де замкнув ся Володар. Давид, що по своїм погромі став союзником Ростиславичів, привів в поміч половецьку орду під проводом Боняка. Під Перемишлем на Вягрі стала ся битва, де Половцї страшно знищили Угрів, звабивши їх малим відділом до погонї й потім обнявши всіми своїми силами: „збили Угрів у мяч, як сокіл збиває галок”. Угри кинули ся тїкати, й маса їх потопило ся в Вягрі і Сянї. Повість, що рахує угорське військо на неможливе число 100 тис., каже, що пропало їх 40 тис. Се розумієть ся неправда, але великі утрати їх не підлягають сумнїву: „така біда стала ся, що нема такого й у книгах, і оповісти не годен”, як кажуть угорські хронїки [36]).

Се осьмілило й Давида Ігоревича, і він почав здобувати собі назад Волинь. Йому удало ся здобути Володимир, де в облозї загинув старший Сьвятополкович Мстислав, і кампанїя, що ще протягла ся після того кілька місяців і мала ріжні переміни, закінчила ся (десь коло вересня 1099 р.) тим, що Волинь зістала ся в руках Давида [37]).

Не здужавши здобути від Давида Волинь оружно, Сьвятополк звернув ся до князїв, щоб вони відібрали йому Волинь у Давида. І се йому удалось, бо Сьвятополк, як сказано, заняв собі дуже вигідне становище в полїтицї: з Сьвятославичами він був у союзі (спеціально з Давидом), а Мономах його бояв ся. На з'їздї Сьвятополка з Сьвятославичами й Мономахом у Ветичах (Уветичах), під Київом (насупроти Вишгорода, за Днїпром), в серпнї 1100 р., прийшло до порозуміння між ними: Давида за кару ухвалено вивести з Володимира і передати Волинь Сьвятополку. Давида Ігоревича візвано на з'їзд, чи на суд; поводом, видно, були скарги Давида на Сьвятополка, що він хотів його вигнати, але справу повернено другим кінцем, против самого Давида. Давид сьміло прибув, але стрів ся з такою холодною однодушністю зібраних князїв, що, як каже лїтопись, не став нїчого й говорити. „Прийшов

до них Давид Ігорович і сказав: „чого сьте мене прикликали? от я, кому від мене кривда?” А Володимир на те відповів: „ти сам присилав до нас, казав: „хочу прийти до вас, братя поскаржити ся на свою кривду”, отже прийшов єси й седиж з братиєю своєю на однім коврі, то чому не скаржиш ся, від кого маєш кривду”; і не сказав на се Давид нічого. Тоді уся братія всіла на коней — Сьвятополк із своєю дружиною, Давид і Олег з своєю дружиною, кождий осібно, а Давид Ігорович сидів осібно і не припускали його до себе, а радили ся собі з'осібна про Давида. Вкінці князї видали над Давидом такий присуд і оголосили йому через своїх відпоручників тут же на з'їзді: за те, що ти кинув ніж між нами, чого не бувало в Руській землї (історія Сьвятополка, очевидно, уважалась чимсь дуже архаічним!), позбавляємо тебе володимирського стола, але анї увязнимо тебе, анї зробимо иньшої шкоди, а даємо тобі волость Божський і Острог, крім того Сьвятополк від себе дає тобі Дубен (з Волинської волости самогож Давида!) і Черторийськ (з Турово-пинської), а Мономах 200 гривен і Сьвятославичі других 200 гривен грошима. Давид не відважив ся спротивитись сій конспірації й піддав ся присуду. Йому потім Сьвятополк дав Дорогобужську волость, його колишнє володїннє, правдоподібно — замість тих розкиданих волостей, що признано йому на Ветицькім з'їздї, і він там і скінчив своє бурливе житє.

Окрім сього присуду князї видали ще иньше рішеннє, ще більш дивне. Після того як провинник Сьвятополк засудив свого співпровинника Давида і за кару забрав собі його волость, він же з иньшими князями постановив відібрати волость і у покривдженого — Василька, розумієть ся — з тим, що й вона мала бути передана тому Сьвятополку, що його ослїпив! Такий рішинець на користь несправедливого Сьвятополка видавав ідеальний Мономах і признаваний пізнїйше сьвятим Сьвятославич Давид. Річ зрозуміла, що перед такими оборонцями правди й моральности Давид Ігоревич міг уважати безпотрібним відмикати губу.

„Тоді послали, оповідає про се своїм епічним стилем лїтопись, послів до Володаря й Василька, кажучи: візьми (Володарю) свого брата Василька до себе, і нехай буде вам оден Перемишль; схочете — живіть собі з нїм, не схочете — пусти (Володарю) Василька сюди, будемо його тут годувати; а холопів і смердів наших (себто Сьвятополкових і Давида Сьвятославича, забраних у війнї з Ростиславичами) видайте!”

Ростиславичі показали більш енерґії як Давид: вони рішучо відкинули сю нахабну пропозицію [38]). Тоді Сьвятополк із Сьвятославичами постановили йти на них походом і відібрати у них волости. Воно можливо, що та пропозиція ветицького з'їзду була й зроблена для зачіпки, для провокації, щоб потім мати причину відібрати від Ростиславичів Галичину і доповнити Сьвятополкови „волость його батька і брата”, котру він не міг здобути сам. Але сьому спротививсь рішучо Мономах, як він описує в своїй автобіоґрафії (вона й написана з поводу сього розмиря, як оправданнє свого житя й політики, не тільки для його дітей, але й для суспільности). Пригадаймо поголоски й натяки про союз Мономаха з Васильком, зважмо, що всяке дальше зміцненнє Сьвятополка було для Мономаха небезпечне, і ми зрозуміємо, що він не міг поступити инакше. Його відмова спинила союзників: може їх очам представила ся знову перспектива союза Ростиславичів і Мономаха; у всякім разї вони після сього дали спокій Ростиславичам, і Василько лишивсь на далї в Теребовлї [39]).

По сих пертурбаціях полїтична система Руської держави виглядала так: Київщина, Волинь (з виїмком Погорини) і Туров-Пинськ в руках Сьвятополка. На Волини сидїв його син Ярослав [40]), Київщина і Туров-Пинськ в безпосередній управі самого Сьвятополка. Бересте він віддав, здаєть ся, сину Ярополка Ярославу, але той забунтував і стратив волость [41]).

Друга велика держава — Мономаха: Переяслав, Смоленськ, Новгород і Поволже (про Тмуторокань вже не чуємо по тих половецьких бурях з кінця XI в.). В Новгородї сидїв старший Мономахович Мстислав; иньші Мономахові сини, здаєть ся, пізнїйше вже розсажені по волостях. Землї Мономаха були значно більші й сильнїйші від Сьвятополкових. Після того як він позбув ся боротьби з Сьвятославичами, становище його було міцне, і він був властиво першою силою, але Сьвятополк опирав ся на союзі з Сьвятославичами, стояв у тїснім союзі також з Угорщиною і Польщею [42]) і грав на Руси першу ролю в останнїх роках XI і перших роках XII в. Мономах переняв у нього першенство аж пізнїйше — взявши в свої руки боротьбу з Половцями.

Сьвятославичі подїлили батьківщину так, що Давид сїв у Чернигові [43]),

Олег в Новгороді Сїверському, йому ж належало Посемє [44]); Ярославу зісталась Муромська волость (тоді центром її стає Рязань [45]). Визначної ролї в полїтицї вони не мали, виступаючи в ролї помічників — з початку Сьвятополка, потім Мономаха, коли він став шефом руської полїтики. Се особливо дивно для Олега, такого енерґічного; мабуть попередні трівоги й зусиля приборкали вже його. Давид же взагалї був невизначною фіґурою, як і меньший брат Ярослав. Пізнїйше поученнє за те виставляло Давида взірцем християнських чеснот, миролюбности й стійности в слові [46]).

Давид Ігоревич зовсїм зійшов зі сцени по ухвалї Ветицького з'їзду. Ся княжа галузь від тепер сходить нї нащо; син Давида Всеволод, чи Всеволодко, як його зве лїтопись, дістав Городен волинський, маленьку волость на нижнїй Горини.

Ростиславичі теж не брали ролї в загальній полїтицї, заняті своїми домашнїми справами: вони далї вели завзяту боротьбу з Поляками, про котру чуємо ще з 90-х рр. (1092), і Володар навіть попав ся був раз в неволю Полякам [47]), — та заходились коло зміцнення своїх границь чужеплеменною кольонїзацією. Від коли вмер Рюрик Ростиславич (1092), Володар сидїв в Перемишлї, Василько в Теребовлї.

Полоччина й далї жила своїм осібним житєм. По Мономахових спустошенях 80-х рр. старий Всеслав дав спокій „Ярославовим внукам" і сидїв тихо. По його смерти (1101) сини його (а було їх аж сїм) [48]) подїлили батьківщину й роспочали між собою війну, в котрій брали участь і Ярославичі (1104). Сей роздїл і замішання приготували пізнїйшу окупацію їх земель Мономаховою династиєю) (правда — не довгу).

Така полїтична система трівала до смерти Сьвятополка. Він хотїв зробити в нїй ще одну переміну. Його, видко, дуже інтересував Новгород, і він бажав навіть виміняти його у Мономаха на Волинь. Мономаху міняти не хотїлось, але він не відважавсь і відмовити Сьвятополку, тож викрутив ся Новгородцями: він візвав сина Мстислава й новгородських відпоручників у Київ, і тут Новгородцї заявили рішучо, що не приймуть до себе Сьвятополкового сина (Ярослава). Сцена ся о стільки характеристична для Мономахової дипльоматиї й сильного становища Сьвятополка, перед котрим викручувавсь Мономах, що її варто навести: Новгородцї з

Мстиславом і з Володимировими послами стали перед Сьвятополком, і посли Мономаха сказали: „от Володимир прислав свого сина, а от і Новгородці прийшли, щоб узяти твого сина, а Мстислав нехай іде у Володимир”. Тоді Новгородці сказали: „нас прислано з заявою: ми не хочемо анї Сьвятополка анї його сина; коли має твій син дві голови, нехай іде; ми Мстислава дістали ще від Всеволода й вигодували його собі на князя, а ти нас покинув”. Сьвятополк всякими способами умовляв їх, але нічого не вдіяв, і відступив від свого пляну [49]). Розумієть ся, як би Мономах не мав нічого проти обміну, то не турбовав ся б тим, чи Ярослав має ще одну голову в запасї, чи ні, і не спроваджував би їх до Київа з сею заявою.

Примітки

[1]) Іпат. с. 152.

[2]) В полудневій редакції хибно: моєго.

[3]) 1 Новг, с. 66: тут сказано, що Мстислав сидів у Новгороді 5 літ, а по нїм (значить 1093 р.) сїв Давид і пробув два роки — до 1095. Перед тим він, мабуть, сидів у Муромі.

[4]) Іпат. с. 152.

[5]) Патерик с. 152; ся звістка (як також і про голод на Руси) є й у Стрийковского (І. 167), але цїкаво, що він се бере „z kroniki ruskiej”, разом в иньшими звістками.

[6]) Розд. VI.

[7]) Вид. Яковлева с. 152-3.

[8]) Поґодін — Хронологическій указатель древней рус. исторіи (Уч. Записка пет. акад. VII. 2 с. 79) уважав другу звістку дублєтом.

[9]) Іпат. с. 102.

[10]) Іпат. с. 177-8.

[11]) Іпат. с. 299.

[12]) Див. розвідку Драгоманова Шолудивый Буняка въ украинскихъ народныхъ сказаніяхъ, К. Старина 1887, VIII і X; передруковано в збірнику його праць, в І т. Збірника фільольоґічної секциї Н. Товариства ім. Шевченка. Найдавнійшу верзію сеї новійшої верстви Бонякової лєґенди маємо в XVII в. — у Юзефовича Kronika m. Lwowa, с. 266-7, перекладу Півоцкого.

[13]) Розд. XIII.

[14]) Іпат. с. 157.

[15]) Іпат. с. 157, Лавр. с. 240 (до сього текста поправка Арцибашева І, 2 нр. 236: замість „на СулЂ" — „на СтугнЂ").

[16]) Іпат. с. 157-8, Лавр. 240.

[17]) Іпат. л. с. 158-9, Лавр. с. 240.

[18]) Іпат. с. 160, 1 Новг. с. 67.

[19]) „Той бо Олегъ мечемъ крамолу коваше и стрЂлы по земли сЂяше... Тогда при ОльзЂ Гориславичи сЂяшеть ся и растяшеть усобицами, въ княжихъ крамолахъ вЂци человЂкомь съкратиша ся" (VI).

[20]) Іпат. с. 160-1, 1 Новг. с. 118, Лавр. с. 241 Новгор. л. похід на Давида уміщує під 1095 р., але се, правдоподібно, помилка. Насамперед в переговорах з Олегом під Стародубом, є, здаєть ся нинї, натяк, що з Давидом тоді ще не порозумілись, а в оповіданню про суздальську кампанію просто сказано, що Олег мав іти до Давида „Смоленьску" (Іпат. с. 164), та й Найдавнійша лїтопись перехід Давида з Новгорода до Смоленська кладе аж на кінець 1095 р. Коли Олег по стародубській кампанії подав ся до Смоленська, Давида там не чути, але Смольняне

тримались Сьвятославичів (се міг бути червень-серпень 1096 р.), у Новгороді ж Давида не було зимою 1096/7 р. (Іпат. с. 165-7). Катадьоґ новгородських князів зовсїм іґнорує друге се князївство Давида, правдоподібно — се було щось зовсїм ефемерне. З того всього я робив би таку комбінацію, як найбільш правдоподібну: по стародубській кампанїї Давида силоміць вивели з Смоленська в Новгород, нпр. в червнї-липнї 1096 р., але Смольняне стояли до Мономаха в опозиції, і відносини: до Давида були не полагоджені остаточно. Дуже скоро по тому (нпр. серпень-вересень 1096) наступило порозуміннє з Давидом; в своїй автобіоґрафії Мономах згадує про подорож (чи може властиво похід) до Смоленська „с Давыдом смиривше ся", і вона була десь на початку осени 1096 р. (бо потому Мономах ходив ще на Половців на Сулу, а на зиму тогож року він пішов на Поволже). Давида на основі сього остаточного порозуміння виведено з Новгорода, і туди на його місце перейшов знову Мстислав Мономахович. Щож міг дістати Давид? Я думаю, не що иньше як Чернигів — уже тодї.

[21]) Іпат. с. 164-7.

[22]) Не знати, чи се стало ся перед убийством ханів в Переяславі, чи по нїм.

[23]) Іпат. с. 159-60.

[24]) Я думаю, що до сього Боняковото походу належить звістка Мономаха (Лавр. с. 241), уміщена зараз по облозї Стародуба, і Мономах під Переяслав (на Тугорхана) прийшов десь з Київщини.

[25]) В лїтописи битва з Тугорханом датована 19 „иуля", а напад Боняка „въ 20 тогоже мЂсяца, въ день пятокь, въ часъ 1 дне". Але пятница була 20-го червня, а не липня, і тут треба читати: иуня, а се тим більше, що инакше Тугорхан стояв би під Переяславом сїм тижнїв, трохи за довго.

[26]) Іпат. с. 161-2.

[27]) Лавр. с. 245.

[28]) „Да [є]же начнеши каяти ся Богу, и мнЂ добро серце створиши, пославъ солъ свой или пископа, и грамоту напиши с правдою, — то и волость възмешъ с добромъ, и наю серце обратиши к собЂ, и лЂпше будемъ яко

преже, нЂсмъ ти ворожбить ни местьникъ", писав Мономах Олегу по смерти свого сина Ізяслава, Лавр. с. 245.

29) Звичайно розуміють тут звістний Любеч на Дніпрі, вище устя Припети; але з огляду, що всї тодїшнї княжі з'їзди відбували ся під Київом на пів-невтральній лївобічній територіі, або на острові, досить правдоподібно, що й сей з'їзд був на лївім боцї Днїпра під Київом, де є озеро Підлюбське (рукоп. матеріали зібр. Бороздіним — див. Барсов с. 143).

30) Іпат. с. 167.

31) Іпат. с. 169-171.

32) Найбільш виразно натякав на союз Мономаха з Васильком той факт, що Давид, діставши звістку, нїби на нього ідуть походом Мономах із Сьвятополком, звернув ся до Василька (що був тоді у нього в арештї), просячи, аби післав до Мономаха, щоб той вернув ся (Іпат. с. 173). Друге — що Мономах не пристав до князїв, коли вони по Ветицькім з'їздї задумували йти на Ростиславичів (Лавр. 232-3).

33) Іпат. с. 171-3.

34) Так виходить з того, що сей похід стоїть в річних записках вже під мартівським 1098 р.

35) Іпат. с. 175.

36) Угорська хронїка з XIV в. (т. зв. Мальована або Маркова Хронїка) представляє неудачу Угрів карою за немилосердність їх короля: коли він вступив в Руську землю, жінка Руського князя nomine Lanca, кинувшись до ніг короля, благала слїзно, аби він не disperderet gentem illam; але король відіпхнув її. Очевидно — се тільки лєґендарна амплїфікація.

Битва під Перемишлем датуєть ся в нашій лїтописи 1099 роком; в угорських записках (Hist. Hung. fontes III с. 209) вона стоїть під 1100 р., але тут очевидно певнїйша наша хронольоґія.

37) Ширшу аналїзу звісток і подій звязаних з Волинею і Галичиною в сих роках дав я в розвідцї: Волынскій вопросъ (1097-1102), друкованій в

Київській Старині 1891, IV і V і осібно (Київ, 1891). Головним джерелом для них служить все таки повість Василя, заведена в літопись під 1097 р. і написана, судячи по деяким згадкам, між 1112 і 1124 рр. Написана в часах популярности і першенства Мономаха, вона сьвідомо чи но сьвідомо й на події кінця XI в. дивить ся через сї пізнїйші окуляри, самих же фактів не можна підозрівати, бо писав се чоловік добре обізнаний з ними. Крім того про участь Угрів дають ширші й вповнї автентичні відомости пізнїйші угорські хронїки — Marci Chronicon 83-4, Туроу гл. 60. Натомісь польські джерела не дають нїчого цїнного для сього епізода. Іпат. с. 180, Лавр. с. 232-3.

38) Іпат. с. 180-1.

39) Іпат. с. 180, Лавр. с. 232-3.

40) Іпат.с. 179.

41) Іпат. с. 181.

42) Сьвятополк видав 1102 р. доньку Сбиславу за нового в. князя Болеслава Кривоустого; про се Іпат. 182 і Ґерборд — Monum. Pol. hist. II. 74, але останнїй в дальшім оповіданню помішав Ізяслава з Володарем, тому з його оповідань не можна робити виводів про шлюб із Сбиславою, як то робить д. Бальцер с. 121. Крім того здогадують ся, що й син Сьвятополка Ярослав був оженений з сестрою Болеслава, але се тільки здогад: що одна донька Володислава Германа була видана в Русь, каже Ґаль (Monum. hist Pol. I. 429), здогади про Ярослава — у Линниченка Взаимы отношенія 56 і Бальцера Genealogia 124. У всякім разї тїсний союз у Сьвятополка з Болеславом був, як видно з звісток про помічні руські полки в польських війнах і пізнїйшу поміч від Поляків Ярославу — див у Ґаля с. 452-3, 455, 467 (рр. 1107-1109).

43) Іпат. с. 179.

44) Іпат. с. 268. Подїл Чернигівського князївства на Чернигівське і Новгород Сїверське виступає в наших джерелах властиво пізнїйше, за синів Давида і Олега, але свій початок він веде, очевидно, від 1097 р.

[45]) В перше чуємо про нього тут під 1102 р. (Іпат. с. 185).

[46]) Слово на перенесеніе мощей Бориса и ГлЂба (Памятн. древней письменности XCVIII) с. 16.

[47]) Про се див. в гл. VII.

[48]) Про число його синів (рахують або шість або сїм) див. у Давидовича с. 71.

[49]) Іпат. с. 181-2 (1102 р.).

АҐРЕСИВНА БОРОТЬБА З ПОЛОВЦЯМИ, ЕНТУЗІАЗМ СУСПІЛЬНОСТИ; ОСЛАБЛЕННЄ ПОЛОВЦЇВ.

Постанови княжих з'їздів в Городку, по осліпленню Василька, і потім у Ветичах скасували побожні заміри Любецького з'їзду. Постанови про забезпеченнє спокою, про оборону покривджених потоптали слїдом зовсїм безпардонно самі їх автори. Постанову про отчини потоптано теж — князї забрали отчину у Давида, хотїли забрати і у Ростиславичів, та тільки ті не дались. Замість аби „соблюдати" Руську землю від Половців, вони знову залїзли з головою у внутрішні війни. Але половецька справа занадто була пекучою, щоб її можна було заспати. В повісти Василя мотив — уважати на Половців виходить все на верх, де йно заходить мова про княжі відносини: він вкладаєть ся в уста князів на Любецькім з'їздї, як доказ потреби солїдарности князів; ним мотивує Мономах потребу спільної акції князів против напастників, що нарушили спокій осліпленнєм Василька; ним стримують Кияне Мономаха й його союзників від походу на Сьвятополка: „просимо тебе, княже, й братів твоїх — не губіть Руської землї! як почнете війну між собою, погані будуть тїшити ся тим і знищать землю нашу, що її зібрали до купи ваші дїди й батьки, великим трудом і відвагою, борючи ся за землю Руську — а ви хочете Руську землю погубити" [1]). І скоро відносини трохи уставились — після Ветицького з'їзду, половецька справа стала на дневнім порядку.

Головно її пильнував і положив в основу руської політики на ціле десятолітє Мономах. Тут передовсім входили в гру його власні інтереси, як переяславського князя: Переяславська волость терпіла від Половців більш ніж яка иньша земля. Але міг бути й вплив публичної опінії: Мономах взагалі дуже уважав на суспільність, на її погляди й опінію, а суспільність дуже симпатизувала боротьбі з степом. Треба тільки поглянути на непохвальні замітки про князів, що наводили Половців на Русь, й ентузіястичні оповідання про походи на Половців, щоб переконатись в сім; літописці та поети, що осьпівували сї походи, дають, безперечно, відгомін поглядів суспільности: всї популярні у пограничної, київської людности князї були завзяті вороги степу...

Вже 1101 р. з'їздили ся князї — Сьвятополк, Мономах і Сьвятославичі під Київом (на Золотчі), здаєть ся — власне в половецькій справі, може укладаючи плян якоїсь спільної боротьби: суджу з того, що як раз сюди прибули посли від усіх половецьких старшин для переговорів. Князї призначили місцем для переговорів Саків (трохи низше по Днїпру), і тут уложено угоду й обміняно закладнів [2]). Але саківська умова не упорядкована, видко, русько-половецьких відносин, і по роцї такої виникнув плян походу в степи, на половецькі кочовища. Спеціальних мотивів лїтопись не подає, не каже, чи Половцї самі переступили угоду, чи руські князї уважали її непевною й хотїли відстрашити Половців на далї; але низше ми побачимо натяк на те, що половецькі напади не переривались і по нїй. На початку 1103 р. в сїй справі з'їздили ся Сьвятополк і Мономах з своєю дружиною під Київом (на Долобську); похід був вже рішений в прінципі, ріжнились що до часу: дружина Сьвятополка уважала весну невідповідним часом з огляду на сїльські роботи: „знищимо смердів і переб'ємо їм рільні роботи”, Мономах довів, що нема що уважати на се, коли селяне — „смерди” незабезпечені взагалї від Половців. „Дивно минї, дружино, переказує лїтопись його арґументацію, що ви про коней до оранки думаєте, а того чому не поміркуєте, як почне смерд орати, а Половець приїде, ударить смерда стрілою, візьме його кобилу, потім піде до оселї його, візьме жінку й дїтей і забере все майно його — то коня того жалуєте, а самого його чого не жалуєте”. І не могла нїчого на те відповісти дружина Сьвятополка, а Сьвятополк сказав: я вже, братя, готов, і встав з ради”. Сї арґументи дружини й Мономаха інтересні, бо показують — перше, що в сих походах на Половців окрім дружини брали участь і земські

полки з міщан і селян, друге — що половецькі напади йшли далї своєю дорогою, хоч в лїтописях не записано в сих роках половецьких нападів, — може тому, що занадто вже призвичаїлись до них.

І так плян Мономаха прийнято; похід ухвалено зараз; закликали иньших князїв. Давид Сьвятославич і кілька дрібнїйших князїв взяли участь, Олег вимовив ся (може — не хотїв ще розривати з Половцями). Війська рушили в мартї, Днїпром у низ, від Хортицї рушили на схід степом, і пройшовши чотири днї, десь в басейнї Самари стрінули й погромили половецьке військо. Богато половецької старшини полягло, а взятого в неволю старшину Бельдузя Мономах казав забити — за те, що Половцї не держались присяги й напали на Русь 3). Русини захопили половецькі кочовища, забрали богато товару й невільників. Ще важнїйше було, що з степу при тім виведено ватаги Печенїгів і Торків, що були підвласними Половцям, а тепер переходили під руську протекцію та призначались до кольонїзації й оборони полудневого погранича 4). Сьвятополк ужив сї виведені з степу ватаги для нового скольонїзовання Порося і заходив ся коло його укріплення городами. В серпнї тогож року відновив він Юрів, знищений Половцями тому вісїм років 5). Правдоподібно, теж робило ся й за Днїпром, в Переяславщинї.

За похід 1103 р. Половцї пімстили ся цїлим рядом нападів. Лїтопись, розуміє ть ся, згадує не всї (декотрі нпр. знаємо з приписок до автобіоґрафії Мономаха). Під 1105-1107 р. записано, що Боняк напав на околицї Заруба, на правім березї Днїпра, погромив ново осаджених Торків і Печенїгів, що мабуть хотїли його відігнати (1105). У Мономаха згадують ся два напади Боняка, обидва мабуть на Київщину; за ним уганяли, але догнати не могли. Меньш удав ся набіг Половцям в околицї Зарічська (на Погоринї): за ними гнались аж до Дунаю, догнали й перебили, а здобич відібрали (1106). На другий рік терпіла Переяславщина: Боняк попустошив околицї Переяслава (май), потім, в серпнї, він же прийшов з великим військом, з иньшими ханами, під Лубен, але Мономах постягав князїв (між ними був й Олег), і Половцїв сильно побито. Після того були переговори з Половцями; Мономах і Олег посвоячились з половецькими родами ханів Асеня і Гіргеня, висватавши доньок у двох одноіменних ханів — Аеп для своїх синів — Юрия Мономаховича і Сьвятослава Ольговича.

Але се не перепинило на дальше половецьких нападів. З автобіоґрафії Мономаха знаємо про два такі напади (в р. 1108-9) — один якогось Уруби (?), другий Боняка коло Лубна [6]). В літописи є звістки про два пізнійші половецькі напади на Переяславщину — 1110 р. Князї приходили до переконання, що треба сильно труснути Половецькою землею, аби зробити кінець з сими безконечними нападами. 1109 р. Мономах вислав військо в степи, і воно пройшло аж до „Дона”, як його називає лїтопись, в дійсности до Донця [7]), й знищило половецькі кочовища — „1000 веж взя”. По сїм поході, що мав, здаєть ся, характер воєнної розвідки, вибрались і самі князї походом, але вернули ся з дороги, і на ново вибрались на другий рік (1111) в лютім, в напрямі тієї розвідки — на полудневий схід, над Донець. Вийшли ще по снїгу і йшли цїлий місяць. Збірним місцем була р. Голтва, де чекали решту свого війська. Безборонні городи в басейнї Донця впали в їх руки: люде з Шаруканя стріли руських князїв з честию, винесли їм рибу і вино і поклонили ся руським князям. Що то були за люде, лїтописне оповіданнє не поясняє, але очевидно не Половцї, бо князї не зробили місту ніякого лиха; друге місто — Сугрів вони спалили. Не знайшовши тут Половцїв, стали вже вертати, коли появило ся Половецьке військо — з початку меньше, розбите руськими князями по „кріпкій брани”, за ним нове, значно більше „многоє множество” „як великі лїси і тьмами тьми”. Ся друга рішуча битва мала місце 27 марта на р. Салницї чи Сольницї, правім притоку Донця, коло теп. Славянська [8]) і закінчили ся рішучою побідою Руси, що забрала при тім масу невільників, коней і худоби, і потім військо щасливо вернулось назад [9]).

Сим походом закінчив ся сей одинокий в історії давньої Руси епізод активної, аґресивної боротьби Руси із степовими ордами, епізод незвичайно популярний, не тільки для свого часу, але у пізнїйших поколїнь, — він зістав ся для них героїчним періодом в житю Руси. Рідко коли полїтика князїв в такій мірі відповідала бажанням суспільности. Треба тільки глянути на ентузіастичні описи походів 1103 і 1111 р.! Сї походи випереджають небесні знамення, гадку про похід вкладає князям Біг або ангел, ангел веде військо, ангели б'ють Половцїв; люди бачили, як летїли половецькі голови, стяті не знати ким (битва на Салницї); слава про похід 1111 р. іде „в далекі краї, до Греків, Угрів, Ляхів і Чехів, аж нарештї пройшла й до Риму” [10]). Руські поети осьпівали сей похід в піснях, і

уривки їх припадково доховали ся й до нас.

Душею сього героїчного періоду був Мономах: він виступає в лїтописних записках головним ініціятором і проводирем сих походів, його наставляє ангел, його осьпівує перехований уривок пізнїйшої піснї:

„Мономах знищив Половців; загнав хана Отрока в край Обезів (Грузію), за зелїзні ворота (Кавказькі гори), а Сирчан зістав ся на Дону, віджививсь ся рибою (був у крайній бідї). Тодї Володимир Мономах пив Дін золотим шоломом і забрав усю землю їх, загнавши клятих Агарян. По смерти Володимира послав Сирчан музику („гудця”) Оря, що оден тільки й лишив ся у нього, в край Обезів і переказав через нього (Отрокови): „Володимир умер, верни ся, брате, в свою землю”. Він велїв переказати Отрокови ті слова, засьпівати йому половецьких пісень, а як ще не схоче — дати йому понюхати зіля евшан. Отрок не схотїв вертати ся, анї послухати ся, але як дав Орь йому зілє, — понюхав і заплакав, кажучи: „лїпше в своїй землї кістьми лягти, нїж у чужій землї славному бути”. І він вернувсь у свою землю, а від нього родив ся Кончак (герой половецьких нападів 2-ої пол. XII в.), що ходячи пішки й носячи казан на плечах, знищив Посулє” [11]).

Ся то боротьба з Половцями дала Мономаху славу „доброго страдальця за Рускую землю”, ту незвичайну популярність, що кілька років по тих походах здобула йому київський стіл і ту виключну авреолю, котрою оповита його фіґура в старім письменстві і котра задержала ся на сїм вирахованім полїтику і зручнім ковалю своєї фортуни до наших часів. Вона, ся боротьба, дала йому й першу ролю в полїтицї ще перед смертию Сьвятополка. Вище ми бачили, що перед сею половецькою полїтикою Мономах займав другорядне становище, ізольований попри союзї Сьвятополка з Сьвятославичами. Тепер, взявши боротьбу з Половцями в свої руки, він як головний репрезентант дуже популярної і в тодїшнїх обставинах жизненної справи, як талановитий вожд і знавець половецьких відносин, заняв ролю провідника, ментора иньших князїв. Хоч в лїтописних оповіданнях перше місце даєть ся Сьвятополку, як київському князю, але дійсним вождем, героєм, душею всїх тих походів виступає Мономах.

Треба признати, що ся боротьба була не тільки популярна, але дійсно мала свої добрі результати. На лїпшу полїтику не ставало руських володарів і полїтиків, і ся аґресивна боротьба з головною степовою ордою та

перетяганнє до себе, для оборони й кольонїзації границь дрібнїйших орд — Печенїгів, Торків, ворожих головнїй, Половецькій орді, була ще ліпшою полїтикою в порівнянню з иньшими, які практиковали ся. Се видко з дальших фактів. Бачимо, що по сїй десятолїтнїй боротьбі Половцї таки притихли, і тільки безконечні війни руських князїв, що втягали й Половцїв в ролї помічників, осьмілили їх та приготували нову половецьку бурю в останнїй чверти XII в. Цїле ж півстолїтє Половцї дуже слабо дають себе знати: вони являють ся в ролї наємників руських князїв, або часом пробують використати для нападів важні полїтичні переміни на Руси: так прийшли вони 1113 р., на лївобічне пограниче, прочувши про смерть Сьвятополка, але втїкли зараз; подібне повторилось по смерти Мономаха, 1125 [12]). Коли може (і навіть правдоподібно) було й більше таких нападів, то очевидно, не були вони важні, коли не згадують ся в наших джерелах. Тільки 1130 р. київському князю Мстиславу прийшлось витримати якусь більш енерґічну боротьбу з Половцями — маємо про неї лише пізнїйшу згадку в лїтописи і досить не ясну, але й вона закінчилась побідою його [13]). Нїчого подібного до страшних спустошень 1068 або 1093 р. не чуємо. Кочовища половецькі, видно, відсунулись від руських границь: в поході 1120 р. за „Дін" (може теж Донець) Ярополк так і не знайшов половецької орди, по словам лїтописи [14]), а Мстислав мав загнати її, як гіперболїчно висловляєть ся трохи пізнїйша згадка, „за Дін, за Волгу і Яік" [15]). Ослабленнє Половецької орди привело до повстання против неї ріжних підвластних орд; 1116 р. останки печенїзьких і торкських орд задали битву Половцям, але не здужавши перемогти, піддались Руси [16]). Подібні переходи ворожих Половцям орд до Руси давали її дуже цїнний матеріал для кольонїзації й оборони полудневих границь.

Примітки

[1]) Іпат. с. 167, 171, 172.

[2]) Іпат. с. 181.

[3]) „То вЂдЂ яли вы рота! многожды бо ходивше ротЂ, воєвасте Рускую землю". Сї слова, мині здаєть ся, показують ясно, що саківська умова 1101 р. була переступлена Русю, а не Половцями, инакше Мономах, певно, не закинув би Половцям, що вони не додержують роти. Підношу се з огляду на те, що проф. Голубовський, занадто остро взагалї судячи полїтику руських князїв що до Половцїв, і тут припускав зломаннє роти руськими князями (Історія СЂверской земли с. 93 і 102).

[4]) Іпат. с. 183-5.

[5]) Іпат. с. 185.

[6]) Лавр. с. 241, обидва походи були перед спільним походом 1110 р. під Воін (в текстї в воину, треба: к Воину — пор. л. Лавр. с. 273).

[7]) Аналїза оповідання про похід 1111 р. привела Барсова (Географія с. 303-4) до дійсно вповнї правдоподібного вивода, що в сих походах початку XII в. треба під Доном" лїтописей розуміти Донець.

[8]) Див. про неї у Аристова О землЂ Половецкой с. 221.

[9]) Іпат. с. 191-3. Початок сього оповідання — про нараду князїв перед походом, арґументи дружини Сьвятополка против походу і опозицію Мономаха — повторяє сказане про похід 1103 р. Се стоїть, очевидно, в звязку з тим, що тут кінчила ся одна з редакцій Найдавнїйшої лїтописи.

[10]) Іпат. с. 196.

[11]) Іпат. с. 480. Історія про те, що хан Отрок втїк на Кавказ, потверджуєть ся грузинськими звістками — Сборникь матеріаловъ для описанія Кавказа XXII. 35; в них він зветь ся Атраком син Шаргана == Шаруканя.

[12]) Іпат. с. 198, 208, Лавр. с. 241.

[13]) Іпат. с. 207.

[14]) Лавр. с. 277, пор. похід під 1116 Іпат. л. (с. 205), що теж обійшлось без якогось поважного конфлїкту з ордою.

[15]) Іпат. с. 218.

[16]) Іпат. с. 204.

СМЕРТЬ СЬВЯТОПОЛКА І СПРАВА КИЇВСЬКОЇ СПАДЩИНИ. КИЇВСЬКІ РОЗРУХИ І ЗАПРОСИНИ МОНОМАХА. МОНОМАХ У КИЇВІ; ЗБИРАННЄ ЗЕМЕЛЬ — КОНФЛЇКТ З ГЛЇБОМ МИНСЬКИМ І ЯРОСЛАВОМ ВОЛИНСЬКИМ. ВІДНОСИНИ ДО СТЕПУ, ЗНОСИНИ ЗАГРАНИЧНІ; СТАНОВИЩЕ МОНОМАХА В СИСТЕМІ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ; ЙОГО ЗАКОНОДАВСТВО; ЙОГО ХАРАКТЕР. СМЕРТЬ МОНОМАХА.

Боротьбою з Половцями вичерпуєть ся політичний зміст тих кільканадцяти літ, що відділяють закінченнє волинської справи від смерти її головного актора Сьвятополка. У відносинах князїв був спокій. Заграничні відносини (як нпр. участь Сьвятополка в польських справах, або заграничня політика Ростиславичів, про котру низше) не грали особливої ролї [1]). Вся увага була скуплена на Половцях.

16 квітня 1113 р. Сьвятополк умер десь за Вишгородом [2]). Княгиня його роздавала милостиню велику на прочуд, бояре й дружина поплакали, але у низших верств смерть Сьвятополка викликала пімсту над його аґентами й протеґованцями: Кияне пограбили доми вищих урядників — тисяцького київського Путяти і соцьких, погромили Жидів. До пояснення сього першого в нашій історії жидівського погрому може служити оповіданнє Патерика в житиї св. Прохора. Тут оповідаєть ся, що волинська війна перервала була привіз солї з Галичини, сіль подорожшала за для браку, дійшла цїни „двох головажень на куну”, і соляники в спілцї з Сьвятополком використовували сю дорожнечу; коли ж печерський монах Прохор почав роздавати народу сіль дурно (Патерик оповідає се так, що він чудом здобував її з попілу і роздавав), Сьвятополк заграбив у нього сіль, бажаючи тим догодити купцям і собі заробити, і се викликало велике незадоволеннє [3]). В сїм оповіданню переховала ся, правдоподібно, память про грошеві спекуляції Сьвятополка в спілцї з купцями, між тими спекулянтами були мабуть в першій лінїї Жиди, і се по смерти князя могло й викликати погром його клїєнтів. Так мабуть се треба толкувати [4]).

Смерть Сьвятополка поставила питаннє про київський стіл. Ми бачили вище, що любецькі постанови признали кождій княжій лінїї її „отчину”, але нїчого не сказали (принаймнї в тій редакції, в якій ми їх маємо) про порядок дальшої передачі тих отчин — в спадщинї. Зрештою й самі сї постанови, як ми бачили, були в значній мірі уневажнені дальшими подїями. Загалом беручи ми бачимо, що отчини, санкціоновані ухвалою Любецького з'їзду, стають дїдичними волостями тих княжих лінїй, у котрих та ухвала лишила сї волости. Відповідно до того Київ мав би бути дїдичною волостию лінїї Ізяслава, і нїщо не вказує на те, аби Київу було вперед тут признане якесь виїмкове становище [5]). Значить, по Сьвятополку київським князем мав стати його син Ярослав. Дійсно, воно так мабуть і мало бути: се потверджуєть ся пізнїйшими відносинами Ярослава до

Мономаха. Коли ж би прийняти, що Київ мав становити виїмок з отчинного порядку і він мав переходити по черзї з лінії в лінію (хоч на таку постанову ніщо не вказує), по Сьвятополку мав би настати старший князь з лінії Сьвятослава чернигівський Давид. Але сталось анї сяк, анї так, а инакше.

Вищі, впливовійші верстви київської суспільности, настрашені народнїми розрухами, що грозили впасти й на бояр і взагалї на богатих та сильних, постановили для привернення спокою як найскорше закликати на київський стіл Мономаха. Правдоподібно, при тім вони числили на популярність сього князя, здобуту недавньою боротьбою з Половцями (київські люде особливо на пунктї сеї боротьби були вражливі) і на його енерґію та полїтичну зручність, котрих не можна помітити анї у Ярослава Сьвятополковича анї у Давида; Ярослав при тім же, здаєть ся, був і непопулярним у людей, судячи бодай по тому, що його власні волинські бояри під час війни з Мономахом перейшли на сторону останнього [6]). Ситуація для покликання Мономаха була о стільки вигідна, що в Київі не було нїякого князя, і ніщо не вязало людности в виразах її бажань. На вічу другого дня по смерти Сьвятополка ухвалено просити Мономаха на стіл і вислано послів до Переяслава з запросинами: „поиди, княже, на столъ отенъ и дѣденъ”. Коли сї слова дійсно належать київському посольству, а не пізнїйшому оповіданню лїтописця, то віче тими словами очевидно хотїло покрити свій вибір покривкою отчинности — мовляв і для Мономаха Київ „отчина і дїдина”. Що ініціатива вибору й посольства виходила від київської аристократії, під значним впливом розрухів, се видно й із самих слів лїтописи, де посли страхають Мономаха розрухами, й катеґорично заявляєть ся в оповіданнях про чудеса Бориса і Глїба [7]): „по смерти Сьвятополка став ся великий розрух, бунт і великі замішання в народї („многу мятежю бывшю и крамолѣ въ людехъ и молвѣ немалѣ”); тодї зібрались усї люде, а головно „болшии и нарочитии мужи, і з участию всїх людей упрошали Володимира, щоб він прийшов і приборкав народнїй бунт. І він прийшов, утихомирив бунт та розрух народнїй і перейняв князївство Руської землї”.

Але Мономах, завсїди дуже обережний і уважний що до вимог зверхньої леґальности, не спішив ся так приймати пропозиції київської громади, не маючи права на київський стіл, — хоч певно бажав його, бо розумів добре його вагу. На першу пропозицію „він дуже затужив і не пішов, в жалю по

браті (Сьвятополку)", як каже лїтопись, хоч і не відмовив виразно. Тим часом розрухи ставали все більш небезпечними для „нарочитих" людей. Вони прохали Мономаха прибути й страхали, що як не прийде, станеть ся в Києві „много зло", почнуть далї грабовати вже не Жидів, а й княжий двір („ятровь твою" — жінку Сьвятополка), бояр і навіть монастирі, і Мономах буде відповідати перед Богом за розграблені монастирі. Монастирям, правдоподібно, народні розрухи особливо страшні ще не були, й вони притягнені сюди для більшого ефекту. Мономах дійсно прийняв, що небезпечности монастирів вистане, аби оправдати його узурпацію в княжих поглядах, які не дуже признавали права народнього вибору, і він поспішивсь у Київ. Прибув він туди на пятий день смерти Сьвятополка 16 квітня. Його стрінули з великою парадою — „митрополит Никифор з епископами й усїми Киянами, і всї люде були раді, і бунт перестав" [8]).

Се був важний момент в еволюції полїтичної системи Київської держави. Старшу лїнію Ярославичів відтиснено від київського стола і вона зійшла зовсїм на другий плян; київський стіл займає сильнїйша вже й без того і значно здібнїйша лїнія Всеволода. Завдяки тому концентрація земель Руської держави коло свого старого центра — Київа могла осягнути ще кілька успіхів — останнїй проблиск в аґонїї сеї концентрації.

Сьвятополк в момент своєї смерти мав в своїй безпосередній управі Київщину і Турово-пинську волость. На Волини сидів його син Ярослав. Мономах, покликаний на київський стіл, перейняв не тільки Київщину, але й Турово-пинське князївство [9]), очевидно — яко "київську волость" [10]). І без того він був найсильнїйшим князем на Руси, а тепер, з сими двома новими волостями, Мономах займав уже виімково сильне становище, дорівнюючи великости володїнь свого батька. Свого противника, Сьвятополковича Ярослава, що мав оправдану причину бути незадоволеним як би й не за київський стіл, то за свою иньшу батьківщину — Туров, Мономах зашахував рядом союзів: оженив свого сина Романа з донькою Володаря Ростиславича й увійшов з ним в тїсний союз; знов же доньку свою Огафію видав Мономах за иньшого Ярославового сусїда — князя городенського Всеволодка, сина Давида Ігоровича. З другого боку Мономах опирається ся на союз із Сьвятославичами, що являють ся його пильними помічниками (з них Олег умер скоро — 1115, а Давид жив до 1123 р.). Опираючи ся на свої власні сили і на сї союзи, Мономах потрапив

не тільки забезпечити ся від противників, але й збогатити ся новими значними територіальними здобутками.

Гліб Всеславич кн. минський, не знати — з яких причин, завів ся з Мономахом: попустошив Турово-пинську волость. Мономах спорядив на нього великий похід 1116 р., і Гліб покорив ся, „обіцяв у всім слухати ся" ; Мономах лишив йому його волость. Але видно в чімсь Гліб знову зачепив Мономаха (може — скориставши з пізнійшої волинської кампанії), і на сей раз Мономах не подарував свого: відібрав у нього волость, самого забрав до Київа, й тут Гліб тогож року (1119) вмер [11]).

Ярослав Сьвятополкович сидів з початку тихо, правдоподібно — надіючи ся бодай по смерти Мономаха вернути собі батьківщину. Але 1117 р. Мономах перевів до себе з Новгорода старшого сина — Мстислава і віддав йому Білгород. Намір був ясний: здобувши Київ, Мономах хотів його задержати за своєю лінією, як її отчину, і по смерти передати свому старшому сину Мстиславу; инакше толкувати сього не можна: для простої помочи міг собі Мономах узяти котрого з молодших синів, а не Мстислава. Ярослав, видно, був тим дуже ображений і чимсь дав знати своє незадоволеннє. В Никонівськім збірнику [12]) є звістка, що він став поневіряти жінку, внучку Мономаха (доньку Мстислава), не видно одначе, щоб Мстислав у сю справу мішав ся. Мономах в автобіоґрафії просто каже, що ходив на Ярослава, „не терпяче злобъ єго", близше того не поясняючи. Як би там не було, хронольоґія виразно показує, що сї непорозуміння почались по переході Мстислава у Київщину і тим дає знати дійсну, глубшу причину конфлїкту [13]). Мономах пішов походом на Ярослава, разом з Ростиславичами й деякими иньшими князями, і обложив його в Володимирі. По двомісячній облозї Ярослав покоривсь: „ударив чолом перед стриєм своїм Володимиром, а той наказав йому про все (або, як каже суздальська лїтопись: насварив його добре) та велїв приходити на кождий заклик" [14]).

Але згода простояла недовго. На другий день Ярослав відослав свою жінку до батька її, Мстислава. Се було повним розривом, треба було сподїватись нової війни, і одна звістка каже, що Володимир зараз почав збирати ся до походу. Ярослав подав ся за помочию до свого свояка угорського короля (се була б важна діверзія проти Мономахових союзників — Ростиславичів, аби

знову не ударили на Волинь. Але з Угорщини Ярослав не дістав, видко, на разї нїчого і удав ся звідти в Польщу, до другого свояка. Тим часом Мономах вислав військо на Волинь; Ярославові бояри відступили від свого князя, Волинь піддала ся Мономаху. Він посадив тут свого сина Романа, шваґра Володаря, правдоподібно — аби зробити для Ростиславичів можливо меньше неприємним се прилученнє Волини до Київщини. Роман одначе скоро вмер і Мономах посадив иньшого сина — Андрія [15]).

Ярослав попробував вернути Волинь за помочию Поляків, але сей його похід не мав усьпіху і скінчив ся на невдалій облозї Червна. Правдоподібно, в звязку з тим стоїть діверзія Мономаха на Поляків: він наслав на них Половцїв [16]). Не зразившись тим, Ярослав зібрав далеко більше сили і в 1123 р. вчинив новий похід. Крім Поляків він на сей раз привів помічні війська Угрів і Чехів, а Ростиславичі після прилучення Волини до Київа теж злучили ся з Ярославом на Мономаха і особисто пішли в похід; се, як побачимо, стає принціпом полїтики галицьких князїв цїлий XII вік — усякими способами не давати злучити ся Волини з Київщиною, бо зміцненнє волинського князя могло б на ново викликати в нїм апетити на Галичину, на колишнїй аннекс Волини, як то було під час волинської кампанїї Сьвятополка. Угорський король Стефан також сам особисто пішов у похід, „бажаючи пімстити ся за нещастє свого батька, як кажуть угорські джерела, себто за нещасливу битву під Перемишлем — хоч там він бив ся з Володарем, а тепер з ним ішов разом на Мономаха, що в війнї 1099 р. не брав нїякої участи — але в такі детайлї українських відносин не входили угорські люде.

Сей великий похід захопив Мономаха, здаєть ся, несподівано. Він вислав Мстислава на Волинь наперед з невеликим військом, яке мав під рукою, а сам заходив ся збирати більші сили. Але доля й тут помогла йому. Коли Ярослав із своїми військами обложив Володимир, під час сеї облоги його убито підступом. Київська лїтопись оповідає се так, що се було в неділю й Ярослав з двома лише товаришами їздив під містом і посьмівав ся з володимирських горожан і з князя Андрія Мономаховича, що видко були на стїнах міста й приглядали ся сїй його прогульцї, казав: „се город мій, як не відчинете його й не вийдете з поклоном, то побачите, що завтра приступлю й здобуду город”. Тим часом два якісь Ляхи, не знати звідки взявши ся, — може вислані з Володимира, зробили на нього засїдку, лїгши над „узвозом”,

що проводив до міста. Коли Ярослав потім, їдучи від міста до свого табору, в'їхав до того узвозу, вони ударили його списом і смертельно зранили — тоїж ночи він умер. Угорський король хотів далі вести облогу Володимира на власну руку, але угорська старшина спротивила ся рішучо, і король мусїв залишити свій плян. Таким чином зібрані Ярославом сили розсипали ся. „Володимеръ же прослави Бога о таковомъ чюдеси Божий и о помощи єго” кінчить се оповіданнє київська лїтопись. Він міг дійсно потішити ся: позбув ся претендента й на Волинь, і на Київ, та міг спокійно передати київський стіл синови [17]).

Але цїкавий сей дуже несправедливий, можна-б сказати неморальний, як би він не був таким наївним, погляд київського лїтописця на сю боротьбу Мономаха з Ярославом. Розумієть ся, ми не можемо входити в родинні справи Ярослава, але незалежно від них наше співчутє мусить бути по сторонї сього князя, котрому відібрали з початку київський стіл і Туров, а тепер і Волинь. Лїтописець же стоїть по сторонї Мономаха та бачить особливий прояв божої ласки до Мономаха в сїм підступнім убийстві, довершеним убийниками, висланими мабуть з Мономахового табору. Бог помагає Мономаху, бо Мономах був „смиренний і покладав свою надію на Бога, а Ярослав бувши молодим поводив ся гордо в відносинах до свого стрия і свого тестя Мстислава, і не покладав надію на Бога, а на великі сили”. В сїм осудї відбила ся з одного боку — вже нам звістна дезідерата суспільности, аби молодші князї скрізь абсолютно уступались старшим, з другого — бачимо сю зручність Мономаха в каптованню суспільної опінїї для себе й для своїх учинків. О, він добре знав своїх людей!

Перейдім до иньших справ.

Про відносини до степу за більш меньш двадцять пять лїт від тієї великої боротьби з Половцями я вже казав: степ не непокоїв Руси нїчим особливо. Мономах одначе не забував піддержувати добрі відносини з половецькими династами: свому сину Андрію він висватав внучку Тугорхана [18]).

Досить інтересна участь Мономаха в візантійських справах. Зносини й звязки руської династії з візантийським двором, невважаючи на те, що Русь була тепер в значній мірі вже відтиснена від моря, не переривали ся ще. Так Володар Ростиславич видав доньку за візантийського царевича, сина імператора Олексія Комнена, як звичайно думають — молодшого, Ісаака на

імя, ще малого тоді [19]). Мономахова донька Мариця була замужем за Львом Діоґеном, візантийським претендентом [20]) і сей шлюб дав повод до конфлікту з Візантиєю: 1116 р. сей Лев попробував собі здобути Болгарію і кілька подунайських міст піддало ся йому, але під час сього походу його вбито. Мономах попробував задержати собі ті подунайські городи по його смерти: вислав сюди свого воєводу Івана Войтишича, розумієть ся з військом і посажав своїх посадників по тих містах, потім вислав ще військо під проводом сина Вячеслава, але задержати сих міст йому таки не удало ся [21]). Сей епізод інтересний тим, що дав повод привязати до Мономаха звістну вже нам леґенду про висланнє з Царгорода реґалій на Русь, котра в своїй початковій основі, як я вже згадував, по всякій правдоподібности звязувала ся з св. Володимиром [22]). Найдавніїйші завязки Мономахової леґенди маємо в фраґменті Слова о погибелї Руської землї (правдоподібно з 2-ої пол. XIII в.): тут імп. Мануіл посилає Мономаху дарунки, аби він не відібрав у нього Царгорода; Мануіл в дійсности був імператором в рр. 1143-1180, отже леґенда робить грубий анахронїзм. Иньша знову оповідає, що Мономах здобув ті інсиґнії під час походу на Кафу (знову сильний анахронїзм!) [23]).

Хоч конфлїкт з Мономахом в дійсности зовсїм не викликав у Візантиї такого страху, як то представляє леґенда, але можливо, що він був причиною нових звязків з родиною Мономаха, навязаних новим цїсарем Іоаном Комненом (1118-1143). Так знаємо, що 1122 р. внучку Мономаха, Мстиславову доньку, висватано за котрогось з імператорської родини [24]). І пізнїйше, по смерти Мономаха, Мстислав задержує близькі відносини з царгородським двором, як показує засланнє полоцьких князїв до Візантиї. Але якоїсь більш активної участи Руси в візантийських справах не бачимо. Навіть руські полки в візантийській службі зникають: від середини XI в., особливо від Олексія Комнена місце русько-варязьких вояків у візантийській службі заступають західні, головно анґлійські [25]).

Як ми вже знаємо, Мономах був оженений з анґлійською королївною — данською вихованкою, його син Мстислав — з шведською королївною Христиною (умерла 1112 р. і потім Мстислав оженив ся знову — з новгородською патриціянкою, донькою Дмитра Завидича) [26]). Своїх доньок з подружа з Христиною Мстислав віддав теж „за море" —

Малфрідь за норвежського короля Сіґурда (правнука Гаральда, Ярославового зятя), Інґеборґу — за данського принца, герцоґа ґотландського Кнута. (Як бачимо доньки сї дістали й імена скандинавські, хоч по при них мабуть мали й иньші, як був тодї звичай на такі подвійні імення) [27]). Малфрідь, повдовівши, потім вийшла вдруге за брата сього Кнута данського короля Еріка. Т. зв. Knytlingasaga — історія данських королів (десь з XIII в.), оперта на давнїйших поетичних джерелах, оповідає сватаннє Кнута до Мстиславни через свого посла, що ріжними похвалами Кнутовим чеснотам надробляв вартість свого жениха в очах такого славного володаря як Мстислав. З сього шлюбу родив ся славний данський король Вольдемар, правдоподібно — названий так на честь свого діда Володимира Мономаха [28]).

Угорщина з кінцем XI в. приходить в близші зносини з Русию та бере, як ми бачили, діяльну участь в галицько-волинських справах. В парі з тим ішли шлюбні звязки. 1104 р. Сьвятополк видав доньку Предславу за угорського королевича [29]). 1119 року Мономахову доньку Евфемію (Офимью, Еуфимью) висватав сам король Кольоман, старий вже тодї й від кількох років удовець; може бути зробив се під впливом смерти старшого сина від свого першого шлюбу, аби винагородити собі сю страту. Але новий шлюб не вийшов на добре: незадовго Кольоман закинув своїй жінцї невірність [30]) й відіслав її назад до батька. Вона родила потім сина Бориса; Кольоман уважав його неправним, і він потім став голосним в історії Угорщини претендентом на угорську корону [31]). Ся родинна історія не видно, аби викликала яку інтервенцію зі сторони Мономаха, як не видно й того, аби Борис мав на Руси якесь попертє в своїх претенсіях на Угорщину. Але досить правдоподібна гадка, що угорський король Ґейза пізнїйше оженив ся в Мстиславовій родинї, аби забезпечити ся від Бориса з сього боку. Головним опікуном Бориса пізнїйше став візантийський імператор Мануіл, що й видав за нього якусь царівну з своєї родини [32]).

В границях самої Руської держави Мономах здобув собі незвичайно сильне й авторитетне становище. До нього самого (чи — до його родини) належало перед смертию добрих три четверті части земель Руської держава (не належало тільки Чернигівське князївство з Рязанським, та Полоцьке, тепер сильно обкроєне). По сих землях сидїли його сини й внуки [33]), і він

їх умів тримати в порядку: про якісь непокори синів як за Володимира Вел. не чуємо. Але й від иньших князїв Мономах вимагав послуху: „по всему послушати”, „приходити, когда тя позову” [34]), і ми бачимо дійсно, що Сьвятославичі брали участь у Володимирових походах на Минськ, на Волинь. Ми бачили, як Новгородцї питались у Сьвятополка, чи його син має в запасї другу голову, коли хоче іти до них князем против їх волї, але Мономах при нагодї не пардонував і Новгороду, і справа у нього була коротка: 1118 р., загнївавши ся на новгородську громаду за своєволю, він візвав новгородських бояр у Київ і головних проводирів поарештував, між ними й соцького Ставра [35]).

У внутрішній полїтицї Мономаха найбільш інтересний факт се його закони, заведені до Руської Правди. Завдячуючи київський стіл економічним розрухам, він звернув на сю справу увагу на початку свого князювання. В Руській Правдї ширшої редакції читаємо: Мономах по Сьвятополку скликав свою дружину на Берестовім, між ними тисяцьких — київського, білгородського й переяславського, був відпоручник і Олега Сьвятославича, і тут постановили закон, що при дуже високих процентах капітал не має звертатись. Про третинний (чотиромісячннй) процент ухвалено: коли хто позичає гроші на третинний процент, то як кредитор візьме відсотки два рази, може взяти назад свій капітал; коли-ж хто візьме три рази відсоток (за третю третину), то не може жадати капіталу [36]). Сей закон доповняв давнійшу постанову, що відсотки, прийняті при коротких позичках („за мало дни”), не можуть рахувати ся, коли позичка протягнеть ся на довший час, і замість них обчисляють ся третні проценти [37]); тепер ограничував ся й рахунок на третні проценти. Обидва закони мали на метї запобігти обрахованню відсотків на більші речинцї по скалї, принятій при малих позичках, — незвичайно високій, очевидно більше як 30% при третинних позичках. Друга постанова уставляла нормальний річний процент — 10 кун від гривни (хто бере річно 10 кун на гривну, має право на самий капітал); звичайно, рахуючи 50 кун на гривну, дістають 20-процентовий нормальний відсоток, але монетна система давньої Руси досї не вияснена докладно.

Отже сї закони звернені проти надужить капіталїстів. Припускають, що Мономаху належать також закони про банкротів [38]) і про закупів (людей, що відробляли гроші працею) [39]). Се має свою правдоподібність, бо сї

закони наступають по законі про проценти в великій масї кодексів і мають з ним певні внутрішні звязки: вони нормують претенсії до банкротів і ограничують відповідальність закупів перед їх кредиторами, взагалї беруть їх в оборону від несправедливих претенсий кредитора — „господина” [40]).

В сих законах проявляєть ся таж — коли не печаливість про інтереси суспільности, то уважливість на її бажання й нарікання, що взагалї характеризує Мономаха в його поглядах на адмінїстрацію, як він їх подав у своїй Науцї дїтям: не позволяйте „сильним” нищити людей, самі розсудїть справу вдовицї; своєю заслугою він уважає там, що „не позволив сильним скривдити анї худого смерда, анї вбогої удовицї”. „Переїздячи по своїх землях, радить він, не позволяйте своїм служащим (отрокам) кривдити нї своїх нї чужих, нї в селах, анї на полях, аби вас не кляли; де пристанете — напоїть і нагодуйте бідного, особливож уважайте на купцїв, звідки б не прийшли вони, малий чи великий, чи в посольстві: як не можете дати дарунку, дайте їсти й пити, бо вони потім розносять про чоловіка добру чи лиху славу по всіх землях. Навідайте хорого, проводїть мерця, не минайте чоловіка, не привитавшись, не сказавши йому доброго слова [41]). Є в сих науках і певна гуманність, особливо нпр. в забороні убивати „хоч невинного, хоч винного, анї самому убивати, анї казати убити, — хоч тут і входить під увагу тільки „християнська” душа [42]). Але ще більше тут сеї уважливости, котрою каптував суспільність Мономах. Особливо ласкавий був він для духовенства. Історик волинської війни Василь особливо підносить, як Мономах був „любязнивъ к митрополитомъ, і къ епискупомъ, пачеже черноризецький чинъ любя”; не осужав навіть кого бачив пяним, або „в коємъ зазорѢ” [43]).

Може бути одначе, що при тім всім певна вирахованність відчувала ся суспільністю в сих чеснотах, судячи по тому, що невважаючи на всю популярність Мономаха, всю його побожність, всї комплїменти його чеснотам, сьвятим Мономаха не уважали, як уважали нпр. його сина Мстислава [44]).

Мономах визначав ся незвичайною діяльністю; він ставив себе в тім взірцем для своїх синів, і міг се зробити. Він, як каже, не здавав ся на слуг, але старав ся сам все робити або всього бодай пильнувати — на війнї чи в спокою, від домашнього господарства до церковної служби. Він рахував,

що зробив за житя 83 більших подорожей — а що то вони значили при тодїшнїх дорогах! Дїйсно, він шибав ся вічно, з Смоленська в Переяслав, а звідти в Ростов, або що. В особливу заслугу собі він покладав, що пильнував відносин з Половцями; в своїй автобіоґрафії, він рахував 19 умов, уложених з ними!

Популярність Мономаха дїйсно була дуже велика. Він зістав ся ідеалом князя — енерґічного, запопадливого, для громади доброго, його полїтична вирахованність, гарбаннє чужих земель громаду не інтересувало. Оповідаючи про його смерть, лїтописи називають його „благовірним, христолюбивим, великим, чудним, сьвятим і добрим", „він осьвітив Руську землю, пускаючи проміннє як сонце", „слава про нього пройшла по всїх краях, особливож був він страшний для поганих" (Половцїв); „весь нарід (в Київі) плакав по ньому, як дїти за батьком або матірю" [45]).

Умер Мономах 19 мая 1125 р., на 73 роцї житя [46]).

Київський стіл призначив він від давна, як ми бачим, свому старшому сину Мстиславу. Другий претендент — Ярослав Сьвятополкович загинув від руки убийць; останнїй з Сьвятославичів Ярослав так хистко сидів на своїм чернигівськім столї, що хоч би й уважав себе правним спадчиком київського стола, не мав спромоги обізватись. Без всяких перешкод Мстислав засів у Київі — другого дня по смерти батька „посадили його" Кияне на батьківськім столї [47]).

Примітки

[1]) Згадати треба, що у Татїщева під 1095 р. (II. 156) знову є корсунська історія: з причини пограблених Корсунянами руських кораблїв Сьвятополк і Володимир, не дїставши сатисфакції від Візантиї, вислали військо на Корсунь; проводив ним Мономах і побідив Корсунян. Ся звістка тим більш підозріла, що в звіснiй леґенда про Мономахові реґалії ми маємо історію про похід Мономаха на Кафу (див. т. I с. 450), і Татїщев міг звідти викомбінувати свою історію.

[2]) В суздальській редакції 1114 р., але згода полудневої редакції і Новгородської літописи рішає справу за 1113 роком. В історії Татїщева, почавши від Сьвятополка, маємо ряд характеристик князїв, переважно київських. Характеристики сї були б дуже інтересні, бо мають звістки і прикмети, котрих ми не знаходимо в иньших джерелах тільки вони дуже непевні: подекуди князї характеризують ся прикметами й чеснотами з становища XVIII в., до котрого належав Татїщев чи иньший автор сих характеристик : Мстислав Мономахович похваляєть ся за то, що за нього податки хоч були великі, але всїм рівні й тому не викликали незадоволення (II. 243), Михалко Юриєвич — що не любив суперечок про віру, уважаючи релїгійні непорозуміння результатом неосьвіченности й амбіції духовенства (III. 220); сюди ж належать численні звістки сих характеристик про опіку осьвітї й школам — звістки дуже непевні своєю однорідностю (правдоподібно — теж тенденційною). Тому я не уважаю можливим користати з сих характеристик.

[3]) Патерик с. 144-5.

[4]) Про відносини Сьвятополка и Мономаха до Жидів див. специяльну (більш многословну одначе як вартну) розвідку покійного Малишевского: Евреи въ Южной Руси и кіевЂ въ X-XII в. 1878 (відб. з Трудів Кіев. дух. акад.). Про опіку Жидами Сьвятополка говорить і Татїщев у своїй характеристиці (II. 211).

[5]) Як взяти любецькі постанови в стилїзації лїтописи, то вони виразно вказують, що Київ не був виїмком. Инакше чому отчиною Ізяславичів не признати було тодї Турова, а Київ віддїлити, як волость, що під принціп отчинности не підпадає. Розумієть ся, можна припускати, що зміст любецьких постанов в лїтописи віддано не докладно, але нїчого докладнїйшого ми в сїй справі не маємо, і нїякої вказівки на виїмкове становище Київа таки нїде нема.

[6]) Київським духовним кругам міг він бути неприємним специяльно як нешлюбний син Сьвятополка.

[7]) Вид. Срезневского с. 86.

[8]) Іпат. с. 198.

[9]) Се видно з оповідання під 1116 р. — Іпат. с. 203.

[10]) Пор. Іпат. с. 222.

[11]) Іпат. с. 203 і 205.

[12]) I с. 150.

[13]) У Длуґоша I с. 515-6 причиною війни виставлено страх Мономаха перед претензіям Ярослава на Київ, але оповіданнє Длуґоша про сї події занадто богато має вигадок, щоб добачати й у сїм поясненню якесь певне джерело.

[14]) Іпат. с. 204, Лавр. с. 277.

[15]) Хронольоґія сих років Іпатської лїт. дуже поплутана (тому й увязненнє Глїба минського повторено двічи під р. 1117 і 1119, але рік 1119 має за собою те, що тут звязані арешт і смерть). Через се поплутаннє виходить, що Мономах скорше послав свого сина на Волинь, а потім уже втїк Ярослав. Такий порядок подій і приймає Андріяшев (ор. с. с. 117), але тут попросту переставлені звістки — в Лаврентиєвській (с. 277) бачимо їх дійсний порядок. Ще докладнїйші, самостійні від неї звістки про волинські події Воскресенського й ин. збірників (Воскр. І. с. 24, Никон. І. с. 150, Твер. с. 191): „Ярославъ Сьвятополковичь отсла отъ себе жену свою дщерь Мьстиславлю, внуку Володимирю, Володимиръ же слышавъ се и совокупи вои поиде нань, и выбЂжа Ярославъ Сьвятополковичь изъ Володимеря во Угры, и бояре его отступиша оть него, Володимиръ же посла въ Володимерь сына своєго Романа”.

[16]) Напад на Польщу стоїть в Іпат. л. під 1120 р., похід Ярослава під 1121, але в сїй части Іпат. л., як я що йно згадував, велика плутанина, і дуже можливо, що події мусять бути й тут переставлені; воно дуже ймовірно, що діверзія на Польщу як раз перешкодила походу Ярослава.

[17]) Крім: нашої лїтописи (Іпат. с. 205-6) про останнїй похід Ярослава цїнні відомости дають угорські хронїки — Хронїка Марка с. 89-90, Туроц гл. 63. Тільки що до подробиць смерти Ярослава вони розминають ся в лїтописю:

в них Ярослава ранять у битві, і він з того умирає. Першинство мусимо віддати нашій лїтописи, як старшому и близшому джерелу; правда, в Никонівській компіляції (I с. 152) тут є теж відміна: Ярослава забивають не два Ляхи, а горожане володимирські, але теж не в битві, а підступом, крадькома. Натомість оповіданнє Длуґоша і компіляції Татїщева, високо цїнені нпр. Липниченком Взаим. отношенія с. 144, мають дуже малу цїну. Відомости Длуґоша (I. с. 526-7, де вони відходять від нашої лїтописи, по части оперті на Туроцу (се вже запримітив Семкович op. c. с. 162), по части на похибцї (у нього облога Київа замість Володимира), амплїфікованій ріжними подробицями вже на власну руку Длуґошом. Подробиця його оповідання, що Мономах кликав Ярослава до Київа, а той не пішов (с. 516-7), виведена з лїтописи. По за тим лишаєть ся ще подробиця, що всього війська у Ярослава було 7000 — вона перейшла й до Татїщева, правдоподібно, за посередництвом Стрийковского (I. с. 187), мабуть звістного Татїщеву (див. Сенигова Историко-критическія изслЂдованія (с. 184); але вартість її досить сумнївна. Також сумнївні й иньші амплїфікації Татїщева (II с. 226-7).

[18]) Іпат. с. 205.

[19]) Іпат. с. 185, про сей шлюб, властиво — про жениха, писали: А.. Куникь Основаніе Трапезунтской имперіи (Ученыя Записки Ак. по I и III отд. т. II с. 71, 5, 721, 788, Гроть Изъ исторіи Угріи и славянства с. 180. Через помилку, очевидно — помішавши з сим шлюбом, Карамзїн записав (ґенеальоґічна таблиця VII), що за сином Олексїя була донька Всеслава; ся звістка без перевірки була повторена у Поґодіна і Лопарьова — Греки и Русь, під роком.

[20]) Сей шлюб має в собі досї богато невиясненого. Лев Діоґенович, син імператора Романа Діоґена (скиненого 1071 р.), звістний у візантийських джерелах, загинув ще 1088 р.; проф. Васїлєвский тому виставив здогад, що був ще иньший Лев, від першої жінки Діоґена, болгарської царівни, не звістний в візантийських джерелах, і він оженив ся з донькою (чи як Васїлєвский думає — сестрою) Володимира (Ж. М. Н. П. 1875, XII). Тою обставиною, що сей Лев по матери належав би до болгарської династії, д. Васїлєвский поясняє дуже дотепно, що він як раз пробував здобути собі Подунавє, й Мономах хотів сї подунайські городи задержати для його сина.

Що до гадки Васїлєвского, нїби то не донька, а сестра Всеволода була за Львом, то він був змушений до сеї гіпотези, аби виратувати тим свій здогад, що про сей шлюб іде мова в листах Михайла Дуки, котрі він прикладає до Всеволода (див. вище с. 324). Для того ж прийшло ся йому Василька Леоновича і Василька Маричича, Мономахового внука, забитих в битві 1136 р., прийняти за дві осібні особи, хоч се, очевидно, таж сама особа.

21) Іпат. с. 204, 214 (пор. Лавр. 288). З візантийських джерел про сї заходи Мономаха задержати подунайські городи Анна Комнена, головне джерело для сих часів, нїчого не каже. Очевидно вони особливої уваги: в візантийських кругах на себе не звернули.

22) Див. т. І с. 449-451.

23) Лїтературу сих леґенд див. в І т. прим. 59.

24) Іпат. с. 206.

25) Васильевскій Варяго-русская и варяго-англійская дружина въ КонстантинополЂ, Ж. М. Н. П. 1875, III.

26) Новг., с. 122.

27) Не виключено, що скандинавські джерела називають сих княжен скандинавськими іменнями, під якими вони були лише звістні на своїй новійшій вітчинї, а на Руси мали інакші, але нема нїчого неможливого і в тім, що вони з маленькости мали ті імена.

28) Виїмки з Knytlingasaga в Monumenta Germ. hist, Scr. XXIX с. 292-3. Див. також урядову ґенеальоґію данських королїв — Wilhelmi Genealogia Ingeburgis reginae, споряджену при кінцї XII в. з наказу данського двора на доказ слави й значіння їх династії, де підносить ся між иньшим і її спорідненнє з руською династиєю — ib. 165. Пор. також коротшу редакцію історії Оляфа Тріґвасона ib. 369, історії норвезьких королїв — Heimskringla (XIII в.), Morkinskinna, Fogrskinna — ib. 345, 356, 365.

29) Іпат. с. 185.

[30]) in adulterio deprehensam peccatam, як кажуть угорські хронїки. 31) Іпат. 197, Marci Chronicon p. 86, Туроц гл. 61. 32) Про Бориса новійші працї — Васїлєвского Изъ исторіи Византіи въ XII в. в I т. Славянского Сборника (екскурс на с. 265) і Ґрота Изъ исторіи Угріи и славянства.

[33]) В Новгородї сидів найстарший Мстислав, а як його переведено в Білгород — син Мстислава Всеволод, поки що — як намістник свого батька (1 Новг. 120). В Смоленську сидів другий з ряду син Мономаха Сьвятослав; коли Мономах перейшов у Київ, він посадив його в Переяславі, а в Смолепську сидів, мабуть, Мономахович Ярополк. Сьвятополк умер 1114 р. (Іпат. с. 199), і на його місце сїв Ярополк (див. під 1116 р., на се-ж вказують його походи на Половцїв); хто сїв у Смоленську — не знати, здаєть ся чи не Вячеслав. На Волини ми бачили Романа, а потім Андрія.

[34]) Іпат. с. 203, 204.

[35]) Новг. с. 122.

[36]) Карамз. код. § 66.

[37]) Карамз.код. § 48.

[38]) Карамз. код. § 68-9.

[39]) Ibid. § 70-3.

[40]) Є ще звістка — в Історії Татїщева (II, с. 212-3). що Мономах вигнав Жидів із Руси з огляду на нарікання на них Киян. Але ся звістка належить до катеґорії тих загадкових звісток сього історика, про котрі не можна з певностию сказати, чи він їх вичитав, чи викомбінував, чи просто вигадав.

[41]) Лавр. с. 236-7.

[42]) Лавр. с. 236.

[43]) Іпат. с. 173.

[44]) Про оцїнку дїяльности Мономаха в історичній лїтературі див. згадану

мою статю: Волынскій вопросъ с. 36-7.

45) Іпат. с. 208, Лавр. с. 279-80.

46) В Київській літописи під 1126 р., але в Суздальській Новгородській — під 1125.

47) Іпат. с. 208, 1 Новг. с. 123.

МСТИСЛАВ У КИЇВІ. ПЕРЕМІНИ В ПОЛЇТИЧНІЙ СИТУАЦІЇ: БОРОТЬБА СЕРЕД ДИНАСТИЇ ЧЕРНИГІВСЬКОЇ І ГАЛИЦЬКОЇ Й УЧАСТЬ МСТИСЛАВА; ЗАСЛАННЄ ПОЛОЦЬКИХ КНЯЗЇВ. СМЕРТЬ МСТИСЛАВА.

Семилїтнє правлїннє Мстислава становить вповнї продовженнє батьківського. Хоч сам Мстислав разом із своїми синами дістав тільки меньшу половину батьківщини, але він умів дійсно заняти ролю „в отца мѢсто” в відносинах до своїх братів і иньших князїв: вони, як за Мономаха, беруть участь в його походах, і за непослух він карає й заберає волости, як практикував то Мономах. Він потрапив далї тримати престіж київського князя на тїй високости, на яку поставив його батько, і розширити володїння своєї родини новими здобутками. Потрапив він, видно, піддержати батьківську славу й у суспільности: лїтописцї, називаючи Мономаха великим, прикладають сю назву й до Мстислава. Київський лїтописець з великою симпатією говорить за піддержану ним традицію боротьби з Половцями [1]), а в Новгородї Мстислав мав незвичайну популярність. Суздальська лїтопись каже про нього, що він „княжив с кротостию” [2]), і тут правдоподібно мали ся на увазї його добрі відносини до народу, до громади, бо в княжих відносинах особливою кротостию Мстислав не визначав ся.

В полїтичній системі Руської держави тим часом робили ся важні переміни. Ся система виглядала так: перша фіґура — Мстислав. В його руках Київ, Новгород, де після того як Мстислав став київським князем, „посадили

Новгородці на столї Всеволода", старшого сина Мстислава, і Смоленськ, де сидів потім третій син Мстислава Ростислав. Але треба додати, що новгородський стіл як раз тепер тратить своє значіннє для князів: там розвиваєть ся все більше значіннє віча на некористь княжої власти. Чотири иньші Мономаховичі засїдали на чотирох иньших столах: найстарший по Мстиславу і його наступник — Ярополк в Переяславі, Вячеслав у Турові, Андрій на Волини, Юрий на Поволжу (Ростов і Суздаль). За Мстислава ся родина тримаєть ся солїдарно і становить основну силу в полїтичній системі.

Із Сьвятославичів по смерти Олега й Давида лишив ся ще Ярослав, що давнійше сидів у Муромі. По смерти Давида він сїв у Чернигові, але його незадовго вигнав звідти Олегів син Всеволод (1127). Талановита лінія Олега здобуває собі крок за кроком чільне місце в сїй лінії, щоб потім сягнути й по геґемонію на цілій Руси, перейняту лінією Всеволода. Поки що се тільки в початках, і Мстислав супроти сеї нової сили міг зайняти таку чи иньшу позицію — до волї.

Нова сила виступила й у другій династиї — в родині Ростиславичів. 1124 р., одного й тогож самого року вмерли обидва Ростиславичі — Василько й по нїм Володар. Кождий з них лишив двох синів, Володар — Ростислава і Володимира, Василько — Григорія (може скорше Юрия?) й Івана. Між Володаревичами роспочала ся боротьба, котрої історію дуже мало знаємо, але результат вкінці був той, що землї Ростиславичів злучили ся в руках здібного й оборотного Володимирка, і на західнім краю Руської держави сформувало ся сильне й впливове князївство.

Иньші династиї не мали полїтичного значіння. Полоцьке князївство, позбавлене Минського уділу, поділене між кількома князями, не мало ніякого впливу на руську полїтику; князї могли заявляти себе тільки в ролї підрядних помічників сильнійших князів, або втягати їх у свої суперечки. Дві иньші княжі династиї — Давида Ігоревича й Ізяслава Ярославича стратили всяке значіннє; перша репрезентовала ся незначним князем городенським Всеволодком, друга — синами Ярослава Сьвятополковича, також дрібними князями. Оден з них — Юрий здобуває сїй лінії доперва пізнійше трохи важнійше, хоч все другорядне значіннє.

Мстислав був посвоячений із Всеволодом Ольговичом — був його тестем, але в боротьбі його з стриєм став по стороні Ярослава — по стороні

правого, й обіцяв йому поміч. Всеволод звернув ся по Половців, але ті настрашили ся і втікли. Тоді він почав впливати на бояр Мстислава й сипати дарунками, щоб відклонити його від Ярослава. Григорій, ігумен монастиря св. Андрія (фамілійного монастиря Всеволодичів), особа дуже поважана і близька до княжої родини, особливо впливав у сім напрямі на Мстислава. Він скликав собор сьвященників (бо митрополита в Київі тодї не було), і той увільнив Мстислава від даної Ярославу присяги — аби тільки не розливала ся християнська кров. Се міг бути голос київської суспільности взагалі, не тільки підкуплених бояр, бо перспектива нової боротьби, з Ольговичами, з участию Половців, не могла її тішити. Мстислав піддав ся сьому впливу, але, як каже лїтопись, до смерти жалував, що переступив дану Ярославу присягу [3]). Всеволод Ольгович лишив ся в Чернигові, відтиснувши на другий плян не тільки Ярослава, але й синів Давида. Ярослав вернув ся до своєї Муромської волости: його лїнія після сього зовсїм відокремляєть ся від иньших лїнїй Сьвятославичів, як спеціальна муромо-рязанська династия; Давидовичі по смерти Всеволода здобувають собі назад чернигівський стіл, але слїдом сходять зі сцени, і чернигівські землї опановує родина Олега. При тій боротьбі Ярослава з Всеволодом заробив Мстислав щось і для себе — захопив пограничні з Переяславщиною чернигівські землї, т. зв. Посемє, і воно зістало ся за ним. Тут посаджено другого сина Мстислава — Ізяслава [4]).

В боротьбі галицьких Володаревичів Мстислав теж брав участь, але про неї, як і про цїлу боротьбу знаємо дуже мало. Одиноке наше джерело — Длуґош [5]) оповідає, що Володаревичі посварили ся при поділї батьківських земель. Сторону Ростислава взяв Мстислав і Васильковичі. Се вказувало б, незалежно від захланного характера Володимирка (звістного нам з його пізнїйшої дїяльности), що правда була по сторонї Ростислава, бо Мстислав взагалї показуєть ся досить справедливим чоловіком в сих князївських відносинах. Судячи по тому, що Володимирко сидїв у Звенигородї, Ростислав мусїв бути старшим братом, тому й дістав Перемишль; тут отже були б анальоґічні обставини з боротьбою Сьвятославичів, де теж Мстислав узяв сторону старшого свояка против аспірацій молодшого. Володимирка підтримував угорський король. Але його помічне військо не посьпіло, а Ростислава піддержали його союзники, і Володимирко пустив ся на переговори. У Щирці був княжий з'їзд для помирення сторін, та з нього нїчого не вийшло; про дальшу боротьбу знаємо дуже не богато, але в

результатї, здаєть ся, Ростислав таки задержав свою волость [6]). І тут, як у справі Сьвятославичів, бачимо, що Мстислав хоч і піддержує старших і правих — одначе досить слабо і мало енерґічно.

Инакше показав себе Мстислав у відносинах до полоцьких князїв. Не знати, чим вони взагалї, а особливо полоцький князь Давид Всеславич, нагнївали його. Найправдоподібнїйше, що вони не могли забути утрати Минського удїлу й пробовали його собі вернути. 1127 р. Мстислав двигнув всї сили „на Кривичів" — братів, і синів, і стороннїх князїв, „четирьма пути". Коли кілька меньших міст мусїли піддатись, Полочане теж рішили покорити ся: вони вигнали свого князя Давида, очевидно — спеціально неприємного Мстиславу, разом з синами, і просили Мстислава на його місце позволити княжити його брату Рогволоду. Мстислав пристав на се, і вернув Всеславичам їх землї, з'обовязавши їх присягою, що будуть йому послушні. Але згода потрівала не довго. Рогволод, видко, вмер слїдом по тому; до Полоцька вернув ся Давид, і полоцькі князї показались непослушними Мстиславу: вони не прийшли до нього в поміч під час його боротьби з Половцями, Коли він кликав їх „въ Рускую землю", не помогли, „но паче молвяху Бонякови шелудивому во здоровьє" (фраза неясна, вона може означати або що сї князї „бажали добра Половцям", або — се був би дальший переклад, але далеко правдоподібнїйший зміст: що вони чинили непорядки — може напади на Мстиславові землї, Бонякови на користь) [7]). Мстислав сього їм неподарував. Упоравши ся з Половцями, він вислав на полоцьких князїв військо, арештував пятьох князїв — трох синів Всеслава (Давида, Ростислава й Сьвятослава) й двох синів Всеславича Рогволода, з жонами й дїтьми, „за те, що вони не додержали присяги" і вислав на засланнє до Царгороду. Полоцьку землю взяв Мстислав собі й посадив тут свого другого сина Ізяслава, що перед тим сидїв на Посемю. Се стало ся 1130 р. і було останнїм (та й то нетривким) здобутком київської концентраційної полїтики [8]).

Про боротьбу Мстислава з Половцями, що мала бути досить тяжка, але закінчила ся повною перевагою Мстислава [9]), я вже згадував — близших звісток про неї не маємо. На західнїй границї Мстислав мав війну з Литвою. Перед тим чуємо за війни з Ятвягами, коли на Волини сидїв Ярослав Сьвятополкович (1112 р.): суздальська редакція згадує два походи його, і каже, що останнїй похід мав усьпіх. Мстислав ходив з великими

силами й попустошив литовську землю, але Литва, розбігши ся підчас нападу, пімстила ся, добивши задні полки Мстислава — військо Киян [10]).

Тим вичерпуєть ся семилїтнє князюванне Мстислава. Він умер 1132 р., 15 квітня, передавши київське князївство й свою родину в опіку брата Ярополка. Київська громада вволила волю покійного, скільки можна судити — дуже популярного князя: вислала послів до Ярополка, що сидів тодї в Переяславі „людье бо Кыяне послаша по нь”. Ярополк поспішив ся до Київа й два днї по смерти брата, без усяких перешкод був оголошений князем [11]).

Примітки

[1]) „Се бо Мьстиславъ великий наслЂди отца своего потъ Володимера Мономаха великого: Володимиръ самъ собою постоя на Дону и много пота утеръ за землю Рускую, а Мьстиславъ мужи свои посла, загна Половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богь Рускую землю отъ поганыхъ”. Іпат. с. 217-8.

[2]) Лавр. с. 280.

[3]) Іпат. с. 209-210, Лавр. с. 281-2.

[4]) Се могло б насунути гадку, що Мстислав узяв Посемє як відступне від Всеволода, але за поміч зміг би він дістати його й від Ярослава, тому я б сього мотиву йому не підсунув.

[5]) І. с. 536.

[6]) Див. про се в гл. VII.

[7]) „Молвити” значить також „чинити заколот”, „бунтувати ся”.

[8]) Іпат. с. 211-2, 217-8, Лавр. с. 283-4. В роках є тут знову ріжниця (на оден рік) між Київською й Суздальською літописю, аде хро- нольоґія Суздальської в сих роках сходить ся з 1 Новгородською, а Київська сьпішить ся на оден рік.

[9]) Іпат. с. 217.

[10]) Іпат. с. 212, Лавр. с. 286.

[11]) Київська літопись дає докладну дату: „априля въ 15, празнои недЂлЂ въ пяток”, а приїзд Ярополка — в неділю 17, і сї дати вказують на 1132 р., тим часом як у Київській літ. вони стоять під 1133 р.; в Суздальській і 1 Новгородській — 14 квітня 1132 р.

III. Упадок Київа.

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ — РІЖНІ СТАДІЇ В ПРОЦЕСЇ УПАДКУ КИЇВА; УПАДОК ПОДНІПРОВЯ; ВІДОКРЕМЛЕННЄ І РОЗКЛАД ЗЕМЕЛЬ.

Князюваннєм Мстислава закінчуєть ся перша стадія в процесї розкладу Київської держави, — та стадия, коли традиція одноцїльности і концетраційні змагання ще борють ся з сим розкладом, і то часом з усьпіхом. Ми бачили цїлий ряд князїв, як Ярослав, Всеволод, Мономах, Мстислав (одно слово — лїнія Всеволода), що завдяки щасливим для них обставинам і ще більше — своїй зручности і полїтичним здібностям, всякими правдами й неправдами вміли дуже близько зблизити ся до становища давнїх єдновластцїв: їм удавалось зібрати більш меньш значні частини комплєксу земель Руської держави в своїх руках і своє першинство між князями проявляти в дуже конкретних формах, бути головами „в отця місто” для цїлої системи земель сеї держави. Мстислав був останнїй в сїм рядї; ми бачили, що він потрапив і дещо позбирати за своє недовге князївство і ролю старшого для всеї Руської держави видержувати. Але се було в останнє. Правда, в довгім, більш нїж віковім процесї розкладу Київської держави ми стрінемо ще князїв сильних, з широким полїтичним

впливом, але їх вплив уже не був такий загальний, загально признаний, як авторітет давніх київських єдиновластців, а головно — київська традиція вже порвана: ті сильні й впливові князї не були вже київські. За періодом боротьби київської концентрації з розкладом наступив період повного ослаблення й упадку Києва як політичного центра, і ті нові сили й впливи витворюють ся вже на иньшім ґрунтї, концентрують ся коло иньших центрів.

Київ, переставши бути реальним політичним центром, не став від разу на однім рівени з иньшими політичними осередками Руської політичної системи. Він був найславнїйшим, найбогатшим містом, містом, з котрим навіть в приближенню не могли рівнятись иньші. При тім київська історична традиція все ще жила. Київський князь, хоч мало що був або й зовсїм не був сильнїйший від иньших князїв, уважав ся ще першим між ними, prior inter pares, і декотрі київські князї дійсно вміли себе поставити на становище патріархів Руської землї — бодай з моральною, коли не фактичною перевагою. Се моральне першенство Київа було причиною, що Київська земля не могла піти дорогою иньших, не могла відокремитись і стати осібним, замкненим політичним тілом під володїннєм якоїсь певної династиї. Лїнія Мстислава хотїла стати такою київської династиєю, й київська громада, київська земщина теж бажала сього, хотячи зробити Київщину таким відокремленим і замкненим політичним тїлом, як стали вже декотрі иньші землї. Але сього не позволяли иньші княжі династиї, не хотячи того морального першенства відступити Мстиславичам. З початку завязуєть ся на сїй точцї боротьба між Мстиславичами й иньшими Мономаховичами, потім сюди мішають ся, скориставши з сього роздїлу Мономаховичів, ще Сьвятославичі. Союз землї й династиї, Киян і Мстиславичів, показуєть ся безсильним супроти сих безконечних претенсій, що операють ся на союзах князїв і половецьких ордах. Київський стіл як пилка перескакує з руки на руки ріжних претендентів. Серед неустанних війн, особливо від половецьких ватаг, що наводили ріжні претенденти, страшно терпить Київська земля. Кілька разів без милосердя обдерто й самий Київ. І боротьба затихає й перестає тільки тоді, як Київ і Київщина зовсїм тратять всяке значіннє: Київ кілька разів страшно зруйновано, Київщина спустошена й поділена. Одним словом — сторони напроцесувавши ся, кидають процес, коли кошти з'їли самий предмет його.

Перші сорок лїт від смерти Мстислава боротьба йде з незвичайною силою

й завзятєм, особливо загострюючи ся в самій середині XII в. (1146-1162). Сили й запал були ще сьвіжі; Мстиславичі, молодші Мономаховичі (лінія Юрия) і дві старші лінії Сьвятославичів — Давидовичі й Ольговичі порушували в сій боротьбі небо й землю, бо й було для чого — Київ ще був дійсно центром не тільки цілої України, а й цілої Східньої Европи, сильним і богатим, — не було ще ніякої конкуренції йому. Але вже при кінці третьої чверти сього столітя виступає поволі новий політичний осередок — на Поволжу, в Ростовсько-суздальській волости, в руках Юриєвичів, з своїм нововидвигненим центром — Володимиром на Клязмі. Юриєвичі вже помітують Київом і змагаючи ся до зміцнення свого політичного впливу, пильнують тільки можливо нищити й ослабляти Київ і Київщину в інтересах видвигненого ними нового політичного осередка. З кінцем XII в. виступає новий центр — в Галицько-володимирськім князївстві, сполученім в руках старших Мстиславичів, і старша лінія Мстислава після того теж виходить з боротьби за Київ та пильнує тільки, щоб Київ не став небезпечним, не став сильним в руках якого небудь енергічного князя. За Київ борють ся далї тільки minores gentes в повнім значіню того слова — розмножені й ослаблені Сьвятославичі та ріжні молодші й бічні лінії Мономаховичів. Нарешті татарський напад в середині XIII в. приносить з собою повну крізу князївсько-дружинного устрою на середнім Поднїпровю.

Так виглядає в найзагальнїйших рисах сей процес; границями посереднїх стадій в сїм процесї політичного ослаблення й упадку Київа можна з певним приближеннєм поставити перше (1169) і друге (1203) зруйнованнє Київа, а фіналом саму середину XIII віка.

В парі з політичними причинами, зазначеними тут, ішли впливи иньших причин — кольонїзаційних і економічних, котрі тут тільки зазначую, лишаючи близші уваги в сих справах до иньшого місця. Кількома наворотами страшно пустошить ся вся близша до степів територія, той передстеповий пояс Поднїпровя, що був осїдком його економічного й культурного значіння. Та підстава, що надала виключне значінє середньому Поднїпровю — посередництво в торговлї з візантийським і орієнтальним сьвітом, усувала ся звідси, підтята рухом турецьких орд, а по части й нерозсудною політикою самих київських князїв. Економічне, господарське житє теж слабло під шкідним впливом неустанних війн, в котрих безрадно заплутала ся київська політика, та сусїдства степу, що як упир ссав кров сих країв протягом трох століт. Кольонїзаційні й господарські, торговельні й

взагалї економічні сили відливають на захід і північ в парі з формованнєм там нових полїтичних центрів. Східня торговля розвиваєть ся окольною дорогою на середнїм Поволжу. Західню й полудневу торговлю беруть у свої руки міста Волини й Галичини, а Поднїпровє упадає.

Паралєльно з упадком полїтичного значіння Київа й київских князїв розвивалось далї відокремленнє поодиноких земель. Їх центри підіймали ся й притягали до себе сили полїтичні, економічні, культурні, що давнїйше майже нероздільно концентрували ся в Київі. Дружинна верства, ся „Русь" давнїйших чужоземних записок, що служила живою звязею Київа з провінціями його, розбиваєть ся на ґрупи дружин провінціональних, що тратять з часом все більше звязь між собою та все глубше вростають в місцеві відносини, в місцеву людність. Репрезентанти книжности і штуки, репрезентанти великих капіталів і широких купецьких підприємств перестають тягнути ся до Київа, як колись, а ростїкають ся також і по тих більших провінціональних центрах, що з часом стають все сильнїйшими конкурентами Київа на тих ріжних полях. Поруч нових полїтичних центрів повстають подекуди й нові центри житя культурного, церковного, економічного. Ся децентралїзація житя як з одного боку позбавляла його інтензивности, виразистости, яку осягало воно при концентрації в однім пунктї, так з другого боку притягала до нього ширші простори, ширші сфери людности, проводила ті форми князївсько-дружинного устрою, суспільно-економічних відносин, релїґії й культури в сї ширші сфери, защіплюючи в них той, як я його назвав хемічний фермент, витворений в реторті суспільного й культурного житя Київської держави.

Процес роскладу не обмежав ся роздїлом держави на осібні землї, а переходив свої дальші стадиї в серединї вже поодиноких земель. В XI в. можна сказати — в головнім земля відповідала князївству; князь здебільшого репрезентував собою цїлу землю (а часом і кілька земель). В XII в. кожда земля, з нечисленними виїмками, перетворюєть ся в цїлу полїтичну систему, з цїлою ґрупою князївств, з княжими лїніями старшими і молодшими, з більшими і меньшими полїтичними центрами, з ріжними системами княжих відносин, одним словом — земля, як мікрокосм, повторяє в собі образ полїтичної системи земель Руської держави. (Виїмками що до сього дальшого процесу роскладу були тільки Галичина і Ростовсько-суздальське князївство, що лишаючи ся одностайними, нероздїльними полїтичними цїлостями — та й то тільки до якогось часу,

завдяки припадковим обставинам і заходам своїх єдиновластців, та ще Новгород, що фактично перетворив ся в републїку з номінальною княжою властю і виломив ся з князївсько-дружинного режіму). Розумієть ся, сей внутрішнїй росклад земель впливав ще сильнїйше на їх відокремленнє. Витворювало ся таке скомплїковане житє й відносини в серединї кождої землї, що вона все більше починає жити „своїм житєм", й інтереси та діяльність князїв, дружини, громади її все меньше виходять за границї своєї землї, а се, очевидно, ослябляло звязки — не тільки даної землї з иньшими, а й її власних частей між собою. Те що колись було вповнї реальною державною звязею, переходило на сьвідомість певної спільної полїтичної традиції, спільного права, спільної релїгії, спільної культури. Розвій сього партикуляризму тільки в части стримували впливи більших державних центрів: старого Київа і молодших: Володимира (на Клязмі) і Галича; лучили часом поодинокі землї полїтичними звязками, але не могли спинити розвою сього процесу: він розвивав ся далї, коли переривали ся й ослабляли ся концентраційні впливи там, куди вони сягали, і ріс неустанно там, куди вони не доходили. Житє, розбивши ся на, атоми, ішло в глубину провінцій, в спід суспільности, замикаючи ся все в узшій, тїснїйшій просторони, але заразом дрібнїло, блїдло й вироджувало ся — тому, що серед сеї децентралїзації й партикуляризму не могли вже відтворити ся відповідно сильні, могутні центри, які могли б заплоднювати далї новими запасами енерґії, новими поступами ідей і сил сей процес розсївання, розтїкання добутку полїтичної й культурної еволюції Київської держави.

На разї ми полишимо на боцї явища культурного й економічного житя й передовсїм прослїдимо в головнїйших моментах процес полїтичного ослаблення й упадку Київа й Київщини, аж до фіналу, — щоб потім переглянути полїтичне й культурне житє поодиноких українсько-руських земель та звернути ся до нової державної орґанїзації на Українї — Галицько-волинської держави.

ЗАПОВІТ МОНОМАХА І ЙОГО ВИКОНАННЄ; РОЗДІЛ МІЖ МОНОМАХОВИЧАМИ ЧЕРЕЗ СПРАВУ КИЇВСЬКОГО СТОЛА; ПЕРЕХОДИ ПЕРЕЯСЛАВА З РУК ДО РУК; УЧАСТЬ

ОЛЬГОВИЧІВ І ЇХ ПОХОДИ; СМЕРТЬ ЯРОПОЛКА; СТРАТИ МОНОМАХОВИЧІВ: ПОЛОЦЬК І НОВГОРОД.

Ми бачили, що Мономах, здобувши Київ (по смерти Сьвятополка), задумав зробити його отчиною свого рода, його виїмковим володіннєм. Без всяких перешкод передав він Київ по собі сину Мстиславу, поминувши иньші княжі лінії, а Мстислав — свому брату, старшому по нім, Ярополку. Обидва операли ся на співчутє землї, себто — її вищих, впливових верств, що бажали мати князїв все з Мономахової династиї, „з Володимеря племени”, — та на свої сили, чи сили своєї родини взагалї, що значно перевисшали сили всяких иньших претендентів. Дійсно, претенденти мовчки перетерпіли се. Але скоро в самій родинї Мономаха справа київського стола викликала непорозуміння, і се дало можливість і Сьвятославичам — з початку Ольговичам, а потім і Давидовичам, заявити свої претензії на Київ, що його Мономаховичі хотїли зіставити тільки для себе. Иньші лїнії Київом не інтересовали ся. Ростиславичі пильнували своєї Галичини; иньші лїнії не мали ніякого значіння, а Всеславичі полоцькі й Сьвятополковичі туровські тільки завдяки сим усобицям Мономаховичів і встигли вернути собі свої батьківщини.

Непорозуміння вийшли з питання — хто в лїнії Мономаха має дістати Київ по Ярополку ?

Ми бачили, що в двох перших поколїннях Ярославичів Київ переходив не від батька до сина, а в порядку родинного старшинства: від старшого брата до меньшого, і від меньшого брата до сина старшого брата. Мономах сей порядок перервав і передав Київ синови. Таким чином було скомбіновано старшинство родинне з порядком простим (від батька до сина). Скільки саме тут вплинули любецькі постанови і народнї симпатії до Мономахової лїнії, не можемо докладно сказати. Але бачимо, що досить подібну комбінацію обох принципів дїдичення задумали повести далї старші Мономаховичі, а здаєть ся що такий плян мав і сам Мономах: Київ переходить від Мстислава до брата його Ярополка, але по Ярополку мав вернути до Мстиславового сина, з тим очевидно, щоб зістатись на далї за Мстиславичами, бо Ярополк синів не мав.

Ярополк, сївши в Київі, передав Переяслав старшому Мстиславовому сину Всеволоду, поминувши своїх братів. Се мало означати, що Всеволод буде наслїдником київського стола по Ярополку; так се зрозуміли зараз Мономаховичі, а тільки з тим міг і Всеволод міняти новгородський стіл на переяславський. При тім, по словам лїтописи (Суздальської), Ярополк чинив в тім волю Мономаха: він „дав Переяслав Всеволоду, як присягнув був, умовляючись з своїм братом Мстиславом відповідно до волї батька, бо він (Мономах) дав їм (Ярополку) із Мстиславом Переяслав разом" [1]). Себ то, Мономах, віддаючи Ярополку Переяслав, з'обовязав передати його по переходї в Київ Мстиславовим синам, инакше сказавши — бажав, аби Київ по Ярополку вернувсь у родину Мстислава, і меньші Мономаховичі не мали нічого до київської отчини. Нема причин підозрівати сю звістку лїтописи: Ярополку чи Мстиславичам нічого б не помогло видумувати якісь апокрифічні роспорядження Мономаха, бо князї були люде розважні і знали, що добрий дружинний полк буде лїпшим документом, ніж всякі умови й тестаменти. Тому коли покликувались вони на розпорядженнє Мономаха, воно мусїло бути звістне.

Цїкаве воно се Мономахове роспорядженнє — своїми результатами головно, й небезінтересно б знати його мотиви. Можливо, що Мономаха привела до нього нездарність Вячеслава, найстаршого по Ярополку Мономаховича, котрому инакше мусїв би дістатись Київ: він міг би сю отчину тільки занапастити, випустити з рук роду. Ще можливійше, що своїм тестаментом Мономах хотїв обминути можливість непорозумінь за київську спадщину між молодшими стриями і старшими братаничами. Взагалї се була неясна точка в тодїшнїх тай усяких родинних рахунках — відносини старшинства між старшими братаничами і молодшими стриями. Пізнїйше у боярських потомків (вже в Москві) виробив ся принціп, що братанич має рівні права з безпосередно молодшим братом свого батька і більші від усїх молодших стриїв [2]), себ то в нашім випадку Всеволод Мстиславич був рівний Ярополку і мав прероґативу перед Вячеславом. Сей принціп, що теж комбінує рахунок старшинства і простої лїнїї, зовсїм конвенціональний розумієть ся, і виробивсь пізнїйше; я тільки вказую як ілюстрацію сеї неясности, що привела пізнїйше до нового конвенціонального компромісу. Дуже можливим здаєть ся менї, що Мономах своїм роспорядженнєм хотїв як раз запобігти непорозумінням і боротьбі на сїй точцї, своїм тестаментом вказавши дальший порядок і

виключивши від Київа всіх молодших братів Ярополка. Але результат вийшов як раз противний: молодші Мономаховичі як найенерґічнійше запротестували, аби братаничі мали їх виключати. Немало тут зашкодив і податливий, нерішучий характер Ярополка, що хотів усім догодити, а власне сим привів відносини до повного розстрою — „й раздьра ся вся земля Русьская” [3]).

Ярополк взяв ся до виконання свого зобовязання, скоро лише сїв у Київі. Він покликав Мстиславича Всеволода сїсти в Переяславі, і той поїхав туди, на велике незадоволеннє Новгородців, що дуже не любили такого помітування новгородським столом і були навіть зобовязали Всеволода присягою, що буде у них князем аж до смерти [4]). Новгород на разї лишив ся в його номінальній власти. Тим часом молодші Мономаховичі Юрий і Андрій, довідавши ся, що Ярополк передав Переяслав Всеволоду, зрозуміли, як і належало, що сим рішаєть ся справа київського стола: „се брат наш Ярополк хоче по своїй смерти передати Київ свому братану Всеволоду”, як переказує їх гадки лїтопись [5]), і постановили протестувати. Їх старший брат Вячеслав, що мав властиво виступати наслїдником Київа, — цїлком нездарний, сидів мовчки в своїм Турові, і на нього не було що числити. Тому Юрий з Андрієм постановляюсь робити на власну руку й власними силами; вони обіцяли і присягнули собі помагати один одному, а на випадок смерти — хто переживе, має помогти дїтям покійного брата оборонити батьківщину [6]).

Всеволод ледви встиг прибути до Переяслава, як впав на нього несподївано Юрий з полком і вигнав звідти. Київська лїтопись переказує, може анекдотичну подробицю, що Всеволод не пробув у Переяславі й пів дня: рано прибув, а перед обідом вже його Юрий виполошив. Мусїв вертати ся до Новгороду, а там його з початку не хотїли навить і приймати [7]).

Але Ярополк не хотів позволити Юрию такого насильства. Він встиг якось умовити його [8]), і Юрий, пробувши в Переяславі вісїм день, вийшов звідти, а Ярополк віддав Переяслав другому Мстиславичу Ізяславу. При тім згадують ся якісь умови й присяги між Юриєм і Ярополком, між Ярополком і Ізяславом, але нїчого навіть правдоподібного про зміст їх я не вмію сказати.

Та й Ізяславу не довго прийшлось посидїти в Переяславі: і Ярополк ще тогож самого року силоміць („с нужею”) вивів його звідси, а на його місце посадив Вячеслава. Суздальська лїтопись каже, що Ярополк зробив се за порадою братиї, з причини полоцьких подій; Ізяслав, переходячи в Переяслав, полишив у Полоцьку брата Сьвятополка, але Полочане вигнали його й посадили одного з внуків Всеслава — Василька; отже, мовляв, треба було присутности Ізяслава в Полоччинї [9]). Та така печаливість Ярополка за полоцьку волость Мстиславичів не дуже правдоподібна [10]). Скорше, Вячеслав зажадав собі Переяслава, як старший, і то мабуть не сам, а намовлений меньшими братами, що все таки боялись бути виключеними; Київська лїтопись каже навіть, що Ізяслава „вигнав” Вячеслав із Переяслава [11]). Туров віддали Ізяславу, в придачу до Минська, що ще лишивсь у Ізяслава з Полоцьких волостей; крім того Ярополк поручив князям новгородському й смоленському дати Ізяславу ще від себе подарунки, „дани Печерьскые и отъ Смолиньска дань”, і на тім помирились.

Але Вячеслав, не з власної охоти, як я підозріваю, пішовши до Переяслава, не довго витримав тут — вже на другий рік надумав іти з Переяслава: пішов звідти, вернув ся знову, але потім таки кинув Переяслав і вернувсь назад — до Турова. Тоді Юрий умовив Ярополка (десь весною 1134 р.) віддати йому Переяслав, а він знов мав віддати свої поволзькі волости Ізяславу. Віддав одначе Ізяславу тільки частину їх. Ізяслав стратив терпеливість від крутійств своїх стриїв, розсварив ся й постановив битись. Утворивсь союз — Мстиславичів-Всеволода новгородського й Ізяслава передовсїм, та Ольговичів. Ольговичі ставили собі близшою метою відібрати Посемє, забране у них за Мстислава, Ізяслав — здобути собі Ростовсько-суздальську волость; на тім опирав ся їх союз. Війна вела ся на півночи й на полуднї: Новгородцї в інтересах Ізяслава двічи ходили на Суздальську волость, Ольговичі воювали з Ярополком і Юриєм на Поднїпровю, з участию Половців, починивши великі спустошеня на лївобічнім побережу. Нарештї се закінчилось угодою — десь на початку 1135 р. [12]). Переяслав віддано найменьшому Мономаховичу — Андрію; в його руках він тратив своє значіннє кандидатури на київський стіл. Волинь (волость Андрія) передано Ізяславу, Юрий вернувсь назад на своє Поволже. Ольговичі жадали привернення волостей (Посемя): „що наш батько держав

за вашого батька, того й ми хочемо, а як не дасте, не жалуйте потім, що станеть ся [13]), але не дістали і зіставши ся без союзників, мусіли на разі замовчати.

Але спробувавши раз боротьби з Мономаховичами, Ольговичі слідом роспочали з Ярополком і його братами війну вже на власну руку. Літом 1135 р. вони, навівши Половців, попустошили Переяславщину. Ярополк прийшов її ратувати, але битва, зведена на Супої закінчила ся побідою Ольговичів: Ярополк поспішив ся, надіючи ся на свої сили, й роспочав битву, не стягнувши навіть всього війська, а дружина його, розбивши Половецький полк, приведений Ольговичами, загнала ся в погоню, полишивши своїх князів з малими силами і ті були розбиті дружиною Ольговичів. Наложив тут головою внук Мономаха Василько Леонович, син того грецького царевича-претендата, ожененого з Мономаховою донькою, богато київських бояр убито й взято в неволю: в руки Ольговичів впав „стяг" (корогва) Ярополка, і на сю корогву йшли дружини Мономаховичів і впадали в руки ворогів. Ярополк по сім нещастю мусів відступити в Київ. Чернигівське військо прийшло під Вишгород, але за Дніпро йти не відважилось і вернуло ся. Але зимою Ольговичі з Половцями перейшли Дніпро й почали пустошити околиці Київа, заходячи до Вишгорода і до Деревської землї. Ярополк, як оповідає прихильний йому літописець, стягнув був великі сили, але не схотів воюватись і зробив нарешті ту уступку, котрої добивались Ольговичі і про котру йшли переговори серед самої сієї війни: „віддав їм їх отчину, чого вони собі й жичили", то значить — Посемє. [14]) Се сталось уже на початку 1136 р. [15]). Літописець дуже похваляє Ярополка за сю неохоту до кровопролитя, але сам каже, що „благоумний" Ярополк „хулу и укоръ" прийняв від братиї й від усїх — правдоподібно натякає на незадоволеннє родини за сю податливість перед Ольговичами.

Та Ольговичі, заохочені усьпіхом, хотіли все нових здобутків, тим більше, що їм тим часом удалось було (правда — на короткий час) здобути ще й Новгород. Які конкретні задачі ставили вони собі на разї, не знати; дуже можливо, що се вони роспочинали заходи відібрати Київ, і на те була між ними умова. Як би там не було, тільки на початку 1138 р. [16]) вони почали нову війну. Напали знову на Переяславщину разом з Половцями і почали пустошити. Андрій хотів тїкати, але Ольговичі „облесливими словами

заспокоїли його” [17]) — правдоподібно, вони хотіли привести його до союзу або бодай до невтральности. Прибули нові ватаги Половців, і Ольговичі з ними пішли на Київ, але довідавши ся, що Ярополк зібрав війська, вернули ся в Чернигів. Та на сей раз Мономаховичі, занепокоєні претенсіями й успіхами Ольговичів, солідарно й енерґічно піддержали свого шефа. До Ярополка наспіли помочі від Юрия і Вячеслава, від Мстиславичів — Ізяслава й смоленського Ростислава, прийшла також поміч з Полоцька, з Галичини, з Угорщини і ватага Берендичів. З сею Страшною силою Ярополк рушив на Чернигів. Всеволод хотів тїкати, але чернигівська громада, як оповідає лїтописець, не пустила його й примусила покоритись Ярополку: — закричали (въспиша) до Всеволода: „ти надаєш ся утечи до Половців, але як волость свою стратиш, то по що маєш вертати ся? (погроза, що громада виречеть ся його). Лїпше кинь свої амбіції й проси згоди! Ми знаємо милосердє Ярополка, що він не рад кровопролитю, і для Бога прийме згоду, бо жалує Руської землї”. [18]) Всеволод послухав і дійсно послав до Ярополка „с молбою”. Ярополк прийняв перепросини. Коло Моровійська зійшли ся сторони, й уложено згоду — на чім, не знаємо, правдоподібно — на statu quo. Лїтопись знову похваляє Ярополка, що він ...благъ сый, милостивъ нравомъ, страхъ божий имѢя въ сердци, якоже и отецъ єго имѢяше страхъ божий, и о всѢмъ расмотривъ, не восхотѢ створити кровопролитья”, та сї мусіровані компліменти знову дають догадувати ся, що сю миролюбність Ярополка в княжих і дружинних кругах знов не дуже хвалили. Але консеквентна повздержливість в відносинах Ярополка до Ольговичів робить правдоподібним, що він розумів всю небезпечність династичної боротьби та робив все можливе, аби не розбудити нової боротьби, подібної до війни Олега з Мономахом.

Сим і закінчила ся полїтична діяльність Ярополка: він умер слїдом, 18 лютого 1139 р., здаєть ся — не зробивши ніяких роспоряджень що до київського стола. Як ми вже бачили, Ярополк не додержав свого зобовязання перед Мстиславом і батьком — передати свої волости Мстиславичам, бо уступив перед своїми молодшими братами. Але судячи по тому, що в останнїй війнї Ярополка піддержали й Мономаховичі й Мстиславичі, острого напруження відносин в родинї не було. Чи було отже що небудь постановлено в справі київського стола? Не знати, але можливо, що кандидатура Вячеслава на Київ була до певної міри прийнята вже при угоді 1136 р. Тільки відносини в серединї Мономахової династиї все таки

не наладились вповнї, і се дало можливість Ольговичам слїдом зробити річ яких десять лїт перед тим зовсїм неймовірну — здобути собі Київ.

Але вже й перед тим родина Мономаха понесла важкі страти завдяки свому роздїлу. Ольговичам вернули назад Посемє, се ми бачили. Крім того страчено Полоччину й Новгород. Коли Ізяслав пішов з Полоцька в Переяслав, полишивши там Сьвятополка, Полочане, як я вже згадував, скориставши з сеї нагоди, вигнали Сьвятополка, а на його місце посадили князем Василька, внука Всеслава. Правдоподібно, він вернувсь із свого заслання; пізнійше (1140) чуємо ще про двох полоцьких княжичів, що прибули з Царгорода [19]). Не знаємо, чи робив які заходи Ізяслав, щоб вернути собі Полоцьк, але вернути не вернув; йому ще лишилась якийсь час Минська волость, але потім Всеславичі й її вернули собі. Коли се стало ся, не знати; по 1133 р. не чуємо нїчого за Минську волость Ізяслава, а під 1152 р. згадуєть ся вона як волость Всеславичів. В кампанії 1138 р. бачили ми у Ярополка помічний полк з Полоцька: мабуть Всеславич піддобрювавсь, щоб його не чіпали. Але Мономаховичі мали й без нього досить клопоту. Подібним способом з їх рук трохи пізнійше втікла й Туровська волость.

В Новгороді, як я згадував, вже перехід Всеволода в Переяслав викликав незадоволеннє. Коли Всеволод вернув ся, громада під впливом пригородів Пскова і Ладоги, чимсь, видно, незадоволених на Всеволода спеціально, вигнала була його, але партія йому прихильна взяла гору, і його вернули. Війна з Суздалем, в котру потім втягнув Всеволод Новгородцїв, помагаючи брату Ізяславу, викликала у них великі розрухи. Ярополк і Ольговичі пробували впливати на Новгородцїв, притягаючи кождий на свій бік, і тим загострювали партийну боротьбу; се було причиною, що Новгородцї дуже захожувались коло того, аби помирити Мономаховичів з Ольговичами: в сїй справі вислали вони на Україну свого посадника, потім епископа. Нарештї партія противна Всеволоду взяла гору, його увязнили й вигнали, зробивши йому три закиди: не жалує смердів, хотів перейти в Переяслав, під час походу (очевидно — суздальського) перший покинув битву. На його місце противна партія посадила Сьвятослава Ольговича. Але боротьба партий ішла далї; на Сьвятослава був вчиненний атентат. В кінцї партизани Всеволода, що перебував тим часом у Вишгородї (Ярополк дав йому сю волость, як його вигнали з Новгорода), закликали його, але в Новгородї його посадити не могли; він сїв у сусїднїм Пскові, і з того в Новгородї

почалась повна усобиця, яку перервала тільки смерть Всеволода. Нарештї Новгородцї Сьвятослава вигнали й узяли князем у Юрия сина Ростислава.

Ся революция мала велике значіннє в розвою новгородського устрою. Промовчана князями, занятими тодї иньшою боротьбою, вона стала прецедентом для Новгородцїв: вони від тепер свобідно перекидають князями, а заразом власть сих князїв стає дуже незначною, обмежена кількома функціями; посадник — колись княжий урядник, останнїми часами вже виборний, стає тепер властивим правителем Новгородської републїки, а всї важнїйші компетенції переходять в руки віча. Не тільки Мономаховичі, а й взагалї Ярославичі від тепер, можна сказати, тратять Новгородську волость, і вона займає зовсїм окреме, виїмкове місце в полїтичній системі Руської держави.

Примітки

1) Лавр. с. 286.

2) Див. про се у Поґодіна ИзслЂдованія IV с. 387 і далї.

3) l Новг. с. 127.

4) 1 Новг. с. 126.

5) 1 Новг. с. 126.

6) Про се згадує Київська лїтопись вже по смерти Андрія (с. 335), тому каже тільки за обіцянки Юрия, але з'обовязаннє, певно, було обосторонне.

7) Іпат. с. 212, Лавр. 286, 1 Новг. 126.

8) Никонівська (І. 157) каже, що Ярополк наслав на нього „силу многу”, але Київська і Суздальська лїтопись дають зрозуміти, що справа була полагоджена переговорами.

[9]) Лавр. с. 286.

[10]) Я крім того маю те підозріннє, що тут у Суздальській лїтописи щось пропущено. Київська зовсїм мовчить про сей епізод і згадує тільки пізнїйше (с. 213). В Никонівській порожнї фрази (I. 157).

[11]) Іпат. с. 212.

[12]) В сих роках — 1134-6 Київська і Суздальська лїтопись спішать ся о оден рік, натомість 1 Новгородська має добрі дати, як видко в поданих у нїй означень днїв (під 1134 р.) і индиктів (під 1136). Смерть Ярополка Сузд. датує вже однаково з Новг., а Іпат. ще спішить ся.

[13]) Іпат. с. 213.

[14]) Лїтопись не називав його виразно, але що Посемє перейшло тепер до Ольговичів, видно з оповідання 1 Новг. під 1137 р., і се власне була та отчина Ольговичів, що належала „нашому батьку за вашого батька”.

[15]) 12 сїчня.

[16]) Вивожу з того, що під час сеї кампанії Ольговичі довідались про вигнаннє Сьвятослава Всеволодича з Новгорода, ще стало ся в квітнї 1138 р.

17) Лавр. 290.

[18]) Сї компліменти, розумієть ся, лишають ся на сумлїнню київського лїтописця.

[19]) Іпат. с. 217

ВЯЧЕСЛАВ У КИЇВІ І ПОХІД ВСЕВОЛОДА ОЛЬГОВИЧА. ПОЛЇТИКА ВСЕВОЛОДА; КОМПРОМІС ІЗ МСТИСЛАВИЧАМИ; ГАЛИЦЬКІ ПОХОДИ; ВСЕВОЛОД ВІДДАЄ КИЇВ

ІГОРЮ; ЗАГРАНИЧНІ ЗВЯЗКИ; ВІДНОСИНИ КИЇВСЬКОЇ ГРОМАДИ ДО ВСЕВОЛОДА.

Коли стала відома смерть Ярополка, в Київі не було нікого з князів. Першим наспів — на четвертий день по смерти Ярополка, безпосередно молодший брат, звістний уже нам з звоєї нездарности Вячеслав. 22 лютого він уже увійшов у Київ [1]), і Кияне з митрополитом зустріли його з честию та „посадили його на столї прадїда його Ярослава". Сей дуже скорий приїзд піддає здогад, що Вячеслав сидів десь по близу коло Київа й чекав київського стола, може в котрімсь з київських городів (бо з Турова ніяк не міг би так скоро поспіти), а що прибув у Київ з голими руками, значить — не надіяв ся перешкод, то з сього б виникало, що числив вперед на згоду князів. Дійсно — нї Ізяслав, нї Юрий не обзивають ся з претензіями на київськїй стіл, отже досить можливо, що Вячеслав був признаний вже кандидат, як то я вже вище казав. Тільки як Мономаховичі справді вперед згодили ся на його кандидатуру, то се була велика помилка з їх сторони, бо сам собі полишений Вячеслав ніяк не міг удержатись на київськім столї. А дійсно иньші претенденти з родини Мономаха — Ізяслав і Юрий (Ізяслав як старший Мстиславич, Юрий — як старший по Вячеславу Мономахович), не погодивши ся про київський стіл між собою, вповнї полишили Вячеслава його власним силам.

З сього скористали Ольговичі. Всеволод, довідавши ся про прихід Вячеслава й його неприготованність, на борзї, з незначною дружиною, перейшов Днїпро й увійшов у Вишгород. Се цікаво: Вишгород мав кріпкнй замок, і коли Всеволод туди увійшов без перешкоди, то очевидно, що Вишгородцї добровільно перейшли до Всеволода. Суздальська лїтопись каже, що Вишгородцї взяли навить участь в походї Всеволода на Київ. Се міг бути приготований наперед союз, так само і певне сторонництво Всеволода в самім Київі. 4 марта Всеволод приступив до Київа і зажадав від Вячеслава, аби лишив йому Київ. Для більшого враження взяв ся він палити передмістя — „почав палити двори, що стояли перед містом в Копиревім кінцї". „Киянам і митрополиту се було не мило" [2]), каже лїтописна записка, але піддержати Вячеслава Кияне теж не мали охоти, а сей гіркий князь, не маючи анї сили анї енергії для боротьби, тільки протестував: покликував ся на те, що зайняв Київ по праву, а Всеволоду,

мовляв, Київ не отчина [3]): батько його не був київським князем. Всеволод дійсно не мав ніяких прав на Київ, але він правами ніколи не журив ся, а тепер, маючи силу в руках — тим меньше. Тим часом митрополит заходив ся посередничити. Вячеслав вкінці заявив, що вертає назад у Туров. Всеволод відступив у Вишгород, давши Вячеславу свобідний вихід, а другого дня (5 марта) увійшов у Київ „с честью и славою великою", правдоподібно — зробленою йому його партизанами [4]).

Упустивши так несподівано Київ, Мономаховичі аж тепер заворушились. Вони не прийняли візвання Всеволода до порозуміння, пробували порозуміти ся між собою, щоб спільними силами вигнати Всеволода з Київа. Юрий приїздив у сїй справі в Новгород і до Ростислава смоленського — видко, шукав порозуміння з Мстиславичами. Але до порозуміння не прийшло: питаннє про київський стіл розділило Мстиславичів і Мономаховичів (специяльно — Ізяслава і Юрия) так глубоко, що вже ніколи вони не могли зійти ся в спільній акції. Всеволоду зістав ся Київ без клопоту.

Але він з свого боку дуже бажав собі порозуміння з Мономаховичами. Його становище не було веселе — з огляду на своїх близших. свояків, з чернигівської династиї. Роспочинаючи боротьбу за Київ, Всеволод притягнув до себе своїх свояків ріжними обіцянками. Воно инакше й не могло бути, бо Всеволод був узурпатором і в Чернигові, тож свою братию, особливо Давидовичів, котрим перебив Чернигів, міг тільки дуже привабними перспективами заохотити, аби помагали йому здобути Київ. Він пообіцяв Чернигів Давидовичу Володимиру, що мав на Чернигів більше права, ніж Всеволод, але пообіцяв той самий Чернигів і свому рідному (безпосередно молодшому) брату Ігореви. Свої чернигівські волости обіцяв він передати иньшій братиї, а меньшому брату Сьвятославу обіцяв здобути Переяслав. Сповнити сї всї обіцянки він не мав тепер найменьшої охоти, ба й спромоги. Перспектива — віддати все й самому зістати ся з самим Київом, у вічнім страху від Мономаховичів, на ласцї у своєї братиї, не тїшила його нї трохи.

Він уже встиг посваритись і пересварити братів, обіцявши Чернигів двом і віддавши його Володимиру. Але стати незалежним від братів міг він, тільки помирившиі ся з Мономаховичами. Він се й пропонував їм, особливо Ізяславу, та вони хотїли ще бити ся з ним. Тодї він, щоб їх пострахати і

зробити бодай щось про око для своїх братів, порозсилав своїх братів з військами разом на Переяслав — на Андрія Мономаховича, на Туров — на Вячеслава, на Волинь на Ізяслава, напустив на нього також Володимирка галицького, закликав Половців і Поляків, і пустив поголоску, що хоче забрати всї волости: відбере у Ізяслава Волинь, у Ростислава Смоленськ. [5]) Плян, розумієть ся, був за широкий, і Всеволод, як би брав ся до нього, то брав ся б инакше. З тих походів нїчого не вийшло, але Всеволод, наробивши розголосу, осягнув своє: він мав тепер чим виправдати ся перед братом Сьвятославом — що дійсно хотїв здобути йому Переяслав, а з Андрієм переяславським тим часом встиг прийти до союза, помирив ся, заімпоновавши йому великодушністю, що не скористав в пополоху, як загорів ся Переяслав під час того походу і переговорів. Але що найголовнїйше — йому удало ся порозумітись з Вячеславом і Мстиславичом Ізяславом. Вони самі звернули ся до нього, з чим — лїтопись не каже, каже тільки, що Всеволод з початку не хотїв „вчинити їх волї”, але потім роздумав ся, „що йому без них не можна обійтись”, і згодив ся. Думаю одначе, що Всеволод тільки удавав сї тяжкі вагання, бо даючи свою згоду на ті пропозиції, не мав особливого заміру додержувати свого слова. Зміст же сеї угоди можна відгадати зовсїм на певно — се була обіцянка Київа.

Ізяслав, очевидно, пішов на компроміс із старшим Мономаховичом Вячеславом і умовив ся з ним взяти Київ на спілку (як се потім і стало ся вкінцї). Ся умова між ними стала ся, десь видно, зараз по вигнанню Вячеслава з Київа. Тепер вони мусїли зажадати від Всеволода, що він їм передасть Київ після себе, і Всеволод по тих своїх нїби тяжких ваганнях вкінцї згодив ся. Так виходить з усього. Тим тільки можна пояснити тїсну солїдарність, яку ми від тепер бачимо між Ізяславом, Вячеславом і Всеволодом, за цїлий час його князювання. Ізяслав не тільки тримає з ним, але чинить його волю там, де заходили й його власні інтереси: нпр. коли Новгородцї хотїли взяти князем меньшого Мстиславича Сьвятополка, а Всеволод не захотїв сього і дав Мстиславичам відступного — Берестє, аби не брали Новгорода, то Ізяслав згодив ся, хоч против волї, бо хотїв Новгорода, для брата і потім доперва через сестру — жінку Всеволода, „випросив” у нього Новгород [6]). Очевидно, щось спеціальне звязувало Ізяслава з Всеволодом, а тим могла бути тільки справа київського стола. В звязку з умовою про Київ стояли, правдоподібно, і пізнїйші переходи

Вячеслава та Ізяслава на переяславський стіл.

Уложивши союз із Мстиславичами, Всеволод розвязав собі руки в відносинах до братів. Він рішучо не дав їм своїх чернигівських волостей (головно тут брати жадали від Всеволода Вятицької землї) [7]). Не додержав і иньших обіцянок. Коли умер Андрій в Переяславі, обіцянім колись Сьвятославу, Всеволод перевів у Переяслав Вячеслава, мотивуючи се тим, що Туров належить до Київа [8]), а в дійсности даючи Вячеславу Переяслав, мабуть, як переходову волость до київського стола; в Турові посадив він свого сина Сьвятослава. А як Вячеславу сприкрило ся в Переяславі, з огляду на претензії Сьвятослава Ольговича, що пробував його навіть силою вибити з Переяслава, і захотїло ся; назад у Туров, Всеволод перевів у Переяслав Ізяслава, а свого сина Сьвятослава посадив на Волини.

Таке поступованнє Всеволода влучило і Ольговичів і Давидовичів против нього, хоч як він зручно розлучав їх. Ольговичі були дуже роздражнені: „дає волости синови, а братів не надїлив нїчим". коли Всеволод спросив свою братию до себе на з'їзд до Київа, надїючи ся заспокоїти їх гнїв, вони з'їхавши ся під Київом, натомість уложили між собою союз против Всеволода і на тім цїлували хрест, аби спільно доходити своїх претензій, а не задоволяти ся якимись дрібницями, і не поїхавши до Київа до Всеволода, поїхали геть. Спільними силами попробували вони відібрати Переяслав у Вячеслава, але Ізяслав оборонив стрия та ще з братом своїм попустошили волости тої чернигівської фронди. Се прохолодило їх завзятє, і скінчило ся на тім, що Всеволод знову відлучив сепаратною умовою Давидовичів від Ольговичів та заткнув їм роти незначними подачками — по два городи на кождого. Всї їх нарікання на союз Всеволода з Мстиславичами, що він „обсадив ся ними, на безголовє і на „безъмѢстьє" нам і собі та заходи — розладити сей союз, були даремні.

З другого боку Всеволод, маючи за собою Мстиславичів, не дарував Юрию. У нього були з Юриєм рахунки за Новгород, бо там противна Ольговичам партія була вивела на стіл Ростислава Юриєвича, і Всеволод позволив собі докучити Юрию чим міг: забрав Остерський городок, що належав до Юрия, ще якісь його городи, і що лиш міг із його майна — конї, худобу, вівцї і т. и. [9])

Отсе сильне й авторитетне становище, яке зайняв Всеволод, завдяки союзу

з Мстиславичами забезпечивши собі свої володіння й приборкавши свою братию, — показало ся в повній силї під час війни з Володимирком галицьким. Сей князь помагав Всеволоду на Ізяслава, як той сидів на Волини, але як Всеволод посадив на Волини свого сина, Вододимирко, тримаючись традицийної галицької полїтики, зараз перемінив свої відносини: „розсварились і почали собі шукати причини”. [10]) Всеволод ходив на нього походом (в 1144 р.), аби примусити до покорности („нудяще его приЂхати къ Всеволоду поклонити ся”), і примусив дійсно, але відносини не поправились, і перед смертию Всеволод вибирав ся знову в похід, бо Володимирко забрав київське місто Прилук, на Побожу (справа одначе й сей раз скінчилась на невдалій облозї Звенигорода). [11]) Ширше про сї походи я буду говорити на иньшім місцї [12]), а тут згадую про похід 1144 р. як ілюстрацію тодїшнїх впливів Всеволода на Руси: він потрапив тоді двигнути на Володимирка трохи не „всїх руських князїв”, як каже лїтопись [13]) — тут були й Мстиславичі, й Вячеслав, і Ольговичі з Давидовичами, і Всеволодковичі (князї городенські) й в. кн. польський Володислав Герман. Дванадцять лїт тільки минуло від смерти Мстислава, і як перемінились ролї! Бідний Олег Гориславич пімстив ся над Мономаховичами бодай руками свого сина! Незвичайно зручна і перфідна полїтика Всеволода, його вічна система — розділяти й пересварювати (divide et impera!) вповнї осягнула свою мету, хоч результати її були дуже нетрівкі, а в загальній еволюції руського державного житя його діяльність мала дуже шкідний, руїнний вплив. Та все таки годї не сказати про нього, що він був „смысленъ”! [14])

Приборкавши братів за помочию Мстиславичів, Всеволод скоро з ними помирив ся. Київа він не мав наміру віддати Ізяславу з Вячеславом, хоч і обіцяв. Він хотїв його задержати в своїм родї, повторити Мономахову пробу. Але віддати сину не було що й думати, се було безнадійно! Тож Всеволод обіцяє Київ брату Ігорю, поки що в секретї; се було десь ще перед походом 1144 р., бо тодї вже Ігор захожував ся коло того, щоб придбати собі союзників на будуще і тому радив не дуже тиснути Володимирка, коли вірити лїтописи. [15]) На другий рік Всеволод постановив відкрити свої карти: він закликав братів і двох иньших претендентів на Київ — Володимира Давидовича й Ізяслава Мстиславича і заявив перед ними, що подібно як Мономах по собі передав київський стіл своїй родині —

Мстиславу, а потім Ярополку, так і він постановив передати Київ по собі свому брату Ігорю. По сїй заяві він казав князям присягнути, що вони приймають його волю й не будуть від Ігоря вимагати нічого силою.

Ся заява заскочила так несподївано князїв, що ті присягнули справдї. Ізяслав, „много замышлявъ”, як каже лїтопись [16]), заплатив Всеволоду його монетою; присягнув без найменьшої охоти додержати присяги. Тому він, мабуть, і повздержав ся від усяких нарікань і протестів — аби не звертати на себе уваги. Навіть коли в останнїх походах Всеволода — в Польщу і в Галичину він після сього не взяв участи, то те зробив мабуть не з абстіненції, а борше тому, що сї походи не годили ся з династичними звязками його й його родини.

Дїло в тім, що Всеволод Ольгович посвоячив ся був з в. кн. польським Володиславом II, видавши свою доньку Звениславу за його сина Болеслава Високого [17]) і від того часу помагав Володиславу в його боротьбі з меньшими братами Болеславом (Кучерявим) і Мєшком (Старим) — посилав свої полки йому в поміч „на братью его меньшую” [18]); з свого боку Володислав помагав у походах Всеволода на Ізяслава і на Володимирка (в 1144 р.); коли його слїдом вигнано з Польщі (1146), його син перебував на дворі Всеволода, і лише смерть очевидно не дала Всеволоду часу уступити ся за своїм сватом. Противно, Мстиславичі були посвоячені з Болеславом Кучерявим, що держав доньку Всеволода Мстиславича Верхуславу; тому під час походу 1145 р. в Польщу Ізяслав вимовив ся хоробою „разболѢ ся”, й не пішов. [19]) Подібна комбінація вийшла, здаєть ся, і з другим походом на Володимирка: угорський король Гейза помагав Володимирку в його війнах із Всеволодом; тим часом десь 1145-6 р. оженив ся він із сестрою Ізяслава Евфрозиною; тому Всеволод навіть і не кликав Ізяслава у сей похід [20]).

Покладаючи ся на свої дипльоматичні штуки, не дбаючи про приятелїв, Всеволод не дбав і про те, на що велику увагу звертав Мономах — симпатиї громади. Я говорю тут про Київ, коло котрого головно оберталась полїтика Всеволода. Ми знаємо, що він за житя Ярополка немилосердно нищив київські околиці, хоч заразом, здаєть ся, й зберав собі партію в Київщинї. Ставши київським князем, він обудив велике незадоволеннє здирством і неправдами своїх тивунів, навіть у прихильнім йому Вишгородї: „Ратша

знищив нам Київ, а Тудор Вишгород”, скаржилися по його смерти Кияне Сьвятославу Ольговичу [21]). Київська дружина мала причини бути незадоволеною перевагою чернигівських бояр і пізнійше перейшла на сторону Ізяслава [22]). З митрополитом Михаілом тож вийшли якісь непорозуміння, так що він поїхав з Київа до Царгорода і, здаєть ся, не вернув ся [23]). Треба одначе сказати, що Всеволод був на зверх дуже побожний: він поставив славний в історії нашої штуки монастир св. Кирила під Київом, церкву св. Юрия в Каневі; є пізнійша звітка, що перед смертию він сам постриг ся, з іменем Кирила [24]). Його конфлїкт з митрополитом треба отже толкувати спеціальними причинами.

Ще на одну сторону треба вказати, що мала завсїди великий вплив на симпатії Киян — відносини Всеволода до Половцїв. Ми бачили, як за зле брали Всеволодовому батьку Олегу його союз із ними. Всеволод від початку своєї історичної діяльности, то значить від війни з стриєм Ярославом, все уживав Половцїв, „наводив” їх на руські землї. За Ярополка двічи пустошив він з Половцями околиці Київа. При переході Всеволода в Київ Половцї, попустошили були Посемє [25]), і Всеволод ходив на них походом, але се не перемінило його відносин: він „наводив” їх і далї на своїх ворогів нпр. на Туровську волость, на Галичину. Се мусїло мати свій вплив, мусїло причиняти ти ся до непопулярности у Киян Всеволода і клясичної непопулярности „Ольговичів” взагалї.

Примітки

[1]) Ми маємо дві дати приходу Вячеслава: 22 (Лавр. й ин.) і 24 (Іпат.) лютого. З них може бути принята тільки дата Лавр. л., бо се було, по Київській лїтоп., „у срЂду мясопустную”, а 1139 р. середа перед мясопустною недїлею була 22; се одинока можлива комбінація.

[2]) Софійський временникь, вид. Строєва І с. 190, се місце поплутане, але се може тільки сьвідчити за автентичністю записки, що сюди заблукала.

[3]) Воскр. I с. 32; ся звістка мусить бути автентична, як і иньші доповнення сеї компіляції в сій частинї.

[4]) Іпат. с. 217, Лавр. с. 291, Воскр. I с. 32.

[5]) Лїтописи беруть сей плян серіозно (Іпат. с. 218, Лавр. с. 290), але се неможливо, занадто він скидає на (оперетку.

[6]) Іпат. с. 220-1.

[7]) Іпат. 222.

[8]) ”СЂдЂши во Києвьской волости, а мнЂ достоить” — Іпат. 1. с.

[9]) Іпат. с. 221.

[10]) Іпат. с. 225.

[11]) Іпат. 229, Лавр. с. 296-7.

[12])В гл.VII

[13]) Лавр. с. 295.

[14]) Лавр. с. 290.

[15]) Лавр. с. 226.

[16]) Іпат, с. 227.

[17]) Стало ся се 1142 р. — Іпат. с. 224.

[18]) Такі походи 1142 і 1145 рр. За сей другий похід Ольговичі дістали в дарунку м. Визну на Бугу; її взяв собі Ігорь — Іпат. с. 227.

[19]) Звістка про шлюб Верхуслави в Іпат, під 1137 р.; тут Іпатська спішить ся (порівняти дати вигнання Всеволода з Новгорода), але чи рік сеї записки треба також зредуковати відповідно до того — се питаннє. Але окрім того ще під 1141 р. є записка: „приведена бысть дщи Всеволожа в Ляхы”. Що за

Всеволодівна? Із звістки Ортлїба звіфальтенського знаємо, що жінка Болеслава Кучерявого, Русинка, при кінції 1140 чи на початку 1141 р. була вже в Польщі (Monum. Pol. hist. II. 4, про дату див. у Бальцера с. 159). Але и се не рішає справи, бо записку Київ. л. можна датувати мартом 1141 р. Можливо, що тут маємо дублєт звістки про шлюб Звенислави (тоді вибрати між 1141 і 1142 р. досить трудно), або що під 1137 р. маємо тільки шлюбну умову, а під 1141 р. — від'їзд до Польщі Верхуслави. За першою гадкою, котру приймають Линниченко (с. 60) і Бальцер (с. 160), промовляти може те, що Всеволода названо тут без близшого пояснення, і се б борше могло вказувати на київського князя. Зауважу по дорозї, що редуковати 1141 р. Іпат. л. на 1140, як робить Линниченко (с. 60), нема причини. Що до осіб чоловіків тих двох Всеволодівен рішають згадки Київ. л.: Мономаховичі звуть зятем Болеслава Кучерявого (с. 271), а Болеслав Високий, згаданий на с. 228 і правдоподібно с. 229 (хибно Володислава — замісь Болеслава) був зятем Всеволода Ольговича.

[20]) Київ. л. вправдї каже, що Ізяслав ходив 1146 р. на Володимирка (с. 228), але борше треба прийняти катеґоричну звістку Суздальської: „нарече оба Изяслава оставити дома". Про шлюб Гейзи — див. Іпат. с. 268, Marci Chron, гл. 71, Туроц гл. 66. Про час його — Гротъ Изъ исторіи Угріи и славянства с. 94 і далї; близшу дату можна викомбінувати з того, що ще в 1144 р. Ізяслав бєть ся з угорським військом, в Галичинї, а вже 1147 р. у Гейзи був син. Імя Гейзової жінки — Евфрозина приходить в актах — нпр. Fejér Codex Arpadianus II. 230; звітки про неї зібрані ще у Катони III с. 560-1.

[21]) Іпат. с. 229.

[22]) Цікава подробиця в оповіданню про весїлє у Ізяслава в 1144 р.: лїтопись каже, що до нього (в Переяслав) приїздив Всеволод „з усїма боярами і з Киянами" (Лавр. 295). Отже Всеволодових бояр уважали не Киянами, а приходнями? чи треба тут розуміти київських бояр земських? Звістка ся в кождім разї інтересна вказівкою, що Ізяслав від давна мав зносини з Киянами: тих Киян ледви аби Всеволод привів на весїлє з власної ініціятиви.

[23]) Лавр. с. 296. Противне пробував недавно довести неб. Лебединцев у статї Къ вопросу о кіев. митрополитѢ МихаилѢ — Чтенїя київ. істор. тов. т. X.

[24]) Іпат. с. 227, 457; в копії помянника, приготованого для видання в Чтеніях київського історичного товариства, але не виданого до тепер, читаєть ся: „великаго князя Всеволода кіевскаго, въ иноцѢхъ Кирилла; великаго князя Георгія, убіеннаго въ КіевѢ”. Близших відомосей про сей помянник не міг я досї добути.

[25]) Се каже Никонівська компіляція (І с. 161 і 163): се правдоподібно, бо Половцї користали з смерти кождого київського князя, щоб напасти на Русь.

СМЕРТЬ ВСЕВОЛОДА. ІГОР І КИЯНЕ. ПОХІД ІЗЯСЛАВА МСТИСЛАВИЧА; ІЗЯСЛАВ У КИЇВІ; ПРЕТЕНЗІЇ ВЯЧЕСЛАВА. ВИСТУП ЮРИЯ; СОЮЗИ КНЯЗЇВ І УЧАСТЬ ЗАГРАНИЧНИХ ДЕРЖАВ, УЧАСТЬ ЗЕМЕЛЬ. ПОЧАТОК БОРОТЬБИ, РУХ У КИЇВІ, КИЯНЕ ЗАБИВАЮТЬ ІГОРЯ; ЛЇТЕРАТУРНЕ ОБРОБЛЕННЄ СЬОГО ЕПІЗОДУ. СПРАВА РОСТИСЛАВА ЮРИЄВИЧА; ПЕРШИЙ ПОХІД ЮРИЯ; ПЕРЕГОВОРИ ПІД ПЕРЕЯСЛАВОМ. ЮРИЙ У КИЇВІ ВПЕРШЕ. ВОЛИНСЬКА ВІЙНА. ІЗЯСЛАВ ВЕРТАЄ ДО КИЇВА; ДРУГИЙ ПОХІД ЮРИЯ; ЮРИЙ У КИЇВІ ВДРУГЕ; ПОХІД ІЗЯСЛАВА 1151 Р.; ІЗЯСЛАВ У КИЇВІ В ТРЕТЄ. КОМПРОМІС З ВЯЧЕСЛАВОМ; ВІЙНА 1151 Р., ОБОРОНА КИЇВА І БИТВА НА ПЕРЕЛЕТОВІМ ПОЛЇ; КАПІТУЛЯЦІЯ ЮРИЯ І ДАЛЬШІ ДАРЕМНІ ЗАХОДИ ЙОГО. ГАЛИЦЬКІ ПОХОДИ ІЗЯСЛАВА, ЙОГО СМЕРТЬ.

Всеволод, вернувши ся з походу на Галичину, розхорував ся і виїхав з Київа під Вишгород; тут, на Дніпровім острові у нього, правдоподібно, був підміський двір, як то часто бувало у київських князів. Чуючи свій кінець, він покликав до себе братів і визначнійших Киян і поручив їм на своє місце князем брата Ігоря: „я хорий дуже, от вам мій брат Ігор, візьміть його”, як переказує сю рекомандацію київська літопись. Київські нотаблї заявили згоду. Ігор поїхав з ними до Київа, скликав віче — „всіх Киян” на княжий двір під Угорським, і тут Ігоря оголошено князем та зложено присягу. Літопись додає, що Кияне в тім поступали нещиро, але се, правдоподібно, тільки ретроспективне і хибне поясненнє, і такої „лести” не можна припускати у них тоді [1]). Другого дня, вернувши ся до Вишгорода, Ігор прийняв присягу від Вишгородців осібно — може покдадаючи особливу вагу на сей прихильний пригород. Покінчивши з громадою, Всеволод хотів забезпечити Ігоря й від претендентів і ще послав до Ізяслава і Давидовичів, пригадуючи їм присягу; ті відповіли, що тримають ся присяги. Всеволод сеї відповіди вже не почув — він вмер тимчасом, 1 серпня 1146 р [2]).

Поховавши Всеволода, Ігор тогож дня, поїхав у Київ — вокняжити ся, разом із Сьвятославом, що був його alter ego під час недовгого його князювання (Ігор був хорий на ноги, й потрібував помочи). Киян скликано на „Ярославів двір” — головний княжий двір, „на горі”, і тут знову присягнули вони Ігореви без всяких інцидентів. Але слідом сталось на Подолї вже неурядове віче, де почали люде пригадувати всякі прикрости за Всевододового панования (княжий Ярославів двір очевидно не дуже надававсь для таких дебат) і постановили зажадати від нового князя ґарантії на далї. Покликали Сьвятослава Ольговича, перед ним почали скаржити ся на Всеволодових тивунів, зажадали, аби на далї не було таких непорядків і здирств, аби судові кошти і кари були докладно управильнені і князї аби самі пильнували суду: „Ратша нам знищив Київ, а Тудор Вишгород, а ти княже Сьвятославе цїлуй нам Хрест за свого брата і за себе: коли нам буде яка кривда, то судїть нас ви самі”. Сьвятослав прирік, що кривд більше не буде, а провинників-тивунів віддав він на волю громади. На тім він присягнув, і Кияне позсїдавши з коней, на котрих сю нараду з князем відбували, також присягли ще раз на вірність Ігорю [3]). Потім „лїпші” (визначнїйші) Кияне з Сьвятославом поїхали до Ігоря, і там повторено тіж обіцянки й обосторонню присягу: Ігор присяг Киянам на те, що обіцяв в його імени брат, і на тім сї переговори скінчили ся. Тоді нарід

кинув ся грабувати того ненавистного тивуна Ратшу, за ним мечників — судових аґентів, так що Сьвятослав ледви утихомирив сей рух.

Ся умова київської громади з князем (перша переказана нам літописею, і заразом остання, переказана хоч трохи докладнійше) [4]), не вважаючи на щиру, здаєть ся, волю обох сторін, не наладила відносин громади до Ігоря. Одна з верзій каже, що Ігор не додержав своїх обіцянок народу [5]). Се можливо. Але й незалежно від того стара антипатія до Ольговичів могла поволї брати гору над пасивністю, яку київська громада показувала в останнїх перемінах князів, особливо тепер коли під рукою, в Переяславі був князь з улюбленої родини Мстислава. Певний вплив міг мати й сам Ізяслав Мстиславич, що, правдоподібно, від давна мав зносини з Киянами [6]) і тепер не залишав своїх давнїх плянів на Київ: коли Ігор, сповіщаючи про смерть Всеволода, запитав його — чи він тримаєть ся зложеної присяги, Ізяслав затримав сього посла і не дав відповіди. Сяк чи так, за кілька день настрій більшости Киян став рішучо неприхильним до Ігоря: „Кияне знеохотили ся до Ігоря й послали до Ізяслава в Переяслав кажучи: іди, княже, до нас, хочемо тебе” [7]). Се могло мати місце десь не пізнїйше як на десятий день Ігоревого князювання.

Ізяслав, очевидно, з напруженою увагою слїдив за подіями і на сей заклик поспішив ся з військом на Київ. Він перейшов Днїпро під Зарубом і сюдою подав ся на Київ, правдоподібно — рахуючи на прихильність київської людности. Дійсно, вже на березї Днїпра наспіли відпоручники Порося й „Чорних Клобуків” — турецьких кольонистів київської границї, заявляючи, що признають його князем: „ти наш князь, а Ольговичів не хочемо! іди скоро, а ми з тобою”. Слїдом наспіли й їх полки. За ними наспіли гінцї з Білгорода й Василева, далї й від самих Киян, що признавали теж Ізяслава своїм князем та обіцяли де небудь прилучити ся до нього: „ти наш князь, не хочемо бути якимсь дїдичним володїннєм Ольговичів [8]); як побачмо твою корогву, то й ми зараз до тебе”. Ізяслав перед ними і перед усїм військом мотивував своє поступованнє тим, що Всеволоду попустив як старшому шваґру, а з молодшими Ольговичами буде до загину бити ся за київський стіл: „або голову положу перед вами, або здобуду стіл дїда й батька свого”.

Тим часом Ігор, помічаючи недобре, старав ся задержати по своїй сторонї бодай Давидовичів і дав їм волости, яких вони собі зажадали. Тепер,

користаючи з обставин — взагалї граючи в сїй цїлій історії сильно нужденну ролю, — та пильнував прихилити до себе виднїйших київських бояр: покликав до себе Улїба й Івана Войтишича й сказав їм: „чим булисьте за мого брата, будете і в мене”, а Улїбови сказав: ти держи тисячу (будь тисяцьким), як держав за мого брата”. Але се було вже за пізно: бояре, розуміючи ситуацію, вже навязали зносини з Ізяславом і разом з иньшими Киянами накликали його, аби скорше приходив, поки не прийшли Давидовичі. Вони обіцяли, що з своїми полками полишать Ігоря, а заразом, як каже ворожий їм лїтописець, убезпечали своїми обіцянками Ігоря. 13 серпня Ізяслав приступив до Київа, скорше нїж до Ігоря наспіли Давидовичі. Ігор стрів його разом з полками брата Сьвятослава і другого Сьвятослава, сина Всеволода Ольговича. Київські полки в великім числї стали осторонь, і коли Ізяслав зблизив ся, перейшли до нього. Ігор одначе, не злякавши ся тим, пішов на Ізяслава з своєю дружиною, але місце було так нещасливо вибране, що його військо заплутало ся між болотами й від першого натиску Ізяслава всї розтїкли ся.

Ізяслав з великим тріумфом в'їхав у Київ. Ігоря знайшли чотири днї пізнїйше — він загруз в болотї, тїкаючи; його заковали й післали в Переяслав, де всадили в монастирський „поруб”. Бояр і дружину Всеволода й Ігоря Кияне пограбили разом з Ізяславом, позабиравши всяке майно, навіть сховане в монастирях; взагалї бояр і дружини Ольговичів вони не жалували, Сьвятослав Ольгович встиг утїкти за Днїпро [9]).

Сим розпочав ся найбільш бурхливий й найбільш докладно описаний в наших джерелах і тим інтересний період нашої давньої історії 10).

Вище я казав, що ми з усею певностію можемо припустити істнованнє за житя Всеволода умови Ізяслава з Вячеславом — взяти собі по смерти Всеводода київське князївство на спілку. Пізнїйше Вячеслав згадував, нїби Ізяслав, ідучи на Ігоря, „їдучи бити ся", заявляв, що Київ здобуває не для себе, а для Вячеслава 11), й Ізяслав каяв ся перед Вячеславом, що він, перемігши Ігоря, „не положив чести" на нїм 12). В оповіданню лїтописи про похід Ігоря, де наводить ся й промова Ізяслава до війська, нїчого не згадуєть ся за Вячеслава, але Ізяслав, коли не публично, то міг иньшими способами дати знати Вячеславу чи його сторонникам, що він робить в інтересах Вячеслава; тим можна б пояснити, що Вячеслав, довідавши ся про побіду Ізяслава, „от радости, як каже Суздальська лїтопись, забув і за Ізяслава", зараз почав розпоряжати ся спадщиною по Всеволоду: забрав собі назад городи, взяті у нього Всеволодом, а на Волини, де сидів Всеволодович Сьвятослав, посадив свого братанича — Володимира Андрієвича 13). Але Ізяслав, здобувши Київ народнїм вибором і своїм оружієм, не мав уже охоти дїлитись ним із старим нездарою, добрим хиба до чарки 14). Коли він довідав ся, що Вячеслав став розпоряджати ся волостями Всеволода, то так розсердив ся, що арештував головних дорадників Вячеслава, забрав у нього Турово-пинську волость і посадив там Ярослава, другого свого сина 15), а Вячеславу дав тільки Погорону. Але давши волю свому роздражненню і скинувши з своєї тріумфальної колїсниці нездару Вячеслава, Ізяслав зробив тим велику тактичну помилку, як прийшлось йому невдовзї переконати ся.

Давидовичі перейшли на сторону Ізяслава — за цїну новгородської (сїверської) волости Сьвятослава: хотїли її собі дістати від Ізяслава. При тім же Ігор був евентуальним кандидатом на Чернигів, де сидів тим часом Володимир Давидович і для них чистим інтересом було, аби Ізяслав як довше тримав його в „порубі". Всеволодового сина Сьвятослава Ізяслав теж хотів прихилити до себе, показував йому всяку ласку, як „свому сестричичу" й замість Волини дав йому волость на Побожу: „Бужськ і Межибож, всїх пять городів". Непримиреним зістав ся тільки Сьвятослав Ольгович, що конче хотїв увільнити брата з неволї. Та він найшов собі

сильного й користного союзника — в Юрию Мономаховичу.

Ми бачили, яку дражливість до київського стола показав Юрий за житя Ярополка. Він рішучо не годивсь, аби стіл перейшов до Мстиславичів, бо після старого Вячеслава уважав себе кандидатом і мав надію по нїм прийти на сей стіл; на сїм, очевидно, розбила ся проба союза Мономаховичів против узурпації Всеволода Ольговича. Потім Ізяслав Мстиславич, уложивши компроміс із Вячеславом (ще за житя Всеволода Ольговича), пробував порозумітись і з Юриєм. Се було по смерти Андрія, коли Юрий зістався одиноким противником компромісу Ізяслава з Вячеславом. Ізяслав тоді їздив навіть до нього, але до порозуміння знову не прийшло: очевидно, Юрий не згодивсь на Ізяславів компроміс і жадав повного виключення Мстиславичів від Київа супроти Мономаховичів [16]). Тепер, коли Ізяслав взяв київський стіл навіть без компромісу з Вячеславом, сам для себе, Юрий тим меньше міг погодитись із сим фактом. І от в сих обставинах звертаєть ся до нього Ольгович Сьвятослав, взиваючи, аби йшов на Київ, і обіцюючи йому всяку поміч, аби тільки визволив йому брата Ігоря [17]). Се було Юрию дуже на руку, і між ними станув найтїснїйший союз. Крім того Сьвятославу помагали цїлий час Половцї: він сам був оженений з Половчанкою, і його половецькі свояки — вуйки були його діяльними союзниками [18]). З другого боку Юрий придбав собі дуже цїнного союзника в Володимирку галицькім, але вже пізнїйше, десь коло 1149 р. [19]). 1150 р. сї союзи запечатано шлюбами: Володимиркового сина Ярослава оженено з Юриівною Ольгою, а Сьвятославича Олега з другою Юриівною, незвістного імени [20]).

Супроти сеї коаліції Ізяслав опирав ся насамперед на саму Київщину, далї — на сили свої й своєї родини; в її руках були: Волинь, Переяславщина, Смоленськ, Туров-Пинськ з Минськом, якийсь час, часами Новгород. Дуже користним союзником був ще ворог Юрия рязанський князь Ростислав [21]). Нарештї Ізяслав опирав ся на свої заграничні звязки: на поміч угорського короля — свого зятя, на в. кн. польського Болеслава Кучерявого — свого свояка через жінку, нарештї — чеського короля Володислава П, посвояченого теж із ним: Ізяслав зве його сватом, а посвоячив ся з ним через свого молодшого брата Сьвятополка, що оженив ся з якоюсь моравською княжною [22]). 1148 р. той король Володислав, вертаючи ся з

палестинського хрестоносного походу, був на Руси, і відси вертав до Чехії; при тій нагоді Ізяслав мусів увійти в близші зносини з ним і потому слїдом вертаєть ся до нього по поміч. Але всї сї союзники були аж надто заняті своїми клопотами, аби могти енерґічно підпомагати Ізяслава. Тільки Ґейза, хоч як зайнятий боротьбою з Візантиєю, знаходив час помагати свому шуринови, дарма що від нього не міг мати собі помочи: тут окрім оглядів на претензії Бориса [23]) могли впливати просто особисті впливи, тим більше, що шлюб Ґейзи з Евфрозиною був скріплений потім іще шлюбом меньшого брата Ізяславового Володимира з донькою Ґейзового вуя бана Уроша, опікуна і дуже впливового дорадника Ґейзи, першої особи по нїм в Угорщині [24]).

Сей союз Ізяслава з Ґейзою звязав боротьбу руських князїв за Київ з полїтичною ситуацією центральної Европи. Кінець 1140-х років і дальші наповнені боротьбою угорського короля Ґейзи з візантийським цїсарем Мануілом за сербські землї. При тім союзником Візантиї був нїмецький цїсар (а властиво король) Конрад і чеський король Володислав, тим часом як Угорщина була в союзї з иньшим ворогом Візантиї — Рожером сицилїйським, а через нього і з ґерманськими Вельфами, ворогами Конрада. Проти Угорщини Мануіл мав союзника в Володимирку галицькім, своїм свояку; є вказівки також на якісь близькі звязки Юрия з двором Мануіла [25]). По всякій правдоподобности, війни Мануіла з Ґейзою стояли в певних звязках з кампанїями на Руси, але джерела для історії сеї полїтики дуже бідні, й грецькі історики Кіннам і Никита Хонїят [26]) дають тільки натяки на такі звязки, кажучи нпр., що йдучи в похід 1151 р. на Сербію, Мануіл користав з неприсутности Ґейзи, бо Ґейза був саме тоді в Галичинї, і тільки під час самого походу Мануіл довідав ся, що Ґейза, упоравши ся з Володимирком, іде на нього; сучасник Кіннам додає, що Мануіл при тім мав замір укарати Ґейзу за те, що він напав був на Мануілового союзника Володимирка [27]). То у всякім разї певно, що походи Мануіла були великою перешкодою замірам Ґейзи — помагати Ізяславу в його справах, і про се нераз згадує виразно наша лїтопись [28]).

Так уложили ся сили обох партій. Скільки запамятала історія, старий Київ не був іще сьвідком такої скомплїкованої полїтичної системи, такої безконечної сїти союзів і контр-союзів. Всї майже князївства давньої

Київської держави, хоч відокремлені вже, брали діяльну участь в сій боротьбі за Київ — від Новгорода до Переяслава, від Суздаля до Галича; крім княжих союзів і рахунків входили в гру змагання громад-земель до певних своїх політичних цілей — Київської до замкнення в осібну цілість, Переяславської — до відокремлення від Київа й Чернигова, Туровської до відокремлення від Київа, і т. и. З поза системи земель давньої Київської держави відограють більше або меньше замітну ролю Польща, Угорщина, Чехія, Візантия, не кажучи вже про Половців.

Вертаємо ся до самої боротьби.

Діставши заклик від Сьвятослава, під осінь 1146 р., Юрий зараз забрав ся до походу, але на разї його задержав рязанський князь, союзник Ізяслава, на його прошеннє ударивши на землї Юрия. Ізяслав з Давидовичами тим часом забрали чернигівські волости Сьвятослава й пограбили, понищили його двори й хутори, збіже й стада і всяке майно. Не можучи їм противустати, Сьвятослав мусїв тїкати у вятицькі лїси, а волости його Ізяслав передав Давидовичам. Але Юрий дуже скоро управив ся з Рязанею і зробивши діверзію з Сьвятославом на Новгород і Смоленськ, аби відвернути молодших Мстиславичів, заразом, на початку 1147 р. післав своє військо на Давидовичів. Сьвятослав разом, без одної битви вернув свої волости: посадники Давидовичів самі повтїкали перед Сьвятославом; Давидовичі настрашились і перейшли до Сьвятослава, а навіть, як казали на них — мали замір зловити Ізяслава або убити [29]). Се між иньшим привело до події, одинокої в цїлій київській історії: Кияне вбили Ігоря Ольговича.

Ігор, як я згадував, з початку був всаджений до монастирського поруба в Переяславі, потім випросив у Ізяслава, аби йому дозволив постригтись, бо він хорий і не надїєть ся жити. Ізяслав увільнив його, як каже прихильний йому лїтописець — навіть не обовязуючи його дїйсно постригти ся. Ігор, трохи відійшовши, дїйсно постриг ся в схиму в київськім монастири св. Федора, фундованім Мстиславом: може Ізяслав призначив йому сей монастир як свій фамілїйний, найбільше йому певний [30]). Тут Ігор перебував до осени 1147 р. Коли Сьвятослав став брати гору над Давидовичами, Ізяслав задумав плян загальної кампанїї: з півночи мали ударити на Юрия з Новгорода і Смоленська, а він з Давидовичами з

полудня [31]); до участи в сїм походї Ізяслав візвав і київську громаду. Але Киянам ся сварка Мономаховичів між собою була дуже немила супроти претензій Ольговичів на Київ, хоч до Юрия не мали Кияне нїяких симпатій [32]), і їх прихильність була вся по сторонї Ізяслава. Тож вони заявили Ізяславу, що на Ольговичів готові йти всї радо „и с дЂтми", а на Юрия — „Володимире племя" не підуть, й Ізяславу не радять тримати з Давидовичами, а лїпше помирити ся з Юриєм. Ізяслав, діставши сю відмову, закликав до походу тільки охочих,назбиралось їх богато, і він з ними пішов в поміч Давидовичам. Але на дорозї Ізяславу донесли про переміну: Давидовичі уже сприсягли ся з Сьвятославом і на нього змовили ся — зловити або вбити його. Ізяслав зараз перемінив свій плян — постановив перенести всї сили на полудень проти нової коалїції, та покликав до себе брата Ростислава, поручивши йому разом з тим урядити діверзію на Юрия від Новгорода, Смоленська й Рязани, аби здержати його від участи в полудневій кампанїї. При тім він захотів використати недавню заяву Киян про готовність іти на Ольговичів навіть „із дїтьми" — послав сповістити їх про „лесть чернигівських князїв" і завізвати до походу на „Ольговичів" всїх „от мала и до велика".

В Київі на час своєї неприсутности Ізяслав лишив свого брата Володимира. Отже поручив свому послови звернути ся до Володимира, митрополита Климента і тисяцького Лазаря і попросити їх скликати Киян на віче, аби посел міг їм оповісти зміни, які зайшли в полїтицї Ізяслава, та переказати його порученнє. Кияне зійшли ся „отъ мала и до велика" на подвірє київської катедри, св. Софії, і посол Ізяслава передав їм привіт від князя — цЂловалъ вы князь свой", і його порученнє: „Як вам казав, хотїв я з своїм братом Ростиславом та з Володимиром і Ізяславом Давидовичами іти на свого стрия Юрия і вас із собою закликав, та ви тодї минї сказали: „не можемо зняти рук на Володимирове племя, на Юрия, але на Ольговичів і з дїтьми підемо з тобою". Отже я вам тепер даю знати: Володимир Давидович, і Ізяслав, і Всеволодич Сьвятослав, котрому я стільки зробив доброго, цїлували були минї хрест, а тепер потайки від мене цїлували хрест Сьвятославу Ольговичу, посилали до Юрия і лесть зробили супроти мене: хотїли мене зловити або убити за Ігоря, але Бог мене заступив і честний хрест, що вони минї цїлували. Отже, братя Кияне, тепер що сьте хотїли, що минї обіцяли — ідїть зі мною ік Чернигову на Ольговичів, зберайте ся від малого до великого, хто має коня — на конї, хто не має коня — у човнї; бо

вони не тільки мене самого хотїли вбити, але й вас викоренити". Ся пропозиція стрічена була з загальним співчутєм. Кияне сказали: „радієმо, що Бог виратував тебе, брата нашого [33]), від великої лести; підемо всї за тобою і з дітьми, як ти собі бажаєш!" Але один чоловік сказав: „за князем нашим підемо раді, але перше про се подумаймо, як то раз були за Ізяслава Ярославича зробили лихі люде: вирубали з поруба Всеслава й поставили собі князем, і богато злого з того було нашому місту. А тепер от Ігор, ворог нашого князя, навіть не в порубі, у св. Федора! Убиймо наперед його, а тодї підемо за нашим князем на Чернигів — кінчити з ними!" Сї слова серед загального роздражнення на Ольговичів упали як на порох. Даремно Володимир втримував людей, представляючи їм, ще убийство Ігоря буде неприємне Ізяславу, даремно умовляли митрополит, тисяцький, — Кияне казали: „то вже ми знаємо, що по доброму не скінчимо з тим племенем (Ольговичами), анї ми, анї ви" і з криком кинули ся до монастиря св. Федора, де був Ігор. Се було поблизу. Володимир кинув ся остеречи Ігоря, але маса народу зайняла міст, що лучив Софійську гору з старим городом, де стояв манастир св. Федора, і він мусїв об'їздити кружною дорогою, а люде тим часом прибігли до монастиря і заставши Ігоря в церкви, під час служби, виволікли відти [34]). Володимир наспів, коли його виводили з брами манастиря і накривши його своїм плащем пробував умовити людей, аби не били Ігоря. Люде не слухали й били Ігоря, бючи помилкою й Володимира, що хотїв його заслонити собою, але все таки удало ся вихопити Ігоря з їх рук і умкнути до сусїднього двора вдови кн. Мстислава. Браму зараз замкнено, а Ігоря сховано до сїней. Але люде слїдом наперли, виломили браму Мстиславового двора і побачивши Ігоря, виволікли його з сїней і на сходах почали бити — били, доки не стратив притомности. Потім обдертого, півголого потягнули за ноги через Бабин торжок на княж двір і тут добили, а потім відвезли тїло возом на подільське торговище й покинули тут [35]).

Сей нечуваний факт, довершений в горячцї незвичайного роздражнення, зробив велике вражіннє. Зараз наступила реакція. Ігоря признавали сьвятим, мучеником. Уже коли він лежав на подільскім торзї, „человЂци благовЂрнии" брали собі його кров і кусники одїжи, як релїквії; оповідали про чуда над його тїлом, а слїдом його смерть описано вже звичайним аґіоґрафічним, шабльоновим способом (в лїтописях ми маємо вже слїди

двох таких оповідань) [36]). Ізяслав дуже був незадоволений сею подією й супроти можливих обвинувачень заявляв свою неповинність в смерти Ігоря. Неповинність його дійсно не підлягає сумнїву, але побоювання обвинувачувань не були даремні: дійсно, Ольгович Сьвятослав називав потім Ізяслава убійником його брата [37]).

Ся несподївана подія перебила, здаєть ся, той уплянований похід Киян. Ізяслав, діждавшись брата Ростислава з Смоленська, в осени попустошив полудневу Чернигівщину, а зимою вибрав ся знову й попалив наднїпрянські околиці Любеча, де була „вся жизнь" чернигівських князїв. Давидовичі і Ольговичі не відважили ся виступити проти нього, кликали Юрия в поміч, та даремно. Юрий вислав тільки сина Глїба, і той опанував Посемє та пробував кілька разів опанувати Переяслав, де Юрий мав прихильників, але проби сї не удали ся. Сам Юрий не пішов — може зайнятий новгородською діверзією. Давидовичі й Ольговичі вкінцї зневірили ся в своїй справі й розпочали переговори з Ізяславом, „післали своїх послів до Ізяслава Сьвятославича, просячи мира і так кажучи: „так було за наших дїдів і батьків наших — миръ стоить до рати, а рать до мира (очевидно — приповідка), а тепер до нас не май жалю, що ми були встали на рать (зачали війну): шкода нам було нашого брата Ігоря й ми до того змагали, аби ти пустив нашого брата, а що вже нашого брата убито — пішов до Бога, де й усїм нам бути і Богови нас судити, то доки вже нам губити Руську землю? лїпше б нам уладити ся". Ізяслав і його союзники прийняли сю пропозицію прихильно. В осени 1148 р. уложено згоду: Сьвятославичі зобовязали ся забути справу Ігоря й нїчим не ворогувати на Ізяслава. По тім відбув ся з'їзд князїв під Київом у Городку, але приїхали тільки Давидовичі, Сьвятославів обох не було.

За те був тут син Юрия — Ростислав. Ізяслав пильнував перетягати до себе Юриєвих синів, котрих він посилав проти нього. Чи хотїв він тим ослабити стрия, чи піддобрити ся до нього, давши волости в „Руській землї" його синам — не знати; досить, що він закликав до себе Глїба Юриєвича [38]), а тепер не знати, чи на його заклик [39]), чи з власної ініціативи, прибув до нього старший Юриєвич — Ростислав [40]), Ізяслав прийняв Ростислава ласкаво, дав йому волость на Побожу, що мав перед тим иньший анальоґічний своячок — Всеволод Ольгович, а виряжаючись потім в похід на Юрия, лишив його „стерегти Руської землї". Але потім казали, що

Ростислав використав свій побут для збирання партиї свому батьку.

Упоравшись із Сьвятославичами, Ізяслав задумав докінчити свій тріумф і упорати ся з Юриєм, тим більше, що той „обиджав" Новгород, де тоді сидів другий Ізяславів син Ярослав. На згаданім з'їзді в Городку було умовлено, що зимою Сьвятославичі наспіють з полудня, а Ізяслав з Новгороду, брат його Ростислав із Смоленська, і стрінувши ся на Поволжу рушать разом на Юрия. Ізяслав дійсно виконав сей плян, але Сьвятославичі не додержали обіцянки: їх капітуляція перед Ізяславом не була щира і тепер вони чекали, чим скінчить ся війна Ізяслава з Юриєм, щоб відповідно до її результату прилучитись до сього чи до того. Ізяслав з братом Ростиславом тільки попустошили верхнє Поволже і більше нічого не доказали.

Коли Ізяслав по тім вернув ся до дому, йому донесли, що Ростислав Юриєвич копає під ним, підмовляє на нього Чорних Клобуків і Киян. Ізяслав закликав його до себе й переказав, що чув. Ростислав жадав суду, але Ізяслав побачив тут скритий намір дальшої інтриґи — „хоче мене пересварити з християнами (суспільністю київською) або з поганами (Чорними Клобуками)" („хотя мя заворожити зъ хрестьяными или погаными"), і без суду, з безчестєм виправив Ростислава до батька, відібравши дану йому волость й арештувавши дружину його і майно. Суздальська лїтопись уважає поголоску на Ростислава неправдивою [41]), але той факт, що Ростислав, прибувши до батька, дійсно зараз похвалив ся перед ним, що Юрия „хоче вся Руська земля і Чорні Клобуки", піддає гадку, що Ростислав може й не був тільки пасивним слухачем сих заяв прихильности до Юрия. У всякім разї ся вість рішучо вплинула на Юрия: знаючи, що він має прихильників в Переяславщині, де коло того попрацював другий Юриєвич — Глїб, і в самій Київщині, а мавши знову доказ, як Сьвятославичі невірно тримають ся Ізяслава, чекають лише зміни ситуації, він рішив ся виступити з усею енергією з своїми претензіями на київський стіл.

Тепер наступає найбільш інтензивна стадія сеї боротьби, що з своїм широким розмахом не має собі пари в історії давньої Руси. Не рахуючи навіть тих звязків, які лучили її з европейською полїтикою, ся напружена боротьба князів з участию всїх земель Руської держави, з виїмком хиба Полоччини, і з великою активністю земських громад, зістаєть ся памятним явищем.

Юрий рушив зараз, при кінці липня 1149 р., закликавши в поміч Половців. Він пішов звичайною дорогою, через землю Вятичів на Переяслав. Давидовичі зістали ся на сей раз при Ізяславі. Ольговичі зараз прилучили ся до Юрия; Сьвятослав на вість про похід Юрия вислав до нього посла, питаючи ся, чи серіозно воює, і діставши відповідь, що Юрий за повойованнє своєї землї й безчестє свого сина хоче мстити ся до кінця — з тим щоб або честь свою вернути, або голову зложити [42]), виступив з свого союза з Ізяславом. Не вважаючи одначе на такі рішучі запевнення, Юрий не мав охоти доводити до війни й надїяв ся, що Ізяслав піде на компроміси; він хотїв дістати від нього Переяслав відступного, але Ізяслав на компроміси йти був не охочий, хоч Юрий своїм походом захопив його досить неприготованим: брат Ростислав ще не наспів до нього з свого Смоленська,а Кияне, як ми знаємо вже, не хотїли брати активної участи в сїй боротьбі Мономаховичів між собою. Ізяслав толкував ся перед ними, що він помирив ся б із Юриєм, як би той ішов сам. Коли ж бо йде з Половцями й Ольговичами; але даремно порушував він такими арґументами найдражливші струни Киян, вони повторяли: „мирись, княже, ми не підем". Тільки запевнивши, що йому треба війська лише на те, аби заімпонувати ворогови й привести до доброї згоди, що до війни не прийде, і він в Юриєм помирить ся, — нахилив Ізяслав на рештї Киян до того, що вони пішли з ним у похід.

Діждавши ся Ростислава і Давидовича Ізяслава, Ізяслав пішов з ними під Переяслав, де стояв Юрий. Перед битвою Юрий запропонував, щоб Ізяслав відступив Переяслав його сину, то він лишить Ізяславу Київ: „от, брате, ти на мене приходив і землю мою повоював, і старійшинство з мене зняв (відтиснув від Київа)! але, брате і сину, — для Руської землї і для християнства — не проливаймо християнської крови... Дай минї Переяслав, нехай я посажу сина в Переяславі, а ти сиди, „царствуй" у Київі! Як же не хочеш того минї зробити, то нехай Бог то рішить"... Ізяслав не згодив ся й не схотів входити в ніякі переговори, не услухав і епископа переяславського, що сповняючи обовязок духовенства — стримувати від кровопролитя, з слїзми просив його помирити ся з Юриєм. „Надїяв ся, каже лїтописець, на множество свого війська і казав: „добув я своєю головою Київа і Переяслава" (в значінню: ніхто до того не має права). Воно й справдї відступати Переяслав і сажати собі під бік Юриєвича, не маючи довіря до миролюбности і словности Юрия, було трудно. Юрий одначе далї

оминав битви, і думали вже, що він без битви відступить від Переяслава. Ізяслав надіючи ся на свої сили, рішив не дати йому відійти й перейшовши за Трубеж, приступив до його табору. Під той час якийсь дизертир (перескокъ) утік з Юриєвого табору, Юриєві вояки погнали за ним, а Ізяславові чати прийняли се за рух Юриєвого війська й дали алярмові крики (рекуче: „рать” !). Обидва війська вийшли против себе, але Юрий не атакував, і простоявши до вечера, став відступати назад до свого табору. Та Ізяслав, заохочений сею нерішучістю, пішов за ним слідом. Спровокований Юрий прийняв битву [43]). Та тут показали ся результати роботи Юриєвичів на Україні. Коли наблизилось військо Юрия, Переяславці перейшли до нього, кажучи: „Юрий нам князь, свій, його варто було пошукати далеко!” Се відняло дух у київських полків, тим більше, що і тут, як ми бачили, не було теж охоти до війни з Юриєм, а Ізяслав попросту здурив Киян.

Перші пустили ся тїкати Поршане, серед котрих пробував і котрих мав бунтовати син Юрия Ростислав. За ними пішли в ростіч Кияне і тим змусили й Ізяслава відступити. Юрий зараз зайняв Переяслав, а звідти рушив на Київ і став за Дніпром під містом. Ізяслав, наче добрий, запитав Киян, чи будуть вони його боронити, але Кияне упросили його, аби не втягав їх у дальшу війну, не маючи сил, і тим часом полишив Київ, а при першій нагоді знову обіцяли стати по його стороні. Їх слова перейняті гіркою резіґнацією: „Панове наші князї, сказали вони Ізяславу й брату його Ростиславу, не погубіть нас до решти. Наші батьки й брати тепер на побойовищі — одні взяті в неволю, иньші побиті, і зброю знято. Їдьте ви в свої волости тепер, аби нас усіх не побрали в неволю. Знаєте самі, що ми з Юриєм не будемо добрі; як пізнійше де побачимо ваші корогви, зараз при вас станемо”.

Ізяслав послухав і подав ся на Волинь, а Юрий вступив у Київ. „Множество народа” стрінуло його, правдоподібно — щоб відвернути звичайні наслїдки неудачі — грабованнє города, і навіть показувало „радость велику”. Юрий сїв „на столї свого батька”, роздавши київські пригороди своїм синам, а старшого — Ростислава посадивши в Переяславі [44]). Він, як каже київська лїтопись, думав, що як опанував Київ, то вже й усе на тім скінчило ся [45]).

Тим часом і Ізяслав, і Кияне уважали побіду Юрия тільки хвилевим нещастєм. Ізяслав звернув ся зараз до свояків — до угорського короля

Ґейзи, до польського в. кн. Болеслава, до чеського князя Володислава. Чеський король пообіцяв, але, здаєть ся, на обіцянці й скінчилось; з Угорщини і Польщі Ізяслав дістав поміч, а Ґейза окрім того обіцяв задержати Юриєвого союзника — галицького князя Володимирка. Крім того Ізяслав, мудрий по шкоді, для збільшення своїх шансів хотів поновити свій компроміс із Вячеславом. Але хоч Вячеслав з біди помагав йому, поки він сидів у Київі [46]), тепер рішучо спротививсь і кликав у поміч Юрия, що йому теж подавав надію на Київ [47]). На заклик Вячеслава Юрий дійсно наспів на Волинь, а з Галичини підійшов Володимирко. Ізяславові союзники супроти таких сил стратили охоту до активної помочи в боротьбі й обмежили ся посередництвом; „убояша ся Ляхове і Угре". Юрий за посередництво подякував, але прийняти не прийняв, зажадав, аби Ізяславові союзники йшли до дому і полишили переговори їм самим. Союзники поспішили ся се сповнити. Ізяслав пристав на таку згоду, що забезпечала йому Волинь і Новгород із усіми його данями (що повідбирав був Юрий). Але Юрий, підождавши, поки союзники Ізяслава забрались, розірвав переговори й на ново розпочав війну, сподіючись відібрати від Ізяслава Волинь. Одначе облога Луцька не пішла йому добре, а й союзники Юрия не радо бачили дальшу війну і радили йому мирити ся. Вячеслав бояв ся, що як Юрий, не довівши до згоди, піде до дому, то буде йому ще гіркий сьвіт від Ізяслава, а Володимирку, як звичайно, не хотіло ся, щоб Волинь опинилась у Юрия.

Все се й привело нарешті до згоди на проєктованих ранійше умовах; уложено її десь на початку весни 1150 р. Вячеслава Юрий закликав до Київа; літопись каже, що він хотів його посадити в Київі, але бояре відрадили, що мовляв Вячеслав однаково не вдержить Київа, не буде анї тобі анї йому". В результаті Юрий посадив його в Вишгороді, а його Погоринську волость узяв собі і посадив там сина. Чи мав одначе Юрий дійсно щирий замір передати Київ свойому нездарному брату, — хоч би в ролї соправителя, річ не певна; чи не викрутив ся він тільки тою мудрою радою бояр в дійсности. У всякім разї Вячеслав таким його вчинком був дуже ображений і пізнійше пригадував Юрию, як він обіцяв дати йому Київ, ідучи під Переяслав, а потім і Погорину відібрав [48]),

Таким чином Ізяслав увільнив ся від находу ворогів. Того лише й треба йому було на разї. Згоду переступив слїдом сам Юрий, не дозволивши

Ізяславови відшукувати річей заграблених по переяславській битві його вояками, а се було йому забезпечено умовою. Ізяслав заявив стриям, що признає тим умову скасованою [49]). З Київщини тим часом приходили до нього заклики, аби прибував [50]). Зложивши з себе отсею заявою „хрестноє цЂлованіє”, присягу попередній умові, він не гаючи ся, несподіваним нападом захопив Погорину, звідти пройшов в полудневу Київщину „в Черныя Клобуки”, і Чорний Клобук зараз пристав до нього „з великою радістю, із всіма полками”. Юрий нічого не підозрівав і довідав ся про похід Ізяслава тоді, як вже пізно було щось робити для оборони, й утїк за Дніпро в свій „Остерський городок”, теп. Остер, що був його старим гнїздом на Україні.

У Києві Ізяслав застав Вячеслава: як Юрий тікав з Києва, він приїхав сюди з свого Вишгорода й сїв на Ярославовім дворі, як князь. Кияне, вийшовши в великім числї на зустріч і повитаннє Ізяслава, дали йому знати про сей вчинок Вячеслава і заявляли, що Вячеслава не хочуть, а хочуть Ізяслава: „ти наш князь! їдь до святої Софії, сядь на столї свого батька і дїда”. Ізяслав зажадав від Вячеслава, аби вийшов із Києва: „я тебе кликав сїсти в Києві, а ти не схотів, а тепер може хочеш скористати з того, що твій брат (Юрий) виїхав, то сїдаєш в Києві? Їдь но до свого Вишгорода”. Вячеслав попробував геройствувати, відповів Ізяславу, що не поїде з Києва, може він його убити, коли хоче, на місцї. Заносило ся нїби на траґедію, але в Вячеславі не було нїчого траґічного з роду. Коли Ізяслав, „поклонивши ся св. Софії” й сповнивши церковну частину звичайної церемонії „вокняжения”, поїхав на Ярославів двір, він застав Вячеслава на сїнях двора — старий держав позицію. Серед Киян, що великими турмами окружали Ізяслава, вже почали підносити ся ради — вхопити Вячеслава, підрубати сїни під ним і т. и., але Ізяслав повів справу добром — пішов сам на сїни до Вячеслава, поклонив ся й просив, аби не дражнив людей і не доводив до лиха, а відложив переговори на пізнїйше. Вячеслав від разу розмяк, признав, що він сам відкинув пропозицію Ізяслава й не може претендувати на Київ, й уступивши ся з двора, поїхав назад до Вишгорода [51]).

Але Ізяслав захопив Київ з невеликими силами, завдяки лише свому несподіваному нападу. Юрий же почав зараз стягати на нього союзників — з одного боку галицького Володимирка, з другого — Ольговичів і

Давидовичів, що тримали також з Юриєм, від коли він опанував Київ; покликав і Половців до помочи. Ізяслав згадав тодї за Вячеслава і за колишнїй компроміс: Вячеслав мав добрий полк дружини, а крім того міг леґалїзувати його становище в Київській землї, як найстарший з Мономаховичів, супроти молодшого — Юрия. З боярами поїхав Ізяслав до Вячеслава у Вишгород і закликав до Київа — сїсти в Київі самому, а йому — Ізяславу дати якусь київську волость. „Ти минї як батько, от тобі Київ, от і волость (київська), що тобі подобаєть ся візьми собі, а иньше минї дай". Вячеслав почав від того, що знову розсердив ся: „чому ти тодї не дав (як Вячеслав був сїв у Київі), і я з великим соромом мусїв їхати з Київа? а тепер як одна рать іде з Галича, а друга від Чернигова, то ти минї даєш Київ". Але Ізяслав знову пригадав, як він сам давав йому Київ, а Вячеслав не взяв, і тепер знову дає: „люблю тебе як батька, і кажу тобі тепер: ти минї батько, а Київ твій, їдь до Київа". Вячеслав змяк від сих слів і уложив умову з Ізяславом, заприсяжену цїлованнєм хреста на гробах Бориса і Глїба, що стояли в Вишгородї: „Ізяславу мати Вячеслава за батька, а Вячеславу Ізяслава за сина". Бояре обох князїв присягли на тім, щоб їх не сварити, а „добра хотїти" обом. Після сього Вячеслав передав свій полк Ізяславу.

Ізяслав по тім зараз, зібравши Киян, з невеликими помічними полками Угрів і Поляків, що мав з собою, пішов борше на Володимирка, бо той вже наближав ся до Київа. За Стугною він стрів його і хотїв дати битву, не діждавшись навіть Вячеславового полку. Але його сили були за малі, Чорні Клобуки, побачивши велике військо Володимирка, настрашили ся й почали умовляти Ізяслава, аби дав спокій і уступив ся: „княже, сила його велика, а у тебе мало дружини, не погуби себе і нас! ти наш князь! як будеш мати силу, ми з тобою будемо, а тепер не твій час, їдь собі геть". Ізяслав не хотїв, пробував взяти їх на рицарські почутя: „лїпше, братя, умремо тут, анїж узяти на себе такий сором!" Але дарма. Кияне також казали Ізяславу відступити, а коли він не услухав, почали тїкати, Чорні Клобуки також, й Ізяслав мусїв тїкати також. Ся несподївана втїкачка так здивувала Володимирка, що він підозрівав тут якийсь підступ і не відважив ся гонити.

Вячеслав тим часом встиг спровадити ся на Ярославів двір — принаймні встиг тут пообідати з Ізяславом. Поки вони обідали, надійшов над Днїпро з лївого боку Юрий з військом. Кияне, бажаючи, аби він скорше опанував Київ і не дав пограбити місто Володимирковому війську [52]), кинули ся на човнах („насадах") перевозити Юрия і його дружину на Поділ. Побачивши,

з Ярославового двору сю процесію, Вячеслав з Ізяславом сконстатували, з тою холоднокровністю, яку виробляли собі князї в сих вічних війнах, що тепер „не їх час”. „Їдь собі, батьку, у свій Вишгород, а я поїду у свій Володимир, а по тім — як Бог дасть”, і поїхали.

Другого дня прийшов Володимирко. Юрий стрів його під містом і прийняв з великою гостинністю. Київа Володимирко дійсно не рушив, як волости союзника, поїздив по церквах і монастирях, поклонив ся; з Юриєм „сотвориста любовь велику”, і з тим поїхав до дому. Але вертаючи ся, Володимирко побрав міста в полудневій Волини. Попробував взяти й Луцьк, але се не удалось, і він пішов в Галичину. Ціла ся історія відограла ся в дуже короткім часї: на початку весни Ізяслав уложив свою згоду з Юриєм, а не дальше як в перших днях вересня Юрий уже знову був у Київі: Половці, покликані ним у поміч, по вигнанню з Київа, прийшовши десь на початку вересня, застали вже по скінченій війнї 53).

На другий рік Ізяслав повторив свій похід на Київ, але більш обережно. Він почав від походу на Володимирка, найбільш небезпечного Юриєвого союзника. Наперед змовив ся він з Ґейзою, щоб ударити на Володимирка з двох боків, і Ґейза напав на західню Галичину (в тодїшнїм, не теперішнїм розумінню). Узяв Сянік і почав пустошити околиці Перемишля. Але Володимирко задарив королевих дорадників, і вони умовили короля вернутись. За те Ґейза пообіцяв Ізяславу прислати поміч на Юрия, сам він мав війну з Візантиєю, й не міг іти особисто в похід. Власне тодї союз Ґейзи з Ізяславом був зміцнений новим шлюбом: Володимир Мстиславич оженив ся з донькою угорського бана 54).

На початку весни (1151 року) 55) прийшло 10-тисячне помічне військо з Угорщини до Ізяслава. З Київщини знову приходили до нього заклики — від Киян і Чорних Клобуків, і від Вячеславових бояр — аби приходив. Ізяслав почав від нападу на Погорину, але його пильнували, і не встиг він рушити, як дістав вість, що Володимирко вже виступив на нього походом. Ізяслав одначе того не злякав ся, хоч дружина й не радила йому пускати ся в такий ризиковний похід. Він уважав потрібним заризикувати, щоб скінчити ту безконечну боротьбу 56) — пішов проломом: лишив брата Сьвятополка в Володимирі, „Володимира блюсти”, а сам, поки наспівав Володимир, опанував Погорину, потім, задержавши Володимирка

фальшивими огнями над Ушею, поспішив ся лїсовою дорогою на Тетерев і відти як борше „в Київський полк”, щоб чим скорше попасти на прихильну йому полянську або чорноклобуцьку територію.

Незвичайно відважний і зручний плян сей удав ся зовсїм. Ізяслав не стрів нїде опору, скрізь стрічали його як свого, улюбленого князя — може не всї з щирої радости, а декотрі і з страху перед його військом — то вже иньша річ [57]). Починаючи від Тетерева почала прибувати до нього його дружина, що лишила ся в Київщинї, витаючи його окриками: „ти наш князь!” Несподїваним нападом удало ся захопити Білгород, сей ключ Київа. Лїтописець згадує не без сарказму, що Борис Юриєвич, посаджений батьком в Білгородї, піячив тодї — „пив у себе на сїнях з дружиною і з попами білгородськими”. „Як би митник не спостеріг і не розвів мосту, то вхопили б Бориса” Ізяславові вояки, а так полки його, прийшовши до мосту, крикнули й затрубили в труби, Борис, почувши то, втік з Білгорода, а Білгородцї побігли до мосту, кланяли ся й казали: „їдь, княже, Борис утїк”, і на борзї помостили міст. Володимир, Ізяславів брат, висланий з передовим полком на Білгород, зараз дав знати про се Ізяславу, що стояв коло Звижденя, — готовий в разї опору кинути ся на полудень, в осади Чорних Клобуків, щоб зміцнити їх полками свої сили до боротьби. Діставши вість, що дорога на Київ свобідна, Ізяслав лишив в Білгородї Володимира з полком, аби задержати там Володимирка Галицького, як би той наспів, а сам поспішив ся просто на Київ. Юрий, що сидїв собі за містом — на „Краснім дворі” під Київом, зовсїм несподївано був заскочений вістею про похід Ізяслава, принесеною з Білгорода тим утїкачем Борисом, і нїчого не міг зробити иньшого, як сївши в човен утїкти за Днїпро. Кияне поспішили ся стрічати „с радостию” Ізяслава. Богато з Юриєвої дружини, що не встигли утечи з Київа, поарештовано. Ізяслав поїхав просто до Сьвятої Софії і „засїв на столї дїда свого і батька, з великою честию”, звідти поїхав на Ярославів двір і тут урядив баль — приймав Угрів і Киян, окрім своїх бояр, і були „в великій веселости”. Угорські їздцї, в великім числї, доказували ріжних штук на своїх конях, а Кияне дивували ся великому числу угорського війська, приведеного Ізяславом, їх воякам і коням.

Володимирко, що так пильно слїдив за Ізяславом і йшов цїлий час слїдом за ним, щоб узяти його в два огнї з Юриєм, зовсїм несподївано, стоячи над Тетеревом, довідав ся, що Юрий уже за Днїпром, а Ізяслав у Київі, і міг тільки висварити ся перед Юриєвим сином, славним пізнїйше Андрієм, що

був з ним: „то таке князеннє мого свата — військо іде на нього з Володимира, а він не знає? оден син його сидить у Пересопниці, а другий в Білгороді, й не можуть його остерегти? як ви так з вашим батьком княжите, то правуйте ся самі, а я сам оден на Ізяслава не можу йти! Ізяслав хотів іще вчора зо мною бити ся, на вашого батька йдучи, а до мене обертаючи ся та хапаючи мене до битви, а як він тепер дістав ся до всеї Руської землї, я не можу оден іти на нього”. І вернув ся назад в Галичину, а серце зірвав на придорожнїх київських і волинських містах, сказавши дати собі контрибуцію 58). Се було при кінцї марта.

На сей раз Ізяслав не здурив уже старого Вячеслава. Увійшовши в Київ, другого дня післав він до нього, заявляючи, що передає йому Київ. Вячеслав приїхав у Київ і „сїв на столї свого дїда й батька”, а Ізяслава зробив своїм соправителем і передав йому дійсну управу, — як то стилїзує лїтопись: „я вже старий, і всїх справ не можу порядкувати, тож будемо оба в Київі: коли буде яка справа з християнами або з поганами, то будемо ходити разом, а моя дружина і полк будуть нам обом, і ти нею розпоряджай ся: де можна буде нам обом поїхати, поїдемо, а як нї — то ти підеш із моїм полком і з своїм” 59).

Ся умова трівала до смерти Ізяслава, а по його смерти, на жаданнє Киян, була відновлена Ростиславом. Цїкаво власне, що Кияне так тримали ся її, хоч і не любили Вячеслава. Вона могла бути пожадана їм тим, що леґалїзувала становище Ізяслава, а потім Ростислава перед родинними рахунками князїв (хоч, як побачимо, не оборонила від претензій Юрия), а друге — збільшала сили Ізяслава значним полком Вячеслава.

На сей раз Ізяслав сїв міцно в Київі й досидів ся до смерти — правда, що недалекої. Заразом добігала до свого кінця й ся найбільш інтензивна стадія боротьби за Київ. Юрий, правда, не залишив своїх заходів здобути київський стіл, але вони були даремні. Земля і Чорні Клобуки прийняли Ізяслава дуже радо, і він міг на них числити 60). Окрім того супроти заходів Юрия він пошукав і иньших сил: відправляючи Угрів, просив Ґейзу супроти заходів Юрия прислати нову поміч сеїж весни, а з Смоленська прикликав Ростислава. З Давидовичів один — Ізяслав теж прилучив ся до Ізяслава, тим часом як старший — Володимир зістав ся по стороні Юрия (може се обережні Давидовичі вчинили певного рода асекурацію на всякий

випадок: оден став по одній стороні, другий по другій).

При кінці квітня противники вже змобілїзували ся. Юрий з Сьвятославичами приступив із свого Остерського городка під Київ і злучивши ся тут з найнятими до помочи Половцями [61]), попрубував перейти Дніпро. Але Ізяслав боронив переходу: „исхитрилъ лодьи дивно”, поставив на ріці човни з помостом, на котрім стояли вояки, а прироблені з двох боків керми давали сим човнам можливість ходити в обидва боки. Тим оборонено київський перевіз, і Юрию удало ся перейти Дніпро тільки під Зарубом, зробивши діверзію під Витечев для відтягнення уваги: тут Юриєві вояки зачали бити ся на човнах, шукаючи броду, а тим часом головне військо перейшло Днїпро понизше, під Зарубом. Зарубський брід мав теж сторожу, але тут не було князя, поясняє літопись, „а боярина не всї слухають”, і Юрию удалось перейти. Довідавши ся про се, Ізяслав хотів іти на нього від разу, але Кияне і Чорні Клобуки відрадили, боячи ся, щоб Юрий не скрутив на Поросє й там не почав нищити безборонні оселї й кочовища. Ізяслав послухав ся. Ухвалено отаборити ся під Київом, Чорні Клобуки пустились забрати свої кочовища і все майно під Київ, і зробили се моментально: до вечера вони були під Київом з усїм своїм добром; така кочовнича рухливість! Невиданий табор обступив Київ — дружинні полки князів, київська міліція — кінна і піша, і Чорні Клобуки із своїми шатрами і стадами заняли цілу лїнію від Днїпра до „Копиревого кінця”, і дали ся сильно в знаки передміськім городам і дворам [62]),

Загороджено таким чином Київ — по тодїшньому дуже сильно, й Ізяслав надіяв ся сим разом рішучо поміряти ся силами з Юриєм. Наперед одначе Вячеслав схотів попробувати компромісу з ІОриєм і післав до нього послів: покликав ся на своє старшинство, що він мав бороду, коли Юрий що йно родив ся („азъ уже бородатъ, а ты ся еси родилъ”), жадав, аби Юрий відступив від своїх претензій на Київ, а за те давав йому Переяслав (як то жадав Юрий в своїм часї). Але Юрий тепер на се не приставав, жадав виключення Мстиславичів із сих пересправ, і на тім скінчилось. Юрий попробував приступити до Ізяславових позицій, але діставши вість, що вже наспіває йому в поміч Володимирко, відступив, щоб зачекати його. Попробував він тим часом приступити до Білгорода, але Білгородцї відповіли, що признають князем того, кого Кияне, і Юрий відступив на полудень — щоб злучитись з Володимирком.

Але Ізяслав постановив власне не дати їм злучитись і для того пішов на Юрия зараз, щоб змусити його до бою. Кияне на сей раз, видячи, що Ізяслав має шанси перемогти ворога, постановили взяти як найенерґічнійшу участь у війнї: „нехай іде кождий, сказали вони Ізяславу, хто може взяти хоч палицю в руки, а як би хто не пішов, дай його нам: ми його самі забємо”. „І пішли всї радо, оден від одного не відстаючи, за своїми князями, і на конях і піші, в великім числї”. В дорозї Ізяслав дістав вість від сина, що угорський король вислав йому в поміч велике військо, якого ще не бувало, і воно вже перейшло „гору” (Карпати), але Ізяслав рішив не зміняти свого пляну, й пішов на Юрия. Підночувавши за Стугною військо Ізяслава перейшло тутешнїй вал і зійшло ся з військом Юрия коло Перепетових могил. Ще раз почали ся переговори, але, розумієть ся, з них нїчого не вийшло. Лїтописець каже, що Ольговичі й Половцї перли до війни, бо „скори бяху на кровопролитьє”. Одначе Юрий ухиляв ся від битви й хотїв, зайнявши вигідну позицію, чекати Володимирка; Ізяслав старав ся примусити його бити ся. Кілька день пройшло в такім маневруванню: Юрий відступав, Ізяслав старав ся обійти його й примусити до битви. Нарештї йому удало ся перебити Юрию марш за р. Рут, що тут бере свій початок, і піславши йому в тил легку кінноту — Чорних Клобуків і стрільців, змусив його завернути ся й прийняти битву [63]). Ізяслав їхав сам оден попереду своїх полків і перший ударив на ворожу лаву; спис йому зломив ся й діставши кілька ран, він злетїв з коня. Се не здержало одначе атаки його війська, і по короткій, але „кріпкій сїчі”, воно змусило Юриєве військо тїкати. Перші кинули ся тїкати Половцї, „не пустивши навіть і по однїй стрілї”, за ними Ольговичі, вкінцї сам Юрий з своїми дїтьми. Бредучи через болотнистий Рут, богато їх загрузло, стало ся замішаннє, й серед нього вбито Володимира Давидовича, чернигівського князя. Ізяслав також був недалеко від смерти; коли він став підводити ся, Кияне, що трапили ся там, прийняли його за ворога й хотїли убити. Ізяслав крикнув: „я князь”, але оден з вояків на се відказав: „тебе нам і треба”, і почав валити його мечем по голові, так що прогнув шолом до самого чола. Та Ізяславу вдало ся зняти з себе шолом, і вояки пізнали його — підхопили на руки з радости, „яко царя і князя свого”, „і крикнули всї полки: кіріе елеїсон, тїшачи ся, що ворогів побіджено, а князя свого бачать живим” [64]).

Знеможений ранами й сильним упливом крови, Ізяслав одначе зараз зайняв ся справою чернигівського стола, опорожненого наслїдком смерти

Володимира Давидовича. Його посадили на коня й він проїхав до трупа Володимира, коло котрого плакав його брат Ізяслав Давидович. Поплакавши й собі, Ізяслав звернув його увагу на небезпечність проволоки: вороги можуть захопити Чернигів, Ізяславу треба спішитися — він дасть йому коней, і на вечер Ізяслав Давидович може бути в Вишгороді, на чернигівськім перевозї. Ізяслав Давидович так і зробив, і вже рано був у Чернигові, з трупом свого брата. Поховавши його, сїв він на чернигівськім столї. Тим часом туди ж сьпішив ся й Сьвятослав Ольгович, але бувши грубим з себе, не міг доїхати одним тягом і післав наперед себе свого братанича, аби захопив йому Чернигів. Та той, пригнавши на перевіз на Деснї, довідав ся, що Ізяслав Давидович уже сидить в Чернигові, й вернув ся нї з чим. Сьвятослав поїхав в Новгород (сїверській). Юрий втік до Переяслава, Половцї в степи.

Ізяслав вернув ся по побідї до Київа. Можливо, що він хотів зачекати Угрів, але дістав вість, що їх на дорозї підступом винищив Володимирко і по сїм вернув ся в Галичину, довідавши ся, що Юрий програв свою справу. Тим самим Ізяслав вже не мав чого бояти ся нападу звідти й пішов виганяти Юрия з Переяслава. Полишений союзниками і розбитий, Юрий був о стільки слабий, що Ізяслав пустив до дому брата Ростислава і пішов на Переяслав тільки з Вячеславом. Юрий справдї не мав чим бороти ся, але Ізяслав не хотів добивати його — волїв використати сю ситуацію, щоб прийти раз до якоїсь трівкої згоди. По двох днях дрібної війни під Переяславом з Юриєм уложено згоду, що Переяслав лишить ся йому, він посадить тут сина, а сам вернеть ся в Суздаль: „не можемо тут бути з тобою, казали йому, наведеш на нас знову Половців" [65]). Ольговичів у сю угоду не принято, але вони помирили ся з Ізяславом Давидовичом на принціпі отчин: Ізяслав узяв собі володїннє „батька свого — Давидове", себто Чернигівський стіл і волости, а колишнї волости Олега передав Ольговичам.

Тим часом Юрий нїяк не міг попрощати ся з Україною і з своїми плянами. Йому мусїли пригадувати, аби забрав ся з Переяслава; нарештї він пішов звідти, але зайшов тільки до свого Остерського городка і тут лишив ся. Дали йому місяць часу вийти звідси — він не пішов. Нарештї обложили військом, почали облогу, й Юрий знову присяг, що забереть ся до Суздаля, і дїйсно пішов — десь уже зимою, а Ізяслав слїдом зруйнував і спалив його гнїздо — Остерський городок. За се недодержаннє умови у Юрия відібрали

Переяслав — там Ізяслав посадив старшого свого сина Мстислава [66]).

З тим всім, розумієть ся, зникла надія на якесь помиреннє Ізяслава з Юриєм. Київська літопись каже, що Юрий, довідавши ся про зруйнованнє Остерського городка, постановив пімститись і став збирати військо. Але се міг бути хиба тільки претекст: певне, і без того Юрий не мав нїякого заміру капітулювати, і тому так не хотїв іти з України.

Та поки він збирав ся, Ізяслав хотїв обрахуватись із його союзником Володимирком — за забрані міста й побитих Угрів. Він ходив на нього двічи походом, але без особливого успіха, як побачимо. Довідавши ся про приготовання Юрия, він умовив ся з Ростиславом боронитись спільно, куди б Юрий не пішов — чи на Новгород або Смоленськ, чи на Київ. Юрий пішов на Київ, в осени 1152 р. З ним були Половцї — „уся Половецька земля від Днїпра до Волги", і рязанські князї; Сьвятослав Ольгович, хоч опинив ся в дуже крутій ситуації, пристав вкінцї теж до нього. Разом з тим пішов був з Галичини й Володимирко; але Ізяслав мав час виступити йому на зустріч, і Володимирко вернувсь. Юрий приступив під Чернигів, де сидїв Ізяслав Давидович, але до нього вже прийшли в поміч Ростислав із Смоленська і Сьвятослав Всеволодич, а слїдом тягнув Ізяслав. Юрий залишив облогу й пішов назад — до дому. Все окошилось на його союзнику — Сьвятославу: його волости сильно потерпіли від переходу війська, а тепер ще й Ізяслав обложив його в Новгородї; тільки невигідний час — бо заходила весна, роздороже, змусів Ізяслава покинути сю кампанію й приняти згоду. Він пімстивсь і на другім союзнику Юрия — Половецькій землї; вирядив сина Мстислава з Чорними Клобуками й той поруйновав їх кочовища на Орелї (Углї) й Самарі, взявши богато добичи й увільнивши невільників [67]).

За рік Юрий вибрав ся знову походом на Київ [68]). Але сей похід зовсїм не удав ся: в війську Юрия почала ся сильна хороба, а й Половцї прийшли в малім числї в поміч — може то був наслїдок Мстиславового погрому. Юрий післав з ними сина Глїба — пустошити Переяславщину, а сам вернув ся. Се було вже саме перед смертию Ізяслава.

Сї останнї роки окрім Юрия Ізяслав, як я згадував обраховував ся з Галичиною. Під час своїх походів в поміч Юрию, Володимирко зайняв кілька міст на полудневій границї Волини й Київщини, в полудневій части

Погорини і на Побожу: Бужськ, Шумськ, Тихомель, Вигошів, Гнійницю [69]). Осївшись у Київі, Ізяслав захотїв вернути сї міста. Ще зимою 1151/2 р. був вибрав ся він у похід, але вернув ся з дороги [70]). На весну змовив ся з угорським королем, аби знову вдарити на Володимирка з двох боків; закликано до помочи й Ляхів, але вони не прибули. Угри прийшли в Галичину скорше, нїж Ізяслав; він зійшов ся з ними коло Ярослава, а Володимирко стояв по другий бік Сяна, коло Перемишля, „не даючи війти рати в його землю". Союзники перейшли Сян і знищили його військо; Володимирко втїк до Перемишля і звернув ся до Ґейзи, просячи „не видати Ізяславу", та закупив знову його дорадників. Ґейза дійсно став умовляти Ізяслава, аби пожалував Володимирка, нїби то тяжко покалїченого в битві, й Ізяслав, хоч як не хотїв, мусїв погодити ся з Володимирком на тім, що Володимирко верне йому забрані міста й буде на далї союзником Ізяслава [71]). На тім Володимирко присягнув, але Ізяслав не вірив тїй присязї анї трошки і дуже нарікав на легковірність короля.

Дійсно, коли Ізяслав післав слїдом своїх посадників в ті міста, що Володимирко присяг звернути, — Володимирко сих міст не вернув. Перспектива війни з Юриєм не дала Ізяславу спроможности упімнути ся за них більш реально, і він вислав при кінцї року тільки свого боярина до Володимирка, аби ще раз зажадати тих міст і „зложити хресну грамоту" — оголосити присягу за нарушену й виповісти війну, тим більше, що Володимирко знов виступив у останнїй війнї з Юриєм як його союзник. Володимирко тільки насьміяв ся з своєї присяги й претензій Ізяслава, але тоїж ночи нагло умер [72]). Се зробило вражіннє — смерть, очевидно, уважали божою карою. Син Володимирка Ярослав засипав усякими комплїментами Ізяслава, просив, аби уважав його своїм сином, обіцяв всяку поміч і послушність. Але міст тих, очевидно, не звернув і він, бо по тих всїх його комплїментах Ізяслав на початку 1154 р. [73]) пішов знову на Галичину. Похід сей закінчив ся дуже сумно: в битві під Теребовлем Галичан побито і взято богато в неволю, але Ізяславове військо наполошивши ся, розбіглось, і він лишив ся з такими незначними силами, що боячи ся своїх невільників, казав їх побити і з тим вернув ся назад [74]). Одначе при тім він, здаєть ся, вернув собі ті спірні міста, бо про них більш не чуємо, а пізнїйше бачимо їх разом із Погориною в складї Волинського князївства.

Се був останнїй похід Ізяслава. В осени 1154 р. — в ночи під 14 падолиста — він вмер, ще в повних силах і не старий: не мав ще певно 60 лїт, і ще того року оженив ся знову, взявши собі жінкою грузинську царівну, „изъ Обезъ цареву дщерь”. Київська лїтопись дуже жалує за ним, титулуючи чесним, благовірним, христолюбивим, славним і великим князем (для середини XII в. „великий князь” — се не урядовий титул, а почесний епітет). Каже, що за ним плакала вся „Руська земля” (київська) і всї Чорні Клобуки, не тільки як по своїм „царю й господині”, а радше як по батьку [75]) (цар — се знов почесний титул для князя в тих часах).

І дійсно, не залежно від особистих прикмет; що здобули Ізяславу такі симпатії київської людности, його смерть була для Київщини великою втратою. Він умер як раз тоді, як встиг рішучо побороти свого ворога й зміцнити своє становище. Хоч Юрий не покинув і певно не покинув би ще й далї своїх претензій на київський стіл, але ледво аби вони могли мати усьпіх. Вірного союзника Юриєвого — Володимирка вже не було; Сьвятослав Ольгович був знеохочений еґоїстичною полїтикою Юрия; Половцї настрашені погромом Мстислава. Як би Ізяслав прожив пять років довше — пережив би Вячеслава й Юрия, він зістав ся б повним паном ситуації, тяжка боротьба за київський стіл перервалась би на якийсь час, і аґонія київського стола протягнулась би — може й на кількадесять лїт. Тепер же смерть Ізяслава послужила знаком для відновлення сеї завзятої боротьби, страшно шкідливої для Київа.

Примітки

[1]) Аналїзу лїтописних звісток див. в моїй Історії Київщини с. 166 і далї. В оповіданню про боротьбу Ізяслава з Ольговичами ми маємо коміпіляцію в двох верзий — прихильної Ізяславу й прихильної Ольговичам (про сю контамінацію див. у Бестужева-Рюміна О составЂ рус. лЂтоп. с. 80 і далї). Ся нпр. увага про ”лесть” Киян належить, очевидно, партизану Ольговичів.

[2]) Тут є знову ріжниця в днї: в Іпат. 1 серпня, в Лавр. 3О липня (в кодексах Кеніґсб. і Академ. 1 липня, але се, очевидно, хиба поправка — поправлено

день, а місяць лишив ся). Певну дату дає пізнійше оповіданнє Київ. л., с. 457.

3) Незвичайно інтересний діальоґ Киян з Сьвятославом в Київський літописи переданий дуже коротко і не зовсїм ясно, — ширше і з всякими признаками певности в Воскресен. I с. 35. Кияне по своїй скарзї ва тивунів жадають від Ігоря: аще кому насъ будеть обида, то ты правы" (Воскр.: аще кому до насъ дѢло какоє да сами насъ судите) — тут, очевидно жадаєть ся від князїв, властиво від Ігоря — аби вони судили особисто. Се жаданнє громади поясняють слова Сьвятослава Ігорю в Воскр.: „азъ, брате, цѢловалъ крестъ на томъ Кіяномь, яко быти тебѢ княземъ во правду, а людемъ, кому до кого обида будетъ, ино ти ихъ судити во правду самому, иди мнѢ, а тіуномъ ихъ не судити, ни продавати (накладати грошеві кари); а что были тивуни брата нашего Ратша и Тудоръ, а тѢмъ не быти, а коимъ будетъ быти, ино имъ имати съ суда урокомъ, а въ свою волю имъ людей не продавати". Отже, тивуни мали би побирати тільки кошти і кари при княжім судъ відповідно до такси, а самі не судити.

Сьвятославъ заповів Киянам, що кривд не буде, і додає: „я се вамъ (вар.; вы) и тивунъ, а по вашей воли" (Київ.; в Воскр.: „а тивуны вамъ по вашей воли"): я думаю, що тут треба виходити з Київ. л. як lectio difficilior, і по довгих роздумуваннях над сим текстом, міркую, що тут віддавали ся, провинники — тивуни народу на кару, і нарід потім дійсно напав на дім Ратші; Ігор послав утихомирювати розрух мабуть тому лише, що він за далеко вже пішов. Татіщев (11 с. 282) розумів се так, що князь передавав вибір тивунів громадї. Я давнїйше в своїй Історії Київщини (с. 167) висловив дужку, що Сьвятослав обіцяв особисто судити апеляції на тивунів.

4) Тому я й спинив ся коло неї ширше.

5) „И не поча по тому чинити, якоже людіє хотяху" — Воскр. I с. 35.

6) Натяк на се ми бачили вище — с. 144.

7) Іпат. 230.

8) Ольговичевъ (вар.: а у Волговичъ) не хочемъ быти акы в задничи.

[9]) Іпат. 229-33.

[10]) Історія тих несповна шіснадпяти літ (серпень 1146 — март 1162 р.) становить як раз половину Київської літописи, що обіймає 90 літ (127 сторін з 259 сторін, що займає вона ціла в виданню 1871 р.), а ще Київська літопись найбільш докладна з циклю наших давніх літописей.

[11]) Іпат. с. 297.

[12]) ib. 289.

[13]) Лавр. с. 298.

[14]) Вячеслав, як він каже, був уже бородатим, ком Юрий родивсь, а Юрий 1149 р. мав уже кількох дорослих синів (Іпат. 268), мусів отже мати більше як сорок літ, а мав мабуть і цілих пятьдесять, коли його молодший ло всякій імовірности брат Андрій родив ся 1102 р. (Іпат. с. 182 і близше Твер. с. 138), і дійсно вже в 1119 р. Мономах посилав його на дуже небезпечну позицію — у Володимир (Іпат. 205). Старший Мономахович Мстислав родивсь 1076 р. (Лавр. с. 238), но нїм був ще Ярополк, Вячеслав значить не міг скорше родити ся як 1079-1080 р., але не дуже й пізнійше. 1146 р. Вячеслав мусів мати вже 60 літ. Що був з нього не дурень випити, показує сама його смерть: з вечера перед смертию він „був веселий" з дружиною і в тім похмілю віддав Богу духа (Іпат. 325).

[15]) Старшого свого сина Мстислава Ізяслав посадив у Переяславі, а Волинь тим часом віддав молодшому брату Сьвятополку.

[16]) Іпат. с. 224.

[17]) Інат. с. 234 і 236.

[18]) Іпат. с. 242.

[19]) Се видко а того, що перед 1149 р. Вододимирко не мішаєть ся в боротьбу Юрия з Ізяславом.

[20]) Іпат. с. 275.

[21]) З молодшої лінії Сьвятослава чернигівського (потомство Ярослава Сьвятославича).

[22]) До посвоячення сього причинив ся мабуть князь Отон оломуцький, тїточний брат згаданого чеського короля Володислава, що перебував в 1130-х рр. на Руси до 1141 р.; правдоподібно, за його посередництвом Сьвятополк оженивсь в 1144 р. з якоюсь його своячкою, може сестрою і се дало початок до зносин Ізяслава з чеським королем. Див. 1 Новг. 135, Іпат. 268, Monum. Germ. hist. Scr. XVII, 651, 659, 663. Про сї чесько-руські зносини див. Ґрота Изъ исторіи Угріи и славянства с. 80 і далї, 139 і далї; д. Ґрот висловляє здогад, що сьвятополк оженив ся з сестрою згаданого Отона Евфемією.

[23]) Див. вище с. 117.

[24]) Іпат. с. 283 (1150). Про бана Уроша див. у Ґрота ор. с. с. 39 і далї.

[25]) На се вказує факт, що вдова Юрия з його молодшими синами пізнїйше удала ся в Візантию, до Мануіла, и той дав Юриєвичам волости на Дунаю — Іпат. 357, Кіннам с. 236. З того здогадували ся, що Юриєва вдова була з роду Грекиня (Карамзїн II пр. 405, Ґрот ор. с. с. 180), але се вже слабший здогад.

[26]) Cinnami p. 115 ed. Bonn., Nicetae Choniatae p. 122 ed. Bonn.

[27]) άτε παρά γνώμην τήν αυτού (Мануіла) Βλαδιμήρω έπιφυέτα, άνδρί όποςπονδω 'Ρωμαίοις όντι — Кіннам p. 115. Коли Приймати для походу Мануіла 1151 р., як чинить Ґрот, то тут треба розуміти похід на Володимирка 1150 р. (Іпат. 282), не 1152 р., як робить той же самий Ґрот.

[28]) Іпат. с. 283, 291, р.1150-1

[29]) Іпат. с. 235-242, Лавр. с. 298, ще Воскр. I с. 36-7, 1 Новг. с. 136-7.

[30]) Іпат. с. 239, Лавр. с. 298.

[31]) Див. Іпат. с. 243, пор. 243 і 245, 1 Новг. с. 136.

[32]) Пор. Іпат. с. 268: „а вы (Ізяслав і Ростислав) вЂдаєта, оже намь (Киянам) съ Гюргемъ не ужити, аже по сихь днехь где узримь стягы ваю, ту мы готовы ваю єсмы”.

[33]) „братью нашю”.

[34]) В київській печерській лаврі є образ Божої матери, званої Федорівської, з котрою звязана традиція, що то перед нею молив ся Ігор, коли його вхопили; на постаменті ікони представлено й образ Ігоревої смерти, але образок пізній і нїчого реального в собі не має.

[35]) Іпат. с. 249-9, Лавр. с. 300-2.

[36]) Одно — мабуть сильно скорочене, але без сторонніх додатків, маємо в Суздальській лїтописи, друге, вже скомплїковане — в Київській. Останнє має деякі подробиці так близькі до суздальської верзії і в загальнім оповіданню на стільки годить ся з нею, що у них мусить бути спільне джерело, трохи відмінно скорочене в обох сих лїтописях (в Суздальській покорочене більше, в Київській меньше). Але окрім того в Київській лїтописи маємо вставки в звичайнім шабльоновім аґіоґрафічнім стилю, що дуже мало відповідають стисненому, реальному оповіданню; порівняти тільки риторичні міркования і „возгласи” Ігоря: „Тако толикы страсти и различная смерти на праведники находили суть” і т. д., або: „О окаяньнии! не вЂсте ся что творяше, се бо творите невЂдиньємъ” і т. д., — з простим, живцем ухваленим окриком: ”ох, брате, камо мя ведуть?”, що так мало відповідав попередній риториці. Очевидно, в Київській літ. ми маємо скороченнє того оповідання, спільного обом лїтописям, доповнене з якоїсь иньшої повісти, написаної вже відповідно вимогам аґіоґрафічної риторики. Див. про се ще у Бестужена-Рюміна 0 составЂ 84-6, Хрущова О древнерусскихъ повЂстяхъ и сказаніяхь с. 167-172.

Перша верзія — як у Суздальській має виразну тенденцію — виправдати в сій історії Ізяслава. Се могло бути й першою причиною до написання сього оповідання про убийство Ігоря. Тенденція проступає дуже сильно: Кияне заявляють в нїм без всякої льоґічної потреби, що вони знають про неохоту Ізяслава до сьою убийства; дуже піднесені заходи Володимира виратувати Ігоря; Ізяслав заявляє свій жаль на Киян. В верзії Київської лїтописи перший момент пропав, але другий розвинено ще більше (с. 250).

[37]) Іпат. с. 264.

[38]) Іпат. с. 253.

[39]) Як каже Никонівська компіляція — I. 178.

[40]) Суздальська літопись каже, що батько його послав у поміч Ольговичам, але він натомість надумав пристати до Ізяслава: воно не було що й надумувати, бо Ольговичі тоді уложили згоду з Ізяславом.

[41]) Лавр. с. 304; Київська літопись переповідає сад факт (с. 261-2).Погляди дослідників двоять ся, найдальше йдуть ті, що приймають звістку Татіщева (II пр. 423 і 432), мов би Юрий спеціально з тим і вислав був Ростислава, аби йому збирав партію на Руси.

[42]) „Любо соромъ свой сложю и земли своєй мьщю любо честь свою, налЂзу, пакы ли — а голову свою сложю" — перша половина фрази зложена з повторення того самого в двох відмінних верзіях.

[43]) 23 серпня 1149 р.

[44]) Іпат. с. 268.

[45]) Іпат. с. 276.

[46]) Іпат.с. 251.

[47]) Іпат. с. 297.

[48]) Іпат. с. 297.

[49]) Іпат. с. 275.

[50]) „Приде Изяславъ вмалЂ изъ Володимеря Кыеву, хотящимъ его Кыяномъ” — Лавр. с. 309.

[51]) Як бачимо, і Ізяслав, і Вячеслав оба сходять ся на тім (принаймні в оповіданню літописця), що Ізяслав кликав Вячеслава на київський, стіл, а той не пішов. Вячеслав додає, що був звязанній присягою даною Юрию. Чи

іде мова тут іще про Ізяславову пропозицію компромісу, по першім вигнанню його з Київа, не прийняту Вячеславом, чи може окрім того Ізяслав ще перед походом на Київ знову мав зносини з Вячеславом, як той погнївав ся з Юриєм, і хотів перетягти його до себе, й притім міг йому показувати перспективу Київа, та Вячеслав побояв ся виступити проти Юрия? Пізнійше Ізяслав признавав, що він два рази скривдив Вячеслава — і власне другий раз під час сеї другої війни за Київ, а Вячеслав теж рахував, що Ізяслав „двічи відступив від свого слова" (Іпат. 298). Слова Ізяслава одначе не зовсім ясні: перший раз він „не положив чести" на Вячеславі як воював з Ігорем, „а потомъ коли у ТуяЯмаща" (Іпат. 288). „У Тумаща" означає похід против Володимирка в сїм другім побутї Ізяслава в Київі, але в момент того походу Ізяслав уже був у згоді з Вячеславом і міг скривдити його хиба перед тим — займаючи вдруге Київ (се правдоподібнійше) або „ладячи ся" потім із Вячеславом. Ізяслав мав за собою те, що опанував Київ силою, без помочі Вячеслава, і Вячеслав своїми словами, що він присягав Юрию, правдоподібно толкуєть ся, чому він не поміг Ізяславу на Юрия („ты мя єси, сыну, самъ позывалъ Кыеву, а язъ есмь бытъ цЂловалъ хресть къ брату своему Дюргеви" — Іпат. 277). Я спинивсь на сїм тому, що давнїйше уважав згадки Вячеслава про якісь покликування його до Київа Ізяславом за вигадку (Іст. Київщини с. 187). Але мова могла іти про ті пропозиції, що хоч не вязали Ізяслава, бо не були прийняті Вячеславом, але дійсно містили в собі заклики — „сїсти в Київі".

52) Іпат.с. 280.

[53]) Іпат. с. 281.

[54]) Іпат. с. 282-3.

[55]) В Лавр. с. 312: „на туже весну придоша к нему Угри, и поиде к Кыеву". Але при кінці марта Ізяслав був уже в Київі, і 2 квітня, в великий понеділок Сьвятослав Ольгович ішов на поміч вже вигнаному Юрию (Іпат. 292); порівняти похорон Ростислава в Переяславі 6/IV, в присутности иньших Юриєвичів, що вже повтїкали перед Ізяславом з своїх волостей за Дніпро — Іпат. с. 289 і 290.

[56]) Лїтописець так переказує його відповідь дружині: „ви вийшли за мною з Руської землї, позбавивши себе своїх сїл і свого майна („своихъ жизний"), і я теж не можу зректи ся своєї дїдівщини і батьківщини — або голову положу, або здобуду свою отчину і ваші маєтки! Коди мене дожене Володимир а своїм військом, побачу божий суд — як мене Бог з ним розсудить; коли стріне Юрий — побачу божий суд з ними — як мене з ними Бог розсудить" (Іпат. с. 284-5). Прихильний Ізяславу лїтописець, очевидно, любуєть ся такими рицарськими висловами свого героя.

[57]) Під Дорогобужом нпр. стріли Ізяслава Дорогобужцї з процесією („съ кресты") й поклонили ся, а заразом зауважили: „се, княже, з тобою чужоземцї — Угри, коби не зробили нашому місту якого лиха". Ізяслав відповів їм: „я вожу з собою Угрів і всякого народу вояків, але не на своїх людей, а на ворогів, а ви не бійте ся нїчого", і так „цїлувавши їх (звитавши ся з ними), відправив їх до дому. Іпат. с. 285.

[58]) Лїтописець при тім дає досить характеристичний образок такої контрибуції — звичайної приналежности тодїшнїх війн: „І сказав Мичанам (людям з Мичська, на Тетереві, теп. Радомисль): „дайте минї серебра, скільки вам кажу, инакше візьму вас на щит" (дам ваше місто війську на пограбленнє). Вони не мали дати стільки, скільки він казав, позберали серебро з ух і ший (нашийники і ковтки), потопили і дали Володимирку. Володимирко узяв серебро і пішов, беручи серебро во всїх містах, аж до своєї землї". Іпат. с. 289.

[59]) Іпат. с. 290.

[60]) Іпат. с. 292.

[61]) Половци дикЂи с нимъ, а и тым золотомъ узводить.

[62]) "велику пакость сотвориху: оно ратнии (вороги), а оно свои, и монастыри оторгоша, и села пожгоша, и огороды всЂ посЂкоша".

[63]) Літописи означають день битви — пяток (у Київській літописи похибкою двічи виходить пяток, Воскр. і Лавр. виразно кажуть, що в пяток була битва), але не кажуть дати; найправдоподібнійше се було 6 липня у всякім разї — в першій половинї липня.

[64]) Іпат. с. 305.

[65]) Се було десь коло 20 липня: в 1 Новг. дата битви під Переяславом 17 липня, а Київська літопись каже, що били ся два днї.

[66]) Іпат. с. 306, Лавр. с. 310, 1 Новг, с. 139.

[67]) Іпат. с. 314-8, Лавр. с. 320-2.

[68]) Десь на осїнь 1154 р. Виходить се з того, що висланий ним Глїб прийшов під Переяслав уже по смерти Ізяслава.

[69]) Сї міста належали до суперечної териториї Волини і Київщини — Погорини, як побачимо. Найбільш виразні вказівки на якісь забрані міста маємо в поході 1150 р., коли Володимирко вертаючи з походу під Київ, "отъя городы всЂ ида" (Іпат. с. 281), і слїдом Ізяслав скаржив ся: „Володиміеръ... волость мою взялъ". Але не можемо сказати, чи всї ті погоринскі міста були як раз тодї забрані.

[70]) Лавр. с. 319.

[71]) Іпат. с. 308-313, Лавр. с. 319-20; ширше в гл. VII.

[72]) Десь при кінцї 1152 чи на початку 1153 р., подробиції див. в т. VII.

[73]) Що се був початок 1154, а не 1153 р., видно в Лавр. — похід наступає

по осени 1153 року. Ізяслав вийшов три тижнї перед мясопустом — се будо 17 сїчня.

74) Іпат. с. 321-2, Лавр. с. 322-3.

75) Іпат. с. 323.

РОСТИСЛАВ У КИЇВІ І ПОГРОМ МСТИСЛАВИЧІВ. ІЗЯСЛАВ ДАВИДОВИЧ І ЮРИЙ; ПОЛОВЕЦЬКА СПРАВА; СМЕРТЬ ЮРИЯ. ІЗЯСЛАВ ДАВИДОВИЧ ВДРУГЕ В КИЇВІ; ІВАН БЕРЛАДНИК І СПРАВА ГАЛИЦЬКОГО СТОЛА. РОСТИСЛАВ ВДРУГЕ В КИЇВІ. ОСТАННЇЙ ПОХІД ІЗЯСЛАВА ДАВИДОВИЧА І ЙОГО СМЕРТЬ. ВІДОКРЕМЛЕННЄ ЗЕМЕЛЬ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ, ТУРОВСЬКОЇ І ВОЛИНСЬКОЇ.

Ще за житя Ізяслава Вячеслав усиновив Ростислава, і він уважав ся наче другим його соправителем (поки що номінальним): „наші князї Вячеслав, Ізяслав і Ростислав” казали Юрию Білгородцї в 1151 р. [1]). Скоро вмер Ізяслав, зараз Вячеслав дав знати Ростиславу, аби прибув до Київа, вступити в ролю його дійсного соправителя, а старший Ізяславич — Мстислав, поховавши батька, вернув ся в свій Переяслав, де треба було сподївати ся Половцїв, висланих Юриєм під проводом Глїба Юриєвича на Переяславщину. З сих обставин, коли в Київі лишив ся сам тільки нездара Вячеслав, задумав скористати Ізяслав Давидович. Йому видно, не давав спати успіх Всеволода Ольговича в опанованню Київа (прецїнь Ізяслав Давидович був репрезентант старшої від Ольговичів лїнії!) і він все виглядав нагоди собі також доказати. Коли до нього наспіла вість про

смерть Ізяслава, він не гяючи ся, без усяких приготовань поспішив ся з свого Чернигова до Київа. Та його задержали на Дніпровім перевозї та в імени Вячеслава порадили вернутись у Чернигів: „по що ти приїхав, і хто тебе звав? їдь но у свій Чернигів!" Давидович пояснив, що не бувши на похоронї Ізяслава, хоче поплакати тепер на його гробі. Але Вячеславу і його боярам сей побожний замір не промовив до почутя й вони не пустили Давидовича, а для оборони Київа прикликали Сьвятослава Всеволодича.

Слїдом наспів Ростислав. Його прийняли в Київщинї з великими симпатиями. Вячеслав відновив з ним умову, яку мав з Ізяславом: „сину, я вже старий, всїх справ не можу порядкувати, передаю тобі все те, що мав у своїй управі Ізяслав, ти ж уважай мене своїм батьком і віддавай менї ту честь, яку показував менї Ізяслав, уважаючи мене своїм батьком; а мій полк і дружина — в твоїм роспорядженню". Кияне оголосили Ростислава своїм доживотним князем, з тим, щоб він заховував практику Ізяслава в відносинах до Вячеслава: „як брат твій Ізяслав шанував Вячеслава, так і ти шануй, а Київ твій поки твого житя". Сї слова Киян показують, що вони не хотїли Юрия нїколи бачити на київськім столї, а князюваннє Вячеслава уважали тільки номінальним. Сьвятославу Всеволодичу, за те що він „постеріг йому волость", Ростислав дав Турово-пинську волость.

Але Ростислав — побожний, дуже справедливий і повний поважання для всяких традицій, був лихою заміною Ізяслава в тих тяжких, неспокійних обставинах. Се прийшло ся Киянам відчути зараз. Ізяслав Давидович, не встигши захопити собі Київа несподїванкою, входить в союз із Сьвятославом Ольговичом і Юриєм; вони в двох кличуть Юрия, аби йшов на Україну, правдоподібно — надїючи ся собі скористати в боротьбі Мономаховичів. Юрий дїйсно вибрав ся на ново походом на Київ. Отже сильна туча збирала ся над Ростиславом.

На сам перед треба було боронити Переяслав від Половцїв. Ростислав вислав у поміч Мстиславу сина, збирав ся слїдом і сам, але пострашені перед тим Половцї забрали ся, не ждучи його. Сей успіх осьмілив Ростислава, й він постановив як борше напасти на Ізяслава Давидовича, поки не наспів Юрий — „або прогнати його або примусити до згоди". Та коли Ростислав був в сїм походї вже за Вишгородом, наспіла до нього вість, що Вячеслав нагло вмер у Київі, попіячивши з дружиною. Ростислав, полишивши військо на місцї, на борзї вернув ся до Київа, поховав

Вячеслава, роздав все майно його на церкви та на старців здивувавши Киян своєю безкористністю [2]), і борзенько вернув ся назад до війська, щоб іти на Чернигів. Та при тім чи в посьпіху, чи покладаючи на попередні заяви Киян, він не „утвердив ся” з людьми, і бояре радили йому кинути похід, вернути ся до Київа й „утвердити ся” з київською громадою, супроти того, що смерть Вячеслава робила Ростислава з соправителя дійсним князем; се вони уважали потрібним особливо з огляду на перспективу боротьби з Юрием; очевидно, треба було запевнити ся, що громада стане в ній по стороні Ростислава [3]).

Але Ростислав сього не послухав і пішов таки під Чернигів. З ним був Сьвятослав Всеволодич й Ізяславич Мстислав, але вибрались вони з незначним військом. Приступивши під Чернигів зажадали вони від Ізяслава Давидовича присяги, що він вирікаєть ся Київа. Але Давидович, закликавши собі Половців, а знаючи, що Юрий уже рушив у похід, відмовив їм дуже рішучо. Коли другого дня прибула велика половецька орда, Ростислав перестрашив ся, зачав робити неможливі пропозиції, всього вирікати ся: „почав просити згоди у Ізяслава, даючи свій Київ і Мстиславів Переяслав”. Мстислав, довідавши ся про се, покинув невдячного стрия. Половці напали на Ростиславове військо — воно кинуло ся тїкати. Ростислав, ледви не наложивши головою серед безладної утечі, втїк просто в Смоленськ; його київське князюваннє трівало лише кілька день [4]). Мстислав забрав на борзї з Переяслава свою родину й подавсь на Волинь у Луцьк (в Володимирі засїв його стрий Володимир).

По сїм наглім і несподїванім розгромі Мстиславичів Київ зістав ся без князя. Ізяслав Давидович, що зараз по чернигівський битві повикупляв чимало Киян від Половців й повипускав на волю, очевидно — для придбання доброї слави серед Київської громади, зголосив ся слїдом до Киян із своєю кандидатурою на князївство: „посла Кыяномъ, река: хочю к вамъ поѢхати”. Кияне прийняли її, боячись половецької орди Давидовича, аби не пограбила їх. „Бо тодї було тяжко Киянам: не лишилось у них в Київі нї одного князя, і вони послали до Ізяслава епископа юрївського Демяна, кажучи: „їдь у Київ, нехай не пограблять нас Половцї, ти наш князь — їдь!” Ізяслав в'їхав у Київ і сїв на столї”. Переяслав віддав він Юриєвичу Глїбу, правдоподібно — надїяв ся тим піддобрити ся до його батька, котрого так ненаручно закликав на свою голову до походу на Київ.

А Юрий тим часом ішов уже. Довідавши ся по дорозї про катастрофу Ростислава, він скрутив на Смоленськ. Ростислав вийшов з військом, але супроти останнїх змін, усунення Мстиславичів від Київа, Юрий змінив свою полїтику й хотїв союза з Мстиславичами. Між ними справдї уложено союз: „цѢловаста межю собою хрест на всей любви”. Ольговичі обидва теж стали по сторонї Юрия, і Сьвятослав радив Давидовичу, аби добровільно передав Юрию Київ. Супроти такої ситуації Ізяслав Давидович не мав ніякої можливости боротьби, але ніяк не міг зректи ся Київа, „бо йому улюбив ся Київ”, як поясняє лїтописець. Нарештї як Юрий підійшов під Київ, Ізяслав Давидович вислав до нього послів з перепросинами: „хиба я сам їхав у Київ? посадили мене Кияне; не роби менї шкоди, маєш Київ”'. Юрий увійшов у Київ — було се „на вербьницу” [5]). Лїтописець каже, що його „прийняла з радістю вся Руська земля”, але супроти недавнїх замірів її зовсїм виключити Юрия від київського стола ся радість досить непевна і правдоподібно належить Юриєвим прихильникам тільки, або — була удавана [6]).

Юрий опирав ся, на союзї з Ростиславом і Ольговичами. З Давидовичем же він хоч і помирив ся, але той не покинув своїх плянів на Київ і при кождій нагодї був готовий спробувати щастя знову; він тогож року ще був хотїв підмовити Сьвятослава Ольговича на сю війну, тільки Сьвятослав не схотїв. До дїтей Ізяслава Мстиславича Юрий з початку поставив ся ворожо: він не тільки відібрав від Мстислава Переяслав і Погорину, але в спілцї з його стриєм Володимиром і Ярославом галицьким хотїв вигнати його і з Луцька; тільки се не вдалось. Потім Ростислав помирив Юрия з своїми братаничами, хоч помиреннє се було не дуже щире: Мстислав навіть не поїхав на споряджений Ростиславом родинний з'їзд, кажучи, що Юрий його зловить, і дїйсно сей союз розпав ся дуже скоро.

Тимчасом Юрию були потрібні союзники. Ізяслав Давидович знову збирав ся до походу, а з Половцями — своїми давнїми союзниками, Юрий теж розсварив ся. Зібравши в Київі Мстиславичів з їх полками та спровадивши ще від свого зятя Ярослава галицького помічне військо, Юрий зробив певну демонстрацію по адресу своїх ворогів. Тодї саме Половцї прийшли були ордою в Переяславщину „на мир”, — торгуватися про дарунки, а евентуально — грабити; Юрий отже з своїми союзниками і їх полками пішов у Канїв і сюди запросив Половців „на мир”. Се мало свій ефект —

Половці вислали своїх на розглядини й зміркувавши ситуацію, пообіцяли приїхати, але натомість забрали ся скоренько назад в степ. Давидовичу Юрий з братиєю запропонували присягти на згоду, а инакше заповіли йому візиту в Чернигові [7]). Давидович зараз присягнув. Потім Юрий мав ще з'їзд з Сьвятославичами, дав їм деякі городи(а у Ізяслава Давидовича висватав доньку за сина Глїба; одно слово — „уладив ся” [8]).

Я згадав тут за Половців. Двадцять літ минуло від часу, коли Мстислав Великий заганяв їх „за Волгу й Яік”, двадцять літ — повних внутрішнїми війнами руських князів, що раз у раз уживали в сих війнах Половців, наводячи їх на руські землї. Для деяких князів — як для Всеволода і Сьвятослава Ольговичів або для Юрия — Половці були постійними, трохи чи не найважнїйшими союзниками, і Половецька орда була завсїгди на поготові на такі заклики, бо участь в сих війнах давала її можливість пустошити землї не тільки ворогів, але й союзників. Треба памятати ненависть Руси до сих степових ворогів і їх спустошень, щоб розуміти, яке прикре, неморальне вражіннє робило се „наводжуваннє” Половців князями, особливо по недавній славній боротьбі з ними, як воно відвертало від тих князів нарід. Оповідаючи про оборону Київа 1151 р., лїтопись згадала, що в тій битві забито Севенча Боняковича, дикого Половчина”, сина славного Боняка: він мав охоту: „рубнути Золоті ворота, як його батько рубав” [9]). З того, що лїтопись сей факт занотувала, видно, що його зауважили сучасники, — і як то мусїв їм здаватись сей Бонякович, приведений руським князем, сином того Мономаха, що свою популярність завдячував боротьбі з Половцями, — на те, аби „рубати Золоті ворота”. „О горе таковымъ княземъ!” кличе оден з лїтописців [10]) з поводу одного з таких походів з Половцями, де вони собі „наповнили руки”, — і се „горе!” пригадує нам епітет Гориславича, даний в Слові о полку Ігоревім, в 2-ій пол. XII в., давньому герою таких походів Олегу Сьвятославичу.

Але на тім не кінець!

Сї неустанні походи на руькі землї з ініціятиви самих князів заохочували Половців до нападів і пустошень на власну руку. По кількадесятьлїтній перерві знову розпочинають ся їх напади на руські землї. В Никонівській компіляції маємо звістки про половецькі напади під 1149 і 1150 р.; під 1153 р. читаємо в лїтописи, що Половці „пакостили” на Посулю; 1155 р. вони

напали й пустошили Поросє. Тодї Василько Юриєвич з Берендичами погромив їх і забрав де що у неволю; з сього потім вийшла суперечка: Половцї просили випустити їх земляків, що їх при тім взяли в неволю Берендичі; Юрий хотїв се зробити, але Берендичі спротивились: „ми, сказали вони, свої голови складаємо за Руську землю". Половцї були незадоволені, але згадана вище демонстрація Юрия примусила їх сховати своє незадоволеннє до лїпших часів. Одначе половецькі напади й пустошення від того часу йдуть далї й доходять при кінцї XII в. дуже великих розмірів.

Але вернїмо ся до Юрия. Його згода з родиною Ізяслава Мстиславича трівала не довго. Мстислав відібрав Володимир у свого стрия Володимира. Юрий схотїв скористати з сього, щоб здобути Володимир для свого братанича — Андрієвича Володимира, бо з його батьком мав звістну вже нам умову. З великими силами приступив він під Володимир, але облога зовсїм не удалась, і Юрий мусїв нї з чим вертатись назад. Не знати чи сей факт, чи ще якісь иньші — вплинули й на Ростислава: він теж відвернувсь після сього від Юрия. А в тодїшнїй полїтицї він значив чимало: його протекції шукали ріжні князї — як рязанські, як сини Володимира Давидовича, а й Новгородцї як раз перед тим посадили його синів у себе на князївство. На початку 1157 р. [11]) Ростислав разом із Мстиславом укладають союз з Ізяславом Давидовичем — звернений, очевидно, против Юрия. Доказ сам по собі не дуже мудрий, бо відкривав Давидовичу дорогу до київського стола, і його можна толкувати лише сильним роздражненнєм на Юрия — чи за той його волинський похід, чи за новгородську полїтику, де партія Мстиславичів борола ся з партією Юрия і саме тодї взяла над нею гору. Чи сяк чи так, проти Юрия сформувала ся дуже сильна коалїція. Та в сам день як Ізяслав вибирав ся на нього з Чернигова походом, привезли йому звістку, що Юрий вмер, — вмер досить несподївано: пив на пиру у одного з бояр, розхорував ся з того й за пять день умер — 15 мая 1157 р. [12]).

В Київі зараз почали ся розрухи. Нарід пограбив двори Юрия, в містї й за Днїпром, також двір його сина Василька. Суздальцїв, себ то приведених Юриєм із Суздальської волости бояр і дружину, побивали по містах і селах та грабили їх майно. Юрий був, безперечно, непопулярний в Київщинї. На се, певно, впливав і дійсно несимпатичний його характер — сухо

еґоїстичний, позбавлений якоїсь благородности, великодушности, і його конкуренція проти симпатичних народу кандидатів — Мстиславичів, і його половецька полїтика. Прихожі Суздальцї могли теж дати ся в знаки Киянам.

Правдоподібно, сї розрухи були причиною, що настрашені ними заможнїйші київські верстви удали ся до того з київських претендентів, що був найблизше під рукою — до Ізяслава Давидовича, та закликали його до Київа. Так каже лїтопись: „приїхали до Ізяслава Кияне, кажучи: їдь, княже, до Київа, Юрий умер", і се запрошеннє, минї здаєть ся найправдоподібнїйше так толкувати. На четвертий день від смерти Юрия Ізяслав прибув до Київа. Чернигів він, видко, хотів був при тім задержати собі, але мусїв передати Сьвятославу Ольговичу; Сьвятослав Всеволодич дістав Новгород Сїверський — попередню волость Сьвятослава Ольговича; значну частину чернигівських волостей Ізяслав лишив собі [13]), і відносини до нього чернигівських князїв через се не були щирі. Відносини Ізяслава до Мстиславичів на разї були добрі: очевидно, вони вперед пристали на те, що Давидович сяде в Київі. Але він таким чином перебивав київський стіл у Ростислава, і тепер, коли не було вже Юрия, се мусїло бути дуже прикро Мстиславичам. Ситуація була дуже дражлива, і не диво, що відносини попсували ся дуже скоро.

Насамперед порвало ся між Ізяславом Давидовичем і Мстиславом Ізяславичем. Скоро по своїм переходї до Київа Ізяслав Давидович задумав здобути Турово-пинську волость для Мстиславича Володимира, вигнаного з Володимира. Йому помагав Ростислав і меньший брат Мстислава Ярослав, але сам Мстислав не пішов, і можемо догадуватись, що цїла ся справа не була йому милою, бо тож він вигнав Володимира з Володимирської волости. Але иньшого наслїдку окрім сього подражнення похід поки що не мав. Слїдом Ізяслав посварив ся з Ярославом галицьким, своїм союзником. Причиною був галицький претендент — Іван Ростиславич, призвищем Берладник. Як він тїкав з Галичини прийняв його до себе Всеволод Ольгович; потім він жив у Сьвятослава Ольговича, потім у Ростислава смоленського й Юрия. Від Юрия Ярослав галицький зажадав, аби видав Івана, і Юрий його хотїв був видати, але духовенство умовило його, й він тільки арештовав Івана й відіслав в Суздаль. На дорозї визволив Івана Ізяслав Давидович [14]). Може він думав тим тримати в залежности від себе Ярослава, але Ярослав був не з таких. 1158 р., коли Ізяслав Давидович

був уже в Київі, Ярослав знову зажадав собі свого кузена від нього й зробив на Ізяслава дипльоматичну пресію: угорський король і в. кн. польський, Ростислав смоленський, Ізяславичі волинські, обидва Ольговичі й ще деякі дрібнійші князї прислали своїх послів разом з послом Ярослава, жадаючи, аби Івана видано. Ізяслав Давидович мав відвагу не послухати, але Іван по сїй історії не відважив ся далї сидїти в Київі, пустив ся в степи і попробував здобути собі за помочію Половців галицьке Понизє, але се не удалось, й Ізяслав закликав його назад до Київа [15]).

Для тодїшньої політики цїкаво, що в сїй дипльоматичній манїфестації Ростислав і Ольгович виступили против Ізяслава;отже ситуація його була не весела. Ярослав по тім став збиратись походом на Ізяслава, і його піддержав Мстислав Ізяславич з братами, задумуючи відібрати при тїй нагоді Київ у Ізяслава. Але Ізяславу ще удало ся помирити ся з Ольговичами, і се вплинуло на Ярослава: він відложив похід. Та перспектива сього походу через те не зникла, й Ізяслав, покладаючи ся на вісти, що приходили до Івана з Галичини, — що його кликали туди й обіцяли стати по його сторонї против Ярослава, задумав випередити своїх ворогів і здобути для Івана Галичину: се було б, розумієть ся, йому дуже важно для приборкання Мстислава з компанїєю. Сьвятослав Ольгович одначе рішучо не радив йому влазити в сю справу, і вони нарештї пересварили ся на тім пунктї знову. Невважаючи на се Давидович не покинув свого пляну, хоч мав до помочи тільки Половців. Але його вороги були проворнїйші, й коли він збирав ся з походом на Галичину, вони вже йшли на Київ, і йому прийшло ся подумати замість походу про оборону.

Оборона пішла лихо. Мстислав встиг захопити відразу Білгород. Ізяслав Давидович обложив його в Білгородї, але чорноклобуцькі старшини що були з Ізяславом, увійшли в переговори з Мстиславом, пропонуючи свою поміч і виторгувавши собі в нього „по лїпшому городу” в державу, перейшли з своїми полками до Мстислава. Давидович після сього стратив надїю на усьпіх і утїк за Днїпро, а Мстислав з Ярославом галицьким увійшли в Київ, — се було при кінцї 1158 р. [16]). Мстислав заграбив майно Ізяславової дружини, й відіслав на Волинь, але Київа собі не взяв: він ще перед походом із своїми союзниками присягнув Ростиславу, що Київ передадуть йому, й тепер вони послали до нього.

Ростислав одначе не спішив ся. Він підозрівав, що Мстислав готує для

нього ролю Вячеслава — номінального київського князя а реальну власть хоче зіставити собі. Воно й дуже можливо, що памятаючи перший, нездарний виступ Ростислава, Мстислав мав такі пляни. Але Ростислав на них не приставав. Він прислав таку декларацію: „коли ви мене кличете щиро, я піду, але „на свою волю", з тим щоб ви мали мене за батька по щирости та були мені послушні". Як на перший приклад вказав, що він не признає митрополита Клима, поставленого за Ізяслава Мстиславича без порозуміння з патріархатом, і жадає відновлення давнійших відносин до патріарха. Сей факт сильно зачипав Мстислава, бо присланий з Царгорода, за часів Юрия, новий митрополит положив був клятву на Ізяслава, Мстиславового батька. Переговори йшли довго, і минуло кілька місяців, нім відносини були полагоджені, і в справі митрополії прийшло до компромісу. Аж на Великдень 1159 р. Ростислав прибув у Київ [17]). За свої праці й заслуги Мстислав, правдоподібно, тоді вже дістав ті волости, що бачимо у нього два роки пізнійше — Білгород, Треполь і Торчеськ [18]).

Завдяки тому, що Ізяслав Давидович пересварив ся з Сьвятославом Ольговичом, вийшов тїсний, хоч і не довгий союз між Сьвятославом і Ростиславом. Се дало Ростиславу певне й самостійне становище і супроти Ізяслава, і супроти Мстислава, що міг дійсно мати теж свій плян, здобуваючи Київ стриєви. Крім того і Ярослав галицький помагав Ростиславу — з огляду на Ізяслава Давидовича, чи властиво — на Івана Берладника. Давидович не кидав своїх плянів на Київ, але зістав ся цїлком одиноким; його союзниками лишились тільки братаничі — дрібні князьки, сини Володимира Давидовича, ще меньше значні в полїтиці прихильники Івана Берладники, та Половці — властиво одинока підпора. Його похід на Чернигів не мав успіху, і він міг тільки вести дрібну, партизанську війну з своїми противниками: Берладники пограбили важне для київської торговлї Олешє; Половцї під проводом Ізяслава пограбили Чернигівщину, потім Смоленську землю, де забрали більш десяти тисяч людей у неволю. Навіть його „синовця" Сьвятослава (сина Володимира Давидовича) Сьвятослав Ольгович примусив відступити від стрия.

Ізяслав уложив ще союз із сином і спадкоємцем Юрия Андрієм, але Андрій поки що мав досить роботи дома й давав Ізяславу зовсім незначну поміч.

Але приязнь Ростислава з Сьвятославом трівала не довго. Хоч характерами вони добре підходили до себе (Сьвятослав, скільки знаємо, теж був честний

і характерний чоловік), але ся приязнь так противила ся всїм княжим і земським традиціям, що бояре дуже скоро пересварили своїх князїв. Сьвятослав сам лишив ся нейтральним, але його сини й братаничі стали діяльними помічниками Ізяслава Давидовича, і він з ними та з Половцями розпочинає вже походи і на Київ. Перший [19]) урвав ся на вступній облозї Переяслава: Глїба Юриєвича, що сидїв у Переяславі, Давидович хотїв змусити, аби йшов з ними на Київ, почав облогу Переяслава, але тимчасом рушив у поміч Глїбу Ростислав, й Давидович подав ся назад, залишивши уплянований похід на Київ. Але на початку 1161 р., спровадивши собі велику орду Половців, він пішов знову — вже просто на Київ.

Перейшовши Днїпро під Вишгородом, Ізяслав Давидович приступив до Київа від півночи і ставши тут табором „в лозах", почав ладити ся до атаки. Ростислав, видно, не сподївав ся нападу і не стягнув нїяких військ, що більше — здаєть ся між самими Киянами не було до нього щирої прихильности. Принаймнї з лїтописи довідуємо ся, що Ростислав був посадив чимало Киян до вязниці за якусь „крамолу" — бунт [20]). Ростислав пробував боронити палїсади, що йшли „від Гори до Днїпра", хоронячи Поділ, але військо Ізяслава ударило сильно, „страшно було дивитись, наче страшний суд", каже лїтописець, і в завзятій битві стало перемагати, почало проривались в місто, рубаючи палїсади, і військо Ростислава почало тїкати. За порадою дружини Ростислав вийшов із міста: відступив у Білгород, аби там приготувати нові сили, стягнувши союзників і Чорних Клобуків. Ізяслав Давидович війшов до Київа і засїв на київськім столї — в третїй раз, але також ефемерично як і попереднї рази; сповнивши князївські церемонії в Київі, він пішов слїдом на Ростислава і обложив його в Білгородї. Але Ростислав приладив ся до оборони, попалив острог, а білгородський замок був сильний. Облога потягнула ся на кілька тижнїв, а тим часом Ростислав стягав до себе союзників. Сьвятослав Ольгович умовляв Давидовича помиритись із Ростиславом, але той дав характеристичну відповідь: „братия моя вернеть ся в свої волости, а минї куди вертати ся? в Половеччину не піду, у Вирі (дрібній волости на Посемю, що йому лишила ся) з голоду вмерти не хочу, — лїпше минї тут умерти" [21]).

І йому дїйсно прийшло ся наложити головою в сїй кампанії. По трох тижнях облоги прийшла вість, що Мстислав з великими силами йде з

Волини виручати Ростислава. Половецькі мародери зобачили його передові полки й привезли сю вість Давидовичу. Той так настрашив ся, що зараз кинув облогу й кинув ся тїкати до Київа. Але Мстислав наспів слїдом і злучивши ся з полками Ростислава, що вийшов з замку, пішли погонею за Давидовичем. Незадовго чорноклобуцька кіннота Мстислава дїгнала обози, а потім і полки Давидовича и почала рубати й ловити утїкачів. Під Київом Чорні Клобуки дїгнали й самого Давидовича, оден рубнув його шаблею по голові, другий пробив його списом, і Мстислав з Ростиславом, наспівши з полками, застав його ледво живим. Ростислав, плачучи став дорікати йому, що він привів до сього своєю захланністю — невдоволивши ся Черниговом, хотїв відібрати Київ, а взявши Київ, хотїв і з Білгорода його вигнати. Але Давидовичу було вже не до оправдань, він попросив лише напити ся води, й умер на місцї. Лїтописець, оповідаючи сю пригоду, додає, що підчас облоги Білгорода „бысть знамениє въ лунЂ страшно и дивно", й описавши його докладно — між иньшим, що на місяцї бачили „наче два вояки били ся на мечах, і одному кров з голови йшла, а другому текло біле як молоко", додає, що старі люде витолкували, що се знаменіє яко „не благо — провіщає княжу смерть, як воно й стало ся" [22]).

Смертию Ізяслава Давидовича закінчила ся друга стадія в великій боротьбі за київський стіл. На закінченє її огляду я мушу згадати за відокремленнє двох земель, що наступило серед гуку сеї боротьби. Подібно як підчас боротьби за Київ Мономаховичів і Ольговичів в 1130-х рр. еманципував ся з під власти київських князїв Новгород, а Полоцька земля відновила у себе свою стару династію, увільнивши ся від власти Мономаховичів, так в 50-х рр., серед боротьби Мономаховичів з Ізяславом Давидовичом відокремили ся ще два київські аннекси — землї Турово-пинська і Переяславська. Про се буде ще мова в осібних оглядах сих земель, а тут я мушу про се згадати, о скільки сї факти були звязані з загальним полїтичним житєм українських земель.

Земля Туровська від часів Сьвятополка, а Переяславська від Мономаха уважали ся наче придатками до Київа, „київськими волостями", як Всеволод Ольгович зве Туров, і при перемінах на київськім столї jure caduco переходили з рук в руки, з одної династиї до другої. Се завсїди було дуже немило народу, і кожда земля змагала до того, аби відокремити ся, здобувши для себе осібну династию, котра б її трималась. Переяславцї вибрали собі Юрия, чи властиво його сина Глїба. Не знати — скільки тут

було їх власної ініціативи, власного вирахования і скільки вплинули тут заходи самого Глїба, що осївши ся в сусїдстві — в Остерському городку, правдоподібно, сам увійшов у зносини з Переяславцями і там витворив собі партію. Але чи була вона на разї не дуже ще велика, чи — ще правдоподібнійше Мстислав Ізяславич, що сидів тодї в Переяславі, мав занадто сили як на неї, і вона бояла ся активно виступити — досить, що Мстислав держав Переяслав в руках, і хоч Глїб двічи ходив під Переяслав на заклик Переяславцїв, але Мстислав його обидва рази прогнав, і Переяславці не зрадили його в битвах [23]). Але як прийшов Юрий з більшими силами (1149), Переяславцї перейшли до нього і по тому все тримали ся його: се видно, як порівняти становище Киян і Переяславцїв у війнї Юрия з Ізяславом: Кияне самі переходять до Ізяслава, скоро він з'явить ся на „руськім" ґрунтї, з Переяслава Юрия треба вибивати силоміць [24]). Одначе Переяславцї мусїли приняти ще раз Мстислава [25]) і тільки 1155 р. дістали Глїба Юрєвича вже на постійно — він просидів у них до 1169 р., а по собі зіставив сина Володимира [26]). Особливої,одначе заслуги Переяславцїв в виробленню сього statu quo не було: князї самі дали Глїбови спокій від разу.

Більше сили й витревалости, нїж слабе і виставлене мов горох при дорозї Переяславське князївство, показала в анальоґічній справі земля Турово-пинська. Вона була отчиною Сьвятополка, але по його смерти взяв її собі Мономах, і в руках Мономаховичів вона зістала ся більш як 40 лїт, з невеликими перервами. В 1157 р. з'явив ся тут Юрий Ярославич, син Ярослава Сьвятополковича, нещасливого волинського князя. Де він був перед тим не знати; в 40-х роках бачимо його на Волини, запеклим ворогом Ізяслава Мстиславича [27]), правдоподібно — він мав якусь дрібну волость десь в сусїдстві Турова. Мабуть зараз по смерти Юрия Мономаховича він відібрав чи просто заняв спорожнену Турово-пинську волость, де за житя Юрия сидів його син Борис [28]). Але йому прийшло ся видержати тяжку боротьбу. Ізяслав Давидович, сївши в Київі, попробував тогож року вигнати Юрия Ярославича, щоб передати сю волость Володимиру Мстиславичу. З дуже значними силами приступив він під Туров: з ним був смоленський і галицький полк, Ярослав луцький і ще кілька другорядних князїв; Юрий все упрашав Ізяслава, щоб він дав йому спокій — „прийняв його в любов", — але не піддавав ся. Облога протягла ся десять тижнїв і закінчила ся

нїчим: конї почали здихати в війську Ізяслава, і він не помиривши ся з Юриєм, пішов геть [29]). Два роки пізнійше прийшло ся Юриєви витримати новий напад: Мстиславичі з синами Андрія Володимировича обложили його в Турові. Причину, здаєть ся, дав до сього сам Юрий [30]). Але й на сей раз союзники простояли півтретя тижня під Туровом і вернули ся нї з чим [31]). На сїм його клопоти скінчили ся: Ростислав на другий рік (1161) прийняв Юрия „в любов" і він ходив разом з полками Ростислава й Ольговичів відбивати Слуцьк від Володимира Мстиславича [32]): він отже оборонив здобуту ним позицію в сучасній полїтичній системі, і вона була признана в князївськім сьвітї.

Здобуваючи сю позицію й бороначи її, Юрий, очевидно, опирав ся на співчутє туровської людности. Князь незначний, він не міг би нїколи власними силами відбити ся від таких тяжких нападів. Коли Туровцї терпіли довгу облогу, спустошеннє околиць, руїну цїлої землї й не видавали Юрия, не примусили вийти з міста, піддати ся, як то часто бувало, а „били ся кріпко" за нього, то очевидно, що їх привязаннє до свого „отчича", їх рішучість — здобути собі свою осібну династию й відокремити ся була дуже велика.

В тім же самім часї відокремилась і Волинь, хоч без власної ініціативи, самими обставинами. Тут осїла ся лїнія Ізяслава Мстиславича, судячи по всьому — популярна у волинської людности: на неї дивились як на свою і боронили.

Сим і закінчив ся процес відокремлення земель Київської держави. Зістали ся на далї тільки два князївства, що не мали своїх осібних династий, не становили осібних, замкнених полїтичних тїл з сього погляду, бо були якимсь bonum nullius для князів — Київщина і Новгород-Псков. З Київом се сталося через його виїмкову ролю, про котру я казав вище, з Новгородом — через те, що тут роля князя була відмінна: її скорше можна прирівняти до ролї президента в републїканськїй державі, до ресорту котрого належали одначе воєнні справи землї.

Примітки

[1]) Іпат, с. 298, 300.

[2]) „Покликав мужів (бояр) батька свого Вячеслава, тивунів і ключників, і казав їв позносити майно батька свого перед себе: убраннє, золото, серебро і зібравши то все, почав роздавати по монастирях, по церквах, до затворах, бідним, і так роздав усе, а собі не взяв нічого, тільки взяв честний хрест собі на благословеннє, а решту майна відложив на поминаннє, чим сьвічку й просфору по нїй (на парастасах) відправити" — Іпат. с. 326.

[3]) „Се Богь поялъ стрыя твоего Вячеслава, а ты ся єси еще с людми в КиевЂ не утвердилъ; а поЂди лЂпше в Киевъ таже с людми утверди ся, да аче стрый придеть на тя Дюрги, понЂ ты ся с людми утвердиль будеши: годно ти ся с нимъ умирити — умиришися, пакы ли — а рать зачнеши с нимь" — Іпат. с. 326. Тут може бути мова про формальний акт потвердження Ростислава на київськім столї Киянами, або про зміцненнє свого становища самою практикою — дати привикнути Киянам до нового князя, прихилити їх до себе.

[4]) По Новгородській лїтописи — він просидїв у Київі тільки тиждень — с. 139.

[5]) 20/III. 1155.

[6]) Іпат. с. 323-329, Лавр. с. 324-7, 1 Новг. с. 140.

[7]) „Хощеши ли к нам прити (вар,: внити) у миръ? или се мы к тобЂ (Іпат. с. 131).

[8]) Іпат. 329-331, Лавр. с. 327-9, Воскр. I с. 63-4.

[9]) Іпат. с. 299.

[10]) Кенїґсберський й Академічний кодекс Лавр. л. — с. 303.

[11]) Почавши від 1156 (1157) року Київська лїтопись знову спішить ся на оден рік, як видно з поданих нею під 1158 р. означень днїв. Лавр. і 1 Новг.

мають роки добрі.

[12]) Іпат. с. 334-6, Лавр. с. 329-30.

[13]) Іпат. с. 343.

[14]) Було се в р. 1156 — Іпат. с. 335; про попередню його одисею Берладника — ib. с. 237, 239 і низше в гл. VII

[15]) Іпат. с. 341.

[16]) 22 грудня. Іпат. с. 344.

[17]) Іпат. с. 336-345, Лавр. с. 331.

[18]) Іпат. с. 357.

[19]) Десь при кінції 1160 р.

[20]) В Іпат. (с. 363) трохи не ясно: Ізяслав, увійшовши до Київа, ”всимъ дасть прощениє Кияномь, ихьже бяху изоимали”, виходило б, що се взяті в неволю на війнї (так і думали деякі), але в Воскр. (I с. 74) инакше, і я думаю, що се автентична звістка, а в Іпатськ. вона стала неясною через скороченнє: ”опроста всЂхь Кіанъ, ихже бЂ поималъ Ростиславъ въ крамолЂ”

[21]) Іпат. с. 354.

[22]) Іпат. с. 345-354, Лавр. с. 331, Воскр. I с. 71-5 — вона має тут детайлї пропущені в Іпатськім, а повторені також і в Нїкон. I с. 220.

[23]) Іпат. с. 253, 255-6, Лавр. с. 302-3 (1148р.).

[24]) Іпат. с. 277,306.

[25]) Іпат. с. 307.

[26]) Іпат. с. 373.

[27]) Іпат, с. 271, 273.

[28]) Борис згадуєть ся тут іще 1156 р. — с. 335, а вже 1157 р. Ізяслав іде виганяти з Турова Юрия Ярославича. Борис умер потім у Суздалї (Лавр., Воскр. — 1159 р., Іпат. 1159 == 1158); не знати — чи його вигнано, та сам він покинув Туров.

[29]) Іпат. с. 337-8.

[30]) Під 1160 (= 1159) маємо в Київській літ. (с. 346) фраґмент звістки: „воєва Георгий Ярославичь ис Турова"... По тім наступає фраґмент звістки про похід Ізяслава Давидовича на Сьвятослава Ольговича — пор. Воскрес. I с. 71, і слова: "къ Путивлю" належать уже до сеї звістки, як видно з порівняння з Воскр. (в виданню Іпат. літ. вони відділені хибно). Судячи по тім поході Мстиславичів на Юрия, що наступив слїдом, можна з правдоподібністю догадувати ся, що Юрий воював десь на волинськім пограничу і тим викликав похід Мстиславичів на Туров з сього погляду, бо були якимсь bonum nullius для князів — Київщина і Новгород-Псков. З Київом се стало ся через його виїмкову ролю, про котру я казав вище, з Новгородом — через те, що тут роля князя була зовсїм відмінна: її б скорше можна прирівняти до ролї президента в републїканській державі, до ресорту котрого належали одначе справи воєнні землї.

[31]) Іпат. с. 349.

[32]) Іпат. с. 356.

ПОЛЇТИЧНІ ВІДНОСИНИ В 1160-Х РОКАХ, ПОЛОВЕЦЬКА СПРАВА. НОВИЙ ПОЛЇТИЧНИЙ ЦЕНТР НА ПІВНОЧИ; ПОЛЇТИКА АНДРІЯ ЮРИЄВИЧА. СМЕРТЬ РОСТИСЛАВА; МСТИСЛАВ ІЗЯСЛАВИЧ І ІНТРИҐИ КНЯЗЇВ; ОХОРОННІ ЕКСПЕДИЦІЇ; КОНФЛЇКТ МІЖ КНЯЗЯМИ. ПОХІД НА КИЇВ І ПОГРОМ 1169 Р.

РОСТИСЛАВИЧІ І АНДРІЙ, ЇХ КОНФЛЇКТ І ДРУГИЙ ПОХІД АНДРІЯ НА КИЇВ, 1173 Р.; ЯРОСЛАВ ІЗЯСЛАВИЧ; СМЕРТЬ АНДРІЯ Й УПАДОК СУЗДАЛЬСЬКОГО ВПЛИВУ. БОРОТЬБА ЗА КИЇВ РОСТИСЛАВИЧІВ І ОЛЬГОВИЧІВ; ПЛЯНИ СЬВЯТОСЛАВА ВСЕВОЛОДИЧА; КОМПРОМІС РЮРИКА І СЬВЯТОСЛАВА ВСЕВОЛОДИЧА. ВІДНОСИНИ УСТАВЛЕНІ КОМПРОМІСОМ 1180 Р.

Увільнивши ся від Давидовича, Ростислав засів на київськім столї міцно і спокійно. Мстислав вправдї, посадивши стрия вдруге в Київі, щось був розсварив ся з ним: мабуть забагато хотїв від нього. Ростислав тодї зайняв його київські волости, Мстислав хотїв розпочати війну, але передумав і помирив ся, дîставши назад свої волости [1]). З Ольговичами Ростислав помирив ся теж; старий Сьвятослав умер 1164 р., а його місце в Чернигові зайняв Сьвятослав Всеволодович; Ростислав, як їх спільний союзник, посередничив між Всеволодичом і синами Сьвятослава Ольговича. З Андрієм Юриєвичом Ростислав мав на початку конфлїкт з поводу Новгорода, але й його полагодив: син Ростислава зістав ся в Новгородї й далї [2]). В результатї Ростислав зайняв спокійне, авторитетне й досить впливове становище патріарха „Руської землї": чернигівські Ольговичі, волинські Ізяславичі, галицький Ярослав, переяславський Глїб, Рязань, Новгород — стояли в сфері його полїтичного впливу і він ще (се вже в останнє) підтримував київську традицію давнїх добрих часів: вимагав до себе поважання, аби князї мали його „отцемъ собѢ въ правду" і „в послушаньи" ходили, а з свого боку пильнував традицийного обовязку — доглядав справедливости між князями й надїляв волостями ріжних підупалих князїв [3]). Загранична полїтика його інтересувала мало. Знаємо, що імп. Мануїл, забираючи ся до нової боротьби з Угорщиною, заходив ся притягнути й Ростислава до союза, й присилав до нього дуже значного посла в сїй справі — якогось Мануїла з родини Комненів; та Ростислав показав йому всяку прихильність, але якоїсь дїяльної участи в сїй війнї не

взяв [4]).

За те спокійне князюваннє дало йому спромогу зайняти ся половецькими справами. Сього вимагали напади Половців, бо навіть ті припадкові звістки, які маємо, вказують на їх часте повтореннє. 1159 р. Половці набігають в околиці Котельниці (на р. Унаві), того ж року (може по сім нападї) Половців били на Поросю. 1161 р. набігли вони на Поросє, в околиці р. Рута, але нещасливо. 1164 Половці знову набігають на Поросє, і знову їх заскочили, а крім того ще в Ніконівськім збірнику є до того року згадка про напад Половців, тільки дуже загальна. 1166 р. з Половцями бив ся Олег Сьвятославич, і їх же чуємо в околицях Переяслава. В Ніконівськім збірнику маємо ще, хоч дуже загальні й шабльонові, згадки про половецькі напади в 1167 і 1168 рр. [5]). Крім того вони почали нападати сильно на руські торговельні каравани в степах.

Ростислав одначе обмежив ся тільки заходами чисто оборонними, пасивними. 1162 р. він задобрив („миръ взя”), очевидно — закупив Половців і оженив сина з Половчанкою. Для оборони караванів висилав військо, а десь 1166 р. [6]) урядив ґрандіозну демонстрацію: завізвав „братию”, „звелївши зібрати ся з усіми своїми полками”, і з цілою армією, з участию дванадцяти князїв, вийшов під Канїв і тут перестояв довший час, поки перейшли каравани „Гречника” і „Залозника” — очевидно, хотїв настрашити Половців [7]). Одно слово, бачимо досить слабі початки того, що більш енерґічно розвинув слїдом Мстислав: він теж практикував подібні походи для оборони караванів, і такий характер мав його пізнїйший похід під Канїв, для оборони „Гречника”, але поруч із тим він практикував і походи в половецькі степи: на початку 1168 р. він ходив разом з Ростиславичами, Ольговичами й иньшими князями (лїтопись рахує дванадцять участників, окрім самого Мстислава) в степи Угла (Орелї) і Снопорода (туди ж значить, куди ходив за житя батька, 1152 р.), зруйновав їх кочовища і взяв велику добичу. Ольговичі теж вели аґресивну боротьбу з Половцями: Сьвятославичі Олег і Ярослав поруйновали 1167 р. половецькі кочовища, користаючи з кріпкої зими [8]). Але нові полїтичні завірюхи, що вибухнули на Україні по смерти Ростислава, перервали сю інтензивну боротьбу з степом і відсунули її аж на вісїмдесяті й девятьдесяті роки XII в.

В колективних походах, уряджуваних Ростиславом і Мстиславом, ми

даремно б шукали князів Ростово-суздальської землі. Підчас затишного князювання репрезентанта традицій добрих давніх часів — Ростислава, в ній переходив дуже важний внутрішній процес, що слідом дав ся дуже в знаки й Україні. До тепер Ростово-суздальська область, сей „новий сьвіт" Словянства, ся сьвіжа словянська займанщина на фінськім ґрунті, не відогравала якоїсь важнійшої ролі: там сиділи молодші князі, для котрих обітованною землею була „Русь" — Україна, котрих мрії крутили ся коло Київа. Юрий Мономахович, що перший надав важнійше значіннє сій землі, належав ще до сеї катеґорії князів і вложив всї сили й енерґію в те, щоб здобути Київ і на золотім столї київськім дожити свого віку. Але по нім наступив його другий син Андрій — чоловік иньших симпатий й иньших політичних поглядів. Він виріс на Поволжу, і Русь-Україна з її довгою історією виробленими формами житя була для нього і чужа, і несимпатична. Він потайки від батька втїк з Вишгорода у 1155 р. до Суздаля, забравши з собою палядіум будущої Московської держави — вишгородську ікону Божої Матери, привезену з Візантиї (потім прозвана Володимирською вона послужила головною сьвятощею, палядіумом нових політичних центрів Суздальщини — Володимира і пізнійше — Москви). Никонївська компіляція, пробуючи пояснити психольоґію Андрієвої втїкачки з України, добре каже, що його прикро вражала вічна боротьба руських князів, і тягнуло в Суздаль, „яко тамо, рече, покойнЂє єсть" [9]). І сим кроком Андрій розірвав на все свої звязки з Україною. Ставши князем в Ростовсько-суздальській землі, він заходив ся коло того, щоб зміцнити, збільшити свою силу на ґрунтї сеї волости, підняти її значіннє, надати її першорядний вплив. Він повигоняв своїх братів і братаничів і зістав ся „самовластьцем" у своїй землї. Порозганяв він і виднійших бояр свого батька — правдоподібно занадто впливових і претенсійних як на нього. В противність старим центрам землї, з їх сильнійше розвиненим громадським житєм, діяльностию віча, земською аристократією, він протеґував нове „мизинне" молодше місто — Володимир, його зробив своєю столицею і всякими способами прикрашав. Пізнійше і звідти переніс він свою резіденцію в новий городок Боголюбий, ним самим збудований під Володимиром. Аби усунути впливи київської митрополії, він заходив ся коло заснования осібної митрополії у себе; се йому не удало ся, але своїх епископів він держав остро і скидав з катедри одного по другім [10]).

В результаті утворила ся дуже сильна, автократична власть, і опираючись

на неї Андрій зажадав для себе першого місця в руській політичній системі. Досі се робило ся так, що князь-кандидат в премієри добивавсь київського стола. Андрій по своїй родинній позиції і своїм силам теж міг би се осягнути, але він має иньший плян: він заходить ся коло того, аби з свого князівства зробити новий політичний центр руської системи. Може бути, він бачив, що Київ вже вижив своє, упадає, ще правдоподібнійше — що йому не симпатичні були самі історичні традиції, звязані з Київом, увесь політичний устрій України — ся безконечна ґалєрія рівноправних (в принціпі) князів, сї родинні рахунки й патріархальні відносини, впливи боярства і політична роля громад. Переробити се — не було надії, й Андрій змагає до того, аби знищити, понизити Київ, а бути сенїором руських земель у своїм Володимирі. Він умисно руйнує Київ, і підірвавши тим його престіж, хоче на далї розпоряджати ним з своїх ростовсько-суздальських країв, передаючи його підручним, другорядним князям. Се, правдоподібно, в результаті викликало б нові замішання, нові руїни Київа, але смерть заскочила Андрія і не дала розвинути свого пляну до останку. Одначе й зроблене ним мало важне значіннє: Київу дано рішучий удар, Володимир на Клязмі став другим політичним центром Східньої Европи. А зручний спадкоємець Андрієвої політики — його брат Всеволод повів далї його пляни — понижати Київ і на його рахунок підіймати свій новий центр.

До самої смерти Ростислава Андрій стояв осторонь і навіть уступав йому (в новгородськім конфлїктї). Полїтична система Руси виглядала добре урівноваженою і було б ризиковно пробувати її захитати. Може з рештою бути, що й особа Ростислава — справедливого, побожного, оборонця всяких традицій, політичних і церковних, мала певне поважаннє навіть і у такого „свобідного від забобонів" чоловіка як Андрій. Але обставини змінили ся зараз по смерти Ростислава — розпочалась нова, досить довга (звиш десятилїтня, від 1167 До 1181 р.) стадія замішань — власне навіть не боротьби, а хронїчних замішань, і Андрій не загаяв ся її використати для своїх плянів.

На початку 1167 р. [11]) вмер Ростислав, вертаючи до Київа з своєї подорожи в Новгород, куди їздив мирити сина з Новгородцями. Почувши повний упадок сил, він спішив ся в Київ, бажаючи постригти ся перед смертию в Печерськім монастирі й гірко дорікаючи свому духовнику, що стримував його від постриження, про котре Ростислав думав вже від довшого часу, — не доїхав і вмер недалеко Смоленська.

Його наступником в Київі по всякій імовірности ще за житя його загально признавав ся Мстислав, що двічи посадив на київський стіл сього самого Ростислава. З тим, мабуть, і був переданий йому ще за житя Ростислава один з найважнійших київських пригородів — Білгород. Коли прийшла звістка про смерть Ростислава, князї, що сиділи на ріжних волостях Київщини: Володимир Мстиславич та Ростиславичі Рюрик і Давид, післали до Мстислава заклик на київський стіл. Такі ж запросини він дістав від Киян і від Чорних Клобуків. У Киян він дійсно мав щиру популярність і симпатиї, але чорноклобуцька старшина при тім політикувала і пильнувала ріжних своїх особистих інтересів. Мстислав був так певний себе, що сам не спішив ся до Київа, а поручив „посидїти" там свому братаничу та послав туди свого тивуна. Але справа не була так проста. Князї, відступаючи Мстиславу київський стіл (а між ними було й два стриї його — Володимир Мстиславич і Володимир Андрієвич, що уступали Київ „молодшому" !), за сю уступку жадали нагороди. Між ними уложила ся „твердь" — союз для того, аби вимогти від Мстислава волости за свою невтральність: Володимир Мстиславич бажав для себе всього Порося, Володимир Андрієвич — Берестейської волости; до них прилучив ся ще брат Мстислава Ярослав луцький, що хотів, аби брат передав йому Володимир, та Ростиславичі — їх претензії нам близше незвістні. Але Мстислав на компроміси з ними йти не схотів. Він взяв помічні полки з Галичини, з Польщі, від кн. городенських і пішов на Київ. Чорні Клобуки прилучили ся до нього. Претенденти сховались у Вишгород. Мстислав увійшов у Київ, де його стріли Кияне, і він уложив „ряд" з князями, що стояли по його стороні, з дружиною й громадою — всїми чинниками тодішнього політичного житя. Після того приступив до Вишгорода. Обложені князї пішли на уступки й помирили ся з Мстиславом. Володимир Мстиславич дістав Котельницю, Давид Вишгород, Рюрик Овруч, Володимир Андрієвич теж щось дістав [12]), і Мстислав, уладившись, вернув ся до Київа [13]).

Але ся побіда Мстислава і вимушена покора князїв зовсїм не уставили добрих відносин. З початку виникло, що Володимир Мстиславич собі бажає київського стола: прецїнь він мав не меньші права княжити, як і Ростислав, котрому двічи був відступив київський стіл той самий Мстислав; тільки сил Володимиру бракувало. Коли його пляни вийшли на верх, він вирік ся їх, але слїдом деякі чорноклобуцькі старшини стали

підбивати його до планів на Київ, і він піддав ся їм і почав ладити ся до походу. Се був одначе о стільки отчайдушний плян, що власні бояре відступили від Володимира, коли довідали ся про сей плян: „ се ти без нас видумав, і ми з тобою не поїдемо, — ми того не знали", сказали вони йому й кинули його. Але Володимир не послухав сеї остороги; лишивши ся сам лише з отроками, він сказав: то се будуть мої бояре (ті отроки), й поїхав лучити ся з Чорними Клобуками до походу. Але ті, побачивши його з таким бідним двором, вирікли ся його: побачивши, що він їде сам, сказали: „ти нам казав, що за тобою всі брати, а деж Володимир Андрієвич, Ярослав і Давид? приїхав оден, без своїх бояр, здурив нас! а нам ліпше в чужу голову, як у свою!", і з тими словами почали стріляти в Володимира, так що він ледво з духом забрав ся. Скомпромітований сею історією утік він в початку до Володимира Андрієвича, та той його не прийняв, потім до Андрія в Суздаль, але і той ще не хотів сваритись з Мстиславом, і відіслав його в Рязань [14]).

Позбувши ся сих клопотів і не предчуваючи нових, Мстислав забрав ся до боротьби з Половцями. В спілці з князями він ходив у похід, згаданий вище, на початку 1168 р., і потім знову — на оборону торговельних караванів. Сї походи, очевидно, викликали загальне співчутє й ентузіазм, що виглядає з лїтописного оповідання про них. „Вложив Бог, каже він, добру гадку про Руську землю в серце Мстиславу Ізяславичу, бо він хотів її добра всім серцем: скликав він свою братию й почав думати з нею, сказав їм: братиє! пожальте ся Руської землї, своєї отчини й дїдини, що (погані) заберають християн кождого року в свої „вежі" (шатри), присягають на угоду з нами і все переступають, і вже у нас займають Гречеський путь і Солоний і Залозний! Чи би не добре б нам було, братиє, поклавши ся на божу поміч і на молитву святої Богородиці, пошукати пути вітців і дїдів своїх, і своєї чести. І мила була його мова Богу, і всій братиї, й мужам (боярам) їх. І сказала йому вся братия: „Боже поможи тобі, брате, за те, що Біг вложив тобі таку гадку в серце! а нам дай Боже голови поскладати за християн і за Руську землю і бути зачисленими до мучеників!" (Як бачимо, не дуже складно, але ентузіастично!). Всї князї київські, волинські, чернигівські й переяславські з своїми полками рушили під проводом Мстислава й погромили половецькі кочовища по Орели й Снопороду, взявши велику здобич, масу невільників і худоби. Трохи згодом Мстислав запроєктував новий похід для охорони „Гречника" від половецьких нападів,

і князї з полками вийшли під Канів, на зустріч торговельним караванам — „Гречнику”.

Але квасів між князями було стільки, що й із сих походів виникли тільки нові сварки: ріжні дрібниці, боярські інтриґи, поговірки, в роді того, що Мстислав висилав своїх людей по здобич потайки від иньших князїв, що Мстислав хоче підступом вхопити Ростиславичів, і т. и. [15]) — викликали на ново роздражненнє між Мстиславом і Ростиславичами, а новгородські справи привели до повного розриву. Новгородцї вигнали від себе Ростиславового сина, і всї пресії й походи Ростиславичів і Андрія суздальського не могли змусити їх прийняти його назад: Новгородцї жадали собі котрогось з синів Мстислава, і той нарештї, правдоподібно — по довгих ваганнях, послав їм свого старшого сина — славного пізнїйше Романа.

Сей факт привів до крізи. Андрій в якійсь мірі був анґажований в новгородській справі, бо підтримував Ростиславичів. Між ним і Ростиславичами утворяєть ся союз проти Мстислава, і до нього прилучаєть ся Володимир Андрієвич — що жадав був від Мстислава для себе волости і не дістав, Ольговичі — що перед тим були „в волї” Мстислава, але видно, не з доброї охоти. Андрію настав час для його плянів. Він знайшов якусь причину — не знаємо навіть яку, і на початку 1169 р. вислав свого сина Мстислава на Україну, на Мстислава. До нього прилучили ся полки ріжних князїв: чотирох Ростиславичів — старшого Романа, що сидів у Смоленську, і трох молодших, що сиділи в Київі, Глїба переяславського, двох синів Сьвятослава Ольговича, Володимира Андрієвича — ціла хмара українських князїв посунула нищити Київ на славу його північного суперника.

Ся армія посунула просто на Київ. Приступила від Вишгорода і обложила Київ. Мстислава застала вона неприготованим: він сподївав ся нападу на Новгород і саме перед тим післав туди військо синови в поміч. Поміч з Волини Мстиславови не поспіла. Він одначе попробував боронитись. Почались битви під Київом. Та сили Мстислава були за слабі, а до того ще й Чорний Клобук у Мстислава тримав ся не щиро. Коли по трох днях битви військо союзників обійшло київські позиції з заду й почало бити звідти, Мстислав здав ся на пораду дружини й вийшовши з міста подав ся на Волинь. Чорні Клобуки ще й уганяли за ним.

Так 8 марта 1169 р., в середу другого тижня посту, союзники опанували Київ — і не дали йому помилування. Два дні грабили його їх війська — „Смольняне, Суздальці, Черниговці, грабили весь город, „Подоліє і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю, і не було милосердя нікому ні звідки: церкви горіли, християн убивано, иньших брали в неволю”... Взяли богату здобичу, „церкви обдирали з ікон, книг, риз, і дзвони всї позабирали”. Не раз брали Київ перед тим, але його брали досї претенденти, щоб сю столицю Руси собі присвоїти, при собі заховати, тепер — його брав тяжкий ворог лише з тим, щоб його знищити, понизити, зруйнувати. Літопись мала право сказати, що сього ще ніколи у Київі не бувало [16]).

Князем у Київі Андрій поручив свому синови посадити Гліба Юриєвича, свого молодшого брата, князя переяславського, але нічого не зробив, щоб забезпечити йому князюваннє: його військо вернулось слїдом до дому. Тим часом Мстислав зовсїм не вирік ся київського стола. Він почав з того, що пімстив ся за погром Київа над своїм близшим сусїдом Володимиром Андрієвичем, попустошивши його Погоринє, а на початку 1170 р. пішов на Київ, взявши поміч з Галичини, від Сьвятополка туровського і брата Ярослава. Він пройшов насамперед на Поросє, до Чорних Клобуків, очевидно — рахуючи на їх поміч, і Чорний Клобук прилучив ся до нього, але теж тримав ся не щиро. Відти, не стрінувши опору пройшов Мстислав під Київ і застав його полишеним: Глїб забрав ся звідси в Переяслав і звідти послав по Половців, а Ростиславич Давид засїв у Вишгородї, приладивши ся до облоги і попаливши все наоколо замку. Зайнявши Київ, Мстислав обложив Вишгород, але Давид боронив ся сильно, бо мав богато війська, і свого і від братів, Половців і частину Чорних Клобуків, Мстиславу союзники помагали слабо, й помічні полки оден по другім розходили ся від нього; воєвода галицького полку сказав, що має порученнє від князя не стояти довше як пять днїв, а що Мстислав затримував, покликуючи ся на заяву дану йому галицьким князем, то Галичане сфалшували „грамоту” (лист) до нього від Ярослава і покликуючи ся на неї пішли до дому. За ними пішли й иньші. Тимчасом прийшла звістка, що Глїб веде Половців, а до Давида ще йде якась поміч. Мстислав, бачучи своє військо ослабленим, а не можучи покладати ся на Чорних Клобуків, бо „Чорний Клобук йому льстив”, постановив відступити, й пішов назад на Волинь [17]). Він слїдом розхорував ся й умер у своїм Володимирі [18]), умовивши ся перед смертию з братом Ярославом, що волости їх перейдуть до синів в простій лїнїї: Володимир зістанеть ся Мстиславовим синам, а Ярослав лишить ся і далї в Луцьку. На першу вість про смерть батька перейшов в Володимир з Новгорода Роман Мстиславич [19]).

За Мстиславом кілька місяців пізнїйше пішов на той сьвіт і Глїб Юриєвич [20]), просидївши в Київі несповна два роки. Давид і Мстислав Ростиславичі, що сидїли в Вишгородї, закликали на його місце в Київ звісного нам свого стрия Володимира Мстиславича. Був се чоловік дуже мало поважаний і ще меньше популярний [21]), і Ростиславичі, закликаючи його, очевидно, надїялись використати такого дрантивого князя як найбільше в своїх

інтересах. Володимир, дійсно, сїв у Київі. Але образив ся тим Андрій: „не любо йому було, що Володимир сїв у Київі, і він насилав на нього, кажучи йти з Київа, а велїв там сїсти Роману Ростиславичу [22]). Очевидно, Андрій далї хотїв по своїй волї розпоряджати ся київським столом, для того уневажнив Володимира, хоч він і був найстаршим в родинї Мономаха, а для осолодження сього свого самовластя дуже зручно віддав київський стіл своїм союзникам Ростиславичам: вони однаково не дали б себе довго з Київом поминати. Мотивував він се тим, що хоче добра Ростиславичам, би вони „нарекли його собі отцем". Найстарший з Ростиславичів Роман не мав одначе охоти пхати пальцї між двері — відбирати Київ від Володимира, і не спішив ся туди з свого Смоленська. Не знати, що б з того вийшло, та Володимир саме в тім часї умер, просидївши в Київі не сповна чотири місяцї [23]). Тодї вже Роман не вагав ся прийняти київський стіл, що „давав" йому Андрій [24]), і на початку липня 1171 р. прибув у Київ, лишивши в Смоленську сина.

Але сї родинні сентіменти Андрія до Ростиславичів минули дуже скоро, і з його прислужників Ростиславичі слїдом стали в ролї оборонців українських князївських традицій супроти претензий північного „самовластьця". Яка тому була властиво причина, лїтопись не каже, але здаєть ся, що завинила знову новгородська справа, як і в попереднїм розриві з Мстиславом Ізяславичем [25]). Вигнавши Мстислава з Київа, Андрій і Ростиславичі конче хотїли видалити і його сина Романа з Новгорода і з великими силами обложили Новгород, але Новгородцї відбили ся; тодї їх дійняли звичайним способом — голодом, перервавши торговлю з Новгородською землею. Се зробило свій вплив, і Новгородцї звернулись до Андрія, щоб він їм поставив князя і Андрій „дав" Новгород Рюрикови [26]). Та Рюрик не помирив ся з Новгородцями і на початку 1172 р. мусїв звідти забратись, а Новгородцї знову звернули ся до Андрія, й той на сей раз посадив уже свого сина. Се й могло бути причиною незадоволення Ростиславичів на Андрія. Разом з тим, чи щиро, чи тільки шукаючи причини — „вини покладывати", як каже прихильний Ростиславичам лїтописець [27]), — Андрій причепив ся до Ростиславичів, щоб вони видали йому трох бояр, бо вони збавили („уморили") Андрієвого брата Глїба Юриєвича. Ростиславичі сього жадання не слухали, тодї Андрій казав їм забирати ся з „Руської землї", а Київ віддав свому братови Михалкови, що

сидів тоді на Поросю. Сказав Андрій Романови: „не ходиш ти з своєю братиєю в моїй волї, отже іди собі з Київа, а Давид з Вишгорода, а Мстислав з Білгорода! маєте Смоленськ, ним собі поділїть ся!" — оповідає се лїтопись. Мусїло се стати ся десь на початку 1172 р. [28]).

Роман по такім ґречнім прошенню дїйсно пішов назад у Смоленськ, далї від клопоту, але Михалко, правдоподібно, зачув, що воно на добре не вийде, і сам з Торчеська у Київ на його місце не пішов, а післав тільки свого брата Всеволода. Дїйсно, молодші Ростиславичі зовсїм не мали наміру слухати ся Андрія й заберати ся з Руської землї. Вони насамперед післали протест Андрію на таке його розпорядженнє, грозячи розривом: „брате! ми щиро признали тебе своїм отцем (старшиною значить), цїловали до тебе хрест і стоїмо при тїй присязї, але коли ти тепер вивів брата нашого Романа, нас всїх вигоняєш (путь кажеши), без нашої вини, то Бог і сила хрестна над усїма" (себ то — дамо справу на суд божий, будемо бити ся). Андрій їм нїчого не відповів. Тодї вони наглим нападом впали до Київа, вхопили тут Всеволода з його двором і посадили на київськім столї Рюрика [29]), а слїдом обложили й самого Михалка в Торчеську та змусили його відстати від Андрія й пристати до них.

Андрій мусїв дуже розгнївати ся таким бунтом Ростиславичів і постановив їх приборкати, тим більше що Ольговичі, надїючи ся щось скористати з сього розриву, поспішили заявити, що готові помагати йому на всїх його ворогів. Він прислав Ростиславичам новий наказ — забиратись з Руської землї в Берладь [30]), коли не слухають ся його. Головним протестантом Андрій при тім уважав Мстислава [31]), і він дїйсно не злякав ся Андрієвого наказу: казав на сором обстригти Андрієвого посла і мав дати через нього таку характеристичну відповідь Андрієви: ми тебе досї мали за батька з любови, коли ж ти з такими словами до нас прислав, наче не до князя, а до підручного і простого чоловіка, то роби що собі знаєш, і най буде воля Божа" („а Богъ за всЂмъ"). Як бачимо тут поставлено виразно основне питаннє: рівноправности, автономности князів, котру хотів зломити суздальський „самовлавластець" і на Українї, як зломив у себе. Андрій рішив поставити ся й дати українським князям останню лєкцію полїтичної мудрости.

Він збирав ся, очевидно, дуже старанно, бо похід розпочав ся аж по роцї —

літом 1173 р. Військо самого Андрія київська лїтопись, може побільшуючи (вона взагалї в оповіданню про сю війну впадає в епічний тон або в напушистий, риторичний стиль) [32]), числить на 50 тисяч; крім того Андрій велїв прислати помічні війська князям полоцьким, пиньским, городеньским, і навіть Роману смоленському, що, дійсно, й вислав свій полк на братів, „бо був тодї в руках Андрія”. Мав він і добровільних союзників: Ольговичі, що зараз по розриві Андрія з Ростиславичами навязали союз з ним, надіючи ся дістати Київ, прилучили ся тепер до армії Андрія, а Сьвятослав Всеволодович, як старший з усіх князїв, прийняв загальний провід. Прилучили ся до походу і ті князї суздальські, що сиділи на Українї. Всїх князїв лїтописи рахують двадцять! Небувалий похід!

Ростиславичі полишили Київ і зачинили ся в меньших і лекших для оборони замках: Рюрик в Білгородї, Мстислав у Вишгородї, а Давид подав ся за помочию в Галичину. Армія Андрія, забравши — мабуть більш неволею як волею, полки Киян, Поршан і Чорних Клобуків, 8 вересня обложила Вишгород. Лїтописець каже, що воєводи Андрієві дістали від нього наказ конче дістати в руки Мстислава й привести до нього, а його братів лише вигнати з Київщини. Але се показало ся не так легким. Мстислав держав ся дуже сьміливо та енерґічно й від разу стрів ворога кріпким боєм — вийшов з замку й натоптав передові полки, ведені Андрієвим братом, славним пізнїйше Всеволодом. „И бысть мятежь великъ, и стонава, и кличь рамянъ [33]), и гласЂ незнаемии; и ту бЂ видити ломъ конЂйный и звукъ оружный, отъ множьства праха не знати ни конника ни пЂшьца”. Коли приступили головні сили й обложили замок, Мстислав робив щоденні напади на них з замку, против їх атаків. Облога затягла ся на два місяцї й мусїла страшно притомити й знеохотити військо союзників. Тимчасом Ярослав луцький, що прилучив ся до армії союзників „со всею Волынскою землею”, надіючи ся виторгувати собі при тій нагодї Київ, а стрївши ся на сїй точцї з претенсіями Ольговичів, що хотїли Київа собі, увійшов вкінцї у зносини з Ростиславичами, і вони згодились відступити йому Київ. Тодї він відступив і подав ся до Білгорода, щоб злучити ся з Рюриком. Се було початком панїки в армії союзників: сподївали ся, що Ростиславичі дістануть іще поміч із Галичини, перетягнуть до себе Чорних Клобуків і т. и. Серед ночи нагло розпочала ся в армії загальна несамовита втїкачка. Мстислав помітивши се, ударив з міста на втїкачів і забрав масу в неволю. Ростиславичі вернули ся в Київ; се

було на початку падолиста. В Київі вони посадили по умові Ярослава Ізяславича, а в їх руках зістали ся київські волости [34]).

Але Ярослав не загрів місця в Київі. Я вже згадував про його переговори з Ольговичами в справі київського стола; тепер Сьвятослав Всеволодич пригадав йому якісь обіцянки, зроблені мабуть підчас сих переговорів, і зажадав від Ярослава волости в Київщині: „Пригадай но давнійшу умову, на котру цілував ти хрест, кажучи: ”як я сяду в Київі, то я тебе наділю, а як ти сядеш у Київі, то ти мене наділи; тепер ти сїв, чи право, чи криво, отже наділи мене”. Той почав казати: „звідки тобі наша отчина! Ти до сеї сторони (Днїпра) не маєш нїчого” [35]). Сьвятослав же на те сказав: „Я не Угрин і не Лях, ми одного дїда внуки, скільки тобі до нього, стільки й минї. А коли не тримаєш ся давнійшої умови, то як собі хочеш”. Ярослав таки не пристав. Сьвятослав на борзї пішов на Київ. Ярослав був не приготований і втїк до Луцька. Сьвятослав заграбив майно Ярослава і дружини, забрав навіть княжу родину й вернув ся назад. Ярослав зірвав свій гнів на Киянах, що то вони „підвели на нього” Сьвятослава, і наложив контрибуцію на Київ, на всїх по ряду: на духовенство, манастирі, заграничних купців, чужоземні кольонії, одним словом — на кого лише міг. Сей епізод, розумієть ся, зробив відносини між Ярославом і Киянами не дуже приязними. Тимчасом Ростиславичів узяв жаль за Київом. Здобувати його від Ярослава чи не хотїлось їм, чи було нїяково, бо самі ж посадили його. Отже шукали иньших способів і нарештї надумали здобути його через того самого Андрія, котрого претензії на розпорядженнє Руською землею що йно так героічно відбили. Вони послали до Андрія посольство, просячи, аби Роман Ростиславич міг назад вернути ся до Київа („просяче Романови Ростиславича княжить вь КиєвѢ”). Ся малодушна пропозиція їх по недавнїм протестї була дуже наручна Андрієви, бо вповнї призначала його претензії на право розпоряджати Київом. Але Андрій захотїв їх ще поводити й не поспішив ся сповнити їх покірного прошення: сказав, що мусить нарадити ся з своєю українською „братиєю”: „пождите мало, послалъ єсмь къ братьи своєй в Русь: како ми вѢсть будеть отъ нихъ, тогда ти дамъ отвѢтъ” (чи розумів він тут союзників — Ольговичів, що претендували на Київ, чи свояків Юриєвичів, не знати).

Таким чином Київ готов був перейти знову під опіку Андрія. Але як раз його вбили тоді його дворяне [36]). Се перервало вплив ростово-

суздальських князів на українську політику. В Ростовській землї розпочала ся внутрішня боротьба: між старими земськими центрами — Ростовом і Суздалем, що тримали ся Ростиславичів, синів Ростислава Юриєвича — з одного боку, й новим, подвигненим Андрієм полїтичним центром — Володимиром, що тримав ся молодших братів Андрія, — з другого. Ся внутрішня боротьба, де брали участь і деякі українські князї (чернигівські, переяславські) закінчилась 1177 р. побідою Всеволода Юриєвича, репрезентанта міста Володимира і нових: Андрієвих напрямів в суздальській полїтицї. Від 1177 р. він стає одиноким князем Ростово-суздальської землї і починає працювати в тім же напрямі, що й Андрій, але не скорше як в 80-х рр. здобуває він собі ширший полїтичний вплив та починає грати ролю в українських справах [37]).

На Українї тим часом далї тягли ся замішання. Коли Ростиславичі звернули ся до Андрія з своїм проханнєм про Київ, Роман прибув з Смоленська — очевидно з наміром сїсти в Київі, хоч Ростиславичі й заперечували се перед Ярославом. Але Ярослав, скоштувавши приємности бути київським князем, не мав охоти боронити далї свого київського князювання й забрав ся назад до Луцька. Ростиславичі, як запевняє їм прихильний лїтописець, навіть кликали його назад, тільки він нїби то не послухав. Тодї Роман сїв на ново в Київі, і Київська земля опинилась, з малими виїмками, в руках Ростиславичів, хоч і подїлена на кілька частин [38]). Був се кінець 1174 або початок 1175 р.

Але на Київ пильним оком від довшого часу дививсь иньший, вже звістний нам претендент — Сьвятослав Всеволодич. Коли незабаром прийшли Половцї на Київщину і побили Ростиславичів під Раставцем, Ольговичі, по словам лїтописи, дуже тим утїшились, і Сьвятослав виступив з якимись, не ясними нам інкрімінаціями на Давида, доводячи, що його треба укарати, відібравши волость. З тексту виходило б, нїби Давид завинив чимсь в отім недавнїм поході на Половців (лїтопись згадує хоч неясно, про якісь суперечки між князями підчас сього походу), і Сьвятослав, що дуже уважав на своє старшинство між князями, взяв на себе ролю патріарха і судії: „Сьвятослав поїхав до Київа і казав Роману: „брате, я не хочу від тебе нїчого, але наш „ряд" (право, умова) такий: „оже ся князь извинить, то въ волость, а мужь у голову" [39]), а Давид винуват. Роман же його не послухав . Тодї Сьвятослав пішов походом на Київ: пішов в полудневі городи,

почасти притягнув до себе тутешнїх князїв, почасти змусив піддати ся; прилучив до себе Чорних Клобуків і взагалї згромадив сили до атаки на Київ. Роман супроти такої грізної ситуації не відважив ся боронити ся в Києві і вийшов в Білгород: з Києва прибула депутація, повідомляючи про се Сьвятослава й запрошуючи його до Києва, і Сьвятослав увійшов і сїв у Києві. Одначе тріумфи його на тім і скінчили ся: вибити Романа з Білгорода йому не удалось, а слїдом надтягнув із Смоленська з новими силами Мстислав Ростиславич. Сьвятослав, довідавши ся, що з ним хочуть битись, кинув ся тїкати за Днїпро, не діждавшись Половців, по котрих був послав; прийшовши запізно, вони пограбили лише околиці Торчеська. Але Ростиславичі розуміли, що Сьвятослав своїх претензій не залишить і не маючи енергії до дальшої боротьби з ним, пішли на компроміс: добровільно відступили йому самий Київ і титул, а собі зіставили свої київські волости — цїлу майже Київщину 40). Взагалї бачимо тепер, що князї меньше уганяють ся за київським золотим столом і більше уважають на волости в Київщинї.

Але в той компроміс Сьвятослав уложив ся не від разу. Як я вже казав, він памятав, що він старший між князями Ярославової династиї, і бажав широкого полїтичного впливу та пробував його здобути, хоч і досить нещасливо. Від смерти Андрія він брав участь у внутрішнїх суздальських справах, взявши (дуже нещасливо, як потім показало ся) сторону Всеволода Юриєвича; потім взяв участь в боротьбі рязанських князїв, але тут стрів ся вже з Всеволодом, що піддержував противну партію: Всеволод зловив Сьвятославового сина Глїба, посланого в поміч рязанським князям, і закував. Сьвятослав задумав війну з Всеволодом, але його звязували Ростиславичі, що обсїли його звідусїль — і в Київщинї й від Смоленська, та могли стати по сторонї Всеволода. Сьвятослав укладає широкий і ризиковний плян: насамперед вигнати „з Руської землї” Ростиславичів, бо ті йому „во всемъ пакостять” і прийняти „власть Рускую”, а може й Смоленськ — бо Сьвятослав посадив тодї свого сина в Новгородї, а з полоцькими князями мав союз, отже окружив Смоленськ своїми людьми — і тодї вдарити на Всеволода.

Стрінувши ся на ловах з Давидом Ростиславичем, Сьвятослав як поясняє лїтопись — не порадивши ся з виднїйшими боярами, а тільки з княгинею та своїм „милостником” Кочкарем, казав зловити Давида. Але той втїк, і Сьвятослав міг тільки пограбити його табор. Показавши так незручно свої

карти, Сьвятослав уважав неможливим зістати ся далї в Київі й перейшов за Днїпро. Правдоподібно одначе, родинні переміни, що зайшли у Ростиславичів, бо Роман, що княжив у Смоленську, вмер, і туди перейшов Давид, лишивши в Вишгородї сина, а Рюрик сїв у Київі, — подавали Сьвятославу надію, що Ростиславичі, зайняті своїми справами, дадуть йому на разї спокій, і він пішов походом на Всеволода. Се було десь при кінцї 1180 р.; Сьвятослав мав до помочи Новгородцїв і Половцїв, Всеволод — Рязанцїв. Мала се бути боротьба за першенство, рішеннє питання — хто буде мати провід на Руси чи Ольгович чи Юриєвич. Але при своїх слабких силах Сьвятославу трудно було дурити себе надією на побіду. Похід дійсно скінчив ся на нїчим: Всеволод стрів Сьвятослава в дуже неприступній позиції, й Сьвятослав, перестоявши кілька тижнїв перед нею, роспочав переговори, але від Всеволода не дістав відповіди і не змігши анї напасти на нього, анї прийти до згоди з ним, зовсїм з нїчим повернув назад, боячи ся весняного бездорожа. Така ж безрезультатна була кампанїя його і з Смоленськом, що він вчинив слїдом в союзї з полоцькими князями.

Звідси він пішов на Київ. Рюрик відступив у Білгород, але звідти зручним нападом розбив і розполошив Половцїв, що стояли під Київом. Сьвятослав, що засїв у Київі, опинив ся в досить прикрій ситуації. Але Рюрик хотів тільки відновлення копромісу, і Сьвятослав вкінцї мусїв згодитись на нього: „Рюрик відступив йому старшинство і Київ, а собі взяв всю Руську землю”. Відновлено отже status ante bellum. Було се десь при кінцї 1181 р. [41]).

Таким чином пляни Сьвятослава на сильну і впливову ролю в руській полїтичній системі не справдили ся. Приборкати Всеволода не удалось: він вправдї випустив Глїба Сьвятославича з неволї, але тільки з ласки. В Новгородї перемогла суздальська партія, й син Сьвятослава мусїв звідти забратись. Своєю невдалою війною Сьвятослав тільки розбудив підозріння з обох боків — й у Ростиславичів і у Всеволода, і поставив себе звідти й звідси під пильний догляд, що звязував йому руки і ноги. Перейшовши в Київ, він мусїв віддати Чернигів брату Ярославу, зіставивши собі тільки землю Вятичів, і се була властиво одинока його реальна волость, бо сам по собі Київ тодї дуже мало значив. Рюрик Ростиславич, перейнявши „всю Руську землю” і операючи ся на своїх союзників і свояків, був в дїйсности сильнїйшим від нього: в Смоленську сидїв його брат, Роман волинський був його зятем, турово-пинські князї — шваґрами й близькими союзниками, його ж підтримував галицький Ярослав і суздальський Всеволод.

Характеристично, що Київська лїтопись (в сїй части взагалї дуже прихильна Ростиславичам) титулує великими князями й Сьвятослава, й Рюрика — отже признає діархію [42]). Сьвятослав мусїв задовольнити ся сею ролею напів номінального київського князя і такого ж номінального „старійшини” між князями, досить поважаного, але не дуже вливового патріарха, яким малює нам сього „грізного великого князя київського” сучасне Слово о полку Ігоревім. Дійсне ж старшинство опинило ся в руках суздальського Всеволода, дарма що по родинним рахункам Сьвятослав його титулував „братом і сином” [43]).

Примітки

[1]) Тільки замість Треполя дістав тепер Канїв, бо Треполь Ростислав віддав Володимиру Мстиславичу.

[2]) Іпат. с. 355-358, 1 Новг. с. 144.

[3]) Епізод з Володимиром — Іпат. с. 356, посередництво в чернигівських справах — ib. с. 358.

[4]) Про се оповідає Кіннам p. 232-5, при подіях 1164-5 pp., дуже недокладно мішаючи імена князїв. Головною метою посольства було відвернути Ярослава галицького від незадовго перед тим розпочатого зближення Галичини з Угорщиною; Кіннам називає його то 'Ιερίόσδλαβος то Πριμίσδλαβος (може, як підозрівав нпр. Ґрот 330 — помішавши його з Мстиславом) і взагалї, видно, не умів розріжнити руських князїв. Здаєть ся, що в тих ріжних іменах треба розуміти в дійсности тільки Ярослава й Ростислава. Те що на вступі говорить ся про давнїй союз з Візантиєю, належить мабуть до Ярослава, бо про якийсь союз Ростислава з Візантиєю досить трудно думати. Сказане про приязнь з Ярославом треба розуміти про Ростислава. Можливо, що до Ростислава Мануіл і звернув ся з огляду на його приязнь з Ярославом — або вплинув на нього, а при тім се могло стояти також в звязку в тодїшнїми зносинами Царгорода з київськими

князями в справі київської митрополії, і тому Кіннам сюди приплів несподіванно київську митрополію на с. 236, пор. Ґрота 1. с.

5) Іпат. с. 346, 356, 359, 361, Воскр. І с. 71, Никон. І с. 232 (1164 == 1165 Іпатськ. л.), 236, 239.

6) Під 1168 р. можна констатувати, що Іпатська лїтопись спішить ся вже о два роки (дата Мстиславового похода на Половцїв і дати 1 Новгородської); для попереднїх років (від 1162 р.) властиво не знати — чи треба відраховувати два чи оден рік.

7) Іпат. с. 357, 360, 361.

8) Іпат. л. 364, 368-370, l Новг. с.148.

9) Іпат. с. 331, Нїкон. І с. 204.

10) Іпат. с. 338, 356-7, 377. Нїкон. І с. 220, 222 і далї. Лист патріарха, поданий тут, має, очевидно, пізнїйші додатки; коротша його верзія, більш певна — в Рус. Ист. Библіотецї VI ч. 3; про сей проєкт володимирської митрополії мова ще далї в III томі гл. 3 нашої Історії.

11) 14 марта — Іпат. с. 362.

12) Іпат. с. 367, 371, 372.

13) В Іпатській маємо для повороту Мстислава до Київа дату 15 мая, понедїлок, 1169 р. В дійсности сей день вказує на 1167 р., що й маємо в Лавр. і Новгор. Він і служить ключем до хронольоґії сих років, разом з датою похода Мстислава на Половцїв (1168 р.) і датою київського погрому (1169 р.). В Хлєбн. і Поґод. кодексах, в Воскр. і Густин. компіляціях для повороту Мстислава маємо дату 19 мая — вона хибна.

14) Іпат. с. 367 (дрібні екстраваґанції в Воскр. І с. 81 і Твер. с. 237).

15) Лїтописець пояснюючи, як повстали ті поговірки, наводить маленький побутовий епізод, вартий, аби його згадати. Мстислав „озлобив” (з безчестєм) відправив від себе двох братів бояр Бориславичів за те, що їх

холопи були покрали Мстиславових коней з стада і намість його знака положили свій правдоподібно тих бояр, і Мстислав очевидно підозрівав, що вони то робили з поручення своїх панів. Ображені тою історією бояре перейшли в службу до Давида Ростиславича й почали йому наговорювати, що Мстислав хоче їх вхопити. Коли Мстислав потім закликав Ростиславичів до себе на обід, ті зажадали, аби він наперед присяг їм, що не мислять на їх лиха. Мстислав, що по словам літописця „истинною любовью обуєм ся с братьєю хожаше" — мав щиру любов до братиї, згодив ся, але з тим, щоб Ростиславичі назвали того, хто на нього наговорює. Ростиславичі не згодили ся: „хто нам потім скаже, як тих видамо?" Іпат. с. 371.

[16]) Лавр. с. 336; тут замісь двох днів, як у Київській літ., граблять Київ три дні.

[17]) Відійшов 13 квітня 1170 р. — Іпат. с. 376.

[18]) „Престави ся князь Мьстислав мЂсяца августа въ 19 (1170), и спрятавше тЂло єго с честью великою и съ пЂньи гласохвальными, и положиша тЂло єго въ святы Богородици въ епископьи, юже бЂ самъ созда въ ВолодимЂри" — Іпат. с. 382.

[19]) Іпат. с. 365-382, Лавр. с. 336-7, 344, 1 Новг. с. 151, в останнїх правильно — під 1170 р.

[20]) 20/1 1171 р.

[21]) Порівняти характеристики його в Іпат. (с. 374, 386 -7): „цілував хрест і переступив хрести цілованнє другого дня, „такь бо бяше къ всей братьи своєй вертьливъ, не управливаше к нимъ хрестьного цЂлования", и посмертна характеристика: "се же много подъя бЂды, бЂгая передо Мьстиславомъ ово в Галичь, ово в Угры, ово в Рязань, ово в Половцихъ, за свою вину, занеже не устояше въ крестномъ цЂлованьи: всегда же и то гоняше". Дата його вокняження в Київі в Іпатськ. л. 15/II, „масльноЂ недЂли", але 1171 р. масляний тиждень був від 1 до 7 лютого, прийдеть ся прийняти помилку в числї — може 5/II, се було б „масльноЂ недЂли в пятокь", бо инакший рік не може бути як 1171 (вія же й у Новгор.). Отже в кождім разї лютий 1171 р.

[22]) Іпат. с. 386.

[23]) Іпат. с. 386: „сконьча ся мѢсяця мая въ 30, престави ся русальноѢ недѢлѢ в недѢлю”; 1171 р. 30/V дійсно було в неділю, але се була друга неділя по Зелених сьвятах. В Хлєбніковськім кодексї: 10/V в понеділок русальної неділї, але число поправлене. Минї здасть ся, що „престави ся” і т. д. се ґльоса, так що маємо тут дві осібні і ріжні дати.

[24]) „а даю Романови брату вашому Київ”.

[25]) Так думав уже Татїщев (III с. 186), і за ним Соловйов (II. 504). Про сю справу Іпат. с. 382-3, 1 Новг. с. 149-151.

[26]) Осїнь 1170 р.

[27]) Іпат. с. 388.

[28]) Хронольоґія сих років досить непевна. Остання докладна дата — смерть Володимира Мстиславича, і потім аж до смерти Андрія Іпатська лїтопись не дає докладних дат, а тим часом робить тут скок на два роки: події 1171 р. стоять в ній під 1174 р., а під 1175 — події 1174 р. (смерть Андрія). Орієнтувати ся можна тільки хронольоґією подій 1 Новгородської, але в ній їх не богато. Сварка Андрія з Ростиславичами мусїла розпочатись скорше, нїж прибув Рюрик із Новгорода, бо його Андрій не згадує між київськими Ростиславичами. Значить стала ся вона при кінцї 1171 або на початку 1172 р., бо Рюрик пішов з Новгорода десь на початку 1172 р. (1 Новг. (с. 151).

[29]) Стало ся се 1 квітня 1172 р.

[30]) Видко Берладь (теп. Бирлат недалеко нижнього Дунаю), може за початком згаданого вище галицького претендента Івана Берладника, уважав ся тоді звичайним пристановищем для бездомних князїв, як Тмуторокань для князїв-ізгоїв XI в.

[31]) „Ѣдь к Ростиславичемь, рци ти им: не ходите в моєі воли, ты же, Рюриче, пойди въ Смолньскъ кь брату во свою отцину; а Давыдови рци: а ты пойди въ Берладь, а въ Руской земли не велю ти быти; а Мьстиславу

молви: в тобѢ стоить все, а не велю ти в Руской землѢ быти”.

[32]) „АндрѢй же то слышавъ (відповід Ростиславичів) о ь Михна, и бысть образъ єго попуснѢлъ (потемнїв) и възострися на рать и бысть готовъ...” „И тако възвратиша ся вся сины АндрѢя князя суждальского; совокупилъ бо бяше всѢ землѢ и множеству вой не бяше числа, пришли бо бяху высокомысляще, а смирении отъидоша в домы своя”... „Мьстиславъ же много пота утеръ с дружиною своєю и немало мужьства показа с мужьми своими”. Іпат. с. 390 і 392.

[33]) В лїтописи: рання, треба рамянъ — великий.

[34]) Іпат. с. 388-392, Лавр. с. 346-7, 1 Новг. с. 151 (тут облога трїває 7 тижнїв).

[35]) „Чому тобѢ наша отчина? тобѢ си сторона не подобѢ”. Тут сформуловані змагання Мономахової династиї до виключення чернигівських князїв від правобічної України, спеціально від Київа. Відповідь Сьвятослава: ” я не Угринъ ни Ляхъ, но одиного дѢда єсмы внуци, а колько тобѢ до него, толко и мнѢ”, формулує знову змагання і погляди Сьвятославичів: вони обстають за правами до Київа всїх Ярославових потомків і признають тільки першинство старшенства: вказують на те, що Сьвятослав і Ярослав належать до одного (четвертого) поколїння від Ярослава, тільки династия Сьвятослава старша від Мономахової. Спеціально що до умови Ярослава з Сьвятославом Всеволодичем з наведеного діальоґу їх виходило б, що Ярослав уложив таку умову підчас облоги Вишгорода (він і не заперечує її), але коли надумав дістати Київ через Ростиславичів і відступив від армії Андрія, скинув ся її.

[36]) 29 червня 1174 р.

[37]) Лавр. с. 348-366, Іпат. с. 394-408, 410, 1 Новг. с. 152-4.

[38]) Іпат. с. 407, 1 Новг. с. 152.

[39]) Себто: князя карають відібраннєм волости, боярина головою.

40) Хронольоґія сих років дуже неясна, бо Іпатська не дає зовсім докладних дат і з початку спішить ся о оден рік (її 1175 = 1174), а далї спізнюєть ся (приїзд Мстислава до Новгорода 1178=1179 в дійсности), Новгородська ж дуже рідко де дає вказівки на хронольоґію українських подій. І так сей напад Половців і Сьвятославове князюваннє в Київі, що стоїть під 1177 р., може належати або до 1176, або до 1177 р., або навіть до 1178 р.

41) Іпат. с. 415-422, Лавр. с. 368, 1 Новг. с. 156-7. Що Вишгород лишив ся далї за Давидом і там сидів його син Володимир, довідуємо ся з виданої недавно записки пролога — ИзвЂстія отд. рус. языка 1903 І с. 222 (рукоп. XVI в.).

42) Нпр. Іпат. с. 426, 427, 429-30.

43) Іпат. с. 422.

ПОЛЇТИЧНА СИТУАЦІЯ В 1180-х рр.; ПОЛОВЕЦЬКА СПРАВА; БОРОТЬБА З ПОЛОВЦЯМИ В 1180-х І 1190-х рр.

Компроміс 1181 р., помиривши дві найбільш впливові тоді на Україні династії — Ростиславичів і Ольговичів, привів українську полїтику до рівноваги, що й потрівала до смерти Сьвятослава Ольговича, яких тринадцять лїт. Полїтична система східньої Европи виглядала по нїм так: В центрі два „великі князї" київські — Сьвятослав і Рюрик. Між собою вони не дуже сердечні, але почувають себе звязаними обовязком солїдарности в інтересах Київської землї й потребою спільної боротьби з Половцями, що головно наповнює сї роки; при тім звязує їх у формальний союз [1]), заведений мабуть при самім компромісї ж. Тож по можности вони поступають за порозуміннєм, і коли один з них іде „з Руської землї" „своихъ дЂля орудий", то другий мусить лишити ся „стерегти її", або полишити кого небудь на своє місце [2]). Чернигівщина подїлена між кількома князями Ольгової династиї, не дуже солїдарними між собою. Волинь теж подїлено, і найбільш сильний з волинських князїв Роман поки що не грає ніякої визначнїйшої ролї. В Галичинї догорає старий Ярослав

Осмомисл, занятий своїми родинними клопотами і взагалі не цікавий полїтикою, яка б виходила за межі безпосередніх інтересів його князївства. Смоленське князївство ослаблене внутрішньою боротьбою князїв з громадою й не грає значнїйшої ролї. Турово-пинська і Полоцька землї подїлені на дрібні князївства без всякого значіння, а при тім ще заколопотані новим ворогом — Литвою, що починає непокоїти своїх руських сусїдів. Отже справдї цїла система князївств трошки більше або трошки меньше сильних, трошки більше або трошки меньше впливових, урівноважених на разї союзом найбільше неспокійних, тай найбільше сильних династий, що мали чільне місце в українській полїтицї протягом останньої чверти віка. Цїлий же північний схід лежить під нероздїльним полїтичним впливом суздальського Всеволода. Він відновив сильну власть Андрія в Ростово-суздальськім князївстві і вповні підпорядкував свому впливу Новгород (хоч той і пробував від часу до часу вибити ся з під його руки) і Муромсько-рязанську землю.

Але його полїтичні пляни, як і його попередника Андрія, не обмежали ся північним сходом. Його впливи поволї дають себе знати й на Українї. Сьвятослав київський, дарма що титулував Всеволода „братом і сином", мусів взяти участь в походї Всеволода на волзьких Болгар 1173 р., а коли рязанські князї надто вже докучили були сусїднїй Чернигівській землї, і Сьвятослав з братиєю хотїли їх приборкати, то удав ся попереду до Всеволода по дозвіл — іти на Рязань; Всеволод йому сього не дозволив, і Сьвятослав з тим і зістав ся [3]). Иньший симптом Всеволодового впливу бачимо на галицьких справах, коли Володимир Ярославич, вернувши ся по своїх бідах у Галич, звертаєть ся до свого вуя Всеволода, просячи „удержати Галич під ним", а Всеволод зобовязує князїв, аби не зачіпали Володимира, і тим дійсно його забезпечає. Одначе більший розвій суздальського впливу здержував ся тією українською рівновагою, і Всеволод, як в своїм часї Андрій за часів Ростислава, сидів тихо і терпеливо чекав нагоди сю рівновагу порушити.

Рівновага на разї була о стільки певна, що її не нарушили важні справи, що дїялись на заходї України, і про котрі я тут згадаю лише коротенько, з огляду на загальну полїтику [4]). 1187 р. умер старий Ярослав галицький [5]). Він передав свій стіл улюбленому, але нешлюбному сину свому Олегу, та бояре переступили його волю й посадили в Галичи шлюбного сина

Володимира, і Олег утїк до Рюрика. Слїдом прийшлось тїкати й Володимиру, що теж не помирив ся з боярством. Бояре покликали з Волини Романа Мстиславича, що своїми впливами від довшого часу підбивав галицьке боярство до революції, але Володимир навів угорського короля, й той вигнав Романа, Володимира увязнив, а в Галичинї посадив свого сина. Роман задумав за помочію свого тестя Рюрика здобути галицький стіл собі, одначе похід його не удав ся, як і новий, зроблений за помочію Поляків. Тимчасом угорський король всеж таки занепокоїв ся сими заходами Романа й Рюрика і для рівноваги завів зносини з Сьвятославом, та просив його прислати котрого з синів, і Сьвятослав дійсно послав, надіячись, що король передасть йому Галич. Таким чином зарисував ся конфлїкт між Рюриком і Сьвятославом, але до боротьби між ними не прийшло.

Рюрик закинув Сьвятославу, що він тим мішаннєм в галицькі справи виходить з умови, і Сьвятослав уступив: казав, що він нїчим не хоче перешкаджати Рюрику і навіть готовий іти з ним разом на Галичину. В сїм напрямі впливав на обох князїв і митрополит патріотичними мотивами: „от чужоплеменники забрали вашу отчину, варто б вам поклопотатись (коло її відібрання)". Сьвятослав з Рюриком постановили йти на Галич, і пішли були, але акція розбила ся на питанню, як потім з Галичиною бути? Сьвятослав радив, щоб Рюрик її взяв собі, а йому передав свої київські волости, Рюрик же був звязаний плянами Романа на Галичину, отже не міг її собі взяти, та й ледве чи мав охоту міняти певне на непевне, київські волости на галицькі. Не прийшовши до порозуміння, князї залишили сю справу, а слїдом галицька справа сама собою полагодилась: Володимир Ярославич втїк з неволї й за помочію Поляків вернув собі Галичину [6]). Галицьке питаннє на якийсь час зійшло з дневного порядку.

Так само не розбили союза Сьвятослава й Рюрика та полїтичної рівноваги на Українї якісь близше нам незвістні претензії Ольговичів — „тяжа с Рюрикомъ и съ Давыдомъ и Смоленьскою землею", що сягала якихось давнїх „тяж" за часів Ростислава. Заносило ся на конфлїкт, але Рюрик з Давидом взяли ще на свій бік Всеволода, і Сьвятослав не відважив ся розривати з ними: „цїловав до них хрест на всїй їх волї [7]).

Ся, як бачимо, досить певна і трівка рівновага та спокій дали можливість князям звернути більшу увагу на половецькі відносини. Тим часом як західня Україна зайнята була галицькими справами, на Поднїпровю — в

Київщині, Переяславщині, Чернигівщині увага князів у сих роках головно звернена на боротьбу з степом, що знову почавши від третьої чверти XII в. все сильнійше давав себе в знаки українському пограничу.

Ми бачили, що вже в 60-х рр. половецькі напади сильно клопотали київських князів — Ростислава і Мстислава, і вони орґанїзували колєктивні походи на Половців. Глїб Юриєвич, посаджений на місце Мстислава 1169 р., мав з ними також досить клопоту. В лїтописи маємо оповіданнє про два сильні половецькі напади, здаєть ся — один 1169, другий при кінці десь 1170 р., описані дуже подібно, але в деяких основних пунктах відмінні, так що не може бути непевности, що ми маємо тут два осібні напади. Перший з них став ся на початках Глїбового князювання. Половці прибули до нього „на мир" разом з обох боків Днїпра: одні, правдоподібно — правобічні, до Корсуня, другі — лївобічні, під Переяслав; поки Глїб контентував переяславських, корсунські пустили ся пустошити Київщину й зайшли далеко, „за Київ", в околиці Полоного, міста, що належало тодї до київської катедри. Введене в лїтопись оповіданнє обертаєть ся власне коло того, що Богородиця оборонила своє „десятинне" місто й завдяки її помочи вислане Глїбом мале військо знищило переважні сили Половців, несподїване напавши на них. Другий напад попустошив „множество сел за Київом", але Половців наздогнали вже за Богом і відібрали полон. В Никонївськім збірнику маємо для 1170 р. ще одну згадку про половецький напад. Потім лїтопись згадує, що Половці „почали пакости чинити" на Поросю, десь 1171 р., але про дальше нічого не оповідає. Того ж року (лїтом) хани Кобяк і Кончак напали на Переяславщину, але на них трапив Ігор Сьвятославич, герой звістного "Слова", й погромив [8]).

За замішаннями, що почались слїдом на Українї, лїтопись не згадує далї про Половців, за те під 1177 р. маємо звістний уже нам напад, де мав завинити Давид, і Половці зруйнували городи Берендивів на Раставиці й побили висланих на них князів. Того ж року, покликані Сьвятославом на поміч, Половці, не заставши вже його в Київі, попустошили околиці Торчеська; пакости ж і пустошення від половецьких полків, що тим часом все фіґуровали як союзники в ріжних війнах, треба тим самим розуміти. Під 1179 маємо знову напад Кончака на Переяславщину, а оповідаючи про компроміс 1181 р., лїтопись підносить, як головний мотив до нього для Рюрика те, що „християн погані беруть безнастанно в неволю" [9]).

Природним отже було, скоро тільки уставила ся згода між князями, звернути їм свою увагу на сю страшну біду, і дійсно почавши від 1184 і до 1194 р. маємо кампанїю з Половцями, що хоч не дорівнює Мономаховій своєю інтензивністю і результатами, не меньше була горяча і ще більше метушлива. Її героями з руської сторони був старий Сьвятослав, Рюрик та його син Ростислав, славний Ігор Сьвятославич і переяславський князь Володимир Глїбович, по сторонї Половцїв головно Кончак, осьпіваний в наведеному вище [10]) уривку епоса, як син хана Отрока, загнаного Мономахом за Зелїзні ворота, що пімстив ся за батька і „знїс Сулу", а в лїтописи обсипаний не меньше сильними епітетами, як і герой половецької бурі XI в. Боняк: „богостудний, окаянний, безбожний и треклятый, злу началникъ правовѢрнымъ крестьяномъ, паче же всимъ церквамъ" [11]). Головною ареною половецьких подвигів було Поросє в Київщинї й Переяславщина, зовсїм спустошена ними тодї: тут Кончак „знїс Сулу", як висловляєть ся згаданий уривок, себ то знищив землї по Сулї. В сумі можна нарахувати за сї одинадцять років більш як двадцять походів і набігів руських і половецьких, хоч лїтопись і не вичисляє їх детайлїчно, а ще меньше може бути мова про повність її відомостей. Не заходячи в детайлї, оглянемо здебільшого сю боротьбу, що, кажу, головно наповняла сї роки полїтичне житє на Поднїпровю.

Кампанїя по нашим джерелам розпочала ся на початку 1184 р. походом Кончака на Русь, одначе „пакости від нього не було", мабуть його стріли відпорно. Сьвятослав з Рюриком у відповідь задумали колєктивний похід, та Ярослав чернигівський умовив їх відложити сей похід до лїта, й вони вернули ся з походу, але замість себе вислали кількох молодших князїв, і ті шарпнули Половцїв. Головний же похід став ся в липнї того ж року, і в нїм на поклик Сьвятослава й Рюрика взяли участь і „окольниї князї" — волинські, пинські, навіть галицький Ярослав прислав військо; але Ольговичі відтягнули ся — тому що похід ішов на Низ, в інтересах головно Київської й Переяславської землї, вони ж пропонували йти на Дін. Військо пройшло правим берегом, перебродило ся вже в степу на „ратную сторону" — ліву і за Орелею придибало Половцїв, сильно розбило їх орду і взяло чимало старшини в неволю, між ними хана Кобяка. Се той похід, що славить Слово о полку Ігоревім як контраст пізнїйшого, нещасливого Ігоревого походу: „Ігор з братом розбудили половецьку силу, що приспав Сьвятослав, грізний великий князь київський: притовк своїми сильними

полками й харалужними мечами, наступив на землю Половецьку, притоптав холми й яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки й болота, а поганого Кобяка з луки моря як буря вихопив з-серед зелїзних великих половецьких полків, і упав Кобяк в городї Київі, в Сьвятославовій гридниці. Німці й Венеціяне, Греки й Морава висьпівують славу Сьвятославу"... Разом з сим головним походом ходив Ігор з деякими князями осібно, щоб пограбити полишені Половцями кочовища, але за р. Мерлом, в басейнї Дінця стрів Половців і погромивши їх вернув ся [12]).

На другу весну Кончак прийшов знову — на Переяславщину, з нечуваними приборами: мав якісь незвичайно великі самострільні луки і якогось „бесурменина", що стріляв „живим огнем". Але на нього наспів Сьвятослав з Рюриком і молодшими князями і погромили його коло Хорола. Не мігши уганяти ся за Половцями, бо почало роставати, Сьвятослав вислав в квітнї Чорних Клобуків і вони „на самий великдень" погромили половецькі кочовища. Слїдом він сам вибрав ся походом на Дін, але його упередив Ігор Сьвятославич, що вибравсь (ще в квітнї) з молодшими свояками у свій славнозвістний, осьпіваний Словом о полку Ігоревім похід на Дін. Застати Половців не приготованими Ігореви не удалось, але вертати ся ні з чим не хотїлось; він пустив ся битись і в першій битві дійсно побив Половців і пограбив їх вежі, але Половцї ударили слїдом більшими силами, „вся Половецька земля", й Ігореве військо було знищене, на березї р. Каяли (як думають звичайно — теп. Калміуса, не далеко від Азовського моря) [13]). Сам Ігор з трома иньшими князями попали в неволю. Тим плян Сьвятослава був розбитий, і він мав великий жаль на Ігоря. Нещасливий похід „відчинив ворота" Половцям на Русь: одна орда, Кончакова кинулась на Переяславщину, друга — Ґзи на Посемє, на волости побитих князїв, і сильно їх понищили. Поросє, що теж входило в пляни Половців, було мабуть оборонене тим, що Сьвятослав з Рюриком вийшли з військом під Канів. Чернигівський Ярослав теж став на границях своєї волости. Переяславщинї й Посемю теж хотїли помогти, але ся поміч показалась досить слабою: Рюрик із Сьвятославом, мовляв, чекали Давида з Смоленська, а той не пішов далї Треполя, і на тім скінчилося ся.

Ся катастрофа зробила малу перерву в боротьбі з Половцями, і вона відновила ся, бодай судячи по лїтописним звісткам, уже на початку 1187 р. На початку весни Сьвятослав з Рюриком і переяславським Володимиром,

прочувши, що Половці зблизили ся до руських границь на Дніпрі, пішли на борзі, щоб захопити їх наглим нападом. Але від Чорних Клобуків Половці дістали пересторогу й розтїкли ся завчасу. За те літом Кончак починив спустошення на Роси, „і від сього часу Половці з часта почали пустошити Поросє й Чернигівську волость”, додає літопись [14]). Зимою князї вибрали ся на Половців — знову на низ Дніпра, але Ярослав чернигівський, взагалї дуже неохочий до походів на Половців, перебив і сей похід, вернувши ся з дороги; натомість вислано знову Чорних Клобуків, і вони погромили без перешкоди безборонні половецькі кочовища, бо Половці тодї були вибрали ся на Дунай [15]). Після того галицька справа зайняла увагу Сьвятослава й Рюрика, і 1190 р. вони „примирили Половців у свою волю”, але слїдом боротьба розгоріла ся знову.

Причина вийшла від одного з виднійших чорно-клобуцьких старшин, Кунтувдїя, „торчеського князя” [16]). Його Сьвятослав був арештував наслїдком доносу, потім випустив, але розгнїваний Кутувдїй втїк до Половців, і тї, „потоптавше роту єго дѢля”, почали з часта наїздити на Поросє, переховуючи ся в побережу р. Виси. Ситуація для них була тим наручнїйша, що між Рюриком і Сьвятославом була тодї згадана смоленська „тяжа”, і вони нею були занятї [17]). Сї напади наповнили осїнь і зиму, й так нарештї наскучили Чорним Клобукам, що тї підмовили Ростислава Рюриковича, і він ще з кількома молодшими князями пустив ся в степи. Коло Порогів, на правім боцї пограбив він кочовища й побив Половців. Та скоро він з тріумфом вернув ся назад і поїхав хвалитись батькови, слїдом за ним, „Ростиславлею дорогою”, вскочили на Поросє Половці. Довідавши ся, що Сьвятослав чекав їх з військом над Росю, завернулись вони назад. Сьвятослав вернув ся, тодї вони знову пішли за Рось, але їх заскочили коло Товарова і богато побили. Сї повсечасні напади так занепокоїли Сьвятослава і Рюрика, що вони вибрались на ціле літо [18]) під Канїв з військом, „стерегти землї Руської”, і тим дїйсно оборонили Київщину від нападів. Половці пішли на Дунай. Чорні Клобуки задумали, користаючи з сього походу їх на Дунай, повторити напад на половецькі кочовища, але Рюрик на се не пристав: він з Сьвятославом старали ся якось заспокоїти сю боротьбу. Тодї Чорні Клобуки вибрали ся з синами Сьвятослава, але наїхали на кочовища своїх приятелїв, „своїх сватів”, як каже літопись, і вернули ся.

Потім Рюрик мав з'їзд з „лукоморськими” Половцями — так звались,

очевидно, Половці подніпрянські. Він обдарував і заприсяг їх, що не будуть більше нападати, а Контувдія задоволив, давши йому місто Дверень. Після того Сьвятослав хотів зробити ще загальний з'їзд з усіма ордами, правобічними і лївобічними, але Бурчевичі (мабуть лївобічна орда) не схотіли їхати в Канїв: бояли ся Чорних Клобуків, бо мали їх невільників у себе, і на тім все розбило ся. Приходило ся знову „стерегти” Київської землї [19]).

Молоді князї одначе не дуже симпатизували такій обороннїй полїтиці старших. Коли при кінцї того ж року Чорні Клобуки задумали похід на Половців, вони не удали ся до Рюрика, бувши певні, що він однаково їх не пустить, а звернули ся до його сина Ростислава, і той дїйсно, потайки від батька поїхав з ними на Половців. Взяв з ними велику здобич в половецьких кочовищах, а вернувши ся „з славою великого”, пустив ся розвозити свої трофеї (сайгати) по свояках. Але Сьвятослав був тою славою дуже невдоволений і закликав Рюрика, аби стеріг Русь від Половців, коли „зайняв” їх його син. Рюрик дїйсно прибув і з Сьвятославом вийшов під Василїв. Довго стояли тут князї, але коли вони розійшли ся, Половці зараз попустошили Убереже і побрали в неволю Торків [20]).

Таким чином боротьба з Половцями мала результати дуже непоказні. Почавши ся походами в степ в 60-х і потім 80-х рр., вона вкінцї зійшла на оборону границь. Всяка зачіпка викликала нові напади Половців на руські землї, й руським князям приходило ся буквально цїлими місяцями „стерегти руської землї” з військом. Ся потреба примушувала князїв нераз залишати иньші справи; Рюрик нпр., мусїв залишати через се свої походи на Литву [21]) він вів боротьбу з нею, правдоподібно, для оборони союзної Турово- пинської землї). Очевидна річ, така практика стереження була дуже тяжка і можлива тільки при загальнім спокою. Правда, сю потребу міг би був задовольнити якийсь постійний і сильний сторожовий полк на пограничу, але до такої орґанїзації князївсько-дружинний режім ще не дійшов.

Що дїяло ся тими останнїми роками на лївім боцї, Київська лїтопись не каже. Маємо тільки під 1191 р. два походи Ольговичів в половецькі степи, обидва щасливі; про половецькі ж напади не маємо звісток.

Як я вже сказав, русько-половецькими справами вичерпував ся зміст

полїтичного житя Поднїпровя в сих роках. Иньші полїтичні справи, як ми бачили, мали лише другорядне значіннє. В княжих відносинах було, як порівняти, дуже спокійно; по недавнїй катастрофі се були ясні й затишнї хвилї в Київі — спокій перед новою бурею. Яке б ілюзоричне не було „старійшинство” київського Сьвятослава, все ж він був таким старійшиною, бодай на Українї. Він мав певний престіж і за границями її: візантийський імператор Ісаак Анґел посватав саме перед смертию Сьвятослава його внучку Офимью Глїбовну за „царевича” — може свого сина й наступника Олексія [22]). В добрих відносинах жив Сьвятослав, здаєть ся, і з землею, не так як його батько. Принаймнї лїтопись згадує за всенароднїй пир, споряджений ним з нагоди посьвящення церкви св. Василия, де й Кияне „быша весели” [23]).

Примітки

[1]) Іпат. с. 446.

[2]) Іпат. с. 450, 455.

[3]) Іпат. с. 456.

[4]) Більше в гл. VII.

[5]) Під сим роком стоїть його смерть в Іпат. л., і в сих роках хронольоґія її досить справна, як видно з дат 1184-5 і 1194 р. і з звісток про західно-европейські події 1187-1189 р., так що можна прийняти сей рік безпечно.

[6]) Іпат. с. 442, 444-8.

[7]) Іпат. с. 450-1 (1190, осїнь).

[8]) Іпат. с. 379-81, 383-4, 387, Лавр. 339-342, 344-5, Ніконов. I с. 241.

[9]) Іпат. с. 408-9, 410, 414-5, 442.

[10]) С. 105.

[11]) Іпат. с. 414, 428.

[12]) Іпат. с. 424-6, Лавр. с. 374-6, Слово о полку Ігоревім VIII

[13]) Ґеоґрафічний коментар до сього походу у Арістова О землЂ Половецкой с. 223 і далї, про самий похід Іпат. с. 423-438, Лавр. с. 376-9, Слово о полку Ігоревім.

[14]) Іпат. с. 440.

[15]) Іпат. с. 440, 444.

[16]) Лїтопись пише його ріжно: КунтувдЂй (найчастїйше), Кунтугдый, Котувдый.

[17]) Зима 1090-1 р. по лїтописи. Деталїчно перевірити дат Іпатсьтої лїтописи тут не можна, але, як я вже вгадував, її хрональоґія для сих років взагалї правильна, як видно з дат 1184 і 1194 рр. (дати половецьких походів і смерти Сьвятослава).

[18]) В лїтописи — 1192 р.

[19]) Іпат. с. 450-5.

[20]) Іпат. с. 455-6.

[21]) Іпат. с. 456.

[22]) Іпат. с. 457.

[23]) Іпат. с. 428.

СМЕРТЬ СЬВЯТОСЛАВА, РЮРИК У КИЇВІ; ІНТРИҐА ВСЕВОЛОДА СУЗДАЛЬСЬКОГО; КОНФЛЇКТ РЮРИКА З РОМАНОМ ВОЛИНСЬКИМ І ОЛЬГОВИЧАМИ. РОМАН В ГАЛИЧИНЇ; ПЛЯНИ ОЛЬГОВИЧІВ; ЗМІНИ В ПОЛЇТИЧНІЙ СИТУАЦІЇ. ПОХІД РОМАНА НА КИЇВ; ДРУГИЙ ПОГРОМ КИЇВА, СМЕРТЬ РОМАНА.

1194 р. (25 липня) умер старий Сьвятослав — дуже поважно і побожно, як описує лїтописець, як слїдує патріарху Руської землї [1]). Передчуваючи близьку смерть, він казав себе постригти в черцї й заразом послав по Рюрика, щоб передати йому київський стіл. Нема сумнїву, що наслїдство Рюрика було умовлено вже заздалегідь між ними і всї уважали його певним наступником по Сьвятославу. Київська людність стріла його як свого: „вийшли до нього з хрестами митрополит, всї ігумени, і Кияне всї від малого до великого; Рюрик же війшовши до св. Софії й поклонивши ся св. Спасу й св. Богородицї, сів на столї свого дїда і батька, з славою й честию великою, і утїшила ся вся Руська земля Рюриковим княженнєм, Кияне, і християне і поганї (Чорні Клобуки), бо всїх приймав з любовию до себе, і християн і поганих, не відгоняв нїкого”, як описує прихильний йому лїтописець. Князї також прийняли се як довершений факт і нїхто не протестував против того, що він зайняв стіл по Сьвятославу.

Правда, Всеволод суздальський був старшим, і Ростиславичі, як вони казали, „положили на немь старѢшиньство — вся братья во ВолодимерѢ племени” (всї Мономахові потомки). Але відколи вже його старший брат не показав охоти сидїти в Київі й все передавав його ріжним своякам, Всеволода вже й не брали, очевидно, в рахунок між кандидатами на Київ. І він дїйсно не мав найменьшої охоти йти до Київа, але йдучи слїдами брата, бажав відновити свій вплив на Українї, взяти в свою опіку і Київ, і взагалї українських князїв. Для сього треба було тільки нагоди, а що вона не приходила, що відносини на Українї були дуже згідні, і перехід Рюрика на київський стіл теж не викликав нї з відки протесту, — тож Всеволод

постарав ся пересварити князів, і дійсно зробив се дуже зручно, так що в результаті викликав нові замішання на Україні, а вони привели до нового зруйновання Києва, як і попередні, викликані Андрієм [2]). Всеволод був ще о стільки зручнійший від свого попередника, що зробив се самою інтриґою, не жертвуючи своїми силами, і мав приємність бачити, як, руйнували Київ самі пересварені ним українські князї. Се була дорога і вигіднійша, і певнійша: практика Андрія показала, що на силу війська не завсіди можна числити.

Сївши в Київі, Рюрик закликав брата Давида з Смоленська — порозуміти ся „про Руську землю" і „о ВолодимерѢ племени", бо вони собі зістали ся тепер „старійші від усїх в Руській землї" (себто в Київщині, де Давид володів Вишгородом).

Давид прибув на весну 1195 р., і почали ся з тої нагоди пири. Насамперед запросив до себе на обід Рюрик Давида до Київа „і були в великій любови й великім веселию"; і Рюрик обдарував його великими дарами. Потім запросив його Ростислав Рюрикович до Білгорода на обід, і тут повторило ся теж саме. По тім Давид приймав Рюрика з дітьми у себе в Вишгороді, в своїй волости. Потім Давид запросив до себе на обід „всї монастирі", „і був з ними веселий, роздав велику милостиню їм і бідним". „Потім Давид покликав усїх Чорних Клобуків, і попили ся у нього всї Чорні Клобуки, і обдаривши їх великими дарунками, відправив". Потім „Кияне почали кликати Давида на пири і показували честь велику й дарували богаті дари". Давид запросив на пир Киян „и ту бысть с ними в весельи мнозѢ и во любви велици". Заразом серед сих пирів Рюрик з Давидом „ряди всї покінчили — про Руську землю і про братию свою Володимере племя". Визначено волости декому з "Володимерового племени", між ними, правдоподібно, дано волость і Рюриковому зятеви Роману — Торчеськ, Треполь, Корсунь, Богуслав і Канїв, що відограли слїдом таку важну ролю.

Ся гармонія князів і землї, се патріархальне пированнє послужило одначе вступом до подій дуже сумних для сих князів і для цїлої землї. Порядкуючи справи „Руської землї і Володимеря племени", Рюрик з Давидом зовсїм призабули Всеволода, але той зараз запротестував проти такої самостійности. Прислав своїх послів і заявив, що коли Рюрик, сївши в Київі, забув про нього, признаного „старійшого", і роздаючи волости молодшим, не „учинив части в Руській землї" йому, то нехай же він далї не

сподієть ся помочи від нього і сам пильнує Київа і Руської землї з тими молодшими, „а я побачу, як ти з ними їх удержиш”. Ся заява дуже занепокоїла Рюрика: Всеволод дійсно показував йому протекцію в дотеперішнїх відносинах з Ольговичами, і „без нього, як казав Рюрик, йому не можна було бути”, — з огляду на його права на Київ, як старшого. Щоб його заспокоїти, Рюрик був готов на всякі уступки — дати йому волость, яку схоче. Але тут доперва вийшов клопіт: Всеволод не хотів нїякої иньшої волости, а як раз тої, що дістав від Рюрика Роман, і про яку Рюрик був присяг Роману, що в нього її не відбере. Даремно він давав Всеволоду вибрати иньшу волость, той обставав при своїм, маючи очевидний намір посварити Рюрика з Романом. Рюрик не хотів сварити ся з зятем, але бояв ся і Всеволода, і вкінцї, коли Всеволод став грозити повним розривом [3]), здав справу на митрополита, а той, уважаючи своїм обовязком запобігти війнї, розгрішив його з присяги Роману й радив віддати його волость Всеволоду [4]). Рюрик постановив так і зробити, та тут щастє ще послужило йому, і се нарушеннє присяги Роману не привело до розриву з ним. Роман показав ся дуже лагідним і заявив, що не хоче, аби Рюрик через нього сварив ся з Всеволодом: „Отче! переказує лїтописець його відповідь, деж би тобі через мене не жити з своїм сватом (Всеволодом) і не війти з ним в любов! минї ти даси натомість иньшу волость, або кунами (грошими) за неї даси, скільки вона варта”. Справа таким способом розвязувала ся вповнї щасливо. Рюрик поспішив ся повідомити Всеволода, що він вдоволяє його бажаннє, дає йому Романову волость, і Всеволод мусів удати задоволеного — „утвердила ся крестомъ честнымъ на всей любви своєй”.

Але в дійсности він не полишив сього свого злобного наміру — посварити українських князїв, і коли не трісла попередня бомба, пустив нову. Діставши ті відібрані від Романа городи, він найважнїйший — Торчеськ віддав свому зятю, Рюриковичу Ростиславу, а иньші лишив собі.

На сей раз він влучив добре. Роман прийшов до переконаня, що се Рюрик зробив тільки комедію з Всеволодом, аби відібрати Торчеськ від нього, Романа, для свого сина, і зненавидївши з цїлої сили тестя, з котрим так добре жив досї, постановив пімстити ся. Свою жінку — Рюрикову доньку почав він обиджати, примушував постригтись, а на Рюрика завів зносини з Ольговичами, підмовляючи Ярослава Всеволодовича, аби вигнав Рюрика з Київа. Але Ольговичі не мали охоти розпочинати з Рюриком боротьби. Тодї

Роман попробував знайти поміч у Польщі, але сини Казимира Справедливого, до котрих він звернув ся, зайняті були війною з своїм стриєм — Мєшком Старим; Роман прилучивсь до сеї боротьби, але Мєшко побив своїх противників, і самого Романа ранено в битві [5]). По сих неудачах він не бачив иньшого виходу як тільки помирити ся з Рюриком. За посередництвом митрополита удав ся він до Рюрика з перепросинами, вислав до нього посла, „кланяя ся и моля ся и покладывая на собѢ всю вину свою”, і Рюрик прийняв сї перепросини, заприсяг його „на всїй волї своїй” і дав волость у Київщинї. З пізнїйшої звістки довідуємось, що Роман при тім з'обовязав ся розірвати союз з Ольговичами і тримати ся Рюрика, „въ єго воли быти и зрѢти нань” [6]). Та щирих відносин уже не було — вони вже були попсовані безповоротно [7]).

Та Всеволод ще не заспокоїв ся, а постарав ся також пересварити Рюрика з Ольговичами. Його рука в сїй справі видна ясно: Рюрик, нарікаючи потім на Всеволода, виразно каже, що він розпочав з Ольговичами війну тільки через Всеволода, що Всеволод мав з ними якісь рахунки, а сам Рюрик від Ольговичів не мав нїякої прикрости [8]). Ольговичі теж казали, що у них „не було нїякого лиха” з Рюриком [9]) і ми дїйсно бачили, що вони не хотїли підтримати Романа против Рюрика. Які мав рахунки Всеволод з Ольговичами, не знати; знаємо, що вони бороли ся за Новгород, може були ще якісь спірні справи — нпр. на вятицькім пограничу або що. Але причиною для конфлїкту Всеволод висунув київську справу: в осени 1195 р. Ростиславичі з Всеволодом поставили Ольговичам постулят, аби вони вирікли ся на завсїди всяких претензій на Київ і Смоленськ: „послали мужів своїх до Ярослава (чернигівського) і всїх Ольговичів і сказали йому: „цїлуй до нас усіх хрест зі всею своєю братиєю, що ви не будете старати ся відібрати собі нашої отчини, Київа і Смоленська, анї від нас, анї від наших дїтей, анї від усього нашого Володимирового племени: нехай так буде, як розділив нас Ярослав — по Днїпро, а до Київа ви аби нїчого не мали”. Головна вага сього постуляту лежала, очевидно, в Київі, і Смоленськ фіґурує тут більше як декорація, і розумієть ся таке жаданнє було чистою провокацією, після того як два поколїння Ольговичів сидїли на київськім столї, і специяльно в устах Ростиславичів, що самі були авторами кількох компромісів з Сьвятославом, було б воно занадто дивним. Нема найменьшого сумнїву, що до сього жадання підбив їх Всеволод,

приобіцявши свою поміч на Ольговичів, — що він був його властивим ініціатором і автором [10]), і що робив він те сьвідомо, аби спровокувати Ольговичів на Рюрика і заплутати його в війну з ними.

Як треба було надіяти ся Ольговичі, розумієть ся, постуляту не прийняли, і Ростиславичі умовились з Всеволодом на Різдво іти всім походом на Чернигів. Рюрик зібрав „братию” й спровадив „Диких Половців”. Але Ольговичі постарали ся розвести союзників. Вони зробили всякі уступки Всеволоду в тих якихось інтересних для нього справах („ємлючися єму по всю волю єго”) і він не пішов у похід. Заразом Ольговичі зробили Рюрику пропозицію перемиря — не воювати ся, поки вони будуть вести переговори з Всеволодом і Рюриковим братом Давидом Смоленським: „брате, ми з тобою не мали ніякої кривди! хоч ми не прийшли до угоди з Всеволодом, і з тобою, і з братом твоїм Давидом, але ми з тобою сусіди — поцілуємо собі хрест, що ти з нами не будеш воювати, поки ми з Всеволодом прийдемо до згоди, або не прийдемо!” Рюрик, не маючи помочи від Всеволода, а не знаючи ще про його сепаратну умову з Ольговичами, пристав на перемирє і розпустив військо. Таким чином не примиреним на разї з Ольговичами зістав ся тільки Давид. З смоленськими князями Ольговичі мали вже від давна, від часів Ростиславичів якусь давню „тяжу”, котрої близше не знаємо, але бачимо, що вона виявляла ся, бодай між иньшим, в боротьбі за політичні впливи в сусідній Полоцькій землї. Рюрик хотів посередничити між ними у сїй справі, але Ольговичі скориставши з такої наручної ситуації, з початком 1196 р. розпочали війну з Давидом, щоб силою відібрати від нього Витебськ (одну з полоцьких волостей). Рюрик признав се нарушеннєм умови й завізвав Всеволода, аби взяв участь у сїй війнї. Всеволод казав йому починати війну, обіцяючи взяти в нїй участь. Покладаючи ся на се, Рюрик спровадив знову Половців і розпочав війну з Ольговичами. Ярослав чернигівський просив Рюрика дати йому спокій, помирити його з Давидом і обіцяв всяку сатисфакцію, запевняв, що не має ніяких замислів против нього [11]). Але Рюрик, розпочавши кампанію за порозуміннєм з Всеволодом, не хотїв без нього мирити ся з Ольговичами, й жадав, аби вони пустили його послів до Всеволода і до Давида для порозуміння, ті ж бояли ся, що Рюрик хоче підняти на них Всеволода і Давида і послів не пускали, „заяли бо бяхуть Ольговичи вси пути” [12]).

Тим часом Роман, побачивши таку ситуацію, задумав і собі пімстити ся над

Рюриком, відновив союз з Ольговичами і почав воювати Київщину. Рюрик одначе відчепив ся від Романа, наславши на нього Володимира галицького. Сам же він все літо вів дрібну війну з Ольговичами, чекаючи Всеволодового походу. Нарешті Всеволод, перепустивши ціле літо, в осени з Давидом разом напали на Чернигівську землю й почали пустошити Вятицькі городи. Але радість Рюрика була не довга: Всеволод зараз же на першу пропозицію розпочав переговори з Ольговичами, та почав укладати з ними згоду. Даремно противив ся тому, доказуючи, що така сепаратна умова була б в високій мірі не льояльною супроти Рюрика, що покладаючи ся на приречення Всеволода розпочав війну з Ольговичами, що Рюрик такої умови не прийме, і т. д., Всеволод, таки вів далї переговори й поставив Ольговичам такі умови: аби вони розірвали союз із Романом, випустили взятого в неволю братанича Ростиславичів, котрого вони і так давно вже готові були пустити, і видали претендента на ростово-суздальське князївство Ярополка. Першої — найважнїйшої для Рюрика умови Ольговичі не прийняли; дві иньші прийняли, і Всеволод уложив з ними згоду на тім, що Ольговичі не будуть претендувати на Київ за житя Рюрика, на Смоленськ за житя Давида, а на волости Всеволода — нїколи, анї за дїтей його. Осягнувши такі незвичайно користні результати, Всеволод поспішив ся потїшити ними Рюрика — що він помирив ся з Ольговичами, з'обовязавши їх не претендувати на Київ і Смоленськ за житя Рюрика й Давида [13]).

Рюрик тим був роздражнений до останнього! Він пригадав Всеволоду, як він старав ся сповнити всї його бажання, і через нього пересварив ся з Романом та з Ольговичами, що й не думали претендувати на Київ, і як тепер Всеволод поступив собі проти всяких обіцянок і з'обовязань [14]). Він відібрав ті волости, що був дав Всеволодови, але се була слаба потіха. Всеволоду вони послужили лише до інтриґи, й він вповнї осягнув, чого хотїв: Рюрик тепер пересварений на два фронти — з Ольговичами й Романом, і між сими ворогами істнує союз, признаний і Всеволодом. Сам Всеволод після того, як Рюрик відібрав від нього волость, міг уважати себе ображеним і увільненим з всяких обовязків до нього. Йому треба було тільки трохи почекати, щоб посїяна ним ворожнеча розвинулась на добре і дала свої овочі. І се прийшло дуже скоро — Роман незабаром став о стільки сильним, що міг помстити ся над тестем.

Небавом умер останній з галицької династиї Володимир Ярославич. Роман, що здавна, як ми знаємо, вів зносини з галицькими боярами і раз уже пробував сїсти на галицькім столї, знову здобув Галич і сим разом задержав Галичину в своїх руках [15]). Близші обставини сеї події нам зовсїм невідомі, бо маємо тут семилїтню переруву в українськім лїтописанню, від 1198 р. і до смерти Романа — 1205. Се тим більша шкода, що сї роки у нашій історії мають дуже важне значіннє: здобувши Галичину, Роман задержав у своїх руках і Володимирську волость і тим самим став найсильнїйшим, а при своїх здібностях і енергії — і найвизначнїйшим з українських князів. Подібно як ростово- суздальські князї, він при тім теж не ласить ся на Київ, і на крайнїм заходї українських земель з'являєть ся таким чином новий полїтичний центр, значнїйший від Київа, що й дає на далї тон українській полїтицї. Правда, скора смерть Романа робить переруву, і нове значіннє галицько-волинського стола відновляєть ся вповнї тільки тридцять лїт пізнїйше. Але галицькі події вже від кінця XII в. стають центром української полїтики, більше від київських. Київ, переставши бути полїтичним центром для всеї системи земель Руської держави, і зійшовши на друге місце поруч суздальського Володимира, від тепер перестав поволї бути центром і українських земель та сходить на другий плян поруч Волини-Галичини.

Як сформованнє нової полїтичної сили на півночи, в ростовсько-суздальських землях, дало себе знати Київу страшним погромом 1169 р., так і поява нової полїтичної сили на заходї знаменуєть ся новим погромом Київа, що становить центр сього другого періода замішань. Одначе сей другий удар не вийшов від галицько-волинського князя, а властиво виплинув з того ж джерела що й перший: був приготований інтригою ростово-суздальської полїтики. Зі сторони галицько-волинських князів ми не бачимо такого систематичного, вирахованого ворогования до Київа, як зі сторони князів ростово-суздальських, що в сїй своїй полїтицї дають перший історичний прояв емуляції молодшої, великоруської народности, котру вони репрезентують, з її старшою, полудневою сестрою, котрій дає вона вперше відчути свою силу.

Перше нїж перейти одначе до сеї нової київської катастрофи, насамперед треба згадати за деякі переміни в полїтичній ситуації, серед котрої вона зайшла.

Смоленський князь Давид Ростиславич, вірний союзник Рюрика вмер 1197 р., передавши Смоленськ свому братаничу Мстиславу Романовичу. Се не перемінило відносин вповні, бо взагалі Ростиславові не тільки сини, але й унуки визначали ся своєю солідарністю; але нова ґенерація не бере вже в справах Рюрика такої діяльної участи, як Давид, не підтримує його так діяльно.

Переяслав з кінцем XII в. перейшов вповні під вплив Всеволода, і по смерти свого братанича Ярослава Мстиславича, що сидів тут, посадив він свого сина Ярослава [16]).

В Чернигові вмер Ярослав (1199), за ним слідом Ігор (1201), що перейшов був по нім в.Чернигів, і на чернигівськім столї засів Всеволод Сьвятославич, призвищем Чермний, внук Всеволода Ольговича. Син недавнього київського князя, він і сам нетерпеливо чекав київського стола, тим часом як його попередники на чернигівськім столї, здаєть ся, не були особливо заінтересовані київським столом.

Найзначнійшою переміною в полїтиці України одначе була злука Володимирської волости з Галичиною в руках Романа; як я вже сказав, він став тепер найбільшою полїтичною силою на Українї. При тих ворожих відносинах, які істнували між ним і Рюриком, се Рюрику було дуже прикро, тим більше, що Роман увійшов у приязні відносини і з Всеволодом; коли саме се наступило, не знати, та се могло стати ся коли небудь, відколи Рюрик посварив ся з Всеволодом. З другого боку перехід Галичини до Романа зблизив Рюрика до Ольговичів. Ми бачили, що ще Сьвятослав Всеволодович, за угорської окупації, мав пляни на Галичину. У Ольговичів там була партія, що хотїла висадити на галицький стіл Ігоревичів — синів звістного Ігоря Сьвятославича. Супроти ворожих відносин Рюрика до Романа, Ольговичі надіють ся здобути Галичину за помочію Рюрика і стають його союзниками. Що до Рюрика, то він досї в відносинах до Романа був пасивною стороною: Роман гнївав ся на нього й силкував ся пошкодити чим небудь, Рюрик старавсь помирити ся з ним. Коли тепер він не тільки лучить ся з Ольговичами, але й переходить до аґресії на Романа, то можна гадати майже напевно, що до того примусив його знову сам Роман, шкодячи йому й далї. В Густинській компіляції ми маємо звістку, що Роман „богато нашкодив Рюрику”, гнїваючи ся за ту давню кривду, що він числив за ним [17]). Ся звістка не авторитетна і може бути простим здогадом

компілятора, але вона вповні відповідає відомим нам фактам. Правдоподібно, Роман, придбавши нову силу, не залишив дати себе в знаки Рюрику, тим більше, що мав вільні руки й добре стояв. І се мабуть було причиною, що Рюрик разом з Ольговичами забрав ся до аґресивного кроку — до походу на Романа, на Галичину, десь 1200 чи 1201 р.

Але поки Рюрик з Ольговичами збирали ся до походу на Галичину, Роман їх випередив і кинув ся на Київщину. Все покинуло Рюрика й перейшло до Романа: і сини Володимира Мстиславича, що сиділи в дрібних волостях Київщини, і Чорні Клобуки, і з ріжних городів Київщини люде посьпішили ся до нього. Роман не гаючи ся подав ся до Київа, де був Рюрик з Ольговичами, що прибули до нього для спільного походу на Галичину. Коли він зблизив ся до Київа, Кияне самі відчинили йому ворота й пустили до міста. Вони надіяли ся, очевидно, що Роман, взявши в свої сильні руки Київську землю, забезпечить її спокій і силу. Що більше, — поділяючи те загальне одушевленнє для енерґії, сили і здібностей Романа, що відбило ся в слабих останках Романової леґенди, які долинули до нас, вони мусїли бачити в нїм чоловіка, покликаного вернути київському золотому столу, його давнїй блеск і славу, вирвати Київ і Київщину з тої дрібної провінціональної полїтики, в якій заснїтила ся вона протягом останнього півстолїтя, і своєю енерґією й полїтичними силами видвигнути її на утрачене становище полїтичного центра України. Але сї надії їх були даремні. Часи Київщини минули безповоротно. В очах князїв здібнїйших, з ширшими полїтичними плянами, ширшим сьвітоглядом вона була ареною невідповідною, безнадійно пережитою — занадто ослаблена, розбита, безвихідно замотана в полїтицї, і вони не хотїли брати її, а тільки пильнували, аби в чужих руках вона не зміцнила ся о стільки, аби бути для них небезпечною...

Перехід Киян на сторону Романа рішив кампанїю. Рюрик з Ольговичами сиділи на „горі". Бороти ся їм не було що й думати, мусїли капітулювати. Роман уложив з ними умову: Рюрик зрікав ся Київа й діставав свої київські волости по давньому, Ольговичі — не знаємо що: може вирікали ся претензій на Галичину. Умовившись і заприсягши їх, Роман пустив їх до дому. Сам він у Київі не сїв, а посадив тут одного з другорядних князїв — свого стриєчного брата, Інгвара, князя луцького, сина Ярослава Ізяславича.

Суздальська лїтопись, що служить нашим одиноким джерелом для сього

епізоду, каже, що Інгвара посадили „великий князь Всеволод і Роман”, але вона в сїй части особливо дбає про побільшеннє поваги свого князя, і Всеволод по всякій правдоподібности не мав тут такої ролї, яку вона йому надає. Що найбільше — Роман міг запитати його про згоду на свій плян, з огляду на його претензії на старшинство „у Володимері племени”, до котрого належав і Роман, та на його претензії до куратетелї над Київом. Я думаю, що перспектива сеї куратетелї Всеволода, котрій піддавати ся Роман не мав охоти, головно і вплинула на те, що Роман сам не сїв у Київі. Окрім того Київ, сам оден, без Київської землї, переданої Рюрику, був досить ненаручною столицею для Романа, що головну вагу покладав на Галичину, де всякими способами старав ся зміцнити й побільшити свою власть. Тому він посадив у Київі свого свояка, але тільки як номінального, підручного князя, з тим щоб бути тут самому властивим володарем. Тим поясннюють ся походи Романа на Половців, що слїдом він робить: вони ж мали значіннє для нього тільки з огляду на інтереси Київа і видко, що сї інтереси уважав він своїми інтересами. Цїкаво, що Густинська компіляція [18]) і тут дуже зручно попадає в тон, називаючи Інгвара „намістником Романа”.

Зимою — десь при кінцї 1200 чи 1201 р. — Роман ходив на Половців, пограбив їх кочовища і взяв богато здобичи. Сучасний візантийський історик Никита Хонїят, згадуючи про сей похід (бо він примусив Половців залишити грабованнє візантийських земель), каже, що окрім половецьких нападів Романа до сього походу спонукав ще вплив митрополита [19]), але вартість сеї звістки досить сумнївна. Закінчивши сим подвигом свій побут в Київщинї, Роман вернув ся в свої західнї волости.

Тодї Рюрик віджив. Він відновив свої зносини з Ольговичами, післав по Половців і на самім початку 1203 р. [20]) напав з Ольговичами і „всею Половецькою землею” на Київ. Чи був тодї в Київі Інгвар і чи пробував він боронитись, лїтописи не кажуть; в них згадуєть ся тільки один з Володимиричів Мстислав, що дїйсно міг мати від Інгвара або й Романа порученнє „стерегти” Київа. Але розумієть ся, він не мав сил оборонити його, і Київ взято без клопоту.

Місто пограблено без милосердя: і Поділ, і Гору, церкви й монастирі. Половцї забирали в неволю людей. З чужоземних купців взяли тільки контрибуцію; за те церквам не було помилування: обдирали ікони, забирали

посуду, одежі й книги. Суздальська літопись навіть дає розуміти, що ся руїна була гірша як 1169 р., бо каже, що такого нещастя і „взятя” не було в Київі, від коли охрещено Русь; але се правдоподібно фраза, бо в обох разах руйновано Київ без помилування, однаково з участию Половців, і навіть сама руїна описуєть ся в подібних словах. Цікава тільки одна відміна: на сей раз повели Половців грабувати Київ Рюрик і Ольговичі, ті самі, що так завзято бороли ся з ними тому кілька літ, і на чолї Половців, що грабували разом з ними Київ, стояв той самий окаянний Кончак і Данило Кобякович [21]).

Се була пімста Рюрика Киянам за їх „зраду” — що покинули його й перейшли до Романа. Собі задержати Київ супроти сил Романа й його союза з Всеволодом та й супроти настрою Киян до нього Рюрик не міг надіятись, і не знати навіть, чи лишив ся він у Київі по сїм погромі, бо слїдом бачимо його „дома”, в Овручу. Дійсним, властивим автором сього другого київського погрому був Всеволод, зручно посваривши Романа з Рюриком. Нема нїчого дивного, що він, як каже Суздальська літопись, „бувши боголюбивим і милосердним”, дуже легко пробачив Рюрику сю руїну Руської землї: прецїнь власне його метою й було понижати Київ і ослабляти.

На вість про київську руїну Роман поспішив ся в Київщину. Відновлений союз Рюрика з Ольговичами й Половцями був для нього небезпечним, та й Київ він хотів держати в залежности від себе. Самим Київом для себе, ж ми вже бачили, він не інтересував ся. „Руська земля”, що з таким одушевлевнєм і довірєм була піддержала його в боротьбі з Рюриком, мусїла розчарувати ся гірко і пожаловати даремної руїни, яку накликала вона останнїм проявом своєї полїтичної активности.

Приступивши до Овруча, де тодї сидїв Рюрик, Роман пообіцяв передати йому Київ з тим, аби він відстав від Ольговичів і Половців і присягнув на союз з Романом і його тодїшнім союзником Всеволодом. Рюрик пристав на се, й дістав назад Київ. На се згодив ся і Всеволод. Від тепер Київ мав зіставати ся під подвійною опікою нових полїтичних центрів і їх репрезентантів — Романа і Всеволода. Так треба розуміти тенденційне оповіданнє Суздальської літописи, де Роман каже Рюрику присягати Всеволоду й його синам і просити у нього Київа, а від себе обіцяв „молити” Всеволода про те ж; з рештою в тих переборщеннях значіння суздальського

князя і раболіпности иньших князів, перед ним проявляєть ся все той же „суздальський стиль” північного літописання.

Але кінець кінцем Роман з Рюриком таки не помирили ся. Зимою Роман вчинив похід на Половців знову. З ним ходив Рюрик, Ярослав Всеволодич, що сидів у Переяславі, і ще деякі князі. Похід дуже удав ся, і князї забрали богато невільників, худоби, але закінчив ся він зовсїм несподівано. Вертаючи ся Роман з Рюриком мали якісь переговори в Треполю, мали „дати порядок з волостями, відповідно до заслуг кождого для Руської землї”, як каже лїтопись [22]), а скінчило ся воно тим, що Роман ухопив Рюрика, відіслав з своїм боярином в Київ і казав його силоміць постригти в черцї. Казав також постригти його жінку й доньку — свою жінку, а синів — Ростислава й Володимира забрав з собою в Галичину [23]). Чи посадив він кого в Київі, чи зіставив його просто собі, лїтопись не каже [24]). Але Всеволод, що, розумієть ся, нерадо бачив таку самовластність Романа, і зріст полїтичного значіння його, уступив ся за своїм зятем Ростиславом, а заразом, правдоподібно, упімнув ся, чи посередно чи безпосередно за свої права теж розпоряджати Київом. Наслїдком того Роман випустив Ростислава з братом з неволї й посадив Ростислава в Київі. Але вплив Романа був і далї о стілько сильний в Київщинї, що Рюрик до смерти Романа не відважив ся скинути з себе накиненого чернецтва, хоч у Київі й сидів його власний син. Разом з тим Роман упорядкував свої відносини й до Ольговичів: вони присягли на союз з Романом і Всеволодом.

Таким чином дві тодїшні головні полїтичні сили — Роман і Всеволод поставили під свою спільну опіку й впливи князів середнього Поднїпровя. Тим самим уставляла ся нова система полїтичної рівноваги. Роман в ній мав ту вигоду, що віддавав під догляд Всеволода своїх ворогів на сході й мав вільні руки для своєї західньої полїтики. Від Ольговичів він, певно, виміг, що вони зрікли ся своїх плянів на Галичину, а Київщину поставив у певну залежність від себе. Але простояла ся нова система дуже недовго. Лїтом 1205 року Роман пішов походом на Польщу, з невідомих нам близше причин, і наложив головою під Завихостом, в червнї 1205 [25]). Все змінило ся від разу.

Примітки

[1]) Є в тім оповіданню певні характеристичні подробиці житя. Вернувши ся до Київа хорий, він об'їздить фамілійні сьвятощі — поїхав до Вишгорода, на гріб свого батька, потім до фамілійного монастиря св. Кирила, і вже потім не міг виїхати з двору через слабість. Діставши вість, що ідуть до нього свати з Царгорода по внуку його Офімію, він післав на стрічу київських бояр. Сили його упадали все гірше, і язик „отемнївав". В сьвітлїйшій хвилї спитав він княгинї, коли буде Маковеїв, коли "пішов до Бога" його батько. Княгиня сказала, що в понедїлок, і він відповів: „о, не діжду я вже того". „Княгиня, думаючи, що він бачив якесь видїннє, стала розпитувати його, але він не відповів, сказав тільки: я вірую в одного Бога", і казав себе постригти в чернці та післати по свата Рюрика". Був, характеризує при тім лїтописець, „князь Святославъ мудръ, в заповѢдехь Божнихъ ходя и чистоту телесную свещева, и черноризскій чинъ и ерѢйскій любя, и нищая милуя" — Іпат. с. 457.

[2]) Що Всеволодове поступованнє по смерти Сьвятослава було інтриґою, се зрозуміли вже давнїйші дослїдники (Карамзїн II с. 61, Соловйов II с. 542, Бєляєв Разсказы I с. 262, Іловайский I с. 277), хоч і не пробували осьвітити його в цїлости. Так і в Никоновській компіляції (II с. 23) воно представлено інтріґою: „сія же глаголя Всеволодъ и извѢтъ творя"; коли се додаток компілятора, то і в такім разї він інтересний як доказ його розуміння Всеволодової полїтики. В своїй Історії Київщини (с. 256 і далї) я дав деталїчну аналїзу полїтики Всеволода, і тут відповідно до неї оповідаю сї факти.

[3]) „И бысть межи ними распря велика, и рѢчи, и хотѢша межи собою востати на рать".

[4]) „Рече митрополить Рюрикови: „княже! мы єсмы приставлены в Руской землѢ от Бога востягавати васъ отъ кровопролитья! аже про се ся прольєть крови крестьянской в Руской землѢ, ажь єси далъ волость моложьшему во блазнѢ предъ старѢйшимъ я крестъ єси к нему целовалъ, а нынѢ азъ снимаю с тебе крестноє цѢлованнє и взимаю на ся, а ты послушай мене: возма волость у зятя у своєго, дай старйшому, а Романови даси иную в тоє мѢсто". Іпат. с. 460.

[5]) Певно в великій битві на Мозґаві в вересні 1195 р.

[6]) Се мусїло стати ся десь при кінці 1195 р. Хронольоґія сих років Іпатської лїтописи певна, бо крім дат під 1194 р. (в оповіданню про смерть Сьвятослава), що дають можливість перевірки, вона стоїть у повній згоді з 1 Новг. і польськими хронїками (боротьба з Мєшком — Monum. Pol. hist. II с. 800, 835 й ин.).

[7]) Іпат. с. 459-461, 467-8.

[8]) Іпат. с. 469

[9]) Іпат. с. 463.

[10]) До Всеволода і звергають ся Ольговичі з відповідю на сей постулят.

[11]) "Чему єси, брате, почалъ волость мою воєвати, а поганымъ руцѢ полнишь? а мене с тобою ничтоже росчло, ни язъ подъ тобою Києва ищю".

[12]) Іпат. с. 465-7.

[13]) Іпат. с. 468-470. В Лавр. с. 392-3, справа представлена з становища Всеволода.

[14]) Прихильний Рюрику лїтописець широко переказує сї жалї його: „Свате! ти цїловав минї хрест на тім, що хто минї ворог, той і тобі ворог! Просив єси у мене волости в Руській землї, і я дав тобі, хоч і не мав їх забогато (не от обилия), а відібравши задля тебе від своєї братиї і мого зятя Романа. Він минї тепер став ворогом не через кого, а тільки через тебе! І ти як минї обіцяв ? — всїсти на коня і помогти минї. Натомість ти перевів те лїто и зиму, а тепер хоч і всїв, то як ти минї поміг і свою умову сповнив?... А минї з Ольговичами хиба була яка кривда? Вони не шукали підо мною Київа, але що ти був до них недобрий, то я був недобрий і воював ся з ними, і волость свою запалив (наразив на спустошення). А ти на чім був зі мною умовив ся, і хрест до мене цїував, того всього не додержав"... Іпат. с. 470.

[15]) Ширше в гл. VII.

[16]) Про се див. в гл. V.

[17]) Полн. собр. лѢтописей II с. 326.

[18]) С. 328.

[19]) Бонн. вид. с. 691.

[20]) Першого сїчня по новгородській лїтописи, другого в компіляціях володимиро-суздадьських, що опирають ся на незвістнїм нам архетипі з серією українських звісток початку XII в. (Здогади про сей архетип у Шахматова Общер. лѢтоп. своды гл. IV с. 152 — тут і про сю дату).

[21]) Лавр. с. 397-8, 1 Новг. с. 179.

[22]) „Мироположениє въ волостехъ (Воскр.: и ту было имъ и рядъ положити), кто како терпелъ за Рускую землю".

[23]) З хронольоґією сих подій знову маємо клопіт: в Суздальській лїтописи другий похід Романа на Половців і постриженнє Рюрика маємо під 1205 р., в Новгородській (2-ої ред.) — під 1203 р.; звістка про помиреннє Романа з Ольговичами (властиво — про їх присягу Всеволоду) в Суздальській повторена — під 1204 і 1205 р., і рішити, котра з сих звісток стоїть на відповіднім місцї, дуже трудно. Новгородська має тут теж плутанину (наслїдком мабуть вставленої під 1204 р. повісти про Царгород) і деякі звістки повторено, як нпр. про війну Ольговичів з Литвою — 1 Новг. 179 і 188. Таким чином виходить для сих подій ваганнє між 1203 і 1204 р., і знайти між ними правдиву дату вдасть ся минї неможливим, власне через те, що хронольоґія обох джерел непевна; порівнюючи звістку про війну Ольговичів з Литвою — 1 Новг. (1-ої ред., с. 179) з Суздальською (Рад. і Акад. код.), маємо ріжницю на 2 роки. Можна б прийняти 1203 р., здавши ся на новгородську, колиж бо її подвійні звістки не дозволяють вповнї на неї покласти ся.

[24]) Длуґош II с. 177 (під р. 1205), в сїй части взагалї богатий цїнними подробицями, зачерпненими з якихось руських, для нас страчених джерел, каже, що опорожнений київський стіл захопив Сьвятослав Мстиславич, але Роман не дав йому Київа, а посадив Ростислава. Дійсно, у Мстислава

Романовича був син Сьвятослав, хоч виступає він пізнїйше — був новгородським князем 1218 р. (1 Новг. с. 206-209); в Київщинї про нього не чуємо нїчого. Отже оповіджене у Длуґоша можливе, хоч і не зовсїм певне. Татїщев (III. 338) каже, що Роман посадив у Київі Інґвара, але се, правдоподібно, тільки здогад (досить правдоподібний) по анальоґії з попереднім.

[25]) Дата в польських хронїках — Monumenta Polon, hist. II. с. 800, 836, etc.. Лавр. с. 404-5 (під 1206 р.).

СМЕРТЬ РОМАНА І БОРОТЬБА ЗА ЙОГО СПАДЩИНУ; УСЬПІХИ ОЛЬГОВИЧІВ, БОРОТЬБА ЗА КИЇВ, КОМПРОМІС З РЮРИКОМ.

Полїтична система, уставлена Романом, упала з його смертию. На вість про смерть Романа Рюрик скинув з себе невільне чернецтво й сїв знову в Київі. Він відновив свій союз з Ольговичами, й вони постановили скористати з смерти Романа, щоб здобути його спадщину. Справа галицької спадщини взагалї від тепер довший час не перестає займати українських полїтиків.

Роман лишив по собі двох синів, з котрих старшому Данилу було тільки четвертий рік; Галичани присягнули йому як князю, але придушена Романом партія Ольговичів зараз знову підняла голову [1]). Тому Ольговичі зараз по смерти Романа забрали ся до походу на Галичину; порозумівши ся з Рюриком і відновивши союз із ним, вони рушили разом на Галич; закликано й Половцїв. Але угорський король взяв Данила в опіку і в Галич введено угорську залогу. Се примусило противну Данилови партію притаїтись, і союзники дурно побивши ся під Галичем мусїли завернутись назад „з великим соромом” [2]).

Але на другий рік вони вибрали ся на Галичину знову, вже з більшими силами. Крім Ольговичів і Рюрика та Половцїв узяв участь в походї смоленський князь Романович Мстислав з иньшими смоленськими князями; польське військо теж приступило під Володимир. В поміч Романовичам знову прибув угорський король і теж приступив під

Володимир, куди втікли Романовичі з огляду на противні партії в Галичині. Королю удало ся відвернути Ляхів, а з галицькими боярами уложив він компроміс: постановлено посадити в Галичу Ярослава Всеволодовича переяславського, й йому дали знати про се. Угорський король подав ся до дому. Тоді партія Ольговичів, поки новий кандидат Ярослав їхав з свого Переяслава (його ждали два тижні), навязала зносини з Володимиром Ігоровичем, що був у таборі союзників, і закликала його з братами княжити. Володимир потайки від союзників викрав ся з табора в Галич з братами й його оголошено князем в Галичи, а брата його Романа в Звенигороді; потім і з Володимира вони примусили Романовичів забратись і посадили там брата Сьвятослава. Довідавши ся про таку несподіванку, Ярослав вернув ся назад; Ольговичам і Рюрику теж не було що робити, й вони теж завернули ся. Можемо здогадувати ся, що анї Ольговичам, анї Рюрику не було мило, що гадицько-волинські бояре самі розпорядили ся Романовою спадщиною, й вона попалась уся в руки Ігоровичів, одначе вони не виступили против них 3).

Але Всеволод Чермний, не пожививши ся з спадщини Романа, задумав нагородити собі се иньшим способом. Вертаючи ся з походу і маючи в руках військо, він відібрав Київ у свого союзника Рюрика, „надїючи ся на свою силу”. Рюрика се заскочило несподївано, і він на разї не спротививсь, а бачучи „своє непогодьє”, забрав ся у свій Овруч. Вишгород зістав ся в руках його сина, Білгород — в руках Мстислава смоленського.

Здобувши Київ, Чермний забажав і Переяслава. Він причепив ся до кандидатури Ярослава на галицький стіл і казав йому забирати ся з Переяслава до батька 4). Ярослав теж не спротивив ся й забрав ся, а Чермний посадив в Переяславі сина.

Се все стало ся десь з кінцем лїта і протягом осени 1206 р. 5) Не давши й одної битви, Ольговичі протягом кількох місяців здобули Галичину, Володимир, Київ і Переяслав. Усьпіх нечуваний! Цїла майже Україна в руках Ольговичів. Можна було подумати, що в полїтичній ситуації настане рішуча переміна, новий поворот. Але сього не стало ся: здобутки Ольговичів майже також скоро пішли як і прийшли.

Насамперед не пішло так дуже гладко з Рюриком. Уступивши ся з Київа зразу, він слїдом зібрав свою братию і з нею тієїж осени (1206 р.) вигнав

Чермного з Київа, а його сина з Переяслава і посадив тут свого сина Володимира. Всеволод слідом вернув ся з своєю братиєю і з Половцями, але Рюрик відсидів ся, і Всеволод, постоявши під Київом, вернувсь ні з чим. Після того Ольговичі зібрали ся з більшими силами, прийшов їм до помочи Ігоревич Володимир з Галича і турово-пинські князї, розуїмієть ся також і Половці. Союзники приступили під Треполь і взяли по довгій облозі. Тоді Рюрик, не чекаючи їх приходу, забрав ся з Київа знову в Овруч, „бачучи, що на нього йде звідусіль несчисленна рать, а помочи нема ні звідки". Чермний вибив з Білгорода Мстислава Романовича, з Торчеська Мстислава Мстиславича, і на тім кампанія скінчилась [6]).

Але на Всеволода Чермного підняв ся Всеволод суздальський. Він, розумієть ся, зовсїм не бажав такого незвичайного зросту сили Ольговичів, анї мав охоти зіставити їм Переяслав, що протягом півстоліття належав до його родини. Поводом він узяв, що Ольговичі в останнїй похід своїми Половцями тяжко попустошили Київщину. Він пожалував за нею, як каже Суздальська літолись, і сказав: „хиба Руська земля самим їм отчина, хиба не отчина нам?" [7])

Заявивши таку поважну причину, Всеволод суздальський постановив іти на Чернигів. Похід розпочато в серпнї 1207 р.; окрім суздальських військ в нїм мали взяти участь новгородські (там сидів старший син Всеволода) й рязанські; але похід перебила нагла справа: Всеволоду донесено, що рязанські князї потайки тягнуть за Ольговичами, і він, залишивши Ольговичів, звернув ся на тих рязанських князїв. Та з сього походу, що відвернув увагу Чермного, встиг скористати Рюрик: він наглим нападом відібрав собі Київ [8]). Заносило ся знову на повтореннє тієїж історії від початку. Ольговичі знову пішли на Рюрика [9]), але не здолали його вигнати з Київа й вернулись ні з чим [10]). Та ся історія, що дуже близько повторяла боротьбу з тимже Рюриком Сьвятослава Всеволодича, батька Чермного, очевидно о стільки доїла обом сторонам, що вони постановили закінчити її компромісом, як колись Сьвятослав з Рюриком.

Ольговичі уложили з Рюриком таку умову: він згодив ся відступити Всеволоду Київ, а собі натомість взяти Чернигів; київські волости зістали ся при Рюрику і його свояках. Після того Ольговичі помирили ся і з Всеволодом суздальським; в сїй справі вони посилали до нього

митрополита Матвія [11]). Суздальська лїтопись описує се дуже делїкатно: Ольговичі прислали митрополита „с мольбою, прося мира и во всемъ покоряюща ся”. Але се знову тільки суздальський стиль. Всеволод тодї мав клопоти з Новгородом: там арештували його сина й на силу пустили, а на столї засїв Мстислав Мстиславич. Ольговичі-ж стояли міцно, тай ще помирились з Рюриком і зовсїм не потрібували запобігати ласки Всеволода. В дійсности Ольговичі, мабуть, жадали від Всеволода згоди: на київський компроміс, і за те вернули йому Переяслав [12]). Новий союз зміцнено шлюбом — на другий рік оженив ся Юрий Всеволодович, наслїдник володимирського стола, з донькою Всеволода Чермного [13]).

По тих переговорах компроміс переведено в житє: Всеволод перейшов до Київа, Рюрик до Чернигова, в 1210 роцї. Ольгович в Київі і Мономахович в Чернигові! Се була відповідь на поставлений пятнадпять лїт перед тим постулят: аби Ольговичі вирікли ся Київа, і аби Днїпро був границею династий!

Примітки

[1]) Ширше в гл. VII.

[2]) Іпат. с. 480-1, Лавр. с. 404-5.

[3]) Лавр. с. 405-6. 407, Іпат. с. 481.

[4]) „ПоЂди ис Переявлавля кь отцю своєму въ Суждаль, а Галича не ищи подъ моею братьєю, пакы ли не поидешь добромъ иду на тя ратью”. Лавр. с. 406.

[5]) Ярослав прибув з Переяслава до батька 22/XII. Що до року, то в сих роках є переміни в хронольоґії наших джерел. За Галицько-волинську лїтопись не кажу, бо в нїй числа положено зовсїм довільно, але Лавр. перестає спішитись і вирівнює хронольоґію під 1206 р., маючи два роки з сим числом; ключі, які маємо в нїй під 1206 (другим) і 1207 рр., показують,

що дійсно маємо тут 1206 і 1207 рр. Натомість Новгородська події 1207 р. оповідає під 1209.

6) Лавр. с. 407-8.

7) Лавр. с. 408.

8) Вересень — жовтень 1207 р.

9) Десь на початку 1208 р.

10) Лавр. с. 408-412.

11) Той факт, що посередничив київський митрополит, показує з усякою правдоподібностю, що з Рюриком Ольговичі помирили ся ще перед тим.

12) Хто сидів тим часом в Переяславі, лїтопись не каже, аж 1213 р. згадуєть ся, що сів тав Володимир син Всеволода суздальського; але мусїв він перейти до суздальської династиї ще 1210 р. Я думаю, тим пояснюєть ся, що від сього року ми знову маємо звістки про половецькі напади на Переяслав (Лавр. с. 413-4, 416-7, р. 1210 і 1215).

13) Лавр. с. 413-4.

СМЕРТЬ ВСЕВОЛОДА СУЗДАЛЬСЬКОГО І ИНЬШІ ЗМІНИ В ПОЛЇТИЦЇ; ВІЙНА 1212 Р. І СИТУАЦІЯ ПО НІЙ. МСТИСЛАВ УДАТНИЙ І БОРОТЬБА ЗА ГАЛИЧИНУ. ПЕРШИЙ ПРИХІД МОНҐОЛІВ, БИТВА НА КАЛЦЇ. ПОЛЇТИЧНА СИТУАЦІЯ В 1230-Х РР.; БОРОТЬБА ЗА КИЇВ І ГАЛИЧ; КАМПАНЇЯ 1234/5 Р.; ЗМІНИ КНЯЗЇВ У КИЇВІ. ДРУГИЙ ПРИХІД МОНҐОЛІВ; ОБЛОГА КИЇВА, ПОХІД НА ЗАХІД, СИТУАЦІЯ В 1240-Х

РР.; ОСТАННЇ КИЇВСЬКІ КНЯЗЇ.

Компроміс 1210 р. не уставив таких трівких відносин на довший час, як компроміс 1181 р. Ріжні переміни в полїтичній ситуації розбили його дуже скоро; головно, що участники його були вже на дожитю, й один по другім посходили досить скоро з сьвіта.

1212 р. умер суздальський Всеволод. З ним знову перервав ся полїтичний вплив суздальських князїв на Українї, сей раз можна сказати — на завсїди, бо нїм володимирські князї прийшли до сили, полїтична ситуація на Українї радикально змінилась. Як по смерти Андрія так і по смерти Всеволода на верх вийшла боротьба старих і нових елєментів, Ростова й Суздаля з Володимиром, що й виявилась у війнї синів Всеволода — Константина кн. ростовського й Юрия кн. володимирського. Але й без того самий подїл Ростово-суздальської землї між трома княжими лїніями ослабив сю династию і витворив тут свою домашню полїтику, поза котрою її князї не мали часу пильнувати українських справ.

Коло того самого часу пішов зі сьвіта Рюрик: вмер у Чернигові, не діждавши ся можливости вернутись у Київ [1]). По нїм найстаршим в династиї Ростислава став смоленський князь Мстислав Романович. Які переміни в волостях і взагалї в полїтичній системі стали ся з смертию Рюрика, джерела наші не кажуть, та вони й не конче важні, бо зараз пішли нові переміни. У всякім разї знаємо, що Чернигів Всеволод Чермний передав брату Глїбу. Се, розумієть ся, була кривда Ростиславичам — і не одинока.

Ольговичі перед тим потерпіли тяжку страту, що сильно підірвала їх впливи. Ігоревичі галицькі своїми пробами репресій над боярством викликали боярську революцію, що покликала в поміч Угрів і закінчила ся тим, що взятих в неволю князїв Ігоревичів на бажаннє боярства повішено — факт нечуваний в історії Руської держави [2]). З сього поводу Всеволод Чермний причепив ся до Ростиславичів, — винуватив їх у сїй смерти Ігоревичів. „Ви повісили моїх двох братів в Галичу як злодіїв і положили сьте сором на всїх, тому нема вам части в Руській землї”, як стилїзує Новгородська лїтопись його докір. Скільки тут було в тім жалю щирости, не знати. Ми, правда, маємо звістку про участь в галицьких замішаннях одного з сеї родини — Ростислава Рюриковича: що бояре посадили його

були на стіл, вигнавши Романа Ігоревича, але галицька лїтопись нїчого не каже про участь його чи иньших Ростиславичів в останнїй революції, що закінчила ся такою траґічною смертию Ігоревичів, і ми не знаємо, чи Всеволод дійсно мстив ся чи тільки чіпав ся й шукав причини [3]). Так, чи инакше, він виповів на сїй підставі війну Ростиславичам і повиганяв їх з Київщини. Правдоподібно, се вже стало ся по смерти Рюрика — головного участника компромісу 1210 р.

Але Ростиславичі не помирили ся з відібраннєм Київщини. Вся фамілія їх рушила ся відберати свої традицийні „руські" волости, які вона мала протягом півстолїтя. На поклик вигнаних внуків Ростислава [4]) рушив ся смоленський Мстислав Романович з Смолянами, рушив ся славний вояка й лицар Мстислав Мстиславич „Удатний", новгородський князь, з Новгородцями, що заявили свому незвичайно улюбленому князю готовість іти за ним всюди [5]). Підняли ся ріжні поменьші князї й двигнули спільними силами. Попустошивши по дорозї чернигівські волости, попростували вони на Київ. Прилучив ся до них тут і князь луцький Інґвар Ярославич, що надіяв ся, мабуть, при тій нагоді дістати ся знову на київський стіл, на котрім вже сидів з руки Романа (пригадаймо, що й його батько подібним способом був виторгував собі Київ) [6]).

Сполучені війська обложили Вишгород, де засїли молодші Ольговичі. По кількох битвах Вишгород відчинив Ростиславичам свої ворота. Тодї Всеволод з Київа кинув ся тїкати до Чернигова. Київ, розуміється, піддав ся Ростиславичам. Вони пішли під Чернигів. Всеволод тодї саме вмер; в Чернигові сидів його брат Глїб. Простоявши під Черниговом кільканадцять день, Ростиславичі прийшли до порозуміння з Ольговичами й вернулись у Київ; змісту їх угоди з Ольговичами лїтописи не згадують, але очевидно, Ольговичі вирікли ся Київа. Се було зовсїм природно, коли головного претендента на Київ — Всеволода не стало. В Київі Ростиславичі дійсно посадили Інґвара; самі розсїли ся по київських волостях: так наприклад Мстислав Романович дістав Вишгород [7]), Мстислав Мстиславич Торчеськ. Але слїдом князї умовили ся инакше: Інґвар зрік ся Київа (може дістав натомість яку київську волость), і в Київі сїв найстарший з Ростиславичів — Мстислав Романович, а його місце в Смоленьску зайняв Володимир Рюрикович. Ольговичі, здаєть ся, чи не дістали по тім собі Переяслава на

потїху [8]).

Уставлені сею кампанією відносини продержали ся досить довго, властиво аж до 30-х рр. Українська полїтика головно обертала ся коло галицьких справ. Київ, судячи по всьому, грав у нїй досить невизначну ролю і перейшов вповні під протекцію галицького князя, коли по безконечних „коромолах” на галицькім столї засїдає вже дорослий і сьвідомий себе Данило. Взагалї, звісток про Київ усе меньше знаходимо в лїтописях які маємо — галицькій, суздальській, новгородській, занятих передовсїм своїми домашнїми справами: уже сей факт сам показує, що Київ тодї не грав ніякої визначної ролї, що давала-б себе знати в ширших полїтичних кругах, в 30-х же роках, як я се вже сказав, виразно бачимо його в сфері полїтичних впливів Галича.

Мстислав Романович просидів у Києві до катастрофи на Калцї [9]). Нїщо не вказує, щоб він грав якусь визначну ролю. Споміж Ростиславичів найбільше визначав ся й давав про себе говорити Мстислав Мстиславич — визначний вояк, але слабий полїтик. В Новгородї, де йому докучила суздальська партія, було йому не солодко, тож він більше дбає про свої „орудия в Руси”, як про Новгород, і заходить ся здобути собі Галичину. В заходах коло Галича помагають йому Ростиславичі. Ольговичі залишили на разї свої давні пляни: взагалї ся ґенерація їх, на чолї котрої стояв Глїб, потім його брат Мстислав Сьвятославич, сиділа тихо, і зрікши ся своїх давнїйших плянів на Галичину, навіть виступає союзниками і помічниками Мстислава в галицьких справах, що становлять головний зміст української полїтики за ціле десятолїтє від кампанії 1212 р. Ми коротко згадаємо про них, о скільки вони впливали на загальну тодїшню полїтику, полишаючи иньше до спеціальної історії Галичини.

Тодїшня галицька полїтика обертаєть ся коло того, що боярські партиї галицькі всїми способами силкували ся позбути ся своїх „отчичів” — Романовичів, то опираючи ся на Угорщину, то виставляючи ріжних князів з руських династий. По упадку Ігоревичів Галичина прийшла під угорську опіку, а іменем її і ріжних правительств, що з угорської руки ставали на чолї Галичини, правили місцеві боярські потентати. Оден з них, Володислав Кормильчич навіть був вокняжив ся в Галичу, викликавши тим загальну соблазнь в князївсько-дружинних сферах, і його скоро заступив на

галицькім столї угорський королевич Кольоман [10]).

Вічні переміни на галицькім столї, війни й ворохобнї спокусили Мстислава. З початку, ще перед упадком Володислава він уложив собі плян дістати Галичину за порозуміннєм з угорським королем, з його руки [11]), і з тим поїхав на початку 1215 р. на Україну, покинувши Новгород, але в дорозї довідав ся, що угорський король посадив в Галичу свого сина. Надія на порозуміннє з угорським королем була страчена; може бути Мстислав пробував иньших способів — принаймнї бачимо, що він майже цїлий рік пробув на Українї, й тільки „печаль і вопль Новгородцїв", котрих почав мучити голодом Ярослав, син суздальського Всеволода, покликаний на місце Мстислава, — змусив Мстислава вернути ся в Новгород. Він відборонив Новгород, погромивши Ярослава з братом в голоснїй битві на р. Липицї, але вікувати в Новгородї таки не мав охоти і знову звернув ся до Галичини. На сей раз його звабив заклик, що прийшов від князя краківського Лєшка Білого, що брав також діяльну участь в галицьких справах разом з угорським королем, але вкінцї образив ся на його розпорядження в Галичу і шукаючи, кого б напустити на Угрів, спинив ся на прославленім тою суздальською кампанїєю Мстиславі [12]).

Сї запросини обіцяли Мстиславу польську поміч в галицькій справі, але самої її було не досить. Мстислав подав ся знову на Україну — заручити ся помочию свояків і иньшими силами для боротьби з Уграми. Вигляди показували ся о стільки добрі, що Мстислав рішив ся попрощати ся з Новгородом і пустити ся на здобуваннє Галичини. Вернувши ся в Новгород і попорядкувавши тут свої справи та збогативши свій скарб реквізициями майна ріжних богатих бояр з противної партії, десь весною 1218 р. попрощав ся з Новгородцями: „кланяю ся сьвятій Софії і гробу мого батька і вам! хочу пошукати Галича, а вас не забуду! дай Боже минї лягти коло мого батька у св. Софії!" Новгородцї просили його лишити ся, та він не згодив ся; за те Новгород, правдоподібно — не без його впливу, взяв собі на його місце князя з родини Романовича Мстислава [13]).

Похід на Галичину став ся на другий рік — 1219 р. Відомости про нього дуже біднї; в участників джерела називають іще Володимира Рюриковича [14]). Ситуація в Галичу була дуже наручна, і Мстиславу баз особливого клопоту удалось здобути Галичину. Боярська партія хотїла йому, як князю

протеґованому Лєшком противставяти Романовичів, але Данило не поспів на час і угорська залога забрала ся.

Але панованнє Мстислава в Галичу сим разом було дуже коротке. З Данилом він скоро помирив ся і видав за нього доньку, але через нього посварив ся з Лєшком, і той уложив союз з Угорщиною та намовив короля до походу на Галичину, ще тогож самого, здаєть ся року [15]). Мстислава ся кампанія застала зовсім не приготованим. Він був на якімсь соймі з князями київськими і чернигівськими [16]) і на вість про похід угорського короля вислав невеликий полк дружини на зустріч, а Галича боронити просив Данила. Та з такими силами годі було обстати, тим більше що галицькі бояре почали переходити на сторону Угрів, і Мстислав слідом відкликав Данила з Галича, а сам подав ся на Понизє і відси просто до Половців — за помочию, до нової боротьби за Галич. Між Половцями Мстислав мав впливи — був сам оженений з донькою старого й впливового хана Котяна [17]).

Тим часом в Галичу посаджено знову Кольомана, і Угри пробували забрати й Володимир у Романовичів, але наспів Мстислав з половецькою помічю й примусив їх звернути ся до оборони Галича. Сей перший похід не удав ся, Мстислав тільки попустошив Галичину, а Угри відсиділи ся в Галичу. Аж другий похід, десь літом 1221 р., закінчив ся тим, що Мстислав з Половцями і руськими помічними військами розбив під Галичом угорсько-польське військо, і Галич мусів піддатись; так оповідають пізнійші компіляції, розріжняючи два осібні походи, тим часом як Галицька і Суздальська літопись оповідають тільки про останній, удатний. З руських князів сі компіляції називають участниками походу київського Мстислава Романовича в першім поході і смоленського Володимира Рюриковича в другім [18]); Длуґош, що говорить про се все разом, додає ще Ростислава Давидовича і Ростислава Мстиславича [19]). Взятих в неволю Угрів і Ляхів без милосердя побито, виключивши тільки значнійших невільників; між ними був і сам Кольоман: Мстислав відіслав його у свій Торчеськ [20]).

Сей успіх зміцнив становище Мстислава в Галичу. Нова проба угорського короля — здобути собі Галич оружно, зроблена кілька літ пізнійше, не удала ся. Але Мстислав, що грав досить пасивну ролю серед інтриґ галицьких боярських верховодів і давши їм розвести себе з Данилом, став

безрадним піоном в їх руках, — встиг досить скоро знеохотити ся до галицького панування. Скоро по своїм останнім тріумфі над Уграми він добровільно уступив з Галичини, передавши її свому зятю угорському королевичу Андрію, і подав ся на київське Поросє, до свого Торчеська — доживати віку [21]). Ся переміна не відбила ся одначе сильно на політиці України; вже від коли Мстислав опанував Галичину (1221) і аж до смерти його галицьке питаннє перестає порушувати ширші круги на Україні, хоч боротьба в Галичині ярила ся далї.

Як видно вже з оповіджених фактів, в 20-х рр. XIII в. родина Ростиславичів заняла дуже показне, можна рішучо сказати — першорядне становище в системі земель давньої Руської держави. До неї належала ціла Київська земля, Галичина, Смоленщина, часом Новгород, і тодїж смоленські князї підбивають собі Полоцьку землю. Родина ся визначала ся рідкою в нашій історії солїдарністю: за весь сей час не маємо анї одного факту боротьби між її членами. Завдяки тому всьому вона мала тодї рішучу перевагу і над подїленою та не солїдарною суздальською династиєю, і над розмноженими Ольговичами; галицькі ж Романовичі поки що мали тільки Володимирську волость і в них можна було хиба відгадувати будучу славу і силу. Перше місце між Ростиславичами займав одначе не київський Мстислав, старійший між ними, а галицький; ми бачили, що він мав під своїм впливом і Ольговичів. Але сам він був тільки славний вояк, а полїтик дипльомат, правитель — дуже слабий і се найлїпше довів, не давши ради собі з Галичиною й передавши сю дорогу й тодї вже дуже сильну волость в угорські руки: потім каяв ся перед Данилом, як каже лїтописець, і жалував, складаючи вину на свого дорадника — угорського партизана Судислава! [22]). Взагалї родина Ростислава не богата була здібністями — виїмком були обидва Мстислави син і батько, здібні вояки, але полїтиків не було там зовсїм, почавши від самого Ростислава. Наслїдком неполїтичности Мстислава і загального браку талантів ся родина і не з'уміла анї використати, анї заховати того визначного, чільного становища, яке вона зайняла в 20-х рр. XIII в.

Солїдарність і широкі впливи Ростиславичів виразно виявили ся під час першого татарського походу в Европу, що закінчив ся катастрофою на Калцї (1223 р.) [23]). Військо монґольського хана Темуджіна з Персії через Кавказ перейшло в чорноморські степи й погромило Половців.

Половецький хан Котян по тім погромі звернув ся до свого зятя Мстислава галицького і до иньших князів і просив помочи, задарюючи їх та доводячи, що сей новий ворог небезпечний і для Руси. Мстислав, що сам чимало завдячував Котянови й Половцям, прийняв се проханнє дуже до серця й постарав ся вплинути на иньших князів, доводячи, що коли Половцям не помогти, то вони побільшать собою сили Монґолів. В Київі відбув ся княжий з'їзд, де були „старійшини в Руській землї" — три Мстислави: київський, галицький і чернигівський, „молодші князї": Данило Романович, Михайло Всеволодич з чернигівської лїнїї — будучі чільні діячі, й иньші, і на тій радї, головно під впливом Мстислава галицького ухвалено помогти Половцям. Воно дійсно — помогти слабшій ордї проти сильнїйшої було розумно, тільки руські князї забагато вложили ся в сю поміч і занадто в нїй заанґажували ся.

Споряджено великий похід. В нїм взяли участь князї київські, чернигівські, смоленські, волинські; післали за помічю і в Суздальську землю, й Юрий Всеволодович (тодї старший в сїй родинї) вислав теж свого братанича, тільки він спізнив ся й вернув ся з під Чернигова. Полки ріжних князїв постягали ся над Днїпрові пороги, над Хортицю, де було збірне місце — сюди прийшли: також половецькі орди, й „вигонцї галицькі", з галицького Понизя прибули, як каже лїтописець, на тисячі човнах, пройшовши з моря в Днїпро і вгору ним до порогів. Зібравши ся тут, від порогів пішли на схід у степи. Лїтописи кажуть, що від Монґолів на дорозї було кілька посольств до руських князїв, і вони умовляли їх не обставати за половцями, бо вони, не мають нїяких ворожих замірів на Русь: „Ми вашої землї не зайняли, анї городів, анї сїл: ваших, і не прийшли на вас, а прийшли з божого попусту на своїх рабів і конюхів, поганих Половців! ви візьміть мир з нами і як вони побіжать до вас, то ви їх бийте відти й заберайте їх майно, бо ми чули, що вони вам богато злого наробили; за се ми їх і бємо" — переповідає їх слова сучасник, очевидно осуджуючи полїтику князїв. Князї не послухали сеї ради і навіть побили послів; вони розуміеть ся, не могли так дуже вірити сим заявам Монґолів, але необережно заганяли ся в оборонї Половців.

Побивши по дорозї передові монґольські полки і забравши богато їх стад, вони заглубили ся далеко в степи, — ішли вісїм день, і з головними силами стрілись над річкою Калкою (тепер р. Калець, тече в Азовське море під Маріуполем, чи в українській передачі Марнополем). Та похвальна солїдарність руських князїв, не додержалась до кінця, і в рішучий момент між старшими князями — трома Мстиславами стала ся незгода, „котора велика". Через се Мстислав галицький не упередив своїх іменників про прихід Монґолів і розпочав з ними битву сам на власну руку, перейшовши Калку з Данилом і декотрими иньшими українськими князями. Битва пішла з початку добре, руські полки били Монґолів, і ті почали вже тїкати. Але Половцї, що також взяли участь у сїй битві, все попсували — кинули ся тїкати перед Монґолами, і ті перейшли до аґресії. Тїкаючи Половцї впали в табор иньших князїв, що не брали участи в битві й нїчого не знали про неї, й наробили тут загального непорядку й замішання. Настала загальна панїка, всї кинули ся тїкати, в тім і Мстислав галицький з своїми полками. Монґоли кинули ся за ними гонити. „Стала ся побіда над всїми руськими князями, якої ще не було", як каже сучасник. Тільки Мстислав київський що своїм табором зайняв сильну позицію на горбі над Калкою, не рушив ся з місця, і замість тїкати, постарав зь укріпити своє становище. Тому що горб був камінний і валів сипати було не можна, він обвів своє військо „городом" з возів — перша виразна звістка про так популярний в пізнїйших козацьких часах, а перейнятий від турецьких кочовників спосіб оборони „табором" — ланцюхом, зложеним з кількох рядів возів [24]). Тут засїв він з кількома молодшими князями й боронив ся від двох монґольських вождів, полишених під його табором, тим часом як решта монґольского війська кинули ся за утїкачами. Надїя відборонити ся одначе була невелика, і коло „бродники", степові Русини, що були з монґольським військом взяли ся посередничити, і їх воєвода Плоскиня присяг на хрестї, що Монґоли не зроблять Русинам нїякого лиха і пустять їх за викупом, Мстислав київський з товаришами піддав ся по трехденній оборонї. Але „окаянний" Плоскиня, як ганьбить його сучасник, мав переступити присягу: видав князїв Монґолам (не знати тільки, чи справдї з злої волї, як той сучасник каже), і ті задусили їх, положивши їх під дошки і посїдавши на тї дошки обідати (орієнтальна дотепність в придумуванню способів смерти!).Табор Мстислава розбили, людей всїх побили.

За тим військом що утїкло з над Калки, иньші монґольські полки гонили

тимчасом аж до Дніпра, і за Дніпро, як оповідає той же сучасник, не перейшли тільки тому, що Мстислав галицький, переїздячи Дніпро, всі иньші човни — що були полишені тут при поході в степ, казав забрати від берега. Але мабуть наслідком того маса вояків лишило ся й погинула на лівім боці Дніпра. Сучасник каже, що з людей ледво десятий прийшов живий до дому. Самих князів побито шість в сій утечі, між иньшими Мстислава чернигівського з сином. Чимало побили й самі Половці, щоб відібрати коня або одежу. Самих побитих Киян рахували (мабуть побільшуючи) на десять тисяч. Поодинокі монґольські ватаги позаганяли ся досить далеко в переяславські землї — до Сьвятополкового Новгорода (Витичева). „Люде, не знаючи татарської лести, виходили їм на стрічу з хрестами, а вони їх всіх побили".

По сїм монґоли завернули ся назад і зникли з очей сучасників також загадково, як і з'явились, зіставивши на Руси вражіннє якоїсь страшної бурі: „Татари (як їх звали на Руси) вернули ся від р. Дніпра і не знаємо, звідки прийшли й де знову поділи ся — звідки їх Бог привів за наші гріхи", каже сучасник [25]).

Полїтична система в руських землях по сїй катастрофі не змінила ся на разї, тільки перемінило ся розміщеннє князів — деякі погинули, а на опорожнені столи пересунули ся иньші члени з тих же родин. Так у Київі сїв Володимир Рюрикович, місце його в Смоленську зайняв Мстислав Давидович. В Чернигові сїв син Всеволода Чермного Михайло. Галицький Мстислав заховав на далї свою впливову ролю, і старий хан Котян далї був його вірним помічником. В основі полїтичної системи лежав далї союз князів галицького, київського і чернигівського, і по абдикації й навіть смерти Мстислава Мстиславича, що вмер скоро по своїм переходї до Торчеська (1228), Володимир київський і Михайло чернигівський зістали ся в союзї з його зятем — угорським королевичом [26]).

Але нові особи внесли певні переміни в сю систему, і вони виявили ся згодом. Володимир Рюрикович ще найменьше. Подібно до попередника се була досить безбарвна фіґура, що мала дуже невелике значіннє в сучасній полїтиці. Ще бувши смоленським князем він був вірним і пильним союзником і помічником Мстислава Мстиславича і перейшовши до Київа, держав ся далї сеї полїтики, що була також і полїтикою його попередника на київськім столї Мстислава Романовича. Коли скоро по катастрофі на

Калці Мстислав галицький, під впливом боярських інтриґ прийшов до конфлікту з Данилом, Володимир помагав Мстиславу [27]). До Данила він мав фамілійну неприязнь: „бо його батько постриг Володимирового батька, тому був у його серці великий страх" [28]). Тому й по смерти Мстислава з початку бачимо Володимира серед ворогів Данила. Але політичні обставини складають ся так, що у Володимира і Данила з'являють ся спільні вороги, і Володимир згодом стає вірним союзником і помічником Данила та стоїть вповні під його політичним впливом. На се вплинуло кілька обставин, а головно — політика чернигівського князя Михайла.

Михайло з початку шукав помочи у Володимира й був його союзником. Він засів чернигівський стіл, поминувши свого стрия Олега Ігоровича, кн. курського, і з сього вийшла між ними війна. Михайло опер ся на союзі з Володимиром київським і володимиро-суздальським князем Юриєм; вони посередничали й помагали силою Михайлови, й він відбив ся від стрия [29]). Але при тім, здаєть ся, прийшло ся йому віддати Переяслав суздальським князям; принаймнї як раз від сього часу (1227) в Переяславі знову з'являють ся князї суздальської династії [30]). Покінчивши з стриєм, Михайло слїдом зачепив ся з Ярославом, меньшим братом Юрия, колишнїм князем переяславським і новгородським, суперником Мстислава Мстиславича. Причиною були новгородські справи: там бороли ся в тім моменті політичні впливи Юрия і Ярослава; коли Новгородці не помирили ся з своїм князем — сином Юрия, став ся компроміс: вони згодили ся на Юриєвого шваґра і союзника Михайла чернигівського, рекомендованого їм Юриєм [31]). Але Михайло мусїв пильнувати чернигівського стола, тим більше що мав і претендента до нього в особі згаданого стрия Олега, а в Новгороді мав також противну партію, тому скоро знеохотив ся до новгородського стола й рішив його зректи ся, а натомість забезпечити собі певні торговельні вигоди у Новгородців: „сказав Новгородцям: „не хочу у вас княжити, іду до Чернигова! гостей (купців) до мене пускайте : як земля ваша, так і моя" [32]). Новгородці наслїдком того покликали князем Ярослава, але скоро не помирили ся з ним, і закликали Михайла назад і той прийняв запросини. З того всього вийшла боротьба між Ярославом і Михайлом. Новгород переходив у них з рук до рук, а Ярослав воював чернигівскі волости. Михайло й тут операв ся на союзі з київським Володимиром і Юриєм, і за їх посередництвом сю справу вкінці

полагоджено [33]).

При перегляді сих подій насуваєть ся цікаве порівняннє становища суздальських князїв супроти українських сих часів з попереднїми часами. Ми бачимо, що суздальські князї по чвертьвіковій перерві знову беруть участь в українсьхих справах, але становище їх зовсїм не те, як давнїйше: нема тут і мови про широкі впливи Андрія або Всеволода, про ролю зверхника, розпорядника українських справ. Трохи згодом побачимо, що оден з суздальських князїв пробував навіть засїсти в помітуванім попередньою ґенерацією Київі, що за сей час підупав значно гірше і на Україні займав другорядне становище поруч Галича. Дальшу ж участь суздальських князїв в українських справах відвернула зовсїм татарська катастрофа.

Вертаючи ся до Михайла, бачимо, що він на початках тридцятих років полагодив свої клопоти — свої відносини в Чернигівській землї й свій конфлїкт з Ярославом. З тим сильно перемінила ся його полїтика: він вертаєть ся до широких плянів свого дїда й батька — на Київ і Галичину. Се стало ся зараз за полагодженнєм новгородського конфлїкту: очевидно, тільки він стримував Михайла, що вже перед тим мусїв носити ся з тими плянами. Ще весною 1231 р. чернигівські князї, з'їздять ся „на соньмъ” до Київа, приязно пирують з Володимиром [34]) з нагоди посьвящення ростовського епископа, а вже слїдом Михайло (зимою 1232/3 р.) вибираєть ся на Володимира. Але при тім Михайла далеко більше інтересує Галичина нїж Київ. Галицька справа знову стала отвором: Мстислав Мстиславич, що був на якийсь час запечатав її для української полїтики своєю особою, вмер; його зятя — угорського королевича Андрія Данило вигнав з Галича; але Угорщина не кинула претенсій на Галичину, боярство теж завзято бороло ся з Данилом, противставляючи йому кого будь в ролї конкурента, так що ґрунт для всяких претендентів на Галич був дуже придатний. Михайло й кидаєть ся на сю гру, разом з сином Ростиславом; його пляни тим більше скуплюють ся на Галичу, що поруч нього появляєть ся иньший неспокійний дух — Ізяслав Мстиславич, правдоподібно — син Мстислава Романовича, київського князя [35]). Він претендує на Київ і стає союзником Михайла. Відповідно до того Володимир Рюрикович стає вірним союзником і помічником Данила.

Так уложила ся нова система полїтичних відносин на Українї: союз київського князя з галицьким, чи лїпше сказати протекторат над київським князем галицького, що тодї вже державав під своїм впливом майже всю Волинь (в Володимирі його заступав меньший брат Василько), а по противній сторонї князь чернигівський зі свояками, і деякі поменьші: згаданий Ізяслав, стриєчний брат Данила Олександер, князь белзький, князї пинські. Коли додати ще, що переяславський князь (правдоподібно був ним тодї Сьвятослав Всеволодович) не грав в українській полїтицї ніякої ролї, то будемо мати повний образ полїтичної системи тодїшньої України. Половецький хан Котян був союзником Данила, але заразом иньші половецькі хани помагають його ворогам.

Як я вже згадав, конфлїкт між Михайлом і Володимиром зазначив ся вже десь зимою 1232/3 р. [36]). Володимир тодї сподївав ся походу на Київ і звернув ся по поміч до Данила. Той прибув у Київ і своїм посередництвом відвернув війну. Се було початком дуже тїсного союза Володимира з Данилом; Володимир дав йому Мстиславову волость в Київщинї — Торчеськ; Данило віддав її Мстиславовим синам [37]); обидва князї по тому прийняли між собою „братьство и любовь велику”. Сей полїтичний союз був так важним для Володимира, що брав перевагу й над родинними звязками: коли Олександер белзький, його зять, програвши скоро по тім свою боротьбу з Данилом, кинув ся тїкати до свого тестя в Київ, Данило дігнав його й зловив на границях Київщини, і Володимир не уступив ся за зятем [38]).

Не диво, бо Володимир далї чув себе загроженим. Відносини його з Михайлом не поліпшили ся від Данилового посередництва. Десь з кінцем 1234 р. війна розпочала ся на добре. Михайло з Ізяславом обложили Київ. Володимир звернув ся знову до Данила, і той, „знаючи його прихильність”, поспішив ся в поміч. Михайло відступив від Київа й подав ся за Днїпро, а Ізяслав втїк до Половців. Данило з Володимиром пішли слїдом за Михайлом, обложили Чернигів і поставши тяжкі машини, якими дуже нищили місто і як каже лїтопись, були такі машини, що кидали на місто каміння, яких і чотири б то чоловіка не здужали підняти, а самі почали пустошити Чернигівщину, і в тім перейшла цїла весна. Про кінець сеї чернигівської кампанїї Галицька лїтопись промовчує; комбінуючи її оповіданнє з звістками Новгородської, виходить, що Михайло вийшов із

Чернигова, не витримавши тяжкої облоги; тодї Чернигівцї піддали ся і Данило посадив тут Мстислава Глїбовича, стриєчного брата Михайлового, що прилучив ся до нього в сїм походї — мабуть власне з пляном здобути при тім чернигівський стіл. Але коли Данило з Володимиром по сїй побідї хотїли вертати, напав на них несподїване Михайло („створивъ прелесть на ДанилѢ”) й дуже понищив його полки, „побив Галичан без числа, ледви Данило вийшов” [39]).

По сїй пригодї, замовчанїй в лїтописи, Данило хотїв забрати ся до дому безпечними „лїсовими краями”, бо військо його було ослаблене. Але Володимир упросив його зістати ся: Михайло ішов на нього слїдом з Чернигівцями, а Ізяслав наспів з Половцями. Данило не схотїв лишити вірного союзника й виступив на Половцїв. Ворожа сила показалась одначе така велика, що ініціатори походу самі почали радити відступити, та Данило спротивив ся з своїх лицарських принципів — коли стати до битви, то вистояти до кінця. „Сказав Данило на те: коли воін раз пішов на битву, повинний або здобути побіду, або полягти від ворогів! Я стримував вас, але тепер бачу, що маєте страшливу душу! Я вам казав, що зі змученим військом не можна йти против сьвіжого, але тепер нема що вагати ся — ідїм против них!” Пішли на ворогів, і під Торчеськом стала ся битва. Війська Данила й Володимира побито. Володимир зачинив ся у Торчеську, але як каже лїтописець — за зрадою кількох Галицьких бояр, Ізяслав здобув Торчеськ і взявши Володимира в неволю, віддав його з жінкою Половцям, Данило ж утїк до Галичини. Ізяслав по тім приступив з Половцями під Київ, і туди ж наспів Михайло з своїм полком. Київ здобуто, і Половцї „багато злого наробили Киянам”; з заграничних купцїв узяли контрибуцію [40]). Ізяслав сїв у Київі. Михайло слїдом здобув Галич. Противні Данилови галицькі бояре пустили поголоску, що Ізяслав з Половцями іде на Волинь, і тим змусили Василька, що з військом стеріг Галича, вийти на Волинь, а позбувши ся залоги, підняли в Галичинї повстаннє на Данила. Данило мусїв забрати ся в Угорщину, а бояре посадили в Галичу Михайла [41]). Союзники осягнули таким чином свої пляни, і Чернигівщина, Київщина й Галичина знову злучили ся в союзних руках. Тільки дуже не на довго.

Володимир не багато пробув у половецькій неволї, хиба кілька місяцїв [42]). Вже зимою 1235/6 р. під час війни Данила з Михайлом, посилає він Данилу в поміч Торків [43]). Чи здобув він собі Київ від разу, не знати, але що тогож

1236 р. він таки сів у Київі, се каже Галицька лїтопись виразно [44]). Михайлу тоді приходилось видержувати тяжку боротьбу з Данилом: сї роки наповнені завзятою війною за Галичину, де Михайло „возводив” на Данила і Угрів, і Ляхів, і Половцїв, і Русь. Тому він не міг далї підпирати свого союзника Ізяслава, що з рештою також бере діяльну участь в боротьбі за Галич, коло котрої обертаєть ся тодїшня українська полїтика, і Володимиру не тяжко було підчас неї вернути собі Київ.

Взагалї Київ у сих роках як пилка переходить з рук на руки, без всяких війн: його не тяжко було здобути, тяжше задержати. До нього не привязували великої ваги, легко мирили ся з його утратою, але як легка здобич він знаходив все нових і нових претендентів. Ще тогож року (1236) користаючи з українських замішань, задумав здобути Київ Ярослав Всеволодович, тодїшнїй новгородський князь. Він прийшов з полками Новгородцїв і Новоторжцїв і зайняв Київ легко, здаєть ся — без бою: принаймнї Новгородська лїтопись, оповідаючи про се, не згадує нїякої війни, й каже, що Новгородцї з того походу прийшли всї здорові [45]). Та довго він тут не забавив: як каже лїтопись, „не можучи держати Київа, пішов в Суздаль” [46]). Але що він не вернув ся в Новгород назад, а пішов у Суздальщину, то видно мав уже звістку про татарську катастрофу, де загинув і тодїшнїй суздальський князь Юрий, опорожнивши йому стіл [47]). Ся звістка могла й вплинути на Ярослава, що він покинув київський стіл. Опорожнений Київ зайняв Михайло, полишивши в Галичу сина Ростислава (1238) [48]).

Та се був дуже небезпечний час. Татари перейшовши огнем і мечем північні землї — Рязанську, Ростово-Суздальську і Новгородську, 1239 р. звертають ся на Україну [49]). Осібні віддїли татарської армії були послані на Переяславщину і на Чернигівщину. Переяслав узято приступом, пограблено, людей побито („изби всЂ”), навіть епископа Симеона забито, хоч Татари взагалї духовенства не зачіпали; про князя не згадуєть ся — може втїк перед облогою. Другий віддїл приступив під Чернигів; кн. Мстислав Глїбович став до бою „з усїма воями”, але в битві не міг витримати і понїс великі страти; по сїм взято Чернигів і спалено; епископа взяли живого й вивели в Глухов. Стільки говорить про сї землї одиноке наше джерело — Галицько-волинська лїтопись. Вона додає, що тодї ж хан

Менке на чолї відділу війська приступив і під Київ — „сглядать града Кыєва”, й ставши над Днїпром дивував ся його красї й великости, спробував намовити Киян, щоб піддали ся, кн. Михайло і Кияне не послухали — не схотїли піддати ся. Але перспектива боронити Київ від Татар Михайла зовсїм не тїшила по неудачах, які мала подібна оборона в иньших землях. Справа його в Галичинї була на разї теж програна: Данило наглим нападом вернув собі Галич, і син Михайла Ростислав мусїв забрати ся на Угорщину, де йому була обіцяна рука королївни. Туди подав ся тепер і Михайло.

Полишений Київ зайняв був оден зовсїв незвістний князець з Ростиславичів — Ростислав Мстиславич, мабуть син Мстислава Романовича, а може й Мстислава Давидовича [50]). Правдоподібно, він перед тим сидїв у якійсь київській волости. Але Данило вигнав його і взяв Київ собі; одначе його боронити сам теж не схотїв, а посадив тут свого воєводу Дмитра, сам: же вернув ся у Галичину. До нього тодї звернув ся Михайло з сином з перепросинами: надія їх на угорського короля не справдила ся, а окрім того Михайлу ще треба було увільнити з рук Данила свою жінку, що попала ся в неволю під час утечі Михайла з Київа. Михайло виправдував ся й складав усе на галицьких бояр, що не позволяли йому жити в добрих відносинах з Данилом, і на далї присягав ся жити в згодї. Данило пристав на сї запевнення. Уложено угоду: Михайло з сином вирікав ся всяких плянів на Галич, за те Данило обіцяв йому Київ, а Ростиславу — Луцьк. Але в свою київську волость Михайло не відважив ся йти з огляду на Татар і зіставсь у Данила; „Данило і Василько позволили йому ходити по своїй землї і дали йому богато пшеницї, меду, товару і овець до волї” [51]).

Се діяло ся при кінцї 1240 р. Попереднього року військо Бату знищило лївобічну Україну, з кінцем 1240 р. він розпочав похід на захід, за Днїпро. Пізної осени рушило його військо, вичекавши аж замерзне Днїпро, що утрудняв їм сей похід на захід [52]). На початку грудня обложило воно Київ. Страшне вражіннє робила ся превелика і зовсїм дика армія: вона окружала цїле місто; від рипу возів, оповідає Галицько-волинська лїтопись, від реву велблудів та іржання коней татарських стад не можна було чути голоса в містї. Не вважаючи на пригнобленнє, яке чинив вид сеї дикої хмари, Кияне під проводом воєводи Дмитра не настрашені долею заднїпрянських городів, відважно узяли ся до оборони. Бату приступив від Днїпра (від

Лядських воріт). Тут поставив він машини до розбивання стін — „пороки”, і Татари день і ніч били ними в стіни (вони мали взагалі досить вироблену технїку облоги). Коли стїни рушили ся, люде під проводом Дмитра кинули ся боронити пролому, „і тут треба було бачити, як ломили ся списи, як розбивали ся щити, як стріли затьмили сьвіт”. Оборонців відбито, і Татари опанували стїни. В розпуці, користаючи з перерви в облозї, поки Татари, втомлені атакою, відпочивали цїлу добу, Кияне зробили укріплення наоколо Десятинної церкви, але вони не були сильні, і другого дня Татари їх взяли від разу. Тоді люде в розпуці кинули ся ховатись на хори Десятинної церкви, разом із своїм добром, і величезна церква, не витримавши сього навалу, впала. Се можна було прийнята за симболь сеї доби. Будова Володимира Вел., що знаменував собою закінченнє процеса сформовання Руської держави, падала, ховаючи під своїми руїнами останки її полїтичного устрою в його власнім огнищі і центрі.

Місто взято. Богато народу побито. Але воєводу Дмитра, взятого в неволю, скалїченого, Бату помилував — „мужьства ради єго”, і взяв до свого двору [53]). Звичайно прийнята дата київського взятя — 6 грудня, передана в Суздальській лїтописи і пізнїйших компіляціях [54]).

Вість, що Київ взято, і Татари йдуть далї на захід, навела страшенну панїку на західнї руські землї. Князї кинулись тїкати куди хто трапив — Данило в Угорщину, відти в Польщу, Михайло з сином в Польщу, відти на Шлезк. Військо Бату через Галичину і Волинь пішло на Угорщину. З подорожнїх городів лїтопись вичисляє Колодяжен, Камінець на Случи, Ізяславль на Горини. Колодяжна Бату не міг взяти — поставив дванадцять пороків, і не міг розбити стїн, але намовив людей піддати ся, і потім побив їх. Камінець й Ізяславль взято. Натомість Кременець і Данилів було трудно взяти, й Бату їх поминув. Володимир взято приступом і страшно знищено, „изби не щадя”. Лїтопись каже, що в Володимирі не зістало ся живої людини, церкви наповнені були трупом: очевидно, й тут люде крили ся в останнїй біді по церквах. Галич взято теж, „иныи грады многы, имже нѢсть числа”, як сумарично додає лїтопись. Правдоподібно головне військо Бату ішло на Колодяжен, Ізяславль, Кремінець і звідси на Галич; Володимир взяв мабуть осібний відділ. Десь в лютім Бату мусїв бути вже в Галичинї, і відси спішно пішов на Угорщину, де пробув близько рік [55]), а весною 1242 р. через Галичину, Волинь і Київщину пройшов назад у степи.

Князї як швидко розлетїли ся перед лицем татарського війська, так скоро злетїли ся назад, скоро йно татарська орда перейшла через Україну. Поки вона ходила по Угорщинї й західно-словянських землях, на Українї знову почала ся давня полїтична боротьба, хоч татарський погром вплинув примітно на її інтензивність і завзятість. Галицьке боярство попробувало знову противставити Данилу Ростислава Михайловича, і він навіть захопив був на хвилю Галич. Михайло по виходї Татар пішов у Київ і тут зїстав ся. Ростислав зайняв чернигівський стіл, порожнїй по смерти Мстислава Глїбовича. Відносини Михайла до Данила не були добрими: галицький лїтописець докоряє Михайлови, що він, вертаючи ся на Україну, нїчим не показав своєї вдячности Данилови за його гостинність під час татарського походу. Але Київа Данило йому не боронив. Ростиславу слїдом удало ся одружити ся з угорською королївною і він зовсїм полишив Поднїпровє, діставши від угорського короля банство в Славонїї, потім в Мачві, на Дунаю. Михайло на сю вість поїхав був і собі на Угорщину, але там його прийняли не ласкаво, і він вернув ся на Україну [56]).

Тим часом князї оден перед другим почали їздити до нового зверхника східньої Европи — татарського хана, щоб дістати від нього потвердженнє своїх князївських прав. Суздальський Ярослав поїхав здаєть ся перший, зараз по повороті Бату, й дістав потвердженнє своїх земель і навіть як каже Суздальська лїтопись, Бату дав йому старшинство над усїми князями „въ Русскомъ языцѣ”. Дуже правдоподібно, що крім Суздальської землї він випросив собі тодї й Київ, де недовго перед тим пробував був сїсти: коли Данило переїздив Київ при кінцї 1246 р., там сидів намісник Ярослава — очевидно Ярослава суздальського [57]). Михайло, вернувши ся з Угорщини, мабуть застав уже Київ зайнятим і пішов у Чернигів, а звідти вибрав ся й собі в Орду — за потвердженнєм. Чого він тим хотїв, властиво не знаємо — чи потвердження своїх прав на Чернигівську волость, чи ще чого, тільки несподїванно пострадав тут за віру, не згодивши ся виконати татарські двірські церемонїї: перейти між двома огнями (церемонїя очищення від всяких злих гадок) і віддати честь пенатам ханської династиї. Михайло уважав се поганством, і не згодив ся сповнити сих церемонїй, навіть коли йому загрозили смертию за таку образу ханського маєстату. Його убили разом з бояриной його Федором — затовкли кулаками і ногами на смерть, а в православній церкві канонїзовано їх як мучеників за віру [58]).

Тогож року 1246, майже в тихже днях вмер і Ярослав, вертаючи ся з Монґолії з подорожі до великого хана Ґуюка [59]). Його старший син Олександер дістав від хана грамоту (ярлик) на Київ і всю Руську землю (1249), але він „Руської землї” не хотїв, перебував у Новгороді, а 1252 р. добув від хана ярлик на суздальський Володимир і перейшов туди [60]). Київ, що вже мабуть і за його батька Ярослава тільки номінадьно до нього належав, зовсїм вийшов з під власти князїв старої династиї. Його історія як полїтичного центра, а потім — як одного з центрів в землях старої Руської держави, та огнища княвївсько-дружинного устрою, закінчила ся вповні.

Примітки

[1]) В Лавр. під 1215 р.: „престави ся Рюрикъ Ростиславичь, князь кыєвьскый, княжа ЧерниговѢ” (с. 416), під тим же роком і в компіляціях — Воскр., Нїкон., Тверськ. Але вже Карамзїн завважав справедливо (III пр. 133), що під час походу Ростиславичів на Всеволода Рюрика вже не було на сьвіті, бо инакше муссіли б ми за нього чути, чи в Київі, чи в Чернигові.

[2]) Стало ся се в осени — мабуть 1211 р. Про хронольоґію див. мою статю: Хронольоґія подій Галицько-волинської лїтописи (в Записках Н. тов. ім. Ш. т. XLI), с. 10-1, про самі події див. т. III гл. 1 Історії.

[3]) Обвинуваченнє на Ростиславичів цїкаво порівняти з словами Галицької лїтописи, що Всеволод Чермний любив Романовичів. Се виключало б можливість ширшого толковання його докору — прикладаючи його: „ви” до всїх Мономаховичів чи Мстиславичів. Але чи має ся пізнїйша дописка реальну підставу, не знати.

[4]) „Прислали Ростиславові внуки в Новгород до Мстислава Мстиславича: „не дає нам Всеволод Сьвятославич части в Руській землї! ходи но, пошукаємо нашої отчини” переказує се короткомовна Новгородська лїтопись (с. 195).

[5]) „Рекоша єму Новгородцї: ”камо княже, очима позриши ты, тамо мы

главами своими вържемь".

6) Похід описує 1 Новг., с. 195-7, і володимиро-московські компіляції, як Воскр. І с. 117-8 й ин. Трудність тільки з хронольоґією. Новгородська описує се під р. 1214 і дає ще близшу дату: Новгородці рушили в похід 8 червня, так що похід мусів стати ся в червні-липні. Літній час можна прийняти за певний, але дата року не певна. Ключ, даний під сим роком самою літописею: сиропуст 1 лютого, хибний (на той день сиропуст не припав ціле XII столітє), і на ніщо не придаєть ся. При тім, перед 1211 р. Новгородська літопись спішить ся, взагалі не має такої певности в хронольоґії в сих роках. Компіляції володимиро-московські — як Воскр., Твер. й ин., мають похід Ростиславичів на Київ під р. 1212, під одним роком зі смертию Всеволода. В них маємо в сих роках ґрупу звісток про українські події, з датами, що потверджують ся иньшими звістками, або бодай витримують перевірку ними (див. мою статю Хронольоґія подій Галицько-волин. літоп. с. 10 і далї). Що до р. 1212 для походу на Київ, то пок. Кунїк в спеціальній розвідці О годѢ возшествія Мстислава Романовича на престолъ кіевскій (Ученыя записки академіи наукъ по І и III отд., т. II) виводив його також з ріжних иньших комбінацій. Я давнїйше приймав для упадку Ігоревичів 1213 і для походу на Ростиславичів на Київ 1214, бачучи в сїй серії фактів події з одного року (від осени 1213 до осени 1214 р.), але близша аналїза, переведена над фактами Галицько-волинської літописи привела мене до гадки, що правдоподібнїйше сю ґрупу подій містити в 1211/2 р.: упадок Ігоревичів в осени 1211 р., вигнаннє Ростиславичів з Київщини зимою 1211/2 р., похід Мстислава літом 1212 р. Противить ся такій хронольоґії дата смерти Рюрика 1215 р., але вона однаково вимагає редукції (може ще яко тако бути підтягнена під дату походу 1214 р., а при даті 1212 р. являєть ся помилкою на яких три-чотири роки).

7) Воскр. л. каже, що він сїв у Вишгороді; коли се не заміна слова дістав, то се значило б, що він від разу Інґвара уважав тимчасовим князем і зістався чекати Київа.

8) 1 Новг. с. 195-197, Воскр. І с. 117-8 (під 1212 р.); про Володимира Рюриковича в Смоленську — див. 1 Новг. с. 201. Що до Переяслава, то свій здогад опираю ось на чім: під 1215р. маємо звістку, що Половці взяли в

неволю переяславського князя Володимира Всеволодовича; під 1217 р. (== 1216) читаємо, що Володимир вернув ся з половецької неволї й дістав иньшу „властцу" від братів замість Переяслава (Воскр. I с. 125). Очевидно, Переяслав зайняв хтось иньший, і дуже правдоподібним менї здаєть ся, що сю опорожнену неволею Всеволода волость взяли Ольговичі як нагороду за Київ.

9) Правда, 1 Нов. л. оповідаючи про похід Мстислава на Галич 1219 р., каже, що по тім поході в Київі сїв Володимир Рюрикович (с. 210), але се або якась тимчасова переміна місць, бо перед тим бачимо в Київі Мстислава Романовича (в 1 Нов. під тим же роком-с. 209), і він знову був у Київі під час походу на Калку 1223 р., — або по просту помилка. Якусь боротьбу між Володимиром і Мстиславом Романовичом тяжко припустити.

10) Ширше в т. III гл. 1.

11) „Выиде изъ Новгорода Мстиславъ Мстиславичь... иде къ королеви въ Галичь просити себЂ Галича у него" — Воскр. I с. 119.

12) Іпат. с. 489: „Лестько... посла к Новгороду но Мьстислава, река: брать ми еси, пойди и сяди в ГаличЂ", пор. 1 Новг. с. 204 і 206. Було се на початку 1217 р. — див. Хронольоґія с. 14.

13) Новг. с. 204, 206-7.

14) Сю дату дає 1 Новгор., і вона вповнї правдоподібна, хоч саме оповіданнє дає деякі недокладности, здаєть ся — лучить до купи подробиці походу 1219 і 1221 р. Тим чином, мабуть, ворогами Мстислава в поході виступають Поляки, його союзники в дійсности (Чехи і Морава, думаю — вже тільки епічна прикраса); тим же чином Мстислав у сей похід бере в неволю угорського королевича, тим часом як Галицька лїтопись виразно каже, що угорська залога тоді утїкла. Більше дивись в т. III.

15) Див. Хронольоґію с. 15-6.

16) „Мьстиславъ бо бЂ со всими князьми рускыми и черниговьскыми" (Іпат. с. 490). В першім вид. я толкував се так, що Мстислав мав тих князїв до помочи, але так не можна толкувати: з усього оповідання виступає

неприготованість Мстислава, і тих помічних князїв в війнї в досить докладнім оповіданню лїтописи зовсїм не видко.

17) Іпат. с. 489-491, 1 Новг. с 210, Воскр. I с. 126, Твер. с. 329, Нїкон. II с. 82, Длуґош II. 183-8. Галицька лїтопись дає місяць: Данило, відступаючи з Галича, прийшов до Плава 25 жовтня; се й означає слово "зимЂ" Тверсьв. л.; рік дає Воскр. л. — 1219 (див. Хронольоґію с. 15-6)

18) Що правда, він виступає лише в Тверськ., і її оповіданнє так пригадує оповіданнє 1 Новг. під 1219 р., що й Володимир міг звідти взятись.

19) II с. 185.

20) Іпат. с. 492-3, Лавр. с. 423, Воскр. I с. 128, Тверськ. с. 332-4, Нікон. II с. 85-87. Хронольоґія с. 17.

21) Іпат. с. 500, ширше в т. III гл. 1.

22) "Сыну согрЂшихъ не давЂ тобЂ Галича, но давъ иноплеменьнику. Судислава льстьца с(о)вЂтомъ, обольсти бо мя" — Іпат. с. 502.

23) Про нього див. ще в гл. VIII.

24) „Угоши городъ около себе въ колЂхъ" — в синодальнім кодексї 1 Новг. с. 219, в иньших кодексах і пізнїйших компіляціях: „в кольєхъ"; його правильно об'яснив уже Березинъ: Первое нашествіе Монголовъ на Россію, Ж. М. Н. П. 1883, IX с. 248. Новійша розвідка про се проф. Голубовского в Трудах XI археол. з'їзда т. II (Съ какого времени можно прослЂдить на югЂ Руси способъ защиты таборомъ ?).

25) Про сей перший монґольський похід написано було по горячим слїдам (у всякім разї перед другим походом Татарів — перед 1236 р.) сказаниє у Київі (його початок в Академічнім кодексї Суздальської лїт. : "По грЂхомъ нашимъ придоша языци незнаэми, при МьстиславЂ князЂ РомановичЂ, в десятоє лЂто княженья єго в КиевЂ...", а кінчить ся: „Сихъ же злыхъ Татаръ Таурменъ не свЂдаємъ, откуду были пришли на насъ и гдЂ ся дЂли опять..."). Найбільше заховало воно свій зміст в версії 1 Новгородської (л. с. 215 і далї), але без початку. В Галицько-волинську і Суздальську його

заведено в скороченню, доповненім звістками головно про факти, близші кождому з редакторів (в Галицько-волинсьюй нпр. оповідаєть ся близше про участь Романовичів і взагалї галицьких військ, у Суздальській — про полк, посланий Юриєм володимирським). В пізнійших компіляціях — нпр. Академічнім кодексї і в Воскр. — маємо вже контамінацію початкового оповідання з галицькою верзією, в Твер. і Нїкон. вона має поетичні додатки про участь в битві богатирів.

26) Іпат. с. 503.

27) Іпат. с. 498.

28) Іпат. с. 502.

29) Кампанія 1225 р. — Лавр. с. 426.

30) Лавр. с. 426,427,429.

31) l Новг. с. 221, 1225 р.

32) 1 Новг.с. 222.

33) Новг. с. 230-240, Лавр. с. 433. Коли скінчила ся боротьба, означити досить трудно. Суздальська лїтопись під 1230 р. каже, що за посередництвом Юрия і Володимира Ярослав помирив ся з Михайлом, але потім під 1231 р. маємо похід Ярослава на Чернигівщину (1 Новг. с. 239), а ще 1232 р. в Новгороді пробує засїсти оден з чернигівських князїв (с. 239-40), і се могло б вказувати, що відносини ще не були полагоджені. Можливо, що з'їзд чернигівських князїв у Київі весною 1231 р., припадково згаданий в Суздальській лїтописи, стояв у звязку з сими справами, і полагоджено їх десь в р. 1231-2.

34) "Бяхуть же в то время инии князи русьстии на соньмѢ въ КыєвѢ: Михаилъ князь черниговьскый, и сынъ єго Ростиславъ, Мстиславичъ Мстиславъ, Ярославъ, Изяславъ и Ростиславъ Борисовичъ, и инии мнози князи, иже бѢша в святѢй Софьи на священьє Кирилово, и праздноваша свѢтлый онъ праздникъ в святѢй Софьи, и Ѣша и пиша того дни в манастыри святыя Богородица Печерсьския много множество людий

преизлиха зѢло, ихже не бѢ мощи исчести”. Лавр. с. 434.

[35]) Галицька лїтопись зве сього князя просто Ізяславом, компіляції — Ізяславом Мстиславичем, а Воскр. (I с. 138), Нїкон. (II с. 104) і Тверськ. (с. 364) при тім називають його внуком Романа Ростиславича. Нема причини відкидати сю ґенеальоґію. Хоч в історичній лїтературі його звичайно уважають сином Володимира Ігоревича, що був князем галицьким, — тому що він бере участь в галицьких справах, але в дійсности Ізяслав претендує на Київ, а не на Галич, і се зовсїм природно для сина київського Мстислава, і зовсїм не відповідно для Ігоревича. Більше про се в моїй Історії Київщини с. 282-3, де вказані і погляди ріжних учених в сїй справі: додам тільки, що сеї справи доторкнув ся останнїми часами ще проф. Дашкевич у статї Еще разысканія и вопросы о БолоховѢ и Болоховцахъ (київ.Унив. Изв. 1899, I), але лишив її не рішеною, бо виразно виступити проти традиційного погляду не відважив ся.

[36]) Див. Хрононольоґія с. 23-4.

[37]) Іпат. с. 511.

[38]) Іпат. с. 514.

[39]) Іпат. с. 514-16, 1 Новг. с. 245. Подробиції сеї облоги Чернигова в пізнїйших компіляціях перенесені на облогу Чернигова Татарами в 1237 р. Про се ще в новійшій праці Шахматова Общер. своды гл. IV с. 161.

[40]) „і на НѢмцихъ имаша искупъ князи” — 1 Новг.

[41]) Іпат. с. 515, 1 Новг. с. 244. Сї два джерела доповняють себе — Іпат. уриває вправдї на облозї Торчеська, але спростовує при тім Новгородську, що знає тільки облогу Київа, і все сюди переносить. Никон. (II с. 104) помішали ще пізнїйші події (похід Ярослава на Київ).

[42]) Новгородська лїтопись оповідає про його вихід з неволї під тим самим роком.

[43]) Іпат. с. 516. Він названий просто Володимиром і се промовляє за тим, що се був Володимир Рюрикович київський, про котрого перед тим була

мова, а не якийсь иньший, нпр. Інгваревич, як думав Соловйов (I с. 814).

44) Іпат. с. 517.

45) 1 Новг. с. 246.

46) Іпат. с. 517

47) 4 марта 1238.

48) Іпат. ibid.

49) Про татарський похід див. ще низше гл. VIII.

50) Внуком Романа зве його тільки оден з кодексів Воскресен. літ. (Арх. III — I с. 144); за сим промовляло б те, що Мстислав Романович був київським князем, а Мстислав Давидович — ні. Три иньші кодекси Воскрес, л., Тверськ. (с. 374), Нікон. (II. 116), Густ. (с. 339) звуть його внуком Давида, і сей погляд переважає і в літературі. Про ріжниці в звістках компіляцій що до переміни київських князів у сих роках ширше див. в моїй Історії Київщини с. 286-7. Повні, хоч і побіжні відомости про них дає Галицька літопись.

51) Іпат. с. 521.

52) Venerunt (Tartari) ad aquam quae vocatur Deinphir, quam transire non poterant in aestate; volentes autem expectare hyemem, miserunt ante se quosdam exploratores in Russiam, ex quibus capti fuerunt duo et missi domino regi Ungariae — Matthei Parisil Hist. Anglorum, additam. p. 1128, Fejér IV. l c. 253. Лист був писаний перше, ніж Татари зближили ся до угорської границі.

53) Іпат. с. 522-3.

54) Лавр. с. 447 (звідти в Акад., Воскр., Соф., Твер., Нікон., IV Новг., Густин.). Друга дата — в 1 Псков., Супрасл., Авраамки — очевидно новгородська: Батий приступив під Київ 5 вересня, облога тривала 10 тижнів і 4 дні, і взято Київ в понеділок 19 падолиста. З звісткою про довгу облогу Київа згоджуєть ся оповіданнє подорожника Пляно Карпінї: cum diu

obsedissent, illam ceperunt; але його оповіданнє не визначаєть ся докладністю; а оповідання ж Галицької літописи зовсім не виходить, аби облога була довга. В хроніці Рашід-ед-Діна Татари перед походом на „Уладмура” (Володимир) беруть „велике руське місто Мінкерфаан протягом девяти днів” (Ж. М.Н.П. 1855, IX); досить правдоподібно, що мова іде тут про Київ.

[55]) Іпат. с. 523-4, див. ще в гл. VIII.

[56]) Іпат. с. 524-8.

[57]) Супроти сказаного в тексті трудно сього Ярослава уважати Ярославом Інгваревичем, як то роблять часом, почавши від Зубрицького (Історія III с. 153). Ярослав Інгваревич міг би держати Київ тільки з руки Данила, чи за його дозволом, але літописець, оповідаючи про гостину Данила в Київі, нічим не натякає, що тут він був ще в границях свого політичного впливу.

[58]) Повість про смерть Михайла, з рукописи XIV-XV в. видана у м. Макария Історія рус. церкви V с. 417. Про неї дещо див. у Ключевского Древнерусскія житія святыхъ с. 146; докладно досі її не простудіовано. Нову верзію її, з т. зв. Ростовського літописця, див. у Шахматова О т. н. Ростовской лЂтописи с. 21-2. Див. ще дещо в моїй Історії Київщини с. 436-7.

[59]) 30/IX 1246.

[60]) Лавр. с. 447-9, 1 Новг. 271

IV. Перегляд поодиноких земель: Київщина

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ: ТЕРМІНОЛЬОҐІЯ ЗЕМЛЇ Й ВОЛОСТИ. КИЇВЩИНА — ЇЇ СКЛАД: ПОЛЯНСЬКА, ДЕРЕВСЬКА ЗЕМЛЯ, ПОГОРИНА, ПОБОЖЕ, ТУРОВО-ПИНСЬКА

ЗЕМЛЯ. ГРАНИЦЇ КИЇВЩИНИ.

Переглянувши історію розвою й розкладу Київської держави, ми повинні тепер переглянути її складові частини, розумієть ся — тільки українсько-руські, та придивити ся до їх складу й житя — полїтичного, культурного, економічного, о скільки се позволяють наші джерела, та о скільки се не входило або не вийде в загальні огляди полїтичного і культурного житя України-Руси.

Як такі складові части оглянемо полїтичні одиницї, що в сих столїтях (XI-XIII) сформувались і відокремились під впливом ріжних обставин, й істнували виразно, хоч не виробили собі при тім якоїсь спеціальної назви. В сучасній науковій термінольоґії їх звуть залюбки землями, і сїй назві, як конвенціональній, не можна нїчого закинути. Тільки вона вповнї конвенціональна: в памятках наших слово „земля" нїколи майже не прикладаєть ся до таких полїтичних орґанїзацій. Для полїтичного округа є в тих часах назва „волость", але воно за узке супроти сих „земель": ті землї переважно не волости, а комплекси волостей. Так Київська земля (по прийнятій в науцї термінольоґії) по термінольоґії XI-XII в. розуміла ся як Руська земля + київські волости, Чернигівська земля — се Чернигівська +Новгородська волость+Дрібнїйші волости, і т. и. [1]).

Але хоч бракує нам автентичної назви, та самі сї одиницї, кажу, таки виразно істнували, як певні території, ґрупи волостей, звязані певним постійним, внутрішнїм звязком, що при всяких внутрішнїх подїлах виступали на зверх як цїлість супроти иньших подібних земель, з певним столичним містом, як своїм полїтичним центром на чолї, і розуміли ся, які такі цїлости. Нїщо не перешкоджає нам уживати для сих полїтичних ґруп назву „земель", тільки треба памятати її конвенціональність. На українсько-руській території ми маємо таких земель пять — Київську, Чернигівську, Переяславську, Волинську, Галицьку; до них треба ще долучити непевну що до свого етноґрафічного підкладу, але тїсно звязану з українськими землями Турово-пинську.

Я вказав уже в своїм місцї [2]), що в основі полїтичного ґруповання руських земель лежав етноґрафічний підклад, змодифікований впливом міської орґанїзації й взагалї полїтичними впливами. В основі Київської землї лежала область Полян, що силою полїтичного розвою свого центра —

Київа притягнула до себе більшу, але слабо розвинену Деревську землю, і ще деякі аннекси. Так, довго київською волостию уважала ся дреговицька Турово-пинська земля. Сюди ж належить додати, правдоподібно, окрайку на лївім боцї Днїпра, також волинську Погорину і може бути, що такими аннексами були ще деякі територіальні приналежности Київщини. В цїлість повну, однородну сей комплєкс земель довго не зливав ся: аж до упадку Київа ся політична цїлість Киянам представляла ся, як я вже сказав, як „Руська земля" + „київські волости". Тільки коли загладили ся в політичнім житї ріжницї „Руської землї" від її аннексів, стали вони всї зарівно Київською землею [3]).

Як ми вже бачили [4]), Полянська територія займала невелику просторонь між Днїпром й Ірпенем і далї на подудень, не знати як далеко; у всякім разї вона досягала Роси. Я пробував вказати на нїй слїди колишньої політичної окремішности її головних центрів: окрім Київа ще Вишгорода, Білгорода і може ще якого центра на полудню [5]). Але історія вже застає сю територію сконцентрованою: що найменше уже в VIII в. ся концентрація була довершеним фактом, судячи по історії Руського імени. Від тоді Київ став політичним центром землї, а Вишгород, Білгород й иньші меньш значні осади — його „пригородами" (звичайно прийнятий в науцї термін, що правда — звістний нам тільки з оповідань лїтописи про північні землї XII в.). І хоч можна часом помітити якісь слїди емуляції одного з пригородів — Вишгорода з Київом, але взагалї земля Полян тримаєть ся солїдарно і міцно.

Вона то й зветь ся в XI-XIII в. Руською землею [6]). Початку сеї назви виказати не можемо, але ледви чи може бути непевність, що маємо тут питоменну назву сеї Полянської землї; до неїж вона й прикладаєть ся спеціально в сї часи: в XI-XIII в. назва Русь, руський уживаєть ся головно в сих значіннях: в тїснїйшім значить Полянську землю, в ширшім — українсько-руські землї, в найширшім всї землї Руської держави. Але можна вказати ледво кілька місць, де вона значить Полянську землю разом з її волостями, себ-то Київську землю, як ми її розуміємо, і як розуміла ся вона пізнїйше [7]). І Полянська — „Руська земля" не тільки була початковим ядром, що притягло до себе свої пізнїйші аннекси, але й у X-XII в. зіставала ся властивим осередком, властивою землею: властиво то лише вона, її людність жила активним житєм, репрезентувала громадський елємент в

бурхливій історії Київщини XI-XIII в., при більш-меньшій або й повній пасивности иньших київських волостей.

До сеї „Руської землі” прилучаєть ся від 1-ої пол. XI в., як київська волость, Деревська земля. Як ми знаємо, Деревська земля стратила свою стару автономію в середині X в., але й потім мала ще далї якийсь час осібних князів з київської династиї: І останнїм з них був син Володимира Вел. Сьвятослав, забитий десь слїдом по смерти батька. Я висловив гадку, що полїтичне відокремленнє Деревської землї в руках рівнорядного князя могло чинити особливі трудности київським князям: се й могло бути причиною конфлїктів, де один по другім дуже скоро загибали деревські князї, і тому Ярослав уже не схотїв відокремляти „Дерев” від Полянської землї. Від Ярослава і його подїлу руських земель Деревська земля стає київською волостию, і уже нїколи не відокремлюєть ся хоч трошки виразнїйше від Київщини в тїснїйшім значінню.

Се власне може навіть дивувати, що по такій упертій боротьбі Деревлян за незалежність в X в., вони не показують нїяких змагань до відокремлення в полїтичну цїлість, в осібну землю в XI-XIII в. В останнїй чверти XII в. тут появив ся й осібний князь в особі Рюрика Ростиславича, що просидїв в деревлянських землях яких тридцять лїт, — але й се не викликало в землї змагань до відокремлення, які бачимо в иньших землях. За те пізнїйше (в XIII в.) показало ся тут иньше змаганнє: виломити ся зовсїм з князївсько-дружинного устрою й вернути ся до початкового ладу — житя автономними, дрібними громадами (тих болоховських й иньших громад). Сей факт позволяє нам пояснити пасивну ролю Деревської землї в попереднї часи тим, що тимчасом як иньші землї, приладивши ся до нового устрою, накиненого їм київськими князями, повторяли його в своїм укладї, і тільки бажали відокремити його в границях своєї землї, — в Деревській землї не було анї созвучних елєментів для князївсько-дружинного устрою Київської держави, анї елєментів для сцентралїзовання землї в полїтичну цїлість, тому й місцева суспільність зістала ся при пасивній неґациї нового державного устрою, поки обставини, в видї татарського погрому, не дали можливости визволити ся від нього. Анальоґію для сеї ролї Деревської землї можна вказати у иньшого племени — Вятичів: та ж живучість племенного житя, сьвіжість земської автономії, і так пасивність до тодїшньої високої, князївсько-дружинної полїтики.

Ми дуже мало знаємо етноґрафічні границі Полян на полудні, Деревлян на північи, заході й полудню [8]), тож і не можемо докладно осудити, на скільки ріжнили ся політичні границі Київської землї XI-XIII в. від етноґрафічних границь тих племенних територій, що увійшли в її склад. Тільки гіпотетично могли ми для Деревської землї визначити басейни Тетерева і Случи, до Припети на північи й Днїпра на північнім сході [9]), і не знаємо, о скільки відмінний етноґрафічний підклад грав ролю в спірнім, посереднім становищу крайнїх земель на заході й західнім полудню. Тільки гіпотетично можемо такий відмінний підклад припускати тут.

Такою була так звана Погорина, себ то край по обох боках нижньої Горини. Чи не належала вона вже до Деревської землї, чи була мішаною територією, тяжко сказати. З початку вона належала, правдоподібно, до Волини, і прилучена була до Київщини за Всеволода, коли він обкроїв волинську спадщину Ярополка. Судячи по фактах з середини XII в., західна границя Погорини, що була тодї заразом і західньою границею Київщини, ішла вододїлом притоків Горини, Стубли і Стира, та по верхівям Горини і Велї [10]); на сходї крайнїм містом в нїй уважав ся, видно, Корчеськ [11]), так що ліве побереже Случи вже належало до властивої Київщини. Нижня Горинь: Степань, Дубровиця, Городен належали правдоподібно до Турово-пинської землї; потім (у 1-ій половині XII в.) тут утворено маленьке осібне князївство Городенське, що при кінцї XII в. знову злучило ся з Турово-пинським.

Саме вже ґеоґрафічне положеннє Погорини натякає, що се була пізнїйша прищіпка до Київської землї, а суперечки за неї між київськими і волинськими князями потверджують се: натяки на се маємо вже з волинської війни 90-х рр. XI в. [12]), ще виразнїйші з 50-х рр. XII в.: Ізяслав, сидючи на Волини, виразно заявляє, що Погорина має бути волинська, не київська волость [13]). Часте злучуваннє Волини з Київом в однїх руках вправдї невтралїзувало сї суперечки; але в кінцї Погорина, відокремивши ся в осібне князївство, непримітно перейшла в сферу полїтичного впливу волинських князїв. Уже від третьої чверти XI в. (від Всеволода) дуже часто служила для надїлювання дрібнїйших князїв з руки київського князя, а завершило її відокромленнє довге, двадцятолїтне князюваннє тут Володимира Андрієвича, Мономахового внука, в другій половині XII в.;

скоро по його смерти [14]) Погорину прилучено до Луцька, по всякій імовірности — за житя луцького князя Ярослава, і від того часу Погорина числить ся з складі Луцького князівства [15]).

Невідомий нам етноґрафічний підклад і верхнього Побожа. Могли се бути ще Деревляни, або мішана територія з Уличами, особливо по їх міґрації з степів. Коли Побоже звязано з Київщиною безпосередно, теж не знаємо, найправдоподібнійше — прилучено його разом з Деревською землею. Якісь докладнійші відомости про нього маємо доперва в середині XII в., коли се верхнє Побоже належить до Київщини і звязуєть ся тіснійше з волостями верхнього Тетерева [16]). Тоді галицький Володимирко пробував забрати собі сї землї на верхнїм Богу і верхній Горини, і кілька разів заберав де що з них: Прилук на Деснї і городи полудневої Погорини: Бужськ, Шумськ, Тихомель, Вигошів, Гнойницю, — очевидно, бажаючи ними розширити своє галицьке Понизє; але київським князям все удавало ся вернути їх [17]). Але пізнійше як Погорина, так і верхнє Побоже відойшло від Київа, тільки мабуть пізнійше як Погорина — десь в першій пол. XIII в. Незабаром потім одначе Побоже стратило своє значіннє для князїв, бо тут, як і в землях Тетерева і Случи, сформували ся автономні громади, що за помічю Татар рішучо виломлювали ся з під княжого устрою.

До київських волостей довший час зачисляла ся Турово-пинська земля, часом навіть і з Берестєм. Власне до сих земель прикладаєть ся в Київській лїтописи термін: „київська волость”, котрий прикладаємо взагалї до земель, звязаних з Київом. Почавши від смерти Ярослава, коли Турово-пинська земля дістала ся разом з Київом Ізяславу, і до смерти Юрия Мономаховича, вона була мов би придатком до Київа, і за сих сто лїт більше як 60 була безпосередно звязана з Київщиною; з того й вийшов на неї погляд, що то „київська волость” [18]). Але по смерти Юрия Турово-пинська волость відокремляєть ся в руках свого отчича Юрия Ярославича і від того часу живе вже осібним полїтичним житєм. В противність Деревській землї, сей київський аннекс виявив дуже виразно свої змагання до полїтичної окремишности.

Як граничила ся після того Турово-пинська земля з Київщиною, ми майже зовсїм не знаємо; очевидно, границя йшла на полудень від Припети; але Мозир належав до Київщини, як і клинець між Припетю і Днїпром

(Брагинська волость) [19]). Можливо, що р. Уборть, котру бачимо границею Київської землї за литовських часів, була нею й давнїйше, принаймні її нижня частина. Дальший напрям границї орієнтує тільки Степань на Горини, що не належав по всякій правдоподібности до київської Погорини, бо не перейшов до Волини разом із нею.

На сходї границею Київщини з грубшого уважав ся Днїпро, давня етноґрафічна межа. Але в дійсности ліве побереже проти Київа, здаєть ся, належало теж до Київа — на се є цїлий ряд натяків в оповіданнях про події XI-XIII в., і в сумі вони роблять дуже правдоподібним, що тут дійсно належала до Київа узенька і довга скрайка, може навіть від устя Припети аж під Переяслав (докладно її означити не можна) [20]). Воно й само по собі дуже правдоподібно, що київські князї здавна, ще нїм загорнули заднїпрянські землї, постарали ся придбати сю окрайку, аби забезпечити Київ від всяких наглих нападів. Заднїпрянський Городець напроти Київа, судячи по імени, мабуть власне і збудований був київськими князями, аби бути охороною Київа від сходу [21]).

На полуднї Київщина не мала нїякої визначеної границї: вона зміняла ся з зміною кольонїзації. І так в серединї X в., судячи по місту Роднї на устю Роси, вона досягала ще Роси, потім Поросє покинено через печенїзькі спустошення, й укріплювано лїнїю Стугни, як граничну. В другій чверти XI в. відреставровано Поросє знову; для залюднення його уживано і невільників (згадують ся Ляхи за Ярослава); потім для кольонїзації погранича ужито останків Торків. В 90-х рр. XI в. Поросє знову знищено, границя знову відступила до київських околиць; людей з надроського Юриєва осаджено коло Витичева, над Днїпром, бо довше не могли витримати. Наново залюднено Поросє по побідах над Половцями на початку XII в., теж із значною участию турецьких кольонистів. В серединї XII столїтя руська кольонїзація, правдоподібно, перейшла за Рось, хоч тут ми й не можемо вказати якихось руських городів на певно. Границею осїлої кольонїзації в другій пол. XII в. можна уважати вододїл Роси і Виси.

Подібні вагання пограничної лїнїї мусїли мати місце і на Побожу, тільки що за браком відомостей ми нїчого окрім здогаду про се не можем висловити.

Таким чином за добрих часів Київщина, не рахуючи Турово-пинської землї, займала з грубшого просторонь між Днїпром, Припетию, Горинею, Росию і

Богом, переходячи сї ріки невеликими окрайками подекуди. При кінцї XII і на початку XIII в., як ми бачили, Київщина стратила Погорину і Побоже. Автономічний рух заслучських громад, здаєть ся, ще більше обтяв західню границю Київщини: в серединї XIII в. границя Київщини не переходила за Случ і Возвягль на правім боцї Случи в 1240-х рр. вже, здаєть ся, рахуєть ся до Волини [22]); Камінець, що звичайно (хоч правда — тільки гіпотетично) кладуть тепер на Случи, вище Возвягля, належав у 1-ій пол. XIII в. то до київських, то до волинських князїв [23]). Таким чином Київщина в серединї XIII в. прийшла більш-меньш до тих границь, в яких бачимо її за литовських і польських часів (не рахуючи пізнїйших заднїпровських додатків): в обводї 1566 р. границя Київщини починаєть ся на вододїлї Бога, Тетерева і Случи, відти переходить на Случ, з нижньої Случи на Уборть і Убортию йде до устя [24]).

Примітки

[1]) Наведемо кілька прикладів сеї термінольоґії: Іпат. с. 222 „просмъ у тебе Черниговьской и Новгороцкой волости”. Іпат. 240: „Иде Гюрги воєвать Новгороцкой волости”, „повелЂ Смоленьскую волость воєвати”. Іпат. 343: „всю волость Черниговьскую" (в тїснїйшім значінню не землю). Іпат. 435: ”туга люта во всемъ Посемьи, и в НовгородЂ СЂверьскомъ и по всей волости Черниговьской” (тут не ясно, чи волость = земля по нашій термінольоґії, чи Чернигівська волость тїснїйша, в противність Новгород-сіверській і Посемю). „Чернигівська земля — Іпат. 223: „Ђха ис Переяславля вборзЂ в землю Черниговьскую и повоєва около Десны села ихъ... и тако повоэвавъ волость ихъ”, але не знати чи тут треба розуміти землю в нашім значінню, чи волости, що належали до чернигівських князїв. Про „Руську землю” див. низше с.256. „Область” значить околицю, нпр. Іпат. 225: „бысть знамениє... в Києвьской области” (вар.: волости), і тут же низше в тімже значінню: „в києвьской сторони”; теж саме на с. 463: „по всей области києвской и по Кыєву".

[2]) Т. І с. 332-4.

[3]) Лїтературу Київської землї й Київа див. в прим, 5.

[4]) Т. І с. 167-8.

[5]) І с. 347-8.

[6]) І с. 168-9.

[7]) До тїснїйшого значіння Руси, Руської землї див. тексти вказані в І т. с. 168-9; сюди можна додати ще нпр. Іпат. с. 15, 379, 459. Русь == Україна Іпат. 242 рядок 6 („изъ Руси” = Чернигівщини), 306 р. 32 („у Руской земли” = Київщина+Переяславщина), здаєть ся 348 р. 26; далї 411 р. 4, 406, Лавр. 355 („руськымъ дЂцькымъ” == з України). Русь = Київська земля див. Іпат.

312 (руські городи — на Погорині). Русь = землї Руської держави нпр. Іпат. с. 104 р. 32, 105 р. 28, 218 р. 32.

8) Див. т. I с. 168, 175.

9) Див. т. I с. 157.

10) Західна границя Погорини видна буде з порівняння детайлів оповідання Київської лїтописи 1149-1152 р. с. 270-271, 284, 319-3; з них видно, що крайніми містами Погорини були Пересопниця і Зарічеськ на р. Стублї, і річка Олика (теп. Поляновка), здаєть ся, була пограничною, а городи на Стири Муровиця і Дубен належали до Волини. Ґрупа міст, захоплених Володимирком, що виразно звуть ся „руськими городами" (с. 312-3), значить належали до Київа, означають полудневу границю Погорини: се Бужськ, Шумськ, Тихомель, Вигошів і Гнойниця, з них знаємо місце Шумська (на Велї) і Тихомля та Гнойниці на верхній Горини). Шумськ і пізнїйше згадуєть ся як город в Погоринї (Іп. с. 373).

11) Іпат. с. 276.

12) Іпат. с. 172.

13) Іпат. 276.

14) Умер 1170 р.

15) Погорину (Дорогобуж) вперше бачимо в руках луцької галузи Мстиславичів, а власне у Інґваря Ярославича, 1183 р. Іпат. с. 428. Яким способом вона перейшла в руки Ярославичів, сього не можна пояснити инакше, як тільки, що ще їх батько Ярослав луцький, бувши досить сильним і впливовим князем, прилучив Погорину до своєї волости і перед смертю розділив її між своїми молодшими синами — Інґваром і Мстиславом, бо самі вони були занадто незначні й слабі князьки в 1170-80-их рр., аби могли дістати собі Погорину, та й відки? Найбільше наручним моментом для сього був час, коли Ярослав засїв у Київі (1173-4 р.). Уже 1180 р. Ярослава не було на сьвітї, се видно із згадки в лїтописи самих Ярославичів (Іпат. 407), і тодї вже Погорина мусїла бути так подїлена, як то бачимо пізнїйше: Дорогобуж у Інґвара (згадуєть ся тут 1183 р. — Іпат. 428),

Пересопниця у Мстислава (згадуєть ся тут уже в перших роках XIII в. — Іп. 485). Потім, переходячи до Луцька, по смерти брата Всеволода, Інгвар задержав у себе й Дорогобуж.

16) Так тут була тоді волость з пяти городів, і до неї належали: Божський і Межибоже на Богу, Котельниця на Гуйві і ще якісь два не названі міста — Іпат. с. 234, 243, 257.

17) Лавр. с. 296, Іпат. с. 312-3. Що Прилук вернено, се само по собі зрозуміло з огляду на пізнійшу війну з Володимирком; з погоринських городів бачимо ми потім Шумськ між містами Дорогобузького князівства (Іпат. с. 373).

18) Під 1142 р. Всеводод Ольгович каже про Туров до Вячеслава: „сЂдЂши въ Киевьской волости", і низше Всеволодові брати звуть київською волостю Берестє, Дрогичин, Черторийськ і Клечеськ (Іпат. с. 222). По Ярославовій смерти Турово-пинське князівство було звязане з Київом аж до вигнання Ізяслава 1073 р.; по короткім злученню з Київом по його повороті воно відокремляєть ся в руках Ізяславичів, як їх отчина, аж до 1093 р., коли Сьвятополк сїв у Київі. Від 1093 р. Туров зістаєть ся при Київі до 1113 р., в 1113-1142 рр. він переходить з рук до рук; на короткий час, за Всеволода Ольговича, злучуєть ся він з Київом, потім відлучено його, і знову прилучено в р. 1146-1158, з деякими дрібними перервами.

19) Іпат. с. 341 і 443.

20) Натяки на приналежність до Київа задніпрянської скрайки зібрані й обговорені в моїй історії Київщини с. 9-10. Здаєть ся, що про сї київські задніпрянські землї йде мова в Іпат. с. 225: „бысть знамениє за ДнЂпромъ въ Києвьской области"; тяжше припустити, що се задніпрянська (чернигівська або переяславська) записка.

21) Сей Городець (він же Песочний городок в Іпат. с. 520-1) стояв на острові, що робить тут, бодай тепер, мала протока Радосинь (теп. Радунка); укріплення його одначе незначні. Про них і взагалі про Городець див. брошюру Гошкевича Замокъ кн. Симеона Олельковича и лЂтописный Городець подъ Кіевомъ, 1890 (відб. з Трудів київ. дух. акад. 1890, II). Новійше (але хибне) в Трудах XI съЂзда II с. 139.

[22]) Можливо, правда, що Данило нищив Звяглян тільки принціпіально, як сторонників противного йому напряму.

[23]) Іпат. с. 468, 503, 516, 521.

[24]) Див. т.IV, мапу й примітки до неї.

ОСАДИ: КИЇВ — ЙОГО ТЕРИТОРІЯ І ЧАСТИ, ЇХ ІСТОРІЯ; СТАРИЙ ГОРОД, ЯРОСЛАВІВ ГОРОД, ПОДІЛ; НАДДНІПРЯНСЬКІ ЧАСТИ, ОКОЛИЦЇ; ВЕЛИКІСТЬ МІСТА; ЧУЖОЗЕМНІ КОЛЬОНІЇ; БОГАЦТВО.

Зовсім природно, що з Київщини нам найліпше відомий той трикутник між Ірпенем і Дніпром, де головно скупляло ся політичне і культурне житє землї, — особливо коли степовий натиск зганяв сюди людність з широких пороських просторів. По за ним відомо нам не богато, і ще найбільш пощастило Погоринї, завдяки тим війнам на київськім пограничу, для яких вона була ареною.

Київ, розумієть ся, з кождого погляду домінував у землї, далеко переважаючи всї иньші її осади: в X-XII в. се було найславнійше місто всеї східньої Европи, „суперник Царгорода і преславна окраса східньої церкви", як зве його Адам бременський, і з ним не рівняти ся було иньшим. З попереднього ми знаємо, що по слїдам людського житя на його теперішнїй територіі Київ займає одно з поважнійших місць між історичними містами взагалї. Його ґеоґрафічне положеннє було того рода, що забезпечало йому важну торговельну і культурну ролю у всїх часах, а по богатству, полїтичному значінню і славі він підіймав ся часами до сьвітового значіння [1]).

Теперішнїй Київ розкинув ся на ґрупі високих наддніпрянських горбів, в колїнї, що робить тут ріка, обминаючи їх, і на побережнїй рівнинї на північно-східнім краю сих горбів — котрої частина, що входила в границї давнього міста зветь ся Подолом (Поділ, Подольє — нижнє місто, в

противність „Горі”), а дальша частина — Оболонию (болонье — прирічна низина) [2]). Горби підіймають ся до 600 стіп над рівенем моря і до 300 стіп над рівенем ріки, подільська ж рівнина підіймаєгь ся над рівенем ріки так незначно, що весною Дніпро звичайно заливає значну частину її [3]). Річечка Почайна, що тече через Оболонь, робить тут залив, що був київською пристанею [4]). Її устє ще на початках XVIII в. було під самою горою, і тільки в 1820-х рр. зникла коса, що відділяла його від ріки [5]). Друга річечка Либедь, тепер ледви видна, колись досить значна [6]), межувала київські горби з полудня; тільки в другій половині XIX в. залибедські осади стали київськими передмістями.

Найстарші сліди людського житя в Київі знаходять ся в частях не залюднених і не рушаних в пізнїйших столїтях — на півночи і на полудні. Так богаті останки палєолїтичного житя знайшли ся на теперішнїй Кирилівській улиці, під горбами, і меньше дослїджені — за Либедию, на ур. Протасів яр. Богаті слїди новійшої камяної культури знайшли ся і в тій же місцевости на Кирилівській улиці (характеристичні вироби з рога, гончарні горни й останки мальованого начиння), і далї на північ.- захід, на старім урочищу Дорогожичах (печери коло Кирилівського монастиря), на самих горбах: на ур. Преорці (на півн.- захід від Дорогожич), і на полудневім краю Київа за Либедю — на Соломенці і на Лисій горі [7]). Правдоподібно, й на Подолї та на горбах зайнятих старим Київом знайшли ся б подібні останки, як би не були знищені пізнїйшим житєм.

Північному згірю, де ми можемо констатувати слїди з ріжних стадій найстаршої — камяної культури, не бракує й слїдів пізнїйшого житя, що доказують істнованнє тут осад від найдавнїйших епох до часів княжого Київа: на Оболоню, недалеко устя Почайни знайшов ся скарб римських і кольоніальних монет III-IV в.; на Дорогожичах і в околицях теп. Йорданської церкви знайшли ся скарби орієнтальних монет VIII-X в., і похорони, що можуть вказувати на ранні історичні часи (IX-XI вв.). Слїди житя з тих же більш-меньш часів — від перших віків християнської ери до княжих часів — показали ся в значнім числї й низше по Днїпру, на згірю теперішнього Печерська: скарби римських і орієнтальних монет від I в. перед Хр. і до X в. [8]).

З початком історичних часів, властиво з початком Київської держави, на перше місце виступає київський „город”, або „Гора” — той горб, де маємо тепер церкви Десятинну, Андрія, Трох Сьвятителів. Тут, розумієть ся, містила ся тільки незначна частина київської людности: се стає очевидним з огляду на дуже незначну великість тодішнього „города”. „Город” був тільки замком, акрополем міста й резіденцією князя. Початок сього города виходить за всякі хронольоґічні границї: в XI в. його називали городом мітичного Кия, що був заразом праотцем полянського народа. На поблизькім (на північ) горбі Щекавиці містили оселю його мітичного брата Щека, але слідів якогось значнійшого житя на Щекавиці досї не звістно [9]). Що ж до третьої леґендарної осади — Хоревиці, то навіть не знати, де вона була. На догляд самого книжника, се були незначні осади, й тільки: город Кия придбав значіннє й славу [10]).

В середині й другій половині XI в., коли укладала ся наша найдавнійша лїтопись, память про той старий город Кия, наслідком розширення міста за Ярослава, вже затрачувала ся, так що лїтописець уважав потрібним пояснити, де він був [11]). Тут уже в X в. стояв княжий двір з камяним теремом, між пізнійшою Десятинною й церквою св. Василя (Трох Сьвятителів), і двори значнійших бояр. Судячи з місць похоронів київських князїв IX в. — Дира, Олега, уже тодї резидовали тут князї. За часів Володимира в сусїдстві княжого двора, на горбі красували ся статуї Перуна й иньших богів, а по охрещенню Київа на сїм місцї Володимир поставив церкву св. Василя [12]), а по другий бік княжого двора — катедру Богородицї Десятинної, на місцї теперішньої. Се була величава церква, котрої теперішня, збудована на її фундаментах в XIX столїтю, не займає й половини [13]). Тодї ж розширено, очевидно, і самий старий город [14]), та прикрашено ріжними окрасами: так на площі коло Десятинної церкви Володимир поставив вивезені з Корсуня чотири бронзові фіґури коней і дві бронзові статуї [15]).

Пізнійше сей старий город ще більше був забудований церквами, княжими дворами й иньшими подібними будинками. Тут уміщують стару церкву св. Софії, що згоріла 1016 р. [16]), і збудований Всеволодом монастир св. Андрія (т. зв. Янчин, по імени його доньки Янки — Анни, що тут постригла ся). Мстислав Великий (Мономахович) поставив тут свій патрональний

монастир св. Федора, де був пострижений і потім забитий нещасливий Ігор Ольгович. Сьвятослав Всеволодович поставив на княжім дворі церкву св. Василия, може на місції Володимирової [17]), а Рюрик другу, теж св. Василия — на новім дворі [18]). Сей „новий двір" княжий мабуть теж був у старім городі (думаю, тим і поясньоєть ся його імя, що він стояв у близшім сусїдстві старого). Але з усіх церков старого города зістало ся дуже мало: церква св. Василия має старі мури, від иньших не лишило ся нїчого, окрім останків фундаментів; навіть місць тих церков здебільшого не знаємо докладно.

Про княжий двір маємо дуже скупі відомости. Правдоподібно, старий двір X віка був перебудований за Ярослава, бо пізнїйше зветь ся Ярославовим, „Ярославль дворъ" [19]). В XII в. він зветь ся Великим двором [20]). Коло нього, мабуть, стояв той „Новий двір". Окрім сього так би сказати — офіціального двора були тут і приватні двори деяких княжих родин або значнїйших бояр — нпр. двір кн. Мстислава, двір тисяцького Чудина і т. и. В сусїдстві княжого двора була вязниця — „поруб", для особливо небезпечних вязнїв: тут пересиджував Всеслав, увільнений Киянами в повстанню, далї — будинки для духовенства, як дім демесників — катедрального хору, коло св. Богородицї [21]), і т. и. Перед княжим двором було невелике торговище — Бабин торжок.

Не вважаючи на пороблені розширення, старий город всеж таки був рішучо тїсним, від коли Київ став столицею сьвітової держави. Ярослав, зайнявши ся будовами й окрасами, що мали зверху надати Київу відповідний його значінню вигляд, узяв під город і прилучив до старого города сусїдню, положену на полудневий захід височину, кілька разів більшу від старого города Новий — т. зв. Ярославів, або „Великий город" [22]). Його лучив з старим городом міст через яр, що розділяв сї дві височини, а недавно знайдені на краю сього яру фундаменти могли бути воротами над сим мостом [23]). Наоколо мусїли бути деревляні стїни, які бачимо в XIII в. (в оповіданню про татарське взятє) наоколо старого города. Головні ворота були від полудневого заходу — т. зв. Золоті, звані так правдоподібно тому, що були побивані золоченою бляхою. Вони були муровані з цегли й дикого каміня, як показують їх останки, мали на горі церкву Благовіщення і ріжні сховки („комари Златыхъ вратъ"); приступ до них боронили дві вежі чи

виступи, видні ще на старих плянах — тепер вони зникли без слїду, а й від самих воріт зістали ся тільки бічні стїни. Другі ворота — Лядські вели з міста на полудневий схід — на „Угорське”, треті — Жидівські (на північний захід) до жидівського міста. Крім сих, вичислених в оповіданню про оборону Київа від Юрия 1151 р. [24]) були ворота, що лучили великий город з старим і ще одні, що лучили його з Михайлівською горою, а може і з „Боричевим узвозом” — дорогою на Поділ [25]).

В сїм Великім містї станула нова, прекрасна, богато прикрашена катедра св. Софії, збудована Ярославом, що красуєть ся й досї. Коло неї стояли два патрональні монастирі, поставлені разом з нею Ярославом: св. Георгія, „предъ враты св. Софіи”, і св. Ірини — по імени жінки Ярослава. Монастир св. Георгія, про збудованнє котрого заховало ся дуже інтересне старе оповіданнє, був призначений Ярославом на церемонію „настолования (інтронїзації) новоставимымъ епископомъ” [26]). Від нього не зістало ся нїчого, від монастиря Ірини — тільки незначні руїни. Двір св. Софії служив для нарад і народнїх зборів. Тут же правдоподібно були поставлені будинки для катедрального духовенства.

Але не вважаючи на заходи Ярослава, на побудовані ним тут розкішні й богаті будинки, Великий город, видно, не „переяв слави” у старого. Бачимо, що князї далї будують церкви в малім і тїснім городї, в великім же городї по Ярославі не відомо з лїтописи нїяких нових, а хоч тепер в нїм викрито фундаменти ще кількох церков з перед-татарського часу [27]), але не підлягає сумнїву, що найбільш столичною, аристократичною частиною Київа й далї лишив ся все таки старий город.

Не знати коли, але правдоподібно — не пізнїйше XI в., зайняло місто й иньші сусїднї з старим городом горби: Михайлівську гору, де кн. Сьвятополк поставив славний „золотоверхий” монастир св. Михаіла і де звичайно уміщують ще старий монастир св. Димитрия, збудований Ізяславом-Дмитром Ярославичом на честь свого патрона в третій чверти XI в., з церквою св. Петра, збудованою при нїй його сином Ярополком-Петром, а також і Щековицю, де звістна нам одна церква в XII в., як я вже казав. На т. зв. Киселївцї або Флоровській горі знайшли ся також ріжні останки тогочасного побуту й слїди якоїсь камяної будови. Нарештї здаєть ся, жидівська дїльниця — „Жидове” була на горі за Жидівською брамою,

хоч не виключена можливість, що вони жили в самім містї, коло Жидівських воріт [28]).

В сусїдстві Жидівських воріт, на Кудрявцї, уміщують передмістє „Копиревъ конець" (його місце — одно з найбільш, заказаних питань київської топоґрафії). Сей „конець" притикав другим кінцем до Подолу, мабуть лучив ся долиною між Киселївкою й Щекавикою, й тут були ворота на Поділ, „врата подольския в КопыревѢ концѢ" [29]). На сїм передмістю поставив Сьвятослав Ярославич патрональний монастир св. Симеона, а в XII в. збудовали тут церкву св. Івана [30]).

Поділ мусїв бути головною частиною міста що до числа людности, але супроти аристократичної „Гори" він, видко, мав характер буржуазійного міста, і то буржуазії середньої й дрібної. З горою його лучила возова дорога, напрям котрої не зовсїм легко вказати. Звичайно думають, що се т. зв. Боричів узвоз і що йшов він між Михайлівською горою та старим городом. Друга дорога йшла через Копирев конець. Від півночи боронили Поділє укріплення з палїсадом („столпиє от горы оли и до ДнѢпра"). Дїйсно, в документах XVI-XVII в. звістний вал, що був десь за Щекавицею [31]). Але слїди залюднення йдуть тут, як ми вже бачили, далеко за Щекавицю на згірю, до теп. Йорданської церкви, і не богато що меньше над Почайною. Але урочище Дорогожичі, з монастирем св. Кирила, поставленим Всеволодом Ольговичем і славним в історії руської штуки своїми фресками, що по части заховали ся досї, лежало вже за містом.

Як я сказав, Поділє мусїло бути середньо-міщанською частиною Київа: з часів княжого Київа не маємо тут анї археольоґічних находок, що сьвідчили б про пробуваннє тут людей богатих, розкішних, анї якихось визначних будинків. З теперішнїх тільки Успенська церква збудована за княжих часів: її уважають за церкву Богородицї Пирогощої, збудовану Мстиславом Великим і славну з ікони Богородицї Пирогощої, привезеної з Царгорода разом з иньшою іконою — вишгородською [32]). Иньші церкви, звістні на Подїлю, або були деревляні, або зникли без слїду. З них особливо інтересна найстарша київська церква — св. Ілиї, звістна ще з середини X в. [33]): вона стояла „над ручьемъ, конѢцъ Пасынче бесѢды и Козаре". Правдоподібно сей „ручай" — то Почайна, і церква стояла коло самої київської пристани, що й зрозуміло, коли пригадаємо, що як раз серед купецтва християнство

мусїло найскорше взяти свій початок. Знаємо ми й иньшу купецьку церкву на Подолї, се новгородська церква св. Михаіла [34]), — церква новгородської купецької кольонїї. Вона стояла десь коло „Торговища” — головного київського ринку, що був на Подолї і служив заразом місцем народнїх віч [35]). Иньший раз згадуєть ся віче коло Турової божницї — себ то церкви, поставленої якимсь Туром, очевидно теж на Подолї [36]). Як бачимо, для головної частини Київа, що своєю площею переважала всї иньші части, разом взявши, знаємо про Подїл не богато.

Згірє над теп. Хрещатиком, так званих в тих часах Клов — не знати чи був якось сильнїйше залюднений. Тут був монастир Влахернської Богородицї, поставлений в другій половинї XI в. Стефаном, давнїйшим печерським ігуменом (тому звав ся він Стефановим — Стефанечь) [37]). За те наддніпрянське згірє — т. зв. Угорське повне ріжних памятних і важних урочищ. Як я вже згадував, воно показує слїди житя з перед-княжих часів. В IX в. уже мусїла тут бути княжа резиденція, судячи з леґенди про убийство Аскольда і Дира „під Угорським”, в сусїдстві котрого лежала Аскольдова могила. В близшім сусїдстві Угорського бачимо від часів Володимира княжий двір званий „подъ Угорськимъ” або „на БерестовѢмъ”, від імени „сельця Берестового, що тут стояло [38]); сей двір мусїв бути резиденцією Аскольда. На його місце вказує монастир „св. Спаса на Берестовім”, що істнує й досї, перебудований, з незначними останками давнїх мурів [39]). Крім нього була ще тут за Ярослава церква св. Апостола, де був священиком славний Іларіон, пізнїйший митрополит [40]).

Трохи низше по Днїпру, в сусїдстві княжого двора, заснувала ся в серединї XI в. головна сьвятощ „руського Єрусалима”, головне огнище аскетичного християнства в східнїй Европі — Печерський монастир. Початок йому дали печери, якими так богаті взагалї околицї Київа: знаємо, що глиняні верстви над Днїпром: служили ще неолїтичному чоловіку на мешканнє. З розповсюдненнєм християнства такі печери дуже часто стали служити сховками для християнських анахоретів; нпр. печера з слїдами анахоретів була знайдена в Київі над Днїпром, коло мосту, иньша низше, на передм. „Зьвіринець”, третя на горі Уздихальницї під старим городом, далї на полудне — коло Пирогова в околицї Трипіля, і т. д. [41])

За взірцем сих старих печер копали ся й нові анахоретами для аскетичного пробування. Одна з таких печер, викопана чи тільки уживана для молитви двірським сьвященником з Берестового Іларіоном, і потім перейнята иньшим аскетом — Антонієм, стала завязком найбільшого й найславнійшого монастиря Руси, що заповнив своїми печерами і церквами околицю Берестового. Головна церква поставлена була на горі, що належала правдоподібно до княжого двора й була відступлена для монастиря кн. Ізяславом [42]). Кілька разів зруйнована огнем — від ворогів і припадків, вона заховала до наших часів лише дещо з своєї старої будови [43]). В цілости заховала ся прибудована до неї церковця св. Івана, а також ворота монастиря з церквою св. Тройці. Камяна „трапезниця", збудована на початку XII в. кн. Глїбом Всеславовичем, щезла. Ся частина міста, здаєть ся, була теж укріплена; принаймні знаємо „Угорські ворота" [44]), певно — на дорозї звідси до великого міста.

Низше Дніпром, на „Видобичах", над дніпровським бродом, стояв монастир св. Михаіла, поставлений Всеволодом, оден з визначнійших київських монастирів, для нас памятний своїм ігуменом Сильвестром, редактором найдавнійшої лїтописи. Він стояв над самим Дніпром, що неустанно підмиває свій західнїй берег. Правдоподібно для охорони монастиря від ріки, Рюрик Ростиславич поставив 1190 р. „під церквою св. Михайла" камяний мур, факт — прославлений риторичним панеґіриком, що кінчить Київську лїтопись. Але сей мур не оборонив монастиря — від його церкви лишив ся тільки західнїй бік, східнїй, видко, потягнула земля в ріку.

На горі над сим монастирем стояв „двір красний", поставлений тим же Всеволодом [44]). Теперішнє сусїднє урочище „Зьвіринець" вказує, що тут мусїв бути княжий зьвіринець, менажерія, подібно як то бачимо в тих часах по иньших столичних містах старих князївств.

Той Всеволодів „красний двір" спалили Половцї 1096 р. і не знати, чи його потім відновлено. Але в XII в. таки був знову якийсь „Красний двір", звістний з того, що його пограбили Кияне по смерти Юрия, і иньший двір за Дніпром, „що його Юрий звав Раєм" [45]). Крім того княжий двір стояв, здаєть ся, на острові під Видобичами [46]). Нарештї якийсь двір, видко, був на полудень від Києва, по дорозї до Василева — „Теремець", правдоподібно

на місці теп. хутора Теремки [47]).

За Видобичами низше Дніпром (з милю) був монастир на ур. Гнилеччині, инакше Володарка, або Церковище (коло с. Пирогова, над Дніпровою протокою) — звістний в XVI в. під назвою Гнилецького. Останки тутешньої мурованої церкви належать часам перед-татарським, а печерка звязуєть ся з іменем Теодосия печерського [48]).

Задніпрянський берег насупроти Київа памятний тим, що був місцем дипльоматичних з'їздів руських князів. Очевидно — ся посередня, ніби невтральна територія надавала ся дуже добре для стріч князів правобічних і лївобічних, не завсїди приязних між собою. Так княжий з'їзд 1100 р. був у Ветичах, насупроти Вишгорода; на Дніпровім протоку Золотчі, насупротив Київа, з'їздили ся князї 1101 р., на сусїднім Долобськім озері в 1103 і 1111рр., коло Ольжич 1142 р. Дуже правдоподібно супроти тих фактів, що й славний з'їзд 1097 р. „в Любчу" відбув ся коло теп. Підлюбського озера, в сусїдстві оз. Долобського [49]).

Так ми оглянули Київ з його визначнїйшими памятками й урочищами. Про його полїтичне, культурне, релїгійне значіннє нема що тут розводити ся — про се досить сказано в ріжних розділах сеї працї — коротко зазначу тільки, що він був полїтичним і культурним центром східньої Европи від Х до половини або й до третьої чверти XII в., релїгійним ще довше — до середини XIII в., заховавши де що з своєї релїгійної авреолї й на пізнїйше. Київський патріціат — ті дружинні й земські роди, що в своїх руках держали київську торговлю, київську управу, брали участь в високій полїтицї, обдаровували київські церкви й монастирі, підтримували артистичний промисл своїми вимогами й забаганками, могли з горда дивити ся з високости київської „гори", повторяючи гордовиті слова Ізяслава: „Богъ всегда Рускыя землЂ и Рускыхъ сыновъ въ безчестьи не положилъ єсть: на всихъ мЂстЂхъ честь свою взимали суть" [50]).

Як великий був давнїй Київ показує великість територіі, яку він займав, і кілька заміток кинених нам принагідно нашими джерелами. Так оповідаючи про велику пошість на людей 1002 р., лїтописець каже зі слів продавців домовин (корст), що тодї від пилипівських заговин до мясопущ, за три місяці, вмерло 7600 люда [51]); а кілько ж його згинуло, не купуючи

домовини! По всякій правдоподібности ми можемо тодішню людність Київа з передмістями числити не меньше як на 100.000. Тїтмар зі слів німецьких вояків, що ходили з Болеславом у Київ, описує його, що то було велике місто (magna civitas), мало більш ніж 400 церков і 8 торгів і несчисленну силу народу (populi ignota manus [52]). Суздальська лїтопись каже, що підчас пожежі 1124 р. в Київі, „самих церков згоріло більше як шість сот" [53]). Поминути сих двох незалежних від себе звісток, що в Київі XI-XII в. церкви рахували на сотки, не можна, хоч би й припускати, що число їх побільшене; правдоподібно пояснюють, що вже тодї богатші люде мали свої приватні церкви по дворах.

Окрім „туземців" Київ містив у своїх валах численні чужоземські кольонії. Розумієть ся, їх розцьвіт стояв у звязку з обставинами київської торговлї, і число сих „насельників" було не однаке. В наших джерелах маємо звістки про кольонію Новгородців, що мали, як ми бачили, на Подолю свою церкву і мабуть в сусїдстві її й сиділи [54]), кольонію західнїх купців — „Латина", „НЂмци", що мали мабуть і кілька церков; знаємо костел св. Марії, коло котрого в 1230-х рр. був домінїканський монастир, доки його не скасував Володимир Рюрикович, боячи ся, як каже Длуґош, аби він не шкодив православній вірі [55]). Звістні слова Слова о полку Ігоревім: „ту НЂмци и Венедици, ту Греци и Морава поють славу Святъславлю", толкують так, що тут іде мова про київських кольонїстів — Німців, Венеціан, Греків, Чехів [56]). Се толкованнє не має в собі нічого неможливого, бо сї всї кольонії дуже легко могли бути в Київі XII в. Про італїанських купців у Київі говорить Пляно-Карпінї, що застав їх тут підчас своєї подорожі в 1247 р.: він вичисляє поіменно кількох купців з Ґенуї, з Венеції, може й з Пізи, та додає, що було тих купців — італїанських і також французьких, чимало [57]). Коли такий був їх з'їзд по сьвіжім погромі Київа 1240 р. серед панїки від Татар, тим численнїйші кольонії сих куців мусимо припускати перед тим.

Кольонія грецька, духовна й сьвітська, мусїла бути дуже значна, хоч про неї виразних згадок і не маємо. Що була цїла осібна дїльниця міста жидівська, ми вже бачили. Була кольонія вірменська [58]). Назва „Козари" [59]) — щось як би улиця на Подолї, недалеко пристани, правдоподібно зістала ся памятию про кольонію хозарську, де пробували мабуть і арабські купцї, що через Хозарію прибували до Київа.

Міру богатства й розкоши Київа дають чужі звістки — як наведені вище звістки про нечувані богацтва, принесені з Київа Ізяславом, а пізнійше — послами Генриха IV, як леґендарні перекази про богацтва вивезені Болеславом, а ще ліпше сьвідчать про се археольоґічні останки. Ми маємо окрім численних руїн і перебудовань кілька цілих або майже цілих церков, як Софійська катедра, Михайлівський та Кирилівський монастир, з утворами тодішнього малярства, різбярства, мозаіки. Деякі з сих будов — як нпр. Софійська або Михайлівська були як на той час дуже розкішні. Ми маємо богаті находки і розкопки на території Київа, головно — на горі: їх числу й богацтву не дорівняють иньші находки тих часів з цілої східньої Европи, на купу взявши: дорогоцінні діадеми, ланцюхи, медальони, гривни, ковтки і т. и., дорогоцінні матеріалом і штучною роботою — ориґінальною візантийською, або розвиненою під східніми й візантийськими впливами руською. Сї археольоґічні памятки дають нам міру богацтва, вибагливости, розкоши й смаку старого Київа.

Примітки

[1]) Літературу Київа див. в прим. 5.

[2]) Тепер границю Подола від Оболони становить викопаний в XVIII в. рів, для спливу води, т. зв. „Канава”.

[3]) На сї повени правдоподібно натякає Повість, в оповіданню про Ольгу: „бЂ бо тогда вода текуща возлЂ горы кыевьскыя, и на ПодолЂ не сЂдяхуть люде, но на горЂ” (Іпат. с. 35). Розуміти (як то роблять деякі), що в тих часах Поділ не було залюднений, ніяк не можна, бо ж маємо на залюдненнє його виразні вказівки.

[4]) Ольга каже: „такоже постоиши у мене в ПочайнЂ, якоже азъ в Суду” (в царгородській пристани) — Іпат. с. 40.

[5]) На плянах XVII-XVIII в. вона ще є. Проте, як зникла вона, див. Лебединцева в Истор. замЂтках о КієвЂ, К. Стар. 1884, X, див. також

Археол. лЂтоп. Ю. Р. 1899 с. 88.

6) Іпат. с. 299: „и тако вбодоша Ђ в ЛыбЂдь весдЂ, иныи же и брода грЂшиша”, отже тільки на броді можна було її перейти.

7) Див. т. I с. 23 і далї й прим. 1 і 2.

8) Відомости про подільські нахідки зібрані у Антоновича Археологическая карта с. 30-1 і у Петрова с. 32-3 (тут додана ще одна дуже інтересна, але непевна нахідка — грецьких і римських монет з I-II в. по Хр.), про печерські Антонович с. 40-1, Петров с. 51-2. Дрібнїйша бібліоґрафія у Сцілина ОбозрЂніе губерній, XXI. Ніяк не можна згодити ся з його поглядом, що початок Київа, як міста іде від IX в. (ib. с. 92-3). Він пореочує той факт, що в залюднених в X-XVI в. околицях Київа дуже тяжко було заціліти старшим останкам. Богаті останки на старім Київі поясняють ся тим, що в XIV-XVIII в. сї околиці стояли пустками.

9) В XII в. тут була церква — Іпат. с. 424.

10) Теорія, що в сїй леґенді маємо сліди сінойкізма тих кількох осад, з котрого повстав Київ (представлена пок. Маркевичом в К. Старинї 1889, XII і недавно Антоновичом в Трудах XI съЂзда II с. 139) дуже проблєматична.

11) Іпат. с. 35.

12) Як звичайно думають — на місці теп. церкви Трох Сьвятителів, инакше Василия.

13) Див. т. I с. 466.

14) Се видко з порівняння Лавр. 54, де княжий двір стоїть за містом, ”за святою Богородицею”, й Іпат. 79, де статуї стоять за св. Богородицею, але вже в містї, поставлені, очевидно, Володимиром.

15) Іпат. с. 79.

16) Thietmari VIII. 6.

[17]) Іпат. 428.

[18]) Іпат. 474.

[19]) Іпат. 229 і часто потім.

[20]) Іпат. с. 307.

[21]) Іпат. с. 35.

[22]) Іпат. с. 106.

[23]) Пор. Труды XI съЂзда II с. 137.

[24]) Іпат. с. 296.

[25]) Іпат. с. 247: Володимир, не можучи проїхати з великого города в старий звичайною дорогою, через міст, „увороти коня направо”.

[26]) Оповіданнє в прольоґу XIV в., передруковано нпр. у Закревского І. 265; воно оповідає про те, як плачено робітникам за роботу, як князь заохочував робітників до сеї роботи, й наведене в т. III, гл·. 4 (с. 356 першого вид.).

[27]) Нпр. коло Софійської катедри — думають, що то могла бути церква св. Катерини, кодо Жидівських воріт, — як думають, церква св. Никити. Лебединцев у К. Старинї 1884, X с. 237-8, Петров ор. с. 150, 253-5.

[28]) Іпат. с. 208. Про жидівську дільницю див. у Петрова Ист.-топ. очерки с. 9 (є тут у нього богато довільного). Про останки старого житя на Киселївці див. К. Старина 1888. VIII і IX.

29) Лавр. 397.

[30]) Іпат. с. 206,250,283. З великої лїтератури Копиревого кінця згадаю лише новійше — Лашкарьова в його Очерках, Петрова Ист.-топогр. очерки, Голубєва О древнЂйшемъ планЂ Кіева в XII т. Чтеній київ. істор. тов.

[31]) Звістки зібрані у Петрова ор. с. с. 29.

[32]) Про недавні нахідки фресків і поливяних плиток див. Археол. лЂтоп. Ю. Р. II с. 39.

[33]) Іпат. с. 34.

[34]) Іпат. 249, Лавр. 302.

[35]) Іпат. с. 120.

[36]) В нїй бачили старе місце культу скандинавського Тора, або Тура, одного з сонячних божеств — див. т. I с. 531, але се неправдоподібно, як я там вказав уже.

[37]) Іпат. с. 162, 188.

[38]) Іпат. с. 53.

[39]) Іпат. с. 425, правдоподібно він же згадуєть ся на с. 162 під іменем Германового (Германечь), пор. с. 127. Про княжий двір — Іпат. с. 90, 307, пор. с. 13; „приступль подъ Угорьское”.

[40]) Іпат. с. 109.

[41]) Про сї печери див. Арх. карту Антоновича с. 40, Археол. лЂтопись 1903 с. 335.

[42]) Іпат. с. 111.

[43]) Див. найновійше справозданнє інж. Николаєва в II т. Трудів XI съЂзда с. 125.

[44]) Іпат. с. 296.

[44]) Іпат. с. 162.

[45]) Іпат. с. 336.

[46]) Іпат. с. 261, правдоподібно в сїм дворі жив Михайло Всеволодич в XII в.: „живяше под Киевом во островЂ” — с. 524.

[47]) Лавр. 311, Сборникь матеріаловъ для ист. топогр. Кіева III с. 106, з докум. 1593 р.: „на Теремцохъ селище пустоє”.

[48]) Нова статя проф. Лашкарьова: Дача кіево-братскаго монастыря Церковщина — Труды Кіевской Духовной Академіи 1899, III, див. Похилевича УЂзды Кіевскій и Радомысльскій с. 106. Проф. Лашкарьов думає, що тут було село Печерського монастиря, а потім філїя сього монастиря.

[49]) Ветичі згадують ся в документї 1713 р. — Сборникъ мат. для ист. Кіева III. 135-6; про Подлюбське озеро — див. у Барсова Географія с. 143 (на підставі паперів Бороздіна, а плян Бороздіна в атлясї Поґодіна Древняя русская історія.

[50]) Іпат. с. 310.

[51]) Іпат. с. 150.

[52]) VIII. 16.

[53]) Лавр. 278.

[54]) Лавр. 302, Іпат. 350.

[55]) Іпат. 393, l Новг. 245. Правдоподібно, про костели йде мова в 1 Новг. 179: „а что гости иноземьця всякого языка — затвориша ся въ церквахъ”. Костел св. Марії згадуєть ся в старім житиї Яцка Одровонжа (Moum, Pol. hist. IV с. 857), писанім одначе в серединї XIV в. і у Длуґоша (II. 240). Проф. Абрагам в своїй недавнїй працї (Powstanie organizacyi kościoła łacinskiego na Rusi I с. 67 і далї) припускає, що се з початку був костел місії ірляндських бенедиктинів з Реґенсбурґа, але се можна казати лише гіпотетично. Звістка Длуґоша, зачерпнена мабуть з домінїканських записок, має в науцї загальне довірє. Пор. ще булю 1234 р. Ulrico et fratribus suis eorumque concivibus Latinis in Kiow — Historica Russiae mon. I ст. 36.

[56]) Карамзїн III с. 124, Брун — Черноморье I. 194; иньше толкованнє — що тут треба розуміти розповсюдненнє слави походу по тих землях.

[57]) Sunt et testes mercatores de Constantinopoli qui per Tartaros in Russiam venerunt, nomina autem mercatorum illoum sunt haec: Michael Genuensis enim et Bartholomeus, Manuel Veneticus, Iacobus Reverius Acre, Nicholaus Pisanus — isti sunt majores; alii minores sunt: Marcus, Henricus, lohannes Vasius, iterum Henricus Bonadies, Petrus Paschami; alii plures fuerunt, sed eorum nomina nescimus — Recueil IV. 772. Гайд (ор. с. I 328) уважав Венеціанами окрім Мануеля ще того Реверія і Миколая, розуміючи се як фамілію Pisaui, але він міг бути й купцем з Пізи, а Реверій з Акри.

[58]) Про Вірмен — Патерик с. 132 (лїкар Вірменин „научи единовЂрники своя"), а також згадки в посланиях Теодосия до Ізяслава і Никифора до Ярослава (у Макарія Ист. рус. цер. II с. 338 і 365) — сї згадки вказують на близьку знайомість з Вірменами в Київі. Про Жидів іще Житиє Ѳеодосия с. 24.

[59]) Іпат. с. 34.

ВИШГОРОД; БІЛГОРОД; ПОРІЧЧЄ СТУГНИ: ВАСИЛЇВ, ТРЕПОЛЬ, ВИТИЧЕВ, ЗАРУБ; ПОРОСЄ: ТОРЧЕСЬК, ЮРЇВ, КАНЇВ, ИНЬШІ ПОРОСЬКІ ГОРОДИ. ДЕРЕВСЬКА ЗЕМЛЯ: ІСКОРОСТЕНЬ, ВРУЧИЙ, КОТЕЛЬНИЦЯ, ВОЗВЯГЕЛЬ, КАМІНЕЦЬ.

З трох боків Київ зблизька окружали иньші важнїйші міста Київщини.

На півночи дві милї від Київа стояв над Днїпром, на високім березї Вишгород [1]). Своє імя він завдячав, очевидно, свому високому і міцному замку, збудованому на тому березї (550 стіп над рівенем моря). Вишгородське городище належить до найбільших і найміцнїйших — наоколо воно має коло трох верст і обведено по лїнїї згіря шістьма концентричними валами, а від суходолу відтяте глубоким ровом і валом з бастіонами; окрім того є ще останки валу, що боронили вишгородську околицю від півночи. Але поза тими валами та городищем не зісталось майже нїчого з колишньої слави Вишгорода — тепер се звичайне село,

майже без всяких памяток минулого.

Звістки наші про Вишгород починають ся від X в. У звістках Константина Порфирородного він виступає як важний торговельний пункт між Дніпровими містами, звідки зберали ся торговельні ватаги до Київа [2]). Істнованнє у Вишгороді осібного тисяцького натякає, як я згадував, що се був колись самостійний політичний центр, з власною воєнною орґанізацією, але в 1-ій пол. X в. він був уже тїсно і безпосередно звязаний з Київом: принаймні ми не стрічаємо його між тими дружинними центрами, на котрі мали тоді йти осібні контрибуції від Греків. І пізнійше хоч Вишгород досить часто давав ся від київських князїв ріжним підручникам і своякам [3]), він ніколи не відокремляв ся в осібну княжу волость і не переставав бути київським „пригородом”.

Що правда, в нїм одиноко можна зауважити якісь сліди емуляції з Київом, хоч все лише дуже слабі. Коли Сьвятополк шукав убійників на Бориса, він звернув ся до Вишгородців, і тим часом як Кияне чи сяк чи так більше тримали ся Бориса, вишгородські „боярці”, як їх зневажливо зве київський книжник (ся зневага теж характеристична для місцевих відносин), запевняли Сьвятополка, що „за нього можуть свої голови покласти з Вишгородцями” [4]). Підчас боротьби Всеволода Ольговича за київський стіл, сей князь, рішучо неприємний Киянам, здаєть ся, знову мав якісь симпатиї в Вишгороді; по одному варіанту Вишгородці навіть ходили з ним походом на Київ [5]). В Вишгороді перебував Всеволод і перед смертию, та звідси вів переговори з київською громадою, аби прийняли Ігоря на наступника, а діставши на тім присягу від Киян, осібно заприсягав Вишгородців [6]), що мало значіннє хиба особливої гречности для них — підносило вагу їх міста, бо по тодішнїм звичаям властиво присяга города сама мала обовязувати пригороди. Нарештї брак якоїсь щирійшої солідарности з Киянами показав ся у Вишгородців і по київськім погромі 1169 р.: коли дружина одного з участників сього погрому — Володимира Андрієвича не відважала ся їхати слідом по тім з тїлом князя до Київа: „сам знаєш, що ми наробили Киянам, не можемо туди їхати, забють нас, казала вона князю [7]), але не вагала ся їхати в Вишгород. Се все може натякати на істнованнє якоїсь емуляції Вишгородців що до своєї столиці, хоч би й слабої, або принаймні — на слабшу солідарність з нею.

По прилученню Вишгорода до Київа воєнне значіннє його полягало на тім, що він боронив Київ від північи, особливо від північного сходу: хто йшов зза Дніпра від Чернигова, переходив Дніпро вище Десни, і сього переходу боронив Вишгород. Як кріпость Вишгород був далеко сильнійший від Київа: по нещасливій пробі 1169 р. київські князї звичайно не відважили ся боронити ся в Київі, а кидаючи його, засїдали в Вишгородї. Кампанія 1173 р., коли Мстислав Ростиславич відбив ся тут від великої армії, показує, яка то по тодїшньому була сильна кріпость.

Релїгійне значіннє придбав Вишгород, від коли тут поховано Бориса і Глїба, що були канонїзовані слїдом і сильно поважані, як перші руські сьвяті патрони Руської землї. Судячи по історіям чуд від їх мощей, сюди на прощу прибували люде з дальших місць (пор. в лїтописи: „исцѢленія неоскудно подаваєта недужнымъ, с вѢрою приходящимъ въ святый храмъ") [8]). З початку Бориса і Глїба поховано в церкві св. Василия, збудованій, очевидно, ще за Володимира. Потім за Ярослава, коли ся церква згоріла, поставлено нову, в імя Бориса і Глїба — деревляну з пятьма верхами, гарно помальовану, як оповідає сказаниє. Вона одначе скоро зістаріла ся, і вже за Ізяслава поставлено нову, теж деревляну, а за Мономаха камяну, і сюди перенесено гроби Бориса і Глїба. Мономах хотів поставити сї гроби посеред церкви і над ними зробити „теремъ серебренъ", але Сьвятославичі обстали при проєктї їх батька: положити їх в „камарі" — ниші, і так зроблено, а Мономах замість терема виложив нишу золотими і срібними окрасами — „оковав гроби серебром і золотом і прикрасив гробниці їх, також і камари поковав серебром і золотом". Се перенесеннє відбуло ся з особливою парадою. Посьвященнє церкви і перенесеннє робив митрополит з пятьма епископами й иньшим духовенством, „и бысть соборъ великъ, сшедшю ся народъ со всихъ странъ". Окрім пирів для присутних князїв три днї годовано „убогихъ и странныхъ, и бысть учреждениє велико". З огляду на великий стиск обгороджено дорогу, кудою мали переносити гроби, але нарід натис так, що поломив ті загороди („вори"), і не було кудою везти; маса народа покрила вали і „забрала", „яко страшно бяше видѢти народа множество". Мономах здогадав ся кинути між нарід гроші й иньші цїнні річи — кусники паволок, фофудий (брокатів), „орници", „бѢль", і се дало можливість процесії пройти до нової церкви. Гроби везли саньми, тягли їх за шнури князї і бояри, а перед ними йшло духовенство — наперед чернцї з сьвічками, по них священники, далї ігумени, нарешті епископи. Такий

цікавий побутовий образок (одинокий в своїм роді) дає нам опись сього вишгородського сьвята [9]).

В сій славній церкві Бориса і Глїба була ще иньша славна сьвятиня — ікона Богородиці, привезена з Царгорода разом з київською Пирогощею. Її потім забрав чи викрав Андрій Юриєвич, забираючи ся з Вишгорода в Суздаль, де він був посаджений князем [10]). Ся ікона, богато прикрашена і поставлена в церкві в Володимирі, пізнійше перенесена до Москви, як я вже згадував, стала палядієм Московської держави (тепер вона в московській Успенській катедрі).

Так зникла вона з Вишгорода. Кількадесять літ пізнійше забрано і гроби Бориса і Глїба: Давид Ростиславич, будучи князем смоленським, а володіючи заразом і Вишгородом, переніс їх в 1191 р. до монастиря, заложеного на Смядинї під Смоленськом, на місці смерти Глїба [11]). Саму вишгородську церкву розібрали потім київські домінїкане, будуючи свій кляштор у Київі, десь при кінці XVI чи на початку XVII в.; перенїсши на надднїпрянський Вишгород традицію про діяльність свого місїонаря з XIII в. Яцка Одровонжа в Вишгороді мазовецькім, вони неправно присвоїли собі вишгородську церкву, мов би колишнїй свій кляштор, і потім розібрали. В XVI в. Вишгород був уже незначним селом, приписаним до Межигорського монастиря, але могили знайдені коло церкви показують, що ще при кінці XV чи на початку XVI в. ся церква шановала ся між тодїшнїми заможнійшими верствами України. Пізнійше переняло її славу сусіднє Межигорє, з своїм монастирем, звістним від XV в., але славним особливо в XVII-XVIII в..

Від X в. відомий у Вишгороді княжий двір. По словам літописної повісти (побільшеним очевидно) Володимир мав у Вишгороді гарем з трома стами підложниць, такий же в Білгороді, а на Берестовім з двома стами. В XII в. був, видко, ще княжий двір на острові під Вишгородом — тут перебував Всеволод Ольгович перед смертю [12]).

Тепер Вишгород невелике село (трохи більше як тисяча душ), з зовсім новою церквою Бориса і Глїба (збудованою 1860 р.), звістне лише своїми цегольнями. Городництво, про котре чуємо ще в XI в., що воно там вело ся на ширшу міру (в чудесах Бориса і Глїба згадуєть ся вишгородський

„старый огородникомъ”, якийсь старшина городників [13]), теж управляєть ся тут і доси.

Другий важний київський город — Білгород лежав три милї від Київа, на захід (властиво трошки на полудневий захід), на правім боцї Ірпеня. Істнованнє в Білгородї осібної „тисячі”, як і в Вишгородї, може натякати на колишнє самостійне значіннє сього города. Пізнїйше він мав важне значіннє, як київський форпост з заходу: Ірпень, правдоподібно, був границею „Руської землї” від заходу, і Білгород стояв на „київськім путї” [14]), шляху, що з Київа ішов на Волинь і з відти в Польщу, та в центральну Европу: з Білгорода нпр. наша лїтопись дає маршрут через Кучар і Мутижир на Мичеськ, Возвягль і Корчеськ, Дорогобуж і Пересопницю. Лежучи на сїм шляху, Білгород боронив переходу через Ірпень, маючи зводний міст на сїй ріцї [15]) і був наче ключем до Полянської землї з заходу. Таке значіннє його ясно виступає в історії війн XI-XII в.; згадати хоч би київську громаду, що підчас революції 1067 р. вийшла боронити Київа від Ізяслава й Ляхів під Білгород.

Тому Білгород мусїв бути від давна укріпленим. При кінцї X в. Володимир відновив і зміцнив сї укріплення; властиво лїтопись каже, наче він поставив його на ново — „заложи”, але таке саме каже вона нпр. і про Переяслав, що відомий нам одначе ще від першої половини X в., і так само мабуть і Білгород не був тодї на ново поставлений. Для його оборони й розвою Володимир попереводив сюди богато людей з иньших міст. Останком сих давнїх укріплень зістало ся велике городище в самім місточку, з подвійним валом; більша лїнїя валу має зо два кільометри наоколо.

Володимирові заходи лїтопись поясняє тим, що дуже любив се місто, хоч на мотив для укріплення вистало б і його стратеґічного значіння. Дїйсно Володимир мав тут свій двір [16]) і правдоподібно, сим симпатіям Володимира завдячав Бідгород, що тут засновано епископську катедру (в грецьких катальоґах епархій він зветь ся навіть: Великий Білгород, *Ἀσπρόκαστρον μέγα)*. Хоч білгородський епископ згадуєть ся вперше аж у останнїй чверти XI в. [17]), але найскорше таки Володимиру могла прийти гадка засновати тут катедру, коли він мав спеціальні симпатії до сього міста.

В XII в. Білгород досить часто фіґурує в ролї осібної княжої волости, для ріжних підручних князів, хоч і рідше від Вишгорода. Вперше в сій ролї виступає він за Мономаха, що тут посадив свого сина Мстислава, чекати київського стола. З дальших білгородських князів треба згадати Рюрика Ростиславича: відступивши Київ Сьвятославу в 1181 р., він зіставив собі переважну частину Київщини, а столицю свою мав у Білгородї, кільканадцять літ. Тут справляв він 1189 р. гучне весілє свого сина Ростислава, висватавши за нього доньку Всеволода Юриєвича: „вчинив дуже сильне весілє (свадбу), якого не бувало на Руси, і було на весїлю князів богато, понад двадцять князів" [18]). Перейшовши потім до Київа, Рюрик лишив по собі монументальну памятку в Білгородї, збудувавши на місце давнїйшої деревляної катедральної церкви Апостолів нову камяну; лїтописець дуже її похваляє: „высотою же и величествомъ и прочимъ украшениємъ всѢмъ вдивъ удобренѢ" [19]), але від сеї дивної церкви не зістало ся нїчого. Взагалї одинокою памяткою колишньої слави Білгорода зістав ся припадково знайдений тут золотий медалїон — т. зв. зьмієвик, грецької роботи [20]). Давнє значіннє його скінчило ся з упадком Київа. Білгородська катедра, правдоподібно, не пережила монґольського погрому. Між визначнїйшими містами Київщини XIV-XVI в. Білгорода вже не бачимо; він був незначним містечком, з митницею на київськім шляху і замочком [21]). Тепер се незначне містечко Білгородка, яких 2000 душ, нїчим не визначне.

На полудень від Київа, в области р. Стугни було кілька значнїйших міст. Ми знаємо, що ся лїнія була сильно зміцнена за Володимира, загорожена валом і палїсадом і заставлена міцними замками — для оборони від Печенїгів. Тепер маємо тут три лінії валу. Одна іде на лївім, північнім березї Стугни, і відти далї в напрямі на північний-захід, через Ірпень і Здвиж; друга тягнеть ся правим берегом Стугни, і відти на Унаву; на верхівях Стугни ся друга лїнія лучить ся з першою ще одним валом. Третя йде понад р. Красною, з початку на лївім, а потім переходить на правий беріг її [22]). Дві останні лїнії, за Стугною згадують ся вже при кінці XI в. [23]). Чи всі сі лїнії належать до Володимирових часів, не знати; оповіданнє Брунона, що описує такий Володимирів вал десь в околиці Стугни [24]), може зарівно належати до котрого небудь з трох.

З Володимирових замків можемо тут вказати на певно тільки оден — се Василїв (теп. повітове місто Васильків), на лївім боцї Стугни, пять миль від Київа. Сама осада могла бути тут і перед Володимиром, але своє нове імя вона дістала, очевидно; від християнського імени Володимира (Василь). Пізнїйше, як ми бачили, була поголоска (з того імени вона, мабуть, і повстала), що Володимир охрестив ся у Василеві [25]). Лїтописна повість згадує ще, що Володимир виставив тут церкву Преображения на памятку, як він спас ся від смерти під Василевим: виступивши з занадто малим військом на Печенїгів, мусїв тїкати та ледви сховав ся від них, притаївши ся під мостом. На памятку сього він гучно справляв у Василеві церковний празник на Преображениє що року, скликаючи бояр, всяку старшину й людей з ріжних міст: варили 300 перевар меду, і 300 гривен роздавано убогим [26]). Пізнїйше Василїв уславив ся як вітчина найславнїйшого церковного дїяча Руси — Теодосия печерського. По за тими спогадами місто мало ще те значіннє, що лежало на важнім шляху, т. зв. Василївський путь [27]): з Київа на Звенигород, Василїв (або сусїднїй Тумащ), через Перепетово поле, на верхівю Рута, на Володарів над Росею і відти на Понизє, Подунавє й Галичину. В XII в. Василевцї виступають як більша громада, поруч Білгородцїв і Поршан [28]). Але княжим столом Василеву не трапляло ся бути, рівнож і воєнного значіння він, видно, не мав; слїдів укріплень не звістно, а й слїдів житя з тих часів Васильків доси майже не дав.

Важне стратеґічне значіннє мав натомість Треполь, що стояв на узкім, високім розї між Стугною, Красною й Днїпром між двома лїніями валів, що сходили ся тут [29]). Тут же був брід через Днїпро [30]). Тому Треполь досить часто фіґурує в історії київських війн. В другій пол. XII в. він досить часто був і княжим столом для ріжних другорядних київських князїв.

Сусїднїй Витечев, на високім розї, що вганяєть ся тут в Днїпро, був теж кріпким замком і теж стояв на бродї через Днїпро [31]). Він нам звістний ще з X в., як пристань: купецькі ватаги, що їхали з Київа в Царгород, мали тут своє останнє збірне місце [32]). В сусїдстві Витечева, на горбі Сьвятополк Ізяславич в 1090-х р. збудував город для людей зруйнованого тодї Половцями Порося; сюди перенесено й епископську катедру з Юрїва на якийсь час до його реставровання. Се нове місто названо було по імени

князя Сьвятополчем [33]); правдоподібно, воно згадуєть ся потім під іменем Новгорода сьвятополчського в оповіданню про прихід Монґолів [34]); значіння воно не мало. Останніми часами ціла ся місцевість між Треполем і Витичевом звернула на себе увагу дуже богатими й інтересними слїдами переходової культури від камення до металю, особливо численними точками з мальованим і ґравірованим начиннєм т. зв. передмікенської культури [35]). Витичевське городище досить богате й останками культури з княжого періоду [36]).

На полудень від Витичева досить важним пунктом Днїпрового побережа був Заруб, (коло теперішнього с. Зарубинець, трохи вище), на високім (звиш 800 стіп) Днїпровім розї, в сусїдстві славного потім Терехтимирова. Тут був важний брід через Днїпро (на Переяслав). Місце се було здавна залюднене: є останки й камяної і ранньої металїчної культури [37]). За княжих часів тут був великий замок — зістало ся городище, між Зарубинцями і Монастирком, і в сусїдстві, далї під Монастирок — ще два меньші округлі городища. Окрім того весь сей ріг зарубський обведений від суходолу валом, від берега до берега, але коли, не знати. В Зарубі був монастир Пречистої, де був чернцем славний Клим Смолятич, пізнїйший київський митрополит, „книжникъ и философъ, такъ якоже въ Руской земли не бяшетъ” [38]). В тій же „Зарубськїй печері” жив і другий книжник — Георгій, від котрого маємо „Поученіе къ духовному чаду”. Монастир звістний тут ще в XVI в., але тодї вже спустїв; пізнїйше його заступив терехтемирівський монастир. Від сього зарубського монастиря зістали ся печери, до нього ж можуть належати останки мурованої церкви на зарубськім городищу, взагалї богатому останками старого житя, тільки на жаль близше не дослїдженими досї [39]).

Десь у центрі Пороси, судячи по звісткам, лежало звістне в історії Київщини місто Торчеськ — залюднене оселеними на Руси Торками. Про його місце богато писано, але без результату: одні вказували на ур. Торч недалеко Трипіля, иньші на с. Торчицю на р. Торчи, за Росю; але з лїтописних згадок виходить, що той славний Торчеськ, мусїв бути десь у центрі Пороси, хоч се й не виключає, що і на обох згаданих місцях могли бути осади Торків з тим же іменем [40]).

Перше згадуєть ся Торчеськ 1093 р., коли Половці по дуже тяжкій і довгій облозї взяли й знищили його; ся облога власне і прославила його імя. Потім він згадуєть ся знову тільки в другій пол. XII в., як одно з головнїйших міст на Поросю, або часом навіть як його столиця [41]). Він часто тодї фіґурує як княжа волость і взагалї дуже часто виступає в історії другої пол. XII в. і першої XIII в. Тут мав перебувати в неволї у Мстислава угорський королевич Кольоман, зловлений в Галичі, і сюди ж забрав ся вкінцї, доживати віку, сам Мстислав, знеохочений інтриґами „невірних Галичан". Тут він і вмер і похований в церкві св. Хреста.

Взагалї Поросє, почавши від середини XII в., часто фіґурує як осібна область Київщини і навіть нїби осібна громада: „Поршане" (себ то руська людність Порося), поруч Чорних Клобуків, виступають разом з иньшими виднїйшими громадами Київщини — Білгородцями, Василевцями і беруть часом дуже діяльну участь в полїтичнім житю [42]). Але властиво полїтичного центра Порося не знаємо. В такій ролї виступає часом Торчеськ, Канїв, по части Юрїв, але котрий з них був, і чи був взагалї котрий з них справдїшнїм, признаним центром Порося, не знаємо.

Юрїв, як показує саме імя, належав до тих міст, що побудовав Ярослав на Роси, реставруючи кольонїзацію Порося в 1030-х рр. Подібно як і Юрїв чудський, він, очевидно, дістав імя від християнського імени Ярослава. Тодї, правдоподібно, засновано тут і катедру — вона вперше згадуєть ся 1089 р. [43]), і се заразом перша звістка про Юрїв. Заснованнє тут катедри показувало-б, що Ярослав хотїв з Юрїва зробити столицю Порося, а ми навіть і місця його докладно не можемо вказати! Очевидно, він стояв десь недалеко устя Рута в Рось, по всякій правдоподібности — на лївім боцї Роси. Гіпотетично кладуть його на давнїм городищи на Роси, пів милї вище від Білої Церкви [44]).

На долї Юриєва відбила ся вповнї історія Порося й його кольонїзації, вся її непевність і хвилювання. Збудований чи відбудований в 1030-х рр., Юрїв в 90-х рр. сього столїтя попав під таку тяжку грозу з половецької хмари, що людність його не витримала. Опинивши ся в справдїшнїй бльокадї від Половців в 1095 р., вона постановила забрати ся з міста, й вибравши відповідний час, утїкла звідти. Сьвятополк осадив утїкачів, як уже знаємо, коло Витичева, а порожнїй Юрїв Половцї спалили [45]).

Але по першім же усьпіху над Половцями, забераючи ся до реставрації Порося, Сьвятополк розпочав її від Юриєва: в серпні 1103 р. він рушив сюди з військом і „сруби Гурьговъ, єгоже бЂша пожьгли Половци”, себ то відновив укріплення і перевів назад людей. Катедру теж відновлено. Але кольонїзаційні обставини не поліпшили ся значно і в XII в., а город стояв занадто на небезпечнім пограничу, щоб міг мати якесь більше культурне, політичне значіннє. Я думаю, що засновуючи тут катедру, Ярослав надіяв ся перенести руську границю з степом далеко за Рось, так щоб Юрїв був не пограничним, а центральним городом. Пригадаймо, що се діялося в часах упадку Печенїзької орди, коли такі пляни могли дуже правдоподібно виглядати; але прихід Половців знищив сї пляни. Юрїв все зіставав ся загроженим пограничним городом, а навіть не мав запевненої комунїкації з Київом, як ті пороські замки, що стояли близше Дніпра. Завдяки тому в другій пол. XII в. перевагу над ним бере Канїв, як город надднїпрянський, а другого боку Торчеськ — як більш центральний замок. А Юрїв навіть княжим столом не був нїколи.

Канїв з'являєть ся в 2-ій пол. XI в. [46]), коли не на місцї, то в безпосереднїм сусїдстві й заступництві давньої Роднї, що стояла „на устї Роси” [47]). Очевидно, Родня була кріпким замком, тому і задержала ся серед печенїзької грози, тому то й Ярополк, не надіючи ся удержати ся в Київі проти Володимира, втїк сюди. Памяткою про його сидженнє тут і голоду, що терпіло його військо підчас облоги, зістала ся приказка: „біда як у Роднї” (бЂда аки в РоднЂ); завдяки сїй приказцї нам, очевидно, й лишила ся память про істнованнє Роднї в лїтописи. Вона лежала правдоподібно на т. зв. Княжій горі, коло с. Пекарів, 8 верст на південь від теперішнього Канева, недалеко устя Роси, що давнїйше як кажуть було під самою горою.

На сїй горі від 1870-х рр. почавши викрито незвичайно богаті останки старого людського житя — передісторичних і княжих часів. Коли не богацтвом і роскішю, то численністю добутих тут останків житя з княжих часів Княжа гора займає тепер, певно, друге місце по Київі між всїми осадами княжих часів. Велика маса християнських старинностей (хрестики, енколпіони, образки, панаґії і т. и.) вказує, що тут була значна осада в християнські часи, в XI-XII в. Родня ж по тій облозї Ярополка уже більше не згадуєть ся нїде; можна догадувати ся, лїтописець і пояснив, що вона стояла на устю Роси, тому, що й память за неї в 2-ій пол. XI в. була

слабка. Можна думати, вона покинена була і зникла слідом по тій облозї, під час тієї печенїзької „рати без переступа” кінця X в., коли покинено Поросє взагалї. Натомість появляєть ся в XI в. Канїв. По всякій правдоподібности його поставив в рядї иньших городів Ярослав — місце надто було важне і вигідне, аби він міг його при тім поминути, а що маємо про Канїв згадку (хоч не зовсїм певну) з 2-ої пол. XI в., то й вона може се потверджувати. Правдоподібно, стояв він на тійже Княжій горі, де стояла Родня, а далї на північ канївський замок перенесено вже чи не за литовських часів [48]). Що правда, в теперішнїм Каневі є церква Успенїя, що своєю будовою вказує на княжі часи, але зрештою останками з тих часів сучасний Канїв не богатий, і я скорше-б думав, що ся церква належить до якогось замісцевого монастиря [49]), нїж би припустив, що тут був Канїв XI-XII в., а побіч його, яка миля далї, стояла в XI-XII в. далеко богатша, і людніийша (судячи по останкам) Родня, та лїтопись анї словом про неї не згадала. Так я в теперішнїх обставинах розвязую собі сю загадку; може дальші нахідки прояснять її лїпше [50]).

Більшого значіння Канїв доходить в серединї XII в. Едрізі вже знає його як визначну торговельну осаду. Всеволод Ольгович поставив тут — мабуть муровану („заложи”) церкву св. Юрия [51]). Хто зна, чи вона не мала заступити юриївської катедри (на се-б вказувало й імя церкви); принаймнї потім епископ юриївський зветь ся часами канївськім [52]). Почавши від Юрия Канїв з часта служить резиденцією ріжних підручних князїв, а часом, як і Торчеськ, виступає в ролї центра Порося [53]). Коли відновили ся в 2-ій пол. XII в. половецькі напади, Канїв прибрав важне значіннє — руської сторожовнї, бо стояв уже на самім пограничу, а Днїпро запевняв йому комунїкацію з Київом. Сюди виходили князї з полками „стерегти” Руську землю від Половецьких нападів [54]), або для охорони торговельних караванїв; се робило ся так, що під той час як каравани Гречннків або Залозників переходили степами, князї стояли з військом на поготові під Каневом, аби тим страхом повздержати Половцїв від грабовання караванів [55]). Тут же відбули ся з'їзди, „снеми” з половецькими ханами [56]). Крім того тут мусїла бути немаловажна пристань на Днїпрі.

Иньші пороські городи: Товарів, Дверень, Кульдеюрів, Корсунь, Богуслав, Володарів — в історії звістні дуже мало. Не знаємо, котрі з них належать до

Ярославових заходів (або ще давнійших часів), котрі пізнійші. Дуже інтересне з них імя Корсуня: не можна бути в непевности, що його названо іменем славного кримського Корсуня — Херсонеса, але чому саме, і як — не знаємо. В історії XI-XII в. сї городи виступають тільки як сторожеві замки на пограничу, але богаті останки культури XI-XIII в. з Товарова і з городища Дївич-гора коло с. Сахнївки, де з звістних нам городів міг бути Кульдеюрів, або Дверень [57]), — показують, що то були не тільки замки, але й справдешнї міста [58]). З рештою в XII в. кольонїзація переходила й за Рось, і то досить значно [59]).

Окрім замків се пограниче боронили подібні фортіфікації, як і по Стугнї. Маємо оден вал, що йде лївим берегом Роси, потім повертає на північний захід понад Раставицею, а до сеї головної лїнїї притикає кілька меньших, між Раставицею й Росею та за Росею [60]). Про час їх збудовання нїчого не знаємо; що найбільше — можна догадувати ся, що головна лїнія могла бути зроблена за Ярослава.

По за границями „Руської землї", де концентрувало ся все житє Київщини, полїтичне і культурне, можна дуже мало вказати якихось визначнїйших осад.

Старий деревський Іскоростень не згадуєть ся нїде, окрім звістної облоги Ольги; не знати, чи й був він якимсь більшим центром, при слабім розвою городського устрою й полїтичної централїзації в Деревській землї, але в усякім разї була се велика і давня осада, судячи по масї могил наоколо, і сильний замок — не дурно леґенда каже, що Ольга стояла під Іскоростнем ціле лїто. Головне замчище з кількома валами, на високім, ґранїтнім березї Уша, лежить на лївім березї, а на другім боцї є два окопи, на версту від себе. Миля від міста є висока могила, що мала давнїйше, як кажуть, взвиш 5 сажнїв — вона зветь ся могилою Ігоря [61]); натуральні, вибиті водою в граниті, ванни звуть ся „Ольгиними банями", а сусїдня тераса під навислою скалою, з дивною луною — „Святє" — уважаєть ся місцем старої церкви з Ольгиних часів; о скільки одначе давнї і народнї сї традиції — годї сказати. Більш реальних історичних памяток теперішнїй Іскоростень — бідне місточко, з 2000 мешканців, не має нїяких [62]).

З появою київських князїв в Деревах, столицею Деревської землї, що тодї

мабуть, вперше стала одноцільним політичним тілом, стає Вручий (Овруч, теп. повітове місто), на р. Норини. Се був кріпкий замок на крутій горі, з двох боків неприступний, з двох иньших обгороженний валами (тепер ледви знати їх); крім того весною і в осени місто стає неприступним через болота наоколо. Столицею він був не довго, двічи — в 2-ій пол. X і на початках XI в., і то дуже короткі моменти; з прилученнєм же Деревської землї до Київщини ми не стрічаємо тут осібних князів, хоч би і з київських підручних. Тільки Рюрик Ростиславич, відступивши Сьвятославу Київ і зіставши ся при рештї Київщини, показує якесь більше заінтересованнє до своєї Деревської волости: він з часта перебував тут і мав якісь „орудия" 63); він то, очевидно, збудував і тутешню церкву св. Василия 64): се було християнське імя Рюрика, і він поставив також і в Київі церкву св. Василия, „во имя своє" 65), бо взагалї мав велику охоту до будовання. Церква ся простояла до недавнїх часів, але вже на початках XVI в. сьвітила лише останками колишньої слави: „кажуть старі люде, записує сучасник, була колись золотоверха, але від непамятних часів огнем спалена, і зовсїм зіпсована й розбита" 66). Тепер від неї лишила ся олтарна частина та північна арка, з останками фресків (церква завалила ся 1842 р., коли почали розкопувати її фундаменти) 67).

З рештою Вручий, як і иньші деревлянські городи, не грав жадної ролї в київськім полїтичнім житю. Ще найбільше можна-б се сказати про Корческ (теп. Корець) і Мичськ (теп. Радомисль, чи властиво його передмістє — Мик-город 68), що беруть якусь участь в політичних подіях середини XII в. 69).

На полудневім Потетровю визначним городом була Котельниця на р. Гуйві; се був великий і сильний замок, „городище велми доброє, мало не такоє як житомирскоє", як казали в XVI в. 70), і значнїйша осада: в серединї і в 2-ій половинї XII в. Котельниця бувала центром княжої волости, куди входило також і київське Побоже — городи Божський, Межибоже 71). Далї випадає тут згадати ще Возвягель, або Звягель, як він звав ся пізнїйше (в XVIII віцї перехрещений на Новгород Волинський, тепер повітове місто), на середнїй Случи, — замітний він з огляду на визначну ролю під час антикнязївського руху XIII в. Се мусїла бути вже тодї значна осада, а прославила себе своєю траґічною долею: коли Данило розпочав похід для знищення громад, що

опираючи ся на Татар, виступили проти нього, Возвягель був піддав ся йому, але тільки про око, по відході його зараз знову скинув з себе сю залежність і не схотїв піддати ся висланому Данилом війську; побачивши, що з князем було лише пятьсот мужа, Возвягляне насьмівали ся з малого війська, стаючи на стїнах міста. Роздражнений тим завзятєм Данило, здобувши Возвягель на ново, спалив місто зовсїм і знищив, а людей забрав і розділив між князями — участниками походу, так що литовське військо, надійшовши за пізно в поміч Данилу, застало тільки „головнї й псів, що бігали по городищу”, як оповідає лїтописець [72]). Досить часто фіґурує також при кінцї XII і потім в XIII в., як город на київсько-волинськім пограничу, Камінець — місце його одначе не звістне докладно [73]). Про погоринські міста буде мова при Волинській землї.

Примітки

[1]) Про Вишгород окрім загальних праць про Київщину (в прим. 1) ще див. моноґрафії про Київ (як в прим. 5) — Закревского sub voce і Петрова с. 235 і далї.

[2]) De adm. 9 (Βουσεγραδε).

[3]) Перший факт того рода — що Вишгород належав Ользї, як її спеціальна волость. Потім тут, здаєть ся, чи не сидів Сьвятополк. Пізнїйше коротко сидїли тут підручні князї за Ізяслава Ярославича та Ярополка, а дуже частою ся практика стає особливо в 2-ій пол. XII в.

[4]) Іпат. с. 92.

[5]) Лавр. с. 291.

[6]) Іпат. с. 229.

[7]) Іпат. с. 375.

[8]) Іпат. с. 263.

[9]) Іпат. с. 127-8, 202-3, Сказанія о БорисѢ и ГлѢбѢ с. 21, 25, 32, 71-2, 75, 86.

[10]) Іпат. с. 332.

[11]) Про се оповідає записка Пролога, видана Нікольским в ИзвѢстіях отд. рус, языка 1903, I с. 222.

[12]) Іпат. с. 53, 229.

[13]) Сказанія с. 77.

[14]) Іпат. с. 343.

[15]) Іпат. с. 288.

[16]) Іпат. с. 53.

[17]) Іпат. с. 146.

[18]) Іпат. с. 443.

[19]) Іпат. с. 473.

[20]) Статейка Хрущова в I т. Чтеній київ. іст. тов.: БѢлгородка и найденный въ ней змѢевикь (знайдено 1877 р.).

[21]) Контаріні — у Семенова Библіотека иностр. пис. с. 20, Акты Зап. Рос. I с. 145, Целлярій с. 386 (бідгородський шлях він зве „лїсовим”).

[22]) Антонович — Археологическая карта Кіев. губ. с. 134 і далї.

[23]) „Нашимъ же ставшимъ межи валами” — Іпат. с. 158 (1093 р.).

[24]) Див. т. I с. 209.

[25]) Іпат. с. 76.

[26]) Іпат. с. 87.

[27]) Іпат. с. 365.

[28]) Іпат. с. 230.

[29]) Теперішнє Трипілє лежить уже на полудень від р. Красної.

[30]) Іпат.. с. 409.

[31]) Іпат. с. 293.

[32]) De adm. imperio 9.

[33]) Іпат. с. 160.

[34]) Іпат. с. 497.

[35]) Див. т. І с. 31-2.

[36]) Археол. лЂтопись Южной Россіи 1899 с. 49.

[37]) Археол. карта Антоновича, Хвойка. Поля погребеній, Археол. лїтопись 1901 с. 184.

[38]) Іпат. с. 241.

[39]) Про них Біляшевського Церковище возлЂ дер. Монастырекъ, і доповнення Лебеденцева в Київ. Старинї 1889 кн. І; звістка про монастир XVI в. — Архивъ Юго-зап. Россіи VII. І с. 121.

[40]) Лїтература й детайлїчний перегляд сього питання в Історії Київщини с. 27 і далї. Останнїми роками звернуло знову на себе увагу нахідками культури княжих часів велике городище Райгород, миля від Роси, на північ, над р. Гороховаткою, між с. Ольшанщею і Шаркам. Воно могло бути місцем Торчеська, чи якогось иньшого з більших пороських городів, навіть Юриєва, який ще давнїйше, виходячи з подібности імен, клав тут пок. М. Андрієвский, ЛЂтописный Юрьевъ, К. Стар. 1883, IX. Про новійші нахідки Археол. лЂтоп. Ю. Рос. 1901 с. 39 і 183.

[41]) Нпр. Іпат. с. 365.

[42]) Іпат. с. 230.

[43]) Іпат. с. 146.

[44]) Перегляд сього питання в моїй Історії Київщини с. 36-7. Здогад про городище коло Білої Церкви у Антоновича Археол. карта Кіев. губ. с. 52.

[45]) Іпат. с. 160.

[46]) Він згадуєть ся в Патерику, в оповіданню про події 2-ої пол. XI в., побіжно й припадково. Тому що взагалї згадки Патерика з попереднїх часів не дуже докладні, можливий і тут анахронїзм, хоч і не конче.

[47]) В Журналї Мін. Н. Пр. за 1904 р. кн. VI лоявила ся статейка Ляскоронского, де він пробує довести, що Родня стояла на устю не Роси, а Ірші (Рші в лїтописи), але се безпідставний здогад.

[48]) В люстрації канївського замку 1552 р. вже згадуєть ся про „городище стародавноє широко, з валы немалыми" — Архивъ ЮЗР. VII.I.92. Про находки Княжої гори див. головно статї М. Біляшевського в К. Старинї 1890, XII і 1891, I, також Археологическая лЂтопись 1899-901, під словом: Пекарі, також у Бобринского Курганы м. СмЂлы и у катальоґах музея Хойновского і В. Тарновського.

[49]) Про сю канївську церкву див. реферат Лашкарьова в його Очерках і замітку О. Левицького в К. Старинї 1903, X. Звичайно сю церкву уважають церквою св. Георгія, збудованою Всеволодом у Каневі, але на се нема нїяких доказів, а церква зветь ся тепер Успенською.

[50]) Можна-б іще припустити, що Родня була відновлена на старім місцї за Ярослава і загинула під час руїни при кінцї XI в., а в XII в. з'явивсь у сусїдстві на її місцї Канїв, або що Канїв XI в. стояв на Княжій горі, а по руїнї, в XII в. був перенесений далї на північ, — та богацтво християнських старинностей трохи трудно витолкувати як слїд осади, що простояла тут тільки яких 60 лїт, від Ярослава до 90-х рр. XI в.

[51]) Іпат. с. 227.

[52]) Іпат. с. 327, пор. 24I.

[53]) Іпат. с. 268, дор. 329.

[54]) Іпат. с. 452, 453.

[55]) Іпат. с. 361, 371.

[56]) Іпат. с. 330, 337, 454.

[57]) Що на місці городища коло с. Кончі був Товаров, видно з люстрації 1552 р. — Архив Югозап. Россіи с. 100; інвентар 1616 р. згадує, що на ґрунтах Товарова сїло село Воробіївка (ib с. 308), але се не зовсїм докладно, як бачимо; археольоґічні нахідки близше льокалїзують його місце (в свой Історії Київщини я міг тільки загально вказати на околиці м. Межирич). Що до сахнівського городища, то місцем до нього найблизше підходить зі звістних нам пороських городів Кульдеюрів (хоч я б не поручив ся, що се було постійне імя, а не часове означеннє, по імени хана, що його в тім часї держав, як город Чюрнаїв). З другого боку, тому що се було більше місто, як показують богаті нахідки, насуваєть ся Дверень, що мусїв бути одним з найлїпших городів на Поросю: як особливо привабну державу дають його Контувдїю. Цїкаво було б зібрати хороґрафічні назви з Сахнівки: може б вони рішили питаннє.

[58]) Відомости про нахідки з с. Кончі й Сахнівки див. в Археол. лѢтопись Ю. Рос. 1899 с. 94, 118, 146, 1901 с. 150, 182, 210-1. З Дївич-гори, як здогадують ся, походить дорогоцїнний скарб в кол. Ханенка, знайдений в 1900 р. (місце нахідки лишило ся в секретї), що між иньшим містить дорогоцінну діадему. Між нахідками, що дали розкопки тутешнього городища, особливо інтересний дзвін. Городище Товарова вкрите останками неолїтичної культури й передмікенської кераміки, культура княжих часів виступає як найновійша верства на нїм.

[59]) Над Днїпром в серединї XIII в. останню руську осаду бачимо на цїлий переїзд від Канїва — видко се з подорожі Пляно-Карпінї (Recueil de voyages IV 137). Хороґрафічні назви (див. прим. 14) також показують зовсїм виразно, що чорноклобуцька кольонїзація переходила значно за Рось.

[60]) Антонович — Археологическая карта с. 138.

[61]) Її розкопали в 1847 р. і знайшли зьвірячі кости — може останки тризни, та кілька стріл.

[62]) Сендульскій М. Искорость — в Волын. епархіальн. вЂдом. 1880, VII, Памятники старины въ западн. губерніяхъ в. IV, К. Старина 1882, II с. 546: Искорость — древній Коростень или Скоростень, тут сказано що назва „Ольгині бані” нарід не знає, а зве се місце просто „сижею”.

[63]) Іпат. с. 443, 450, 452, 453-4.

[64]) Місцева традиція уважає її фундатором св. Володимира.

[65]) Іпат. с. 474.

[66]) Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 12 (походженнє сеї записки вимагає розслїдження).

[67]) Сендульскій Г. Овручъ — Волынскія епарх. выд. 1876, I, Памятники старини въ зап. губ. IV і Волинь, изд. Батюшковим с. 78-9 (з рисунком).

[68]) Що Мик-город то давнїй Мичськ, видко з фальшованого привилея кн. Андрія Юриєвича „Китая” — див. Описаніе Кіево-печер. лавры Евгенія с. 170.

[69]) Див. Іпат. с. 285-7.

[70]) Архивъ Югозап. Россіи VII, I 129.

[71]) Іпат. с. 243, 257, 367).

[72]) Іпат. с. 555.

[73]) Див. мою Історію Київщини с. 43 і в сїм томі, в примітках при мапі Волини, sub voce.

ВНУТРІШНЄ ЖИТЄ КИЇВЩИНИ: ЗЕМСЬКА АРИСТОКРАТІЯ Й ЇЇ ВИЛИВИ; ПОЛЇТИКА ЗЕМЛЇ, КИЇВСЬКА УЛЮБЛЕНА ДИНАСТИЯ;

ПОЛЇТИЧНА ДЇЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДИ І ЇЇ СЛАБКІ СИЛИ; КИЇВСЬКЕ ВІЧЕ. НЕПОДЇЛЬНІСТЬ КИЇВЩИНИ; КНЯЖІ ВОЛОСТИ В КИЇВЩИНЇ. КУЛЬТУРНЕ І РЕЛЇҐІЙНЕ ЗНАЧІННЄ КИЇВА.

З внутрішнього житя Київщини піднесемо тут де що, полишаючи иньше до загального огляду.

І так на сам перед мушу піднести тут, що обставини Київщини зложили ся на виробленнє в землї заможної, впливової верхньої верстви, аристократії скажім. Ми бачили, що Київ і його околиця були огнищем давньої й дуже інтензивної торговлї, з другого боку важні торговельні шляхи, що сходили ся тут, а особливо вигідна водна комунїкація забезпечали господарству доходи з продуктів, з надвишки продукції над місцеві потреби. З сього самого виникає істнованнє тут заможних людей, капіталїстів і господарів. З утвореннєм Руської держави роля Київа як полїтичного центра мусїла притягати і з иньших земель чимало провінціональної аристократії, що бажала бути близше полїтичного осередка чи для карієри, чи для вигоди; при пізнїйших переходах князїв з провінціональних столів на київський чимало мусїло полишити ся тут, в місцевій київській аристократії, приведених ними в ролї своїх дружинників провінціональних бояр, що й осїдали тут, набували ґрунти, заводили господарство і т. и. Все се впливало на помноженнє київської аристократичної верстви, і як з одного боку причиняло ся до піднесення матеріальної і по части духової культури землї, так з другого боку зміцняло в нїй вплив сеї аристократії.

Богаті купцї й господарі вже силою економічної залежности від них поменьших господарств і промисловцїв, певних економічних клїєнтель мусїли мати вплив у суспільности. До того, як ми могли по части переконати ся вже з фактів поданих у попереднїх роздїлах, сї заможні верстви тїсно звязані були з правительством: ми бачили, що київська дружина вяжеть ся дуже тїсно, непримітно навіть зливаєть ся до купи з київським купецтвом. З другого боку ми бачимо тїсні звязки дружинної верстви з ґрунтом, з сїльським господарством; бачимо з звісток XII в., що дружинники мали маєтности, села, вели господарство; 1146 р. нпр. Кияне

грабують „села и скоты” дружини Всеволодової та Ігоревої; Ізяслав підносячи вірність своєї дружини, каже, що вона пішла за ним, вирікши ся своїх маєтностей, „своихъ селъ и своихъ жизний лишив ся” [1]). Обяснити се все можемо тільки тим, що княжа дружина, боярство в значній мірі рекрутувало ся з місцевої заможної, купецької або властительської верстви. Вступаючи в службу князеви, репрезентанти сих верств набували нову дорогу впливу — через правительство.

Взагалї сю сильну і впливову аристократію в Київщині ми звичайно все бачимо в союзї з правительством, лїпше сказати — вона сама була частиною сього князївсько-дружинного правительства, як з другого боку, завдяки свому впливу в землї мусїла в значній мірі кермувати і громадою, вічем. Сей союз земської аристократії з князем відбив ся і на княжій полїтиці, на законодавстві, як можемо судити і з Руської Правди, бо сей кодекс (головно ширша його редакція) в значній мірі має ясно виражений характер оборони економічних інтересів богатих: властителїв і капіталїстів; деякі ограничення, зроблені против сих інтересів, були мабуть викликані спеціальними народнїми рухами. А коли б ми пошукали конкретних прояв сього союза маєткової аристократії з правительством в житю, то маємо найлїпший приклад в розрухах по смерти Сьвятополка, де народня маса, користаючи з смерти князя, підіймаєть ся на бояр і Жидів, а аристократія — „болшии и нарочитыи мужи”, попавши в перестрах, як скорше хоче спровадити собі князя для оборони від мас. Отже аристократія в Київщині конкурує, не бореть ся з правительством, а підпирає його, до певної міри сама буває ним. Народня ж маса, хоч часом підіймаєть ся против неї, звичайно іде в полїтиці за її проводом: консеквентно вести свою лїнію вона ще не вміє.

В інтересах аристократії було уставити в землї трівкий лад і порядок. Подібно до иньших земель київська громада, на чолї котрої стоїть аристократія — ті „лїпші й нарочиті мужі”, змагає до того, щоб зробити з Київщини волость одної династії й тим запобігти неустанним перемінам на княжім столї. Очевидно бо, що князї, з'являючи ся лише на короткий час на київськім столї і не маючи надії передати стіл своїм дітям, не могли бути такими уважними до інтересів землї, до своєї популярности в ній, як князї дідичні. Окрім того сї князї наводили з собою провінціональну дружину і бояр, що не могло бути милим київській аристократії, бо вона сама любить правити землею і сими впливами не любить дїлити ся з зайдами. Я думаю,

що в тих руках, які підіймали ся по смерти чужих князїв — нпр. Всеволода Ольговича, Юрия, а виявляли ся в розбиванню їх бояр — людей чужих, зайд чернигівських чи суздальських, виявляли ся не тільки неохота до них: могла бути тут і рука київського боярства.

Своєю династією київська громада чи її аристократія уважала Мономаховичів, спеціально старшу лїнїю її — Мстиславову. При тім вона все волїє наступництво в простій лїнїї, волїє старших синів княжих як молодших братів, отже як найтїснїйше звужує круг династії. Ся полїтика її виступає дуже виразно почавши від другої чверти XII в.: діставши по Мстиславу й Ярополку Всеволода Ольговича, Кияне дуже незадоволені тим і боять ся, щоб Ольговичі не схотїли тут закоренити ся: „Ольговичів не хочемо”, „Ольговичів дїдичним володїннєм не хочемо бути” [2]), кажуть вони, та піддержують Мстиславового сина Ізяслава аж до його смерти проти всїх иньших претендентів. По його смерти вони не мають нїчого проти брата його Ростислава, але коли виростає і виступає на історичну арену син Ізяслава Мстислав, симпатії переходять до нього, й Кияне не мають охоти до його стриїв — як от до Володимира Мстиславича. До Ростиславичів Кияне, видно, досить індіферентні, але їх симпатії знову бачимо по сторонї Мстиславича Романа, коли він виступає в перших роках XIII в. на київську арену.

Отже при змаганню до відокремлення в замкнене полїтичне тїло, з дїдичною династією у київської громади були вироблені симпатії до лїнїї Мономаха-Романа. Що тут вплинуло — чи привабні прикмети репрезентантів сеї династії, чи сама потреба спинити ся на якійсь певній династії для уставлення трівкого ладу і відокремлення? Я думаю, що в основі лежало спільне й иньшим землям се останнє змаганнє. Що вибір народа спинив ся на Мономаху, в тім завинив Сьвятополк із своїми хибами, які здіскредитували його лїнїю, що передовсїм могла уважати себе київською κατ ἐξοχήν, з другого боку Мономах умів придбати популярність, а його потомки в простій лїнїї — піддержати її. По трох князях з Мономахової родини князюваннє Всеволода Ольговича київська громада прийняла як узурпацію і на далї обстала при Мономаховичах.

Цікаво б знати, чим саме Мономах і його потомки могли придбати собі популярність в Київщинї. На се по части дає відповідь наука Мономаха, де він виложив головні основи своєї полїтичної дїяльности. Їх можна звести

до двох точок; перша — бути уважним до голосу суспільности, дбати про популярність в ній; друга — самому пильнувати всїх галузей управи, до найдрібнїйших річей не спускати ся нї на кого, аби запобігати кривдам суспільности. Се дійсно дуже цінила суспільність, як ми бачимо зі скарг на Мономахового батька Всеволода, що він не вглядав в управу, або з жадань Киян до Ігоря Ольговича, аби він пильнував своїх урядників. Можемо вказати ще оден момент, котрим Мономаховичі могли придбати собі популярність — се їх традиційна боротьба з Половцями. Почавши від походів на початку XII в. і до кн. Романа Мономаховичі все стоять на чолї сеї боротьби і нїколи майже не уживають Половців у своїх внутрішнїх війнах, як иньші князї. Суспільність же київська на сїм пунктї була дуже дражлива, і боротьба з степом серед неї була незвичайно популярна, завдяки тим прикростям, які терпіла від Половців Київщина.

З своїми полїтичними змаганнями київська громада виступила виразно і дуже рішучо по смерти Всеволода Ольговича. Вона закликала Ізяслава Мстиславича, виразно стала по його сторонї проти Ігоря і запевнила йому побіду. Але устояти ся з Ізяславом показало ся далеко труднїйше: окрім Ольговичів з претензіями на київський стіл виступили молодші Мономаховичі (Юрий), а з ними в союзї був галицький Володимирко і Половцї. Перша комплїкація особливо не подобала ся Киянам; як вони готові були помагати Ізяславу на Ольговичів, так знову бажали, аби відносини між самими Мономаховичами були якось полагоджені, й рішучо не хотїли входити в сю боротьбу; очевидно, вона здавала ся їм занадто небезпечною. Взагалї, коли виявила ся уся тяжкість і небезпечність сеї боротьби, у київської громади пропала всяка охота до рішучого мішання. Її полїтичною девізою стає — не ризикувати і як найменьше взагалї влазити в княжу боротьбу: „коли силенъ будеши, а мы съ тобою, а нынѢ не твоє веремя”, „сила єго велика, а у тебе мало дружины — пойди прочь” [3]), сї слова Киян, адресовані тому ж Ізяславу, вповнї пояснюють нам сю полїтику не-анґажовання. Оден тільки раз, в 1151 р., коли їх вибранець Ізяслав мав о стільки значні сили й так упорядкував ся, що справа його не виглядала ризиковною, Кияне енерґічно виступили по його сторонї, ухваливши, що ціла громада має йти на війну: „нехай ідуть усї, хто може хоч палицю в руки взяти”. По нещасливім же кінцї сеї боротьби за київський стіл — зруйнованню Київа 1169 р., київська громада показує ще меньше ініціативи, ще меньше активно виступає.

Така мала інтензивність полїтичної діяльности київської громади, могла мати ріжні причини. З одного боку — показало ся, що завдяки полїтичній традиції Київа відокремленнє Київської землї йде далеко труднїйше нїж усякої иньшої, що боротьба ся далеко більш скомплїкована. По друге — для Київа як для торговельного міста, взагалї для київської аристократії всяка війна була особливо тяжка, бо била по кешенї, й тому громада передовсїм бажала спокою, за всяку цїну. По третє — таки й сили сеї громади були не великі. Вона розпоряджала силами самої тільки Полянської землї, дуже невеликої, — силами Київа і його пригородів; київські ж „волости" аннекси, не залежали від київської громади, від київського віча, а безпосередно від князя тільки. Деревська земля як з одного боку не показувала нїяких змагань до самостійного полїтичного житя, так з другого боку показує повний індіферентизм до полїтичних змагань київської громади і не бере нїякої участи в її житю. Оден однїський раз маємо тут нїби прояв участи, але й то непевний: коли 1151 р. Ізяслав Мстиславич, на заклик Київської землї, йшов відбирати Київ від Юрия, бачили ми по дорозї стрічі в Дорогобужу, Корчеську, Мичську; люде виходили часом з церковною процесією, часом просто в депутації, заявляли свою радість з причини приходу Ізяслава й називали його своїм князем [4]). Подібним способом і київські громади заявляли свою участь в полїтичних справах. Але сї депутації з міст погоринських і деревлянських з'являли ся тодї тільки, як Ізяслав із своїм значним військом приступав під певний город, хто зна — чи не робило ся се просто для охорони города від можливих прикростей [5]).

Полуднева Київщина була в значній мірі залюднена Чорними Клобуками, що теж не входили в круг впливу київського віча: се була чужа домішка, що не чула обовязку, як київські пригороди, тримати ся ухвал свого „города". В серединї XII в. Чорні Клобуки, що правда, тримають ся разом з Киянами, хоч і фіґурують осібно: „Руська земля і Чорні Клобуки", як говорить про них лїтопись. Але в другій половинї столїтя вони більше пильнують уже своїх інтересів, часом тримають ся нещиро („льстять"), часом тримають ся зовсїм противних князїв, і тим розуміеть ся тільки ослаблюють силу київської громади. Так нпр. за часів боротьби Мстислава Ізяславича за Київ, тимчасом як Кияне тримали ся його, Чорні Клобуки „льстили", а деякі з поміж їх попробували піддержати проти нього Володимира Мстиславича [6]). Трохи пізнїйше знову бачимо, що частина Чорних

Клобуків тримаєть ся Мстислава, але не щиро, частина ж стає по стороні Ростиславичів [7]); в рішучу хвилю — київського погрому 1169 р. Чорні Клобуки теж „льстяху подъ Мстиславомъ” [8]).

Що навіть і з поміж пригородів у Вишгородців бачимо натяки на певну емуляцію з Київом, або принаймні брак тіснійшої солідарности, я вже казав.

Не здужаючи виробити для себе свою династию і навіть не відважаючись дуже анґажуватись нею, київська громада мала ще меньше енерґії й відваги взяти управу землї в свої руки. Коли вона не могла мати князя, якого бажала, вона воліла мати якого небудь нїж нїякого. Не знати, що при тім тут впливало — потреба оборони, чи страх внутрішнїх розрухів. „Тяжко бяше Кияномъ, не осталъ бо ся бяше у нихъ ни одинъ князь у КиєвѢ” каже лїтопись [9]), пояснюючи, чому Кияне в 1154 р. закликали до себе непопулярного Ізяслава Давидовича; вона додає, що при тім Кияне бояли ся Половців, але в усякім разї сей епізод найлїпше показує повну безрадність громади що до самоуправи. Можна подібних ілюстрацій знайти й більше — згадаймо хоч би, як київська громада стратила духа, втративши Всеслава під час повстання 1069 р.

Не бувши спроможною до самоуправи, громада не спромагалась і на якісь, по теперішньому кажучи, конституційні змагання. Ми не маємо слїдів змагань забезпечити для громади і віча певну участь в управі, певний вплив на адмінїстрацію, навіть змагань до зреформовання самої князївсько-дружинної управи. Полишаючи на боцї спеціальні жадання, що виникали з моментальної полїтичної ситуації (як нпр. жаданнє, щоб Ростислав зіставив Вячеслава при номінальнім князївстві), віче не спромогало ся на конкретнїйші бажання над те, що воно поставило Ігорю 1146 р.: аби він сам пильнував своїх аґентів і давав управу. Мати князя, щоб „бажав усім серцем добра для Руської землї” [10]) — се була альфа і омеґа полїтичних змагань київської громади. Знайти такого князя — се була панацея на всї біди: зложити все на такого князя, до котрого маєш довірє, і на тім заспокоїти ся — се був ідеал тодїшньої суспільности, від котрої, як бачимо, не далеко втїкла наша теперішня. Правда, сьому ідеалу слабо відповідала дійсність; навіть популярні князї, як Ізяслав, використували сю популярність в інтересах своєї еґоістичної полїтики; иньші князї ще

меньше оглядали ся на потреби й вимоги суспільности. Але на якусь орґанїзаційну роботу супроти сього суспільність не спромагала ся й мовчки корилась немилому князю, поки не наставала нагода „учинити лесть над ним”. Безперечно, неможливість сповнити елєментарне тодїшнє бажаннє — здобути улюблену династию, мусїло також не мало причинити ся до тої знеохоти людности до князївсько-дружинного устрою, яку мусимо особливо прийняти для Київщини, як основу тих змагань до безкняжої, бездружинної автономії, які бачимо тут у XIII в., хоч при тім не треба забувати, що вище описані полїтичні змагання ми мусимо головно класти на рахунок земської великоміської аристократії, тим часом як той автономічний рух бачимо головно по дрібнїйших провінціональних громадах.

При тих всїх застереженнях, що по части характеризують собою полїтичну діяльність громади на Українї взагалї, Київщина одначе що до розвитку полїтичної діяльности віча займає все таки перше місце на Українї. Почавши від першої революцїї — 1068 р. київське віче стає важним чинником полїтичного житя землї і бодай часами, в вигіднїйших обставинах, воно скидає князїв і вибирає нових або своїми запросинами акцептує їх кандидатури, укладає з ними умову — „ряд”, контролює їх полїтику, рішає справу війни, властиво справу участи громади в княжім походї, — і сї компетенції віча в значній мірі признавали ся князями. Важною хибою сеї вічевої діяльности була тільки її припадковість, залежність від обставин, через котру вона все зіставала ся явищем нїби надзвичайним.

Виїмкова полїтична роля Київа, що не дала Київщинї відокремити ся в замкнене полїтичне тїло, мала ще иньший наслїдок: вона не дала Київщинї розбити ся на систему дрібнїйших князївств, як то було в переважній більшости земель Руської держави. Що правда, в Київщинї, як то ми бачили, роздавали ся волости ріжним князям досить часто, особливо від середини XII в. почавши, але ся практика мала тут свої відміни. Мотиви надавання були дуже ріжнородні. Часом се були близькі свояки — брати або сини київського князя, що хотїв їх мати поблизу чи то для помочи, чи то для забезпечення їм спадщини київського стола. Часом се були волости для ріжних молодших свояків, що не мали зовсїм волости або втратили її в иньшій землї, й київський князь, як патріарх династиї, почував обовязок заопікувати ся ними. Часом сї волости мали задоволити або нагородити

тих, що помогли здобути київському князю його стіл, або мали на нього теж якісь права і претензії, так що приходило до компромісового поділу Київщинн. Тої головної причини, що приводила до роздроблення иньших земель — розмноження місцевої княжої династиї та поділу її на лінії та галузи, в Київщині не могло бути, бо тут не витворило ся місцевої династиї.

При частих змінах князів на київськім столї та при частих перемінах у відносинах тих підручних князів Київщини, вічно міняли ся й київські волости: викроювала ся волость для певного князя, повставало мале князївство; забирав ся він по якімсь часї, се князївство тратило свою окремішність; з'являв ся новий князь, якого треба було „надїлити”, — для нього викроювали волость зовсїм де инде. Постійних якихось волостей, що все бували б в ролї осібних князївств, можна сказати, не було. Тільки Погорина, ся київська причіпка, особливо часто служила волостию для ріжних київських підручників, і се вплинуло на те, що вона відокремила ся вкінцї від Київщини й прилучила ся до Волини. Зрештою, розложивши княжі волости в Київщині в тім порядку, як часто котра була княжою волостию, ми дістанемо такий ряд : Погорина, Вишгород, Білгород, Торчеськ, Треполь, Канїв, Котельниця (з Божськом, Межибожем і ще двома містами), Овруч, Корсунь, Богуслав, Бужськ, Мозир, Корчеськ, Котельниця (сама одна), Михайлів, Полоний [11]). Більша половина в сїм рядї, почавши від Овруча — бували тільки по одному разу осібною волостию, і се власне може показати, як не було якоїсь постійности в істнованню тих волостей. Тому, розумієть ся, вони й не могли відокремити ся.

Більшість сих волостей, як ми бачимо, лежать на території Полянської землї. Се пояснюєть ся двома причинами: роздаючи волости підручним князям, аби мати їх до помочи, київські князї зовсїм природно, садовили їх у найблизшій околиці Київа. З другого боку князї, особливо ті, що мали якісь надії на київський стіл, уважали то за певну точку гонору — мати „часть в Руській землї”. Се теж було одною з причин неподїльности Київщини, бо полянській території трудно було подїлити ся вже з огляду на її тїсні границї, за її ж границями княжі волости в Київщинї (з виїмкою Погорини) викроювали ся дуже рідко.

Більш або меньш тїсні звязки з Київом сих волостей в часи істнования в них осібних князів залежали від тих мотивів, котрі приводили до їх утворення. Коли се нпр. була волость призначена київським князем

свойому сину або иньшому підручнику, покликаному до помочи, то, розумієть ся, тїсні звязки сеї волости з Київом майже не ослабляли ся. Подібно було, коли київський князь давав якомусь сарацї бездомному князю якусь волостку на якийсь час. Инакше було, коли дїлено Київщину між кількома претендентами; але й тодї сьвідомість неподїльности Київської землї впливала на певну солїдарність, бодай часом. Так ми бачили, що Сьвятослав Всеволодович і Рюрик, подїливши Київщину, почували ся до обовязку пильнувати спільними силами „Руської землї", без ріжницї, чия то мала бути пайка — Сьвятослава чи Рюрика. Рюрик запитав раз Сьвятослава, як він гадає, чи йти походом сеї зими на Половцїв, чи тільки стерегти землю, і Сьвятослав висловив ся проти походу; тодї Рюрик сказав, що він би в такім разї пішов на Литву, „але Сьвятослав з незадоволеннєм відповів: брате й свате, як ти підеш з своєї отчини в своїх справах, а я знову піду за Днїпро в своїх справах, то хтож з нас лишить ся в Руській землї?" і тим перебив дорогу Рюрику [12])

Історичні обставини зробили з Київа не тільки полїтичний, але й духовний, культурний центр давньої Руси. Початки такого значіння виходять за границї докладнїйших історичних відомостей. Ми можемо нпр. догадуватись, що в сфері матеріальної культури Київ міг уже й скорше нїж в X в. стати важним, або навіть головним огнищем для східньої Европи, судячи по звісткам про торговельні й культурні зносини його з тодїшнїми сьвітовими огнищами сієї культури. Але наші відомости й археольоґічні матеріали не йдуть назад далї кінця X в., а головний розцьвіт київської культури, судячи по тому що ми маємо, ми повинні покласти на XI-XII в. Се той час, коли в давнїй Руси переважає вже рішучо вплив византійської культури й головно під її впливом, хоч і не виключно, розвиваєть ся руська культура й штука.

Вже зваживши те саме, що Київ був найславнїйшою столицею, куди в XI-XII в. лїзли князї з ріжних династий, щоб на „золотім столї київськім" коронувати свою полїтичну карієру, далї — що се був центр релїґійного житя, найбогатша збірка церков і монастирів, осїдок найпишнїйшої аристократії й плютократії, — ми моглиб зміркувати, що тут мусїла найбільше розвинути ся штука й артистичний промисл. І се потверджуєть ся й письменними звістками, а ще більше — археольоґічними памятками. На полї церковного будівництва (сьвітське стояло зовсїм на другім плянї) иньші землї не тільки що рівняти ся, але й наближати ся не могли до Київа,

що до ґрандіозности, численности й богацтва його архитектурних памяток. Далї — коли порівняти всї ті останки старої штуки XI-XII в., привозної й місцевої, знайдені в Київі — з одного боку, і знайдені по всіх иньших землях Руської держави — з другого, то бачимо, що сума всїх останнїх не дорівняє київським ріжнородністю та богацтвом. Очевидно — тут було головне огнище, головний торг, найбільший попит на сей артистичний промисл, і його набільший, живий музей.

Кінець XII в. і навіть друга його половина була в тім переломом. Я вкажу на дрібний нїби, але дуже характеристичний симптом. До середини XII в. кождий важнїйший князь бажає полишити в Київі якусь памятку по собі, по своїм князюванню. Кождий київський князь ставить свій патрональний монастир — по свому християнському імени. Меншї князї ставлять часом церкви, або роблять значнїйші жертви до вже готових церков. Останнїй з київських князїв, хто поставив у Київі свій патрональний монастир, був Всеволод Ольгович; по нїм поставили ще Сьвятослав і Рюрик церкви на княжих дворах. В XIII в. князї вже не стараують ся лишати по собі памятку в Київі, противно — вони розтягають з Київа та Київщини зібране там добро. Вістуном сього був Андрій Юриєвич, що викрав чи забрав славний образ з Вишгорода до Володимира. Король Данило будуючи катедру в Холмі, позабирав образи з Київа, з фамілїйного монастиря св. Федора, і з Овруча, дзвони теж „принесе ис Києва” [13]). Не казати вже хиба про грабованнє київських церков і домів під час погрому 1169 р. і пізнїйших.

З росповсюдненнєм христіянства Київ став релїґійним центром Руси і центром церковної управи. Цїлий час до середини XIII в. він був осїдком зверхника руської церкви — митрополита; тут поставляли ся епископи для всїх земель Руської держави і в дуже значній, навіть в переважній масї вони брали ся з Київа ж. Так еп. Симон на початку XIII в. числив таких епископів, що вийшли з самого лише київського Печерського монастиря, на 50 мужа. Особливим центром був Київ для монашества: число монастирів, яке ми знаємо в Київі, далеко перевисшає суму всїх иньших, які ми знаємо по иньших землях XI-XII в. Розумієть ся, тут мусимо числити ся з припадковістю наших відомостей, але що Київ був головним огнищем монашества, його митрополїєю, се не підлягає сумнїву. При аскетичнім характері тодїшнього християнства і особливім поважанню чернецтва се й надало Київу значіннє „руського Єрусалима”, яке він задержав і доси. Спеціально Печерський монастир, що вже в XI в. уважав себе взірцем і

митрополією всїх иньших руських монастирів [14]), служив тою всеруською сьвятощею, що оповивала своєю авреолєю й цїлий Київ. Не тільки звичайні люде, але й особи з ріжних княжих династій приїздили в Київ, щоб постригтись або просто дожити тут віку в сусїдстві сьвятинь — як Сьвятослав Давидович, як жінка Глїба минського, як сестра суздальського Всеволода Ольга і т. и. [15]).

Таке ж виїмкове становище займав Київ і в старій книжности. Переважна більшість письменників XI-XII в. так чи инакше звязані з Київом. З анонїмної лїтератури, перехованї в нинїшнїх копіях, в північних землях, безперечно, є теж велика маса матеріялу звязаного так чи инакше з Київом [16]).

Нарештї ще в однїй сфері староруського житя Київ відограв важну, виїмкову, хоч і не так примітну ролю — в сформованню старого руського права. Не може бути сумнїву, що як раз звичайове право Київщини і передовсїм київської громади, як громади „города”, міродайного для його пригородів і провінций, та рішення київських князїв і сусїдів лягли основою староруської кодіфікациї права, що мала значіннє потім для цїлої системи земель Руської держави, а пізнїйше послужила основою кодифікацій в. кн. Литовського і Московської держави.

Примітки

[1]) Іпат. с. 233, 284.

[2]) Іпат. с. 230.

[3]) Іпат. с. 279.

[4]) Іпат. с. 285-6.

[5]) На таку гадку наводить особливо дорогобузька депутация: її, видно, інтересувало) головно, аби місто не було пограблене військом Ізяслава, і

так розумів се, очевидно, й сам Ізяслав (див. вище с. 167).

6) Іпат. с. 365, 367.

7) Іпат. с. 375.

8) Іпат. с. 273.

9) Іпат.с. 327.

10) Іпат. с. 368 — про Мстислава Ізяславича.

11) Реєстр князів на сих волостях (не вповнї докладний) див. в катальоґах Поґодіна, в його ИвслЂдованіях т. VI.

12) Іпат. с. 455.

13) Іпат. с. 559.

14) Іпат. с. 113.

15) Іпат. 338, 422.

16) Новійша проба статистики київських рукописей, які заховали ся до тепер — у Волкова Статистическія свЂдЂнія о сохранившихся древне-русскихъ книгахъ (Памятники древней письменности CXXII) с. 30-1.

ТУРОВО-ПИНСЬКА ЗЕМЛЯ: ЕТНОҐРАФІЧНИЙ ПІДКЛАД, ТЕРИТОРІЯ І ГРАНИЦЇ; ГОЛОВНІЙШІ ГОРОДИ: ТУРОВ І ПИНСЬК; ПОЛЇТИЧНЕ ЖИТЄ ЗЕМЛЇ; ЗМАГАННЄ ЗЕМЛЇ ДО ВІДОКРЕМЛЕННЯ; ТУРОВСЬКА ДИНАСТИЯ; СТАНОВИЩЕ ТУРОВО-ПИНСЬКИХ КНЯЗЇВ В XIII В.

В додатку до сього розділу я скажу де що про Турово-пинську землю — небогато, бо відомости наші про сю землю взагалі незвичайно скупі і часто поплутані, а до того й інтерес вона для нас має тільки другорядний, бо її етноґрафічна приналежність до українсько-руської ґрупи племен в ті часи непевна, а до теперішньої українсько-руської території вона належить тільки своїм західнім краєм. Бувши довший: час „київською волостию" [1]) вона достойно і праведно може бути обговорена тут — в додатку до Київщини [2]).

Етноґрафічним підкладом сеї землї — князївства ми мусимо уважати Дреговичів. Київська лїтопись не раз просто так і називає турово-пинську територію: „Дреговичі" [3]). Але справа з дреговицькою територією стоїть дуже не ясно [4]), і в теперішнім станї науки сеї неясности не можна й усунути. Лїтопись каже, що Дреговичі сидїли між Припетю й Зах. Двиною [5]); але басейн р. Березини належав до Полоцького князївства (потім відокремляєть ся він в осібне князївство Минське), і приналежність його до Дреговичів часто оспорюєть ся, а політичні центри Турово-пинської землї — Туров і Пинськ лежать на правім уже боцї Припети, так що лїтописного означення що до припетської границї уже ніяк не можна прийняти за докладне [6]). Тож приходить ся зовсїм відложити на бік справу етноґрафічного підкладу, що могла б нам вияснити початкову чи ідеальну територію Турово-пинського князївства, її ґенезу, — а просто зайняти ся його політичними границями.

З сими стоїть річ нїби трохи лїпше, але й тут богато неясного. Треба памятати, що Турово-пинське князївство, положене в сфері впливу і в сусїдстві двох сильнїйших політичних центрів — Київа і Володимира, легко могло поносити, і певно поносило ріжні територіальні страти, хоч ми переважно й не можемо докладно їх сконстатувати, а тим меньше — вимірити.

В наших лїтописях з X-XIII в. вичисляють ся такі міста виразно як приналежні до „Дреговичів", себто Турово-пинського князївства: Туров, Пинськ, Случеськ, Клечеськ [7]). Крім того в серединї XII в. до Турово-пинського князївства, видно, зачисляв ся ще й Черторийськ, на Стири [8]), але пізнїйше він належав уже до волинських земель: в першій чверти XIII

в. ним володів луцький князь Мстислав Німий, а коли по його смерти взяли Черторийськ пинські князї, Данило і його тесть Мстислав Удатний уважали се узурпацією („не подобаеть Пиняномъ держати Черторыйска, яко не могу имъ терпѢти”). Данило відібрав його від Пинян, і він зістав ся й на далї в Луцькій волости [9]). Коли відійшов він від Турово-пинської землї не знати.

Нема непевности, що Городно (містечко в Пинськім повітї між Стирем і Случею) теж належало до Турово-пинського князївства; ґеоґрафічне положеннє виразно на се вказує. Але ми починаємо про нього чути тільки тодї, коли воно вже становить осібну княжу волость — так званого Всеволодка городенського, в 20-х рр. XII в. [10]). Він був сином Давида Ігоревича, що володів останнїми часами перед смертю Погориною; правдоподібно в заміну за Погорину Сьвятополк а може й Мономах, що теж володів Турово-пинською землею, дав його сину кусник сеї останної — Городенську волость. Окрім Городна ся волость обіймала ще Дубровицю і правдоподібно — Степань на Горини [11]), отже — землї по нижнїй Горини, тим часом як властива т. зв. Погорина, себто землї на верхнїй Горини, належали тодї до Київщини; потім до Волини. Чи вся Городенська волость була сформована з Турово-пинських земель? В тім нема нїчого неможливого, коли пригадаємо, що сусїднїй Черторийськ належав по всякій імовірности до Турово-пинських земель, а він лежить майже однаково далеко від Припети як і Степань. В усякім разї в другій половинї XII в. Городенська волость злучила ся з Турово-пинською: старші лінїї городенської династиї скінчили ся на синах Всеволодка [12]), їх землї, очевидно, перейшли до Всеволодкового зятя Юрия Ярославича, туровського князя [13]), наслїдком сього посвоячення; вже 1184 р. в Дубровиці бачимо Юриєвого сина Глїба [14]). Молодші лінїї могли заціліти (пізнїйше ми стрічаємо виводи деяких княжих фамілїй від сеї династиї), але про них ми нїчого не знаємо.

На західнїй границї Пинського князївства лїтописи згадують місто Небль (теп. Нобель, близько Припети) [15]), але не дають виразних вказівок, куди воно належало. Остатня звістка яку вони дають, скорше б натякала на приналежність його до Пинська, і се стає дуже правдоподібним, коли зважимо, що пізнїйше Небль дійсно входив у склад Пинського князївства [16]). Але се місто мусїло бути пограничним, бо дальші осади на верхнїй

Припети (Льбязь, Ветли, Ратно), як вказують акти XIV в., належали до Володимирського князївства, і дуже можливо, що так воно було й давнійше.

Якийсь час — коло 60 літ, належала до Турово-пинського князївства Берестейська земля, і разом з Турово-пинською була прилучена до Київа. Стало ся се правдоподібно за Всеволода [17]), а відлучила ся Берестейщина назад в середині XII в. [18]). Границею Пинщини і Берестейської землї був вододіл р. Пини і Буга: землї в районї правих притоків Буга належали вже до Берестя, себ то до Волини (як Кобрин, Каменець на Лоснї), а землї пізнійшого Пинського князївства (XV-XVI в.) скінчили ся як раз областию Пини та середньої Ясольди, і се можна прийняти й для попереднїх часів. На півночи крайнї городи турово-пинські були Клецьк, Копиль і Слуцьк.

До котрої землї належала т. зв. Чорна Русь — волости в районї полудневих притоків Нїмана — Новгородок, Несвиж, Слоним, Волковийсь, і верхньої Ясольди (Здитов), доки їх не забрали литовські князї, се досї не вияснено. Етноґрафічний підклад теперішньої кольонїзації показує, що сї землї стояли в кольонїзацийнім звязку не з берестейським Побужем, а з дреговицькими — білоруськими землями; се потверджує й повний індіферентизм галицьких князїв XIII в. до сих земель. Звичайно думають, що сї волости належали до полоцьких, чи то минських, як і волости басейну Березини [19]), і се вповнї можливо, хоч і бракує нам яких небудь близших вказівок на се, окрім хиба argumentum a silentio: що як би то були турово-пинські землї, то може б ми про них що чули в XI-XII в., коли Турово-пинська земля належала до Київа.

Також гіпотетично лише можемо ми провести турово-пинську границю і по вододілї Птичи й Свислочи, бо в басейнї Свислочи бачимо полоцькі волости — Минську й Ізяславську. Клин між Припетю й Днїпром, по відокремленню Турово-пинської землї, як ми бачили вже, належав до Київщини (Брягинська волость), як і волость Мозирська. Чи належали вони коли до Турова не знати.

Таким чином Турово-пинське князївство XII-XIII в. займало землї середньої Припети. На півночи воно було ограничене вододїлами Зах. Буга, Нїмана і Березини; на полудень вганяло ся в області Горини і Стира. Се клясичне „Полїсє” — край лїсів і багнистих трясовин; тільки західня частина, між Пиною і Ясольдою трохи вища, сухійша і густійше

залюднена, решта вкрита й тепер великими лїсами, неперехідними багнами й дуже слабо залюднена. Одначе в часи Руської держави й пізнїйше — в XIV-XVI в. такими лїсовими та багнистими краями не помітували, як тепер, вони бо мали дуже цїнну в ті часи прикмету — безпечність; сї лїси й „дреговини" забезпечали їх від всяких ворожих спустошень далеко лїпше як вали й замки. Та й господарка тодї була инакша — ловецтво, бортництво, пізнїйше лїсові промисли давали тодї лїпші доходи як рільництво, і тим пояснюєть ся, що поліські селяне XV-XVI в. платили податки не низші, а навіть часом і вищі від тих, що жили на найлїпших ґрунтах. За те торговля, культурні зносини, комунїкація на подібнім теренї мала великі перешкоди, і на полї культури ми не можемо тут анї богато вимагати анї богато припускати.

Головні центри місцевого житя ми вже знаємо — се Туров, Пинськ, Клецьк, Слуцьк, Городно, Дубровиця, Степань, Чорторийськ. Коли долучити сюди згаданий Небль та Копиль, то заразом ми маємо вже всї осади, згадані в наших лїтописях.

Туров мусїв бути споконвічним полїтичним центром, коли не всеї територїї пізнїйшого Турово-пинського князївства, то бодай його східньої частини. На се вказує леґенда, переказана в Повісти временних лїт, про князя Тура, що він прийшов з-за моря, поставив Туров, „отъ негоже и Туровци прозвашася", і тут княжив [20]). Ся леґенда, розумієть ся — тільки етимольоґічний міт: від імени міста зложено переказ про його фундатора — епонїма, але вона вказує на те, що в Турові памятали князїв перед Сьвятополком, старшим Володимировим сином. За Володимира Туров був столицею всього Турово-пинського князївства, полїтичним центром, і зістає ним до кінця XII в. До сього прилучаєть ся й церковне значіннє його як катедри: туровські епископи відомі нам від першої пол. XII в. [21]), але катедра могла бути заснована далеко скорше [22]). З місцевої повісти про Мартина мнїха, списанї десь в другій половинї XII в., довідуємось про істнованнє тодї в Турові й „епіскопля монастиря" Бориса і Глїба, за мурами, на болоню, де мало стати ся чудо над тим Мартином, описане в повісти. Правдоподібно, сей монастир був епископською резиденцією, а засновано його, мабуть, за часів Ярослава, що міг мати на метї тут, у столиці Сьвятополка запечатати память сього „окаянного князя" згадкою про убитих ним братів; се було б найбільше правдоподібне обясненнє. У всякім

разї се не була памятка пізнїйшої династиї Сьвятополковичів, і взагалї, видко, вони не спромогли ся на якусь визначнїйшу церковну фундацію, бо туровських князїв з другої подовини XII в. ховано в київськім монастирі св. Михаіла (Золотоверхім) — фундації їх предка Сьвятополка [23]).

Згадка лїтописи про еп. Акима звертає на себе увагу незвичайною його ролею і долею. Коли Вячеслав, тодї князь туровський, надїючи ся на свій ряд з Ізяславом, почав розпоряджати ся княжими волостями, гнїв Ізяслава впав не тільки на Вячеслава і його бояр, а й на еп. Акима: він відібрав Туров від Вячеслава, його посадників казав поковати, а еп. Акима арештувати й привести до Київа. Очевидно, Аким уважав ся впливовим дорадником, а може й ініціатором тих Вячеславових розпоряджень [24]). В другій пол. XII в. прославив ся на туровській катедрі еп. Кирил, найславнїйша особа, яку взагалї дала давній руській історії Турово-пинська земля. Оповіданнє прологів (звістне вправдї в пізнїйших тільки копіях, XVI-XVII в.) каже, що він був і родом з Турова, син богатих батьків (не знати, тільки, чи се звичайна шабльонова подробиця таких житий), потім постриг ся й затворив ся „в столпі”. Його численні твори показують в нїм чоловіка дуже осьвіченого на тодїшні часи, обзнайомленого з риторичною технїкою, так що коли він бодай початки сеї осьвіти дістав у Турові, то се може дати несогірше сьвідоцтво тутешнїй книжности.

Другим центром землї і суперником Турова був Пинськ. В сказанію про Бориса і Глїба (т. зв. Якова) ще Сьвятополк (Старий) має столицю в Пинську [25]). В лїтописи в XI в. столицею виступає Туров, але й тут при кінцї XI в. [26]) Пинськ згадуєть ся як важний, другий, во Турові тутешнїй центр. При кінцї XII в. (в 1190-х рр.) бачимо, що родина старого туровського князя Юрия — його жінка й молодші сини живуть у Пинську [27]), хоч ще в звістках Турову дає ся перше місце перед Пинськом [28]). В XIII в. вже за пинськими князями дуже часто й не чуємо зовсїм туровських, очевидно — Пинськ узяв гору над Туровом, хоч Туров і далї мусїв лишити ся княжим столом: „пинські і туровські князї” згадують ся в Волинській лїтописи в подїях 1270-х рр. [29]). Катедра зістала ся й на далї в Турові.

Подібно як з Туровом, було і з Городном. Ми бачили, що воно під 20-х рр. XII в. стає столицею осібного князївства — Городенського [30]). Але при

кінці XII в. столицею на місце Городна стає, видко, Дубровиця, бо про городенських князїв від тодї не чуємо, а на їх місце виступають дубровицькі. Якихось близших подробиць про сї міста не маємо. Серед подій 1184 р. в київській лїтописи записано, що Городен погорів весь: запалила його блискавиця; згоріла й камяна церква [31]). Але про котрий тут Городен іде мова, на певно не можна сказати; скорше одначе про припетський, згадуваний до тепер в сїй лїтописи, бо німанський починає згадуватись тільки в Галицькій лїтописи від середини XIII в.

З иньших міст Клечеськ був княжим столом у 20-х рр. XII в. [32]); пізнїйше клецьких князїв не згадують наші джерела, але в XIII в. вони, по всякій імовірности, були теж між тими численними „пинськими князями”, і традиція Клецького князївства XV в., правдоподібно, не переривалась в XII-XIV в. Слуцьк тільки раз згадуєть ся в ролї осібної волости, і то припадком: в 1161 р. його захопив і засїв тут Володимир Мстиславич, але його примусили забратись [33]); більше князїв не згадуєть ся в сїм центрі пізнїйшого Слуцького князївства.

Полїтичного житя Турово-пинської землї ми дотикали ся не раз, але тепер зберемо разом небогаті звістки про нього.

Про полїтичне житє Дреговичів до того моменту, коли тут, у Турові, посадив Володимир свого сина Сьвятополка, лїтопись не каже нїчого, окрім тієї леґенди про кн. Тура. При всїй леґендарности, як я вже згадав, вона вказує одначе на память про туровських князїв перед Сьвятополком. Про відносини до Дреговичів київських князїв перед сим посадженнєм Сьвятополка не чуємо нїчого; в своїм місци я подав арґументи на те, що Дреговичі мусїли стояти в залежности від Київа ще на початках X в. [34]) Посадженнє в Турові одного з старших Володимирових синів показує, що тодї ся волость цїнила ся досить високо. Правда, лїтописна повість про Володимира каже, що він не любив Сьвятополка, „бо той був від двох батьків, від Ярополка і від Володимира” [35]), але ся звістка не дуже певна (мабуть ретроспективна), а визначне значіннє Турово-пинського стола потверджуєть ся тим, що й Ярослав віддав його одному з старших синів — Ізяславу, так що Туров в ряді столів Ярославичів стоїть на другім місцї, навіть вище Волини.

Таке його визначне значіннє кінчить ся одначе з смертию Ярослава. Протягом дальших ста літ, як ми бачили [36]), він уважаєть ся придатком до Київа, „київською волостию”; хоч нпр. при поділї Мономахових земель Туров по старій традиції дістає все таки оден із старших синів Мономаха (одначе заразом і найнездарнійший) — Вячеслав, але роля Турова не має в собі вже нічого визначного. Сю землю уживали київські князї для заспокоєння ріжних претензій: так звідси викроєно — за Сьвятополка або Мономаха — Городенське і Клецьке князївство; Всеволод Ольгович дав по дві дреговицькі волости своїм своякам, щоб заспокоїти їх претензії на чернигівські землї. Тільки по смерти Юрия кінчить ся роля київської прищіпки для Турово-пинської землї: тут засїв тодї внук Сьвятополка Юрий Ярославич, не знати — чи з власної ініціативи, чи закликаний самими громадянами. Де він був перед тим, нічого не знаємо, але судячи по тому, що перед тим бачимо иньшого Ярославича — Вячеслава в Клечську, можемо догадуватись, що й Ярослав сидів коли не в Клечську таки ж (бо Клечськ якийсь час, в сорокових роках, бачимо в иньших руках — у чернигівських князїв), то в котрійсь иньшій дреговицькій волости. Як би там не було, видко тільки, що Дреговичі від сього часу уважали сираву Юрия своєю справою й узяли ся з цїлою енергією оборонити її.

Очевидно, Дреговичам роля київської волости дуже не подобала ся й вони бажали конче відокремити ся в осібне полїтичне тїло. Се їм удало ся, завдяки їх енергії, бо показали її далеко більш нїж нпр. Кияне в оборонї Мстиславичів. Двічи (1158 і 1160 р.) споряджали князї колективні походи на Юрия, але люде не піддали ся; особливо тяжко приходило ся їм першим разом, коли похід був особливо значний: Чорні Клобуки попустошили цїлу лїнію Припети, а мабуть і дальші, північні землї; тяжка облога Турова тривала більш двох місяців, але Туровцї все били ся кріпко, виходячи з міста й задаючи тяжкі утрати противному війську [37]). Сим виграли нову справу: вже 1161 р. київський князь Ростислав увійшов у дипльоматичні зносини з Юрием Ярославичем, і його нове становище в полїтичній системі східньої Европи було тим санкціоноване [38]).

Але визначної ролї Турово-пинське князївство й після того не добило ся, зістало ся між другорядними.

Юрий насамперед пильнував забезпечити своє становище і всякої

визначнійшої ініціативи в політиці оминав, та тримав ся сильних сусїдів — Ростислава і волинських Ізяславичів. Потім наступило роздробленнє Турово-пинського князївства, а з тим ще більше ослабленнє. По Юрию лишило ся кілька синів, що поділили батьківщину: оден (правдоподібно — старший) Сьвятополк сїв у Турові [39]), другий — Ярослав у Пинську [40]), третїй — Глїб в Дубровиці [41]). Хоч брати жили між собою (судячи по браку відомостей про якісь усобиці) досить згідно, але сей поділ князївства, розумієть ся, не міг не ослабити значіння Турово-пинської землї. Юриєвичі тїсно тримають ся Ростиславичів, з котрими посвоячили ся (Рюрик Ростиславич був оженений з їх сестрою), та грають ролю їх підручників. Особливо тїсні й приязні відносини були між ними й їх шваґром Рюриком, в девятдесятих роках XII в.: він зчаста перебував у них, дуже їх любив [42]) і брав участь в їх боротьбі з Литвою.

По смерти Сьвятополка, що вмер 1190 р., в Турові сидїв кілька лїт його брат Глїб, до своєї смерти. Хто сидїв по нїм — не знаємо, мабуть чи не Ярополк, а на початку XIII в. чуємо і в Турові і Пинську Сьвятополковичів [43]) — очевидно, синів Сьвятополка Юриєвича. З них знаємо Володимира пинського [44]), що й був, правдоподібно старшим між турово-пинськими князями, бо з кінцем XII в. Пинськ, видко, починає брати перевагу над Туровом. Поруч нього виступає також з титулом пинського, в дуже дїяльній ролї иньший князь, Ростислав, можливо його син (кільканадцять лїт по тому бачимо в Пинську князя Ростислава Володимирича), роздражнений на Данила, що державв неволї його синів, захоплених при якійсь оказії, орґанїзує він коалїцію против нього, підбиваючи Володимира київського і входячи в союз з Михайлом чернигівським [45]). Хто сидїв тоді у Турові, не знаємо. Яко дубровицький князь згадуєть ся в походї на Татар на Калку Олександр. Сї волости, правдоподібно, істновали й пізнїйше, а окрім того могли бути й ще якісь, бо князї пинські й туровські в звістках другої половини все виступають у многому числї: „князи пиньсцЂи”, „князи пиньсции и туровьсцЂи”. Можемо вказати на одну таку иньшу волость — Степанську [46]), що по всякі імовірности відокремила ся з Дубровицької.

З рештою наші відомости про турово-пинських князїв XIII в. дуже бідні, навіть їх імен здебільшого не знаємо. В 1241 р. бачимо в Пинську Ростислава Володимирича, правдоподібно — сина Володимира

Сьвятополковича, кілька літ пізнійше виступає там якийсь Михайло [47]). При подіях 1262 р. стрічаємо пинських князів Федора, Демида і Юрия; правдоподібно, Федор був тоді головним пинським князем. 1288/9 р. умер пинський князь Юрий Володимирич — по часу судячи, він міг бути правнуком того Володимира пинського, котрого ми бачили в першій чверти XIII в.; по словам лїтописи се мав бути князь „кроткый, смирный, правдивый”, і „вси люди плакаху ся по немъ плачемь великимь”. По нїм мусїв настати згаданий при тім його брат Демид. Під одним роком з ним записана смерть степанського кн. Івана Глїбовича, по котрім мали теж плакати ся „вси людьє от мала и до велика”, і по нїм настав його син Володимир. З сим несподіваним проміньчиком сьвітла, киненим на пинське князївство сею припискою, що кінчить Галицько-волинську лїтопись, западає завіса над князївством.

Становище турово-пинських князів уже з кінцем XII в. стало досить трудне. Ми бачили, що в девятьдесятих рр. XII в. вони мали щирого союзника в сусїдї — Рюрику Ростиславичу, котрого й тримали ся пильно, а він їм помагав проти небезпечного ворога, що підіймав ся в сусїдстві — Литви. Так треба розуміти, в звязку із тїсним союзом Рюрика з шваґрами, звістки про його походи на Литву: землї Рюрика не були нїде пограничними з Литовцями, а про те він брав дуже діяльну участь в боротьбі з ними [48]). Правдоподібно, вже тодї розпочали ся тї прикрі литовські напади на сусїднї землї, що стільки дають про себе чути в XIII в. та були симптомом нового полїтичного руху серед сього племени.

З кінцем XII в. в безпосереднїм сусїдстві Турово-пинських земель засновує сильну державу Роман, запеклий ворог Рюрика, і турово-пинські князї, тим самим опинили ся в дуже труднім становищі. Ми не маємо нїяких звісток про них з часів Романа, але в 1220-х рр. бачимо, що пинські князї все ще тримають ся Рюриковичів — київського князя Володимира Рюриковича, і помагають йому проти Данила; се може кинути сьвітло й на попереднє. Серед подій 1229 р. є згадка про синів Ростислава пинського, взятих в неволю, очевидно — Данилом [49]). Але Володимир Рюрикович став слїдом союзником Данила. Пинські князї мусять покорити ся теж його полїтичному впливу, бо не мають точки опертя, а в додатку дуже терплять тодї від литовських нападів. Вони сходять на підручників Данила, і той ними комендерує [50]). Але вони не були йому щирі — „имЂяху лесть”,

навіть у війнах з Литвою, що мусїли б бути для них особливо пожадані не підтримують його щиро [51]). Очевидно, їх страшив розвій Галицько-волинської держави, і вони шукали против неї опертя навіть у литовських князїв, під вплив котрих зрештою потім вповні переходять.

Примітки

[1]) Іпат. с. 222.

[2]) Лїтература давнього Турово-пинського князївства досить бідна. Головне місце займають дві новійші моноґрафії: Довнара-Запольського Очеркъ исторіи земель Кривичской и Дреговичской до к. XII в. і Олександра Грушевського Пинское ПолЂсье (кн. I — віки XI-XIII, ч. II — віки XIV-XVI), де подана й спеціальнійша лїтература. Статя M. Gozdawa Terytorium księstwa Pińsko-Turowskiego (Ateneum, 1898, VIII) не дає нїчого й опираєть ся на пізнїйших відомостях — XV-XVI вв. Историко-статистическое описаніе Минской епархіи арх. Николая, 1864, дає дуже мало. Не більше пожитку і з праці Татура Очеркъ археологическнхъ памятниковъ на пространствЂ Минской губерніи, Минськ, 1892. О скільки територія Турово-пинського княз. входить в територію теп. Волинської ґуб., можуть служити для нього також праці Теодоровича і Самоквасова див. в прим. 1).

[3]) „ГлЂбъ бо бяше воевалъ Дреговичи и Случескъ пожегъ" — Іпат. с. 203; „Святославъ Ольговичь... взя Куреск и с Посемьємъ, и Сновьскую тисячю у Изяслава, и Случескъ и Кльчьскъ, и вси ДреговичЂ" — с. 268.

[4]) Див. т. I с. 165-6.

[5]) Іпат. с. 3.

[6]) Хиба би прийняти, що Туров і Пинськ стояли вже не на дреговицькім ґрунтї, а тільки притягнули до себе полудневу частину Дреговичів, взагалї не визначених особливим полїтичним і культурним розвоєм, подібно як нпр. Чернигів притягнув до себе територію Радимичів? Розумієть ся, се

була б дуже відважна гіпотеза.

[7]) Про Случеськ — Іпат. с. 203, теж с. 269; иньші тексти див. в прим. 3 на с. 300.

[8]) Іпат. с. 222: Всеволод Ольгович, відібравши Туровське князївство від Вячеслава, своїм своякам дає „по городу: Берестий и Дорогичинъ, Черторыєскъ и Клеческъ", а свояки відповідають на те, що вони не хочуть „київської волости". Найпростійше розуміти, що сї всї городи звуть ся київськими тому, що зачисляли ся до туровських. Правда, можнаб припустити і те, ще Черторийськ не був туровським городом, а Всеволод відібрав його від Волини, але на се нема натяку, а пізнїйші претензії „Пинян" на Черторийськ дуже промавляють за тим, що се була туровська волость, бо ледво аби сягнули по питоменне волинське добро такі слабі князї як пинські. Початком відокремлення Черторийська могло бути наданнє його Давиду Ігоревичу на з'їздї 1100 р.

[9]) Іпат. с. 502, 616.

[10]) Іпат. с. 210. Сам Всеволодко згадуєть ся вперше 1116 р. — Іпат. с. 204, але без назви волости.

[11]) Ми не могли б пояснити, як Дубровиця стала турівською волостю, инакше як тільки прийнявши, що вона належала до Городна. Що до Степаня, то приналежність і його до Городна опираєть ся на здогадї, що степанські князї належали до турівської династиї, а се хоч і дуже правдоподібна, та все тільки гіпотеза (імя степанського князя Івана Глїбовича підпирало б також сю гіпотезу: династиї мали свої фамілїйні імена, і такі імена як сї стрічаємо в турівській династиї, а в волинській — нї).

[12]) В останнє Всеволодковичі згадують ся 1167-8 р. Іпат. с. 365 і 368.

[13]) Оженив ся з Всеволодківною в 1144 р. — Іпат. с. 227.

[14]) Іпат. с. 426.

[15]) Іпат. с. 338, 566.

[16]) Див. у Любавского Областное дѢленіе в. кн. Литовскаго с. 196.

[17]) Див. вище с. 77.

[18]) В останнє вона згадує́ть ся разом із турівськими волостями 1142 р., а в 50-х рр. вона вже не належала до них — Іпат. с. 321, 365.

[19]) Антоновича Монографіи II с. 20, Любавскій ор. с. с. 2, Леонтович Очерки изъ ист. лит. рус. права с. 73. Ол. Грушевський зачисляв їх до Турівського князївства (с. 19).

[20]) Декотрі оборонці словянського бога Тура і в сїм Турі бачили свого бога — особливо Голубовский в К. Стар. 1891, X, але пор. про се т. I с. 531.

[21]) Еп. Аким згадує́ть ся під 1146 р., а попередні — Симеон і Ігнатий в оповіданню повісти Мартина мнїха. Передруковано при книзї Творенія Кирила Туровского, вид. еп. Евгенія, К., 1880.

[22]) Пізнїйше, в XV-XVII в. стрічаємо традицію, чи адогад, що туровську катедру засновано за Володимира св., і се само до собі можливо вповнї.

[23]) Тут поховано Сьвятополка Юриєвича, потім Глїба — Іпат. с. 449, 496.

[24]) Іпат. с. 234-5 Воскр. I с. 36. Ол. Грушевський (ор. с. с. 46) бачить тут плян Туровцїв піднести значіннє своєї землї й відокремити ся. Гадка дуже інтересна; вона ослаблює́ть ся трохи тим, що Вячеслав був бездїтний старець, отже династиї землї не міг дати.

[25]) „Посади убо сего окаяньнаго Святополка въ ПиньскѢ въ княжении” — вид. Срезневского с. 42.

[26]) Іпат. с. 168.

[27]) Іпат. с. 453.

[28]) Лавр. с. 407.

[29]) Іпат. с. 576 (рік 1275).

[30]) Іпат. с. 210.

[31]) Іпат. с. 428 (рік 1183 хибний).

[32]) Іпат. с. 210.

[33]) Іпат. с. 356.

[34]) Т. І с. 376.

[35]) Іпат. с. -52.

[36]) Див. нотку на 1 с. 261.

[37]) Іпат. с. 337, 349.

[38]) Іпат. с. 356.

[39]) Іпат. с. 428.

[40]) Ibid. с. 426.

[41]) Іпат. с. 426. Звісні ще два сини Юрия — Іван — Іпат. с. 361, пор. Воскр. І с. 79, і Ярополк — Іпат. с. 452, аде не знати, які вони мали волости. Під 1174 р. (с. 391) Київська літопись говорить тільки про сї три галузи: „княземь туровьскымъ и городеньскымь”. Ол. Грушевський ор. с. с. 55 не уважав навіть взагалї певним подїл волостей між Юриєвичами.

[42]) Іпат. с. 452, 466.

[43]) Воскр. І. 114, Лавр. 407.

[44]) Сього Володимира, згаданого в Іпат. під рр. 1204 і 1229 (в дійсности сї події належать до р. 1208 і 1229 — див. Хронольоґію подій Гал.-вол. лїтоп.) уважають сином „Ростислава пинського”, згаданого разом з ним під 1228 р., і внуком Юрия (Поґодін Изсл. IV, с. 276, показчик до Іпатської лїт. sub voce). Але істнованнє такого князя Ростислава Юриєвича — лише непорозуміннє (Поґодін вказує його під 1214 р., але див. 1 Нов. с. 196), а уважати Володимира пинського сином Ростислава нема ніяких причин.

[45]) Іпат. с. 502.

[46]) Іпат. с. 616.

[47]) Іпат. с. 524 і 530. Неясно, чи на с. 524 поруч Михайла чернигівського не виступає також сей Михайло пинський, попавши туди з пинської записки, але що до згадки на с. 530 нема сумвїву, що се не Михайло чернигівський (як думали декотрі).

[48]) Слова лїтописи (Іпат. с. 452) „нелзЂ бо (чит.: бЂ) имъ доити земли ихъ” (Литви) очевидно розуміють Рюрика і його шваґрів; див. ще с. 455.

[49]) Іпат. с. 502.

[50]) Нпр. Іпат. с. 503 (1229 р.): „идоста на войну (Данило з братом), остависта же въ Берестий Володимира пинського и Угровчаны и Берестьяны — стеречи землю оть Ятьвязь”; с. 543 (1251/2 р.): Данило „поя и (пинських князїв) со собою неволею на войну”.

[51]) Іпат. с. 542.

V. Чернигівщина й Переяславщина

СЇВЕРЯНЕ, ЇХ ТЕРИТОРІЯ; СТАРІ ЦЕНТРИ, ЇХ ІСТОРІЯ ДО ЯРОСЛАВОВОГО ПОДІЛУ; ВІДНОСИНИ ДО КИЇВА. РАДИМИЧІ І ВЯТИЧІ.

Як на правім побережу Дніпра Полянське, так на Задніпровю Сіверянське племя з свом політичним і культурним житєм, з своєю територією було тою основою політичного ґруповання, розвою суспільного й культурного житя тутешнїх земель, від котрої ми повинні виходити в своїм огляді. І тут сіверянські політичні центри притягнули до себе на півночи сусідні племена і території, слабше розвинені політично й культурно (зрештою — й меньше для нас інтересні, бо не належать до української ґрупи племен). Полуднева ж, передстепова кольонїзація, що належала в значній або й переважній части до иньшого племени, не сіверянського, ослабла під турецьким натиском і не полишила майже нїяких слідів свого житя в наших джерелах, так що ми можемо ледви ледви якісь убогі окрушини від неї зібрати. З того всього українську кольонїзацію, українське житє на Задніпровю репрезентують перед нами властиво тільки Сіверяне — і домінують тут, як Полянське племя на правім боці. Ріжниця тільки в тім, що сіверянська територія не була розмірно невеликим осередком задніпрянського житя, як полянська для правобічного, а становила й територіально взявши переважну частину тутешнїх князівств [1]).

Розвивали ся Сіверяне теж в обставинах досить подібних до Полян. Вони сиділи над великою Дніпровою дорогою; правда, ми не бачимо у них якихось важнїйших пристаней на Дніпрі, виключивши тільки Любеч, що лежав над суміжю Сіверян і Радимичів, але належав мабуть до Сіверян [2]), а пізнїйше Київ, здаєть ся, забрав навіть значну частину наддніпрянського пояса собі [3]), але з торговельних і культурних вигід Дніпра Сіверяне завсїди мусїли користати. Вповнї в їх руках були важні торговельні дороги на схід, річні й сухопутні — на Волгу і в Каспийські краї. Богаті скарби римської монети на їх території вказують на істнованнє торговельних зносин тут задовго до початків Руської держави, а в пізнїйшій торговлї Руси, зі сходом особливо, Сіверщина мусїла грати особливо важну ролю.

Поруч із розвоєм торговельних і взагалї культурних зносин ми мусимо припустити і значнїйший розвій суспільно-політичного житя. Дуже рано бачимо ми на території сіверянського племени кілька значнїйших городів, коло котрих ґрупують ся більші округи, і котрі в кінці як з одного боку притягають до себе території иньших племен, так з другого приводять до розділу самої сіверянської території.

Етноґрафічну територію Сїверян ми знаємо тільки взагалї — скільки каже про неї лїтопись, себ то що вони займали басейн Десни з Сеймом і Сули; поки що нїяких матеріалів для докладнїйшого означення її не маємо. Отже на нїй вже на початку X в., в уривках Олегової умови і в оповіданню про похід Олега на Київ, виступають два або три важні центри — Чернигів, Переяслав, і третїй, на радимицькім пограничу — Любеч. Пізнїйше в XI в. Переяслав стає центром полудневої Сївернщини, що відокремляєть ся в осібне — Переяславське князївство, Чернигів — центром північної Сївернщини, разом з сусїднїми територіями Радимичів і Вятичів; Любеч тодї вже не грає якоїсь визначної ролї, але хто зна, чи не він то як раз притягнув і звязав з Чернигівщиною радимицьку територію. Що подїл Сїверщини на Переяславщину і Чернигівщину не був тільки капризом князїв, а мав якийсь глубший підклад, показує той факт, що переяславська людність зовсїм не тягне до Чернигівщини, навпаки — шукає собі князїв з иньшої княжої династиї; очевидно — сей подїл був сотворений самою суспільною і полїтичною еволюцією землї, а може й ще якимись причинами, незвістними нам близше.

Внутрішнї відносини в Сїверянській землї перед прилученнєм її до Руської держави, та й пізнїйше, нам майже не відомі. Ми знаємо, що якийсь час (десь в VII-VIII в.) Сїверщина, як і Вятичі й Радимичі, підлягали Хозарам. Київські князї перейняли від Хозарів сю зверхність над Сїверщиною на себе. Повість се кладе на часи Олега, инакше сказавши — на найдавнїйші часи Руської держави: Олег мав підбити Сїверян і Радимичів, сказавши їм давати дань замість Хозарам — до Київа, а також розтягнув свій вплив і на Вятичів. В своїм місцї я навів мотиви, що примушують нас відсувати залежність Сїверщини від Київа назад, в IX в. [4]). На початку X в. по звісткам Олегової умови, потвердженим і оповіданнєм Константина Порфирородного, і по поглядам Повісти найважнїйші центри (Сїверщини — Чернигів, Переяслав, Любеч, мали вже бути обсаджені київськими залогами й намістниками. В Любечу Олег садовить „мужь свой”: Чернигів і Переяслав вичислені поміж тими городами, де „сѢдяху велиции князи подъ Олгомъ суще” (до них доданий, може самим лїтописцем — і Любеч). Цїкаво при тім, що Повість, знаючи, як Радимичі бунтували ся пізнїйше за Володимира, як Вятичів ажількома пізнїйшими походами, за Сьвятослава і Володимира, поставлено в тїснїйші звязи до Київа, про Сїверян нїчого не може сказати окрім Олегового походу (скомбінованого, по всякій

правдоподібности, самим автором). Се могло б вказувати, що уставленнє відносин Сїверян до Київа виходило за границї всякої народньої памяти і в народнїй традиції не лишило ся нїякої памяти про якусь реакцію Сїверян.

Орґанїзація управи в сї часи в Сїверщинї не звістна близше. Не знаємо, що то були за „великі князї” в сїверянських центрах — чи київські династи, чи просто намістники, чи може які тубильні князї; останнє я б уважав найменьше правдоподібним з огляду на давнї й тїсні звязи сих центрів з Київом. Сї звязи мусїли бути досить тїсні уже з самого огляду на важне значіннє Сїверщини і для торговлї і для його оборони.

Маленьку подробицю дає нам Повість з часів Сьвятослава. Тодї на поміч Київу, обложеному Печенїґами в неприсутности Сьвятослава, прибули в поміч „люди оноя страны ДнЂпьра”, під проводом свого воєводи Претича. Він не був з княжої династиї, і тільки, аби настрашити Печенїгів, казав, що прийшов з передовим військом свого князя. Очевидно, тодї в Сїверщинї сидїли воєводи з руки київського князя, власть котрого була тут досить сильною: Претич, заохочуючи своїх людей до небезпечного приступу під Київ, страхає їх, що инакше Сьвятослав їх „погубить”. Все се, розумієть ся, тільки гадки й представлення XI віка, але як память про обставини другої пол. X в. вони можуть бути приняті, тим більше, що в основі їх може лежати де що з народнїх переказів про ту київську облогу.

За часів Володимира Сїверщина, очевидно, зіставала ся в безпосереднїй залежности від київського князя: синам її Володимир не віддав. Тому мусїла вона потім переходити з рук до рук від Сьвятополка до Ярослава. 1024 р. засїв у Чернигові не впущений до Київа Мстислав тмутороканський. Чи стало ся се припадком, чи Чернигівщина сьвідомо бажала відокремити ся від Київа, не знати, але від тодї Чернигів стає центром всїх заднїпрянських земель. Ярослав і Мстислав „раздЂлиста по ДнЂпръ Рускую землю”, і такий подїл стояв до смерти Мстислава (1038 р.), а традиція його, правдоподібно, лишила свій слїд і в пізнїйшім подїлї земель Ярослава.

Подїл земель між синами Ярослава і тут, як в богатьох иньших землях, став вихідною точкою для дальшої полїтичної орґанїзації. Полудневу Сїверщину Ярослав відлучив і утворив осібне — Переяславське князївство. До північної Сїверщини, з Черниговом прилучено землї Радимичів, Вятичів, Муромську волость і Тмуторокань. Все се, по всякій правдоподібности,

були землї держави Мстислава тмутороканського, з котрих вилучено тільки Переяслав, щоб утворити ще одну княжу волость на середнїм Днїпрі, в тім осередку руського полїтичного житя, де хотїло ся мати свій осїдок кождому з старших Ярославичів. З сих земель вже в другій ґенерації Ярославичів відлучили ся від Чернигова Муромо-рязанська волость і Тмуторокань. Муромо-рязанська волость стала осібним володїннєм молодшої лїнії Сьвятославичів — потомків Ярослава Сьвятославича і тратить всякі звязки з Черниговом, незабаром увійшовши під вплив ростово-суздальських князїв. Тмуторокань виходить зовсїм за обрій руської полїтики (принаймнї — нам відомої), хоч память про її звязи з Черниговом не загинула вповнї: так в Слові о полку Ігоревім сїверські князї вибирають ся „поискати града Тьмутороканя”. Радимицькі ж і вятицькі землї зістали ся при Чернигові, і не відокремили ся в системі чернигівських земель навіть в тій мірі, як відокремила ся потім нпр. Новгород-сїверська волость. Взагалї, проявів полїтичного житя сї землї не подають майже нїяких за весь час XI-XIII в. Причину сьому треба шукати в житю й обставинах самих земель.

Радимицьке племя займало досить невелику територію — басейн р. Сожі. Якихось більших центрів — торговельних чи полїтичних тут не бачимо, коли не рахувати сюди Любеча. Що племя се не було зовсїм позбавлене якоїсь відпорної енерґії, се показує його повстаннє за Володимира, але, очевидно, для полїтичного відокремлення тут не було ґрунту.

Вятичі були серед східно-словянських племен найпізнїйшим здобутком Руської держави. Хоч перші згадки про їх залежність від Київа сягають ще початків X в., але вони й пізнїйше стояли в близшій залежности від Хозарів, і тільки по зруйнованню Хозарської держави за Сьвятослава ся залежність скінчилась. Але приборкав Вятичів рішучо і примусив в останнє до покорности Київу доперва Володимир. Вятичі, видко, борикали ся сильно, бо прийшло ся йому аж двічи ходити на них походом, поки вони помирили ся з обовязком давати дань „від плуга”, наложену на них ще за Сьвятослава.

Та й після сього залежність Вятичів від Київа була досить поверховна, поза той обовязок дани довго не виходила. Ще при кінцї XI в. тут, видко, були якісь свої князї: правдоподібно, що таким якимсь князем чи автономним старшиною був Ходота й його син, на котрих походом ходив Мономах у 1080-х [5]). О скільки слабі тут були впливи нової княжої династиї й її

дружини, та взагалї культури Руської держави, показує й те, що при кінцї XI в. Вятичі, здаєть ся — одні тільки з поміж східнословянських племен, формально уважали ся поганами. І в XII віцї в їх землї князї не перебувають, волостей тут не викроюють. Взагалї якихось більших городів — центрів навіть тодї ми тут не бачимо, і земля ся, видко, уважала ся якимсь глухим, заказаним кутом: коли підчас війни Ізяслава Мстиславича з Сьвятославом Ольговичем Сьвятослав, тікаючи від Ізяслава, чкурнув „за лЂсъ у ВятичЂ”, Ізяслав стратив охоту далї за ним уганяти ся й повернув назад [6]). Що Вятичі не уважали ся й добрими чернигівськими підданими, натякає та промова, з котрою звернули ся тодї Давидовичі до вятицької людности, поручаючи їм зловити Сьвятослава (що або був уже князем Вятичів або мав у тім моментї право ним бути): „се єсть ворогъ намъ и вамъ, а ловите єго убити лестію, и дружину избити, а имЂниє єго въ полонъ вамъ” [7]). Ми можемо припустити і тут, як припускали про Деревлян, що тутешня людність під зверхністю чернигівських князїв жила „своїм житєм” у своїх громадах, не виходячи за границї сих тїсних громадських інтересів, та анї трошки не журячись княжою й усякою иньшою вищою полїтикою.

Примітки

[1]) Спеціальну лїтературу наднїпрянських князївств див. в прим. 6.

[2]) Я думаю, що якби у Радимичів був такий важний центр як Любеч, то вони б грали трохи инакшу ролю; тому припустивши навіть, що він стояв більш на радимицькім, як на сїверянськім ґрунтї, думаю, що його Сїверяне опанували далеко перед тим, нїм Радимицька земля була цїла прилучена до Сїверщини.

[3]) Див. вище с. 261.

[4]) Т. I с. 372-3.

[5]) Лавр. 239.

6) Іпат. с. 239.

7) Іпат. с.240

ЧЕРНИГІВЩИНА: ЇЇ ВІДОКРЕМЛЕННЄ, ЇЇ ТЕРИТОРІЯ І ГРАНИЦЇ; ПОСЕМЄ. ЗМАГАННЯ ЧЕРНИГІВСЬКИХ КНЯЗЇВ, БОРОТЬБА ЗА КИЇВ, ЕМУЛЯЦІЯ З СУЗДАЛЕМ, ГАЛИЦЬКІ СПРАВИ. ДРОБЛЕННЄ ЧЕРНИГІВЩИНИ: ПОДІЛ ДИНАСТИЇ НА ЛЇНЇЇ, „ЛЇСТВИЧНОЄ ВОСХОЖДЄНІЄ"; ЧЕРНИГІВСЬКІ КНЯЗЇВСТВА. ПОЛЇТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДИ; ВІЧЕ ЧЕРНИГІВСЬКЕ, СТАРОДУБСЬКЕ. СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТЄ: РОЗВІЙ ДРУЖИННОСТИ Й ДРУЖИННОЇ ПОЕЗИЇ; ЛЇТЕРАТУРНІ ПАМЯТКИ; ЦЕРКОВНЕ ЖИТЄ; МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА.

По Ярославовому подїлу Чернигівщина з сими своїми аннексами стала удїлом рода Сьвятослава Ярославича, і сей рід закоренив ся глубоко: поодинокі, дрібні княжі роди з сеї династиї зацїлїли тут, у східно-північній частинї землї, ще в XV-XVI в.

Уже Сьвятослав, видко, постарав ся загнїздити ся в Чернигові й уважав його своїм містом. Навіть здобувши Київ, заповів він себе перенести до Чернигова й поховати у св. Спаса — в церкві, заснованій першим чернигівським князем — Мстиславом, хоч сам у Київі збудовав свій патрональний монастир св. Симеона. І сї звязки навязані з Чернигівщиною Сьвятославом, дали себе знати зараз по його смерти: коли Всеволод захотїв заграбити Чернигівщину собі, місцева, сїверянська людність скільки могла противила ся сьому, всякими способами тримаючи ся і боронячи

Сьвятославичів. Коли зараз по смерти Сьвятослава Олег прийшов в Чернигівщину, його прийняли тут без всякого противлення. Коли ж Всеволод прийшов добувати собі назад Чернигів, Чернигівці замкнули ся, не пустили його й воліли терпіти все, ніж піддати ся йому. Всеволод попалив місто, люде повтїкали в замок і далї боронили ся, в інтересах Олега, хоч самого його в містї не було. А коли кільканадцять лїт опісля попробував був засїсти в Чернигові Мономах й боронити ся від Олега, ситуація в містї, очевидно, не була для нього добра, бо мусїв зараз скапітулювати. Два роки пізнїйше Мономах вибрав ся на Олега; на сей раз Олег не зістав ся в Чернигові, а замкнув ся в Стародубі, й тут знову людність боронила ся скільки сил, „бяху ся из города крѢпко", і не вважаючи на тяжку облогу (изнемагаху люди в городѢ), тримала ся звиш місяць, поки Олег не рішив капітулювати [1]).

Сї факти, сї тяжкі жертви людности в інтересах династиї Сьвятослава виразно показують полїтику, змагання тутешнїх громад. Бо хоч все се факти більш пасивного характеру, то не треба забувати, перше — як бідні і припадкові взагалї наші відомости, друге — що й таке пасивне підпираннє династиї було звязане з великими жертвами. Очевидно, земля бажала конче задержати ся при династиї Сьвятослава й при своїй окремішности під її управою. При тім не треба забувати, що власть Всеволода чи Мономаха мала би своїм наслїдком нову злуку до купи Переяславщини й Чернигівщини: очевидно, і того собі в Чернигові не бажали.

В значній мірі завдяки сїй підпорі зі сторони людности — пасивній в наших джерелах, але може далеко активнїйшій в дїйсности, Сьвятославичі в кінцї вибороли собі Сїверщину. Молодший Сьвятославич — Ярослав дістав Муромо-рязанську волость, старші два подїлили Сїверщину з її иньшими аннексами. Як був переведений подїл Сїверщини, лїтопись не каже, але знаємо, що Давид дістав „большеє княженіє" — Чернигів, а Олег мусїв дістати Новгород сїверський, і від тодї мусїв почати ся подїл землї на сї два головні князївства — Чернигівську і Новгородську волость [2]), що держить ся й пізнїйше.

Давид пережив на кілька лїт Олега, що умер 1115 р. Коли умер Давид (1123), в Чернигів перейшов найменьший з Сьвятославових синів — Ярослав, по принципу родового старшинства. Але пять лїт пізнїйше син Олега Всеволод несподїваним нападом опанував Чернигів, побив

Ярославову дружину, заграбив майно, а самого Ярослава пустив назад у Муром. Ярославу обіцяв поміч київський Мстислав, але з тієї помочи не вийшло нїчого [3]). Ярослав мусів лишитись при своїй Муромо-рязанській волости, й від тепер вона відокремлюєть в його роді, виходить з комплєксу чернигівських земель, а Ярославова династия перестає претендувати на чернигівські землї. Тим закінчило ся сформованнє Чернигівського князївства, чи властиво системи князївств [4]).

Чернигівська земля, як вона тепер сформувала ся, обіймала в головнім басейни Сожі, Десни і верхньої Оки. Західньою границею уважав ся Днїпро [5]), але в дійсности границею міг він тільки уважати ся з грубшого. Вище я вказував, що скрайка лївого берега Днїпра коло Київа належала, правдоподібно, до Київщини, а вище Припети чернигівська границя переходила на правий бік, і Річиця і „иные городѢ мнози" належали тут до Чернигова [6]). Як далеко „чернигівська границя сягала на північ на Подніпровю, ми можемо судити орієнтуючись хиба тільки тим, що верхівя Сожі вже належали до Смоленська, бо зрештою між Річицею і крайнїм смоленським містом — Кописем по Днїпру не знаємо нїяких міст на певно. На лївім боцї Днїпра верхівя Сожі, Іпути, Десни належали вже до Смоленська — бачимо тут ряд смоленських волостей: Мстиславль на Вехрі, Прупой — правдоподібно Пропойськ на Сожі, Ростиславль — Рославль на Острі, Зарой — на Іпути, Ельна і Пацин на Деснї [7]). Крайнїми чернигівськими городами, нам звістними, був тут Чичерськ на Сожі і Вщиж на Деснї.

На північнім сході, Окою, висувала ся земля Вятичів далеко. Її границя не була тут певною, і се зрозуміло: в сїм напрямі йшла кольонїзація з славянських земель до фінських, і чернигівсько-рязанська границя могла бути не меньше конвенціональною, як чернигово-переяславська. Не диво, що за поокське пограниче йшли якісь суперечки між чернигівськими та рязанськими князями [8]). Зі сторони Чернигівщини тут крайня, напевно нам звістна волость — се Лопастень чи Лопасна — очевидно на Лопастнї, правім притоці Оки; крайня рязанська волость — Коломна, на устю Москви до Оки. Область самої Москви належала до Ростово-суздальської землї, тим часом як область р. Протви, другого притока Оки, належала до Смоленського князївства: тут така, або ще й більш конвенціональна і

неясна границя, як у Чернигівщини з Рязанщиною, ділила тут Смоленське князівство з Ростово-суздальською землею, куди також як до Рязанської ішла словенська кольонїзація в фінські землї. Таким чином чернигівські землї тут мусїли протягати ся узенькою скрайкою понад лївим боком Оки.

На правім боцї Оки крайнїй рязанський город — Ростиславль, на устю р. Осетра, збудований в серединї XII в. Далї на полудень знаємо тільки, що область р. Пронї належала до Рязани (город Пронськ на середнїй Пронї, столичне місто), а область р. Зуші (городи Мценськ, Новосиль) — до Чернигова. Уважаючи на пізнїйші звістки про напрям і область рязанської кольонїзації, з деякою правдоподібностю чернигівсько-рязанську границю можна і в давнїйші часи, в XII-XIII віках класти на вододїлї Дону й його притоків Пронї й Сосни з одного боку, Упи і Зуші — з другого. (В Дїдилові, недалеко Упи, звичайно бачать вятицький Дїдославль, але на се, окрім не дуже близької звукової подібности, доказів нема).

На полудню „Посемє" — землї по р. Сейму займали непевне, спірне становище між Чернигівщиною й Переяславщиною. За Олега Сьвятославича вони належали до Чернигова [9]); потім, під час боротьби Всеволода Ольговича з стриєм за Чернигів, Посемє забрав Мстислав, і воно якийсь час лучило ся з Переяславом; Всеволод відобрав собі його допервa 1136 р. [10]). Тутешня людність тягнула більше, здаєть ся, до Переяслава (маємо в такім дусї заяву Курян Ізяславу, що вони готові бити ся з Ольговичами, тільки не з Юриєм, князем популярним в Переяславщинї взагалї [11]), але Посемє таки зістало ся при Чернигові. Воно й не диво: Переяславське князївство було дуже слабе й довго зіставало ся bonum nullius між князями, Чернигів же був далеко сильнїйший і легко міг задержати спірну територію. Крайнїм городом Посемя на полудневім сходї був Курськ, се було вже пограниче з степом, небезпечне й трівожливе, але кольонїзація хоч би й слабша, могла йти далї в степ, судячи з істнования города Донця в XII в. в басейнї верхнього Донця.

На просторони між Десною й Днїпром пограничними городами Чернигівщини від Переяслава були городи в области Остра [12]), з котрих знаємо місце Бохмача (теп. Бахмач) і Білої вежі (коло верхівя Остра) [13]), так що тутешню границю можна класти на вододїлї Остра і полудневих Днїпрових притоків. Одначе Остерський городок, инакше Юрів городок —

тепер Остер, на устю Остра в Десну, не належав до Чернигова. Не належала здаєть ся й наддніпрянська скрайка між Десною й Дніпром, як я вже згадував. Як крайні чернигівські осади знаємо тут Лутаву і Моровійськ на Десні [14]); як на правдоподібну границю можна вказати на ті болота, звані Видра, що впадають тут у Десну (колись то була ріка).

Уложивши ся в сї границї Чернигівське князївство не переживало особливих територіальних перемін. Дальша територіальна історія його сходить на сї два моменти: з одного боку — невдатні заходи чернигівських князів для своєї розмноженої династиї захопити иньші волости, по за Чернигівською землею, з другого боку — Чернигівське князївство, завдяки розмноженню династиї, дїлить ся на дуже зложену й розгалужену систему дрібнїйших князївств. Я насамперед огляну полїтику чернигівських князїв в XII-XIII в., заразом історію їх династиї, що привела землю до того роздроблення, а потім перейду до огляду тієї системи столів і волостей в Чернигівській землї.

Як ми вже бачили, перший чернигівський князь Сьвятослав осягнув був перше місце в руській полїтичній системі, але здобутки сї були не трівкі, і в результатї його узурпація Київа привела до того, що у синів його відібрано й Чернигівщину. Не вважаючи на співчутє землї, Сьвятославичам, властиво — Олегу, що головно вів сю боротьбу, тільки по двадцятьлїтнїй боротьбі удало ся вернути собі батьківщину, і то головно тільки завдяки свому союзу з Половцями. Але й вернувши її, вони зістали ся в другорядній полїтичній ролї, служачи підручниками київських князїв — з початку Сьвятополка, потім Мономаха, князя з молодшої лїнїї. Пізнїйше внутрішня боротьба в чернигівській династиї — Всеволода Ольговича з Ярославом, здавало ся, ще більше ослабила чернигівських князїв, бо вмішала київського князя у внутрішнї чернигівські справи, і Чернигівищна понесла навіть територіальні страти (утрата Посемя). Заразом розмноженнє династиї (в другій ґенерації Сьвятославичів було вже пятьох князїв) ставило перспективу ослаблення землї через роздробленнє.

Але та внутрішня боротьба, висадивши на перше місце Ольговичів серед иньших чернигівських лїнїй, як раз забезпечила Чернигівщинї знову визначну полїтичну ролю. Всеволод Ольгович, зміцнивши своє становище в Чернигові, використав нагоду реваншу — вмішав ся у внутрішню боротьбу Мономаховичів, потім перейшов до самостійної боротьби з ними

і здобув назад Посемє, а слідом заявляє претензії на Київ, і дійсно по смерти Ярополка засідає на київськім столі. Потрапивши при тім задержати при собі спору пайку своїх чернигівських земель і притягнути до себе Мстиславичів (здуривши їх обіцянками), Всеволод, як його дід, знову зайняв перше місце в руській політичній системі і надіяв ся задержати Київщину і першенство на Руси в своїй династиї на далї.

Сього не удало ся. Чернигівська династия не здолала прилучити Київщину до своїх волостей. Але вірна традиціям Всеволода, вона від тепер аж до повного упадку Київа, до половини XIII в., ніколи не залишає претензий на Київ, і кождий „старійшина" чернигівської династиї має своєю метою — вийти в кінці на „золотий стіл" київський. Заразом се стає головною точкою в чернигівській заграничній політиці. Справа не була так легка. Чернигівські князї мали против себе по перше — київську громаду, що була їм ворожа насамперед тому, бо вони перебивали дорогу її улюбленій династиї — Мстиславичам, а окрім того не симпатична і з иньших причин — через союз з Половцями, недбалу управу і т. ин. Та київська громада, як ми вже бачили, активністю не визначала ся. Острійшу боротьбу треба було все видержати з сими Мстиславичами, що уважали Київщину своїм удїлом, орудували досить значними силами і переважно визначали ся особистими здібностями. Тим часом чернигівські претенденти володїли не дуже вже великими чернигівськими волостями, їх сили залежали від солїдарности свояків, котрих приходило ся притягати ріжними обіцянками та помочи половецьких орд, котрими вони зміцняли свої сили. Але головним союзником їх була внутрішня боротьба серед Мономахової родини: з початку боротьба Мстиславичів з молодшими Мономаховичами, потім молодших Мстиславичів з своїми стриями, Ростиславичами.

В результатї від часу до часу чернигівським старійшинам таки удавало ся засїсти на київськім столї. По Всеволодї Ольговичу се удавало ся Ізяславу Давидовичу (аж трома наворотами, між 1155 і 1161 р.), Сьвятославу Всеволодичу, що теж кількома наворотами засїдав у Київі і в останнє, на підставі компромісу просидів від 1181 до 1194 р., потім сиділи в Київі Всеволод Сьвятославич (теж кількома наворотами, між 1207 і 1214 р.) і Михайло Всеволодич (перед Батиєвим походом).

Але се були здобутки більше морального характеру. Не кажучи за Ізяслава Давидовича і Михайла, що тільки хвилево сиділи на київськім столї, —

Сьвятослав і його син Всеволод опанували Київ якось тривкійше тільки на підставі компромісів, поділивши ся Київщиною з иньшими претендентами і зіставши ся майже при самім лише Київі. Таким чином, здобуваючи Київ, вони задоволяли тільки свою амбіцію — стати на першім місці в княжих кругах на Україні, старшиною Руси, але територія Чернигівщини з того не розростала ся, тим більше, що ніхто з тих князів не міг числити навіть на той київський стіл і малий київський округ: його здобувано силою, при нагоді, кождий раз на ново, без можливости передати в спадщину не то що його, але навіть і права до нього.

Так само не збільшив собою чернигівських волостей і Великий Новгород, куди почавши теж від часів Всеволода Ольговича попадали від часу до часу, і навіть досить часто, чернигівські княжичі на стіл. Новгородський стіл в сї часи вже не мав у собі нічого певного, становище князя залежало від ґруповання партий в Новгороді й було дуже хистке, так що князї (що в другій половині XII в. приходили головно з трох династий — ростово-суздальської, смоленської й чернигівської) міняли ся раз у раз, і не могли числити на новгородську волость.

Від останньої чверти XII в. політика чернигівських князїв стає більш скомплїкованою. До тепер вона, як я казав, була головно звернена на Київ, бо тут була волость, котру можна було здобути, і політичний центр руської системи, що давав свому князю першенство між князями. Отже чернигівська політика до тепер, можна сказати, звернена фронтом на захід. На східних границях Чернигівщина не мала особливих клопотів: і Ростово-суздальське князївство, і Муромо-рязанське були досї другорядними силами, при тім ростово-суздальські князї були союзниками чернигівських князїв у боротьбі з Мстиславичами. Але в другій пол. XII в. Ростово-суздальське князївство виростає на найбільшу політичну силу і забирає зовсїм під свій вплив рязанських князїв. З тим на самій границї Чернигівщини встає нова сила, репрезентанти котрої дуже завистно й пильно слїдять за змаганнями чернигівських князїв до першенства. При тім інтереси суздальських князїв в ріжних місцях стрічали ся з чернигівськими: і на окськім пограничу, де були якісь спірні землї, і в Новгороді, де міняли ся князї з обох династий, і в Київі, де хотіли загнїздити ся чернигівські князї, тим часом як суздальські пильнували ослабити впливи й значіннє Київа, і т. д.

Сьвятослав Всеволодич, змагаючи ся до першенства „в Руській землї” почув сю емуляцію Суздаля і в 80-х рр. попробував побороти ся з ним: почала ся боротьба на рязанськім теренї, потім перейшла на новгородський [15]), але Сьвятославу дуже скоро прийшло ся скапітулювати, тим більше, що вів заразом боротьбу на два фронти — з Ростиславичами за Київ, і з Всеволодом суздальським, — мусїв мовчки признати те становище, яке заняв суздальський князь, відступити йому Новгород, признати його впливи в Рязани і помагати йому своїми полками [16]).

Так справа першенства серед всїх земель Руської держави була, програна Чернигівськими князями. Їм лишило ся пильнувати тільки можливо впливового становища серед українських князїв. Полишивши на боцї Суздаль, вони далї енерґічно змагали до розширення своїх волостей і впливів. Так при кінцї XII в. вони беруть дуже дїяльну участь в полоцьких справах, хоч ми й не знаємо близше мотивів і цїлей сеї полїтики [17]). З початком XIII в. по при Київ вони знаходять собі новий терен в Галичинї; сей напрям чернигівської полїтики мав уже свою досить стару історію, бо вже Ізяслав Давидович хотїв взяти ся до галицького стола, піддержуючи галицького претендента — Івана Берладника. Потім Сьвятослав Всеволодич, як тесть останнього галицького князя, мав теж охоту до галицьких справ і вислав був сина до угорського короля, „творяше, якоже дадять єму Галичь”, але перепинив його Рюрик [18]). За Романа була в Галичу між боярством чернигівська партія (Ігоревичів). Коли Роман вмер, Всеволод Сьвятославич з своякам розпочинає походи на Галичину, аби здобути її для своєї династиї, та справа несподївано закінчила ся на разї тим, що Галичане закликали до себе на стіл Ігоревичів, синів славного Ігоря Сьвятославича, що й засїли в Галичннї й на Волини (1206). Хоч Всеволод, правдоподібно, призначав сї волости не Ігоревичам, але все ж се був важний здобуток для династиї. Разом з тим Ольговичі здобувають Київ від Ростиславичів і Переяславщину від суздальської династиї і таким чином раптом приходять до небувалого блеску й слави [19]).

Та тільки сей блеск був ефемеричний. У Переяславі син Всеволода просидїв лише кілька місяцїв. Попробувавши зломити галицьку боярську партію, Ігоревичі викликали повстаннє бояр і загинули в нїм. Всеволод схотїв відібрати від Ростиславичів решту Київщини, але стратив і самий

Київ [20]). Знову плян показав ся за широкий і ведучи боротьбу на кілька фронтів, Ольговичі знову не змогли удержатись; знову справа скінчила ся на компромісї з Ростиславичами, на підставі котрого Всеволод дістав собі самий Київ і на тім мусїв заспокоїти ся по всїх тих тріумфах.

Син Всеволода Михайло з своїм сином Ростиславом, супроти повного упадку Київа, старали ся головно здобути Галичину; в Київі же Михайло засїв тільки хвилево, не надаючи вже йому особливого значіння. Татарська катастрофа, ослабивши Чернигівщину, зробила кінець сїй традиційній чернигівській полїтицї.

Як бачимо, протягом сих півтора століть полїтика чернигівських князїв була все аґресивна. Від часів Любецького з'їзду нїхто не старав ся захопити чернигівських земель. Правдоподібно — значна солїдарність чернигівської династиї та її тїсний союз з людностию, з землею, великою і сильною, були тому причиною. Противно, чернигівські князї все старали ся захопити щось та розширити свої волости, але се їм не вдавало ся.

При тім одначе цїкавий факт: слаба сусїдня Переяславщина, що в значній мірі була теж довго bonum nullius, розмірно дуже мало звертала на себе апетити чернигівських князїв. Се виглядає дуже дивно, і причину хиба можна вказати одну — змагання переяславської людности до відокремлення від Чернигова; вони не виступають нїде виразно, але в еволюції обох земель не трудно їх відгадати.

Не розширяючи ся територіально, Чернигівщина тим часом неустанно дробила ся в серединї. По відокремленню наймолодшої лїнїї Сьвятославичів — муромської, в Чернигівщинї зістало ся дві лїнїї — Давидовичі і Ольговичі. Всеволод Ольгович, захопивши Чернигів у стрия Ярослава, відтиснув на другий плян Давидовичів, старшу лїнію. Вони одначе з тим не помирились і встигли були поправити свою позицію: коли Всеволод перейшов у Київ, він мусїв віддати Чернигів Володимиру Давидовичу, а до смерти Всеволода Давидовичі задумали навіть, користаючи з війни Сьвятослава Ольговича з Мстиславичами, позабирати всї чернигівські волости від Ольговичів. Се одначе їм не удало ся, а вкінцї їх перфідна, цинїчна полїтика пошкодила їх родинї: Володимир Давидович загинув на Перепетовім полї, Ізяслав Давидович, що зайняв його місце в Чернигові, наложив головою під Київом, стративши перед смертю й

Чернигів в своїх заходах коло Київа, і останнїй з сеї лінїї — Сьвятослав Володимирович зістав ся другорядним князьцем, на незначній волости — Вщижі (на верхнїй Деснї), де й умер. З ним вигасла старша лінія Давидовичів. Після того чернигівські волости зістають ся в руках одної галузи — Ольговичів, що поділяєть ся в другій пол. XII в. на дві лінїї — старшу від Всеволода Ольговича, і молодшу — від Сьвятослава Ольговича. Хоч і між сими двома лініями бували конфлікти і замішання при переміні столів, які ми бачили в старших поколїннях [21]), але загалом узявши князї сеї лінїї жили між собою розмірно ще досить згідно й тримали ся певного порядку в переході столів від князя до князя.

Старшою волостию (большоє княженіє) зіставав ся Чернигів, другою по нїм Новгород сіверський. Коли чернигівський князь здобув собі Київ, він відступав Чернигів другому, старшому по нїм, а той віддавав Новгород старшому по нїм [22]). Як ішли дальше волости в сїм степенованню, не знаємо, тай не можемо навіть сказати, чи й було усталене практикою також степенованнє иньших волостей як сих двох — Чернигова і Новгорода, бо взагалї дуже мало знаємо про иньші княжі столи. Посемє, бодай часами, служило третею волостию, безпосередно низшою по Новгородї; так славний Ігор Сьвятославич, нїм перейшов до Новгорода, сидів на Посемю [23]). Але що другорядних волостей бувало й більше, в тім нема сумнїву; нпр. при кінцї XII в. бувало в чернигівській династії по сїм, по вісїм дорослих князів у тім самім часї і всї мусїли мати якісь волости.

Старшинство числило ся не в простій лінїї, а від брата до брата, і то з початку в старшій, а потім у молодшій лінїї. Нпр. до смерти Сьвятослава Всеволодича на чернигівський стіл прийшов його рідний брат Ярослав, по нїм Ігор Сьвятославич — з молодшої лінїї, і аж по нїм син Сьвятослава Всеволодовича — Всеволод. По Всеволодї Сьвятославичу йдуть його рідні брати Глїб і Мстислав, по Мстиславі на Чернигів мав права і претензії їх стриєчний брат Олег Ігоревич [24]), але Чернигів перебив у нього син Всеволода Михайло, і т. и.

Се т. зв. „лЂствичноє восхожденіє“ [25]). На сїй чернигівській практицї оперла ся в XIX столїтю дуже популярна теорія, що, мовляв, взагалї правильним в давній Руси уважав ся перехід княжого стола від старшого репрезентанта одної лінїї до старшого репрезентанта другої і так далї. Се

одначе неоправдане узагальненнє. Подібний порядок істнував лише подекуди, і з українських земель тільки в Чернигівщині. При тім і тут волость переходила від брата до брата в самій старшій лінії, аж потім ішла до молодшої лінії.

Завдяки поясненій вище практиці в переході столів, Чернигівщина, не вважаючи на істнованнє кількох княжих ліній, і кількох, принаймні двох або трох на все уставлених княжих волостей, не поділила ся на кілька осібних, відокремлених князївств. Кождий бо член династиї, коли не вмер передчасно і не перескочив йому хто дороги, мав переходити зі стола на стіл, почавши від найменьшого до самого Чернигова. За ним пересували ся його брати. Коли він доходив старших волостей, десь з заду зачинали свій марш його сини. Сей круговий оборот князів неустанно звязував до купи всї волости землї і не давав їм відокремляти ся. Коли дрібнїйші волости, можливо, не мали в собі нїчого певного й дуже часто або навіть звичайно визначали ся молодшим князям старшими кождий раз ad hoc [26]), то й се теж впливало на неподїльність землї.

Загалом узявши відносини між чернигівськими князями, як я вже сказав, в порівняню з иньшими землями можна признати добрими. Хоч не бракувало конфлїктів і внутрішнїх воєн [27]), але за те з другого боку дуже часто виступали тутешнї князї солїдарно всї разом, особливо де бував спільний інтерес — придбати якусь сторонню волость, особливо Київ. Здобутє Київа опорожняло чернигівський стіл і давало нагоду всїм чернигівським князям посунути ся о оден щебель вище в порядку столів, отже мало спільний інтерес. Подібно і здобутє столів сторонньої волости опорожняли звичайно котрусь чернигівську волость.

О скільки при тім уставили ся навіть головні чернигівські волости, о скільки територія й границї їх були докладно вироблені, про се трудно сказати, бо відомости дуже скупі. Маємо лише кілька натяків. І так бачимо, що до Чернигівської волости в тїснїйшім значінню належали радимицькі городи і земля Вятичів, тим часом як до Новгорода належало, бодай часами, Посемє і район р. Снови [28]).Таким чином Сїверщина була подїлена між сими двома волостями, але аннекси належали до Чернигова. Що вже в першій половині XII в. була якась бодай ідеальна територія Чернигівської волости (в тїснїйшім значінню), видно напр. з такої заяви Сьвятослава

Ольговича, котрому Ізяслав Давидович, переходячи в Київ, відступив Чернигів: „взяхъ Черниговъ съ 7-ю городъ пустыхъ, а всю волость Черниговьскую собою держить” [29]). Остаточно границею Чернигівської й Новгородської волости бачимо р. Убедь а пограничним чернигівським городом Сосницю. Так уложила ся отся границя мабуть в XII-XIII вв., судячи з деяких натяків; катеґоричні відомости маємо вже з литовських часів, але вони можуть служити не тільки для XIV-XV в., але і для попереднїх часів [30]).

Як меньші волости знаємо Вщиж, Посемє і дрібнїйші волости на Посемю — Рильськ і Путивль, на Подесеню Трубчевськ. Останнї волости відомі нам з історії походу Ігоря на Половців 1185 р., і сї відомости цїкаві о стільки, що можуть бути до певної міри типовими для роскладу чернигівських волостей. Старший чернигівський князь (Сьвятослав), сидів тодї у Київі, другий (Ярослав) в Чернигові, третїй — Ігор в Новгородї, четвертий Всеволод — мав Курськ (головну волость на Посемю [31]), а окрім того волость на Подесеню — Трубчевську. Се була старша ґенерація, з молодшої не знаємо уділів найстарших — Сьвятославичів (але декотрі з них могли бути й при батьку, в Київі). Син старшого Ігоревого брата Олега сидить в Рильську, син Ігоря в Путивлю. Неясним і суперечним для чернигівських князїв було, бодай до останньої чверти XII в., — чи чернигівський князь, переходячи у Київ, має віддати свому наступнику всї чернигівські свої волости чи нї. Ми бачили, що на Всеволода Ольговича були його свояки незадоволені, що він перейшовши у Київ, задержав у себе землю Вятичів; подібні претензії мав, як що йно бачили-сьмо, і Сьвятослав Ольгович до Ізяслава Давидовича. Але практика задержування Вятичів в руках київського князя затримала ся: так зробив потім Сьвятослав Всеволодич. Чи протестували проти того його свояки, не знаємо.

Про полїтичну діяльність місцевої, властиво тільки сіверянської людности, „землї”, віча — не богато маємо відомостей. Найвизначнїйший момент з сього погляду — се та не дуже головна, більше пасивна, але дуже важна участь людности в боротьбі Сьвятославичів за свою отчину, про котру я вже казав. В тім виявило ся змаганнє землї до своєї окремішности, а з другого боку також і тїсні звязки земських впливових верств Сіверщини з князївсько-дружинним устроєм, які помічали ми нпр. і в Київщинї (Полянській), приготовлені довгою суспільною еволюцією тутешнїх

міських центрів. По за тим маємо в наших джерелах властиво тільки два виразні виступи громади. Коли 1138 р. Ярополк з великими силами приступив під Чернигів і Всеволод Ольгович задумав тїкати з міста, чернигівська громада вмішала ся в сю справу й примусила Всеволода, як ми знаємо, покорити ся Ярополку. „Ти надієш ся втікати до Половців, а волость свою лишаєш на пропаще! по що маєш потім вертати ся? лїпше залишн свою пиху (остани ся высокоумья своєго) та проси згоди". Всеволод послухав сеї ради, покорив ся Ярополкови, і стала ся згода [32]). Лишивши на боці вложені при тім в уста чернигівської громади, комплїменти Ярополку, що були, мабуть додані прихильним йому лїтописцем, ся заява віча вповнї авторитетна і характеристична для громади. Громада бояла ся, що їй прийдеть ся потерпіти дуже за свого каязя (війська Ярополка були занадто великі, аби можна було надіяти ся утримати ся против них) і примусила його залишити свої пляни. В її словах Всеволоду: „по що маєш потім вертати ся"? („то к чему ся опять воротишь") звучить погроза, що громада не схоче, виречеть ся його, коли він тепер її не послухає, і власне ся погроза мусїла й вплинути на Всеволода.

Другий епізод маємо в Стародубі [33]). Між Сьвятославом Всеволодичем, тодїшнїм чернигівським князем, і Олегом Сьвятославичем новгородським була ворожнеча, де правда мала лежати по сторонї Олега, як признавав безсторонній Ростислав: „Ростислав усмотривъ правду, оже Святослав обидитъ Олга", як каже лїтописець. Справа була в тім: Сьвятослав задержав деякі землї, що мали перейти до Олега, і між ними, здаєть ся, був Стародуб, звісний нам уже з історії боротьби за Чернигів Олега з Мономахом. Було то, видно, визначне місто, сильна громада, що тоді тяжко і завзято боронила Олега. Тепер, коли Сьвятослав не сповнив жадання Ростислава, не відступив спірних земель Олегу, Стародубцї вислали своїх людей до Олега, закликаючи його до міста та обіцюючи піддати ся. Олег пішов у Стародуб, але Ярослав, Сьвятославів брат, випередив його, приславши свою залогу до міста, „и горожаномъ нЂлзЂ бЂ мысли своея сотворити". Олег розгнївавсь, але мусїв вернути ся, зірвавши серце тільки на здобичі, „много взя в полон". Сьвятослав потім відступив йому чотири городи, і між ними стала ся згода, але Стародуб зістав ся при Чернигові, і сього не міг переболїти Олег. Десять лїт пізнїйше [34]) він розпочав на ново війну, приступив під Стародуб, але не міг взяти города; чому се не вдало ся йому, не сказано на

жаль: чи знову залога перешкодила, чи зразив собі Стародубців Олег попереднїм грабуваннєм. На сей раз він позаберав худобу в підгороднїх селах і пігнав до себе. Так Стародубцям їх полїтична акція на добре не вийшла.

На сїм кінчать ся наші звістки про участь громади в полїтичних справах, хоч фактів такої участи мусїло бути далеко більше. Підчас конфлїктів між чернигівськими князями за столи громада теж, певно, бодай часом, мусїла ставати по сторонї того чи сього претендента. Але про якісь конфлїкти з князями не маємо звістки в XI-XIII в., ледви чи й були якісь гострійші. Характеристику, може й підмальовану трохи, але завсїди інтересну, — солїдарности землї з князївсько-дружинним устроєм дає нам оповіданнє про славний Ігорів похід на Половців [35]). Коли довідали ся про його неудачу, каже лїтопись, „заклопотали ся посемські городи, був жаль і люта туга, якої ще не бувало на всїм Посемю, і в Новгородї сїверськім, і по всїй Чернигівській волости: князї в неволї, а дружину поневолено, побито; настало замішаннє, як в бурю, по містах завірушеннє [36]), не тїшили тодї кождого його власні справи, але душ своїх вирікали ся, жалкуючи за своїми князями".

Розвій і розцьвіт дружинности, воєвничости, лицарськости і поруч того — розцьвіт дружинної лицарської поезиї в Сїверщинї запечатані невмирущими тонами Слова о полку Ігоревім, що стоїть, очевидно, в певній внутрішнїй звязи з сїверянськими дружинними кругами і з особливим замилованнєм спиняєть ся на воєнних чеснотах сїверянської дружини:

„Мої Куряне, каже в нїм Всеволод Сьвятославич, славні вояки: вони під трубами повивані, під шоломами випещені, з кінця списа вигодовані; дороги їм відомі, яруги знайомі, в них луки (кождої хвилї) натягнені, сагайдаки вітворені, шаблї вигострені; вони скачуть як сїрі вовки в полї, шукаючи собі чести, а князеви слави" [37]).

„Дрімає в полї Ольгове хоробре гнїздо [38]), далеко залетїло! не на те родило ся воно, аби обиджав його сокіл, кречет, анї ти, чорний круче, поганий Половчине!" [39]).

„Уже не бачу, каже Сьвятослав Всеволодич, великого війська мого брата Ярослава з чернигівськими боярами, Могутами, Татранами, Шельбирами, Топчаками, Ревугами, Ольберами [40]). Вони бо без щитів, з самими ножами [41]), одним покриком своїм побіджають ворогів, звонячи в прадїдівську славу” [42]).

Що до дружинної поезиї Сїверщини, то окрім самого Слова, що хоч писане може й не Черниговцем, стоїть в певній внутрішнїй звязи з чернигівською дружиною, з чернигівськими мотивами [43]), маємо ще й иньші звістки про неї. В самім Слові згадуєть ся поетичні утвори Бояна, а може й ще иньших поетів, де осьпівували ся чернигівські князї XI в. — Мстислав, Сьвятослав, Олег, Роман Сьвятославич і їх походи. Богатство тих чернигівських тем Бояна, згаданих в Слові, піддає гадку, що й Боян міг бути теж поетом особливо близьким до чернигівського двора [44]). Фраґменти поезій про чернигівських князїв — може бути Боянових таки — про Мстислава, Романа Сьвятославича, бачили ми в Найдавнїйшій лїтописи [45]).

В Київській лїтописи знову стрічаємо останки історичних записок, писаних безперечно сторонниками чернигівських князїв, що своєю тенденцією дуже виразно відріжняють ся від записок київських сторонників [46]). Можна б думати, що то писав якийсь чернигівський партизан у Київі, і дїйсно в одній записцї [47]) маємо виразну вказівку, що вона писана була на лївім боцї Днїпра („на сей сторонѢ ДнѢпра”), правдоподібно в самім Чернигові [48]).

Окрім того з Чернигівщини маємо ще дві визначні памятки. Одна — Паломникъ Данила Мниха, правдоподібно Сїверянина з роду, що подорожував в Палестину на поч. XII в. [49]), Друга — Анонїмне слово на перенесеннє мощей Бориса і Глїба, що має характер полїтичного поучення князям (воно й надписуєть ся часом словом „о князьяхъ”) і висловляє той звичайний ідеал суспільности, щоб менші князї корили ся старшим і взагалї оминали усобиць. Поученнє ілюстроване історією князя Давида Сьвятославича, описаного тут ідеалом княжих і взагалї християнських чеснот; ся подробиця, як і деякі поменьші вказують зовсїм певно, що маємо тут чернигівський утвір, і то значно пізнїйший від часів Давида [50]). Слово се було дуже популярне, переробляло ся потім і розширяло ся, а інтересне

як оден з дуже нечисленних церковних творів на суспільно-політичні теми.

Про церковне житє в Чернигівщині знаємо досить мало. Катедра в Чернигові мусїла бути заснована дуже рано, можливо що й за Володимира, як каже Никон. л. [51]), у всякім разї за Мстислава мусїла бути (зовсїм певні згадки про чернигівських епископів маємо з останньої чверти XI в. [52]). Але ся катедра нічим особливим себе не заявляла за всї часи. Перший чернигівський князь Мстислав роспочав будову головної чернигівської сьвятинї — катедральної церкви сьв. Спаса, докінчену вже по його смерти (церква заховала ся в цїлости з тодїшнїх часів). Сьвятослав і його внук Всеволод поставили потрональні монастирі в Київі, але може скорше з вимог доброго тону, обовязкового для київського князя, нїж з побожности, бо в Чернигові подібних патрональних монастирів так як не знаємо. Тут поставив церкву Бориса і Глїба Давид, церкви Благовіщення і св. Михаіла Сьвятослав Всеволодич.

Князї чернигівські взагалї досить визначали ся своєю побожністю, більш або меньш щирою, не тільки фундували церкви, й у себе в Чернигові, й у Київі, а часто постригали ся і в черцї, князї й княгинї, чи перед смертю чи за житя. Згадував я вже, що Давид Сьвятославич славив ся своїми християнськими чеснотами; згадане слово малює його вповнї сьвятим, прославленим ріжними чудами в момент смертї. Його сестра Предслава і син Сьвятоша постригли ся в чернцї в Київі, і Сьвятоша, з іменем Миколи, тут прославив ся як сьвятий (мощі його й досї лежать в київських печерах), а заразом звістний як любитель книг, подібно як його дід Сьвятослав свого часу; для нього переклав Теодосий Грек посланнє папи Льва В., і в Печерськім монастирі лишила ся по нїм його біблїотека [53]). Сьвятим називаєть ся забитий Киянами Ігор Ольгович, що по своїй неудачі на київськім столї постриг ся був теж в чернцї. Постриженнє перед смертю зрештою досить практикувало ся чернигівськими князями. Всеволод Ольгович постриг ся перед смертию в Київі, з іменем Кирила, теж і його син Сьвятослав, що прославляєть ся в Київській лїтописи за свою побожність. Чернигівські синодики згадують іще кількох князїв, пострижених перед смертию в черцї [54]).

Та хоч чернигівська династия визначала ся прихильністю до церкви й чернецтва, але монаше житє, здаєть ся, не мало в Чернигівщинї особливого

розвою. Цікаво, що й Предслава Сьвятославна і Сьвятоша, задумавши постригти ся, ідуть в Київ, а не лишають ся в якім чернигівськім монастирі [55]). З рештою ми з джерел знаємо тут з сих часів напевно тільки два монастирі — оден коло Чернигова, на Болдиних горах, св. Богородиці, звістний з середини XI в., коли тут перебував Антонїй печерський (теперішнїй Єлецький монастир); другий — Бориса і Глїба, очевидно — при тій поставленій Давидом церкві; Чернигівський монастир св. Ілїї традиція теж зачисляє до передтатарських часів, і се о стільки правдоподібно, що тутешня церква належить до тих часів; новгородський монастир Спаса зачисляють до XII в. на підставі написи, що мала бути знайдена там в минулім віці, але се, розумієть ся, дуже непевний доказ, бо написи сеї тепер не маємо, а теперішня будова його далеко пізнїйшого часу. О скілько християнство слабо було розповсюднено в масах, особливо в більш глухих частинах Сіверщини, сьвідчать звістки про Вятичів, що були ще поганами in optima forma при кінці XI в. і забили тоді проповідника християнства св. Кукшу.

Що до матеріальної культури Сіверщини, то я тут зазначу тільки, що з її території (головно з самого Чернигова) маємо досить значний запас предметів давнього руського артистичного промислу і побуту, і між ними деякі дуже важні і інтересні з ріжних поглядів (нпр. срібні роги з Чорної могили, срібна чарка кн. Володимира Давидовича, з його іменем, т. зв. чернигівська гривна — найінтереснїйший з усіх зьмієвиків, які маємо і т. и.), але оглядати їх осібно від загального огляду староруської технїки й штуки нема по що — вони входять туди як інтеґральна часть, тїсно вяжучи ся з технїкою київською. Згадаю ще, що Чернигівщина дає нам найбогатші звістки про велике (княже) господарство XII в. (в історії війни Олеговичів і Давидовичів) — ми познайомимо ся з сими звістками в своїм місці.

Примітки

[1]) Іпат. с. 140-l, 157.

[2]) Іпат. с. 221-2.

[3]) Див. с. 122-3.

[4]) Про звязану з тим сформованнєм справу Посемя я згадаю трохи низше.

[5]) „Како насъ роздЂлилъ дЂдънашъ Ярославъ — по ДьнЂпръ”, кажуть київські князї — Іпат. с. 426.

[6]) 1 Нов. 196; судячи з сього лїтописного тексту, Річиця могла бути тут крайнїм чернигівським городом на півночи.

[7]) Фундаційний привилей Смоленської катедри, Іпат. с. 328, коментарі у Голубовского Историја Смолен. земли с. 79-82.

[8]) „Олегь зая СвирЂлескъ (від Рязанців), бяше бо и то волость Черниговская" — Іпат. с. 408; пор. с. 456 ”рЂчи про волости” у чернигівських князїв з рязанськими.

[9]) Іпат. с. 269.

[10]) Див. вище с. 135.

[11]) Іпат. с. 250.

[12]) Іпат. с. 252.

[13]) Книга Большого Чертежа вид. Спаского, с. 86.

[14]) Іпат. с. 406.

[15]) Див. вище с. 205-7.

[16]) Іпат. с. 415-6, Лавр. 367-9, 1 Новг. 156-8, для характеристики пізнїйших відносин Сьвятослава до Всеволода — Іпат. 422-3,456-7.

[17]) Іпат. 464-6, пор. 419.

[18]) Іпат.с. 446, пор. вище с. 209.

[19]) Див. вище с. 230.

[20]) Див. с. 233-5.

[21]) Нпр. по смерти Сьвятослава Ольговича попробував був засїсти в Чернигові його син Олег, але мусїв уступитись перед стриєм Сьвятославом; Михайло Всеволодич перебив Чернигів у стрия — Олега Ігоревича і воював ся з ним, і т. и.

[22]) Візьмем нпр. Іпат. 337: „умиравше ся даша Святославу Ольговичу Черниговъ, а Всеволодичю (Святославу) Новгород, а Изяславъ (Давидович) йде в свой Києв”.

[23]) Іпат. с. 428.

[24]) Лїтописи (Лавр. 426, Воскр. І с. 133) не називають його батька, але очевидно, що се був Ігоревич.

[25]) Переповідаючи історію конфлїкту Мономаховичів з чернигівськими князями 1196 р. Никонівська компіляція так парафразує слова Ярослава чернигівського : „якоже и отъ прадѢдъ нашихъ лѢствицею кождо восхожаше на великое княженіе Кіевское, сице же и намъ и вамъ лѢствичнымъ восхоженіемъ кому аще Господь Богъ дасть взыти на княженіе великаго Кіева, сего, братіе, не разоряйте!” — II с. 26. Чи термін сей давнїйшої дати, чи вимишлений редактором сеї компіляції XVI в., в кождім разї він добре віддає сей порядок переходу столів і тому був досить прийнятий в новійшій історичній лїтературі.

[26]) Се я підозріваю, судячи по згадках про „наділяннє” молодших свояків старшими — нпр. Іпат. с. 358: .„а брати ти надѢлю Игоря и Всеволода”, або тамже с. 358-60.

[27]) Окрім згаданих вище війн — Всеволода Ольговича з Ярославом, Ольговичів з Давидовичами в 1140-60 рр., див. Іпат. с. 359-60 (Сьвятослав Всеволодич воює із стриєм), 393-4 (він же воює з стриєчним братом Олегом).

[28]) Так Сьвятослав Ольгович, кн. новгородський, каже чернигівському князю Володимиру Давидовичу: „держиши отчину мою, и тогда взя Курескъ ис Посемьємъ и Сновьскую тисячю у Изяслава” — Іпат. с. 269, про

Курськ іще і в. с. 221. Про приналежність Вятичів до Чернигова див. с. 314, 316, 344 (їх трактують як чернигівську волость); видко се також і з того, що чернигівські князї як Всеволод Ольгович, Святослав Всеволодич, переходячи до Київа, задержують у себе землю Вятичів — Іпат. с. 222, 430, 456. Про радимицькі городи див. Іпат. с. 358 (Гомій). Стародуб (ib. 360, 408) виступає як би суперечна волость і здаєть ся, що вона мала належати до Новгорода, але Сьвятослав Всеволодич силоміць задержав її при Чернигові.

29) Іпат. с. 343.

30) Опись чернигівських границь з початку XVI в. (видана в Документах архива юстиціи I с. 64) називав граничними осадами Сосницю і с. Волинчо (теп. Волинка) на Убеди (Волынчо село черниговскоє, граница з Новымъ Городкомъ, Сосница черниговскоє, граница черниговская, рубеж з Новым Городком), а до чернигівських зачисляє також с. Козлиничі і Домислин (теп. Домошлин), при Убеди-ж. Сьому вповнї відповідає лїтописне оповіданнє про війну 1234/5 р., коли Данило з Володимиром київським попустошили чернигівську волость Михайла Всеволодича: ”грады многи по ДеснЂ, туже взяша и Хороборъ и Сосницю и Сновескъ, и иныи грады многи” (Іпат. с. 514). Сосниця і Хоробор (що лежав в сусїдстві і в описи XVI в. виступає як крайнїй чернигівський город при Деснї) правдоподїбно названі й тут як крайнї чернигівські городи. На се справедливо звернув недавно увагу проф. Голубовскій (Ж. М. Н. П. 1903, V). Комбінуючи лїтописні звістки XII в. з сею описею, виводить він, що в XII в. границею Чернигівської волости з Новгородською була р. Мена, але се вже дуже гіпотетично.

31) Се знаємо з Слова о полку Ігоревім.

32) Іпат. с. 207, пор. вище с.136.

33) Іпат. с. 360, 1166 р.

34) Іпат. с. 406.

35) Іпат. с. 435.

36) „Мятяхуть ся акы в мотви, городы воставахуть” — метафорична опись,

наче про хвилі підчас бурі.

[37]) Розд. II.

[38]) Сї слова можуть належати і до князів і до всього війська.

[39]) Розд. IV.

[40]) Се, очевидно, імена визначних чернигівськнх бояр, пор. Олбиря Шерошевича — Іпат. 344, „розбійника Могута” — Нїкон. І. 69, але „могути” може бути тут і синонїм „билї” — бояре, бо значить теж *δυνάσνης,* див. Словар Срезневского sub vocibus.

[41]) Засапожникь — нїж за холявою.

[42]) Розд. IX.

[43]) Писане підчас князювання в Києві Сьвятослава Всеволодича, воно дає амальґаму мотивів і тонів київських і чернигівських.

[44]) Забєлїн висловив гадку (Археол. ИзвЂстія 1894, X), на мою думку дуже правдоподібну, що кінцеву частину Слова треба читати: рекь Боянъ и Ходына, і т. и., себто: сказали Боян і Ходина, співці старих часів Ярослава, поети Сьвятослава, улюбленці Олега. Себ відкривало перед нами ще одного поета чернигівських дружинних кругів, а заразом давало виразне сьвідоцтво, що Боян був дійсно чернигівським дружинним поетом.

[45]) Див. І с. 573, II с. 19-20, 72.

[46]) Особливо се видно в записках про війну 1146-7 р., нпр. партії на с. 331, 234, 236, 238 Іпат. и ин.

[47]) Іпат. с. 315, 1152 р.

[48]) Недавно ак. Шахматов висловив гадку, що була якась чернигівська лїтописна компіляція, зладжена при кінцї XIII в. і використана в північних володимиро-суздальських компіляціях — общер. лЂтоп. своды, гл. IV. Сей здогад одначе досить слабко обставлений і мало правдоподібний.

[49]) Виданнє Норова, (накладом петербурської археоґрафічної комісії) 1864 р. і нове Веневітінова, накладом Палестинського Товариства, Спб., 1885. Про самий твір — статї Веневітінова — в Лїтописи археоґраф. комісиї т. VII і Журналї мин. нар. просв. 1883 V і 1887, I. На Сїверщину як на вітчину автора вказує його порівнянне Йордану з р.. Сновию.

[50]) Особливо се виразно вказують слова: „княжаше в Чернигове в болшемъ княженьи, понеже бо (бѢ) старий братьи своєй" — очевидно, проповідник мав на гадцї иньші чернигівські ж князївства і братию чернигівської династиї; на пізнїйший час вказують ґенеальоґічні пояснення, хто то був Давид. Недавно проф. Голубовский в спеціальній розвідцї висловив здогад, що слово виголошене було 1175 р., з нагоди боротьби Сьвятослава Всеволодича з Олегои Сьвятославичем — „Опытъ пріуроченія Древнерусской проповѢди „Слово о князьях" къ опредѢленной хронологической датѢ" — Древности-Труды археогр. ком. москов. археол. общества, вип. III

[51]) I с. 65.

[52]) Iп. с. 145

[53]) Посланиє видано в Чтеніях московських 1848. VII, про біблїотеку Сьвятоші згадує Патерик.

[54]) За Всеволода каже оден давнїй синодик, що я проглядав в копії (див. вище с. 145): великаго князя Всеволода кіевскаго въ иноцѢхъ Кирилла, великаго князя Георгія, убіеннаго въ КіевѢ. Про Сьвятослава — Іпат. с. 457, про иньших — Любецький синодик чернигівських князїв — ЛѢтопись зан. археогр. комиссіи т. IX.

[55]) Про Предславу Сьвятославну не сказано виразно, що вона постригла ся в Київі (Іпат. с. 204), але се виникає власне в того, що лїтопись записала її смерть без означення місця постриження.

ВАЖНЇЙШІ ГОРОДИ: ЧЕРНИГІВ, ЛЮБЕЧ, ГОМІЙ, СТАРОДУБ, НОВГОРОД І ПОДЕСЕНЄ,

ПОСЕМЄ, ВЯТИЦЬКІ ГОРОДИ.

Тепер переглянемо визначнійші осади й місця Чернигівщини. Перегляд сей буде короткий, бо за браком місцевої літописи ми дуже не богато знаємо про них.

Почнемо від столиці. Чернигів належить до найстарших й найважнійших історичних руських міст (кажу — історичних, бо слідів доісторичного житя, скільки знаю, в нім не знайдено). Уже на початку X в. (фраґменти умови Олега) він уважав ся по Київі найважнійшим містом тодішньої Руської держави, і для України зіставав ся таким аж до татарського погрому [1]). Розкопка Чорної могили в Чернигові з її похороном, датованим монетами кінця IX в., дає нам доказ богатого дружинного (може й княжого) житя в Чернигові X в.; але близші історичні відомости починаємо мати про нього, від коли тут засідають князї з Володимирової династиї. За Мстислава Чернигів став столицею лївобічної Руси, як Київ правобічної. Памяткою по нїм лишила ся церква св. Спаса, розпочата ним і виведена над землею „як можна було дістати рукою, стоячи на конї". Рахуючи час заснования, треба уважати її найдавнійшою з церков, яку маємо на Руси, взагалї в землях Руської держави, але коли вона була закінчена — не відомо. Вона лишила ся головною святинею Чернигова, його катедрою; тут звичайно ховали чернигівських князїв, почавши від самого Мстислава. В осібнім „теремі" - каплиці церкви св. Спаса положено було тіло кн. Ігоря Ольговича, поважаного як мученика [2]). Будова церкви заціліла досить добре до нинїшнїх часів, але внутрішнє мальованнє пропало (слідів мозаїки не видно). Окрім спаської лишили ся ще церкви Бориса і Глїба, Пятниць, Успенська в Єлецькім монастирі і прор. Ілї в Ілїнськім, але всї значно перебудовані. Поза тим звістні з лїтописи дві церкви — камяна св. Михаіла на княжім дворі, і Благовіщення, обидві збудовані Сьвятославом Всеволодичем [3]). Про монастирі під містом згадує лїтопись під 1094 р.

Відомости про саме місто дуже убогі — не йдуть далї таких елєментарних відомостей, що по за внутрішнїм городом (дѢтинець), де стояла катедра і княжий двір, був „градъ околний", обгорожений палїсадами („острогъ"), инакше „передгородьє", що мало кількоро воріт — між ними одні від р. Стрижня [4]), і т. и.

Сусїднїй Любеч, славний в X в., як важний центр, а в духовних сферах прославлений як вітчина Антонїя Печерського, в наших джерелах пізнїйше не грає нїякої ролї [5]). В війнї 1148 р. його сильно попустошили Мстиславичі, бо тут була тодї „вся жизнь" чернигівських князїв: не знати — чи се треба розуміти про княжі фільварки і господарство, чи взагалї про богату околицю, що несла їм великі доходи (скорше перше). Одначе по сїй операції Любеч попав хто зна чи не в катеґорію „пустих городів", де сидять „самі псарі та Половцї", як описує околицї Чернигова Сьвятослав Ольгович по тїй завзятій війнї Мстиславичів і Ольговичів [6]), але тут є варіянт: „Любескъ", і я не ручив би, що тут мова про Любеч. У всякім разї ся звістка про спустошеннє околиць Чернигова і залюдненнє їх Половцями інтересна; окрім того ми й на иньших місцях маємо ще згадки про турецьку кольонїзацію Чернигівщини (так згадуєть ся якесь турецьке колїно: Коуї черниговські) [7]). Правдоподібно, сими турецькими осадниками кольонїзовано головно полудневе чернигівське пограниче, побереже Остра і Сейма [8]).

У властивій землї Радимичів найважнїйшим містом був, правдоподібно, Гомій, теп. Гомель. Сьвятослав Ольгович, опановуючи Чернигівську волость (в тїснїйшім значінню) сам їде до Чернигова, сина висилає в Гомій, а по иньшах городах розсилає посадників [9]). Але з рештою нїяких подробиць про се місто не маємо.

Досить визначну ролю грає Стародуб. Очевидно, се була сильна кріпость: як знаємо, тут завзято боронив ся Олег Сьвятославич від Сьвятополка й Володимира, утїкши сюди з Чернигова; бльокада тревала цїлий місяць. Але окрім того се, видко, була й визначна осада, бо, як ми бачили, в 1160-х рр. вона взяла активну участь в боротьбі між князем Сьвятославом Всеволодичем і новгородським Олегом Сьвятославичем [10]). Правдоподібно, Стародуб був одним з тих другорядних княжих столів Чернигівської землї XII-XIII в., про котрі ми, на жаль, не маємо майже відомостей.

Друга столиця Сїверщини — Новгород, званий сїверським для відріжнення від иньших Новгородів, стає дуже пізно звістним в наших джерелах: він згадуєть ся в лїтописях тільки в серединї XII в., хоч уже, по всякій правдоподобности, від 1096 р. все був княжою столицею. Подробиць майже

ніяких про нього не маємо [11]). Місцева традиція зачисляє до передтатарських часів Успенську церкву, що мала стояти на місці пізнійшої катедри, і св. Николая, та місцевий монастир св. Спаса; але останків з княжих часів в церквах Новгорода взагалї не видко нїде [12]).

Вщиж на верхній Деснї був центром княжої волости в другій половині XII в., як ми бачили, але близших відомостей про нього не маємо. Здаєть ся, чи не заступив його пізнійше Трубчевськ, бо його бачимо княжим столом в останній чверти XII в., і се значіннє політичного центра він заховує й пізнійше (в XIV в.). Сусїдній Брянськ, голосний центр пізнійше, в XIV віці, в XII віці хоч часто згадуєть ся, нїчим одначе не визначаєть ся.

Курськ, на Посемю, був від давна важним центром: він лежав уже на пограничу з степом, і через нього йшов важний торговельний шлях: з Київа на північний схід, мабуть в краї середньої Волги [13]). Що то було чимале місто, сьвідчить житиє Теодосия, що свої молоді часи прожив у Курську, бо його батько був там якимсь княжим урядником в першій пол. XI в.: для нього тут найшли ся учителї „на вся граматикия". Коли се й перебільшено, то все таки видно, що Нестор уважав Курськ таким містом, де така більша наука була можлива. Княжим столом, як центр Посемя, бачимо його вже при кінцї XI в. [14]), і він і пізнійше зістаєть ним, з тою ріжницею, що поруч нього (від 2-ої пол. XII в.) з'являють ся й иньші княжі столи на Посемю — Рильськ, Путивль, навіть Вир; в XIII в., (в другій половині його), княжим столом стає й сусїдній Глухів. З сих поменьших посемських столів Путивль славний згадками Слова о полку Ігоревім:

„Ярославна рано плаче в Путивлю на заборолї, промовляючи..."

Як видко з синодиків та ґенеальоґій, він і пізнійше (в XII в.) зіставав ся княжим столом. Але всї сї столи в пограничнім краю, що часто підпадав ворожим нападам і половецьким спустошенням, були бідні й не завидні, не виключати й самого Курська. Молениє Данила Заточника, сей твір дружинної верстви, заховало нам як ходячий афоризм князївсько-боярських кругів таку максиму: „добре казав князь Ростислав: лїпше минї смерть як курське княженнє, так і кождому чоловіку — лїпша смерть, нїж житє в бідї" [15]). Ізяслав Давидович гіркими словами представив перспективу сидїти князем в Вирі: „братия моя вернеть ся в свої волости, а минї куди вертати?

до Половців не піду, у Вирі голодом гинути не хочу, ліпше минї тут умерти”[16]). Але в посемській людности небезпечне сусїдство з степом розвивало воєвничість і лицарськість, прославлену в наведеній характеристиці Курян Слова о полку Ігоревім.

Вкінцї в землї Вятичів в XI-XII в. ми ще не можемо помітити якихось визначнійших центрів. Тільки від середини XIII в., коли взагалї державне житє з полудневих частин Чернигівщини уступає на північ і північний схід, виступають тут цілим рядом центри дрібних княжих волостей — Карачев, на вятицькім пограничу, Козельськ, прославлений своєю трагічною долею 1238 р., коли тут люде завзято боронили свого малого князя Василя, і Татари вирізали за те ціле місто, Новосиль і иньші княжі столи, про які будемо говорити пізнійше [17]).

Примітки

[1]) Лїтературу Чернигова як міста див. в прим.6.

[2]) Іпат. с. 283.

[3]) Іпат. с. 388, 439.

[4]) Іпат. с. 141, 315.

[5]) Про Любеч статя Милорадовича: Любечъ, родина преп. Антонія 1871 (з Чтеній московських).

[6]) Іпат. с. 343.

[7]) Іпат. с. 431.

[8]) Про сю турецьку кольонїзацію взагалї див. низше с. 303 і далї.

[9]) Іпат. с. 358.

[10]) Іпат. с. 360.

[11]) Хиба Іпат. с. 317.

[12]) Про нього нова статя (в історичній части компілятивна) Рклицького Городъ Новгородъ СЂверскій, его прошлое и настоящее — в час. Сборникъ Черниговскаго земства 1898, II.

[13]) Жит. Θеодосия л. 5.

[14]) Іпат. с. 160.

[15]) Молениє в вид. Шляпкіна, с. 6-7; в однім варіанті князь зветь ся Ярослав. В лїтописи подібні слова говорить Андрій Мономахович, але значіннє їх дещо відмінне (Іпат. с. 218).

[16]) Іпат. с. 354.

[17]) В т. III гл. 2.

ПЕРЕЯСЛАВЩИНА — ЇЇ ВІДОКРЕМЛЕННЄ; ПОЛЇТИКА ЗЕМЛЇ; ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ДИНАСТИЯ; ЗВЕРХНЯ ІСТОРІЯ ЗЕМЛЇ. ТЕРИТОРІЯ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ, ВІДНОСИНИ ДО СТЕПОВИХ ОРД, БОРОТЬБА І КОЛЬОНЇЗАЦІЯ XII В.; ТУРЕЦЬКІ КОЛЬОНІЇ; ПОХОДИ В СТЕП; „УКРАЇНА”.

Початком відокремлення Переяславщини, як я вже сказав, мусимо уважати витвореннє на Сіверянській територіі супроти Чернигова другого важного центра, яким був Переяслав. Знаємо його в сїй ролї від початку X в., саме ж відокремленнє як довершений факт бачимо доперва за часів Ярослава. Від того часу Переяславщина вже нїколи не могла злучити ся скільки небудь трівко з Чернигівщиною, противно — видко, що обидві землї мали неохоту до такої злуки. Чернигівщина рішучо не хоче стати волостию

переяславської династиї (Всеволода), Переяславщина, стараючи ся уставити у себе якийсь трівкійшнй лад, вибирає собі иньшу династию, не чернигівську, а суздальську, й її хоче забезпечити у себе стіл. Головно сею неохотою до злуки й мусимо ми пояснити, що сї дві частини Сїверянської землї нїколи не злучали ся, виключивши кілька невдалих проб, як заходи Всеволода і потім Мономаха — взяти собі Чернигівщину, змагання Всеволода Сьвятославича, в XIII віцї, аби захопити Переяславщину. Які були глубші причини тому відокремленню окрім самого лише сформовання сильного міського центра — причини етноґрафічні, культурні, економічні, того не можемо сказати [1]).

Відокремлений за Ярослава, що хотїв, очевидно, утворити в центрі Руської держави поруч Київа й Чернигова ще третїй стіл для свого улюбленця Всеволода, Переяслав займав якийсь час поважне місце, як третїй з ряду княжий стіл в землях Руської держави, по Київі й Чернигові, і був осібним, самостійним князївством. Се трівало одначе тільки до смерти Сьвятослава (1076). Зараз потому, наслїдком полїтичних перемін, Переяслав опинив ся в досить невигідній позициї — прищіпки до котрогось із старших столів. За Всеволода вправдї, коли той був захопив Київ і Чернигів, се ще могло меньше відчуватись, і короткий час, коли Мономах тримав Чернигів, може не йти в рахунок; але від коли Мономах засїв у Київі, Переяслав став фактично якоюсь прищіпкою до Київа. Тим часом як сусїдня Чернигівщина замкнула ся в осібне полїтичне тїло, під проводом династиї Сьвятослава, Переяслав зістаєть ся просто волостию Київа, де князї часом міняють ся частїйше як які тіуни або посадники в котрімсь провінціональнім містї.

По тестаменту Мономаха Переяслав має бути передпокоєм Київа, переходовим місцем для кандидатів на київський стіл — роля нїби почесна, але на практицї дуже невигідна. За часів Мономаха й Мстислава Ярополк бодай досить довго сидїв тут в сїй ролї „евентуального престолонаслїдника”. Але по смерти Мстислава, коли вийшло за те наслїдство непорозумїннє в Мономаховій династиї, сї престолонаслїдники почали міняти ся в Переяславі як у кінематоскопі: протягом яких пятнадцяти років перемінили ся вони тут сїм разів, а деякі сидїли тут по кілька тижнїв, а навіть по кілька годин, як пишуть за Всеволода Мстиславича, що він просидїв від раня до обіда!

Розумієть ся, така практика не могла анї трошки подобати ся Переяславцям,

де громада, як і по иньших українських князївствах, привикла складати всї клопоти про управу й охорону землї на князя, а Переяславське князївство й спеціально ще вимагало пильного догляду й оборони, супроти вічного неспокою від степовиків. Супроти того Переяславцї, подібно як робили й иньші землї, постановили знайти собі якусь певну династию й її забезпечити переяславський стіл. Коли виникла боротьба між Мстиславичами і Юриєм, Переяславцї постановили тримати ся Юрия. Очевидно, вони при тім надїяли ся, що Київ зістанеть ся в руках Мстиславичів, і таким чином Переяслав був би зовсїм відокремлений і забезпечений від ролї прищіпки, чи то для Київа, чи для Чернигова. Суздальщина ж безпосередно з Переяславщиною не граничила, і в численній родинї Юрия все мусїв найти ся для Переяслава осібний князь.

Окрім таких чисто льоґічних причин, на вибір Переяславцїв вплинули, певно, й особисті звязки Юрия з Переяславом, що могли бути дуже давнї. Ми знаємо, що Остерський Городок (теп. Остер) належав від давна до Юрия і звав ся инакше Юриївим городком; можливо, він мав його ще від батька Мономаха, або що найпізнїйше — дістав десь за часів Ярополка, коли йшла та боротьба за Переяслав. В такім сусїдстві міг він мати здавна певні впливи і звязки з Переяславцями. Коли потім його син Глїб з'явив ся там, правдоподібно висланий батьком з такою місією — позискання сусїднїх міст, — насамперед Посемє перейшло до нього, а далї і з Переяслава (де тодї сидїв Мстислав Ізяславич) стали приходити до нього відомости, що його там „хочуть”. На початках одначе сей рух між Переяславцями не мусїв бути сильний: коли якийсь боярин Жирослав намовив Глїба йти на Переяслав, „бо його хочуть Переяславцї”, й Глїб пішов справдї, то переяславські партизани не відважили ся прилучити ся до нього, й Мстислав прогнав Глїба [2]). Те саме повторило ся на другий рік: знову з Переяслава приходили якісь заклики, й Глїб, „свѢщав ся с Переяславци”, пішов у друге на Переяслав, але Мстислав знову завчасу вибрав ся з військом, і Переяславцї знову змикитили: „Глїб був з малим військом і сказав: піддурили мене Переяславцї та не відважаючи ся стати до битви, пустив ся тїкати” [3]).

Се мабуть і було причиною такої нерішучости Переяславцїв, що Глїб не мав відповідних сил, „бяше въ малѢ”. Бачимо тут тужь саму полїтику, що й у Киян: „коли будеш мати досить сили, то й по твоїй сторонї станемо”.

Коли рік пізнійше прийшов на місце Гліба сам Юрий, з дуже значними силами, то Переяславці вже не вагали ся. Могло навіть бути якесь порозуміннє у Юрия з Переяславцями заздалегідь, бо в своїм поході він попростував відразу до них, очевидно — числячи на їх прихильність, і потім в переговорах з Ізяславом згожував ся вирікти ся Київа з тим, аби Переяслав віддано одному з його синів; але Ізяслав не пристав на се. Цікаво, що при тім і переяславський епископ намовляв Ізяслава зробити сю уступку стриєви, але Ізяслав не згодив ся. Та в рішучій битві під Переяславом Переяславці перейшли до Юрия: „бысть лесть въ Переяславцехъ", сказали: „Юрий — то наш князь, то свій, ми його й з далека шукали" [4]), та й побігли до Юрия; побачивши се, полки Ізяслава й Ростислава збентежили ся й пустили ся тїкати. Таким чином виступ Переяславцїв рішив справу на користь їх вибранника — Юрия, що сам по собі не мав відваги й надії на успіх і всякими способами оминав війни з Ізяславом, але той його змусив до битви [5]).

Почавши від сього часу Переяславщина зістаєть ся переважно в володїнню династиї Юрия. Володїннє се, правда, не було анї постійне й безпереривне, анї міцне і певне. Дїло в тім, що династия Юрия все зіставала ся чужою для української полїтики й українських князїв, її участь в українських справах все була спорадичною і супроти тутешнїх полїтичних сил переважно все мала вираховано-шкідні цїли, так що не могла тїшити ся загальною симпатиєю. При тім Суздальські землї були відрізані від Переяслава значним простором, а сама Переяславська земля була занадто слаба, аби місцеві князї могли утримати ся власними силами супроти більших ворогів. Все се поясняє нам ті перерви в володїнню Юриєвичів, що звістні нам у наших джерелах, а почасти нам і незвістні, бо з останньою чвертею XII в. наші відомости про Переяславщину й її князїв стають незвичайно бідні.

Так відомо вже нам, що коли Ізяслав в останнє подолїв Юрия, він прогнав і його сина Глїба з Переяслава та посадив свого сина Мстислава, що просидів тут коло трох років. По сїй перерві Глїб вернув ся назад до Переяслава й просидів тут до 1169 р., коли його вислав брат Андрій до Київа. В Переяславі Глїб на своє місце посадив тодї малого ще свого сина Володимира (було йому тільки дванадцять лїт [6]), і той зістав ся тут до своєї смерти (1187). Таке довге правлїннє батька й сина, серед завірюх української полїтики, особливо правлїннє того малого Володимира, котрого

батько слідом умер в Київі і не міг бути помічним сину, ми мусимо головно толкувати привязаннєм самої землї до сеї княжої родини. Дійсно, про Гліба зістала ся в літописи добра память [7]), а про Володимира, з поводу його передчасної смерти, літопись [8]) пише: „плакали по нїм усї Переяславцї, бо він любив дружину, а золота не збирав, майна не жалував, але роздавав дружинї; був з нього князь добрий, сильний в битвах, визначав ся великою мужністю, і за ним Україна дуже жалувала (много постона)".

По смерти Володимира є перерва в наших відомостях про Переяслав. Аж у 1190-х рр. бачимо тут суздальського княжича Ярослава Мстиславича, Володимирового стриєчного брата; можливо, що він сїв тут безпосередно по Володимирі [9]). Є ще й друга можливість, або навіть і правдоподібність — що він з'явив ся у Переяславі з ініціативи самих Переяславцїв, бо належав до противників шефа суздальської династиї — Всеволода, і з його руки ледво чи би дістав Переяслав, — хиба якось перепросив ся. В кождім разї одначе Переяслав за житя Ярослава стояв у повній залежности від Всеволода, як видко з звісток 1197-1198 рр. Всеволод іменує сюди епископа, а на другий рік з сином Константином ходив походом на Половцїв на Дін. Похід сей міг бути зроблений тільки в інтересї Переяславщини, значить Всеволод уважав її як би за свою волость.

Дійсно, по смерти Ярослава Переяславцї звернули ся по князя до Всеволода. Їх посли прибули до Всеволода в Переяслав північний (Залїський), де він тодї перебував, і Всеволод дав їм князем свого сина Ярослава. „Переяславцї ж узявши свого князя Ярослава від св. Спаса (правдоподібно, в церкві св. Спаса відбула ся якась церемонїя благословення Ярослава на князївство, чи що), пішли з великою радістю, хвалячи Бога і св. Богородицю й св. Михаїла (патрона переяславського), що дав їм князя, якого собі бажали", як оповідає про се своїм урядовим стилем Суздальська літопись [10]). Скільки дійсно було в тім щирого бажання Переяславцїв, трудно сказати, але з огляду, що таким чином Переяславщина запевняла собі поміч найсильнїйшої тодї династиї, з другого боку сим способом забезпечала на далї свою полїтичну окремішність, — нема нїчого неможливого в тім, що така комбінація їм досить подобала ся, і підозрівати щирість їх посольства до Всеволода не маємо особливої причини.

Почавши від сього часу і аж до упадку Переяславського князївства —

підчас татарської руїни, ним все розпоряджають ся суздальські князї, і Суздальська лїтопись по просту зве Переяславщину „отчиною” суздальських князів [11]). Правда, від часу до часу, в залежности від полїтичних завірушень на Українї, бували в сїй залежности Переяслава від суздальських князів певні перерви. Так 1207 р. вигнав з Переяслава того Ярослава Всеволодовича Всеволод чернигівський, причепивши ся до його кандидатури на галицький стіл, і посадив тут свого сина, а сього знов вигнав Рюрик і посадив тут свого сина Володимира [12]). Але се тривало не довго, і Переяслав скоро вернув ся знову до суздальської династиї: 1212 р. туди післав тодїшнїй шеф сеї династиї Юрий Всеволодович свого брата Володимира. Володимира сього одначе взяли в неволю Половцї, напавши на Переяславщину й побивши в битві. Здаєть ся, що по тім нещастю Переяслав знову висовгнув ся з рук Суздальської династиї; вище я висловив здогад, що сей опорожнений стіл могли дістати Ольговичі, в потіху за страчену Київщину [13]). Але потім він вертає назад в розпорядженнє суздальських князів: 1227 р. кн. Юрий посилає сюди свого братанича Всеволода Константиновича, потім брата Сьвятослава (1228) [14]). Завдяки тільки сїй залежности Переяслава від суздальських князів і знаємо де що про нього в XIII в. — сї убогі відомости заховала для нас Суздальська лїтопись, тим часом як Галицько-волинська лїтопись мовчить про нього зовсїм. В сїм фактї відбило ся виїмкове полїтичне становище Переяслава поміж українськими землями: з них він оден виріжнив ся з їх полїтичної родини і щоб забезпечити ся від двох українських династий — Мстиславичів і Ольговичів, між землями котрих лежав, потягнув до нового — східнього полїтичного центра, увійшов у сферу його полїтики.

Се була полїтика самої переяславської громади, як ми бачили, що зазначила її досить виразно, як на наші скупі взагалї в таких справах відомости. Заразом сею полїтикою й вичерпуєть ся все те, що можемо сказати про полїтичну дїяльність переяславської громади.

Се була „вища полїтика” Переяславцїв. Але в їх житю була полїтика ще далеко більш важна, що була питаннєм житя і смерти — се відносини до степу. Нї для якої з земель давньої Руської держави сї відносини не мали такого незвичайного, есенціонального значіння, як тут. Се зовсїм природно поясняєть ся територіальними винами Переяславщини.

Її границі на заході й півночи ми знаємо. Від Київщини її граничив Дніпро, тільки в околицях Київа київська границя, здаєть ся, переходила трошки на лївий бік (як більш або меньш гіпотетичну границю можна брати тут р. Карань). Від Чернигівщини граничило порічє Остра і Сейму. Як ми вже бачили, територія р. Сейму була спірною між Чернигівщиною й Переяславщиною, і особливо в другій чверти XII в. дуже вагала ся між сими двома землями, але зістала ся в кінцї при Чернигові, хоч судячи по відносинам місцевої людности до князів, вона скорше тягнула до Переяслава: як і Переяслав, Посемє тримаєть ся династиї Юрия, а бити ся з Ольговичами показує охоту [15]). На північнім заході крайнім пунктом, що тягнув до Переяслава, був Остерський городок, на устю Остра в Десну, на лївім боцї його; в першій половині XII в. його вилучено в осібну волость для Юрия, але вона злучила ся знову з Переяславщиною, через те що й Переяславщина перейшла в ті самі руки — династиї Юрия [16]).

Таким чином Переяславщина з двох боків, зі заходу і півночи, операла ся на краї хоч не завсїди приязні, але бодай культурні, безпечні. Але властиво тільки її північно-західній кут був безпечний (нпр. як би потягнути лїнію від Рильська на устє Супоя або навіть і Трубежа). Полудневий край її границї з Київщиною і східній край границї з Чернигівщиною виходили в передстепові краї, і вся решта її території по за тим північно-східнїм кутом — се було небезпечне, неспокійне степове пограниче, де треба було все виглядати кочового ворога.

Ми бачили вже, яка нетрівка, бо виставлена на періодичні знищення, була кольонїзація київського Порося — района між Стугною й Росю. З другого боку бачили ми, в яких неспокійних, прикрих обставинах жила околиця Курська. Се відразу позволить нам з'орієнтувати ся і в кольонїзаційних обставинах Переяславщини. Землї по Супою й Трубежу лежали в однїй лїнії з Поросєм, але о стільки в гірших обставинах, що їх не прикривало нїщо зі сходу, як Переяславщина Київщину, і на півночи вони не мали таких безпечних своїх закутків, як київське Полїсє, куди людність могла відступати й пересиджувати лихолїтє. Тільки землї по Остру, між Остром та Днїпром та по верхівям Трубежа, Удаю та Ромна, богаті багнами і лїсами могли бодай до певної міри хоронити свою людність від степових нападів; решта ж Переяславщини мусїла мати тодї, як має й тепер, переважно степовий характер, з лїсами і гаями, тільки на берегах рік, в мокрих балках

і ярах. Тим поясняєть ся, що в періоди особливого розярення степової бурі Переяславщина редукувала ся до дуже малих розмірів території, де ще держала ся якась осіла кольонїзація.

Ми бачили, що при кінці X в., за Володимира більшість Переяславщини уважала ся страченою під печенїзьким натиском. Хоч сказано там про будову кріпостей по р. Сулї, але заразом ставлено їх по Деснї, Трубежу і Остру, так що посульські кріпости або мали служити якимись сторожевими пунктами, або тут мова йде про верхню Сулу, що мала боронити лїнії Остра і Десни від полудневого сходу. Очевидна бо річ, що як би середнє та нижнє Посулє не було ослаблене, було добре залюднене й укріплене, то само по собі могло б виставати на оборону, й не було б по що укріпляти берегів Трубежа чи Десни. Оповіданнє про заснованнє Переяслава за Володимира зовсїм підтверджує таке розуміннє, даючи добру ілюстрацію до тодїшних кольонїзаційних обставин: Печенїги собі маршерують „отъ Сулы", наче на тій Сулї й не чутно тих кріпостей, а Володимир „поиде противу имъ", і стрів їх раптом на Трубежі, „на бродї, де тепер Переяслав"! Очевидно, останки руської кольонїзації тільки й бренїли ще тут, між Трубежом, Днїпром та Остром.

Коли знищено Печенїзьку орду, й Русь почала здобувати назад страчені кольонїзаційні терени, кольонїзація Переяславщини теж була відреставрована до певної міри. Про її розміри можемо судити з звісток з кінця XI і на початку XII в. (перед новою кольонїзацією погранича, що не могла скорше розвинутись як від 1103 р.). Бачимо з них, що та реставрована кольонїзація опанувала була, що найменьше побереже Сули (Ромен, Снятин, Горошин, Воін) [17]), а в дійсности, правдоподібно, і перейшла її. Результати сеї кольонїзації були одначе страчені, коли розпочали ся в останній чверти XI в. половецькі напади, що особливої інтензивносги дійшли в 1090-х роках. Половцї тодї неустанно нищили осади між Сулою й Трубежом, часто з'являючи ся і в околицях самого Переяслава, а Тугор-хан раз протримав Переяслав півтора місяця в бльокадї! [18]). Як тодї виглядала Переяславщина, дає нам зрозуміти коротенька записка Мономаха про сї роки: „сидів я в Переяславі три лїта й три зими, з своєю дружиною, і богато набідували ся ми і від війни (з Половцями) і від голоду (очевидно — наслїдком половецьких спустошень" [19]). Сю останню подробицю переяславського житя дуже добре доповнює

образок, що мав Мономах намалювати перед зібраними князями 1103 р.: „жалуєте ви коней для оранки, а того не подумаєте, як селянин почне орати, а наїде Половчин, забє „смерда” стрілою, кобилу його візьме, заїде на його оселю, забере жінку й дітей, і все майно, а тік запалить, — то коня його ви жалуєте, а самого чому не жалуєте?” [20]). Розумієть ся, при таких обставинах житя Переяславщина мусіла знову дуже сильно спустїти, як і полуднева Київщина.

Кольонїзація розвиваєть ся на ново з початками аґресивної боротьби з Половцями. Під час походу 1111 р. бачимо вже, що на Голтві руське військо почуває себе безпечно — „стали на ріцї Голтї й тут зачекали воїв”, і тільки за Ворсклою починала ся небезпечність — „дійшли Ворьскла”, тут цїлували хрест (була хрестопоклонна недїля) і положили всю свою надїю на хрест, з многими слїзми. З пізнїйших звісток бачимо, що руська кольонїзація дійшла побережа Ворскли на полудню — тут згадуєть ся Лтава, на Ворсклї [21]), як звичайно думають — теп. Полтава, в усякім разї важно, що се було місто на Ворсклї. На полудневім заходї бачимо город Донець, як звичайно приймають теп. Донецьке городище на р. Удах, притоку Сїверянського Донця, недалеко теп. Харкова, хоч і не знаємо, о скільки він тїсно був злучений з пограничною кольонїзацією. По Донцю і Удам бачимо, що правда, цїлу систему укріплень — городищ, але поки що не маємо повного права уважати її останками укріплень з сих саме часів.

Деякі поетичні згадки з другої пол. XII в. вказують одначе далї на Посулє як на властиве переяславське пограниче. „Кончак знищив Сулу” (снесе Сулу) каже поетичний уривок в Галицько-волинській лїтописи [22]); „по Роси й по Сулї подїлили городи” каже про Половцїв (може про Кончака і Гзу) Слово о полку Ігоревім [23]). Сї натяки трудно инакше зрозуміти, як про пограниче переяславське: область Сули була таким же пограничем Переяславщини, як пограниче Роси — Київщини, а з першого з них довідуємось, що в останнїй чверти XII в. погранична (посульська) кольонїзація коли не знищена, то знову сильно ослаблена була серед нових інтензивних половецьких нападів.

Взагалї, взявши статистично той матеріял, який маємо, нїяка з українських земель так часто не підпадала половецьким нападам, як Переяславщина, — хоч, треба сказати, відомости про тутешнї половецькі напади не визначають

ся докладністю, досить припадкові, і в дійсности пропорція ся мусїла бути ще прикрійша для Переяславщини. При тім нїде половецькі напади не опановували так цїлого майже терену землї як тут; тільки кутик між Остром і Днїпром був безпечнїйший, з рештою ж цїла Переяславщина була виставлена на турецькі спустошення.

Супроти такої небезпечности й періодичних спустошень Переяславщини треба було брати ся на ріжні способи. І так князї старали ся всякими способами здобувати нових насельників землї з поза її границь, нпр. осажувади невільників приведених з ріжних земель. Знаємо, що Мстислав з Ярославом, забравши богато невільників у Польщі, подїлили їх між собою і ужили їх для реставровання пограничної кольонїзації (лїтопись каже тільки про Ярослава, що він осадив свою пайку по Роси, але того самого треба дорозумівати ся і про Мстислава [24]). Про кн. Ярополка довідуємо ся, що забравши підчас походу на Минщину людей з м. Друцька, він вивів їх відти і поставив їм місто Желни (вар. Желди), як думають звичайно — теп. Жовнин, на нижнїй Сулї [25]). Особливо ж важну ролю в тім значінню мали турецькі осадники виведені з степів.

Так по погромі орди Торків частину їх осаджено і в Переяславщинї, де вони згадують ся 1080 р. [26]). Потім нові партії Торків і Печенїгів приведено з походів 1103 р. („заяша ПеченЂги и Торъки с вежами") [27]), а правдоподібно — й 1111 р. з власної охоти прийшли ватаги їх по невдалім повстанню на Половців в 1116 р. На другий рік маємо звістку про прихід Біловежців [28]). Правда, сї турецькі кольонїсти давали чимало й клопотів — от як те повстаннє їх 1080 р., потім під 1121 р. маємо записку, що Мономах „прогнав Берендичів із Руси, а Торки й Печенїги самі втїкли" [29]) — очевидно було знову якесь повстаннє. Але з другого боку, вони постачали і добрих вояків, і будь що будь — служили до зміцнення й забезпечення границї як кольонїсти, призвичаєні до небезпечного, неспокійного житя. З рештою відомости наші про їх кольонїзацію в Переяславщинї дуже бідні. Назва села Каратулїв (Вел. і М. Каратулї) під Переяславом, між двома лїніями тутешнїх оборонних валів, показують, що тут були також осаджені Чорні Клобуки (Каратулї теж що Каракалпаки, чорні шапки, в староруськім перекладі Чорні Клобуки). З подій 1150 р. довідуємо ся, що десь на Днїпровім побережу Переяславщини сидїли Турпії [30]), правдоподібно —

також турецьке коліно, як і Коуї, Берендичі і т. и. В одній лїтописній звістці бачимо осади переяславських Торків коло Баруча й Бронькняжа [31]), але місця сих городків невідомі напевно [32]). На верхівю Остра бачимо Білу Вежу — засновану правдоподібно згаданими в лїтописи виходнями з донської Білої Вежі, але сї виходнї, правдоподібно не були Турки, а Словяне. Здаєть ся, що десь в тій же околиці була друга кольонія того ж імени (БЂлая вежа старая) [33]). В сусїдстві Донця бачимо величезне Хозарське городище, що вказує на иньшу подібну кольонїю [34]), і т. и.

Можна здогадувати ся, що в будованню пограничних замків переяславські князї також бачили оден з способів оборони. Знаємо се про Володимира, що він будував таку оборонну лїнію по Сулї, а з усякою правдоподібністю мусимо такі заходи припускати й для пізнїйших часів, хоч би по анальоґії з Київською землею. Дійсно, почавши від XVI-XVIII в. відомі нам численні городища, що тодї стояли порожні, значить, були останками міст і замків давнійших. Вони стоять по р. Ворсклї, Пслу, Сулї, Удаю, Удам, Донцю і закривають Переяславщину від полудня й полудневого сходу, та дійсно в части можуть бути останками оборонних лїній XI-XII в. [35]). Звістні нам тут і вали — подвійний вал коло Переяслава, довгий вал на правім березї Сули, від Лубен до Днїпра, другий подібний на кількадесять кільометрів довгий вал над Днїпром, більше меньше від устя Тясмина (на правім боцї) через Сулу майже до р. Золотоноші, поменьші останки валів над р. Ромном, і т. и. [36]).

З другого боку переяславські князї заходили ся коло самих Половців, то задобрюючи їх, то боронячи ся, то пробуючи застрашити їх аґресивною війною. Між переяславськими князями знаходимо найбільших спеціалїстів у половецьких справах, як Мономах, Ярополк, Володимир Глїбович. Мономах, бувши переяславським князем, дав ініціативу й провід у найбільшій аґресивній війнї з Турками, яку знає давня Русь. Очевидно, він при тім мусів головно виходити з спеціальних інтересів своєї волости.

Скільки приходилось в подібних обставинах клопотати ся з Половцями Мономаху й иньшим переяславським князям дав він зрозуміти своєю автобіоґрафією. „Усїх угод (тут розуміють ся й дипльоматичні з'їзди з Половцями) з половецькими князями, каже він, уложив я девятнадцять, за

часів батька і по нім [37]) і передавав богато худоби та своїх портів (одїжи й тканини); з неволї пустив визначнїйших половецьких князїв ось скільки: двох братів Шарованїв, з рода Багубарса три, Овчини чотири, а всїх иньших важнїйших князїв сто; а що Біг дав живими в мої руки Коксуся з сином, Аклана Бурчевича, таревського князя Азгулуя, й молодих князїв пятнадцять, то їх я привів живими, постинав і покидав у рїчку Славлїй; тодї їх побито зо двіста лїпших невільників...” [38]).

Син Мономаха Ярополк уславив ся також війнами з Половцями, хоч тодї вже вони були приборкані попередньою боротьбою. На ново розвивають ся половецькі напади в останнїй чверти XII в. і тодї здобуває собі славу на сїм полї Володимир Глїбович. На жаль, ми досить мало маємо відомостей про Переяславщину з сих часів: вона мала тодї зовсїм другорядне полїтичне значіннє і все більше виходила за обрій української полїтики. Але тих кілька подробиць, які дають нам наші джерела, вистають для характеристики сього князя й його ролї в сїй новій половецькій бурі. Бачимо, що „руські князї” уважають його спеціалїстом в половецькій війнї, висилають його з передовим полком, і Володимир дуже пильнує сеї своєї прероґативи [39]). Він бере участь у всїх колективних руських походах на Половців; Половцї мають особливий респект перед ним, а на Руси має він славу великого лицаря: „бо він був муж добрий, відважний і сильний в бою, і на всяке добре дїло готовий”. Особливож популярний він у своїй землї, бо се князь-дружинник, князь воєвничий, а його печаливість для своєї землї підчеркнуло Слово о полку Ігоревім коротенькою апострофою:

в Римах крик під шаблями половецькими,

а Володимир у ранах — туга та жаль Глїбовому сину [40]).

Як бачимо, цїла Переяславщина була властиво тільки пограничною маркою, оборонною границею руської кольонїзациї з степом. Ся її роля була причиною, що до неї в наших джерелах було в перше приложене славне пізнїйше імя „України”. Оповідаючи про смерть Володимира Глїбовича, київська лїтопись каже, що по нїм „плакали всї Переяславцї”, та піднісши його чесноти, додає, що за ним дуже жалувала Україна: „о немже Украина много постона” [41]). Почавши від сеї апострофи ми кілька разів стрічаємо в київській і галицькій лїтописи се слово в значінню погранича [42]), але

історичними обставинами воно льокалїзувало ся на тім же пограничу, де ми його стрічаємо перше. В наведенім текстї воно значить, очевидно, Переяславщину, або цїлу або її полудневе пограниче; скорше перше — воно тодї дає парафразовану, стилїстичну паралєлю до згаданого перед тим плачу Переяславцїв. В сїй ролї пограничя з степом, воєнної марки Переяславщина й сусїдня полуднева Київщина зістали ся й на далї чотири-пять столїть, і се було причиною льокалїзацїї сеї назви в сих землях. А знов ті історичні обставини, що се пограниче зробили огнищем пізнїйшого українського руху, осередком, де сконцентрувало ся все, чим жила Україна-Русь XVII-XVIII в. і першої половини XIX в., були причиною, що імя України пізнїйше стало другим іменем властивої, полудневої Руси. A potiori fit denominatio — і та наддніпрянська Україна від тих часів дійсно все переважала — часами матеріально, часами морально в загальній еволюцїї українсько-руських земель і їх житя.

Примітки

[1]) Спеціальну лїтературу Переяславщини див. в прим. 6.

[2]) Іпат. с. 253 (1147).

[3]) Іпат. с. 225.

[4]) „Гюрги намъ князь и свой, того было намъ искати к далече” Іпат. с. 267,

[5]) Див. вище с. 160-1.

[6]) Іпат. с. 379.

[7]) Іпат. с. 384.

[8]) Іпат. с. 439.

[9]) В 70-их рр. бачимо його в В. Новгородї, потім він зникає і аж під 1199 р. читаємо про смерть його в Пореяславі — Лавр. 394. Правда, Татїщев каже,

що перед тим Всеводод випросив Переяслав від Рюрика (!) і посадив тут сина Константина, аж потім сїв там сей Ярослав і слідом умер, але ся звістка, прийнята автором новійшої моноґрафії про Переяславську землю д. Ляскоронським — с. 434, правдоподібно викомбінована з звістки про похід Всеволода на Половцїв і не має значіння.

10) Лавр. с. 395.

11) Лавр. під 1213 р.

12) Лавр. с. 406-7.

13) Див. вище с. 235.

14) Лавр. 416, 427, 429.

15) Іпат. 250, див. вище с. 236; але Вир тодї не хотїв піддати ся Юрию.

16) На мапі Переяславщини в недавнїй моноґрафії д. Ляскоронского (1 вид.) також і Вир, чи недоглядом, чи сьвідомо, зачислено до Переяславщини; на се нема ніякого поводу: Вир належав до Чернигівщини, як і все Посемє — див. Іпат. с. 346, 348.

17) Іпат. 143, Лавр. 239-241. Городища по Удам і Донцю вичислені в московській Книзї большого чертежа, що сягає XVI в. — вид. Опаского с. 31-33. З лїтератури крім загальнїйших праць про степ і передстепові краї ще Данилевичъ Донецкое и Хорошевское городища, Харків 1902, Донецкое городище и г. Донецъ — Археологическая лѢтопись Ю. Рос. 1904.

18) Іпат. с. 161.

19) Лавр. с. 240 (належить до р. 1094-6).

20) Іпат.с. 183 і 191.

21) Іпат. 387 (під 1174 р.).

22) Іпат. с. 480,

[23]) Розд. X.

[24]) Іпат. с. 105.

[25]) Іпат. с. 203, Лавр. с. 276.

[26]) Заратиша ся Торки переяславстии на Русь — Іпат. с. 143.

[27]) Іпат. с. 184.

[28]) Іпат. під роками.

[29]) Іпат. с. 205.

[30]) Іпат. с. 277.

[31]) Лавр. с. 280.

[32]) Недавно не без правдоподобности арґументував А. Стороженко за Баришівкою на Трубежі (Очерки с. 48), але крім подобности імени годї за сим щось сказати.

[33]) Іпат. с. 264.

[34]) Филаретъ Описаніе Харьков. епархіи I с. 295-6.

[35]) Про городища в порічю Сули спеціальна праця В. Ляскоронского: Городища, курганы и длинные (зміевые) валы, находящіеся въ бассейнѢ р. Сулы, Труды XI з'ї'зда, т. I. На підставі ріжних спостережень він зачисляв до княжих часів отсї городища на Сулї: Недригайлів, Константинів, Ромен, Глинськ, Сїнча, Снїтин, Лубни, Лукомлє, Оржиця, Горошин, Буримка, Жовнин, на Удаю: Варва, Срібне, Красний Колядин, Біла Вежа (с. 432). Про городища иньших басейнів в його книзї про Переяславщину с. 111 і далї, про порічє Донця див. вище с. 346.

[36]) Див. цитовану працю Ляскоронского с. 456-7.

[37]) Рахунок сей уриваєть ся, здаєть ся, на р. 1002.

[38]) Лавр. с. 242.

[39]) В поході 1184 р. Сьвятослав висилає з своїми полками славного лицаря з чернигівської династиї — Ігоря Сьвятославича, а Рюрик Володимира Глїбовича; між ними вийшла суперечка, бо Ігор не дав Володимиру „Ѣздити напереди полкомъ своимъ", а той уважав се своїм правом; „князи бо русции дали бяхуть (йому) напредѢ Ѣздити в Руской земли". Володимир нагнївав ся і замість походу на Половців пограбував чернигівські городи (Іпат. с. 425) — вчинок дуже характеристичний для такого лицаря, сю звістку пробували змінити поправками (Татїщев III, 253, Арпибашев 1427), але се безпотрібно. В другім поході тогож року Володимир їде з передовим полком разом з иньшими „моложьшими князями", „Половци же узрѢвше Володимерь полкъ крѢпко идущь на нихъ, и побѢгоша гоними гнѢвомъ Божиимъ" (Іпат. 427). Пор. новий похід — Іпат. с. 429, де знову бачимо на переді Володимира, і 1187 р.: Володимир „испроси ся у Святослава и во Рюрика Ѣздити напереди с Чернымъ Клобукомъ; Святославу же не любо бяшеть пустити Володимира напередъ передъ сыны своими, но Рюрикъ и инии вси улюбиша, зане бѢ мужь бодръ и дерзокъ и крѢпокъ на рати, всегда бо тосня ся на добра дѢла". — Іпат. с. 439.

[40]) Розд. IX.

[41]) Іпат. с. 439.

[42]) Під 1189 р. в оповіданню про похід Ростислава Берладничича на Галичину сказано, що він приїхав „ко украинѢ галичькой, без близших пояснень: правдоподібно, що тут треба розуміти галицьке Понизє (подністрянське), судячи по тому, що від нього зачав свій похід його батько 1159 р. Під 1213 і 1282 р. назва „Украина" приложена до галицького Забужа (на лївім боцї Буга) — до пограничча з Польщою. Нарештї під 1268 "Ляхове УкраинянѢ" — на тім же забужськім пограничу, сї Україняне перестерегають Холмлян про напад польського війська, і можливо, що тут треба розуміти Русинів Польського князївства, себ то Ляхів по полїтичній, а не етноґрафічній приналежности. В усїх отсих текстах отже „україна" значить пограниче, чи руської, чи иньшої землї.

ВАЖНІЙШІ ГОРОДИ: ПЕРЕЯСЛАВ, ЛЄҐЕНДА ПРО ЙОГО ЗАСНОВАННЄ, ЙОГО ОКОЛИЦЯ, ЛЕТЧЬ МОНАСТИР, ОСТЕРСЬКИЙ ГОРОДОК І ИНЬШІ ГОРОДИ. КУЛЬТУРНЕ ЖИТЄ; ОСТАНКИ ДРУЖИННОГО ЕПОСА.

Тепер треба сказати де що про визначнійші місця Переяславщини. Столиця — Переяслав, Переяславль в старих памятках, як я вже згадував, відомий нам від початку X в., коли він належав до найвизначнійших осад Руської держави, резіденцій дружини і „сьвітлих та великих князів" — київських підручників. Не вважаючи на те, літопись оповідає, що Переяслав поставив Володимир, і навіть подає лєґенду на поясненнє того, звідки узяло ся його імя.

Се народній переказ, що заховав ся до тепер, в зміненій формі, в оповіданню про сильного Микиту Кожемяку. Літописець оповідає, що Печеніґи, напали на Переяславщину, але Володимир перестрів їх на броді через р. Трубеж, де тепер стоїть Переяслав. Так стояли вони на двох берегах річки, й ніхто не важив ся перший пустити ся через річку. Вкінці „князь печенїзький" запропонував Володимиру зробити поєдинок: „пусти ти свого чоловіка, а я свого, нехай борять ся: коли твій чоловік ударить моїм, не будемо три роки нападати на вас, коли наш чоловік ударить вашим, будемо три роки воювати" (грабити). Володимир прочувши про се, післав по табору „бирича", викликаючи такого, що схотїв би бороти ся з Печенїгом, але не знайшло ся нікого, й Володимир дуже затужив. Аж нарешті прийшов старий чоловік і оповів князю: „княже, я маю дома меньшого сина: сам я з чотирма синами вийшов (у похід), а він дома; ним від малечку не ударив (не поборов) ніхто; раз я сварив на нього, а він мняв шкіру, і розгнївав ся на мене й роздер шкіру руками: Володимир зараз післав по того меньшого сина, і той прийшов, але перше просив випробувати, чи може стати до поєдинку з Печенїжином: казав привести великого, сильного вола й роздражнити. Припекли вола горячим зелізом і пустили, а хлопець ухопив вола за бік і видер йому мясо зі шкірою, кілько рука вхопила. І сказав Володимир: „можеш бороти ся з Печенїжином". Другого дня прийшли знову Печеніґи на брід і почали кликати: „чи ще не маєте чоловіка? а наш тут!" Володимир ще в ночи казав хлопцеви взяти на

себе зброю, і вийшов він на Печеніжина. Той був великий дуже і страшний, і як вийшов против нього Володимирів чоловік, Печеніжин розсьміяв ся, бо той був середній тілом. Розміряли місце між обома військами і пустили їх. Вхопили ся міцно, і удусив хлопець Печеніжина рукою до смерти, — вдарив ним о землю, і скрикнула з радости Русь, а Печеніги втїкли. Утїшений Володимир зробив того хлопця і його „великими мужами", а на тім броду поставив „город" і назвав його на памятку Переяславом, „зане перея славу отрокъ тъ". Се оповіданнє треба, мабуть, розуміти як памятку, що Володимир на ново укріпив Переяслав, відновив тут замок („город"), в звязку з тою системою замків по Трубежу, Сулї і т. и., а саме об'ясненнє назви тою побідою хлопця — очевидно тільки етимольоґічний міт; наросток ль (Переяславль) вказує, що імя виведене від імени особи (як Преслав або Проделав, Предслава) [1]).

Не згадано в лїтописях — коли, але можна сказати напевно, що за тогож Володимира Переяслав здобув важне церковне значіннє: в нїм засновано катедру, але не просто епископську, а митрополїтальну, як і в Київі. Причину такого відзначення для Переяслава досить трудно зрозуміти, але сам факт не підлягає сумніву [2]). В останнє митрополитом зветь ся переяславський еп. Єфрем, з кінця XI в., славний між місцевими епископами. Пізнїйше сей титул митрополита виходить зовсїм з уживання. Окрім титула переяславська катедра мала важне значіннє й тим, що до неї належала також Смоленська земля, доки не утворено для неї осібної катедри, за Ростислава Мстиславича.

Про саме місто не богато знаємо. Воно лежало в вилах між Трубежом і Альтою й мало міцну позицію: від полудня й полудневого сходу — від степу його боронили дві лїнїї валів і ровів — перша милю від міста, друга півтори милї від першої. Сї вали звістні нам від XI в., а можуть бути й значно старші [3]). Як я згадував вище, маємо між сими валами слїди осель осаджених для оборони міста „переяславських Торків".

Город мав камяні стїни, збудовані при кінцї XI в. згаданим уже переяславським митрополитом Єфремом, що взагалї займає виїмкове місце серед иньших епископів своїм будівництвом. В мурах було три брами — ворота Княжі, Епископлї, Кузнечі (Ковальські). Епископська брама, мабуть, мала своє імя від сьогож Єфрема, бо знаємо, що він поставив на воротах,

мабуть сих таки, церкву св. Федора [4]). Він же докінчив будову церкви св. Михаіла, правдоподібно, названу по імени кн. Всеволода-Михайла і ним розпочату, і при нїй „велику пристрою” [5]); поставив церкву св. Андрія, вибудовав „строеньє бальноє камено” — публичню лазню, на взір Царгорода, де сей Єфрем довший час жив, і де такі публичні лазнї були звичайною приналежністю церкви [6]), і взагалї „украси городъ Переяславльський здании церковными и прочими здании”.

Та „велика” церква св. Михаіла, посьвящена 1000 р. і украшена всякою красотою” завдяки Єфремови, від тодї стає головною церквою Переяслава, а св. Михаіл — патроном Переяславщини [7]). Перед нею згадуєть ся в Переяславі мурована церква св. Хреста, збудована нїби 1008 р,, але ся дата є тільки в Никон. літ. [8]), Але ся славна церква св. Михаіла мусїла бути збудована лихо, бо вже 1124 р. упала її баня, підчас малого землетрусу. Її відбудовано потім, але підчас татарської руїни зруйновано „церковь архангела Михаила скруши”, і від сеї головної переяславської сьвятинї досї не викрито анї слїду [9]). Взагалї від давнього Переяслава зістали ся тільки фундаменти невеликої одноабсидної церкви в теперішнїй церкві Успенія — мабуть від тої церкви „святоѢ БогородицѢ”, що поставив Мономах 1098 р. на княжім дворі [10]). Окрім того знаємо ще в Переяславі манастир св. Івана, де 1146 р. посажено було „в поруб” нещасливого Ігоря Сьвятославича [11]).

Під городом — замком було „предъгородиє”, як звичайно [12]). За Трубежом був княжий Красний двір і княжий же, очевидно, „зьвіринець” [13]). На устю Трубежа в Днїпро були показали ся в 1860-х рр. останки мурованої церкви — тут уміщують звичайно місто Устє, звістне нам з XI в. [14]). Десь в близькім сусїдстві стояв город Глїбів, побудований правдоподібно Глїбом Юриєвичом, а зруйнований звісним Ігорем, котрому лїтописець вкладає в уста з тої причини гіркі жалї підчас його неволї у Половців: „пригадав я свої гріхи перед Богом, що я богато убийства й кровопролитя вчинив в християнській землї — не пожалував християн, взявши на щит город Глїбів коло Переяслава, тодї богато прийняли злого неповинні християне, коли розлучали батька від дїтей, брата від брата, жінок від чоловіків, чоловіків рубали, жінок знечещували” [15]).

Над р. Альтою (Льта, Льтиця, Ольта), на місці, де мав бути забитий кн. Борис, була поставлена церква з монастирем, що й звав ся Альтським (Летьчь) й істнував тут уже в середині XI в. [16]): потім Мономах „потщаньемъ многимъ”, поставив в нім камяну „прекрасну” церкву Бориса і Глїба, „идеже святаго Бориса кровь прольяна бысть”, і в сїм монастирі, котрий дуже любив, приходило ся йому умерти [17]). Одначе місце сього монастиря нам не відомо на певне, і вже в XVII в. місцева традиція на сїй точцї дуже вагала ся. Так в другій пол. XVII в. місце смерти Бориса, клали над Альтою за пів милї від Переяслава; там тодї проєктували межигорські монахи монастир, але був поставлений хрест, і від тодї традиція про убийство Бориса на сїм місцї загально прийняла ся (в серединї XIX в. побудовано там муровану церкву Бориса і Глїба, з процесіями і відпустами в память Бориса). Але недавно опублїковано судовий акт з 1629 р., де згадуєть ся на ґрунтах пізнїйшого м. Баришполя окоп або вал „Полукнязський, въ которомъ и церковь спустошоная на крве, где княжати руского именемъ Бориса Володимеровича забито, змурованая и до сего часу стоитъ” [18]). Ся згадка про муровану „спустошену” церкву, що стояла тут сама, серед поля, дїйсно досить сильно промовляє за сею другою традицією; є звістка, що при будові нинїшньої церкви Бориса і Глїба в Баришполї дїйсно були знайдені якісь фундаменти [19]).

Завдяки високому поважанню св. Бориса і Глїба, ся „Летська біжниця”, як її зве лїтопись, дуже поважала ся. На сьвято Бориса і Глїба був тут якийсь відпуст [20]). Підчас половецького нападу на околицї Переяслава 1154 р. спалено сю церкву [21]), але вона, правдоподібно, була тодї відновлена, хоч, що правда, від того часу нїчого про неї не чуємо.

З иньших місць Переяславщини треба згадати Остерський городок (теп. Старогородка, на лївім боцї Остра, на його устю в Днїпро). Першу згадку маємо про нього 1098 р., коли Мономах, збудував тут замок. Потім він належав до Мономахового сина Юрия і звав ся тому Юриєвим городком або городцем. В серединї XII в. підчас боротьби Юрия за Київ і Переяслав він здобуває досить важне значіннє, служачи пристановищем Юрию і його синам на Українї підчас сеї боротьби. Аби позбавити Юрия сього пристановища, його ворог Ізяслав з своїми союзниками 1152 р. знищили сей город: людей з нього розвезли, а місто спалили; згоріла й церква св.

Михаіла, що стояла тут, камяна, але з деревляним верхом [22]). Потім городок сей відбудував Всеволод суздальський, очевидно — щоб мати собі тут, як і його батько, операцийний пункт на Україні [23]); але він не грав уже потім такої ролї [24]).

Від нього одного тільки й зістала ся в давній Переяславщині якась визначнійша памятка — руїни тієї церкви св. Михаіла, спаленої 1152 р. Вона була, мабуть, відновлена Всеволодом, але пізнійше спустіла знову; в люстрації Остерського замку 1552 р. читаємо: „на старомъ городище около церкви стародавное мурованое опустелое". Тепер від неї зістала ся алтарна частина з значними останками фресків; гора, обсовуючись, потягнула з собою полудневу стїну; від західньої й північної зістали ся фундаменти. Церковка була маленька [25]), з одною абсидою. Верхнї частини абсиди мають слїди пізнійших реставровань. Се т. зв. тепер „Юриєва біжниця" [26]).

Про иньші міста Переяславщини маємо переважно самі голї ймення (про посемські городи не кажу — про них була мова при Чернигівщинї). Переважна більшість переяслаяських городів мала, певно, значіннє лише оборонних замків, виставлених з огляду на небезпечні обставини землї і звичайно більш нїчим себе не заявила. Можна згадати з них Римів, чи Рими, прославлені своєю траґічною обороною по нещасливім поході Ігоря Сьвятославича [27]). Синець на Сулї може бути одним городом з Синельцем, митрополичим городом, де по словам пізнійшої компіляції митр. Никита мав замкнути до вязниці „злого єретика Дмитра" [28]).

Княжих другорядних столів в землї не було: в маленькій і завсїди загроженій Переяславщинї не було чим дїлити ся. Пересижували тільки князї з Юриєвої родини в Городку підчас тої славної війни за київський стіл, та Посемє мало своїх князів, але воно належало більше до Чернигівщини.

Останками культурного житя сих часів Переяславщина також досить убога. Про останки церкви я вже сказав; з находок нїчого незвичайного з її території досї не маємо, а й того звичайного не богато. Се може бути по части припадковим, а по части може толкуватись і неспокійними обставинами тутешнього житя.

В духовій спадщині давньої Руси де що звязане з Переяславщиною. На певно се можна сказати про писання Мономаха: його автобіоґрафія і лист до Олега писані тоді, як він сидів у Переяславі. Окрім того анонїмне житиє Бориса і Глїба звязуєть ся з звістним черцем Яковом, що був постриженником того Летського монастиря, та житиє і чуда св. Миколая з тим славним митрополитом Єфремом, але й те й се — тільки гіпотези [29]).

Подібно як у Чернигівщині, й тут, у полудневих Сїверян неспокійне пограничне житє, вічні битви з степовиками дуже сприяли витворенню лицарської поезії. Ми дійсно маємо деякі останки її, але не в виді автентичних уривків чи цїлих творів, як від чернигівської поезії, а тільки книжні перекази. Так, уже леґенда звязана з початком Переяслава, була таким епосом на тлї боротьби з степом: руський молодик побиває печенїзького велетня й тим виратовує край від печенїзького спустошення. Спільність деяких мотивів вяже сю сучасну леґенду про боротьбу Микити Кожемяка з зьмієм, підняту теж для оборони землї: лїтописний: молодик теж кожемяка з ремесла (тільки в переказї Никонївської лїт. він зветь ся „нѢкій усмошвець" [30]). Хто у кого перейняв тут сї мотиви, чи лїтописне оповіданнє про боротьбу з Печенїжином від казки про боротьбу з зьмієм, чи навпаки, не важно: завсїди зістаєть ся сей епічний переказ про руського молодика й печенїзького велетня.

Анальоґічне, але відмінне оповіданнє, знаходимо ми в Никонївській компіляції, приладжене до подій з середини XII в. Підчас князювання Мстиславича Ізяславича в Переяславі, при кінцї 1140-х рр., був тут „богатир" Демян Куденевич (може бути, се призвище треба звязати з Кудновим, селом під Переяславом). Коли Глїб Юриєвич пішов на Переяслав, закликаний Переяславцями, Мстислав поспішив ся до Демяна, кличучи до бою. Демян зібрав ся лише з своїм чурою („слугою своимъ") Тарасом і пятьма молодими своїми отроками, бо напад був несподїваний, і всї порозходили ся. З ними нападає він на військо Глїба, богатьох побиває й переляканий Глїб каже, що він прийшов не битись, а миритись, та забераєть ся назад, а Демян вертаєть ся до Переяслава і „многу честь прія" від Мстислава. Тогож року Глїб знову приходить, уже з Половцями; несподївано підійшов він під Переяслав в ночи, попалив передмістє й обступив місто; в містї зчинило ся „много смущеніє и плачъ". Несподївано захоплений, Демян Куденевич виїхав на Половцїв сам оден, без всякої бронї

(не имѢя ничтоже одѢаніа доспѢшняго на себѢ). Богато ворогів побив він, але й його устрілили Половці, й він, знемігши ся, вернув ся до міста, тимчасом як настрашені його богатирством вороги кинули ся тїкати. Князь Мстислав поспішив ся до нього, обіцюючи йому дарунки й уряди, але він вже доходив, і сказав князю: „марність людська! хто вже мертвий, тому вже не треба анї дарунків, анї урядів тлїнних”. Сказавши се, він умер, і був по нїм великий плач у містї [31]).

Пізнїйша редакція, очевидно, значно змінила початковий кольорит оповідання, давши йому християнську закраску, може і з Ізяславом звязала його силоміць [32]), але що до автентичности основи сього оповідання, як старого переяславського переказу, нема що бути непевним. Ми маємо тут другий останок колись богатого переяславського епоса, старого руського богатирського епоса.

Примітки

[1]) Пор. Бережков в Чтеніях київ. іст.тов. II с. 88. Болгарську Преславу лїтопись наша зве Переяславцем (Іпат. с. 42).

[2]) Іпат. с. 146, Лавр. 202, Житіє Өеодосія л. 9, див. також т. I с. 461-2 де пояснено, що переяславські митрополити, правдоподібно, від початку були титулярними. Див. іще в т. III гл. 3.

[3]) Іпат. с. 158-9, 265. Про сї вали див. у Максимовича 1. с. II с. 340-1, Стороженка Очерки с. 40-l.

[4]) Іпат. 146, 214, 266.

[5]) В Лавр. (с. 202): „докончавъ церковь святаго Михаила”; в Іпат. (с. 146): „иже ю єсть создалъ велику сущю, и пристрою в ней велику створи, и украсивъ ю всякою красотою, церковьньми съсуды”.

[6]) Див. про се у Ґолубінского Ист. рус. ц. I с. 566. Се „баньноє строениє” на

початку XIX в. досить інгриґувало тодішнїх дослїдників давньої Руси и викликало маленьку лїтературу.

7) Іпат. с. 266, 268, Лавр. с. 395.

8) I с. 69.

9) Про дрібні нахідки старини коло неї у Стороженка 1. с. с. 60.

10) Іпат. с. 179, про останки церкви — реферат Лашкарьова в К. Старинї 1889, I, передрукований в його Очерках: „Останки древняго храма въ г. ПереяславЂ". Малі розміри сих фундаментів — 10 Х 7,5 метрів не позволяють анї гадати, аби се могли бути останки „великої" церкви св. Михаїла, — як то робить д. Ляскоронский ор. с.2 с. 130, хибно при тім покликуючись на Лашкарьова.

11) Іпат. с. 233.

12) Іпат. с. 306.

13) Іпат. с. 267, 265.

14) Іпат. с. 161, про нього див. у Максимовича II с. 354.

15) Іпат. с. 433-4.

16) Іпат. с. 131.

[17]) Іпат. с. 205, Лавр. с. 280.

[18]) Н. Стороженка Къ исторіи м. Борисполя — К. Старина 1897, III с. 514, потім в збірнику: Очерки Переяславской старины (тут автор залишив свій хибний здогад, чи згаданий в акті 1629 р. „дворець" був останком Мономахового двора, против котрого я застеріг ся в першім виданню сеї книги, бо під сим „двірцем" треба розуміти фільварок, поставлений на сих грунтах Жолкєвским).

[19]) В згаданій статї Стороженка — Очерки с. 28-9.

[20]) Лавр. с. 318.

[21]) Оповідаючи про се, Лавр. (326) каже тільки про „Летьскую божницю святою мученику", Іпат. 328 — Лтьскую божницю и святою мученика Бориса и ГлЂба, а кодекси Хлєбн. і Поґод, мають іще по тому: „храм", так що тут церква Бориса і Глїба відріжняєть ся від „Летської біжниці"; але правдоподібно, що се пізнїйша дописка з огляду на те и, що влїзло сюди. Нїкон. (I. 201) амплїфікує се далї, й тут з'являють ся уже: „и монастырь Рожество пречистыя Богородици и монастырь святыхъ мученикъ Бориса и ГлЂба, и монастырь святаго Савы, и Летскую божницу". Амплїфікації сї дуже підозрілі, тим більше, що всїх тих монастирів ми нїде більш не стрічаємо.

[22]) Іпат. с. 308.

[23]) Лавр. с. 391.

[24]) Остерський городок згадуєть ся вперше під таким іменем 1141 р.: „поима Всеволодъ городы ГюргевЂ, кони і т. и. (Іпат. с. 221), і слїдом (1142 р.) між тими городами, що ними Всеволод Ольгович надїляв своїх свояків, бачимо „Городечь Гюрговъ" (Іпат. с. 223 — се одно місто, а не два, як читав редактор Іпат. л., бо тодї кождий свояк дістав по два городи, і Юрий одержав сей городок і Рогачів). Оповіданнє ж про подїї 1150-2 р. (Іпат. с. 276-7, 306 і 308) не полишає нїякого сумнїву, що сей Юрїв Городок чи Городець — то Городок чи Городець Остерський (Вострьский або Острьский — Іпат. с. 279 і 289). Нарештї Лавр. під 1195 р. просто зве його

отчиною Всеволода Юриєвича (с. 391). Се теперішній Остер чи властиво с. Старогородка під Остром, на противнім (переяславськім) боці Остра і його треба відріжняти від Городка під Київом (Городка Песочного — див.вище с. 261).

[25]) 9x8,4 м.

[26]) Про її останки — статя Константиновича в К. Старинї 1896. XI.

[27]) Іпат. с. 436, Слово о полку Іг. IX. Інтересні подробиці про будову міських стїн, даних лїтописцем при оповіданню про оборону Римова, навів я в т. I с. 322.

[28]) Никон. I с. 152.

[29]) Ак. Шахматов, дошукуючи ся слїдів місцевих лїтописей, старав ся довести й істнованнє переяславської лїтописної збірки, доведеної до поч. XIII в. (ИзслЂдованія о Радзивильской или Кенигсбергской лЂтописи, 1902, с. 75 і далї).

[30]) I с. 64.

[31]) I с. 178.

[32]) Пригадаймо, що як раз родина Юрия була популярною династиєю в Переяславщинї, і в боротьбі Ізяслава з нею Переяславцї стояли по її сторонї.

VI. Волинь і Побуже

ПИТАННЄ ПРО ЕТНОҐРАФІЧНИЙ ПІДКЛАД; НАЙДАВНІЙШІ ЗВІСТКИ ПРО ПОЛЇТИЧНЕ ЖИТЄ; ДАВНЇ ПОЛЇТИЧНІ ЦЕНТРИ. СПОЛУЧЕННЄ ЗАХІДНО-РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

ЗА ВОЛОДИМИРА ВЕЛ.; ЇХ ДОЛЯ В XI В.; ВІДОКРЕМЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ І ВОЛИНСЬКА ВІЙНА 1097-1100 Р.; ВОЛИНЬ В XII В.; ПОДІЛ ВОЛИНИ НА ВОЛОСТИ І ДАЛЬШІ ПЕРЕМІНИ В НЇМ.

Західня частина української території справедливо може нарікати на кривду від нашої старої археоґрафії. Волинею й Галичиною наші літописи, взагалї наші джерела XI-XII в. дуже мало інтересують ся й дають про них дуже мало звісток аж до останньої чверти XII в., коли галицькі та волинські події стали інтересувати ширші політичні круги східньої України. Тому й наші відомости про сї землї, про їх житє й обставини для X-XII в. далеко біднїйші нїж про землї поднїпрянські, де концентрували ся політичні інтереси київських кругів XI-XII в. Про Угорську-ж Русь наші памятки мовчать зовсїм, і тільки з угорських джерел дещо, небогато можемо ми про неї довідати ся.

Поставивши знак запитання над Хорватами нашої лїтописи [1]), ми тим самим виключили питаннє, який був етноґрафічний підклад, сих земель; правда, й ті, що приймали істнуваннє хорватського племени, тільки ріжними карколомними елюкубраціами могли визначити для них якусь територію, так що се питаннє однаково не можна було розвязати. На Побужу лїтопись містить Дулїбів; ми можемо вповні сьому вірити, тільки питаннє — чи ціле Побуже від Бужська до Дорогичина тут розуміти, чи може тільки верхнє? На се питаннє тепер ще не можемо відповісти [2]). Не ясне становище також Лучська і взагалї порічя верхнього Стира — чи належало воно до дулїбського племени, чи нї (так само і порічя Горини). Порічє Припети треба признати Дреговичам. Але що до заходу, то зовсїм не знаємо, яке племя сидїло на верхнїм Днїстрі, в порічю Сяна, на карпатських згірях — як далеко сягали сюди Дулїби, і чи ріжнила ся від них етноґрафічно дальша українсько-руська кольонїзація, котрої збиті маси мусїли сягати Тиси, Вислока й Вепра [3]).

Перша відомість про політичне житє сих країв — се та звістка Масуді про державу Валїнана. Я говорив на своїм місці, що її можна з деякою

правдоподібністю прикладати до Волини [4]). Прийнявши її, мали-б ми, десь у IX в., якусь більшу політичну орґанізацію на Волини; Масуді каже: „сьому племени (Валїнана) підлягали иньші словянські племена, бо у нього був король, і сього короля слухали всї иньші королї [5]). Центром її був би дулїбський Волинь на Бугу, а основою дулїбська територія.

Се — тільки можливість. Але город Волинь дійсно був полїтичним осередком, се знаємо незалежно від звістки Масуді. На се вказує імя Волинян, що заступило стару племінну назву Дулїбів, і назва Волини для країни, що задержала її й досї. Се своє значіннє Волинь мусів мати не пізнїйше як в першій половинї X, або в IX віцї. Виходить се з того, що з кінцем ? чи початком XI в. місце Волиня заступив сусїднїй новозбудований Володимир, як урядовий центр, а окрім того бачимо на початках XI в. ще неурядовий термін „Червенських городів" [6]), що обіймав коли не цїлу територію, яка давнїйше тягнула до Волиня, то бодай її забужську частину, і мусїв витворити ся перед появою Володимира, а по ослабленню значіння Волиня. Отже і се відсуває період розвитку значіння Волиня назад, в IX-X в. З сього всього стає найбільш правдоподібним, що часи того центрального значіння Волиня треба класти на IX або найпізнїйше на сам початок X в. [7]). Сї часи геґемонїї Волиня одначе мусїли бути не надто короткі, коли Волинь встиг надати своє імя цїлому краю, і воно так міцно з ним звязало ся. Звичайно на се треба довшого часу.

Дуже правдоподібно, що й назва Бужан з'явила ся від міста Бужська, не від р. Буга, як думає лїтопись, отже що й він, як Волинь, був колись полїтичним центром та надав племени, чи його частинї своє імя. Се об'ясненнє о стільки правдоподібнїйше від лїтописного пояснення, що дуже добре толкує, чому імя Дулїбів було заступлене сею новою назвою. Комбінуючи се об'ясненнє з словами лїтописи, виходило-б, що своє центральне значіннє Бужськ мав перед Волинем, і що як Волинь, так і Бужськ були центрами для цїлої дулїбської території: вона каже, що Дулїби пізнїйше звали ся Бужанами, а ще пізнїйше Волинянами („ДулѢби же живяху по Бугу кде нынѢ Волыняне", „Бужане, зань сѢдять по Бугу, ПОСЛѢ же Волыняне"). Виходило-б з того, що найстаршим політичним центром Дулїбів був Бужськ і від нього вони назвали ся Бужанами; потім се значіннє перейняв Волинь і надав своє імя; ще пізнїйше забужська країна стала звати ся Червенськими городами; знов же осібний центр бачимо в порічю Стира

— Луцьк. Але відомости нашої лїтописи з перед кількох віків загалом не так докладні, аби можна було тут зовсїм на них покладати ся. В дійсности Волинь і Бужськ могли істнувати разом, поруч себе, та бути тільки частинними центрами — оден для середнього, другий для верхнього Побужа, а не обіймати цілої території Дулїбів, чи Волини в пізнїйшім значінню.

Що до Луцька, то судячи по „Лучанах" (Λενζάνινοι) Константина Порфирородного, він уже в 1-ій пол. X в. мав значіннє полїтичного центра для полуднево-західньої Волини, по пізнїйшій термінольогії.

І так бачимо в порічю Буга й Стира кілька полїтичних центрів, котрих значіннє сягає IX в., а може ще й дальше назад (коли дійсно Бужськ був старшим центром як Волинь). Не ясним зістаєть ся тільки круг полїтичного впливу, значіння їх. Певно тільки що Луцьк був центром частинним, а Володимир загальним. Але чи Волинь та Бужськ були загальними чи частинними центрами, се не ясно. З огляду на загальний процес полїтичної еволюції наших земель, я-б скорше уважав всїх їх центрами частинними; лише колиб з повним довірєм приймати звістку Масуді, то треба уважати Волинь загальним центром Дулїбів і навіть деяких иньших сусїднїх племен.

Не ясним зістаєть ся, чи в круг впливів сих старих побузьких центрів входило і середнє Побуже — пізнїйша берестейсько-дорогичинська земля, і так само не ясне ще цїкавійше питаннє — чи до тих побузьких центрів тягнула Русь підкарпатська, Русь Днїстра й Сяну, — чи вона мала свої самостійні, рівнозначні полїтичні центри, нїм була прилучена до володимирського стола? Оден старий центр ми там знаємо з лїтоплси — се Перемишль. Оповідаючи за прилученнє до Київської держави західнїх українських земель за Володимира, лїтопись на чолї їх вичисляє Перемишль і Червень, „и ины городы". Хоч сама звістка про се, як я доводив вище, досить баламутна [8]), але погляд лїтописи, що Перемишль був такий же визначний центр ще з перед часів Володимира, як і Червень, через се не тратить значіння. Се позволяло-б нам поставити здогад, що Перемишь і був старим полїтичним центром Карпатської Руси. Але з другого боку є в лїтописи наче б натяк на те, що ся Карпатська Русь тягнула в X в. до Червня. Оповідаючи про похід Болеслава, в поміч Сьвятополку, лїтопись каже, що він забрав при тім „грады ЧервЂнскыя", а потім Ярослав

з Мстиславом „заяста грады Червенъскыя опять” [9]). Хоч те що ми знаємо про заходи Ярослава коло привернення назад забраних Поляками земель, докладнійше вказує тільки на Забуже, але звичайно приймають, що переходило при тім з рук до руки не тільки Забуже, але й Підкарпатська Русь, і сею боротьбою XI в. за Русь Забужську та Підкарпатську можемо тільки й пояснити собі, як у літописця з'явив ся погляд про боротьбу за неї між Русю й Польщею в X в. Прийнявши се, ми повинні-б розуміти в „Червенських городах” літописця й карпатські краї, себто — що вони належали до Червня колись — по принятій нами вище схемі — десь в X в. Такого погляду тримають ся дійсно декотрі учені, й його не можна признати зовсім неможливим, хоч з другого боку нема в тім і певности, з огляду на істнованнє тут осібного центра (Перемишля) і на дуже малу докладність нашої літописи, де вона росповідає про сю західну україну Руси.

В кождім разї в X віці, перед прилученнєм сих земель до держави св. Володимира ми бачимо на території пізнійшої Волини й Галичини уже цілий ряд більш або меньш давнїх полїтичних. центрів, — хоч відносини їх між собою і лишають ся для нас досить неясними. Зібрали ся вони в одну полїтичну цїлість напевно тодї [10]), як Володимир посадив одного з своїх синів — Бориса в Володимирі; очевидно, він віддав йому при тім всї землї на захід від Деревської землї, де сидїв його иньший син — Сьвятослав [11]). Потім Бориса переведено в Ростов, а в Володимирі сїв иньший Володимирович — Всеволод [12]).

Як довго тривало істнованнє сього полїтичного тїла, не знаємо, бо не відомо, анї коли віддано Володимир Борисови, анї коли скінчило ся тут князюваннє Всеволода. Як я вже згадував [13]), Всеволод по всякій імовірности мусїв загинути серед заходів Сьвятополка коло збирання батьківських земель. У всякім разї під час боротьби Сьвятополка з Ярославом Всеволода вже на Волини не було, бо за нього нїчого не чуємо, і його волость мусїла належати до Сьвятополка, і в тій боротьбі переходить з рук до рук разом з Київом. При тім Забуже, правдоподібно — разом з Галичиною („грады ЧервЂнскыя”) 1018 р. відірвано від Руси, й прилучено до Польщі, і назад привернув їх Ярослав уже в 1030-х рр.

Галичину, як можна здогадувати ся, згодом знову відлучено, для

Володимировича Ростислава [14]), тим часом як Волинь по смерти Ярослава дістав Ігор Ярославич. Але в сїм відділенню Галичина пробула на сей раз дуже не довго: десь уже в 1160-х рр. і Волинь і Галичину забирає собі Ізяслав київський. В звязку з долею Київа Волинь і Галичина потім разом переходять з рук до рук в 1070-х рр. — від Ізяслава до Всеволода, потім до Олега Сьвятославича і знову до Ізяслава (є натяк на пробу Болеслава Сьміливого відірвати собі знову щось із галицько-волинських земель [15]), але ніщо не вказує, аби він дійсно осягнув тут якісь здобутки, бодай значнїйші). Потім, по смерти Ізяслава Волинь з Галичиною (і ще з Турово-пинською землею) відокремляють ся в осібне князївство в руках Ізяславового сина Ярополка. Але й Ярополкове князївство не мало в собі нїчого певного. Він дістав від Всеволода Волинь з Галичиною як свою отчину, бо його батько тримав сї землї; але були отчичі, котрих права на сї землї, не передавнені не вважаючи на всякі давности, мали першенство перед Ярополковими: на галицькі волости претендували сини Ростислава Володимирича, а на Волинь Ігоревич Давид. Не мирячи ся з володїннєм Ярополка, вони заходили ся відібрати свої отчини. Бачимо з звісток лїтописи, що Ростиславичі наставали на Ярополка, Давид на Всеволода, чинили війни і напади і всякими способами докучали. Аби задоволити їх, Всеволод відділює від Волини Погорину й дає Давиду, а Ростиславичам віддав галицькі волости. Ярополк не годив ся на сї компроміси, пересварив ся був за них із Всеволодом і вибрав ся походом на Ростиславичів, мабуть, щоб взяти собі Галичину назад. Та під час сього походу, як думали — з наслання Ростиславичів Ярополка забито (1087 р.). Ростиславичі задержали в своїх руках Галичину, а Волинь перейшла тепер в руки Давида Ігоревича, одначе без Погорини і Берестейської волости, що взяв собі Всеволод [16]). Таким чином ся перша боротьба давнїх отчичів з узурпаторами закінчила ся на їх користь.

Розпорядження, пороблені в галицько-волинських землях Всеволодом і затверджені на Любецькім з'їздї, мали чимале значіннє, бо зроблений ним поділ галицько-волинських земель продержав ся досить довго: прилучені до Київщини волинські волости зістались при нїй до половини XII в., як Берестейщина, і навіть ще довше — як Погорина; ся в ролї осібної київської волости пережила середнї десятолїтя XII в. і тільки при кінцї його злучила ся на ново з Волинею — з Луцьким князївством [17]). Ще довше

продержало ся відокремленнє галицьких волостей від волинських — аж до кінця династиї Ростиславичів, до останнїх років XII в., отже більш як століте.

Але перше нїж сей Всеволодів поділ галицько-волинських земель остояв ся, йому прийшло ся витримати ще одну пертурбацію, ще одну боротьбу старих отчичів з династиєю Ізяслава. Се т. зв. волинська війна 1097-1100 р.; вона була описана вже вище [18]), і тут вистане тільки її пригадати. Давид бояв ся, що Ростиславичі схочуть відібрати від нього Волинь; супроти того він зблизив ся з Сьвятополком і підбив його на Василька Ростиславича, пригадавши, що й він, Сьвятополк, має в своїх руках волинські волости — Погорину і Берестейщину, отже як Василько забере Волинь, то відбере й від Сьвятополка сї волинські волости. Сьвятополк віддав в руки Давида Василька, що був у нього в гостях, і Давид, осліпивши й увязнивши Василька, попробував забрати його волость, але се йому не удало ся. Полїтичні обставини уложили ся так, що Давид опинив ся жертвенним козлом цїлої сеї справи, і Сьвятополк дістав від князїв порученнє укарати Давида. Се розбудило в Сьвятополку охоту привернути собі „волости батька свого й брата” — волинські й галицькі. З того виникає волинська війна, а потім дипльоматичні пересправи, котрими Сьвятополк хотїв забрати собі Галичину або й Волинь, не встигши їх здобути оружно.

Галицькі Ростиславичі остояли ся і супроти війни і супроти дипльоматії. Давид не устоявся: стратив Волинь, вона перейшла знову в лїнію Ізяслава — до Сьвятополка, тимчасом як Галичина далї протягом цїлого столїтя зістаєть ся замкненим полїтичним тїлом. Волинь зістаєть ся ще довший час в ролї сателїта Київщини і в залежности від її долї переходить з рук до рук.

За житя Сьвятополка (не знати, коли саме) Волинь дістав його син Ярослав, і після того як сього Ярослава поминено київським столом по смерти Сьвятополка, заносило ся на відокремленнє й Волини в замкнену отчину, в лїнії Ізяславичів. Але Ярослав згинув, завівши ся з Мономахом (1123 р.), Волинь знову переходить в ролю київської прищіпки і кілька разів перелїтає ще з рук до рук. Тут сиділи з початку оден по однім два Мономаховичі — Роман [19]) і Андрій [20]), потім Мстиславич Ізяслав [21]), потім Всеволодич Сьвятослав (з чернигівської лїнії, син київського князя [22]). Аж 1146 р. Волинь в останнє переходить в руки старшої лїнії

Мономаховичів — Ізяслава Мстиславича і зістаєть ся в її руках на все [23]).

Але й Ізяслав дістав Волинь тільки як придаток до Києва і уважав її такою. Всї його змагання звернені на київський стіл, і Волинь служить для нього тільки резервою. Здобувши в останнє Київ, передає він Волинь свойому брату Сьвятополку з початку тільки до завідання, „блюсти" [24]), пізнійше може більш дефінїтивно, але все таки мабуть не без резерви. Сьвятополк одначе скоро вмер, й Ізяслав дає Волинь свому другому сину Ярославу [25]), зіставляючи для старшого сина Мстислава Переяслав у теперішности і перспективу Києва в будучности. Аж сей момент можна уважати початком відокремлення волинських волостей. Володимирський стіл вправдї переходить слїдом до Мстислава, бо він стратив Переяславщину, а при тім як і його батько, теж хотїв би мати Володимир тільки в резерві, головноюж своєю метою кладе Київ. Але йому не удалось задержати ся в Київі хоч би так як його батькови: його київське князївство було зовсїм ефемеричне, і відокремленнє Волини довершуєть ся з уступленнєм Мстислава з Києва. Хоч з ролею волинського князя він не мирив ся і умер серед боротьби за Київ, — як потім і його син не може задоволити ся ролею волинського князя, але звязь з Київом була розірвана і Волинь в значній мірі замкнула ся в собі.

Заразом вона подїлюєть ся на дві части: на Володимирське князївство родини Мстислава, і Луцьке князївство родини його брата Ярослава. З другого боку — волинські князї здобувають назад волости відлучені від Волини в XI в. Так, в серединї XII в. вернула ся назад Берестейська волость, прилучена тепер до володимирського стола [26]), а в третїй чверти XII в. прилучено до Луцької волости Погорину.

Умова Мстислава Ізяславича з братом Ярославом, що Володимир зістанеть ся у Мстиславовій родинї на далї, й Ярослав не буде мати претензій до сеї волости [27]), була сповнена Ярославом і заповідала подїл Волини на володимирську і луцьку волость, навіть без всякого слїду неподїльности землї (який ми бачили нпр. в Чернигівській землї, де князї переходили по старшинству з волости на волость). Володимирська і Луцька волость мали зіставати ся кожда в осібній династиї, без переходів з меньшого на старший стіл. Резмноженнє-ж обох лїній відкривало перспективу повного роздроблення волинських земель.

Володимирську волость Мстислав поділив між своїми синами на четверо: старший син Роман дістав Володимир, другий, Всеволод — Белз, третій, Сьвятослав — Червень, четвертий, Володимир — Берестє [28]). З них одначе Володимир і Сьвятослав незабаром поумирали [29]). По одній звістці Берестє віддано було иньшій лінії — сину Ярополка Ізяславича, Васильку [30]), але вкінці воно в кождім разї вернуло ся до Володимирської волости [31]), так що Мстиславова волость зійшла ся до двох князївств — Володимирського й Белзько-червенського. Белзьке князївство одначе поділило ся за дітей Всеволода знову на двоє: на Белзьку волость Олександра Всеволодича і Червенську Всеволода Всеволодовича [32]), а вкінці Червенська і Дорогичинська волость (північна частина Берестейщини) відійшли до Галичини.

Луцька волость по смерти Ярослава Ізяславича поділена була також на чотири частини, але ми не знаємо докладно сього поділу. Знаємо, що старший Ярославич Всеволод дістав Луцьк [33]), другий, Інгвар мав Дорогобуж і порічє Горини (Шумськ), третій, Мстислав Німий — Пересопницю. Що дістав четвертий — Ізяслав Ярославич, не знаємо, а разом не можемо й мати докладної відомости про поділ Луцького князївства по смерти Ярослава, бо деякі відомости про розклад волостей маємо вже з часів по смерти сього Ізяслава і по тих змінах, що зайшли з його смертию. З тих чотирох лінїй три вигасли до півстоліття, і в 1220-х рр. Луцьке князївство Ярослава зібрало ся в руках Інгваровичів, головно в руках Ярослава Інгваровича. Але ся ситуація тревала дуже короткий час, бо слїдом Луцьке князївство переходить ціле в руки лінії Романа і злучуєть ся з Володимиром.

Таким чином хоч в останній чверти XII в. Волинь стояла перед перспективою повного роздроблення, стало ся инакше: роздроблені части злучили ся на ново. Одну причину того ми бачили — се було вигасаннє династиї, але була й друга — діяльність самих володимирських князїв. Тільки сю останню ми оглянемо вже в дальшім розділї, слїдячи історію Волини і Галичини: по злученню їх в одну велику державу [34]).

Примітки

[1]) Див. т. I с. 184-7, також резюме мого реферату в XXXI т. Записок Н. тов. ім. Ш.

[2]) Див. т. I с. 184.

[3]) Див. т. I с. 187 і далї.

[4]) Див. т. I с. 182 і 337.

[5]) Гаркави ИзвЂстія мусульм. писателей с. 135-6 і 137.

[6]) „И грады ЧервЂньскыя зая". „Заяста грады Червенъскыя опять".- Іпат. с. 101 і 105.

[7]) Против сього можна-б піднести, що лїтопись, говорячи про участь Дулїбів у походї Олега, зве їх сим іменем, не Волинянами (Іпат. с. 17), але такої докладности від нашої лїтописи, де вона говорить про давнї події, нїяк не можна вимагати.

[8]) Див, т. I с. 433 і далї.

[9]) Іпат. с. 101 і 105.

[10]) Могло то бути н ранїйше, але напевно можемо казати тільки про сей момент.

[11]) Несторове Чтеніє о погубленіи Бориса і ГлЂба, вид. Срезневского с. 9.

[12]) Іпат. с. 83.

[13]) Див. вище с. 8.

[14]) Мало б се стати ся в такім разї десь між 1052 — роком смерти Володимира Ярославича і 1054 — роком смерти Ярослава.

[15]) Див. вище с. 63.

[16]) Див. вище с. 77.

[17]) Див. вмще с. 258-9.

[18]) Див. с. 95-7

[19]) Дуже коротко, вмер 1109 р.

[20]) До року 1135.

[21]) В роках 1135-1141.

[22]) В роках 1141-6.

[23]) Поґодін в своїм катальоґу князів (ИвслЂдованія IV с. XXXIX) приймав друге князюваннє Ізяслава на Волини від 1149 р., але певно, що Ізяслав узяв собі Волинську землю вже в 1146 р. Так приймають, більш або меньш рішучо, і обидва історики Волинської землї: Андріяшев (с. 123) й Іванов (с. 134). Андріяшев припускав, що з руки Ізяслава до 1148 р. сидїв тут його молодший брат Володимир.

[24]) Іпат. с. 285.

[25]) Іпат. с. 322.

[26]) Ще 1153 р. бачимо Берестейську волость відокремлену від Волини в руках Володимира Андрієвича (Іпат. с. 321). З другого боку коли в 2157 р. засїв в Турові Юрий, Берестє мусїло вже вийти зі звязи з Туровом і злучити ся з Володимирською волостию. В руках володимирського князя бачимо її в р. 1166 — Іпат. с. 365.

[27]) Іпат. с. 382.

[28]) Лїтопись навиває його „меньшим" (братъ ему меньший ...миръ очевидно Владимир — Іпат. с. 383). Я думаю, що тут, як і низше Іпат. с. 464 — про Ізяслава Ярославича, „меньший" треба розуміти як „наймолодший".

[29]) Рік смерти Сьвятослава незвіствий, але по 1171 р. він не згадуєть ся;

Володимир умер 1171 р.

30) Про се говорить тільки Татїщевська компіляція т. III с. 247 під 1181 р. Вона оповідає про боротьбу берестейського (чи властиво у нїй — дорогичинського) князя Василька Ярополковича з Володимиром минським; боротьба ся закінчила ся тим, що Василько віддав свою волость кн. Лєшку, але потім відібрав її Роман. Оповіданнє се, очевидно, взяте дійсно з якоїсь лїтописної компіляції, але при сконстатованій у Татїщева нецеремонности в переповіданню лїтописних звісток її подробиці мусимо брати cum grano salis. Вже Бєльовский звязував се оповіданнє про польську окупацію Підляша з звістками продовження Мєржви і Кадлубка, що Казимир Справедливий володїв Дорогичином, Берестєм і Володимиром з їх областями (Monum. Poloniae hist. II 390 і 397 і примітки на с. 397, пор. Богухвала ib. с. 530, Длугоша II 103), і сї польські звістки могли б підперти Татїщевське оповіданнє, коли ж бо фабульозні детайлї польського оповідання (як окупація Володимира) роблять (як побачимо це низше) і підозрілим саме польське оповіданнє.

Натомість є у Кадлубка иньше оповіданнє про похід Казимира на Берестє (II. 407), що може належати десь до р. 1181 і сам по собі досить правдоподібний; про нього говорю в прим. 8, припускаючи, що тут поплутано польський похід на Берестє з походом на Галичину по смерти Ярослава (с. 493). До нього може належати й записка лїтописи Траски під 1181 р.: Dux Kazimir devicit Ruthenos — Mon. Pol. hist. II с. 834.

Про Татїщевський епізод див. іще Андріяшева ор. с. с. 46-8, Balzer Genealogia Piastów с. 188, Іванов Историческія судьбы Волынской з. с. 99. Іванов бере звістку Татїщева з певним скептицизмом, але звязує з нею звістку Кадлубка про похід 1184 (1181) р. Я верну ся до нього, говорячи про „прилученнє" Берестейсько-дорогичинської землї до Польщі за Кааишра Справедливого (прим. 8).

31) Іпат. с. 483.

32) Іпат. с. 483.

33) Іпат.с. 426.

34) Літературу Волинських земель див. в прим. 7.

ТЕРИТОРІЯ ВОЛИНИ — ГРАНИЦІ СХІДНЇ І ПІВНІЧНІ, РУСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПОГРАНИЧЕ; БЕРЕСТЕЙСЬКА ЗЕМЛЯ Й ЇЇ ГРАНИЦЇ; ГРАНИЦЇ БЕЛЗЬКОЇ ЗЕМЛЇ; ПОЛУДНЕВА ГРАНИЦЯ ВОЛИНИ; ПЕРЕМІНИ В ЇЇ ТЕРИТОРІЇ. ГОЛОВНІЙШІ ГОРОДИ: БУЖСЬК, БЕЛЗ І ВОЛИНЬ, ВОЛОДИМИР, ЙОГО ЦЕРКОВНІ ПАМЯТКИ, ЛЮБОМЛЬ, КАМЕНЬ, ЧЕРВЕНЬ, ХОЛМ, УГРОВСЬК, ЛУЦЬК, ОСТРОГ, ПОГОРИНА, БЕРЕСТЕЙСЬКО-ДОРОГИЧИНСЬКА ЗЕМЛЯ, БЕРЕСТЄ, ДОРОГИЧИН, МЕЛЬНИК, БІЛЬСЬК, КАМІНЕЦЬ, КОБРИНЬ.

Оглянувши таким чином зверхню долю Волини аж до її нового сполучення з Галичиною при кінцї XII в. і відложивши дальшу історію до огляду жигя галицько-володимирської держави, тепер означимо можливо докладно її границї й важнїйші осади XI-XIII в.

Як видко вже з поданого вище, границї Волини досить міняли ся, ми ж маємо про них докладнїйші відомости головно з XIII в. тільки, і се треба мати все на увазї.

Східню границю ми визначили вже вище. Приймаючи, що Погорина була властиво волинською волостию, з Київщиною Волинь межувало порічє середньої Случи. Таку границю бачимо з кінцем XII і в XIII в., в часї упадку Київа, коли саме вже порічє Случи, хоч належало до Київщини, було досить спірним [1]). Перед тим же, доки до Київщини належала Погорина, границя йшла по верхівям Олики, Велї й Горини, а з Погориною належало до Київщини й горішнє Побоже. Пізнїйше — в XIII в., коли

Погорина відійшла до Волини, Побоже належало теж до неї [2]), а хоч в середині XIII в. воно було властиво зовсім страчене для князів, бо вийшло з князївсько-дружинного устрою, а потім піддало ся Татарам, але числило ся до Луцького князївства і далї, як бачимо з умови 1366 р. [3]).

Порічя нижньої Случи, Горини, Стира належали до Турово-Пинської землї, але Черториєськ, давнїйше, мабуть, турово-пинський город, прилучено до волини — десь іще в XII в., і турово-пинські князї даремно пробували його собі відібрати [4]). Порічє Турії й верхньої Припети належали до Волини; тут безперечні волинські міста: Турійськ, Любомль, Мельниця і Камень [5]). Далї границя йшла по вододїлу Пини й Муховця (тут волинський город Кобринь [6]), а порічє Ясольди (як Здїтов) [7]) вже не належало до Волини. На півночи крайнє звістне нам місто Берестейської волости — Більськ [8]), а Нур був пограничною з Польщею річкою на Побужу [9]). Чи досягала руська границя до Нарови, на се лїтопись не дає виразно вказівок. Що правда, якийсь час до Берестейської волости належала навіть Визна, на середнїй Нарови: її відступили сини Болеслава Кучерявого Ольговичам (тодї Берестейщина належала Всеволоду Ольговичу) [10]), але се була припадкова аннексація, і пізнїйше Визна до Руси не належала [11]). Натомість замітна річ, що за литовських часів порічє верхньої Нарови (Сараж, Нарев) належало до Більска, до Підляша [12]), що може мати значіннє і для попереднїх часів. Справдї, і в XIII в. можемо знайти натяки про Наров як північну границю Побужа [13]). Натомість підляський ріг за Наровою, в порічю Бобра, як ми бачимо його в XV-XVI в. [14]), треба уважати явищем пізнїйшим, як середина XIII в.; ріг сей утворив ся мабуть кольонїзацією ятвязьких ґрунтів, але самий сей кольонїзаційний процес лишив ся по за нашими джерелами.

Про ліве побереже Буга, що до північної границї його знаємо з другої пол. XIII в., що порічє річки Кросни (тепер Кржна) належало до Берестя, і то на досить значнім просторі, так що Поляки при однім нападї на їх береги „взяша селъ десять” [15]). Село Воінь (теп. Вогинь на Тисмениці, правій притоці Вепра, стояло на руськім пограничу, „на вкраиници” як каже лїтописець. Західнїй письменник з початку XIII в., опираючи ся на

польських звістках, зве Вепр границею Польщі і Руси [16]). Далї на полудень руські волости в XIII в. бачимо і на лївім боцї Вепра: Щекарів (теп. Красностав), з околицею (десять сіл) [17]), а пізнїйші відомости, з XIV в. додають до нього ще як волинські городи Щебрешин і Туробин [18]). Люблин, судячи по звістках про пограничну війну, лежав десь на самім пограничу Руси і Польщі, з польського боку. В такім пограничнім характері виступає також і порічє р. Лади, притока Танви [19]).

На підставі сих фактів русько-польську полїтичну границю можна потягнути від устя Нура майже просто на полудень, через верхню Кросну, Тисменицю, Вепр, на вододїл Вепра і Лади. Ся границя буде мати одначе тільки приблизне значіннє: землї між Вислою й Бугом, се етноґрафічне русько-польське пограниче, були предметом відвічної боротьби між Польською й Руською, а пізнїйше — спеціально Галицько-волинською державою. В такій ролї ми бачили їх в X-XI в. і знову бачимо в XIII, коли наші відомости про сї краї стають докладнїйшими. Бачимо, що тодї польські князї силкують ся захопити собі ліве побереже Буга, — так Лєшек забрав був Забуже з самим Берестєм, й Данило відібрав від нього назад „Берестий, Угровеск и Верещинъ, и Столпьє, Комовъ и всю украину" [20]); з другого боку руські князї хотїли розширити свої границї за Вепрем, пробуючи здобути Люблин, і се їм в XIII в. кілька разів удало ся, як потім побачимо. По при те вела ся тут дуже часто дрібна погранична війна Руси з Поляками. Таким чином погранична лїнїя тут мусїла з часта мінятись, а пограничне порічє Вепра, а може й цїлий простір землї на захід від Буга мав характеристичну назву „україни" [21]).

Як ми вже знаємо, Берестейська земля довший час належала до Турово-пинської землї, властиво до Київа. Се почало ся, правдоподібно, 1087 року, а скінчило ся не пізнїйше 1157. Як тодї йшла границя Волини, на се в сучасних джерелах не маємо вказівок; з пізнїйших звісток, XIII-XIV в., бачимо, що порічє Тисменицї (Воінь) належало до Берестя [22]), з другого боку Ратно на верхнїй Припети зачисляло ся в XIV в. до Волинської землї. Супроти сього границю Берестейської землї з властивою Волинею, можна би класти з деякою правдоподібністю на вододїлї Муховця і Припети, Тисменицї й Володави, бо волости на південь від Володави мусїли вже належати до Червня (пізнїйше до Холма). Тут отже була північна границя

Волини перед приверненнєм Берестейщини.

Берестейська земля вернула ся в склад Волинської землї в серединї XII в., а хоч в другій половинї вона була якийсь час волостию Василька Ярополковича, а єсть звістки (не дуже певні), що якийсь час її були захопили Поляки, то у всякім разї ще перед кінцем XII в. вона вернула ся назад до Волини [23]). Натомість з складу Волини вийшло в XIII в. Забуже — князївства Червенське (пізнїйше Холмське) й Белзьке. Сї землї Данило, здобувши від Олександра белзького, прилучив безпосередно до Галичини (1234), а кілька років пізнїйше (1238) те саме стало ся і з Дорогичинською волостю. Її не знати близше коли захопили були Поляки, Конрад мазовецький віддав на початку 1237 р. хрестоносним рицарям, а Данило відібрав у них слїдом і прилучив до своїх земель [24]).

Для відграничення Волини від Галичини перед прилученнєм Белзької землї до Галичини ми сливе не маємо нїяких звісток і мусимо звернути ся до пізнїйших відомостей про границї Белзьської землї в тій надії, що сї границї не повинні були значно змінити ся, бо традиція Белзької землї йшла з другої половини XII в., коли вона вилучила ся в осібне князївство, а хоч була в XIII прилучена до Галичини, то в XIV відлучена від неї знову на підставі тієї традиції. Отже по актам XV і реєстрам XVI в. границя Белзької землї від Сяна йшла обіймаючи порічя Любачівки й Рати, повище Добротвора доходила до Буга і обминувши Камінецьку волость (Камінка Струмилова), що належала до Львова, обіймала порічє верхнього Буга, по обох боках його [25]). Розуміє́ть ся, сю границю XV-XVI в. в цїлости перенести в XII-XIII в., ми не можемо. І так судячи по лїтописному оповіданню про компроміс 1214 р. мусимо запримітити, що Любачів мусїв тодї скорше належати до Галичини [26]); друге — ся фіґура границї, що обминала Камінку, виглядає на якусь штучну переміну в природнїй конфіґурації її, але як вона давня, того не можемо сказати. Що Бужськ був здавна на пограничу, се бачимо з звісток XI-XII в. [27]); в другій половинї XI в. навіть його захопила була Галичина [28]). Порічє горішньої Полтви належало вже до Галичини: там бачимо галицький Звенигород. Сусїдні Голї-гори, на верхівю Липи, належали теж до Галичини; на самім верхівю бужського порічя, в сусїдстві Гологір, мусимо класти Рожне поле, що було границею, „на межи" Галичини й Волини ще в XI в. [29]).

Під час коли Дорогичинська й Холмсько-белзька землї належали до Галичини, Буг був східньою границею Волини від Берестя до Городла. На північ від Буга границя по всякій правдоподібности й тодї ішла вододїлом Лосни й Нура, як то бачимо пізнїйше [30]); саме Городло належало до Волини в XIII в. [31]) і відірване було тільки в XIV в., але й пізнїйше (ще в XV в) до нього зачисляло ся. Вище границя переходила на правий бік Буга (Сокаль належав до Белза) і йшла в напрямі на верхівя Стира і Серета, де стрічала ся з старою галицько-волинською границею. В сїй части ми можемо орієнтувати ся тільки пізнїйшими фактами — пограничними спорами XV в., коли нпр. волинськими волостями уважало ся Олесько й Лопатин, в порічю Стира, та розграниченнями XVI в. [32]).

На полудню порічє Серета цїле належало до Галичини. Там на верхівю Серета стояло галицьке місто Плїснисько, а на верхівю Гнїзди бачимо галицький Збараж. Крайнїми волинськими осадами були-б Броди (приймаючи їх за Броди XI в.), і Кремінець в порічю Ікви. Пізнїйша границя (XV-XVI в.) ішла теж тут таки, з малими лише відмінами [33]), — через верхівя Стира, Ікви, Гнїзди на верхівя Бога. Верхнє Побоже в XIII-XIV в., як я вже згадував, зачисляло ся до Волини, спеціальнїйше до Луцька [34]), і се по всякій правдоподібности опирало ся на старій традиції — на приналежности до Луцька (Λενζάνινοι Константина) горішнього Бога. Ми можемо потягнути тут границю по вододїлу Днїстра й Бога, розуміє ть ся — в значній мірі гіпотетично, при тім не будемо з нею заганяти ся на схід, бо тут по всякій правдоподібности в XII-XIII в. не було й потрібно ніякої певної границї, бо не маємо доказів якоїсь інтензивнїйшої кольонїзації на полудень від Бога. В XII в. галицькі князї, тримаючи в своїх руках днїстрянське Понизє, сягали й по Побоже: Володимирко взяв Прилук на Деснї [35]), потім, в дальших змаганнях в тім же напрямі захопив був і полудневу Погорину, але остаточно, як бачимо, Побоже лишило ся таки при Волини.

Як видно з того, територія Волинського князївства переходила великі зміни. Те що ми означили вище як властиву територію Волини, істнувало в сїй своїй цїлости тільки в XI віцї (до 80-х рр.) і при кінцї XII та на початку XIII в. Тодї обіймала вона порічє горішнього й середнього Буга, горішньої Припети, горішнього й середнього Стира й Горини. Пізнїйше стратила вона

середнє Побуже (Берестейську волость) і Погорину, а вернувши потім їх собі й навіть придбавши дещо від сусідньої Київщини на порічю Случи, натомість стратила Забуже (Червенсько-белзьку волость) і Дорогичинську землю, і в такій зміненій формі (стративши потім іще Побоже) стара Волинь істнувала далі — в середні й нові часи нашої історії.

Тому одначе, що нам незвісні етноґрафічні території, які війшли в його склад, що нам незвістний також і простір тих територій, які входили в круг впливу старих політичних центрів, ми не можемо судити, які з сих змін були припадковими, а які мали більш орґанічний характер. Чи Берестейщина нпр. була інтеґральною частиною Волини, чи її аннексом з X-XI в., і традиція сеї приналежности до Волини була тільки релятивно старша від становища Берестейщини як волости київсько-туровської, якою стала при кінці XI в.? Се й такі иньші питання лишають ся без відповіди. Ми можемо оперувати тільки спостереженнями про розмірну, релятивну близшість тих ріжних волостей, і в такій релятивности уставили те, що означаємо властиву територію Волини й те, що уважаємо її змінами.

Переглянемо тепер головнійші осади Волини [36]). Випадає нам почати від її головної, властивої частини — від Побужа.

Відповідно до вище висловлених гадок про назву Бужан ми повинні дати перше місце Бужську, уважаючи його колишньою столицею — принаймні полудневого Побужа і полудневої частини дулїбської території. Він лежить на границї лїсів і подільських рівнин на устю Полтви й Солотвини до Буга, в дуже багнистій місцевости, що мусїла й служити його обороною. Останки укріплень мають бути незначні, але близше не були досліджені. По відділенню Галицького князївства Бужськ став пограничним волинським містом, а в 1160-70 рр. його навіть захопили Галичане [37]). В джерелах наших маємо про нього звістки, почавши від кінця XI в. [38]), але особливої ролї він уже тодї не має. Завдяки істнованню кількох подібноіменннх осад (що найменьше був ще оден Божський — на Богу, а може й більше), не завсїди можна виріжнити, що належить до Бужська над Полтвою. Так не знати, чи то його віддали в волость Давиду Ігоревичу в 1100 р., відобравши від нього Волинь [39]); я-б уважав се правдоподібним, але катеґорично годї казати. У всякім разї як не тодї, то пізнійше, в 60-х рр. XII в., він був коротенько княжою волостию одного з меньших князїв — Ярополка

Ізяславича [40]). В XIII-XIV в. він упадає ще більше, так що на початку XV в. (1411 р.) його осаджено на ново, і від того датуєть ся його пізнійше, завсїди одначе нїчим не визначне житє.

Упадок Бужська мабуть починаєть ся від тодї, коли в ролї центра полудневого Побужа заступив його Белз. Лежучи теж серед багнистої місцевости, на розї р. Солокії і Ріпки, він вславив ся як дуже сильна кріпость. В перше згадуєть ся він 1030 р. [41]), і був очевидно тодї важним містом, правдоподібно — заступив уже Бужськ як столиця полудневого Побужа, що пізнійше, в XIII в. й зветь ся „Белзькою землею” [42]). Від смерти Мстислава Ізяславича був він княжим столом до 1230-х рр., і потім знову в XIV, а своє значіннє столицї Белзької землї заховав до кінця XVIII в. Одначе про його внутрішнє житє з XI-XIII в. ніяких подробиць не маємо.

Старий Волинь на Бузї зійшов зі сцени дуже рано. Він згадуєть ся тільки на початках XI в. [43]) і більше нї. Реєстр городів що правда згадує його [44]), але се, очевидно, тільки історична, не сучасна згадка. Длуґош говорить про нього як замок, що був давно колись, і граничний обвід 1546 р. згадує тільки „городищо Волынскоє”. Про місце його лїтопись каже лише, що він був на Бугу, але иньші джерела вказують його зовсїм докладно: Длуґош каже, що він був на устю Гучви в Буг, на ґрунтах села Городка, і се вповнї потверджує иньше, уже зовсїм документальне джерело — обвід границь 1546 р. [45]).

„Переяв славу” старого Волиня сусїднїй Володимир на р. Лузї. Імя вказує, що він був заснований, або принаймнї розширений, укріплений за Володимира: нахідки камяного знарядя показують, що осада тут була ще в передісторичні часи. Від часів Володимира місто се стає головним містом Волини, княжою столицею. Висловлювала ся гадка, що се могло бути навмисно зроблено — аби новий князь з київської династиї в новім містї, позбавленім всяких традиций, міг вільнїйше себе почувати; се можливо. Потім столицею Волини Володимир зістаєть ся в XI-XIII в., а з початком XIV віка (за Юрия Львовича) стає навіть столицею всеї Галицько-волинської держави, аж до її упадку. Пізнійше сходить він на другий плян перед Луцьком.

Володимирський замок стояв на розї між рр. Лугом і Смочею, де й тепер є

ще городище (наоколо нинїшньої вязницї). З оповідання Галицької лїтописи довідуємо ся, що замок сей мав деревляні стїни і був дуже великий і сильний: угорський король, приступивши під Володимир і побачивши його в цїлій красї, з поставленим по стїнах військом — „оружьникомъ стоящимъ на немь, блистаху ся щити и оружници подобни солнцю”, мав сказати, що такого города він не бачив і в нїмецьких краях [46]). Коли татарський воєвода Бурандай (коло 1260 р.) зажадав, аби на Волини й Галичинї знищено міські укріплення, й сказав розкинути („розметати”) володимирські укріплення, їх не можна було борзо розкинути через їх великість, і Василько казав їх запалити, а потім ще Бурандай казав розкопати й вали [47]). Одні ворота города, від р. Луга звали ся Київськими, другі — Гридшими (вар. Гридшиними, може від гридь — дружина або від імени Гридша) [48]); імен иньших не знаємо. Саме місто широко розлягло ся над Лугом; руїни церкви з княжих часів, як думають — найстаршої церкви Володимира, Успенської (т. зв. Стара катедра) лежать від теперішнього Володимира за версту, коло с. Федоровця, а села Зимно і Когильно, по пізнїйшим звісткам, мали бути колись передмістями Володимира [49]). Крім того побереже Луга було заставлене купою підгороднїх сел, як Пятиднї, Хвалимичі, Житань, Бужковичі.

Про внутрішнє житє Володимира знаємо не богато. Очевидно, се був великий, богатий, торговельний город, судячи по тим чужоземським кольонїям, які згадують ся тут в XIII в.: кольонїї Нїмцїв, Сурожцїв (кримських Греків, а може й Італянцїв з Сурожа, теп. Судака), Новгородцїв, Жидів [50]). Особливо поважне місце займала тодї, правдоподібно — протеґована самими князями, нїмецька кольонїя: поруч бояр виступають у Володимирі при кінцї XIII в. „мЂстичЂ Русь и НЂмцЂ”: діставши від Володимира Васильковича грамоту, що він дає йому своє князївство по своїм животї, Мстислав каже її читати в володимирській катедрі перед боярами і „містичами”, Русинами й Нїмцями. Ся назва „містич” означає горожан великих, привілеґіованих міст, і можливо, що вже тодї, в 1280-х рр., була в Володимирі міська громада орґанїзована на взір нїмецьких міських громад. З р. 1324 маємо грамоту володимирської громади писану до громади м. Штральзунд, з оказії нещастя, яке потерпіли коло с. Ріґена два володимирські купцї, брати Бертрам Русин і Миколай, їдучи з транспортом сукна з Фляндрії, і ся грамота писана в імене consules et

universitas civitatis Ladimiriensis [51]), Печатка, прибита на сїй грамотї, має образок св. Юрія на конї — герб міста, що був заразом і гербом Галицько-волинської держави.

Початки володимирської катедри в пізнїйших звістках ведуть ся від Володимира [52]). Се дуже правдоподібно, можна сказати — певно, хоч в лїтописи про володимирського епископа маємо звістки тільки з кінця XI в. [53]). Велика церква Богородицї, розпочата Володимиром, але докінчена вже за Ярослава [54]), мала, очевидно, служити епископською катедрою; можливо, що се як раз так звана Стара катедра, від котрої зістали ся тільки руїни фундаментів, коло с. Федоровця.

Нову катедру, теж Богородицї (Успенія), збудував батько волинської династиї — Мстислав Ізяславич; церква була велика [55]), а висока була ще в XVIII в. на 50 метрів, але збудована по звичайному, простому пляну, яким будували ся поменьші церкви XII в. Вона зіставала ся від тодї аж до кінця XVIII в. володимирською катедрою і гробовищем волинських князїв, почавши від самого її фундатора Мстислава [56]). Знайдену при недавнїх розкопах в однїй з її ниж купу костей уважають за останки зібрані з княжих гробів, а між ними по знищенім ґанґреною долїшнїм щелепі (щоцї) пізнають і череп кн. Володимира Васильковича, що вмер від рака на долїшнїй щоцї і був теж похований в сїй церкві, для котрої він богато зробив за житя [57]). Лїтопись оповідає, що він в сїй катедрі спорядив два дуже богаті образи Спасителя — оден окований золотом з дорогим каміннєм, другий сріблом, та жертвував „сосуди служебні” з чистого (жьженого) золота, висаджені дорогим каміннєм [58]). Крім того ся катедра, завдяки свому високому положенню і сильній будові, служила наче-б оборонною вежою під час ворожих нападів; так під час одного нападу Поляків, коли вони, впущені до міста як союзники, кинули ся грабувати місто, Володимирцї — „останокъ людей” — замкнули ся в церкві, і Ляхи не могли здобути церкви: „твердымъ же бывшимъ дверемъ, не могоша исЂчи, а тимчасом наспіла поміч. Під час татарського погрому 1240 р. люде знову сховали ся в церкві, але на сей раз не уратували ся, і церква тодї мусїла потерпіти, разом із цїлим Володимиром: галицький лїтописець пише, що в Володимирі тодї не лишило ся живої душі, церква Богородицї й иньші церкви були заповнені трупами людей. Потім катедра пережила ще кілька

погромів і нещасть, була перебудована і нарештї завалила ся 1782 р., так що від неї лишили ся тільки спустошені стїни з незначними останками фресків; старі гроби спустошені, з річей майже нїчого не зацїлїло, а від колишньої розкоші й богацтва не зістало ся й слїду. Тепер заходять ся коло її реставрації.

Крім сеї найславнїйшої — Мстиславової церкви Богородицї в Володимирі знаємо в XIII в. церкву св. Дмитра, що розписав той же Володимир, справив срібні оклади з дорогим каміннєм на образи, золоті й оксамитні завіси, „съ дробницею”, себто перлами або дрібними образками [59]), — тепер про неї всякий слух загинув. Згадана ще каплиця Йоакима і Анни, збудована 1289 р. Мстиславом Даниловичем над гробом бабки — жінки кн. Романа [60]); се пізнїйша замкова каплиця, тепер і від неї нема слїду. Сучасна традиція зачисляє ще до передтатарських часів церкву св. Василя і дві церкви Сьвятогорського монастиря в с. Зимнім; на місцї нинїшньої церкви св. Василия (збудованої очевидно пізнїйше) дійсно мусїла стояти ще давнїйше церква, судячи по останкам будови.

З монастирів в Володимирі в XI-XIII в. звістні три. Оден за Лугом, на передм. Зимнї, так званий Сьвятогорський, „Сьвята Гора”, названий так, очевидно, за Атосом, що звав ся теж Сьвятою горою; тут ролю сеї „сьвятої гори” сповняла гора зимнянська, над р. Лугом, де є й печери монахів, подібні до київських. В перше згадуєть ся сей монастир в третїй чверти XI в.: тут умер давнїйший печерський ігумен Варлаам вертаючи ся з Царгорода (доиде града Володимиря, въниде въ манастырь, ту сущий близъ града, иже наричють и Святая гора) [61]). Потім, в XIII в., за Данила, монастир сей займав особливо важне становище, й його ігумени не раз виходили на володимирських епископів [62]). Сей монастир істнує й досї. Другий монастир — „св. Михаіла великого” [63]), де перебував Войшелк, тодї як його вбив Лев Данилович. Тепер від нього лишив ся тільки цвинтар, з давнїми хрестами, під містом, над Лугом [64]). Третїй монастир — св. Апостолів, поставлений Володимиром Васильковичом, що надїлив його церковними книгами й річами, тестаментом надав йому своє село Березовичі й поручив, умираючи, опіцї своєї княгинї. Він був на західнїй частинї теперішнього міста, насупроти передм. Білоберегів, але зник давно. Як бачимо з того всього, церковне й монаше житє в XIII в. було в

Володимирі досить значно розвинене.

З иньших міст Володимирського князївства в його тіснійшим значінню треба кілька слів сказати про Любомль і Камень. Любомль був одним з улюблених міст Володимира Васильковича: він поставив тут камяну церкву св. Георгія, богато її обдарував образами й дорогими, срібними сосудами, церковними покровами — оксамитними і з паволоки, вишиваними золотом і перлами, богато оправленими служебники книгами (що самі по собі були дуже цінні); вилив дзвони „дивны слышаніємь", „яких не було в цілій землї" й т. и. Хороба й смерть не дали можливости йому докінчити церкви: вона не була помальована ціла, а тільки „всї три олтарі й шия вся", але опись сеї церкви одна з найдокладнійших, які ми маємо в сїм роді, лишила ся одним з найціннійших епізодів Галицько-волинської лїтописи [65]). В Любомлї перебував Володимир перед смертию, в Любомлї й умер, і тут же, судячи по подробицях про любомльську церкву, мабуть чи не була закінчена й його біоґрафія, заведена до Галицько-волинської лїописи.

З волинськими Каменями й Каменцями є чимала трудність: було їх кілька, і між ними не легко з'орієнтуватись [66]). Я думаю, що в теп. Каменї Кошерськім маємо ми оден з них. В сїм Каменї чи Каменцї пересиджували Романовичі прикрі хвилї, коли їм забрано і Володимир і Галич (коло р. 1215), окружені одначе в сїй малій дірі блискучим двором свого батька, „великими боярами" Романа, бо „бояре не спроневірили ся, але пішли всї до Камінця" [67]).

Тіж відносини які істнували між Волинем і Володимиром, повторили ся між старою столицею середнього Забужа — Червенем, і новою — Холмом. Як я вище сказав, Червень мусїв бути столицею Забужа (а може й більшої території), не пізнійше X віка, бо вже на початках XI в. забужські міста звуть ся червенськими городами. Для Забужа заховав він значіннє столиці й пізнійше: при дїтях і внуках Мстислава він стає княжим столом, столицею червенського князївства, „Червенської землї" [68]). Та Данило чомусь був незадоволеннй з нього і шукав нового центра для Забужа, далї на північ. З початку він думає на Угровськ, де засновує нову епископську катедру [69]), але потім вибирає Холм і його всякими способами підносить, так що від того часу Холм дійсно стає столицею Забужа, а Червень починає упадати, і то так сильно, що вже в подіях XIV в. про нього не чуємо, а далї й всякий

слих про нього загинув, і тільки ледви імя його заціліло. Знаємо, що стояв він на розї р. Гучви й малого потока, що тече до неї, серед, великих болот, які боронили його. Може бути, що ся позиція, не відповідаючи новійшим стратеґічним вимогам, і була причиною, що Данило шукав нової столиці — так само як подібно положений Звенигород заступлений був за Данила сусїднїм Львовом. Але може бути й те, що Данилови хотїло ся мати столицю Забужа далї на північ.

Близших подробиць про Червень в наших джерелах не маємо нїяких. Хороґрафічні назви в двох місцях його околиці вказують на монастирі — оден на лївім, другий на правім боцї Гучви. „Замчиско" овальної форми, коло 400 м. наоколо, лежить недалеко Гучви, й заховало ся досить добре [70]).

Історію заснования Холма досить докладно оповідає Галицька лїтопись, при нагоді його пожежі 1259 року [71]). Данило, каже вона, побачив на ловах гарне місце, що йому дуже сподобало ся: на горі стояв ліс, наоколо нього поля. Він запитав ся у місцевих людей, „тоземѢць", як зветь ся се місце, і вони відповіли, що воно зветь ся Холм. Воно так сподобало ся Данилу, що він постановив тут збудувати замок, „градець малъ", і в нїм церкву Івану Злотоустому. З сього оповідання, котрого ми не маємо нїякої причини маловажити, виходить, що на місцї Холма перед збудованнєм города за Данила не було нїякої оселї. Позиція була дійсно дуже добра для кріпости: гора стояла на розї річки Угорки й малого потічка, що тече до неї; багнисті річки й багна боронили приступу.

На сїй горі свій перший „малий городок" Данило поставив, видко, десь коло 1237 р. [72]). Але позиція міста показала ся о стільки вигідною й важною, супроти пограничної війни й литовських та ятвязьких нападів, що Данию заходив ся коло розширення й зміцнення Холма. На початку десь 50-х рр. „поставленнє" сього нового, великого Холма було, здаєть ся, вже довершене [73]). Данило поробив тут міцні укріплення; були стїни „з заборолами", правдоподібно — деревляні, і на них стояли „пороки и самострѢлы" [74]) — машини до стріляння. Серед замку поставлено таку високу вежу, що з її верха можна було стріляти наоколо міста: вона була збудована з каменя на 15 локтів, а верх добудований з тесаного дерева, „вибілена як сир, аж сьвітила ся на всї сторони", як каже лїтописець. Для

забезпечення залоги водою вибито керницю на 35 сажнів глубоко. Крім того збудовано сторожеві вежі — замки; одна, по словам лїтописи, поставлена була „поприще” від міста, і прикрашена в горі великим, різбленим з каменя двуголовим орлом, 12 локтів завбільшки. Се, очевидно, та вежа, що від неї й досі заціліли останки пів милї від Холма, на р. Угорцї (коло с. Білявина), на острівцї, наоколо облитім водою. Вона, очевидно, мала боронити переходу через річку. Останки її (одна стїна) й досі мають коло 20 метрів високости, коло 9 широкости; мур грубий на 1 метр, збудований з білого й синього каменя, на цементї; є останки склепіння. Друга вежа, не згадана в лїтописи, але правдоподібно — з того самого часу, заховала ся, вже далеко лїпше, коло с. Столпя, півтори милї від Холма, по дорозї на Люблин: вона, очевидно, й мала стерегти Холм від Польщі, від Люблина. Ся вежа збудована подібно, але меньша — стїни високі на 14 м., широкі на 5, заховали ся майже цїло. Коло вежі фундаменти якоїсь иньшої камяної будови.

Позиція й укріплення Холма були так сильні, що коли прийшло ся розвалювати иньші замки по наказу Бурандая, холмському намістнику Романовичі дали натяк не послухати сього наказу. Той так і зробив — не послухав князя, й Бурандай дійсно не відважив ся здобувати місто силою, бо було „утвержениє города крѢпко”. Але Данило мав на гадцї зробити з Холма не тільки сильний оборонний замок. Се була дитина його серця, коло котрої він заходив ся в розцьвітї своїх сил і засобів, і він хотїв зробити з нього першорядне місто. Він старав ся стягнути до нього торговельну й промислову людність: „нача призывати прихожаѢ — НѢмцѢ и Русь, иноязычникы и Ляхы”. Від Татар, каже лїтописець, тїкали сюди ріжні ремісники: майстри до виробу сїдел, луків, тулів, до виробів зелїзних, мідяних, срібних — „і було житє, наповнили наоколо города двори, поля і села [75]).

З Угровська перенесено сюди новозасновану епископську катедру. Катедральна церква Івана Злотоустого мала бути якимсь чудом сучасної руської штуки, вже модифікованої західнїми впливами. Баня її стояла на чотирох арках, що опирали ся на чоловічих головах, вирізблених якимсь артистом, „от нѢкоєго хитреца” ; олтарна арка операла ся на двох колюмнах з одноцїльного каменя і прикрашена була золотими зьвіздами на синім полю. Двоє церковних дверей були зложені з тесаного каменя — білого галицького й зеленого холмського, різьблені „некимь хитрѢцемь

Авдьємь”, а над ними зроблені були золоті й ріжнокольорові високорізьби (прилЂпы) й образи — на головних дверах Спас, на бічних св. Іван. В середині підлога була зроблена з міди й чистої цини, „яко блещати ся яко зерцалу”. Три вікна мали „римські шкла”, правдоподібно вітражі з образами. Образи буди позбирані сюди з ріжних українських міст: згадують ся образи Спаса й Богородиці, взяті з Києва, з фамілійного манастира Романовичів св. Федора і Стрітеннє з Овруча. Навіть дзвони привезено з Києва. Окрім сеї церкви Данило збудував в Холмі ще церкви Трійці, Богородиці, безмездників Кузьми і Демяна, де верх підпертий був чотирма стовпами, витесаними з одноцільного каменя. Насаджено й гарний сад в городі [76]).

Але сю Данилову улюблену дитину чекала тяжка пригода — 1255 року з якогось припадку, „отъ окаянныя бабы” якоїсь, загорів ся Холм і погорів страшно. „Мідь текла як смола”, поломя було таке велике, каже лїтописець, що його було видно по всїй землї — в околицях Белза й у Львові, і люде, думаючи, що то Татари запалили Холм (бо се стало ся підчас походу татарського воєводи Куремси на галицько-волинські землї), пустили ся тїкати. Данило прибув на сю вість і дуже жалував сього нещастя, та заходив ся з незломною енерґією коло відновлення міста. Церкви св. Івана і Трійці відновлено, вибудовану нову „превелику церкву” Богородиці, красою не гіршу від попереднїх” [77]). Данило прикрасив її „пречюдными иконами” і між иньшим поставив серед церкви, перед „царськими дверми”, привезену з Угорщини велику чашу з червоного мармору, з зьмієвими головами наоколо, „изваяну мудростью чюдну” ; вона мала служити „крестилницею” — аби в нїй сьвятити воду на Йордан. Укріплення города були зміцнені й побільшені, тільки тої вежі в місті не відбудовано: „Данило мусїв будувати городи проти безбожних Татар, і для того не міг її відновити”, каже лїтописець [78]). Город лишив ся улюбленцем Данила — його й поховали тут, в тій новозбудованій церкві Богородиці, де й потім ховали холмськнх княжат.

Але від всїх тих Данилових будов лишили ся властиво тільки ті вежі за містом. Церква Богородиці погоріла сильно на початку XIX століття й зовсїм перероблена потім.

Ще перед смертю Данила Холм стає стольним городом його сина Шварна

[79]). Правдоподібно, як і пізнійше — за Юрия Львовича до Холма належала тоді земля Белзька, Червенська і Дорогичинська. Шварно одначе княжив не довго, й по його смерти Холм перейшов до Льва, що мав Галич. Але при кінці 1270-х чи на початку 1280-х рр. він знову відокремляєть ся — в руках Юрия Львовича; ми знаємо його тут від 1282 р. — із записи холмського евангелія, що списав „Евсевій, попович святого Іоана" [80]). До Юрия, як я сказав, належала тоді земля Холмська і Белзька, а також і Дорогичин з Мельником [81]). І пізнійше, до кінця XIV в., Холм від часу до часу бував княжим столом, а своє значіннє столиці середнього Забужа заховав до новійших часів.

Сусіднїй Угровськ, на устю тієї ж Угорки в Буг, призначуваний якийсь час Данилом на столицю Забужа, тратить всяке значіннє з появою Холма. До Холма перенесено й катедру, що був заснував Данило в тих плянах — зробити Угровськ столичним містом [82]).

Перейдемо до Луцької землї. Її столицю — Луцьк стрічаємо в наших джерелах пізно — в 80-х рр. XI в. [83]), але на істнованнє його вказує вже назва Лучан, що ми стрічаємо вже в першій пол. X в., у Константина Порфирородного (Λενζανινοι). З неї виходить, що Луцьк тоді був полїтичним центром більшої території, може — більш меньш тієї ж, яка пізнійше тягла до нього. Традиція колишнього значіння Луцька давала і потім себе знати. Важним центром виступає він в подіях з кінця XI в. [84]), а від середини XII віка (1154 р.) стає столичним містом Луцького князївства. Ним зістаєть ся він до другої чверти XIII в., а й переставши бути княжим столом, зістаєть ся важним центром в землї. Від XIV ж віка Луцьк починає брати перевагу над Володимиром, як столиця цїлої Волини.

При всїм тім з XI-XIII в. знаємо про Луцьк дуже мало. Можемо сказати, що він був кріпким замком. Збудовано його на невеликім, високім острові; ріки — Стир і Глушець й болота наоколо робили його мало приступним. Але в воєнній історії сих столїть він не грає особливої ролї. З оповідання Галицько-волинської лїтописи про жертви Володимира Васильковича ріжним церквам [85]) припадково довідуємо ся про істнованнє в Луцьку епископії; вона була заснована, правдоподібно, за часи істновання в Луцьку осібних князів — за Ярослава Ізяславича або його синів. Катедральною

церквою була мабуть церква св. Івана, пізнійша катедра, де ще при кінці XVI в. лежали „тѢла змерлыхъ господарей хрестіянскихъ великихъ князей рускихъ, и гробы ихъ” стояли [86]). З звістних пізнійше церков, церкру св. Дмитра на основі археольоґічних прикмет і традиції уважають за засновану не пізнійше XII в. Тепер її одначе вже нема: розібрали не що давно. Дуже поважаною сьвятинею був сусіднїй Жидичинський монастир (миля від Луцька) з церквою св. Миколая: лїтописець принагідно згадує, що туди приїздив на прощу Данило [87]). З иньших околиць знаємо ще княжий двір „в Гаю” — „близь города нѢкоємь мѢстѢ именемь в Гаі”. Як оповідає лїтописець, се було дуже гарне місце, „устроєно различными хоромы” (будинками), і церква була тут предивна, „красотою сияющи” [88]). Але одиноким останком колишнього богацтва і слави тих луцьких церков XII-XIII в. зістала ся нахідка (1861) золотих орнаментованих блях від ікон, як каже урядове стравозданнє — „грецької роботи XII в.”, знайдених в замку [89]).

Славний пізнїйше Острог не знати навіть чи й істнував тоді. Непевність в тім, як розуміти слова лїтописи під 1100 р., про городи дані Давиду Ігоревичу „в Божескомъ в ОстрозѢ”: чи за два осібні міста, чи за одно (Божський острог). Я уважаю більш правдоподібним, що се два осібні міста, і — значить — Острог істнував уже в XI в. Але бідьше про нього нічого не чуємо; своє значіннє, як новий центр Погорини, здобуває він собі в XIV в.; острозькі памятки належать до сих пізнїйших часів.

Про старі центри Погорини — Пересопницю і Дорогобуж теж не богато можемо сказати. Вони оба були дуже часто княжими столами, почавши від відлучення Погорини від Волини і аж до остаточного прилучення назад. При тім до останньої чверти XII в., до часів Ярослава Ізяславича, обидва сї міста були, очевидно, столицями нероздїльної Погоринської волости [90]). З початку згадуєть ся в сїй ролї Дорогобуж; в такій ролї, очевидно, віддано його Давиду Ігоревичу 1084 р., і потім знову 1100 р., коли відібрано від нього Волинь [91]). В серединї XII в. поруч Дорогобужа виступає як другий центр і княжа столиця Погорини Пересопниця. За синів Ярослава Ізяславича (себ то десь в 70-х рр. XII в.) Погорину поділено на дві княжі волости — Дорогобузьку й Пересопницьку [92]), і сей поділ тривав аж до переходу Мстислава пересопницького на стіл в Луцьк. Тодї Погорина

остаточно злучуєть ся з Луцьким князївством, і від того часу й Дорогобуж з Пересопницею тратять всяке самостійне значіннє. Тепер і Дорогобуж і Пересопниця нічим не визначні села, а від колишньої столичної ролї їх зістали ся тільки вали городищ та незначні до тепер нахідки — хрестиків, енколпіонів і т. и. Місцеві монастири — дорогобузький Спаса і пересопницький Рождества Богородиці, звістний в українській фільольоґії своїм евангелиєм XVI в., толкованим „изъ языка блъгарского на мову рускую”, — правдоподібно, ведуть свій початок теж з тих столичних часів. Вони істнували ще в XVI-XVII в., як пережитки колишнього значіння сих колишнїх міст, тепер не істнують уже [93]).

З иньших городів Погорини досить часто фіґурує ще Шумськ. Хвилево бачимо його навіть княжим столом: серед князїв, що загинули по погромі руських князїв на Калцї, згадуєть ся кн. Сьвятослав кн. шумський [94]).

Перейдім до північного Побужа — Берестейсько-Дорогичинської землї. Про долю сеї землї, що то відділяла ся від Волини то злучала ся знову, я казав уже; неясним зістаєть ся, чи була вона орґанїчно звязана з властивою Волинею (Волинем-Володимиром), чи тільки механїчно, і тому так легко відлучала ся. Відокремляла ся в осібну княжу волость вона не дуже часто. Так було десь при кінцї XI в., коли тодї тут сидїв Ярослав Ярополчич, поки не стратив сеї волости, забунтувавши на свого стрия Сьвятополка (1101 р.); потім в третїй чверти XII в. Берестейську землю дістав від батька, Мстислава Ізяславича, його молодший син Володимир [95]), ще пізнїйше Василько Ярополчич. В оповіданню про сього Василька запримічаємо в перше те відріжненнє від Берестя Дорогичина, з північною частиною землї що ми й потім бачимо: Василько сидїв у Дорогичинї, не в Берестю, й на Берестє дивив ся як на якесь вороже огнище; так виходило б з сього оповідання, але на його детайлї не можна дуже покладати ся, бо не маємо його в автентичній формі [96]). На початку XIII в. (коло 1209 р.) Берестейська земля якийсь час була відокремлена в удїл Романовичам [97]), але після того знову на довго злучила ся з Володимиром.

Столиця — Берестє в наших джерелах починає стрічати ся від початків XI в. [98]) і зістаєть ся столицею землї до новійших часів, тільки поруч нього з часом виростає той новий центр на північи — Дорогичин, і до нього починає тягнути північна частина землї. Крім свого значіння як

адмініїстрацийного центра, Берестє було важним оборонним пунктом на русько-польськім пограничу; Длуґош хвалить його сильну, неприступну позицію, від Польщі огорожену багнами й коритом Буга, трудним для переходу. Коло його укріплення й прикрашення заходив ся між иньшим звістний уже нам на тім полї Володимир Василькович: він побудував тут нові укріплення з дерева („зруби Берестій”), поставив камяну вежу, „столп” „висотою яко и камянецкый” (а той по лїтописи мав мати 17 сажнїв). Він же збудував (постави) тут церкву св. Петра, обдарувавши її срібними річами 99). По смерти Володимира Берестяне вчинили були „коромолу” проти його наступника Мстислава Даниловича, і за те заплатили сильно — але про се говоримо на иньшім місцї.

Дорогичин згадуєть ся в перше в серединї XII в. 100); в XII-XIII в. він був останньою більшою осадою на руськім пограничу, але осада тут була давня, як видко з находок камяного знарядя, бронзових окрас і монет (дірґем VIII в.). Замок стояв на високім правім боцї Буга, сто метрів над водою; Буг, розмиваючи берег, знищив значну частину старого городища, що мусїло бути незвичайно богато ріжними культурними останками, судячи по тій масі їх, яку викидає вода Буга. Особливо звертали увагу на себе серед них невеликі оловяні пльомби з ріжними значками, часом — з словянськими буквами, що знаходять ся в великих масах і властиво й досї зістають ся не виясненими, що то воно було. Найбільше інтересний факт в житю Дорогичина — се його бунт проти Данила (про нього низше), що коштував дорого місту: Данило, видко, не пожалував його, здобуваючи від бунтівників, так що потім прийшло ся йому „обновляти” його. Тодї, як каже лїтопись, він поставив тут „прекрасну” церкву Богородицї. Здогадують ся, що в сїй церкви мотім леґат папи Інокентия коронував Данила на короля. Місцева традиція вказує останки тої церкви Богородицї, але сих останків близше не досліджено 101).

Як я вже згадував, уже в 2-ій пол. XII в., в оповіданню про Василька Ярополчича Дорогичин відокремляєть ся від Берестя, й Василько сидить в Дорогичинї, уважаючи Берестє як би ворожим городом. В польських джерелах є звістка про війну Поляків в 90-х рр. XII в. з якимсь „дорогичинським князем”, що піддержував Ятвягів і тим накликав на себе польський похід; се оповіданнє, не дуже певне в детайлях, було-б інтересне тим що вказувало-б на істнованнє в Дорогичинї княжого стола і по

Васильку [102]). В 30-х рр. XIII в. його мали в своїх руках мазовецькі князї, не знати коли захопивши. Конрад мазовецький віддав був його на осідок хрестоносним рицарам, але Данило зараз відібрав його, і після того Дорогичин, з сусїднїм Мельником, належав уже до галицьких земель Данила, тим часом як Більськ і Каменець на Лоснї належали й далї до Берестя. В сїм роздїлї Берестейщини, правдоподібно, треба шукати причин і тих „коромол" XIII в., про котрі будемо ще говорити низше.

Сусїднїй Мельник на Бугу славив ся іконою „святого Спаса Избавника" в місцевій церкві Богородицї. Перед нею молив ся Данило, аби Біг оборонив його від Бурундая, й обіцяв її „украшениємъ украсити"; лїтописець поясняє, що та ікона „и нынѢ стоитъ в велицѢ чести". Про Більськ — останнє звістне нам руське місто на північнім пограничу, знаємо теж тільки, що там була церква, котру Володимир Василькович обдарував іконами і книгами [103]). Взагалї сей князь, як і Данило, показував якусь спеціальну увагу й ласку своїм північним волостям.

Камінець на Лоснї Володимир поставив на ново в околицї, що по словам лїтописця спустіла була вже від часів Романа. Володимир, як оповідає він, хотїв в 70-х рр. поставити город десь на півночи від Берестя — очевидно, для оборони Волини від литовських нападів, і спинив ся на сих спустїлих берегах р. Лосни. Висланий ним „мужъ хитръ именемъ Алекса, иже бяше при отцѢ его многы городы рубя", знайшов відповідне місце, і Володимир, виїхавши туди сам „з боярами й слугами", похвалив його вибір, вирубав лїс і поставив тут город, назвавши його Камінцем, — „зане бысть земля камена", поясняє лїтописець; самий город, очевидно, не був камяний. Але в нїм заховала ся досї камяна вежа, по всякій правдоподібности — тодї-ж збудована Володимиром, одна з найцїкавійших памяток нашого будівництва: вона зложена з цегли, на кругло, мала три поверхи, а в горі вінчала ся вінцем; тепер має високости коло 27, а діаметр 13 метрів.

Сусїднїй Кобринь, звістний пізнїйше як гнїздо князїв Кобринських, згадуєть ся тільки раз, в тестаментї Володимира Васильковича: він передав його своїй жінцї, вилучивши з поміж иньших городів свого князївства, що переходило до Мстислава Давидовича. Очевидно, Кобринь мав служити вдовиною частию княгинї [104]).

Примітки

[1]) Див. вище с. 262.

[2]) Див. про Межибожиє — Іпат. с. 502.

[3]) Див. т. IV гл. 1

[4]) Див. вище с. 301.

[5]) Іпат. с. 565, 577, прийнявши що тут мова про нинїшнїй Камень Коширський.

[6]) Іпат. с. 595.

[7]) Іпат. с. 542.

[8]) Іпат. с. 610.

[9]) Іп. 181. Що Нур був північною границею Берестейщини, чи властиво — Дорогичинської волости, каже грамота Конрада Мазовецького 1237 р.: Conferimus et donamus magistro H. et fratribus suis ordinis militum domus quondam Dobrinensis castrum Drohicin et totum territorium quod ex eadem parte castri continetur a medietate fluminum Bug et Nur usque ad metas Ruthenorum, salvo iure ecclesie Mazovien. et nobilium, si quid in predictis fluminibus hactenus habuerunt (Voigt Geschichte Preussens II с. 277).

[10]) І. с. 227.

[11]) Іпат. с. 561.

[12]) Любавскій Областное дЂленіе в. кн. Литовскаго с. 183-4. Про Сураж див. Kodeks Mazowiecki с. 120.

[13]) Див. Іпат. с. 540: Данило, вертаючи ся з походу на Ятвячів, „приде ко ВизьнЂ и прейде рЂку Наровь”, — „и придоста со славою на землю свою”.

С. Кентжиньский в своїй недавнїй працї про Гервазія з Тільбюрі толкує в його звістцї про пограничні між Польщею й Русию ріки Aper et Armilla сю останню як латинский переклад Нарови (Rozprawy wydz. hist. т. 46 с. 158, текст у ньогож с. 155).

14) Див. мапу при IV томі.

15) „ЛяховѢ воєваша по КроснѢ и взяша селъ десять и поидоша назадъ, Берестьяни же собраша ся и гнаша по нихъ" — Іпат. с. 586.

16) Ґервазій з Тільбюрі, як вище (Aper — латинський переклад Вепра).

17) „Болеславъ же бяшеть єще гордя ся своимь безумьємъ... пришедъ во дву сту, воєва около Щекарева и взя десять селъ, и тако идяшеть назадъ с великою гордостию, творяшеть бо ся аки всю землю (вар.:Русь) веземь" — Іпат. с. 585.

18) Actum in prope Szczebreszyno oppido ruthenicali — Akta gr. i ziem. V с. 4.

19) Іпат. с. 529, 586.

20) Іпат. с. 490.

21) Іпат. с. 490, 571, див. вище с. 351 і 370. В XVI в. крайнїми містами Люблинської землї були Ґорай, Фрамподь, Білгорай в порічю Лади, Улянів в порічю Сяна — див. Êródła dz. XVIII. I с. 22 і мапу. Се могла бути границя давнїйша і я за браком иньшнх, старших вказівок держу ся її при визначенню границї на мапі. Але постійною вона, розумієть ся не була.

22) Іпат. 586, як вище.

23) Про ту окупацію Берестейсько-дорогичинської землї Поляками див. примітку 8.

24) Іпат. с. 517, пор. 599, Voigt Geschichte Preussens II с, 277 (наданнє Конрада, датоване 1237, VIII idus Marcii). Коли захопив Дорогичин Конрад, як сказано вже — ми не знаємо. З оповідання лїтописи (Іпат. 531) про ятвяжський напад, що став ся десь 1234 р. (преже войны черниговьскоє)

виходило б, що тодї Дорогичин належав до Руси: „Василько изъ ВолодимЂря угони я и бывшу єму третий день изъ Володимеря в ДорогичинЂ”. Що правда, можна тут припускати, що Василько пімстив ся над Ятвягами, спіткавши їх під Дорогичином, хоч тодї Дорогичин не належав до Руси, але далеко певнїйше брати буквально, що Василько тодї прийшов під Дорогичин і оборонив його, як своє місто. В такім разї Конрад захопив Дорогичин десь в 1235-6 р. Про відібраннє Дорогичина Данилом говорю ще в т. III главі I.

25) До Белзької землї належали в XVI в.: Любачів, Потилич, Тїшанів, Добротвір, Бужськ, Витків, Стоянів, Радехів, Лопатин — реєстри побору Белзької землї з першої пол. XVI в. в варшавськім скарбовім архиві відд. I кн. 37. (Я користав з них в рукописи, тепер вийшли в Êródła dziejowe XVIII, I реєстри 1531 і 1548 р.) Пор. на підставі їх зроблену мапу белзької землї XVI в. у Яблоновского Atlas historyczny ziem dawnej Polski, 1904.

26) Іпат. с. 489, пор. с. 498.

27) Іпат. с. 174, рік 1098.

28) Іпат. с. 385.

29) Іпат. с. 177, Лавр. с. 295.

30) Див. про склад землї Берестейської й Підляша на поч. XVI в. у Любавского Областное дЂленіе с. 181-6.

31) Іпат. с. 595.

32) Умова 1366 р. — Kwartalnik historyczny 1890, III; акт унїї 1447 р. — Codex epist. s. XV т. III ч. 5 , розграниченнє 1546 р. в I т. виленського Археографического Сборника. Олесько потім зачисляло ся до Львівської землї, для Олеської волости XV в. див. Akta grodzkie i ziemskie т. XV ч. 1670, 2441, 3886.

33) Нпр. в серединї XVI в. Збараж належав до волини, Броди до Олеської волости і т. и. — див. розграниченнє 1546 р.

[34]) Умова 1366 р., як, вище.

[35]) Лавр. с. 296.

[36]) Дрібнійші історично-ґеоґрафічні замітки дивись в примітках до мапи.

[37]) Іпат. с. 384.

[38]) Іпат с. 174.

[39]) Іпат. с. 181.

[40]) Іпат. с. 361.

[41]) Іпат. с. 105.

[42]) „ПлЂни всю землю Белзскую и Червеньскую” — Іпат. с. 498.

[43]) Іпат. с. 101 (рік 1018).

[44]) Волынь на Бугу — Воскр. І. 240.

[45]) Ostia (р. Гучви) in villa Grodek, ubi olim antiquitus castrum Wolhin — Длуґош, вид. Пшездзєцкого І с, 22. „Мимо село Городецкоє Бугомъ и мимо городищо Волынскоє, которое єсть по правой сторонЂ Буга” (властиво, по лївій стороні, бо гранична комісія ішла в гору Бугом і з сього погляду означала сторони ріки) — Археографическій сборникъ І с. 89. Супроти того не може удержати ся здогад Лонґінова, що Волинь був десь коЛо устя Кросни в Буг — op. с. 173-4.

[46]) „Пришедшю же єму Володимерю, давившему ся єжу рекъшу: „ако така градъ не изобрЂтохъ ни в НЂмЂчскыхъ странахъ” — Іпат. с. 510.

[47]) Іпат. с. 562.

[48]) Іпат. с. 334.

[49]) Памятники старины въ западныхъ губ. І с. 7. Літературу Володимира див. в прим. 7, також ще Археох. карту Волын. губ. Антоновича с. 64.

[50]) За Володимиром в лїтописи плачуть: „все множество Володирцевъ, мужи и жены и дѢти, нѢмци и СурожцѢ, и Новгородци, и Жидове лякаху ся аки и во взятьє Иєрусалиму” — Іпат. с. 605.

[51]) Hansisches Urkundenbuch II ч. 420. Грамота ся наведена цїла у нас в т. V гл. 4 (міщанство).

[52]) Никон. I с. 465.

[53]) Іпат. с. 148.

[54]) Іпат. с. 108.

[55]) 30 X 22 метрів.

[56]) Іпат. с. 382.

[57]) Про той череп Володимира див. замітку П. Уворової, Археологическія извѢстія и замѢтки, 1898.

[58]) Іпат. с. 609. Перед тим, приложивши до Володимира Васильковича Іларіонове похвальне слово Володимирови сьв., волинський лїтописець приложив і все те, що Іларіон говорить про київську Софію, до володимирської катедри (с. 606), через се не моана тих похвальних слів на правду прикладати до володимирської катедри.

[59]) Іпат. с. 608.

[60]) Іпат. с. 616.

[61]) Житє Теодосия с. 13, звістка ся належить до кінця 1060-х чи початку 1070-х рр.

[62]) Іпат. с. 494. Через те що Атос теж зветь ся у нас сьвятою горою, може бути непевність, чи в сїм місці говорить ся про володимирський монастир; думаю одначе, що воно так.

[63]) Іпат. с. 573.

[64]) Дверницкій Памятники православія въ г. ВладимірѢ, с. 29, Археол. карта Вол. губ. Антоновича, sub voce.

[65]) Іпат. 609-610, я наводжу її в розділї присьвяченім старо-руській штуцї — т. III гл. 4.

[66]) Див. про них низше, в примітках до мапи.

[67]) Іпат. с. 487-8. Пізнїйший редактор розумів тут Камінець на волинсько-київськім пограничу, в околиці Случи, як показує його дописка (Іпат. с. 488), в іпатськім кодексї відтята датою й прилучена до дальшого оповідання: Данило іде в Камінець, „въ то же лЂта княжаше Всеволодъ въ КыєвЂ Святославичь, имЂя великую любовь к детемь Романовоє". Що ся дописка пізнїйша, видко в того, що Сьвятослав в дійсности не сидів тодї вже в Київі, і само по собі не правдоподібно, аби Романовичі сиділи тут, але старий книжник так се порозумів і пояснив се тим, що Романовичі удали ся під опіку київського князя.

[68]) Іпат. с. 498, як вище.

[69]) Іпат. с. 558.

[70]) Див. про нього ще низше, в примітках до мапи sub voce.

[71]) Іпат. с. 558. Маленьку лїтературу Холма див. в прим. 7.

[72]) Так виходить з порівняння з одного боку — Іпат. с. 516: „Кондратови же ставшу кде нынЂ градъ Холмь стоить" (1236/7 р., пор. Іпат. с. 531: „єще бо Холму не поставлену сущу" — в подіях 1234 р.), з другого боку с. 517: "во ХолъмЂ будущю єму" (події 1238 р.), та дальших згадок — Іпат. с. 524, 528, 529. В історії міста, в Іпат. с. 558 сказано, що первісний „градЂць малъ" розширено ще перед приходом Бату (треба, мабуть, розуміти похід 1242 р.): „и созда градъ иный, єгоже Татарове не возмогоша прияти, єгда Батый всю землю Рускую пойма". Висловлена давнїйше гадка, що Холм як осада істнував ще в XI в. (Холмская Русь с. 14), опираєть ся на згадції у Длуґоша під 1074 р. (I с. 349), але його оповіданнє по просту анахронїстичне.

[73]) Виводжу з того, що на початку 50-х рр. тут уже були розкішні церкви

Богородиці й св. Івана — Іпат. с. 548.

[74]) Іпат. с. 563.

[75]) Іпат. с. 559.

[76]) Іпат. с. 559.

[77]) Перед тим згадуєть ся церква Богородиці — Іпат. 538, але ск нова мусіла бути або збудована на її місці або зовсїм незалежно від неї.

[78]) Іпат. с. 559.

[79]) Іпат. с. 567.

[80]) Тепер Румянцовського музея; приписка й коментар до неї в Записках т. XIV бібл. с. 40.

[81]) Іпат. с. 599.

[82]) Про теп. Угровськ (Угруськ) і його старину див. Гербачевского Русскія древности н памятники православія Холмско-Подляшской Руси, 1892 с. 183-5.

[83]) Іпат.с. 144, під 1085 р.

[84]) Іпат. с. 144, 179.

[85]) Іпат. с. 609.

[86]) Архивъ Югозап. Рос. I т. I с. 291, 324.

[87]) Іпат. с. 501.

[88]) Іпат. с. 597.

[89]) Маленьку лїтературу див. прим. 7. В I-II зош. Памятнників старини в зап. губ. подано кілька луцьких памяток, але пізнїйших.

[90]) Се видко в Іпат. с. 275 (Глїб сидить „в Пересопниці й Дорогобужі"), 281 (порівняти, що Мстислава Ізяславича виганяють з Дорогобужа і слїдом дають Мстиславу Юриєвичу Пересопницю) і 335 (Дорогобуж, Пересопниця й разом з ним „всЂ Погориньския городы").

[91]) Іпат. с. 146, 179.

[92]) Див. вище с. 367.

[93]) Про Дорогобуж і Пересопницю окрім праць Теодоровича (т. II с. 508 і 722) і Петрова Краткія свЂдЂнія, іще Сендульського С. Пересопница — Волын. епарх. вЂд. 1880, XI і реферат проф. Антоновича на київ. археол. зїзді: О мЂстоположеніи лЂтописных городовъ Шумска и Пересопницы,- Труды XI арх. съЂзда т. I.

[94]) Воскр. I с. 132. Про Шумськ цитований реферат проф. Антоновича.

[95]) Іпат. 283.

[96]) Про нього див. в прим. 8.

[97]) Іпат. с. 482.

[98]) Вперше під 1019 р.

[99]) Іпат. с. 610.

[100]) Іпат. с. 222.

[101]) Про Дорогичин: Авенаріусъ, Дрогичинъ надбужскій и его древности (Матеріалы по археологіи Россіи, N. 1, 1890).

[102]) Див. про се в прим. 8. Що до звісток про "дорогичинського" князя, то д. Андріяшев толкував, що тут треба розуміти князя всеї Берестейщини (ор. с. 46 і далї); але се буде довільне толкованнє, й ніяк не можна заперечити можливости, що в самім Дорогичинї був осібний князь, і якийсь час при кінцї XII в. могло бути осібне Дорогичинське князївство.

[103]) Іпат. с. 608.

[104]) Іпат. с. 595.

ПОЛЇТИКА ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗЇВ XI-XII В.; ВІДНОСИНИ ДО ПОЛЬЩІ; ТЕНДЕНЦІЇ МСТИСЛАВИЧІВ. ВІЧЕ НА ВОЛИНИ В XI В., ДИНАСТИЧНА ПОЛЇТИКА ГРОМАДИ, ВІДНОСИНИ ЇЇ ДО МСТИСЛАВИЧІВ; БЕРЕСТЕЙСЬКІ КОРОМОЛИ, ДОРОГИЧИНСЬКЕ ПОВСТАННЄ І КОРОМОЛА БЕРЕСТЯН 1289 Р. БОЯРСТВО, ЙОГО ВПЛИВИ І ПОЛЇТИКА; СЛУЖЕБНІ КНЯЗЇ. КУЛЬТУРНЕ ЖИТЄ, ОСТАНКИ ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ НА

ВОЛИНСЬКІ ТЕМИ.

Про внутрішні відносини й житє Волини не богато можна сказати, бо відомости дуже скупі.

Якійсь певній політичній традиції в XI-XII в. в княжих сферах було тяжко виробити ся, бо Волинь не сформувала ся в замкнене політичне тіло, а не мала своєї династиї й переходила з рук до рук аж до другої половини XII в. Становище волинського князя і його політика, розуміє ть ся, мусіли бути зовсїм відмінні відповідно до того, чи він тримав Волинь з Київом разом, чи саму Волинь як київську волость, чи вкінці — мав боронити ся від апетитів київського князя. Тому про таку скристалїзовану політику, як нпр. галицьких князїв, тут і мови бути не може; одначе деякі загальні мотиви запримітити можна.

Традиція, що Галичина колись належала до володимирського стола, здає ть ся, полишила деякі слїди у волинських князїв. Її можна добачати у Давида Ігоревича, коли він пробує забрати собі Теребовельську волость Василька, у Сьвятополка, коли він, здобувши Волинь, хоче доповнити сю „волость свого батька і брата" Галичиною, нарештї в змаганнях Романа здобути собі Галичину. Одначе катеґорично сказати, що як раз ся традиція впливала тут, годї, бо всї сї факти можуть толкувати ся й комбінацією иньших обставин і мотивів.

По за тим одначе в обопільних відносинах аґресивне становище супроти Волини займає Галичина, як сильнїйша, більш сконсолїдована держава. Не кажучи вже про походи галицьких князїв на Волинь, коли вона лучила ся з Київом, Галичина робить і територіальні зривки з Волини. Уже саме розпросторен нє Галицької волости на днїстрянськім Понизю робило ся зі шкодою для Волини, бо ся степова україна властиво мусїла давнїйше тягнути до Луцька — до Лучан. Але сею степовою україною волинські князї не дуже, здає ть ся, інтересували ся. Та територіальні страти нею не обмежали ся; ставши міцною ногою на Понизю, галицькі князї сягають і далї на північ: пробують захопити полудневу Погорину, як ми вже бачили. З другого боку вони простягають руку й на Побуже: знаємо, що Галичане якийсь час тримали Бужськ. Але сї страти волинським князям удало ся вкінці собі вернути.

В відносинах волинських князїв до київських, коли Волинь не належала до

Київа, все виходила на верх справа забраних від Волини земель — Погорини й Берестя. Се зазначило ся виразно вже в звістній волинській історії 1097-9 рр. Пізнійше, коли Ізяслава Мстиславича вигнали з Київа на Волинь, він зараз заявив претенсію на Погорину: „а то волость отца моєго и моя по Горину", казав його син Мстислав [1]). Але наслідком тих тісних звязків, які істнували між Київом і Волинею аж до останньої чверти XII в., ся справа тільки часами виходила на гору, і замовкла, коли Погорина й Берестє вернули ся до Волини в другій половині XII в.

Противно, на волинсько-туровській границї перевага була, по всякій імовірности по стороні Волини; бачимо се нпр. у справі Черторийська, а таких відірваних від Туровщини волостей мабуть було і більше в землях горішньої Припети й долішнього Стира та Горини.

Степ в специально-волинській полїтицї XI-XII в. не грав майже ніякої ролї, бо Волинь була закрита від степу поднїстрянським Понизєм, що опанувала Галичина, а Побоже загорнула Київщина. Половецькі напади трапляли ся в волинських землях дуже рідко. Знаємо властиво тільки оден — на Погорину, на початку XII в. [2]), а й припустивши, що лїтопись де що промовчала, все таки мусимо прийняти, що Половцї Волини не давали ся дуже в знаки. Натомість уже з кінцем XII в. мусїли розпочати ся дуже прикрі напади Литви, про котрі починаємо чути щось докладнійше доперва з початком Галицько-волинської лїтописи. Зараз на початках згадує вона принагідно, що „в землЂ ВолодимерьстЂй бЂда бяше отъ воеванья литовского и ятвяжьского" [3]), і почали ся отсї напади, очевидно, ще з кінцем XII в., бо вже Роман уславив ся своїми побідами над Литвою [4]).

Дуже живі зносини й усякі відносини — приятельські й неприятельські, вели ся між волинськими князями й Польщею. Про змагання Поляків захопити Забуже або й дальші сусїднї землї, — змагання, що все прокидали ся, коли польські князї приходили до сили й надїяли ся скористати з ослаблення своїх руських сусїдів, я вже казав. Окрім таких більших епізодів, як змагання Болеслава Хороброго, потім Болеслава Сьмілого, маємо й дрібнійші епізоди, як нпр. згадку під 1163 р.: „воєваша Ляхове около Чьрвна" [5]), або як ті згадувані вже, досить загадкові зрештою звістки, про заходи Поляків коло Дорогичинської землї при кінцї XII в. [6]).

Про пограничні русько-польські війни з XIII в. будемо говорити далі [7]). Зі сторони Руси бачимо ми противні змагання, до розширення своєї території коштом Польської держави, і сю пограничну боротьбу, правдоподібно, треба виводити з істновання на границях широких україн з мішаною людністю, про які я говорив вже попереду [8]).

Але поміж сими конфлїктами й навіть попри них і серед них бували між волинськими і польськими князями й часті союзи, помочи, широка участь у внутрішній боротьбі руських або польських династий. Шлюбні звязки між польськими і волинськими князями були особливо часті. Причину таких тїсних звязків не тяжко знайти. Зашаховані з одного боку ворожою Галичиною, а з другого — київськими князями з їх претенсіями на Волинь, волинські князї, чи загрожені з одного фронту — від Галичини (коли сиділи з руки київського князя, або були заразом і київськими князями), чи з двох разом, і від Галичини і від Київа, — з простого рахунку мусїли шукати помочи польських князїв в тяжку хвилю. З другого боку польським князям воєвничі, рицарські волинські князї, вороги їх принціпіальних ворогів — галицьких князїв, були теж дуже наручні, й вони раз у раз звертають ся до них у своїх внутрішнїх війнах. Розуміеть ся, се не виключало союзів польських князїв і з иньшими руськими князями (особливо з київськими), в результатї яких приходило часом і до війни польських князїв з своїми волинськими сусїдами, але то бувало вже рідше.

Так під час незгоди волинського Ярополка з київським Всеволодом в 1080-х рр. польський князь Володислав-Герман піддержував, здаєть ся — не тілько морально, а й більш матеріально Ярополка, свого тїточного брата. Під час боротьби за Волинь в 1098-9 рр. волинський Давид проти київського Сьвятополка удаєть ся по поміч до Володислава-Германа, але сей останнїй дав себе закупити Сьвятополку, также тїточному брату свому, й зістав ся невтральним; в дальшій війнї й Давид, і Сьвятополкович Ярослав зарівно тїкають у Польщу, коли їх побивають. Коли сей Ярослав, чверть віка пізнїйше, прийшов до конфлїкту з Мономахом, Поляки (Болеслав Криворотий, Ярославів шваґер) підтримували Ярослава досить енерґічно і кілька разів давали йому поміч, хоч се в кінцї й не богато помогло йому [9]).

З свого боку й польські княжичі знаходили захист на Руси: до Сьвятополка подав ся по смерти батька, Володислава-Германа, Болеславів брат Збіґнєв, і

Ярослав Сьвятополкович потім помирив його з Болеславом [10]). Коли по смерти Болеслава Криворотого [11]) розпочала ся боротьба між його синами, старший Болеславович Володислав удав ся по поміч до Всеволода Ольговича, супроти звязків свого молодшого брата Болеслава Кучерявого в Мстиславичами. Він посвоячив ся з Ольговичами, оженивши свого малого сина (Болеслава Високого) з донькою Всеволода Ольговича й піддержував його самого і його сина Сьвятослава, волинського князя, в їх боротьбі з Мстиславичами й Володимирком галицьким. З свого боку Всеволод піддержує Володислава в його боротьбі з братами (тоді то Ольговичі дістали при угоді з Володиславовими братами Визну). Коли ж Володиславу вкінці прийшло ся тїкати з Польщі (1146), вислав він свого сина в Київ [12]).

Брати Володислава піддержували знов свого шваґра Ізяслава Мстиславича, хоч і не дуже енерґічно, як ми бачили, бо не могли своїми силами свобідно розпоряджати супроти заходів Володислава. Тут знову повторяєть ся клясична констеляція: польські князї помагають волинському князю, Ізяславу, проти галицького (Володимира) і проти київського (Юрия). Союз сей лучив ся разом із шлюбними звязками; джерела наші не дають докладнїйших пояснень сих звязків, але недавнїми часами було доведено зовсїм правдоподібно, що Ізяслав оженив свого сина Мстислава з сестрою Болеслава Кучерявого [13]).

Сей союз між волинською династиєю Ізяслава й польськими князями держить ся і далї потім, тільки звістки про волинські справи з сих часів досить скупі. Знаємо, що підчас боротьби з Юриєм Мстислав Ізяславич шукав помочи в Польщі [14]), хоч і не знаємо, чи дістав дійсно. Пізнїйше на союзі з Поляками опирав ся він у своїх спорах за Київ з Ростиславичами (1169), але здаєть ся, теж далї дипльоматиї справа не пішла [15]). Син Мстислава Роман, бувши волинським князем, жив у незвичайно тїсних зносинах з польськими князями, звертав ся часто за помочию до них в своїх справах, як от у своїй галицькій авантурі 1188-9 р., кілька разів, потім у боротьбі з Рюриком, — і з свого боку давав поміч польським князям у їх усобицях: в боротьбі Казимира з Мєшком 1191, потім помагав Казимировичам, 1195 р., а певно, що з обох сторон такі факти трапляли ся й частїйше, нїж ми знаємо [16]). Сї заявки були цїнні для Романа особливо тоді як він мав ворогів і від Галича і від Київа, хоч польська поміч взагалї

не була дуже значна, бо польські князї мали тодї свої домашні клопоти.

Взагалї про якусь більш ясну і постійну княжу політику на Волини можна говорити від тодї, як тут загнїздила ся своя династия — себ то від середини XII в. Але політику сеї династиї — Мстиславичів можна схарактеризувати одним словом як не-волиньску. Мстиславичі легковажать собі свої волинські волости та все шукають чогось лїпшого. Ізяслав цїлий вік бореть ся за київський стіл, державчи Волинь тільки в резерві, як ми вже то бачили. Так само й його син Мстислав духом живе в Київі, хоч доля судила йому тільки „дїткнути ся" золотого київського стола. Так само пильнує Київа його молодший брат Ярослав луцький. Супроти упадку Київа з кінцем XII в. в дальшій ґенерації тільки поменьші князї, як от луцькі Ярославичі (Інгвар і його син Ярослав) інтересують ся Київом і там часами засїдають. Старша лїнія — Роман і його син Данило вже Київом помітують, а звертають, всю свою енерґію на те, аби здобути Галичину.

Не можна в тім не добачити інтересної паралєлї з полїтикою иньшої династиї — чернигівської. Ріжниця тільки в тім, що успіхи чернигівської династиї були не трівкі, не йшли дальше особистих успіхів того чи иньшого князя, тим часом як волинським князям удало ся осягнути щось реальнїйше: сполучити трівко Волинь з Галичиною й заснувати сильну державу, що істнувала півтора столїтя, не без певних користей для національного й культурного розвою українсько-руського народу.

Про полїтичну діяльність громади — віча в Волинських землях XI-XII в. лїтопись говорить дуже мало, і тут таки мусїла вона де що замовчати, бо земля переживала занадто важні переміни в своїм полїтичнім житю, аби могла все зіставати ся їх пасивним сьвідком. Одинокий факт, проказаний нам лїтописею, маємо з війни 1098 р., коли Ростиславичі, галицькі князї, обложили Володимир. Іґноруючи кн. Давида, що засїв в містї, Ростиславичі удають ся тодї безпосередно до громади і жадають видачі трох Давидових бояр, яко ініціяторів Василькового осліплення, і громада змушує Давида їх видати. „Послали сказати Володимирцям: „ми не прийшли на ваш город, анї на вас, а на наших ворогів: Туряка, Лазоря і Василя, що намовили Давида, і послухавши їх поробив те все Давид. Хочете за них бити ся — ми готові! Як нї — то видайте тих наших ворогів. Почувши се, горожане „созвонили" віче, і сказали Давиду люде на вічу: „видай тих мужів, бо ми не будемо за них бити ся! за тебе готові бити ся, а за них не бємо ся! як же

не хочеш, то відчинимо городські ворота, і тоді сам собою клопочи ся”. Приходило ся Давиду їх видати. Сказав, що їх нема — бо післав був їх до Луцька, і з тої дороги Туряк утїк до Київа, а Лазор і Василь пішли в Турійськ. Люде прочули, що вони в Турійську й підняли крик на Давида [17]): „видай, кого вони хочуть, а як нї — то піддамо ся!” Давид післав і казав привести Василя і Лазоря, і віддав їх Ростиславичам, і стала ся згода в недїлю. А другого дня, в понедїлок, на зорях, повісили Ростиславичі [18]) Лазаря й Василя й розстріляли стрілами” [19]).

Сей епізод дуже добре показує, що володимирська громада вміла не гірше від иньших рядити в трудних хвилях справами землї, й подібних епізодів, певно, бувало в житю й більше. Але в нїм я піднесу ще ту заяву Володимирцїв, що вони готові бити ся за Давида, як характеристику їх загальної династичної полїтики. Дійсно, не тільки з сеї заяви, а і з цїлого оповідання про волинську війну 1098-9 рр. видко, що Володимир і взагалї Волинь уважали династию Ігоря Ярославича за свою, і дійсно були готові „бити ся” за неї і за свого „отчича” Давида Ігоревича. Натомість на династию Ізяслава Ярославича, що перехопила Волинь від Ігоревої й кілька разів пробувала тут закоренити ся, дивила ся Волинь як на чужу.

Так Ярополк Ізяславич нпр. очевидно не мав анї трохи підпертя в землї і при кождім нападї мусїв заберати ся з Володимира та шукати якоїсь сторонньої помочи, аби його знову на володимирськім столї посадила: так було підчас його конфлїкту з Ростиславичами і потім в війнї з Всеволодом (1084 і 1085). Натомість коли Сьвятополк прийшов у 1099 р. на Давида, Володимирцї боронили ся завзято: облога трівала сїм тижнїв, і на сей раз, видко, громада не наставала на свого князя, аби піддав ся, бо справа дотикала ся не шкіри якихсь лихих дорадників-бояр, тільки його самого, його династиї, а з тим — і полїтичної окремішности землї. Вкінцї Давид сам не витримав — піддав ся, і Сьвятополк опанував місто. Але як кілька місяців пізнїйше Давид прийшов знова під Володимир, місто зараз піддало ся йому, і тільки Сьвятополкова залога в замку задержала ся і помогла Сьвятополковим союзникам вернути місто. Те саме повторило ся на ново трохи згодом: і Луцьк і Володимир піддали ся від разу Давидови, коли він лише з'явив ся [20]). Ріжниця в відносинах землї чи її центрів до ріжних династий очевидна і зовсїм не двозначно показує нам полїтику землї [21]).

Як відомо, династия Ігоря, в особі Давида Ігоревича не удержала ся на Волини й мусіла перейти на маленьке сусіднє Городенське князївство. Волинь знову переходить в руки династиї Ізяслава Ярославича, але ся династия таки не має опертя в землї і не може в нїй устояти ся. Се виразно показало ся в конфлїктї Ярослава Сьвятополковича з Мономахом; ще в перший похід Мономаха на Ярослава Ярослав остояв ся: по довгій, двомісячній облозї, Мономах помирив ся з ним. Але при новім конфлїктї Ярослав, не чекаючи навіть ворожого війська, подав ся з Володимира, бо, видно, зрозумів ситуацію. Дійсно його бояре зараз перейшли до Мономаха 22), і Волинь піддала ся без боротьби. Коли Ярослав прийшов потім з великими силами, Володимир не піддав ся йому, невважаючи, що залога в нїм була дуже не велика: очевидно, Володимирцї не почували ся до нїякого обовязку супроти Ярослава.

Стративши династию Ігоря, Волинь признає своєю династиєю Мстиславичів, коли вони, по кількох перемінах, осїдають ся тут уже на певно в серединї XII в. Се показало ся виразно, коли Юрий кілька разів попробував відібрати від них Волинь для свого братанича Володимира, сина Андрія, що з руки Мономаха сидів кільканадцять літ в Володимирі. Волинь стояла при Мстиславичах — при Ізяславі, потім при його синї Мстиславі. Кампанїя 1149 р. скінчила ся на нїчім, обмеживши ся довгою, шеститижневою облогою Луцька, так само і кампанїя 1155 р. (нова облога Луцька). 1157 р. прийшло до недовгої, але дуже завзятої облоги Володимира; „стояли під Володимиром десять днів, обложивши город, і богато крови пролило ся між ними, — люде гинули від ран”. Юрий побачив, що нїчого не візьме, і залишив облогу. Підчас її трапив ся такий характеристичний епізод: Юриїв кандидат на Волинь Володимир Андрієвич з частиною війська пустив ся під Червень. Червняне зачинили перед ним ворота, тодї він попробував покликати ся на свої отчинні права: підїхав під город і почав говорити до Червнян: „я прийшов до вас не з війною, ви були милими підданими мого батька, і я вам не чужий — свій княжич, відчинїть ся-ж!” Але на се котрийсь з города вдарив його стрілою в горло, ледви не вбив, і Володимир, стративши надію добром узяти Червень, казав попустошити його околицї 23).

В завірюхах першої половини XIII в. володимирська громада також виказує особливе привязаннє до своєї династиї. Ми маємо кілька таких епізодів.

Так коли галицькі бояре закликали до себе Ігоревичів, і Володимир Ігоревич вислав посла у Володимир, де була тодї Романова родина, жадаючи, аби її видали, а князем собі прийняли Ігоревича Сьвятослава, та грозячи инакше знищити місто, — Володимирцї так роз'ярили ся на сї жадання, що хотїли вбити посла. Тільки вдова Романа, помітивши, що декотрі з володимирських бояр уступають ся за послом, побояла ся боярської інтриґи й сама потайки вибрала ся з синами з Володимира. Володимир після того прийняв князем Сьвятослава, але Володимирцї й далї духом тримали ся з Романовичами. Коли між Ігоревичами почала ся сварка, братанич Романа Олександр белзький з польською помочию прийшов під Володимир; Володимирцї відчинили йому зараз місто й видали Сьвятослава — „відчинили Володимирцї їм ворога, кажучи: се братанич Романів"; а коли прийняті добровільно разом в Олександром Ляхи почали по неприятельськи грабувати в містї, Володимирцї нарікали, що повірили їх присязї, та казали: як би не був з ними наш Олександр, не пустили-б ми їх і за Буг" [24]). Про Берестян лїтописець теж каже, що коли Романова родина утїкла перед Ігоревичами з Володимира, до польського князя Лєшка, Берестяне удали ся до Лєшка та упросили пустити до них Романовичів княжити, і стріли їх з великою утїхою, „радїючи як би бачили перед собою великого Романа" [25]).

Від 1215-20 рр. Романовичі міцно засїдають у Володимири, і володимирська громада вже не мала погреби розшибати ся за своїми отчичами. Вона зістаєть ся одначе при тій самій льоальности до своєї династиї, котру підносить лїтописець нпр. оповідаючи про смерть Володимира Васильковича — „особливо плакали ся за ним лїпші мужі володимирські кажучи: добре-б було нам умерти разом з тобою, господине, бо з тобою малисьмо „свободу" (себто вигоду): дїд твій Роман визволив був нас від усяких кривд, тиж, господине, подобив ся до нього (сему поревновалъ) і йшов слїдами свого дїда" [26]).

Супроти такої загальної льояльности Волини до своєї династиї, вдаряють в очі „коромоли" Берестейської землї з середини і з другої половини XIII в. Якийсь запах „коромоли" дає себе відчувати вже в згаданім оповіданню про Василька дорогичинського, де сей князь, вигнавши з Берестя Володимира минського, боїть ся одначе лишати ся там сам і полишивши залогу, вертаєть ся до Дорогичина. Але на детайлї сього оповідання тяжко покладати ся,

тож і наперати на сї подробицї нема що. Пізнїйше, на початку XIII в., як ми бачили, Берестяне виявляють велику любов до волинської династиї Романа. Перший зовсїм певний епізод коромоли став ся в Дорогичинї підчас татарського походу 1240-2 рр. Коли Татари перейшли на Угорщину і Данило вертав ся з Польщі на Волинь, з своєї утечі, він прийшов в пограничний Дорогичин, але місто замкнуло перед ним ворота. Данило на разї запротестував: „се був город наш і наших батьків, а ви не пустили мене до нього", і з тим пішов далї, відложивши пімсту на пізнїйше. Лїтопись додає, що дійсно пізнїйше Бог помстив ся над „держателем" Дорогичина й дав його в руки Данилу [27]): Данило узяв місто силоміць, „копьємъ", і видко — при тім не пожалував його, так що прийшло ся потім „обновляти" Дорогичин [28]).

Оповіданнє лїтописи говорить так, наче завинив у сїй коромолї „держатель" Дорогичина — отже якийсь боярин. Але що такий боярин, припустїм — оден з тих „нечестивих" галицьких ворохобників, тут, на краю Руси, далеко від огнища боярських партій і впливів міг затримати при собі місто в своїй коромолї, так що Данилови прийшло ся аж „копієм" його здобувати, сього не пояснимо инакше як тільки так, що коромолу сю піддержувала й міська громада, або якась її частина, отже що се було повстаннє народне. Тим поясняєть ся й таке остре поступованнє з містом Данила, взагалї дуже дражливого на пунктї масових рухів і в караню їх безоглядного, як побачимо ще низше.

Як толкувати собі треба се повстаннє, на се лїтописне оповіданнє не дає нїяких вказівок. Я бачу два можливі толковання; одно — що дорогочинська громада, недавно перед тим прилучена до забужських земель Галичини і таким чином відірвана від Берестейщини, не була задоволена сим. Друге можливе об'ясненнє — що се був оден епізод з серії тих громадських рухів, де міські громади, користаючи з панїки, наведеної татарським находом на князїв, пробували виломити ся з-під княжої зверхности й перетворити ся в автономні міські републїки — сї рухи, що в такій численности виступають на східнїм пограничу Волини в тім часї, будуть нами обговорені низше. Се друге толкованнє здаєть ся минї правдоподібнїйшим, і з ним знов таки лекше пояснити собі те завзятє Данила, хоч і перший мотив міг не зїстати ся без впливу.

Другий епізод — далеко простїйший — маємо в Берестейщинї, по смерти

Володимира Васильковича. Своїм наступником він оголосив Мстислава Даниловича, але Берестяне сього роспорядження не услухали. Літопись се оповідає так: Берестяне учинили коромолу: іще за житя Володимира, коли він захорував, вони удали ся до Юрия Львовича (що держав землю Холмську й Дорогичинську волость) і присягли йому на тім: „як не стане твого стрия (Володимира), то ми твої, і город твій, а ти будеш нашим князем". Тож коли умер Володимир, Юрий, довідавши ся про се, приїхав у Берестє і почав у нім княжити за порадою своїх дурних, молодих бояр і коромольників Берестян", а в Камінець і в Більськ післав свої залоги [29]).

Отже властиво тут не було зради династиї, тільки Берестяне на випадок смерти Володимира зарядили собі инакше, ніж хотів Володимир, можливо — ще перед тим, нім він оголосив своїм наступником Мстислава, зголосили ся до Юрия і могли виходити з того погляду, що всякі з'обовязання послушности і підданства кінчать ся з кінцем династиї. На вибір князем Юрия дуже легко могло вплинути те, що він володів частиною Берестейщини, отже приймаючи його собі князем, Берестє вертало собі ті пригороди, що буди від нього відірвані за Данила (Дорогичин і Мельник). Разом з Берестєм і солїдарно з ним при тім ішли його пригороди — Більськ і Камінець. Справа скінчила ся на тім, що Мстислав страхом татарського находу змусив Льва, аби відкликав свого сина з Берестейщини, і Юрий забрав ся звідти, а разом з ним подали ся до Дорогичина й провідники сього повстання — „Берестьяни началницѢ коромолѢ". Юрий обіцяв їх не видавати Мстиславу. Берестє мусїло покорити ся Мстиславу і стріло його з великою парадою, коли він приїхав сюди „утвердити людей" : „пріяша и с радостью великою своєго господина", як запевняє нас лїтописець, хоч щирости тої радости не конче мусимо вірити. Справа скінчила ся на фіскальній драчці: Мстислав, аби укарати за повстаннє, запровадив в Берестейщині на вічні часи („в вѢкы") новий податок — „ловчеє", „за ихъ коромолу".

Наведені, досить припадково переказані нам факти показують у всякім разі, що громади волинські вміли брати досить діяльну участь в полїтичнім житю, хоч того рода прояви їх полїтичної ініціативи й були більш надзвичайними явищами в житю і з розвоєм князївсько-дружинного режіму трактували ся все більше зі становища „коромоли".

Дружинно-боярська верства на Волини дійшла значного розвитку. Про її

економічну силу можемо судити тільки з пізнійшого: з незвичайного розвою боярського і князївського володіння землею (князївська верства тут злучила ся з боярською). Безперечно, ся велика боярська земельна власність мала свої початки ще в руських часах, хоч при загальній бідности наших звісток про внутрішні відносини на Волини ми й не маємо на се виразних вказівок в лїтописах. Трохи лїпше стоїть справа з полїтичною ролею боярства; тут бодай з XIII в. маємо деякі звістки. З попереднїх столїть можна піднести хиба впливи бояр на Ярополка і Давида Ігоровича: війну Ярополка з Всеволодом й інтриґу Давида на Василька поясняли боярськими впливами; можна вказати також на відступленнє бояр від Ярослава Сьвятополковича 30). Але сї факти в собі нїчого особливо характеристичного не мають. Інтереснїйше починаєть ся вже після смерти Романа. Тим часом як загал боярства, очевидно, стояв по сторонї своєї прирожденної династиї — Романовичів, знайшла ся й тут партія, що шукала собі иньшого князя. Так 1206 р. визначив ся тут напрям прихильний до Ігоревичів, так що вдова Романа уважала небезпечним довше зіставати ся в Володимирі й утїкла з дітьми в Польщу, а бояре прийняли князем Сьвятослава Ігоревича. Пізнїйше коли Володимир опинив ся в руках Інгвара Ярославича, бояре виступили против нього і наслїдком того в Володимирі засїв Олександер Белзький: „бояром же не любяшимъ Инъгвара, Олександръ же совѣтомъ Лестьковымъ прия Володимерь" 31).

Сї епізоди дають нам зрозуміти значну полїтичну ролю волинського боярства. Але воно не мало такої сили як боярство галицьке: при браку всякої трівкости в полїтичних відносинах Волини, при частих змінах династий, тут не могло виробити ся таке впливове й сконсолїдоване боярство як у Галичинї і не визначаєть ся такою сьмілою ініціативою як се. Чи тому що не мало таких сил і впливів, чи тому що не виеманципувало ся від династичної льояльности в такій мірі як боярство галицьке, тільки своїх полїтичних впливів воно не розвинуло далї в напрямі, вказанім сими вступними епізодами XIII в. — аби свобідно роспоряджати ся княжим столом. Проявів противдинастичннх змагань ми пізнїйше не бачимо зовсїм. Противно, лїтописець, що так часто титулує „невірними" галицьких бояр, не раз зі співчутєм підносить льояльність волинських. „Бояри не спроневірили ся (бояре не изневѣриша ся), але пішли у Камінець" за Васильком, зі співчутєм зауважає він про них, коли Романовичам з цїлої спадщини їх батька полишила ся маленька Камінецька волость 32).

Дуже значна, мабуть переважна частина володимирських бояр, на чолї котрих стояв тодї Вячеслав Товстий, вірно тримали ся Романовичів в 1240-1 рр., коли в Володимирі сидів піддержаний Лєшком Олександр белзький, і дїлили всї пригоди вигнаних княжичів. Вони беруть участь в церемонїї, коли Данила садовили в Галичу на стіл: „бояре володимирські й галицькі — Вячеслав володимирський і Володислав галицький (проводирі), і всї иньші бояре володимирські й галицькі й воєводи угорські". А коли галицькі бояре вигнали з Галича Данилову матїр, володимирські бояре разом з Уграми зайняли ся реституцією її: „прийшов король в Галич и привів ятрів свою велику княгиню Романову, також бояре володимирські, Інгвар і иньші князї"; з Романовою княгинею і володимирськими боярами, як її головною підпорою і радою, нараджуєть ся при тім король, як йому бути з галицькими боярами [33]). Поруч сеї льояльної партії мусїла бути й иньша: на нїй мабуть опирав ся Олександр белзький, коли потрапив кілька років задержати ся в Володимирі. Але від коли Романовичі вертають ся до Володимиру [34]), ми нїчого не чуємо вже про яку небудь противдинастичну партію тут; вона видно покорила ся, зійшла на далекий плян, або забрала ся з Володимира. Ми стрічаємо тільки від часу до часу вказівки про важне і впливове становище волинського боярства. Нпр. Мстислав Данилович, діставши спадщину по Володимирі, каптує собі бояр, ще за житя Володимира роздаючи їм княжі села [35]).

Безперечно, що власне на другу половину XIII в., коли Волинь жила без всяких полїтичних пертурбацій в спокою і міцно уставлених полїтичних відносинах, треба покласти розвій економічної сили волинського боярства та внутрішнє сконсолїдованє його. На се останнє — що боярство сформувало ся в дідичну клясу, вказує нпр. поява терміну „боярський син", як певного суспільного технїчного терміну [36]). Одним з чинників, що причинив ся в тих часах до престіжа боярської кляси на Волини, мусимо признати домішку до неї служебних князїв. Про них маємо вказівки в другій половинї XIII в.; так стрічаємо на дворі Володимира Васильковича воєводу князя вслонимського Василька, і Юрия князя пороського, що „служив Мстиславу, а перед тим служив Володимиру". Таких служебних князїв мусїло бути тодї на Волини й у Галичинї багато, і число їх мусїло зростати при кінцї XIII і на початках XIV в. все більше, в міру того як упадало державне житє в землях східноукраїнських, а в північних

розширяло ся панованнє литовських князїв. Тим поясняєть ся така маса княжих родів на Волини XV-XVI вв.; значна частина їх була потомками служебних князїв XIII-XIV в.

Найвищою точкою в розвою сили і значіння волинського боярства треба признати третє й четверте десятилїтє XIV віку. Тодї столиця всеї Галицько-волинської держави перенесена була в Володимир, і з кінцем династиї Данила володимирське боярство мусїла взяти керму держави на якийсь час в свої руки. Та й потім, вибравши своїм князем Болеслава Тройденовича, воно задержало в своїх руках першорядний вплив на державні справи — про се будемо говорити далї.

Для культурного житя Волини досї ми маємо переважно лїтературний матеріал; що до археольоґії, то Волинь належить до найбільше занедбаних країв. Дуже інтересну ілюстрацію волинської культури XIII в. дає оповіданнє Волинської лїтописи про побудовані Володимиром Васильковичом церкви й подаровані їм річи. Тут стрічаємо писані на золотї ікони, ікони оковані золотом або сріблом „з дорогим каміннєм", прикрашені часом „гривнами" або „монистами", золотими, садженими каміннєм і перлами; евангелия оправлені в оксамит або оковані сріблом або золотом, з емальовими образками (цяты с финиптом); срібні або золоті, часом саджені каміннєм церковні сосуди; вишивані золотом і перлами або саджені „дробницею"-дрібними образками, оксамитні або шовкові (з паволоки) церковні завіси, покрови, мідяні виливані двери і т. и. [37]).

Як особлива дорогоцїнність згадують ся тут же й церковні книги, між ними евангелиє, молитовник і служба св. Георгию списані самим князем Володимиром, — бо він по словам лїтописця був чоловік незвичайно розумний і очитаний, що не спиняв ся й перед трудними, символїчними толкованнями, „книжникъ великъ и филосъфъ, акого же не бысть во всей земли и ни по немь не будеть — разумѢя притчѢ и темно слово" [38]).

Галицько-волинських рукописей з XII-XIII в. взагалї рахують дуже багато — як нї для одної иньшої української землї. Але діалєктольоґічний критерій, котрим їх відріжняють, не зовсїм певний — чи треба уважати ті діалєктичні ознаки виключною прикметою галицько-волинського діалєкту, чи нї [39]). Рукописей же з докладним означеннєм місця переписання властиво не маємо зовсїм, можна лише догадувати ся про декотрі:

евангелиє 1280 р. поповича Евсевія було писане по всякій правдоподібностн в Холмі. Дуже можливо, що в Холмській землї було списане евангелиє Георгія презвитора (т. зв. Галицьке), здаєть ся 1282 року. В самім Володимири мабуть був списаний номоканон 1286 р., на замовленнє Володимира (самої копії не маємо, а маємо тільки кодекс списаний з неї). В державі Володимира-ж, але без близшого означення місця, для його тивуна Петра, списані буди поучення Єфрема Сирина [40])...

Памяткою лїтературної діяльности Волинської землї, одинокою але високоцїнною зістала ся Волинська лїтопись, писана, правдоподібно, в 1270 і 80-х рр., якимось чоловіком дуже близьким до княжого двора — до Володимира Васильковича, потім до Мстислава Даниловича. Тут же — чи десь може на волинсько-пинськім пограничу довершена була збірка українсько-руських лїтописей, представлена ґрупою Іпатського й подібних до нього кодексів.

Дуже інтересні останки волинської народньої поезії або таких поетичних утворів, що осьпівували волинські події заціліли в сучасній поезії українській і великоросийській. Так минї дуже правдоподібною здаєть ся гадка, що билина про Дуная Івановича, слугу Володимира (київського), що викрав для нього доньку литовського короля, має в своїй основі поетичну історію Дуная, одного з визначнїйших воєвод Володимира Васильковича волинського, котрого досить часто стрічаємо в польських і литовських справах сього Володимира [41]). В декотрих иньших билинах заховав ся як поетичний locus communis — засьпів:

Какъ изъ далеча было изъ Галичья

Изъ Волынца города изъ Галичья...

Изъ-за моря моря синяго,

Изъ славна Волынца красна Галичья...

що виразно вказують на істнованнє якихось епичних, тепер уже затрачених переказів про волинських (або галицько-волинських) героїв [42]).

Далї — маємо цїлий ряд пісень звязаних з іменем Романа або його родиною [43]). Так у весняній українській грі „Воротар" маємо діальоґ між двома

сторонами, одна зве себе „людьми князя Романа, нашого пана”, і везе з собою „мизинне дитятко, у сріблї у злоті, на золотім кріслї”, друга сторона в неприсутности князя Романа стереже місто, до котрого приїздять ті люде, і на їх пояснення впускає їх до міста. З ріжних пояснень, предложених для сього діальоґа, найбільше правдоподібним уважаю те, що тут іде мова про „мизинне дитятко” самого Романа — память про його малих сиріт-княжат [44]). В великоросийській народнїй поезії маємо піснї чи билини: а) Про напад на землї „князя Романа Дмитриєвича” двох „племенників” литовського короля; в неприсутности його вони викрали його жінку з дитиною, але Роман, довідавши ся про се, напав на литовських королевичів, увільнив родину і страшно помстив ся над напастниками (в ріжних версіях ся історія представдяєть ся з значними відмінами). б) Люди Мануіла Ягайловича викрали жінку князя Романа Дмитриєвича, але вона втїкла з неволї. в) Князь Роман вбиває свою жінку. Перші дві піснї, очевидно, зложили ся на тлї польсько-литовських відносин Романа (є навіть і подібні детайлї: Казимировичі, племенники Мешка, — і племенники литовського короля). Друга пісня правдоподібно виросла з епізоду першої (або як инакше думають — злучена з першою, бувши з початку осібною). Третя пісня дає далеко більші трудности, так що дослїдники не відважають ся її звязувати з нашим Романом; не заперечуючи можливости, що маємо тут тільки припадкову подібність імени, я одначе не уважаю неможливим звязати її з Романом, припустивши два мотиви: а) історію його недобрих відносин до першої жінки-Рюриківни, котру він відіслав від себе, а потім силоміць постриг; б) поголоски про нелюдські вчинки Романа (записані Кадлубком).

Примітки

[1]) Іпат. с. 276.

[2]) Іпат. с. 186.

[3]) Іпат. с. 483.

[4]) Див. т. III гл. 1.

[5]) Іпат. с. 357.

[6]) Див. прим. 8.

[7]) В т. III. гл. 1.

[8]) I с. 195.

[9]) Див. вище с. 112-3.

[10]) Лавр. с. 271, Ґаль II гл. 38.

[11]) † 1139.

[12]) Див. вище с. 144.

[13]) Balzer Genealogia с. 181-2; окрім того він здогадуєть ся, що і брат Болєслава Кучерявого Мєшко Старий був в друге оженений з донькою Ізяслава (с. 165-6); доводи його теж не злі, але справа не виходить далї гіпотетичної правдоподобности.

[14]) Іпат. с. 330.

[15]) Іпат. с. 365.

[16]) Іпат. с. 446-7, 461, Mon. Pol. hist. II с. 411-2,416-7,433.

[17]) „Кликоша людьє на Давида”.

[18]) В лїтописи похибкою: Васильковичі.

[19]) Іпат. с. 174.

[20]) Іпат. с. 176-9.

[21]) Збаламутити може неясність сеї повісти, де вона говорить про Володимир: людьє на с. 179 (ряд. 31), горожане на с. 179 (ряд. 9) не

означають міську людність, як звичайно — а залогу. На се вказував я в своїй розвідці Волынскій вопросъ (с. 24), але більш гіпотетнчно, тепер позволю собі більше катеґорично се заявити: се не підлягає сумнїву, що мова іде тут про залогу, а не місто.

22) Іпат. с. 205, пор. Воскр. I с. 24.

23) Іпат. с. 272-3, 330, 334-5.

24) „Аще не былъ бы сродникъ ихъ с ними Олександръ” — сродникъ ихъ тут може означати „їх (Володимирцїв) земляк” або ”їх (Романовичів) свояк”, а вище вони звуть його синовцем Романа.

25) Іпат. с. 491, 482, 482-3.

26) Іпат. с. 605.

27) „Бог послѢже отмьстьє створи держателю града того и вьдасть и в руцѢ Данилу”.

28) Іпат. с. 524.

29) Іпат. с. 610-1.

30) Іпат. с. 144, 168, 175, 205.

31) Іпат. с. 481, 483 (коло 1210 р.).

32) Іпат. с. 487.

33) Іпат. с. 486-7.

34) Десь в р. 1214-5.

35) Іпат. с. 593.

[36]) Нпр. згадуєть ся „дворный слуга (Володимира), любимы сынъ боярьскый Михалевичь именемъ Рахъ” — Іпат. с. 584.

[37]) Іпат. с. 608-10.

[38]) Іпат. с. 601, 609-10. Що слово „списа” не завсїди треба розуміти буквально, показує запись номоканона 1286 р. — „списанъ бысть сий помоканонъ боголюбивымъ княземъ Владимиромъ сыномъ Васильковимъ и боголюбивою вняжнею Ольгою Романовною... Пишущимъ намъ сия книгы поЂхалъ господь нашь (Володимир) къ Ногоєви, а госпожа наша оста во Володимери” — Срезневскій Древніе памятники с. 147. Отже слово „списа” часом значить „замовив написати”. В оповіданню про Володимира можна розріжняти просто „списа” і „самь списа", і се остатнє розуміти про книги ним самим списані, як то приймають звичайно. Але трэба признати, що деяке місце для сумнїву зістаєть ся й тут.

[39]) Волковъ Статистическія свЂдЂнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ, 1897, с. 34. Пор. критику прийнятого діалєктичного крітерія в брошюрі проф. Кримського Филологія и погодинская гипотеза.

[40]) Срезневскій Древніе памятники с. 147, 149, 158, Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XIV бібл.с.40. Галицьке евангелиє я датую 1282р. з таких причин: день записи може вказувати на роки 1265, 1271, 1282 (на пізнїйші не можна думати, бо инакше було б не шість, а сїм тисяч в датї, и вона б не могла складати ся зі стількох цифр). Юрий, що був дуже молодим в 70-х рр. (він женив ся 1282 р.), ледви чи міг згадувати ся тоді разом з батьком; знов же згадка про нього, думаю, вказує на його тїснїйшу волость, Холмську землю.

[41]) Іпат. с. 585-6, 598-9. Що Дунай був чоловік з репутацією, показує епізод з Конрадом мазовецьким, де він, діставши з Люблина запросини — їхати в Краків княжити, просить у Володимира: пошли со мною своєго Дуная, ать ми честно” (аби бачили, яку ти минї честь показуєш) (Іпат. с. 598).

[42]) Древнія россійскія стихотворенія собр. К. Даниловымъ с. 22, 203. Імена Волини й Галича великоросийським рапсодам здавна стали незрозумілі, й наслїдком того появили ся такі дивовижні варіанти як нпр. в Онежських

билинах зібр. Гільфердінґом (II 128, пор. 130):

Да изъ тою ли со Галичи со проклятоей

А й со той ли славноя съ ИндЂи со богатоей

А съ того славнаго богата съ Волынь-города,

Съ Волынъ-города да со индЂйскаго і т. и.

43) Пісні про Романа не раз обговорювали ся в лїтературі. Звязав їх з Романом волинським у перше Безсонов, при виданню збірника Рибнїкова (I ст. IV-V). Найважнійша праця про них — Жданова ПЂсни о князЂ РоманЂ (Ж. М. Н. П. 1890, увійшиа в його книгу Русскій былевой эпосъ), окрім того Антонович і Драгоманов Историческія пЂсни малорусскато народа I с. 41-2, Костомаров у рецензії на сю книгу — ВЂстникь Европы 1874, XII, Потебня Объясненія малорусскихъ пЂсенъ с. 58, О. Мілєр у Галахова Исторія рус. словесности I с. 120-l, Н. Коробки Весенняя игра — пЂсня „Воротаръ" и пЂсни о кн. РоманЂ, ИзвЂстія II отд. академіи, 1899, II. Особливо дослїдники займали ся веснянкою „Воротарем". Костомаров, Потебня, Коробка поясняли її символїчно, мітольоґічно, відкидаючи історичне толкованнє: але навіть ставши на мітольоґічну точку треба відповісти на питаннє: яким чином прийшло в сю веснянку імя Романа, і які реальні факти з його житя на се вплинули?

44) Пробовано ще близше означити фактичну основу сеї піснї — нпр. посадженнє Данила на стіл в Галичи 1211 р., але — ne quid nimis.

VII. Галичина і Угорська Русь

РУСЬКО-ПОЛЬСЬКА БОРОТЬБА; РОСТИСЛАВ І РОСТИСЛАВИЧІ; БОРОТЬБА З ЯРОПОЛКОМ; ОСЛЇПЛЕННЄ ВАСИЛЬКА, ЙОГО ПЛЯНИ, ВІЙНА 1098-9 РР.; ГАЛИЦЬКА ПОЛЇТИКА

СУПРОТИ ВОЛИНИ Й КИЇВА; ВІДНОСИНИ ДО УГОРЩИНИ І ВІЗАНТИЇ, ВІДНОСИНИ ПОЛЬЩІ; ПОЛУДНЕВА КОЛЬОНЇЗАЦІЯ.

Західній край! Що можна сказати, чи властиво — чого не можна сказати про найдавнійшу історію сього західнього краю української території, вказав я давнійше [1]). Угорську Русь наші літописці, навіть галицькі і волинські замовчали зовсім, і нам прийдеть ся збирати для неї дрібні звістки з пізнійших угорських грамот. Про Галичину до середини XII в. маємо лише кілька уривкових звісток [2]).

В поглядах літописця Галичина представляєть ся краєм відвічного суперництва Руси і Польщі; такою виступає вона на сторонах літописи уже в першій звістці, про прилученнє її за Володимира. Я вище вказав [3]), що ся літописна звістка баламутна в своїм представленню, але вона цікава, як відгомін боротьби Руси з Польщею за Галичину в XI в., про котру також не знаходимо докладних вістей в наших джерелах. Друге цікаве в сїй звістці, що тут Перемишль виступає як головний, найдавнійший центр пізнійшої Галичини. Дуже можливо, що він уважав ся давнійше загальним центром для цілого Підкарпатя, тоді бо він був ще таким пограничним містом яким став тепер. Я вказував, що пограничні, мішані русько-польські марки зближали ся до Висли, а збита руська кольонїзація мусїла досить виходити за свою теперішню границю на рівнині, і коли за Володимира руська політична границя тягла ся „аж по Краків”, вона ледво чи виходила дуже значно за ті мішані території.

Пізнійше руським князям рідко коли (хиба ще за Ярослава) удавало ся в цілости вернути ся до Володимирової границї; загорнути ті мішані території. Противно, від коли Краків звязано тїснійше з Польською державою, Поляки починають сягати й по чисто руські землї. За Болеслава Хороброго, під час ослаблення Руси по смерти Володимира, Поляки правдоподібно забрали не тільки волинське Забуже, але й Галичину, і вернено сї втрати назад аж кільканадцять літ пізнійше. Звістки про новий атак маємо в 1070-х рр., під час вигнання Ізяслава, але чи здобула тоді що небудь Польща, не знати; у всякім же разї якихось тривалійших і значнійших усьпіхів вона певно тоді не осягнула, хиба щось дуже

малозначне й ефемеричне. Головна маса галицьких земель від Ярославової ревіндикації мусїла зіставати ся в руках руських князів, чи то злучена разом з Волинею, чи осібно [4]).

При поділї земель за Володимира Галичину злучено в одну волость з Волинею в руках Бориса, потім Всеволода. Пізнїйше переходять в безпосередню власть київського князя. В 50-60 рр. в Галичинї, мав, правдоподібно, сидїти Ростислав, син старшого Ярославича Володимира, і вона була відлучена від Волини, аж доки Ростислав не втїк до Тмутороканя (1064 р.). Причини сеї утечі незвістні; правдоподібно, були ними інтриґи Ярославового стрия і сусїда Ізяслава, що здобувши Волинь, хотїв прилучити до неї й Галичину. Два роки пізнїйше Ростислав загинув від грецької отруї, лишивши у лїтописця симпатичну память: „сей Ростислав був муж на війну відважний, зростом гарний, лицем красний, для вбогих милосердний”. Його три сини мусїли тодї зістати ся ще дуже молодими: на історичну арену вони виходять аж кільканадцять лїт пізнїйше. Полишили ся вони, правдоподібно, без усяких волостей, бо звичайно старші свояки загортали спадщину таких „ізгоїв”. Правдоподібну їх отчину — Галичину загорнув разом з Волинею Ізяслав, а по його смерти тримав сї волости його син Ярополк [5]).

1081 р. вперше виступають сини Ростислава. Того року Володар Ростиславич і Давид Ігоревич втїкли, не знати звідки — може бути з Володимира, де державсих претендентів під своїм доглядом Ярополк, і пробували осїсти ся в Тмутороканю, де княжив Ростислав перед смертию. Се їм не удало ся: Тмуторокань мав иньшого хозяїна — Олега Сьвятославича. Потім (1084) чуємо, що два Ростиславичі (не знати, котрі саме, може сим разом Рюрик і Василько), втїкши від Ярополка, відай знов таки з Володимира, пізнїйше напали на Володимир і вигнали звідти Ярополка. Хто їм сей раз помагав, якими силами вони оперували, лишаєть ся також незвістним. Київський князь Всеволод вислав свого сина Мономаха — вернути Ярополкови його стіл, і той зробив се. Але Всеволод, що взагалї волїв заспокоювати претендентів на чужі волости, нїж на свої власні, мабуть тодї ж таки уважав потрібним заспокоїти Ростиславичів і віддав їм Галичину. Про се чуємо аж пізнїйше, принагідно, але правдоподібно воно стало ся таки того 1084 р. [6]).

Ростиславичів тоді було ще трох братів: Рюрик, Володар і Василько. Старший — Рюрик сів у Перемишлї. Де сїли иньші — не знати. Пізнїйше, коли Рюрика вже не було, і в Перемишлї сидів Володар, молодшого — Василька бачимо в Теребовлї; дуже можливо, що й перед тим він сидів там. Де був престіл середнього? Найпростїйше думати на Звенигород, бо він виступає княжою волостию зараз по смерти Володаря. На сеж натякає й оповіданнє, що Ярополк 1087 р. вибрав ся походом на Звенигород — мабуть не припадково названий сей город. Таким чином Галичина була-б подїлена на три частини так: старший стіл на Посяню — „горная страна Перемышльская", середнїй — на Побужу, мабуть і зверхнїм Поднїстровєм (Галичом), молодший — на галицькім Поділю.

Становище молодих князїв було зовсїм не легке. Ярополк не міг переболїти утрати Галичини, і вони мусїли все мати бачне око на нього, З другого боку йшла боротьба з Поляками, для котрих з відлученнєм сих волостей зростала принада щось здобути на сїй Українї. З третього — простягала руку на Галичину Угорщина, опанувавши закарпатську Русь. А помочи сим бездомним князям-ізгоям нї звідки!...

Молоді, здібні, енерґічні, а при тім і досить неперебірчиві, здаєть ся, в способах боротьби, вони встигли оборонити свою позицію, хоч і по великих небезпечностях, пригодах і стратах...

На разї найнебезпечнїйшим ворогом для них був волинський князь. Ярополк не міг помирити ся зі стратою Галичини, бо відокремив її Всеволод з своєї ініціативи без щирої згоди Ярополка (пізнїйше принаймнї так і говорить ся, що то Всеволод дав Ростиславичам Галичину) [7]). Вкінцї 1087 р. Ярополк вибрав ся походом на Галичину — очевидно, щоб вигнати звідти Ростиславичів. Ішов він на Звенигород — на найблизшого з галицьких князїв. Але на дорозї підступом забив його якийсь Нерядець: пробив його шаблею, коли Ярополк безпечно лежав собі в санках під час походу, може бути спав. Справа ся зістаєть ся досить загадковою. Посуджували Ростиславичів, що то вони були ініціаторами сього убійства. Пізнїйше нпр. Давид волинський просто таки називав Ростиславичів убійниками Ярополка [8]). Дїйсно, убійник Ярополка втїк до Рюрика Ростиславича, і Всеволод вибрав ся зараз походом до Перемишля — на ньогож. Можливо одначе, що убійник робив на власну руку, а сховав ся до Рюрика яко до Ярополкового ворога, і похід Всеволода був викликалий

лише тим, що Рюрик прийняв убійника 9). У всякім разї рука Нерядця увільнила Ростиславичів від небезпечного ворога.

Але небезпечність від Волини на тім не минула ще. Як показує історія осліплення Василька, між Ростиславичами й новим волинським князем Давидом, недавнїм товаришом нещасть Ростиславичів (разом з Володарем тїкав він у Тмуторакань), що засїв на володимирськім столї по Ярополку, також не було щирих відносин. Мовляв під впливом своїх бояр, що страхали його замислами Василька, але завсїди, видко, й сам непевний що до своїх західнїх сусїдів, Давид підбиває Сьвятополка на Василька, настає на арештованню й осліпленню Василька й забирає його собі до Володимира в неволю. Слїдом розмахуєть ся він забрати Васильків волость. Але Володар, видко, добре стежив за ним, і на границї Галичини стрів його на поготові. Давиду прийшло ся видати Василька й вирікти ся всяких плянів на його волость; противно, Ростиславичі пімстили ся кріваво на його волости і його боярах-дорадниках за витяті очи Василька: пограчичний Всеволож спалено, людей Василько казав позабивати, а тих бояр дорадників повішено і розстріляно. „А сього не добре було робити, зауважає прихильний Ростиславичам автор повісти, бо пімсту треба було полишити Богови"... Василька він уважає зовсїм неповинним в тих замислах на Волинь, які інсінуовав йому Давид і переповідає, як Василько відкрив перед ним душу в неволї у Володимирі, що не мав він нїяких замислів на братию, й одинокою його метою була боротьба з Польщею та з иньшими ворогами Руської землї. „Чую, казав Василько, що Давид хоче мене віддати Ляхам. Ще не мало наситив ся моєю кровию, хоче лїпше наситити ся, коли дає їм. Я бо Ляхам богато зробив лиха, і ще хотїв зробити — пімстити ся за Руську землю 10). Але як і віддасть мене Ляхам, не злякаю ся смерти, те лише тобі скажу по правдї: се Бог минї дав за мої високі гадки! Як прийшла минї вість, що йдуть до мене Берендичі, Печенїги і Торки, я сказав собі: як у мене будуть Берендичі, Торки і Печенїги, скажу я свому братови Володареви й Давидови: „дайте минї свою молодшу дружину, а самі собі пийте і веселїть ся". І подумав я про Лядську землю: наступлю я на неї за лїто й за зиму, знищу Лядську землю й обороню 11) землю Руську. Потім хотїв я забрати дунайських Болгарів і посадити у себе. Потім задумував я просити ся у Сьвятополка і у Володимира 12) на Половців: „піду, думав собі, на Половців, — або здобуду

собі славу, або голову свою положу за Руську землю. А иньшої гадки не було в серці моїм ані на Сьвятополка, ані на Давида! В тім клену ся Богом і його пришествиєм, що не подумав я чогось злого супроти братиї моєї! Та за високі гадки понизив мене і упокорив мене Бог — що як пішли до мене Берендичі, звеселило ся серце моє і утїшив ся ум мій” [13]).

Ми можемо вірити сій сповіди. Союз Василька з Володимиром міг дійсно не мати зовсїм аґресивних цїлей, звернених на Давида і Сьвятослава, які підсували йому Давидові бояре.

Давидова інтриґа на Василька, як ми знаємо, вкінцї накликала велику біду на його самого. Сьвятополк, що уважав Волинь своєю отчиною, „за кару” забрав її від свого союзника Давида. Але такою-ж отчиною уважав він і Галичину, і хоч присяг був Ростиславичам, що веде війну тільки з Давидом (очевидно — тим бажав він задержати їх нейтральними супроти своєї боротьби з Давидом), але не обстав супроти такої спокуси. „Сьвятополк, оповідає повість, прогнавши Давида, почав думати на Володаря і Василька [14]), кажучи: „се волость мого батька (Ізяслава) і брата (Ярополка)” [15]).

Він пішов на них війною. Перша кампанїя закінчила ся битвою на пограничу, „на Рожнї полї„ коло теп. Золочева; по кріпкій битві Сьвятополка розбито, і він втїк до Володимира. Але своєї побіди Ростиславичі не використовували: „сказали: досить з нас стати на своїй межі!” Одначе ся обережна повздержливість не помогла їм. Сьвятополк передав справу сину Ярославу і вислав його в Угорщину — „вабя Угры на Володаря”. Угорський король Кольоман на сей поклик дїйсно вибрав ся з великим військом. Володар стягнув в поміч Половцїв, що вже перед тим почали топтати стежку в Угорщину. Під Перемишлем, куди приступило угорське військо, стала ся сильна битва, і завдяки Половцям зовсїм знищено угорське військо. Половцї, удаючи втїкачку, звабили Угрів до погонї і потім їх „сбиша в мячь, яко соколъ галицѢ збиваетъ”; Угри кинули ся тїкати, і богато їх потонуло в Вягрі і в Сянї, а гнати їх мали два днї. Число убитих руське джерело рахує на 40 тисяч, і се очевидне побільшеннє, але й угорське джерело потверджує, що Угри понесли страшні страти: Половцї „вставши в ночи, дуже зрана ударили на королївський табор і розігнали його до останку”; короля ледви виратували, але королївський скарб захопили Половцї і половили всїх, хто не потрапив

скоренько утїкти. „Так знищили їх, як рідко коли Уграм трапляло ся"... [16]).

Ся битва під Перемишлем, 1099 р., увільнила Галичину від претензій волинських князїв. Дальша кампанїя обмежила ся Волинею, і Ростиславичам дали спокій — не тільки Сьвятополк, але й пізнїйші волинські князї; можна сказати, що ся війна 1099 р. забезпечила галицьку династию на цїле столїтє від всяких претензій від східних границь. Але історія з Ярополком, Давидом, Сьвятополком научила Ростиславичів не звіряти ся сьому: від тепер фронт їх полїтики все звернений на схід, і вони всякими способами запобігають зміцненню волинських князїв, аби вони не схотїли прилучити до Волини Галичини, по давнїйшій традиції тої злуки. Особливо уважають вони на те, аби Волинь не лучила ся в однїх руках з Київом: очевидно, се пригадує їм історію з Сьвятополком, і вони в дальшім плянї такої злуки все сподївають ся претензій на Галичину.

Се стає одним з головних принціпів галицької полїтики — тримати ся з противниками волинських князїв, але заразом обставати за відокремленнєм Волини, не давати опинити ся її в сильних руках київських князїв, аби не стала підставою претензій їх до Галичини. Найлїпше бачимо се на відносинах Ростиславичів до Мономаха. Поки Волинь була в руках Давида, потім Сьвятополка і його сина Ярослава, Ростиславичі були союзниками Мономаха; коли 1117 р. прийшло до першого конфлїкту між Ярославом і Мономахом, Ростиславичі помагали Мономаху і ходили походом на Ярослава. Але як Мономах, вигнавши Ярослава, узяв Волинь собі, Ростиславичі зараз змінили фронт: у війнї 1123 р. Ростиславичі пішли в похід уже як союзники Ярослава — здобувати Володимир для Ярослава. І се не була припадкова зміна, а клясичний приклад вище сказаної полїтики галицьких князїв, научених волинськими князями XI в. Побачимо то далї з зовсїм анальоґічної полїтики Володимирка.

Перемишльська битва ослабила також і угорські апетити на Галичину. На жаль наші відомости про угорські і польські відносини галицьких князїв дуже бідні й уривкові, бо київська лїтопись мало інтересуєть ся нашою західньою україною, а угорські й польські джерела маємо з пізнїйших часів і теж дуже скупі на якісь близші пояснення.

В угорських джерелах маємо звістку, що Кольоманів стрий Володислав Сьвятий, десь не задовго перед смертию († 1095) вчинив великий похід на

Русь, звідти в Польщу і Чехию (!). Подробиці сього походу часто зовсїм леґендарні (так з ним звязано оповіданнє, як Угри при облозї Кракова здурили Поляків, що вони мають великі запаси поживи і можуть тягнути облогу без кінця). Але в самім фактї такого нападу Угрів на Галицьку Русь, — чи в спеціальнім походї, чи принагідно, — нема нїчого неправдоподібного; тим можна пояснити собі, чому 1099 р. Сьвятополк звернув ся до Угрів по поміч на Володаря. Поводом до того Володиславового походу на Русь угорська хронїка ставить се, що Русини накликали були Половців на Угорщину. Вона представляє його дуже успішним. Русини мали просити милосердя у короля „і обіцяли королеви бути йому вірними у всїм". Та се, очевидно, звичайна шабльонова фраза, бо ніяких близших подробиць сього походу хронїка не знає, і навіть не мотивує пізнійшого походу Угрів на Русь, 1099 р., „непослушністю" галицьких князів, як випадало-б для консеквенції [17]).

Угорський похід 1099 р., очевидно, робив ся з тим, щоб захопити собі щось з Галичини; між Ярославом і Кольоманом могла бути на тім пунктї умова. Але катастрофа, яка спала на короля завдяки Половцям, на довго відбила у нього охоту до нових проб. Угорська хронїка оповідає, що Кольоман умираючи заповів сину пімстити ся на Русинах за неславу, а похід Стефана на Волинь 1123 р., на заклик того-ж Ярослава, уважає походом для сповнення батьківського заповіту. Але з того походу, як знаємо, також нїчого не вийшло, зрештою він навіть не був вимірений на Галичину, бо Ростиславичі виступали в нїм союзниками Ярослава і Угрів, так що можна сказати — Перемишльська битва забезпечила Галичину на ціле столїтє від угорських апетитів, як забезпечила від волинських.

В звязку з угорським конфлїктом, а також і з заінтересованнєм Подунавєм, як ми помічаємо у Ростиславичів, спеціально у Василька [18]), могло стояти зближеннє їх до Візантиї. На нього натякає нам шлюб Володарівни з сином імператора Олексія Комнена [19]). Пізнїйший союз Володимирка Володаревича з Візантиєю таким чином міг бути лише продовженнєм давнїйших відносин.

Про відносини до Польщі вперше чуємо в лїтописній записцї під 1092 р.: „сього року воювали Польщу Половцї з Василем Ростиславичом [20]). Поясненнє для сеї відірваної звістки знаходимо в наведеній вище [21])

сповіди Василька у володимирськім вязненню, де він боротьбу з Польщею виставляє задачею свого житя:

Характеристично, що антітеза Руси й Польщі так глубоко була відчута і висловлена в нашім письменстві вперше під впливом обставин галицького житя. Вона утворила ся, очевидно, під впливом тієї боротьби за пограничні марки й західні руські землї, про яку я говорив вище. Слова Василька: „мьстити Рускую землю" можуть мати двояке значіннє: боронити Русь від претензій польських і мстити ся за давні змагання Поляків — відірвати західні руські землї. Котре з них нї виберемо, се не богато зміняє справу. Очевидно відносини були напружені, боротьба йшла далї. Василько одначе чув себе сильнїйшим, він уважав можливим перенести боротьбу на польський ґрунт і навіть знищити Польщу — „возму", себто зруйную, „землю Лядскую".

Ослїпленнє мусїло, розумієть ся, в значній мірі спаралїжувати на далї воєвничі пляни Василька, але боротьба йшла таки, тільки її провадив тепер головно Володар. Длуґош, що тут черпав по всякій правдоподібности з затраченого руського джерела, оповідає, що Володар часто нападав на польські землї й забирав добичу, поки його Поляки не зловили підступом в однім нападї, 1122 р. Головну ролю при тім мав відограти оден Поляк Петр Власт, або Петрко, як його зве Київська лїтопись, що бувши в службі Володаря, зрадив його й видав Полякам. Сей епізод мав великий розголос і описував ся богато разів в сучасній руській і польській лїтературі, обробляв ся з леґендарними подробицями, а завдяки тому, що сей Петро, збогачений своєю долею в викупі Володаря, щедро жертвував на церкви, — перейшов і в західно-европейську лїтературу. За викуп Володаря Поляки жадали від Василька неможливих сум — 80 тис. гривен, і нарештї мали згодити ся на 20 тис. гривен, виплачених по части дорогими річами; при тім Володар мав помирити ся з Болєславом. Так оповідають джерела [22]). О скільки певне було се помиреннє, тяжко вгадати, бо Володар два роки пізнїйше помер, але що його сини розпочали свою діяльність походом на Польщу, то з сього-б виходило, що пригода Володаря не богато причинила ся до поліпшення відносин між Галичиною і Польщею.

В тій же сповіди Василька маємо ми далї ще иньші цікаві признання. Оповівши, як він спровадив до себе Берендичів, Печенїгів і Торків і хотїв з ними воювати Польщу, Василько каже: „потім хотїв я перейняти

Дунайських Болгарів і осадити їх у себе, а далї хотїв просити ся у Сьвятополка і у Володимира на Половців: піду собі, думав, на Половців, аби собі або славу здобути або головою наложити за Руську землю”...

З сих слів бачимо, що Василько, хоч уживав Половців для війни з Польщею, як ми то бачили вище, зовсїм не був принципіальним приятелем Половців, противно — мріяв про боротьбу з ними. По друге — що він дуже діяльно заходив ся коло кольонїзації своїх земель ріжними іноплеменними елєментами, турецькими недобитками, а думав навіть про спроваджееннє до себе Болгар (се були часи повного упадку Болгарії, по страшних візантийських війнах, серед нових печенїзько-половецьких спустошень). Сї два заміри — боротьбу з Половцями і кольонїзаційні заходи властиво треба получити оден з другим.

Сї звістки про кольонїзаційні пляни Василька ми мусимо розуміти про кольонїзапію галицького полудневого погранича. Вони припадають на ті часи, коли й по иньших землях переведено або переводжено ще кольонїзацію пограничних з степом земель тими „Берендичами, Торками, Печенїгами”; з рештою, се зовсїм не був елємент придатний на те, аби вводити його в середину оселої руської людности. Я думаю, що тут іде мова про кольонїзацію галицького „Понизя” — земель по середньому Днїстру, між Днїстром і Богом, і земель заднїстрянських. В звязку з сим мусїли стояти й пляни боротьби з Половцями, що стояли на перешкоді такому кольонїзаційному походу на схід і на полудень.

Сим кольонїзаційним рухом треба поясняти те значіннє, яке в першій половині, і то видко — ще за Василька, здобуває собі заднїстрянський Галич. В 1090-х роках столицею Василька уважав ся Теребовль, але здаєть ся ще перед смертию Василька старшим столом став Галич. В усякім разї — не пізнїйше як у 30-х рр. став він столицею полудневої Галичини, а в 40-х стає вже столицею цїлої Галичини, сполученої в руках Володимирка. І коли ми бачимо, що в серединї XII в. Галичина опанувала вже середнє Поднїстровє так, що одною рукою сягає по київське Побуже та на Погорину, а другою — в околиці нижнього Дунаю, то з всякою правдоподібністю можемо, ба й мусимо думати, що кольонїзація Понизя вже перед тим зробила свої перші поступи, отже приймати їх в значній мірі як результат кольонїзаційної і взагалї — внутрішньої полїтики Василька.

1124 р., в оден рік умерли обидва Ростиславичі — Володар і Василько. Як

бачимо, їх тридцятьлїтнє князюваннє в Галичинї становить дуже важну добу в історії сеї країни, й енерґічна та добре обрахована дїяльність сих князїв мала дуже важні наслїдки для неї й навіть і взагалї для України-Руси. Рядом завзятих, більш або меньш щасливих війн оборонено самостійність Галицької землї від Волини, від Польщі й Угорщини. Важність боротьби з Польщею й Угорщиною з національного й культурно-історичного погляду сама собою ясна, але я мушу додати, що й боротьба з Волинею була не позбавлена сеї ваги, хоч на перший погляд може виглядати на просту усобицю. Важно було, аби Галичина вийшла з ролї київської прищіпки, якою була так довго Волинь, аби вона стала метою для своєї династиї, яка-б цїлим рядом лїт, з поколїння в поколїннє, подбала про забезпеченнє сеї загроженої позиції, що могла бути легко занедбана в ролї київської провінції, серед завірюх, що абсорбували увагу київського правительства. Завдяки дїяльности перших Ростиславичів ся галицька проґрама була осягнена. Забезпечено істнованнє галицької держави й галицької династиї; кольонїзацією розширено її терен і тим помножено сили для боротьби; заложена основа для більшого значіння сеї далекої руської волости, і треба було тільки аби в дальшій ґенерації знайшов ся чоловік, щоб потрафив використати вже зроблене і дальше повести Галичину по вказаній дорозі. Він і знайшов ся — в особі Володаревого сина Володимирка.

Примітки

1) Т. I с. 184 і далї, і вище с. 359-362.

2) Лїтературу Галичини див. в прим. 9.

3) Т. I с. 433 і далї.

4) Див. вище с. 13, 59, 63.

5) Див. вище с. 52, 71.

6) Про се див. вище с. 75. Ваганнє в датї зрештою може бути не велике: між

1084 і 1087 рр.

[7]) Іпат. с. 167.

[8]) Я маю одначе те вражіннє, що автор повісти про волинську війну уважав сей закид Ростиславичам про Ярополкову смерть не правдивим. Пор. слова Василька в тій повісти: „клену ся Богомь и єго пришествиємь, яко не помыслилъ есмь зла братьи жоимъ ни в чемь же” (Іпат. с. 174), в першій лінії, вони належать до тих інсінуованих Василькови замислів на Сьвятополка, але виключають участь Василька також і в смерти Ярополка.

[9]) В оповіданню лїтописця є також натяк на те, що він уважає Нерядця намовленим чи насланим убійником, бо каже, що Нерядець то зробив „отъ дьяволя наученья и отъ злыхъ человѢкъ”.

[10]) мьстити — значить і мстити, і боронити, мабуть перше.

[11]) Або: пімщу ся.

[12]) Сї слова вказують на те, що автор, записуючи сю Васильнову сповідь кільканадцять літ по подіях, дечому дав у ній пізнійше осьвітленнє (тут нпр. рішучо бачимо вплив пізнійшої боротьби Сьвятополка й Мономаха з Половцями — тому Василько мав „просити ся” у них на Половців).

[13]) Іпат. с. 174.

[14]) Рюрика не було вже на сьвіті: він умер 1094 р.

[15]) Іпат. с. 176.

[16]) Про джерела до історії з війни 1098-1100 рр. див. вище с.97.

[17]) Marci Chronicon c. LXIII — Historiae Hungaricae fontes II c. 198.

[18]) Про се зараз низше.

[19]) Іпат. с. 185, див. ще вище с. 115. Пок. Васїлєвский висловив здогад (Византія и ПеченѢги, Ж. М. Н. П. 1872, XII с. 282-3), мовляв помічний полк хоробрих мужів з гірських країв — τών όρειvoτεέρων μέρων άνδρεζ

τολμητίαι καί άρειμάνιοι αύτόμολοι, що в числї 5000 прийшов Візантиї в поміч в кампанії з Печенїгами 1091 р. (Анна Комнена І с. 402) — то полк Василька, а гірські краї — то Карпати. Гіпотеза дуже дотепна і привабна, але дальше легкого здогаду йти з такою голою правдоподібністю, розуміється, не можна.

[20]) Іпат. с. 150.

[21]) С. 411.

[22]) Про них див. примітку 10.

ДРУГЕ ПОКОЛЇННЄ РОСТИСЛАВИЧІВ, ПОДЇЛ ГАЛИЧИНИ І УСОБИЦЯ. БУНТ ГАЛИЧА; СПОЛУЧЕННЄ ГАЛИЧИНИ В РУКАХ ВОЛОДИМИРКА; ДАЛЬША ДОЛЯ ІВАНА БЕРЛАДНИКА. ПОЛЇТИКА ВОЛОДИМИРКА НА РУСИ, КАМПАНІЇ 1144 І 1146 Р.; ВІДНОСИНИ ДО ПОЛЬЩІ Й УГОРЩИНИ; СОЮЗ В ВІЗАНТИЄЮ, БОРОТЬБА З ІЗЯСЛАВОМ 1149-51, ГАЛИЦЬКІ КАМПАНЇЇ 1150 І 1152 Р.; СМЕРТЬ ВОЛОДИМИРКА; ОПОВІДАННЄ ПРО НЕЇ КИЇВСЬКОЇ ЛЇТОПИСИ, ХАРАКТЕРИСТИКА ВОЛОДИМИРКА.

Перед смертю Володаря і Василька, а властиво, уже від смерти Рюрика протягом тридцяти лїт, подїл галицьких волостей був, видно, такий: Володар держав Перемишль і Звенигород, себто Посянє, Побуже і верхнє Поднїстровє, Василько Галич і Теребовль, себто середнє Поднїстровє й Понизє. Ту посередню волость, де сидїв Володар за житя Рюрика, брати мабуть подїлили між собою; так виходило-б з подїлу волостей між їх синами.

Оба зіставили по два сини. Володар Ростислава і Володимира, що в наших літописях зветь ся часто в здрібнілій формі — Володимирком. Василько — Юрия (Длуґош, що використав тут якесь затрачене для нас руське джерело зве його Григорієм, але се імя не уживало ся між князями) — й Івана. Ростислав дістав Перемишль, Володар Звенигород. Як поділили ся Васильковичі властиво не знати; старший мусїв дістати Галич, молодший Теребовль; коли Юрий, що згадуєть ся на першім місці з поміж них був старший, то він мусїв дістати Галич [1]).

Таким чином Галичина поділила ся на чотири частини; се було небезпечно. Друга небезпечність була-б у тім, що не всї князї сього поколїння здаєть ся, дорівнювали своїм батькам здібностями. Принаймнї повний брак відомостей про яку небудь діяльність Васильковичів, їх зовсїм незначне становище в полїтицї могло-б вказувати на те, що сї дїти не дорівнювали батькови; але се мовчаннє може бути й просто припадкове, бо про галицьких князїв і Галичину ми маємо незвичайно бідні звістки, поки вона не злучила ся знову, до купи через ранню смерть своїх князїв і безоглядну діяльність меньшого Володаревича, Володимирка, і сей Володимирко, зібравши в своїх руках всї галицькі волости, не виступав на ширшу полїтичну арену.

З початку по смерти батька Володаревичі жили згідно між собою й йшли слїдами батьківської полїтики. Маємо звістку, що вони спільно виправили по смерти батька військо на Польщу, і воно пограбувало пограниче [2]). Але ся згода трівала не довго. Яка причина тому була, не знати; найлекше припустити, що вона вийшла від енерґічного й безоглядного Володимирка. Почала ся війна між Володаревичами — десь коло року 1126. Пустошили оден другому волости. Ростислава підтримали Васильковичі, удав ся він також із скаргами до Мстислава Мономаховича, що обстав за ним. Знаючи справедливий характер Мстислава, і се-б промовляло дуже сильно за тим, що завинив у сїй суперечцї Володимирко — що від нього вийшов початок усобицї.

Володимирко не піддав ся жаданням сторонників Ростислава і звернув ся по поміч до Угорщини. Пригадую, що вже пять лїт перед тим сей угорський король (Стефан II) показав охоту мішати ся в руські справи, взявши участь в поході Ярослава на Мономаховичів, і Володар тодї був його союзником, помагаючи (разом з Васильком) Ярославу, — отже сей крок Володимирка,

що він звернув ся до угорського короля, не був чимсь незвичайним. Угорський король став по стороні Володимирка, але його військо не надходило, а Ростислав уже змобілїзував ся і дістав поміч від своїх союзників. Посередники попробували закінчити справу без війни; в Щирці був з'їзд, де бояре обох сторін довго трудили ся коло зліплення згоди, але з того нїчого не вийшло. Тоді Ростислав з військом рушив на Звенигород і розпочав облогу. Але замок мав сильну залогу — три тисячі мужа, як рахує записка, і Ростислав по перших пробах мусїв облогу залишити. Він вибрав ся потім на ново, з більшими силами, але й на сей раз облога йому не повела ся [3]).

На сїм уриваєть ся звістка. Ми не знаємо, чи скінчила ся на тім війна Володаревичів, чи тягнула ся далї; очевидно тільки, що обидва брати задержали свої позиції і вкінці прийшло до якогось порозуміння між ними. Вивожу се з того, що по смерти Ростислава відносини уложили ся нормально: Володимирко перейшов на старший стіл в Перемишль, а менший стіл, Звенигород, передав Ростиславовому сину Івану. Як би брати зістали ся до смерти на ворожій стопі, сього-б не було, а якби Володимирко переміг був брата, то певно анї Ростислав, анї його син не мав части би в батьківській волости — не такий був Володимирко.

Ростислав умер десь в 1130-х роках. Коли у Всеволодовім походї на Волинь 1140 р. брали участь галицькі князї, з них згадують ся тільки Володимирко й Іван Василькович. Правдоподібно, тодї не було на сьвітї анї Ростислава анї Юрия Васильковича — зрештою нема слїду, аби вони тодї ще жили. Іван Василькович княжив тодї в Галичу, правдоподібно — сполучивши по смерти брата цїлу батькову волость, Володимирко — в Перемишлї, віддавши Ростиславовому сину Івану Звенигород, де бачимо його в 1144 р. [4]). В 1141 р. умер й Іван Василькович у Галичи. Його волости взяв собі Володимирко і перенїс свою столицю до Галича, города більш центрального і особливо вигідного, від коли границї Галичини почали розширяти ся на полудень і схід: в сїм напрямі, як побачимо низше, мав звернені свої очі й сам Володимирко. Таким чином яких три чверти або й більше Галичини злучило ся в руках Володимирка, а Ростиславич, репрезентант старшої лїнїї, зістав ся при самій Звенигородській волости — легко отже міг собі се кривдувати. Правдоподібно, між стриєм і братаничом відносини не були дуже сердечні, і на сїм ґрунтї витворив ся епізод, що мав

важне значіннє в галицькій історії.

На початку 1145 р. десь у другій половині січня по різдвяних сьвятах, по недавно відбутій кампанії з Всеволодом київським, що закінчила ся не дуже славно для Володимирка [5]), вибрав ся Володимирко з Галича на лови до Тисьмениці. Користаючи з сеї неприсутности князя, „Галичане” післали до Івана Ростиславича в Звенигород і закликати його в Галич княжити. Мусїло бути щось подібне у них коли не умовлено наперед то бодай до певної міри приготовано, бо Іван згодив ся на се, й Галичане його „въведоша к собѢ в Галичь”. Коли вість про се дійшла Володимирка, він зібрав дружину й пішов на Галич. Місто замкнуло перед ним ворота. Почала ся облога; під містом ішли завзяті битви, де багато людей падало з обох сторін. Очевидно, або ненависть до Володимирка в місті була велика, або впливав страх кари від Володимирка — місто тримало ся. Так минуло два тижні. На третїм — в мясопуст, 18 лютого, Іван з Галичанами вийшли з міста в ночи й вдарили на Володимиркове військо. Та серед завзятої битви Іван з своєю дружиною за далеко загнав ся; богато з дружини його полягло в битві, й дорогу до міста йому відтято. Стративши надію пробити ся до міста, він пустив ся з останками своєї дружини на полудень, на Понизє, „к Дунаю” і відти степами подав ся до Київа, до Володимиркового ворога Всеволода. Галичане держали ся ще цїлий тиждень без нього, може надїяли ся, що вернеть ся з якою помочию; нарештї на пущеннє, 25 лютого мусили піддати ся. Володимирко увійшов у Галич і розпочав свої кари: „многы люди исЂче, а иныя показни казнью”, як каже своїм епічно-спокійним тоном лїтописець [6]).

Ся подія мала важні наслїдки. Насамперед — від тепер Галичина злучаєть ся на довго в одних руках. Скориставши з сеї нагоди, Володимирко загорнув Звенигородську волость Івана Ростиславича. Іван зістав ся безземельним князем — його прозвали Берладником. Се призвище можемо ми на двоє толкувати: або значить воно князя безземельного (в значінню Берладника — волоцюги-чоловіка, неприкаянного) [7]), або берладського князя. Се також не має в собі нїчого неможливого — Іван міг дійсно бути князем в Берлади, як бували князї в Тмутороканю [8]), і з Берладниками з Подунавєм його дійсно вязали якісь звязки, як то видко з його походу 1158 р., коли він стрічає загальне співчутє у подунайської людности, і дещо з пізнїйшої діверзії, зробленої правдоподібно в його інтересах Берладниками,

нападом на Олешє [9]). Новгородська лїтопись таки й зве його „князем берладським [10]). Звісна й грамота його в справі митних оплат в подунайських городах, і в нїй він титулує себе берладським князем, але вона має деякі підозрілі подробиці (між ними й дата, 1134 р., по всякій правдоподібности анахронїстична) [11]). Тому опирати ся на нїй в наших виводах не можемо — мусимо тримати ся лїтописи.

Я піднесу, що в лїтописи ми маємо натяк на заходи Івана до боротьби з Володимирком зараз по вигнанню, перше нїж став він таким бездомним заволокою, яким бачимо його в роках 1146 і далї. Оповідаючи, як прийшов він в 1146 р. (десь у вереснї) до Сьвятослава Ольговича, лїтописець каже, що він прибіг до нього по битві — „и тогда с полку прибѢже к нему Иванъ Берладникъ" [12]). (У перше виступає він тут із сим іменем, котре потім так приросло до нього, що й син Івана зветь ся Берладничичом). Яка то була битва, лїтопись не каже: очевидно, бив ся Іван з Володимирком, і можемо здогадувати ся по анальоґії пізнїйшого його походу, що Іван розпочав з Володимирком війну на нижнїм Дунаю, опанував його і пробував відти сягнути далї, але вкінцї програв справу й мусїв покинути свою Берладь та подати ся в безпечнїйші краї. Свого давнїйшого опікуна, Всеволода Ольговича живим Іван уже не застав тодї, тож пристав до його брата Сьвятослава. Але боротьба за Київ забирала всї сили й увагу князїв, і за увесь час житя Володимирка Іван нїде не міг знайти помочи чи заохоти до боротьби з ним і мусїв тиняти ся по ріжних руських князях „служебним" князем; аж по смерти Володимирка знайшов він союзника, але про се будемо говорити потім.

Окрім сполучення Галичини в руках самого Володимирка повстаннє Галичан 1145 р., мало, по всякій правдоподібности, й иньші наслїдки, меньш користні для самого Володимирка й для полїтичного житя землї. Воно, певно, не минуло без впливу на відносини землї і в першій лїнїї — громади міста Галича до князя. В сїм повстанню та в суворих репресіях князя можна шукати початків того відчуження князя від громади та зросту впливів його дружини-бояр коштом полїтичного житя громади, які себе так прикро дали знати в пізнїйших часах і про які будемо говорити низше.

В зверхнїй полїтицї Володимирко йшов дорогою, витиченою Ростиславичами. І його увага передовсїм була звернена на схід, на

волинських князїв. Очевидно, говоримо се головно про часи, коли він, засївши в волостях Васильковичів, прийшов до безпосередньої стичности з Волинею; але й перед тим нїм перейшов він до Галича, стояв він на тім самім — загальнім становищу галицьких князїв. Сила Мономахової династиї, що тримала в своїх руках тодї й Волинь, була їм небезпечна. Тому коли Всеволод Ольгович, засївши в Київі, завізвав їх до походу на Ізяслава, Іван Василькович і Володимирко пішли з повною готовістю. Але підчас війни ситуація показала ся такою, що галицьким князям вигіднїйше було притягти на свій бік загроженого звідусіль Ізяслава (Поляки теж стояли по сторонї Всеволода), нїж трудити ся для зміцнення Всеволода, і вони „привабиша к собѢ” Ізяслава.

Рахунок показав ся добрим. Всеволод був справдї небезпечний; два роки пізнїйше (1142) він посадив на Волини свого сина, і се, при союзї Всеволода з старшими синами Кривоустого, творило дуже грізну для Галичини силу на сходї. Володимирко, що про око ще не виходив з послушности Всеволоду і навіть при кінцї 1142 р. вислав свій полк йому в поміч, слїдом виступив против нього отверто: „посварили ся Всеволод з Володимирком через Всеволодового сина, що сїв у Володимирі, й почали чіпати ся „один другого”, як поясняє се зовсїм добре лїтопись [13]).

До рішучого розриву прийшло десь лїтом 1144 р.: Володимирко „возверже грамоту хрестьную” Всеволодови. Той відповів походом, щоб змусити Володимирка до покори. Стоячи тодї дуже сильно, Всеволод рушив на Галичину великі сили: окрім київських полків, ішли волинські, чернигівські, переяславські, туровські й смоленські і ще поміч із Польщі. Ізяслава Давидовича вислано до Половців, аби з ними зробити діверсію від Понизя, тимчасом як головне військо ішло полудневою Волинею на Теребовль. Володимирко міг противставити сьому походу окрім своїх полків тільки угорську поміч: молодий угорський кородь Ґейза прислав свого вуя бана Бєлуша з полком у поміч союзникови свого батька.

Полишивши на волю божу Понизє, Володимирко рушив на зустріч Всеволодови під Теребовль і поспів завчасу, аби обсадити правий берег Серета і заступити перехід через річку. Всеволод пішов в гору Серетом, але по другім боцї йшов Володимирко, не спускаючи ока з ворога. Такий рівнобіжний марш трівав цїлий тиждень — обидва вороги даремно пробували перехитрити один одного. Аж на верхнїм Сереті, де річка вже не

робила великої перешкоди, Всеволод перейшов на правий бік і пішов на Звенигород. Тут прилучив ся до нього й Ізяслав Давидович з Половцями, взявши по дорозї кілька городів на Понизю. Володимирко йшов згірєм, відступаючи перед ворогом, але все тримаючи ся вигіднїйших позицій, і увійшов у Звенигород перед Всеволодом, надїючи ся, що тут прийде до битви. Та болотниста околиця Звенигорода була для Всеволода ненаручною, і він замість того обійшов Володимирка з заду, опанувавши неприступні, стрімкі гори за Звенигородом.

Се привело до панїки Володимиркове військо: „Галичане настрашили ся й казали: ми тут стоїмо, а вони там наших жінок заберуть". Володимирко мусїв перейти на дипльоматичну дорогу. Він потайки вислав своїх людей до Всеволодового брата Ігоря, що був теж з військом. Підозріваючи Ігореві аспірації до київського стола, Володимирко просив його посередництва у Всеволода й обіцяв за те помогти в справі київського стола. Дійсно він зачепив дуже делїкатну струну в Ігоревій душі, і під впливом Ігоря Всеволод тогож дня розпочав переговори з Володимирком. Володимирко мусїв на доказ своєї покори приїхати й покорити ся Всеволодови, а участникам походу виплатити досить значну контрибуцію — 1200 (чи в иньшій верзії — 1400) гривен срібла, що й була розділена Всеволодом між участниками. За те Володимирко дістав назад зайняті міста на Понизю. „З початку богато наговорив, вкінцї богато заплатив" (переди много глаголивъ, а послЂди много заплативъ) іронїчно зауважає лїтописець, приточуючи се до призвища Володимирка — „Многоглаголивий" [14]).

Але „многоглаголивий Володимирко", викрутивши ся з біди, зовсїм не думав через те стати дїйсним покірником Всеволода. Зрештою й справа Івана звенигородського не була того рода аби причинити ся до поліпшення відносин між ними: знаємо, що Іван по своїй нещасливій пригодї з Галичанами удав ся до Всеволода, й можна догадуватися — був добре прийнятий, бо і потім, по своїй нещасливій пробі боротьби з Володимирком вернув ся до Всеволодового брата Сьвятослава. Досить, що десь на початку 1146 року прийшло до нової війни. Всеволод повторив плян попередньої кампанії: спровадив Половцїв, а сам з головною армією, з помічними полками иньших князїв, і з своїм зятєм Болеславом польським, зібравши „многоє множество вой", пішов попередньою дорогою на Звенигород і Галич.

Але сей похід скінчив ся ще з меньшим ефектом нїж попереднїй, розбивши ся на невдалій облозї Звенигорода, котрою розпочала ся кампанїя. Правдоподібно, Володимиркова залога не була тут велика, і коли Всеволодове військо, приступивши під місто, попалило острог, Звенигородцї урадили піддати ся. Могла тут вплинути на Звенигородцїв і память про їх давнїйшого князя Івана Ростиславича, що стояв тепер під опікою Всеволода; принаймнї Всеволод, видко, числив на такий оборот справи і здержав битву, чекаючи, що Звенигород піддасть ся. Але Володимирків воєвода Іван Халдеєвич (дивачне імя!), що комендерував залогою, помітивши такий неприязний рух серед Звенигородцїв постановив удержати ся терором: арештувавши трох виднїйших проводирів руху, він зараз засудив їх на смерть, а для більшого враження звелїв їх трупи, розтявши на куснї, викинути з міста. Така незвичайна суворість і рішучість його дійсно здержала рух, і Звенигородцї „почаша оттолЂ бити безъ лести”. Коли Всеволод, не діждавши ся капітуляції, повів сильний приступ під замок, цїлоденна битва скінчила ся на нїчим, а хоч замкові укріплення були запалені в кількох місцях, їх удало ся загасити.

По сїй неудачі Всеволод, як каже лїтопись, занехав дальший похід, чому — не каже. Нещаслива битва лід Звенигородом здаєть ся за малою причиною для того; може бути, Всеволод уже під час сього походу почув приступи своєї смертельної хороби, що звела його кілька місяцїв пізнїйше зі сьвіта, й через те вернув ся; могла бути й иньша причина.

В Суздальській лїтописи читаємо під тим же роком, що Володимирко взяв київське місто Прилук на Побужу, і що Всеволод, зібравши князїв, визначив новий похід на Володимирка на Борисів день (2 мая). Дуже можливо, що Володимирко під час самого Всеволодового походу зробив діверсію на київські землї, й се змусило Всеволода вернути ся і визначити на лїто новий похід. Він одначе не прийшов по сповнення, бо Всеволод дуже розхорував ся [15]). Тільки Іван Ростиславич розвинув був якусь кампанїю з Володимирком, що як ми бачили, скінчила ся нещасливо для нього, і він мусїв утїкти десь в серпнї-жовтнї 1146 р., до Сьвятослава Ольговича.

Смерть Всеволода поробила важні зміни в руській полїтицї Володимирка; тож тут спинимо ся, аби кинути оком на иньші сторони його полїтики — скільки позволяють скупі наші відомости.

Як ми бачили, ворожі відносини до Польщі Володимирко заманїфестував уже зараз по смерти батька, і правдоподібно — на сїм становищу він лишив ся й потім. Що правда, в 1140 р. Володимирко й Поляки опинили ся разом в війнї з Ізяславом, як союзники Всеволода, але зовсїм припадково, мабуть без всякого порозуміння. між собою. Коли-ж прийшло до конфлїкту Володимирка з Всеволодом Ольговичом, то Поляки, себто князь польський Володислав II — дуже енерґічно помагає свому свояку і союзнику Всеволоду на Володимирка. З другого боку Володимирко пізнїйше згадує, як він за часи угорського короля Белї (1131-41) „бив ся з Ляхами за нього" (йому помагаючи) [16]). Переміна, що стала ся в Польщі майже разом із смертию Всеволода: упадок Володислава і панованнє його ворога Болеслава Кучерявого, не перемінила нїчого в відносинах до Польщі Володимирка. Болеслав Кучерявий був союзником і свояком нового Володимиркового ворога Ізяслава Мстиславича, і галицько-польські відносини зістають ся однаково неприхильними, здаєть ся, за весь час князювання Володимирка, хоч якихось сильнїйших конфлїктів не знаємо, і можливо, що їх не було, бо обидві сторони мали досить иньших справ.

Натомість сильно змінили ся відносини до Угорщини. Ми бачили, що по катастрофі, яка спіткала Угрів в їх аспіраціях до Галичини 1099 р., відносини їх до галицьких князїв трохи були вирівняли ся за нового короля (Стефана II), і Ростиславичі в волинській війнї 1123 р. виступали разом з угорським королем як союзники Ярослава. Володимирко опинивши ся в крутих обставинах підчас боротьби з братом Ростиславом, звертав ся по поміч до Стефана і дійсно дістав, хоч і за пізно. Чим здобув собі Володимирко таку прихильність кор. Стефана, не знаємо; можливо, що страх перед претендентом на угорську корону, Борисом Кольомановичом, що міг числити на поміч Мономаховичів, як своїх свояків, примушувала Стефана шукати приязнї князїв ворожих Мономаховичам. Ся приязнь здаєть ся, ще збільшила ся по смерти Стефана († 1131), за часів Белї Слїпого (1131-41): Володимирко пізнїйше пригадував його сину Ґейзї, як богато помагав він його батькови: „твій батько був слїпий, тож я твому батькови досить послужив своїм списом і своїми полками, за кривди, які йому дїяли ся, і з Ляхами за нього бив ся — пригадай но собі се й віддяч ся тепер [17]). Син Белї Ґейза був також з початку союзником Володимирка: ми бачили, що в війнї 1144 р. Володимирко мав угорську поміч.

Але все переміняєть ся в звязку з змінами в руській політиці. Десь в р. 1145-6 Ґейза оженив ся з сестрою Ізяслава Мстиславича Евфрозиною і сильно заприязнив ся з Ізяславом [18]). Тим часом відносини уложили ся так, що Володимирко стає завзятим ворогом Ізяслава. Ґейза став по стороні свого шваґра. Чи самі лише фамілійні відносини вплинули на се, чи були й иньші ще обставини, які охолодили відносини Угорщини до Володимирка, не знаємо; досить, що в війнах 1149-52 рр. Володимирко стрічаєть ся з Ґейзою вже як його противник.

Ми знаємо, що Володимирко стрічав ся уже з Ізяславом, як той сидів на Волини, в 1140 р.; Володимирко тоді помагав Всеволоду в його поході на Ізяслава. Тоді одначе Володимирко признав за невідповідне дуже попирати Всеволода й помирив ся з Ізяславом. Та шість літ пізнійше Ізяслав засів на київськім столі й зараз же відібрав від Сьвятослава Всеволодича Волинь. Стало ся отже знову те саме, чого традиційно так не любили галицькі князї й через що не давно ще „розкоторав ся" Володимирко з Всеволодом: Волинь злучила ся в однїх руках з Київом, при тім у князя дуже енерґічного й здібного. До того князь сей числив з одного боку на поміч Ляхів (бо Болєслав Кучерявий був жонатий з його братанницею), з другого боку — перетягнув до себе Володимиркового союзника Ґейзу, що присилав йому помічні полки в кождій потребі, аж на Чернигів [19]).

Володимирко опинив ся в дуже прикрій ситуації і мусїв розглянути ся за союзниками супроти такої коаліції та подумати над способами оборони. Супроти союзу Угорщини з Ізяславом він навязує зносини з Візантиєю (імп. Мануілом), що від хрестоносного походу 1147 р. стає в ворожі відносини до Угорщини і підтримує угорського претендента Бориса Кольомановича. Між Володимирком і Мануілом приходить до формального союза: пізнійше візантийські джерела виразно звуть Володимирка візантийським союзником, ἀνήρ ὑπόσπονδος [20]). Зрештою новиною для Галичини се зближеннє до Візантиї, мабуть, не було, як зазначив я вище [21]).

З другого боку Володимирко здобуває собі дуже важного союзника на Руси в Юрию суздальськім, — але десь не скорше як в р. 1150. Перед тим міг би Володимирко навязати з Сьвятославом Ольговичом, непримиреним ворогом Ізяслава, але Ольговичі були давнїйше ворогами Володимирка, тай

як сила політична Ольговичі були величиною дуже проблєматичною. Аж коли 1149 р. приходить до острого конфлікту між Юриєм і Ізяславом, Володимирко входить в союз з Юриєм і стає його запопадливом союзником. Союз сей потім скріплено шлюбом: Володимирко оженив свого сина Ярослава з донькою Юрия Ольгою [22]).

Політичний плян Володимирка дуже простий, і вірний галицьким традиціям. Він хоче, аби Юрий здобув собі Київ від Ізяслава і в сім йому дуже енерґічно помагає; мотив ясний: як се Юриєви удасть ся, Волинь від Київа відокремить ся, сили Ізяслава будуть ослаблені і маючи зі сходу ворожого сусіда в Юрию, не буде він на Волини небезпечним для Володимирка. Заразом, користаючи з боротьби між Юриєм і Ізяславом, між Київом і Волинею, Володимирко хоче де що взяти собі з території спірної між Київом і Волинею, т. зв. Погорини, і прилучити до своїх здобутків на Побожу. Далї сього прихильність Володимирка до Юрия не йде; коли Юрий, вигнавши з Київа Ізяслава в 1149 р., задумав вигнати його і з Волини розпочав облогу Лучська, Володимирко взяв ся посередничити між ними й обстав за Ізяславом, аби не відбирали від нього Волини [23]).

За те, аби висадити Юрия на київський стіл, Володимирко не жалував труду. Звичайно він укладав ся з Юриєм, коли треба було ударити на Ізяслава разом від сходу і заходу, аби висадити його з Київа. Коли Ізяслава виганяно на Волинь, Володимирко мав на нього пильне око і при перших рухах Ізяслава на київщину, на Юрия, зараз маршерував на Волинь, аби з тилу ударити на Ізяслава й утруднити його похід на Київ. Угорський король, що міг би здержувати його і навіть обіцяв Ізяславу, що Володимирко „не відважить ся у нього й голови піднести” [24]), був переважно зайнятий тоді боротьбою з Візантиєю, так що Володимирко міг свобідно рухати ся. Се дуже утрудняло становище Ізяслава й тільки завдяки своїм воєнним здібностям та незвичайній оборотности встиг він, не вважаючи на таку боротьбу на два фронти, засїсти в Київі досить міцно (1151). Але всю небезпечність від Володимирка він розумів і кілька разів пробував знищити сього тяжкого сусїда.

Перший раз Ізяслав вибрав ся на Володимирка в осени 1150 р.: вигнаний вдруге з Київа завдяки союзу Володимирка з Юриєм, він: задумав перше ніж вибирати ся знову для відібрання Київа, знищити Володимирка. З

угорським королем Ізяслав умовив ся ударити з двох боків на нього, і Ґейза вибрав ся, по словам Київської лїтописи, з усїма своїми полками й усею своєю силою сам. Він ішов звичайною дорогою на Сянік і Перемишль, тим часом як Ізяслав з усїма силами, „скупя ся весь”, мав ударити від півночи.

Володимирко вийшов Ізяславу на зустріч під Белз, але дістав вість від своїх угорських „приятелїв”, що угорське військо переходить уже Карпати. Ся вість, очевидно, застала його неприготованим, і він покинувши північну границю і всякі запаси (возы), кинув ся як найборше під Перемишль; там Ґейза уже взяв Сянік і пустошив околицї Перемишля. Чуючи себе не в силї стати до бою з ним, Володимирко пустив ся на звичайну дорогу — післав богаті дарунки виднїйшим дорадникам Ґейзи, і вони почали відраджувати короля від дальшого походу, кажучи, що час дуже ненаручний, бо заходить зима (був кінець жовтня). Ґейза піддав ся сим намовам і справдї завернув ся назад, так що похід не мав иньших результатів окрім спустошення західної Галичини — „много зла створивъ Володимеру и земли єго”. Що робив тим часом Ізяслав, лїтопись не каже; здаєть ся, ще він не поспів на час до Ґейзи, й проворність Володимирка виратувала його: він скорше відправив Ґейзу, нїж Ізяслав встиг зблизити ся до військ свого союзника.

Похід союзників на Галичину мав бути поновлений, здаєть ся, зараз на зиму, як уставлять ся дороги. Але візантийський похід затримав Ґейзу: він повідомив Ізяслава, що не може сам піти в похід, пришле тільки помічний полк.

Супроти сього Ізяслав занехав на разї плян походу на Володимирка і звернув ся на Юрия. Опанувавши завдяки незвичайно скорому й відважному маршу Київ, він розбив Юрия, перше нїж наспів до нього Володимирко (Володимирко сей раз двічи вибирав ся походом на Волинь, але все наспівав за пізно, завдяки проворности Ізяслава). Змусивши потім Юрия забрати ся з України, Ізяслав вернув ся до свого давнїйшого пляну — знищити Володимирка. Окрім трудностей, які чинив йому сей сусїд у боротьбі з Юриєм, Ізяслав мав іще иньшу причину. Володимирко під час останньої кампанїї не тільки поздирав контрибуціями Ізяславові міста, але й захопив, мабуть тодї ж таки, полудневу Погорину (Шумськ, Тихомль, Вигошев, Гнойницю) [25]).

В сїй справі Ізяслав пересилав ся з угорським королем і десь при кінцї 1151

р. вибрав ся був походом на Володимирка, але вернув ся з дороги [26]). Може бути, що Ґейза не міг іти тоді в похід, і се спинило Ізяслава. Доперва весною 1152 р. повідомив Ґейза Ізяслава, що він готовий іти на Галичину „про обиду галичкаго князя”. Союзники уложили плян кампанії, й Ізяслав вислав до Ґейзи свого сина Мстислава, для ліпшого порозуміння. На сей раз вони поклали собі „вигнати” Володимирка, „а волость його взяти собі”; але як близше мали вони поділити ся Галичиною, про се, на жаль, джерела не кажуть. Над Володимирком отже зависла важка хмара.

Союзники дійсно вибрали ся з великими силами. Ґейза мав 76 полків, як оповідає літопись. Ізяслав побрав що міг з Київа: окрім своїх полків „вси Черниии Клобукы, и Кияны лутшии и всю Рускую дружину”, та ще полки волинських князів. Закликав він був до участи і польських князів, але ті не прийшли, зайняті своїми справами. Ґейза вибрав ся на Володимирка скорше, і той кинув ся против нього. Але в битві з Уграми, що стала ся десь за Сяном, Володимирко не витримав і мусів тікати до Перемишля. Тоді він попробував помирити ся з Ґейзою, нїм наспіє Ізяслав, але Ґейза вірно тримав ся союза. Тим часом Ізяслав, зачувши, що угорський король уже напав на Володимирка, полишив иньші полки з братом Сьвятополком, а сам з легкою чорноклобуцькою кіннотою поспішив ся до Ґейзи. Союзники зійшли ся за Сяном між Ярославом і Перемишлем. Володимирко стояв за Сяном, боронячи переходу; але супроти переважної сили ворогів, він не міг устояти ся, і коли їх полки, під проводом Ізяслава, кинулись бродити й збили його, — утїк до Перемишля. Тоді він звернув ся до свого звичайного, випробованого способу: закупив раду угорського короля і вислав до Ґейзи посольство, удаючи з себе тяжко раненого, просив не видавати його Ізяславу та пригадував свої услуги Ґейзиному батькови. Штука удала ся знову. Ґейза почав умовляти Ізяслава, аби помилувати Володимирка. Ізяслав рішучо не вірив у всї запевнення Володимирка, але що Ґейза обставав за згодою, не було йому що робити. Скінчило ся на тім, що Володимирко, далї удаючи тяжко хорого, присяг на хрестї св. Стефана, що зверне Ізяславу забрані городи — полудневу Погорину і Бужськ, та буде до смерти його союзником: „Ізяслава ти не отлучати ся, до коли єси живъ, но с ним быти на всихъ мѢстѢхъ”. Ґейза прирік Ізяславу, що як би Володимирко сей раз не додержав слова, то він конче відбере від нього Галичину — „да любо азъ буду въ Угорськой земли, любо онъ в Галичьской”. На тім похід скінчив ся [27]).

Як предчував Ізяслав, Володимирко, спекавши ся напрасної біди, дійсно зовсїм не думав додержувати своєї присяги. Посадники, вислані Ізяславом ще з дороги в ті городи, що мав йому звернути Володимирко, мусїли вернути як не пишні: Володимирко тих городів не звернув. Ізяслав зараз про се дав знати Ґейзї й пригадав його обіцянку: іти новим походом на Володимирка, коли-б він не додержав умови. Але зайнятий війною з Юриєм, він вернув ся до галицьких справ лише при кінці 1152 р.: вислав свого боярина до Володимирка — зажадати ще раз сповнення умови, а инакше виповісти йому війну — вернути йому його присяжну грамоту. Володимирко на се заповів, що надієть ся пімстити ся на Ізяславі за угорські походи на його землю, але по сїй авдієнції того-ж вечера нагло захорував і вмер — здаєть ся від апоплєксії, в самім кінці 1152 або на початку 1153 р.

Його нагла смерть зробила, видко, сильне вражіннє: її толкували як кару божу за недодержаннє присяги і богохульство. Київський лїтописець оповідає, що Ґейза при угоді 1152 р. дав Володимиркови присягнути на хрестї св. Стефана, зробленім з хрестного дерева, і казав, що як би Володимирко відступив від присяги, цїлувавши сей хрест, то не буде живий. Коли Ізяславів боярин, що був сам сьвідком тої присяги Володимирка, пригадав йому тепер його присягу, Володимирко лише поглузував з того. Але відправивши посла, вечером того самого дня на тім самім місцї, де він сьміяв ся з Ізяславового посла, ударило його, так що він ледво не упав, і по кількох годинах віддав Богу духа. Зрештою се оповіданнє так цїнне подробицями тодїшнього житя, що треба його навести в цїлости.

„Післав Ізяслав до Володимира галицького з хрестними грамотами Петра Бориславича — бо він в Перемишлї з королевими мужами водив його до присяги, і переказав до нього: „Ти цїловав нам хрест, що вернеш усе, що взяв з Руської волости, але того не додержав. Я тобі того не поминаю, але от що: хочеш додержати хрестного цїловання і бути з нами в згодї, то верни мої городи, про які минї з королем цїлував хрест; як не хочеш вернути, то ти не додержав хрестного цїловання, маєш хрестні грамоти, а ми з королем поступимо з тобою як нам Бог дасть". Володимир на се відповів: „скажи йому: брате! вистеріг ти час на мене і короля на мене підвів! але я щоб лише жив, то або головою наложу, або за себе пімщу ся". Петро сказав йому на те: „княже! ти цїлував хрест брату свому Ізяславу і королеви, що все сповниш і будеш з ними в союзї, а тепер уже не додержуєш хрестного цїлування?" А Володимир на те: „от минї той маленький хрестик!" Петро сказав: „княже! хоч той хрестик і малий, але сила його велика на небі і на землї! адже король казав тобі, княже, про той хрест, що Бог на нїм простер волею свої руки, і потім з ласки своєї допровадив той хрест до св. Стефана; казав тобі також, що як би ти цїлувавши того всечестного хреста потім не додержав, то не будеш жити!" А Володимир спитав: "чи то ти від королевого мужа наслухав ся про той честний хрест?" [28]) і додав: „наговорили сьте, скільки хотїли, а тепер іди собі геть і вертай до свого князя". Петро положив хрестні грамоти й пішов. І не дали Петрови нї „повозу" [29]), нї корму, поїхав Петро на своїх конях.

„Як поїхав Петро з двору, пішов Володимир до біжниці [30]), до св. Спаса, на вечірню. Ідучи переходами [31]) до біжниці, побачив, як Петро їхав, і поглузував з нього, кажучи; „поїхав руський боярин, побравши всї волости” [32]), і по тих словах пішов на хори [33]). Відсьпівавши вечірню пішов Володимир з біжниці і як був на тім місці, на тім самім ступени, де він поглузував з Петра, сказав: „ой, як би хто мене ударив в плече!” І не міг поступити з того місця анї трошки, і хотїв падати. Тут підхопили його під руки, занесли до „горнички” [34]), вложили в теплу воду; одні казали, що то йому „дна” [35]) підступила, иньші инакше говорили, і богато ріжних здогадів робили. Стало вже добре пізно, і Володимир почав сильно знемогати ся, а як був час лягати [36]), преставив ся Володимир галицький князь.

„Петро ж, виїхавши з Галича, як зайшов вечір, пристав у Болшові. І коло перших півнїв [37]) пригнав дїтський з Галича до Петра і сказав: „князь каже тобі: „не їдь нікуди, аж пришлю по тебе”. Петро ж не знав про смерть князя, і той дїтський йому не сказав, отже Петро дуже тим засмутив ся, що мусить знову в город їхати — думав, що прийдеть ся йому прийняти муку гірше від першої; і журив ся Петро. І ще було перед обідом, пригнали з города по Петра і сказали: „їдь но, князь тебе кличе”. Петро поїхав в город, приїхав на княжий двір, і тут вийшли йому на зустріч з сїней княжі слуги, всї в чорних плащах [38]). Побачивши се, Петро здивував ся, що воно таке. Вийшовши на сїнї, побачив Ярослава, що сидїв на батьковім місцї в чорнім плащі і в чорній шапцї; так само і всї бояре його. Поставили Петрови стілець, і він сїв. Ярослав, подивившя ся на Петра, розплакав ся. Петро сидїв, ще нїчого не знаючи, й почав питати ся: „що стало ся?” І сказали йому: „Бог сеї ночи князя взяв”. Петро сказав: „та я ж сеї ночи поїхав, і він був зовсїм здоров!” „Вони відповіли: „щось його вдарило в плече, і з того почав знемогати ся, і так його Бог узяв”. Петро на те: „воля Божа! всїм нам там-бути!” Ярослав же рік Петрови: „Ми за тим тебе покликали: от Бог вчинив свою волю, як йому виділо ся; ти ж їдь до мого батька Ізяслава, поклони ся йому від мене і скажи: „Бог узяв менї батька, отже будь ти минї за батька. Ти сам знаєш, що було між ним і моїм батьком: Бог дав на то свій суд, узявши мого батька, а мене полишивши. Його полк і дружина у мене; оден тідьки спис лишив ся коло його гроба, але й він в моїх руках; отже,

батьку, кланяю ся тобі, прийми мене як свого сина Мстислава: нехай твій Мстислав їздить при твоїм стремени з одного боку, а я з другого їзжу при твоїм стремени з усіма своїми полками". І так відправили Петра [39]).

Сей епізод (записаний очевидно зі слів того Ізяславого посла), хоч може й підмальований, дуже добре характеризує нам галицького князя, котрому в історії сеї землї належить ся визначне місце. Оборотний і вирахований, безоглядний і цинїчний, Володимирко зручно йшов до могутности й сили, помагаючи собі лисячим хвостом там, де не міг узяти вовчим зубом, і привів Галичину до важного значіння в руській полїтичній системі, і навіть не тільки в ній. Він то збудував силу й славу Галичини, котру потім з такою повагою заступав його син Ярослав, збераючи овочі батькової праці й оборотности.

Примітки

[1]) Одиноке джерело про поділ Галичини по смерти Ростиславичів і про її житє між 1124 і 1140 р. — Длуґош (I с. 533 і 536), що тут мабуть використав якесь руське, затрачене джерело (див. про се в прим. 10). Звістки його про Галичину з 1124-8 рр. не будять ніяких підозрінь і загально прийняті в науці. Але й він говорить тільки про волости Володаревичів: Ростислав дістав Перемишль, Володар Звенигород; очевидно,Ростислав був старший. Васильковичів він згадує тільки принагідно під 1128 р. — Gregorii et Iwanii Waszilkowicz; з порядку імен можна б виводити, що той Gregorius був старший. В Київській лїтописи під 1140 р. згадують ся з галицьких князів Іван Василькович і Володимирко Володаревич (Іпат. с. 218): братів їх, мабуть, тоді не було вже на сьвітї. Низше довідуємо ся з неї (с. 221), що Іван княжив у Галичу. Очевидно, другою волостию був Теребовль, і коли Іван був молодший, то до смерти Юрия він мусів сидїти тут.

[2]) Длуґош I с. 533-4, про сю звістку див. в прим. 10, а ще вернемо ся до неї пізнїйше; тут запримітимо тільки, що такі подробиці Длуґошевого оповідання як се, що „князї боячи ся самі йти", висилають військо на

Польщу, а те „перейняте страхом, ледви діткнувшись польських границь” вертаєть ся, — то вже flosculi Dlugossiani.

3) Длуґош I с. 536-7; про сю звістку див в прим. 10.

4) В звістці Київської лїтописи під 1140 р. читаємо: Всеволод посла... „Ивана Васильковича и Володаревича изъ Галичя Володимирка”, низше, під 1141 р.: „Сего же лѢта преставися у Галичи Васильковичь Иванъ, и прия волость его Володимирко Володаревичь: сѢде во обою волостью княжа въ Галичи”, Отже є незгода в словах лїтописи: раз чуємо, що 1140 р. був у Галичи Володимирко, другий — що був там Іван, а Володимирко прийшов тільки 1141 р. сюди. В виборі не можна вагатись: звістка 1141 р. говорить про се далеко докладнїйше й сьвідомійше, і супроти того слова під 1140 р. „изъ Галичя” найлекше буде пояснити як дописку якогось читача: або хибну, або тільки вставлену при переписуванню на невідповіднім місці. Правдоподібно, в ориґінальнім тексті читало ся просто: Ивана Васильковича и Володаревича Володимерка, без означення їх волостей, як і при иньших князях сього оповідання нема означення їх волостей.

Що Володимирко сидів тодї в Перемишлї, лїтописи виразно не кажуть, але комбінуючи всї звістки, инакше не можна собі представити роскладу галицьких волостей. Сама по собі також дуже була б неправдоподібною гадка, що Іван дістав Звенигород тільки пізнїйше, а не зараз по смерти свого батька.

5) Про неї зараз низше.

6) Іпат. с. 226.

7) Про Берладників див. низше, в гл. VIII.

8) Див. про се низше і в гл. VIII.

9) Іпат. с. 341, 346, про се ще мова низше.

10) 1 Новг. с. 138.

11) Грамота ся була опублїкована Богданом Петричейку Хиждеу (Hãsdeû), з

копії зробленої десь кодо р. 1850 перший раз в 1860 р. в яській часописи Instructiunea publica, і друге в 1869 р. в часописи Trajanû, і потім і ориґінал той, і копія ніби згинули, і навіть не маємо ніяких близших звісток про той ориґінал. В обох виданнях є певні відміни в трансскрипції. В виданню 1869 р. вона читаєть ся так (в скобках доповнені слова, яких бракує): У імЂ отца і сына (і святаго духа аминь). Азъ Іванко Ростіславовічь от стола галічского, кнЂзь берладсьскы свЂдчую купцемъ (меси)брисько мъ, да не платЂтъ мыть у градЂ нашемь (у Ма)-ломъ у Галічі на ізкладь, развЂ у Берладі і у Текучомъ и (у г)радохъ нашіхъ а на ісъвозъ розьнымъ товаромъ тутошнымъ і угръсьскымъ і руськымъ і чес(ькымъ). а то да платЂть ніколіжь, развЂ у Маломъ у Галічі. А кажіть воєвода. А на том обЂть. (Въ лЂто) от рожьства Христова тісЂщу і сть і трдсть і четіре лЂтъ мЂсяца маЂ к. днь. Ріжні анахронїзми і підозрілі прояви в мові і в змісті грамоти дала повід ученим новійшими часами уважати її за фальсіфікат, вигадку „якогось румунського патріота". Див. реферати Соболєвского: Грамота князя Іванка Берладника 1134 г. (Труды VIII археол.-съЂзда т. II) і Богдана Diploma Barladéna din 1134 si principalulû Bãrladulué, Букурешт, 1889 (резюме в тахже Трудах т. IV). Одначе й на самім з'їзді критика скептиків викликала певну опозицю (див. тамже т. IV с. 103). Недавно вийшла статя проф. Дашкевича: Грамота кн. Ивана Ростиславича Берладника 1134 г. (в Сборнику статей посвящ. Влад.-Буданову, 1904), присьвячена обороні автентичности грамоти, властиво — ослабленню критичних заміток скептиків.

Я уже в першім виданню сеї книги зазначив, що вповні відкинути грамоту Берладника, як фальсїфікат, не можна — занадто богато є в її змістї, в її подробицях такого, що не легко положити на рахунок вигадки якогось румунського патріота. На сїм становищі зістаю ся й тепер. Дивну ґрафіку й взагалї фільольоґічну сторону можна до певної міри об'яснити пізнїйшим копіованнєм, а також і тим що писар міг бути місцевий чоловік, з Подунавя, з книжною мовою тодїшньої Руси не обізнаний. Грамот галицьких з тих часів і подібного змісту не маємо, тож не можемо сказати нїчого рішучого про форму і зміст самої грамоти; деякі моменти, се правда, дуже неприємно нагадують торговельні привилеї XIV-XV в. (ізкладъ — склад, ісъвозъ — транзітна торговля). Дата 1134 р. дуже мало правдоподібна; супроти сказаного в текстї і титул Івана „от стола галічскаго", і залежність від нього Берлади дуже мало правдоподібні, перед 1144 р. Може був тут дїйсно 1144 р. мартівський, коли Іван по своїй утечі з Галича, в місяцї лютім міг бути в

Берлади?

12) Іпат. с. 234.

13) Іпат. с. 225.

14) Іпат. с. 225-6, Лавр. с. 295-6, Никон. І с. 167-8, Воскр. І с. 34.

15) В своїх давнійших працях (Історія Київщини с. 161) і навіть іще в першім виданню II тому моєї Історії (с. 105) я тримав ся тої гадки (висловленої зрештою ще давнійше — нпр. у Соловьова І 388) що й Київська й Суздальська лїтопись під 1146 р. говорять про оден і той сам похід Всеволода на Володимирка, і що значить Володимирко зайняв Прилук ще перед ним. Переробляючи ще раз лїтописні звістки про Володимирка, переконую ся, що ототожнити сї дві звістки неможливо. Похід на Звенигород став ся десь найдальше в лютім: лїтописець нотує, що під час походу снїг пропав через дощ, і прийшло ся йти „на колихъ и на санехъ”, — очевидно похід обчислено було на зимову дорогу. Тимчасом похід згаданий в Суздальській лїтописи був призначений „на Боришь день”, себто на 2 мая, і з слів лїтописи виходить, що він не дійшов кінця: оповівши про плян походу лїтопись каже, що Всеволод „перебы нЂколико и разболЂся велми”, і з тої хороби умер. Що похід Володимирка на Побоже тут як найтїснійше звязаний з сею нарадою Всеволода над новим походом, треба його ставити після походу на Звенигород. Отже показуєть ся справедливійшим давнїй погляд Карамзїна (І с. 122), що теж прийняв був такий порядок подій.

16) Іпат. с. 311.

17) Іпат. с. 311.

18) Див. вище с. 144.

19) Іпат. с. 254.

20) Див. джерела вказані вище с. 153. Згадаю, що проф. Ґрот (Угрія и Славянство с. 136) толкує слово ὑποσπονδος в значінню васальної залежности; але такого значіння надавати йому не можна.

[21]) С. 414.

[22]) Про союз Володимирка з Юриєм і про політичну ситуацію на Руси див. вище с. 151-2. Сватом Володимирка Юрий зветь ся вже на початку 1150 р. (Іпат. с. 273), хоч звістка про шлюб уміщена низше — Іпат. с. 275.

[23]) Іпат. с. 973-4 (поч. 1150 р.).

[24]) Іпат. с. 282.

[25]) Див. вище с. 168, 173.

[26]) Лавр. 319 — „вороти ся у Корчева", мабуть треба читати Корчеська; Никон. (I с. 191) з того зробила „Карачева".

[27]) Іпат. с. 308-313, Лавр. с. 319-20. Суздальська літопись в оповіданню про сей похід значно ріжнить ся від Київської; окрім самостійних звісток, як записка про недокінчений похід Ізяслава на Володимирка під кінець 1151 р., про посольство його до Ляхів і т. и. — воно і в оповіданню про саму кампанію відріжняєть ся значно від Київської літописи. Подробиції насувають деякі трудности. Досить підозріло виглядає в Суздальській літописи, що Володимирко двічи тїкає в Перемишль і двічи висилає послів до угорського короля, так що тут можна б припустити подвоєннє факту. Але приглядаючи ся близше, приходить ся прийняти, що оповіданнє Суздальської літописи добре, хоч і коротше від Київської, натомість в Київській бачимо нездалу контамінацію: слова „и вшедше в землю Галичкую" до слів „за твердь ста" взяті з оповідання, використаного редактором Суздальської літописи, — про першу битву Володимирка з Ґейзою і вставлені не на місці, так що вони перебивають оповіданнє про битву під Перемишлем. Се справедливо зауважав уже Барсов — Географія начальной лѢт. с. 271.

Поправлю заразом тут лєкцію видання Іпатської літ. В Іпат. кодексї читаєть ся „вшедше в землю Галичкую и Володимирю сташа". Видавець приймає лєкцію иньших кодексів: „и Володимиру ставшю"; але се тільки хибна поправка; треба читати: "в землю Галичкую Володимирю", себто Володимирову, як в Лавр. в сїм місцї: "в землю Володимеркову".

28) В лїтописи і сї слова говорить Петро, але се мусить бути помилка — се іронїзує Володимир.

29) Коней.

30) Пізнїйше поправлено ”церкві".

31) Сходами в видї ґалєрії на поверсї.

32) Інтересне противставленнє „руського” боярина і вище — „руських” київських) волостей Галичинї.

33) „Полати”.

34) „Горенка” або „горница” — покій на горі.

35) Порівнюють з чеськ. і польск. dna, ревматизм.

36) „влягомо”.

37) „Якоже бысть убо къ куромъ”.

38) „мятлехъ” (пор. нїм. Mantel).

39) Іпат. с. 318-320.

ЯРОСЛАВ — ЙОГО ХАРАКТЕР І СТАНОВИЩЕ, ВІДНОСИНИ ДО ІЗЯСЛАВА Й КАМПАНЇЯ 1154 Р., ПЕРЕМІНИ В ГАЛИЦЬКІЙ ПОЛЇТИЦЇ СУПРОТИ ВОЛИНИ; СПРАВА ІВАНА БЕРЛАДНИКА, ЙОГО ПОХІД НА ПОНИЗЄ Й КІНЕЦЬ; ВІДНОСИНИ ДО УГОРЩИНИ Й ВІЗАНТИЇ; РОДИННІ СПРАВИ ЯРОСЛАВА, ПОВСТАННЄ ГАЛИЦЬКИХ БОЯР, ДАЛЬШІ

ВІДНОСИНИ ЯРОСЛАВА ДО СИНА; СМЕРТЬ ЯРОСЛАВА. ГАЛИЦЬКА УСОБИЦЯ, ЗНОСИНИ БОЯРСТВА З РОМАНОМ, УТЕЧА ВОЛОДИМИРА, ПЕРШЕ ЗАПАНОВАННЄ РОМАНА В ГАЛИЧУ, УГОРСЬКА ОКУПАЦІЯ, ПОХІД РОСТИСЛАВА БЕРЛАДНИЧИЧА, ПОВОРОТ ВОЛОДИМИРА; ЙОГО СМЕРТЬ; КІНЕЦЬ ДИНАСТИЇ.

Одинокий син Володимирка, Ярослав, дістав по батьку цілу, неподільну Галичину і по двох поколїннях, що прожили свій час серед трівоги й боротьби, поставив її на вершинї імпозантної зверхньої могутности.

Не бувши гіршим від батька полїтиком і державним мужем, Ярослав сильно відріжняв ся від нього характером своєї полїтики, цїлою своєю физіономією, імпонуючи сучасникам своєю спокійною силою й повагою так, як його „многлаголивий" батько імпонував викрутами своєї цинїчно-безоглядної полїтики. Було тут чимало впливу зверхнїх полїтичних обставин, що далеко вигіднїйше уложили ся для Галичини в третїй чертвертинї XII в., нїж коли небудь перед тим, так що не вимагали від її полїтиків такої трівоги за свою долю, не накликали до всяких полїтичних штук. Але було тут також може й ще більше впливу особистих прикмет нового князя. Київська лїтопись з нагоди смерти Ярослава характеризує його в таких словах: „Був він князь мудрий, бистрий в слові (рЂченъ языкомъ), богобійний, поважний по всїх землях і славний своїми полками. Коли була йому яка кривда, то не ходив він сам з військом, але посилав своїх воєвод. Він привів свою землю до прегарного стану (ростроилъ), роздавав богато милостинї, був ласкавий до бездомних, годував бідних, любив монаший чин і підпомагав його скільки лише міг; у всїм сповняв закон божий, сам пильнував церковних справ і в порядку тримав клирос" (епархіальні справи) [1]). І Слово о полку Ігоревім малює пишними фарбами його силу: „Галицький Осмомисле-Ярославе! високо ти сидиш на своїм золотокованім столї, підперши Угорські гори своїми зелїзними полками — заступивши королеви дорогу, зачинивши Дунаю ворота — рядячи суди до Дунаю! Гроза твоя по землях тече! Ти відчиняєш ворота київські; стріляєш

з батьківського золотого стола салтанів по далеких землях!...”

Так поважне становище встиг здобути собі Ярослав дуже вже скоро по своїм першім виступі, бувши досить молодим, і се ми з усякою певностию мусимо покласти на заслугу його особистих здібностей.

Обнявши галицький престіл так несподїванo, під прикрим вражіннєм батькової смерти, толкованої як божа кара, він у своїх перших кроках показує впливи пригніченого стану духа під сим прикрим вражіннєм, до котрого прилучила ся безпосередня перспектива нової близької війни на два фронти — з Ізяславом і Ґейзою. На вість про смерть батька він посилає завернути Ізяславового посла і, як бачили ми, висловляє перед ним в обережній, але рішучій формі осуд полїтики свого батька та обіцяє його кривди вирівняти. В словах повних покори він піддаєть ся під протекцію Ізяслава й просить його уважати своїм сином і помічником.

Але се був тільки моментальний упадок духа (простим викрутом я не важив ся-б його уважати). Покірні відносини до Ізяслава ввели-б Ярослава в конфлїкт з його тестем і давнїм батьківським союзником — Юриєм. З другого боку віддати назад Ізяславові городи показало ся мабуть в дійсности тяжше, нїж Ярослав думав, і він своїх обіцянок не додержав. Натомість він, очевидно, постарав ся перетягнути на свій бік угорського короля. Подробиць, анї навіть виразних звісток про се не маємо, але то факт, що угорський король по всїх тих сьвятих приреченнях Ізяславу підчас останнього походу уже не поміг йому в його поході на Ярослава, і взагалї йогу союз з Ізяславом і його родиною кінчить ся, а в дипльоматичнім посередництві 1158 р. в справі Івана Берладника він манїфестуєть ся вже прихильником Ярослава.

Не діждавши ся сповнення Ярославових обіцянок, Ізяслав вибрав ся на початку 1154 р. новим походом на Галичину. Як я сказав уже, угорський король йому в сїм поході уже не поміг, і Ізяслав мусїв числити тільки на сили свої й иньших своїх союзників. Він постарав ся стягнути їх яко мога більше. Похід уложено подібно як за Всеволода: Ізяслав ішов полудневою границею своїх земель, прилучаючи до своєї армії полки волинських князїв. Правдоподібно, підчас сього маршу забрав він собі назад погоринські городи, захоплені Володимирком [2]), і потім перейшов у Галичину. На берегах Серета полки Ізяслава зійшли ся з військом Ярослава.

Виправивши против нього Чорних Клобуків, аби забавити — „бити ся о рѢку Серет", сам Ізяслав подав ся під Теребовль, і дійсно поки Ярослав наспів сюди, встиг перейти Серет. Тут прийшло до крівавої битви — одного з дуже сумних епізодів наших давнїх війн. Галицьке військо мало досить слабі надії на перемогу: правдоподібно сили Ізяслава були більші, та й сам він звістний був як першорядний стратеґ. Тож галицькі бояре відіслали свого молодого князя з битви, з тим що по битві до нього мали удати ся останки галицького війська і зачинити ся в Теребовлї. „Галицькі бояре почали говорити свому князю Ярославу:

„ти молодий, поїдь собі на бік і диви ся на нас, як ми будемо голови складати за честь твого батька і твою, за те що твій батько нас кормив і любив! Ти у нас князь оден і як би з тобою що стало ся, щоб ми робили! Їдь но ти до городу, а ми самі будемо бити ся з Ізяславом. А хто з нас буде живий, прибіжимо до тебе і зачинимо ся в городі з тобою".

Битва була завзята — „ступиша ся полци, и бысть сѢча зла, и биша ся отъ полудне до вечера". Результат вийшов непевний: Ізяслав збив ту частину галицького війська, що стояла против нього, але волинські полки на инышм місцї пустили ся тїкати від Галичан. Не вважаючи на се Ізяслав лишив ся на побоєвищі, взявши богато Галичан в полон, а ще до того ужив штуки: казав поставити на побоєвищі галицькі корогви, захоплені підчас битви, і масу галицького війська здурено тим, зваблено і половлено. Решта Галичан втїкла до Теребовля і там замкнули ся. З Ізяславом лишило ся дуже мало війська, бо його союзники розтїкли ся так, що годї було завернути чи позбирати. Він зміркував, що йому дуже небезпечно стояти на ворожій землї з такою масою невільників: Галичане могли ударити на нього з Теребовля і знищити чисто. Тодї він счинив нелюдську річ: казав позабивати галицьких невільників, окрім „лутших людей", що мали якусь вартість для викупу, і пішов з Галичини назад. „Бысть плачь великъ по всей земли ГаличьстѢй", ляконїчно кінчить сю сумну історію лїтописець [3]).

Ізяслав слїдом умер. Волинь перетворила ся в ґрупу кількох осібних князївств, і їх князї не журили ся галицьким князем, звернені фронтом своєї полїтики на Київ. Галичинї вже не було небезпечности зі сходу, і Ярослав міг залишити традиційну галицьку полїтику — робити фронт на Волинь. Пізнїйше, з кінцем 50-х рр., бачимо його навіть у приязних відносинах з волинськими князями.

З заходу він теж забезпечив себе. Про порозуміннє з Угорщиною я вже казав. По смерти Ізяслава наступило порозуміннє і з Польщею, як бачимо з дипльоматичної інтервенції 1158 р. Таким способом політична ситуація укладала ся досить добре для Ярослава. Тільки справа галицького претендента Івана Берладника виринула була й занепокоїла його, але й то не на довго.

Ми полишили Івана, коли він по нещасливім поході на Володимирка прибіг в осени 1146 р. до Сьвятослава Ольговича. Сьвятослав тодї сам був у тяжких обставинах, й Іван зістав ся у нього не довго: на початку 1147 р. він відійшов уже від нього, взявши 200 гривен срібла і 12 грив. золота (за службу свого полка?). Він пристав до Ростислава смоленського, що займав тодї в боротьбі Ізяслава з Ольговичами досить нейтральне становище, але і тут теж зістав ся не довго, бо вже лїтом 1149 р. бачимо його в службі Юрия [4]). Се стало ся ще перед тим, нїм Юрий увійшов у тїсний союз з Володимирком; коли се наступило, Іван опинив ся в дуже прикрім становищу, і коли невважаючи на те ми бачимо його у Юрия й пізнїйше, то здаєть ся, що Юрий держав його у себе силоміць. Я бачу вказівку на се в пізнїйшім докорі Юриєви, що він, присягнувши Іванови, держить його в „толицѢ нужи" [5]), а з сим згоджуєть ся й та обставина, що від коли Юрий став союзником Володимирка, Іван зовсїм сходить зі сцени — нїчогісїнько про нього не чуємо. Для свого союзника Юрий се дуже легко міг зробити — арештувати Івана, і тут міг лежати теж не согірший мотив сеї енерґії, з якою Володимирко помагав Юрию.

Ярослав, ставши князем, по своїй хвилевій покорі Ізяславу вернув ся слїдом до давнього союза з Юриєм і помагав йому в тих війнах, які вів Юрий з своїми ворогами, засївши на київськім столї по смерти Ізяслава. Як давньому союзнику батька і тестеви [6]) Ярослав показував Юрию всяку честь; лїтописець, оповідаючи про участь Ярослава в волинській війнї, коли Юрий, засївши в Київі по смерти Ізяслава, забрав ся виганяти з Волини його сина Мстислава, висловляєть ся, що Юрий „повелѢ зати своему Ярославу Галичьскому ити нань" [7]). Се дає міру покірности Ярослава супроти Юрия. Але за те Ярослав зажадав від свого тестя, аби йому видав Івана. Що дало привід до сього жадання по тім, як Івана цїлі роки не зовсїм було чути, не знаємо; бачимо тільки що в сїм жаданню бачили замір Ярослава зігнати зі сьвіта свого претендента. Юрий згодив ся,

й Івана привезено з Суздаля в кайданах, аби видати Ярославовим послам, що приїхали вже по нього „съ многою дружиною”. Але митрополит й ігумени київські обстали за Іваном, закидаючи Юриєви, що він уже нарушив свою присягу Іванови, „держачи його в такій біді”, в кайданах, а тепер ще хоче видати „на убиство”. Юрий піддав ся сим намовам і відіслав Івана назад в Суздаль, але таки як вязня, в кайданах. На дорозї одначе відбив і забрав Івана до себе тодішній чернигівський князь Ізяслав Давидович [8]).

Сей Ізяслав забирав ся тоді до боротьби з Юриєм за Київ і шукав скрізь союзників. Забираючи до себе Івана, він, правдоподібно, надіяв ся задержати тим в невтральности і взагалї в залежности від себе Ярослава. До війни одначе тоді не прийшло, бо Юрий вмер, і Ізяслав Давидович без бою опанував Київ. Ярослав дійсно, став його союзником [9]), але слїдом (1158) повторив своє жаданнє — аби йому видано Івана. Для більшої пресії він притягнув до дипльоматичного посередництва як найбільше сучасних володарів, і сей епізод властне тим інтересний, що показує, який широкий полїтичний вплив розвинути, які звязки навязати встиг Ярослав протягом яких пяти лїт свого панования. В посередництві взяли участь: чернигівські князї Сьвятослав Ольгович і Сьвятослав Всеволодич, Ростислав смоленський, волинські князї: Мстислав володимирський, Ярослав луцький, Володимир Андрієвич дорогобузький, угорський король і польські князї. Всї вони прислали своїх послів разом із послом Ярослава, з жаданнєм, аби Ізяслав Давидович видав йому Івана.

Ізяслав Давидович одначе не згодив ся на жаданнє Ярослава і з тим всїх тих послів відправив. Відносини були зірвані, й обидві сторони почали готувати ся до війни. Іван задумав новий похід на Галичину. Подавши ся в степи, він запросив собі в поміч Половців і з їх ордами, які були на поготові, пішов на Подунавє — свою правдоподібну колишню волость: Подробиції сього походу так інтересні, що варто на них трохи довше затримати ся. Опанувавши Подунавє, видко, без всякого спротивлення, Іван розложив ся в подунайських городах, почав збирати „Берладників”, розбивав „кубари” — кораблї з товарами галицьких купців, і грабував галицьких рибалок. Коли прибули більші половецькі орди, а й Берладників зібрало ся значне число — шість тисяч, Іван розпочав похід на галицьке Понизє, в гору Прутом. Його приймали дуже радо: коли прийшов він під

Кучелмин — „ради быша єму”. Але в Ушицю поспіла Ярославова залога, і тому люде не могли відчинити Іванови воріт, натомість почали тїкати до нього з міста: „смерди скакаху чересъ заборола къ Иванови, и перебѢже ихъ 300”. Але Ярославова залога „кріпко” боронила міста, і се поставило Івана в трудне становище: Половцї хотїли „взяти” місто — здобути і пограбувати, Іванови-ж було шкода прихильних йому людей, і він не згодив ся на се. Тодї Половцї нагнївали ся й полишили його самого, а з самими Берладниками Іван далї походу вести не міг. Він правдоподібно, вернув ся назад на Подунавє і переславши ся з Ізяславом, вернув ся назад в Київ.

Ярослав збирав ся відвдячити ся походом, в котрім мали взяти участь також і волинські князї. Одначе Ізяслав Давидович задемонстрував супроти того союз свій з чернигівськими князями, що вислали своїх послів в Галичину й на Волинь, і се посередництво повздержало Ярослава від походу. Але відносини зістали ся напруженими, і з Волини приходили вісти, що Ярослав таки приготовляє похід. З другого боку похід Івана на Понизє розбудив противну Ярославови партию в Галичинї, і до Берладника приходили запросини звідти: „тільки ти свої стяги покажеш, ми зараз відступимо від Ярослава”. Супроти того всього Ізяслав задумав похід на Галичину. Але йому не удало ся знайти до того союзників, а Ярослав тим часом змобілїзував своїх волинських союзників, і з ними, випереджаючи Ізяслава, рушив просто на Київ. Перенесена таким чином на київський ґрунт війна закінчила ся вигнаннєм з Київа Ізяслава, що стратив з тим усяке значіннє. Заразом й Іван стратив свою одиноку підпору. Він подав ся за Ізяславом і дїлив його недолю. Його дїлом, мабуть, був напад Берладників на Олеше 1159 р., зроблений в інтересах Ізяслава [10]). Потім нагло читаємо ляконїчну звістку, що Іван 1161 р. умер в Візантиї, в Солунї, і що була поголоска, нїби його струїли [11]). Як він опинив ся в Солунї — чи сам подав ся в Грецію, по смерти свого опікуна Ізяслава (що вмер на початку 1161), чи спровадили туди його на засланнє противники, не знати. Останнє я уважав би одначе більш правдоподібним: Візантия була союзником Галичини, і добровільно туди удавати ся для Івана було-б не дуже мудро.

Так чи инакше, сей факт увільнив Ярослава від небезпечности, що висїла над ним. Його становище в заграничній полїтицї було тепер зовсїм спокійне. Конфлїкт з Ізяславом Давидовичем, як ми бачили, зблизив його з Ізяславовими ворогами — волинськими князями, а потім і з київським

князем Ростиславом. Сьому союзу він зіставав ся потім вірним до кінця: підтримував Ростислава в ріжних його конфліктах, потім Мстислава в боротьбі за Київ, але не ходив сам, тільки висилав свої полки, так само і в спільні походи руських князів на Половців. Поважне, впливове становище його в заграничній політиці ми бачили з тої дипльоматичної інтервенції 1158 р.; воно не похитнуло ся й пізнійше.

Відносини Ярослава до Польщі й Угорщини, скільки знаємо, зістали ся і далі добрими. З рештою польські князї мали досить клопоту в себе дома, і в Угорщинї по смерти Ґейзи († 1161) почали ся теж замішання, а потім молодий король Стефан III († 1173) був зайнятий боротьбою з Візантиєю, й Угорщина шукала підпори у Ярослава. На сїм ґрунті був виник проєкт — оженити молодого короля з Ярославною. Ярослав згодив ся на се, і молоду княжну вислано вже на Угорщину (коло 1164 р.), до нареченого, але потім сей шлюб розійшов ся, і король оженив ся з донькою австрійського герцоґа. Візантийське джерело оповідає, що Ярослава знеохотив до сього шлюбу імператор Мануїл, стараючи ся всякими способами розвести сей ненаручний для нього союз Галичини з Угорщиною 12).

На ґрунті тогож зближення Галичини з ворожою Візантиї Угорщиною став ся иньший звістний епізод: гостина у Ярослава славного своїми авантурами героя романів Андронїка Комнена. Дуже можливо, що він був сином тієї Володарівни, що вийшла за котрогось з Комненів, отже був кузеном Ярослава. 1154 р. його арештовано за державну зраду, десять лїт пізнїйше він втїк в Галичину. Ярослав, як каже Візантийське джерело, прийняв його „отвертими раменами”, і Андронїк перебував у нього в великих ласках, засїдав в його радї й їздив разом з ним на лови (тут, видко, йому особливо заімпонували лови на зубрів, в Візантиї незвістних і візантийський хронїст спеціально на тім спинюєть ся). Він зістав ся, аж поки Мануїл не надумав помирити ся з ним. Наші джерела також згадують про се ласкаве принятє Андронїка в Галичинї — що Ярослав прийняв його „с великою любовью”, дав Андронїку кілька городів „на утѢшенье” і потім відіслав його в Візантию з великою нарадою, в супроводї своїх чільнїйших бояр 13).

Та як імпозантне було становище Ярослава в заграничній полїтиці, так не весело укладали ся внутрішнї відносини, заповідаючи ті тяжкі замішання, що так дали себе знати потім, по смерти Романа. На часи Володимирка і Ярослава припадає зріст незвичайної сили галицького боярства, і воно вже

за часів Ярослава почало показувати роги. Привід до того дали родинні справи Ярослава.

Ярослав не мав щастя в родиннім житю. Княгиня Ольга Юриївна, з котрою його оженено з політичних мотивів, очевидно не вміла здобути серця свого чоловіка. Опанувала його якась „Настаська”, як зневажливо називали її бояре. Подробиць про неї ніяких не маємо. Лише з одного натяку, що історію Настасиї ставить ся в звязок з якимись „приятелями” Ярослава — „Чарговою чадию” — можна здогадувати ся, що вона була з боярської родини Чагрів, і що її відносини до Ярослава зблизили його з сею родиною та дали її вплив на дворі, мабуть обставина ся й привела потім до загибели саму Настасию. Судячи по лїтописним похвалам моральности Ярослава, ми не можемо поясняти його відносин до Настасиї як простий вибрик, та й його любов до її сина Олега показує, що маємо до діла тут з зовсїм поважним почутєм. Так само неможливо припустити, аби се нешлюбне пожитє Ярослава дражнило моральні почутя суспільности — такого риґоризму у неї не можна абсолютно підозрівати в тодїшнїх часах. Очевидно, Бояр підняв против неї вплив, який здобули через Настасию Чарговичі, на дворі Ярослава. На чолї сеї боярської фронди стояв між иньшими Константин Сїрославич, давній і впливовий боярин Ярослава і якийсь служебний князь Сьвятополк. Сї бояре стають по стороні княгинї Ольги і її сина Володимира та підтримують їх проти Ярослава.

Напружені відносини закінчили ся отвертим конфлїктом. Княгиня Ольга з сином і численними боярами, на чолї котрих стояв той Константин, утїкли з Галича в Польщу. Відси потім перейшли в Червен, за порозуміннєм з місцевим князем: звідти Володимир хотів вести зносини свої з партизанами, що лишили ся в Галичи. На чолї їх стояв той Сьвятополк. Вони замишляли вхопити Ярослава, і се дїйсно їм удало ся, як саме, лїтопись не каже: чи то було отверте повстаннє, чи бояре зробили якусь засїдку на князя. Досить що вони прийшли до певної власти над князем: Чарговичів побили всїх, нещасливу Настасию спалили на огнї, її сина Олега заслали в засланнє, а Ярослава заприсягли, що він буде добре жити з княгинею, а заразом, розумієть ся — дасть відповідне місце впливам сих бояр-фрондерів. З сими вістями вислано гінців до еміґрантів, Ольга з сином вернула ся — „и тако уладиша ся” 14).

Незвичайний сей контраст поваги Ярослава в заграничній полїтицї з

повною безрадністю перед боярською самоволею у внутрішнїх відносинах, і приходить ся незмірно жалувати, що коротка лїтописна звістка не дає нїяких майже подробиць про боярські змагання і їх революцію. Тільки з анальоґії пізнїйших подій можемо розуміти се так, що тут зі сторони виднїйших бояр ішла боротьба про задержаннє свого впливу на державні справи, котрий відберали у неї нові приятелї Ярослава — Чарговичі, отже що боярська оліґархія уже тоді — в 60-х рр. XII в., змогла ся та сформувала ся о стільки, що сьвідомо йшла до того, аби під покривалом княжої власти тримати управу в своїх руках.

Що підклад цїлої історії був чисто полїтичний і що боярство тільки використовувало родинні обставини Ярослава — з таким поясненнєм найліпше згоджуєть ся той факт, що в дальших родинних пригодах Ярослава боярство вже не бере участи: вони вже йому не були потрібні. Чи припустити, що Ярослав по революції 1170 р. встиг придушити боярську фронду? Супроти пізнїйшої сили боярства, яку бачимо зараз по його смерти, се не дуже правдоподібно; скорше, бояре осягнули своє і тому не журили ся вже анї княгинею Ольгою, анї її сином.

Відносини Ярослава до його шлюбної жінки не поліпшили ся від спалення його улюбленої Настасиї. На другий рік (1171) Володимир з матірю знову тїкають з Галича, — тільки вже про бояр галицьких не чуємо, аби котрий з ними тїкав. Збігцї подали ся до Ярослава луцького, бо мали вже перед тим з ним зносини: він обіцяв Володимиру „шукати йому волости”. Правдоподібно, вони надїяли ся змусити Ярослава галицького, щоб дав синови ще за житя якусь волость в Галичинї, аби мав самостійне становище. Але надії були марні. Ярослав, не маючи тепер против себе бояр, плянами свого сина не журив ся: він найняв за три тисячі гривен польське військо і вислав на Луцьку волость, а по сїй „першій пересторозї” зажадав від Ярослава луцького, аби відіслав від себе Володимира. Инакше загрозив йому походом, і Ярослав луцький, бачучи що не жарти, відіслав Володимира з матїрю до її брата Михалка в Торчеськ. Відти поїхали вони в Чернигів; потім Ольга тоді ж таки подала ся в Володимир суздальський, до родини, й там умерла десять лїт пізнїйше, постригши ся в черницї перед смертию. Володимир же помирив ся якось з батьком і вернув ся [15]).

Але відносини між ними таки не поправили ся. Десь в р. 1182-3 Ярослав вигнав сина. Знову нїчого не чувати, аби бояре галицькі чимсь піддержали

Володимира. З сусїднїх князїв теж нїхто не хотїв прийняти його до себе, боячи ся його батька по тім прецеденсї з Ярославом луцьким: анї Роман володимирський, анї Інгвар Ярославич дорогобузький, анї Сьвятополк туровський. Аж у свого зятя — славного Ігоря Сьвятославича, в Путивлю знайшов Володимир пристановище і пробув тут два роки, поки Ігореви не удало ся помирити з ним Ярослава [16]).

По за тим з внутрішнїх відносин Галичини за Ярослава знаємо дуже мало. Лїтопись каже, що він „ростроилъ" землю свою — привів її до прегарного стану. Але в чім було те строєннє, вона не поясняє — чи означає се добру управу, справедливість, суд, чи належить до зверхнього вигляду її — нпр. ріжних церковних будовань. Останнє близше б відповідало загальному тону сеї характеристики. Надмірний розвій боярської сили не міг причинити ся до особливої справедливости в управі. Сам Ярослав підносив перед смертию, що він „одиною худою своею головою ходя" задержав при собі всю землю Галицьку; він говорив тут, очевидно, про свою зверхню одновластність, — що не давав за житя своїм синам волостей, але все ж таки сї слова звучать іронїчно супротив тої безрадности, яку показав він супротив боярської олїґархії і яка виразно показала, що Галичиною править не „одна худа голова" князївська, а многоголове боярство.

Що правда на зверх та боярська революція Ярославового престіжа не понизила, і його посмертна характеристика, як ми бачили, підносить не тільки його мудрість й честь, яку він мав по чужих землях. Особливо в ґран-сеньєрстві Ярослава ударяло те, що він сам не ходив у походи, як иньші руські князї, тільки виручав себе воєводами, або й наймав полки у сусїдів (як польські полки в епізодї 1171 р.).

Ярослав умер 1 жовтня 1187 р. По словам лїтописи він, почувши себе смертельно хорим, скликав до себе на двір боярство, духовенство — „зборы вся и монастыря", „и нищая, и силныя и худыя" — „усю Галицьку землю", і протягом трох днїв гостив їх, роздаючи милостинню монахам і бідним та просячи всїх, аби пробачили йому всї його вини. Така християнська покора, очевидно, дуже розчулила лїтописця, а не меньше заімпонувала княжа щедрість: три днї роздавали по всьому Галичу княжу милостиню й не могли роздати всїх грошей, призначених на се князем. Свій полїтичний тестамент натомість Ярослав звертає не до всеї галицької людности, лише до самих бояр. „І так говорив він своїм мужам: за свого

житя я один тримав цілу Галицьку землю, а по смерти віддаю свій стіл Олегови, моєму меньшому синови, а Володимиру даю Перемишль". „Олег був син Настасиї, поясняє літописець, і Ярослав любив його, а Володимир не слухав ся його, і тому не дав йому Галича". Віддаючи Володимирови, старшому сину, Перемишль, стіл по старим традиціям старший від Галича, Ярослав може хотів тим бодай з формального боку заховати decorum. Володимиру він казав присягнути, що не буде шукати Галицької волости, і на тім же заприсяг бояр. Другого дня по смерти поховали Ярослава в галицькій катедрі Богородиці [17]).

Його смерть була початком замішань, що привели Галицьку землю, таку славну й імпозантну за часів Ярослава, на край політичної смерти, та зробили з неї приману для ріжних претендентів. Ферментом послужили політичні змагання боярства, що так недвозначно показало свою силу вже за Ярослава.

Хоч боярство присягнуло Ярославу сповнити його тестамент, але мати князем сина спаленої ними на стосі Настасиї, галицьким боярам було дуже ненаручно. Володимир, мабуть, теж не мав охоти задоволити ся другорядною волостию, тож зовсїм природно, що зараз же по смерти Ярослава, як каже літопись „бысть мятежь великъ в Галичкой земли". Галицькі бояре увійшли в порозуміннє з Володимиром і вигнали з Галича Олега. Той подав ся до Рюрика, а Володимир „сїв у Галичу, на столї дїда свого й батька свого", зазначає літописець, виявляючи тим певне співчутє побідї законного наступника над нешлюбним княжичом [18]).

Київська літопись на тім уриває своє оповіданнє; вона нічого не згадує про дальшу долю Олега і вертаєть ся до Володимира уже з тим, аби оповісти про боярську конспірацію против нього. Але єсть одно оповіданнє у польського сучасного хроніста Кадлубка, толковане ріжними способами, але по всякій правдоподібности сюди приналежне: а хоч є в нїм ріжні помилки й непевности, поминути його з легким серцем трудно. Оповіданнє се, по вилущенню його з усяких помилок, говорило б нам, що Олег, не знайшовши помочи у Рюрика, удав ся в Польщу, до Казимира Справедливого, і той в поміч вибрав ся походом на Володимира. Невважаючи на поміч волинських князїв — Романа і Всеволода, Володимир мусїв уступити ся з Галича, і Олега осаджено тут на ново. Але

по дуже короткім часї [19]) Олега струїли „свої" і Володимир засїв у Галичу на ново, а за поміч дану Поляками Олегу віддячив їм нападом на Польщу і позабирав звідти в неволю між иньшими кілька значних жінок [20]).

Висаджуючи на галицький стіл Володимира, бояре могли числити на те, що він, завдячуючи їм свій стіл, буде тим більше готовим до всяких уступок для них. Але перечислили ся: Володимирови боярська оліґархія зовсїм не була симпатична, і він старав ся відсувати її від впливу на державні справи, як каже лїтопись: „думы не любяшеть с мужми своими", себ то не любив радити ся в державних справах з всїми старшими своїми боярами, а обмежав ся тїснїйшим кружком своїх „приятелїв" [21]). Се поставило бояр у ворожі відносини до нього.

На своє нещастє, Володимир при тім був дуже непоправним в своїм приватнім житю й тим додав богато поводів нарікати або й аґітувати против нього. Лїтопись, служачи, правдоподібно, відгомоном таких боярських аґітаций против Володимира, каже, що він був великий піяк — „бѢ любезнивъ питию многому", і розпустник: „коли подобала ся йому чия жінка або донька, він силоміць забирав до себе". Безперечно, що в тім де що побільшено. Насамперед такі прикрі прикмети не могли з'явити ся у Володимира від разу, скоро настав князем: мусїли його вдачу знати й перед тим, і коли се не перешкодило боярам порушити за для нього присягу Ярославу, видко, що Володимир не був уже такий страшний ледащо, принаймнї — його вдача не шкодила його популярности. Тї подробицї, які лїтописець подає про розпустний спосіб його житя, знов таки зовсїм не годять ся з вище поданою характеристикою: він каже, що Володимир жив з якоюсь попадею як з жінкою: „поя у попа жену и постави себѢ жену". Що стало ся з Володимировою шлюбною жінкою Болеславою, донькою Сьвятослава Всеволодича, з котрою оженив його батько в 1166 р., не знаємо, але видко, що підчас конфлїкту Володимира з боярами її не було на сьвітї, бо бояре заявляють свою готовість знайти йому жінку, яку собі схоче. Мав від неї синів, котрих тримав як би шлюбних синів, і коли бояре зажадали від нього, аби видав їм сю попадю на смерть, волїв тїкати з Галичини, нїж се зробити. Очевидно, се все зовсїм не годить ся з характеристикою такої крайньої розпусти, якою мотивує лїтописець ворогованнє бояр до нього: „увѢдавъ Романъ, ажь мужи галичькии не добре живуть с княземь своимь про его насилья, зане гдѢ улюбивъ жену

или чью дочь, поимашеть насильємь”. Правдоподібно, бояре і тепер мало журили ся моральністю свого князя, а гнївали ся на його старання поминути їх в полїтичних справах, в тій „думі”, і тільки покривали се отим нїби то подражненнєм від неморальних учинків князя.

Се подражненнє бояр на Володимира задумав використати володимирський князь Роман. Як близький сусїд, він від давна слїдив за галицькими справами. До нього, як ми бачили, утїкав Володимир, вигнаний батьком, тільки Роман тодї його не прийняв, боячи ся Ярослава. Пізнїйше він посвоячив ся з Володимиром, видавши доньку Федору за його старшого сина (від тієї попадї?) [22]). Тепер Роман задумав використати боярське роздражненнє, аби висадити свого свата з волости. Він, як каже лїтопись, розпочав зносини з галицькими боярами, „без опаса” — не дуже й криючи ся, та намовляв їх, аби вигнали Володимира, а його взяли князем.

Така поміч з за границї для галицьких бояр була дуже наручна. Вони звязали ся з Романом в конспірацію, присягли одні одним на вірність і „зібравши свої полки”, ладили ся до повстання з тим, щоб або зловити Володимира, як зробили з його батьком, або й убити; так принаймнї представляє се собі лїтописець. Але їм не удало ся притягнути до себе всього боярства. „Володимирові приятелї” — ота частина боярства, яку він приблизив до себе, усуваючи ся від иньших олїґархів, тримали ся по його сторонї й далї, й супроти сього Володимирові вороги не відважали ся на отверте повстаннє. Тож задумали вони змусити свого князя, аби втїк з Галичини — хоч се мусїли уважати далеко меньше певним усьпіхом для своєї революції. Як і за Ярослава, вони причепили ся й тепер до родинних справ князя. Урядивши якусь демонстрацію, заявили князю: „княже, ми не на тебе підняли ся, але не хочемо кланяти ся попадї — хочемо її вбити, а тобі жінку знайдемо яку схочеш”. „Сеж вони казали, поясняє лїтописець, аби його настрашити й змусити до утечі, знаючи, що він попадї від себе не пустить”.

І дійсно вони не помилили ся. Володимир, памятаючи історію Настасиї, злякав ся за свою жінку, а не надїючи ся, видко, оборонити ся від бояр, постановив шукати захисту й помочи за границею. Забравши жінку й синів (невістку — Романівну Федору бояре відібрали від нього, аби не була в його руках закладницею проти Романа) та своїх приятелїв бояр і свої скарби, він утїк до угорського короля. Виберати богато не мав, супроти

ворожнечі Романа та тїсного союза його з польськими князями. І угорський король заявив повну охоту заопікувати ся Володимиром, присягнув йому помогти і зібравши військо пішов з ним на Галичину, нїби то — вертати престіл вигнаному.

Тимчасом бояре так легко вигнавши Володимира, зараз же післали по Романа, а той з легким серцем віддав свою Володимирську волость брату Всеволоду і навіть присягнув, що не буде її жадати назад. „Більше минї того Володимира не потрібно”, казав він супроти перспективи галицького столу, і без великих заходів поспішив ся в Галич. Там його прийняли й князем оголосили, але слїдом прийшла вість, що Володимир з угорською помочию зближаєть ся — вже перейшов гори. Ся вість застала Романа зовсїм не приготованим, і він нїчого лїпшого не надумав, як те щоб забрати Володимирове майно, яке ще лишило ся, і з своїми галицькими партизанами тїкати з Галичини. Угорський король без усякої перешкоди війшов у Галич, але повна безрадність Галичан осьмілила його до зовсїм несподїваного кроку. Замість аби посадити Володимира „на столї його батька і дїда”, він арештував його, а посадив у Галичу свого молодшого сина Андрія. Управу дав галицьким боярам, але для забезпечення їх вірности позабирав від них закладнїв з собою в Угорщину. Володимира з жінкою теж відвезено на Угорщину і там всаджено до вежі.

Аж тепер був сповнений заповіт Кольомана — пімстити ся на галицьких Ростиславичах за страшну перемишльську катастрофу. Мета, поставлена угорською полїтикою мабуть іще перед столїтєм — опанувати обидва боки Карпатів, здавало ся, вже сповняла ся, й ми маємо з сього часу (1189) документ, де угорський король титулуєть ся „королем Галичини” (rex Galaciae) [23]).

Тимчасом Роман мусїв відпокутовувати свою легкодушність. Подав ся він до Володимиру — брат Всеволод зачинив перед ним ворота і не пустив. Подав ся за помочию в Польщу — потїхи не знайшов і там. Аж у тестя — Рюрика знайшов він нарештї пристановище з своїми Галичанами і покликуючи ся на вісти — запросини, які приходили до нього з Галичини, намовив дати йому поміч — іти здобувати назад галицький стіл. Але надїї Романа на прихильність Галичан були марні. Галичина не рушила ся, коли передовий полк його перейшов галицьку границю й захопив пограничний Плїсниськ. Галицькі бояре разом з угорським військом пішли на нього й

вибили з Плїсниська. Супроти того Роман з своїми незначними силами не відважив ся йти далї на Галичину, й відіславши назад Рюрикову поміч, пішов знов у Польщу. На сей раз Мешко Старий взяв ся йому помагати і за його помочию Роман попробував відібрати собі від брата Володимир. Але видко таки ся поміч не була значна — Всеволод не піддав ся. Аж Нарештї Рюрик, до котрого знову удав ся Роман, уступив ся за своїм зятем: „насла с грозою на Всеволода” і той віддав Романови Володимир. На тім ся Романова одісея скінчила ся [24]).

Судячи по тій пробі Романа, можна-б було думати, що панованнє Угрів у Галичинї стоїть міцно. Боярство, маючи цїлу управу в своїх руках, отже формальну олїґархію під номінальною зверхністю угорського королевича, могли-б уважати такий стан річей дуже користним для себе. Проба Романа розбила ся о солїдарний опір угорської залоги і галицьких полків. Але чужоземна окупація мала против себе глуху опозицію в краю і поза краєм. Київський митрополит підбивав київських князїв, аби постарались вернути Галичину; „се чужеплеменники відібрали вашу отчину, варто-б вам заходити ся коло того”, казав він їм, і голос його певне був не одинокий. Може знаючи щось таке, або бодай передчуваючи, угорський король старав ся притягнути на свою сторону Сьвятослава київського — старшину, бодай номінального, руських князїв; просив прислати до нього сина, надавав при тім ріжних обіцянок — мабуть обіцяв тому сину волость у Галичинї. Але Сьвятослава стримав від того Рюрик, і натомість рішили вони йти разом — відбирати Галичину. Лише не прийшли до згоди в тім, як потім собі Галичину подїлити, і на тім все скінчило ся [25]).

З Галичини, як ми бачили, з початку виходили зазиви до Романа, „ведуть мя Галичане к собѢ на княжениє”, казав він Рюрику. Потім — коли сили Романа показали ся за малі, „Галичани мужи” вислали вістку до сина нещасливого Івана Ростиславича, Ростислава Берладничича, що перебував тодї в Смоленську, і звали його до себе „на княжениє”. Ростислав дуже утїшив ся сим і вибрав ся, з чим мав, походом на Галичину. Він розпочав його від „україни галицької”, не знати котрої, можливо — що від Понизя, як і його батько в 1158 р. Тут він узяв два пограничні городи й не протягаючи часу рушив з своїм маленьким полком, як йому радили Галичане, просто на Галич і покладав ся на обіцянку галицьких бояр, що зараз приступлять до нього, скоро з'явить ся його полк. Кілька бояр справдї

прилучило ся до нього, з своїми дружинами, в поході, але коли прийшло до рішучої битви, галицькі бояре знову змикитили. Королевич роспоряджав великими силами, бо король з огляду на поголоски про похід руських князів на Галич прислав нові сили, а частина галицьких бояр, котрих свояки були закладниками в руках угорського короля, не годили ся відступити від Угрів — „держахуть ся крѢпко по королевичи”. При тім же зносини галицьких бояр з Ростиславом не зістали ся для королевича в секреті, і він пильнував їх. Лїтопись згадує, що він наново заприсяг їх підчас походу Ростислава, але мабуть такими моральними заходами він не обмежив ся для свого забезпечення.

З того всього галицькі бояре не відважили ся приступити до Ростислава, коли він прийшов під Галич, і зовсїм льояльно ударили на його бідний полк разом з Уграми. Навіть і тих кілька бояр, що приступили перед тим до Ростислава, побачивши „лесть братиї своєї”, відступили від нього перед битвою. Побачивши се, дружина радила Ростиславу тїкати, але він з резіґнацією постановив довести справу до кінця: „Братя, переповідає лїтописець його слова до дружини, — ви знаєте, в чім вони минї присягли; отже коли вони тепер настають на мою голову (ловять головы моєя), то нехай їм Бог судить і той хрест, що вони його минї цїлували; а я не хочу блудити по чужій землї, волю положити свою голову в своїй отчинї!” В битві Ростислава збито з коня і раненого взято в неволю. Коли його ледви живого привезено в Галич, вість про се і жалість по княжичу, котрого ще батька колись кликано до Галича на стіл, розбурхала людей. Місто підняло ся, щоб відбити його від Угрів і оголосити князем. Тодї угорські воєводи, як оповідає лїтописець, аби перебити се повстаннє, „приложили смертельне зілє до його ран”, і він зараз умер. На тім повстаннє й скінчило ся.

Але зносини бояр з Ростиславом і се повстаннє ще збільшило підозріливість Угрів і озлобило їх на Галичан — „знали вони лесть галицьку, що Галичане шукають собі князя руського”. Се озлобленнє приводило чим далї до більшого обопільного незадоволення, тим більше що зі сторони дуже ще малокультурних Угрів воно виявляло ся часом в досить драстичних формах. Лїтопись, може бути — побільшуючи, оповідає поголоски, що Угри почали „насильє дѢяти во всемь”: почали забирати собі жінок і доньок галицьких, ставити своїх коней по церквах і по хатах і т. и.

Серед такого загального незадоводення на Угрів у Галичинї несподївано з'явив ся тут Володимир. Він викрав ся з вежі, де його замкнули разом з жінкою й синами, підкупивши собі сторожів; лїтопись каже, що він звив собі шнури з нарізаних смуг полотна, і спустив ся ними з вежі, і втїк з сими сторожами до Німеччини. Удавши ся на двір цїсаря — до старого Фридриха Барбароси, перед самим хрестоносним походом, отже десь на початку 1189 р., Володимир просив його помогти йому вернути ся в Галич, а за те прирік йому давати річно дві тисячі гривен срібла — отже піддавав ся під його зверхність. Лїтопись каже, що цїсар особливо заінтересував ся ним, довідавши ся, що Володимир свояк Всеволода суздальського. Та припустивши навіть, що імя Всеволода мало дійсно таку славу в Німечинї [26]), прийдеть ся признати, що анї посвояченнє Володимира з ним, анї обіцянка богатої данини не подвигнула цїсаря, зайнятого хрестоносним походом, до якоїсь енерґічнїйшої участи в справі Володимира. Лїтопись каже, що він лише вислав Володимира з якимсь своїм мужем до польського князя Казимира Справедливого, й поручив йому як свому васалю, помогти Володимирови вернути собі Галич. Казимир дійсно вислав з Володимиром військо під проводом звістного в польській історії воєводи Миколая, і Володимир з'явив ся з польським військом в Галичинї.

Судячи по оповіданню лїтописи, Володимиру без особливого труду удало ся вернути собі стіл. „Галицькі мужі, каже вона, стріли з великою радістю свого князя й дїдича, а королевича прогнали з своєї землї”. Може бути, що супроти загальних симпатий для Володимира сама ся несподївана поява його відібрала у Угрів всяку енерґію до опору, бо вислане Казимиром військо само по собі ледви аби було дуже значне. В Спасів день — в серпни 1189 р. Володимир засїв знову на батьківськім престолї [27]).

„Володимир же утвердив ся в Галичу і від того часу нїхто не наставав на нього”, кінчить оповіданнє Київська лїтопись. Такому катеґоричному висказу можна вірити — принаймнї коли не що до цїлого дальшого князювання Володимира (бо не знати чи писано се вже по смерти його, і я-б скорше думав противно), то що до кількох лїт по його поворотї. Лїтописець поясняє се тим, що Володимир, вернувши ся в Галичину, піддав ся під протекцію Всеволода суздальського: „післав до Всеволода, вуя свого, в Суздаль, просячи його: отче й господине! затримай при минї Галич, а я буду божий і твій, з усїм Галичом, завсїди в твоїй волї”. Всеволод прийняв

його в свою оборону і вислав своїх послів до всїх князїв, до короля угорського і в Польщу [28]), повідомляючи про свою протекцію над Володимиром та кажучи їх присягнути, що не будуть старати ся відібрати Галичини від його сестричича. Хоч в сих словах відбила ся таж надмірна віра в силу і впливи Всеволода, зазначена вже вище в сїм епізодї, але протекція Всеволода, що тодї мав великий вплив між українськими князями, дійсно могла до певної міри зміцнити становище Володимира; Всеволодови-ж теж наручно було мати вірного союзника на Українї. Окрім Всеволода бачимо Володимира в союзї з Рюриком: підчас конфлїкту Рюрика з Романом (1196) Володимир помагав йому на Романа [29]). Але найбільшою підвалиною сили Володимира треба уважати привязаннє до нього галицької людности, по реакції недавнїх пригод угорської окупації, і тим привязаннєм головно треба толкувати, що Володимир спокійно просидів ті десять рік, що відділяли його поворот в Галичину від смерти.

Десь 1198, чи правдоподібнїйше може — 1199 р. умер Володимир [30]). Близших подробиць нїяких не маємо. Знаємо, що він мав двох синів від тієї нешлюбної своєї жінки, але вони разом з нею зістали ся в Угорщинї, коли Володимир утїк звідти, і що з ними стало ся, напевно не знаємо. В однїй папській грамотї 1218 р. згадують ся „руські королї з Галичини Василько й Володимир-Іван", як жертводавцї одного монастиря в полудневій Угорщинї, і дуже можливо, що се були Володимирові сини; вони могли дістати якісь уряди в словянських землях Угорщини, як пізнїйше се було з галицьким претендентом Ростиславом [31]). У всякім разї нї їх, нї якогось иньшого (признаного) мужеського потомства Володимира в момент його смерти в Галичинї по всякій правдоподібности не було, а й пізнїйше в галицьких справах їх зовсїм не чути. Династия Ростиславичів, коли не фактично, то бодай формально перервала ся, а з тим кінчить ся і відокремлене житє Галичини, що завдячала свій політичний і культурний зріст сїй династиї. В руках нової династиї вона стала підставою ширшої держави, котрої історію оглянемо в дальшім томі. Тепер же зберемо відомости про територію, осади й внутрішнє житє Галичини в XI-XIII в.

Примітки

[1]) Іпат. с. 441.

[2]) Від тепер нема про них мови. Пор. вице с. 259.

[3]) Іпат. с. 321-3, Лавр. с. 322-3. Обидві лїтописи оповідають сю історію зовсїм згідно, бо в Суздальській маємо тільки скороченнє того оповідання, яке маємо в Київській. Ся остатня має одну неясність, котру не пояснює нам Суздальська л.: вона каже, що Ізяслав ішов з Київа на Тихомль, де прилучив ся до нього полк з Дорогобужа; далї сказано про прилученнє з Володимира Сьвятополка і з Берестя Володимира Андрієвича, і потім: „и тако скупяся всѢ (вар. весь, ліпший) у Володимира и поиде къ Станкову”. Виходило б, що Ізяслав пішов з під Тихомля під Володимир і звідси на лївий берег Серета, але се зовсїм не правдоподібно (з Київа на Володимир ішов би Ізяслав на Дорогобуж, а з Володимира б пішов на Звенигород галицький або на Бужськ). Правдоподібно, сї слова: „скупяся у Володимира” належать до полків Сьвятополка і Володимира Андрієвича, і тільки при редакції лїтописи вийшла теперішня неясність тексту.

[4]) Іпат. с. 239, 1 Новг. 138.

[5]) Іпат. с. 335.

[6]) Правда подруже се було нещасливе, і якісь особливі родинні почутя до Юрия у Ярослава досить тяжко припустити.

7) Іпат. с. 330, 331, 334.

8) Іпат. с. 335.

9) Іпат. с. 337.

10) Звістки Іпат. під 1160 = 1159, с. 346 і 348.

11) Іпат. с. 355.

12) Кіннам (бонський Corpusist. hist. Byz.) с. 235 і 262.Про сей шлюб див. іще Ґрота Изъ Исторіи Угріи и Славянства с. 331 і 363.

13) Іпат. с. 359, Кіннам с. 232-4, Нїкита Хонїят с. 158-173, пор. 433. Про дату утечі див. Кунїка ИзвЂстія ан-Бекри II с. 20.

Недавно висловлено гадку, що до Ярослава належить звістка про якогось руського князя, що прибув з чеським королем на віденський з'їзд 1165 р. і зложив на нїм субмісію цїсарю Фридриху (rex Bohemie quendam de regalis Ruthenorum tus presencie obtulit eiusque illum ditioni subiecit — Monum. Germ. Scr. XX с. 492). Полїтичні відносини досить тому відповідають, бо Ярослав тоді зблизив ся вже до Угорщини, а чеський король і цїсар Фридрих були союзниками угорського короля; вказують також на те, що син Ярослава потім шукав помочи у Фридриха. Се все одначе вказівки занадто загальні, а можна думати, що галицького Ярослава не означено б такими неясними і малозначними словами як quidam regulus Ruthenorum. Тому гадка ся (висловлена проф. Абрагамом, Powstanie kosc. lacin, с. 90) зістаєть ся гіпотетичною.

14) Іпат. с. 384.

15) Іпат. с. 388-9, 422.

16) Іпат. с. 428.

17) Іпат. с. 441.

18) Іпат. с. 442.

[19]) modico tempusculi interiecto.

[20]) Подаючи докладний розбір сеї крутої справи в прим. 11, я тут зазначаю тільки, що в сїй формі се оповіданнє має право на довірє, хоч з огляду на трудности, які з ним заходять, все таки треба його брати з певною резервою.

[21]) Іпат. с. 444.

[22]) З контексту лїтописи с. 444-5 виходить зовсїм виразно, що йде мова все про тих синів від попадї.

[23]) Що правда, одинокість документа робить сю справу не зовсїм певною, тим більше, що се документ не самого короля, а епископський — Fejér II с. 247 (2/V 1189). Перед тим маємо такий титул на одній грамоті 1124 р. — кор. Стефана (fejér II с. 67), але сей титул (Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Gallitiae Bulgariaeque etc. rex) власне робить сю грамоту зовсїм підозрілою.

[24]) Іпат. с. 445.

[25]) Іпат. с. 446.

[26]) Сей епізод лїтописи взагалї визначаєть ся вірою в незвичайне полїтичне значіннє Всеволода і мусїв вийти від якого небудь його прихильника.

[27]) Наше головне джерело про сї подїї — Київська лїтопись (Іпат. с. 447-8) оповідає про сї подїї під р. 1188-1190, але мабуть трохи спішить ся (хоч взагалї її хронольоґія в сих роках досить правильна -див. вище с. 219): оповіданнє про третїй хрестоносний похід, що розпочав ся в маю 1189 р, стоїть у нїй під 1190 р. (в се же лЂто иде царь немЂцкый...). Воно іде безпосередно по оповіданню про Володимира, вступні слова: „въ то же лЂто”, очевидно, належать до року володимирової утечі. Супроти тото Володимир міг бути у цїсаря найпізнїйше весною 1189 р. Припустити, що тут іде мова не про Фридриха, а про його сина Генриха VI, що заступав батька підчас того походу в рр. 1189-90, трудно: лїтописець, певно, не назвав би його „царем”.

Окрім того оповідає про сей епізод Кадлубек (с. 512-5), за ним, з ріжними

довільними змінами, Боґухвал (с. 535) і Длуґош (II с. 121). Але тут Володимира виганяє Казимир за його напад на Польщу; посередництво цїсаря в сїй справі не згадуєть ся, й Казимирова поміч виходить актом крайньої і несподіваної великодушности з його боку, що обудила незадоволеннє серед польських панів.

28) В лїтописи: и ко королеви в Ляхы (Іпат. 449), але, очевидно, треба читати: ”и в Ляхы”, бо короля там не було.

29) Іпат. с. 468.

30) В руських джерелах нема дати смерти Володимира, в останнє Володимир згадуєть ся, як ми бачили, в осени 1196 р. (Іпат. с. 468), про Романа ж у Галичинї чуємо 1201 р. (під 1202 р. в Лаврентиєвській, що тут спізнюєть ся о оден рік). Дату 1198 р. дав Длуґош. Його хронольоґія руських подій взагалї дуже кулява, він то спізнюєть ся, то спішить ся незвичайно, але на сей раз може він і мав перед очима якусь записку — пор. його приписку в Monumenta Pol. hist. II. 800. Я одначе скорше був би за трохи пізнїйшою датою — нпр. 1199 р., виходячи от з чого: Київська лїтопись, що тут досить інтересуєть ся галицькими подіями і повинна б згадати про смерть Володимира, а знов у хронольоґії сих років акуратно кінчить ся 1198 р. (1199 ї 1200 зайняті похвалою Рюрикови), — про смерть його не згадує; через те правдоподібнїйше, що він умер не 1198 р., а 1199 наприклад. Мабуть такими самими міркуваннями прийшов до такої дати й густинський компілятор (с. 327), бо у Кромера і Бєльского, котрих він цитує, сеї дати він не мав.

31) Theineri Monumenta Hungariae I с. 10: annuum cere redditum tredecim cantariorum a Basilica et Iohanne Blandemero Rusorum regibus apud Galizam vobis (монастирю in Laberria, коло р. Сави) concessum. Думати про справдешнїх галицьких князїв — Василька Ростиславича і Володимира Володаревича тут трудно. Не можна думати й про Володимира Ярославича з огляду на се імя Василька, отже се якісь иньші княжата з галицької династиї, а з тим apud Galizam скорше треба розуміти як їх титул, нїж як місце, з котрого мали йти ті надані ними монастиреви доходи. В лїтературі предмету, скільки знаю, вперше на тих князїв звернув увагу і відгадав їх пок. Шараневич в Hypatios-Chronik с. 117-8.

ТЕРИТОРІЯ ГАЛИЧИНИ — ГРАНИЦЯ ВОЛИНСЬКА І ПОЛЬСЬКА, КАРПАТСЬКЕ ПІДГІРЄ, ПОГРАНИЧЕ РУСЬКО-ПОЛЬСЬКО-УГОРСЬКЕ, ГРАНИЦЯ УГОРСЬКА; ПОЛУДНЕВЕ ПОГРАНИЧЕ. ЗНАЧНЇЙШІ ОСАДИ: ПЕРЕМИШЛЬ, СЯНОК, ЯРОСЛАВ, ЗВЕНИГОРОД, ГОРОДОК, ТЕРЕБОВЛЬ, ГАЛИЧ, ЙОГО МІСЦЕ, ЙОГО ПАМЯТКИ, СИНЕВІДСЬКО, СКАЛЬНІ ЗАМКИ Й ПЕЧЕРИ НА ПІДГІРЮ, ПОКУТЄ І ПОНИЗЄ, ЛЬВІВ.

Вище, обговорюючи границї Волини [1]), визначили ми заразом, до можности, східню й північну границю Галичини. Перед прилученнєм до Галичини волостей Червенської (Белзько-Холмської) і Дорогичинської ся границя йшла більш меньш вододїлом Днїстра і Припети, потім, переходячи в басейн Буга, відтинала на користь Галичини його верхівя і йшла до Сяну в напрямі означених більше меньше белзьким Потеличом і галицьким Любачовим, так що пограничними ріками можна-б уважати Рату (від Волини, себто Червенської землї) і Любачівку (від Галичини). По прилученню Белзької, Холмскої й Дорогичинської волости до Галичини територія її виступила далеко на північ на Побужу, маючи східньою границею здебільшого Буг (але переходячи на його правий бік на полудню, в Бужській волости, а на півночи, за Бугом займаючи береги Мельника, Дорогичина й Більська). На півночи се галицьке Побуже сягало Нура і Нарови, поки не перейшла за Наров, а західня границя його ішла майже просто на полудень від устя Нура на вододїл Лади і Вепра [2]).

На Посяню крайнє руське місто згадане в сучасних джерелах — се Перевореськ [3]); але з пізнїйших вказівок видко, що границя тут сягала значно дальше за се місто. Так волости Крешівська (Krzeszow) і Замхівська (Zamech), що займали майже цїле порічє Танви, зачисляли ся до Перемишльської землї, і соймова конституція 1588 р., що надавала

Замойскому староства Крешівське і Замхівське, виразно зачисляє їх до „руських земель” [4]). Взагалї границї земель і воєводств консервували ся в старій Польщі досить добре, й ми з значною певностию можемо виходити від них, визначаючи границї давнїх руських земель, де бракує нам старших вказівок; треба памятати лише про змінність тутешнїх границь в часах староруських, в боротьбі Польщі і Руси за пограничні землї.

На лївім боцї Сяна область річки Требішнї належала ще до Перемишльської землї обома берегами: її лївий бік в нижнїй части належав до староства Лежайського (село Сарина, в актах XV в. зачислюване до Лежайської королївщини), а в верхнїй части, на тім же боцї, містечко Соколів заложено на ґрунтах „Переворського повіта”, як значить ся в осадчім привилею XVI в. [5]). Далї границя ішла, очевидно, вододїлом Вислока і Вислоки: на лївім боцї Вислока акти XIV в. вказують нам в Перемишльській землї Ряшів, на горішнїм Вислоку Коросно і село Роги на р. Любатовій [6]), при тім одна з сих грамот виразно покликуєть ся на часи руських князїв в тім означеню границь. Як пограничні осади Сандомирської землї називають вони Мрову (теп. Мровля на північний захід від Ряшева) і Домброву (мабуть Домброва межи Судишевим і Ряшевим) [7]). Що стара границя Галичини ішла дїйсно на захід від Вислока, се потверджує й звістка Длуґоша, як Володаревичі по смерти батька вислали військo в Польщу, але воно „ледви діткнувши ся польських границь — спаливши кілька сїл коло Вислоки, вернуло ся назад” [8]). Дуже правдоподібно, що Длуґош зачерпнув і сю подробицю про Вислоку з руського джерела, як і цїлу сю звістку. З неї-б виходило, що польська границя ішла десь недалеко Вислоки — правдоподібно по правім боцї її [9]).

Колїно Вислока, де тепер міста Чудець, Стришів, Фриштак, виступає в польських руках уже в 1270-х рр., між маєтностями цїстерсіанського монастиря в Копшивницї, як польські волости, так само Ясло на Вислоцї і ряд сїл в його околицї в порічю Яселки [10]). Грамота ся одначе звістна нам тільки в пізнїйших потвердженнях і ніяк не можна покладати ся на її вичисленнє монастирських маєтностей. Певнїйше про приналежність Польщі вислоцького колїна можемо говорити в 1320-х рр. [11]) — воно мабуть не належало тодї до Руси; пізнїйше і воно, і порічє горішньої Вислоки не зачисляло ся до руських земель — Перемишльської й

Сяніцької, і волости Ряшева, Коросна і Яслиск замикали руську границю від заходу. Коросно також фіґурує як польська волость — в привилєю Лєшка Чорного для біскупів любуських, але і він також не звістний нам в автентичнім оригіналі [12]). Коли б числити ся з сими згадками для XIII в., виходило б, що сї области горішнього Вислоку й Вислоки часто переходили з руських рук до польських, бо з другого боку маємо виразні вказівки, що границя Галичини на карпатськім підгірю сягала значно далї на захід, займаючи порічя Вислоки, хоч все таки не досягала етноґрафічної границї.

Про се сьвідчать виразно звістки про руську границю в Карпатах. В компіляції званій Угорсько-польською хронїкою, говорить ся, що границї Руси, Польщі й Угорщини сходили ся на верхнїй Топлї і Ториці [13]). Се потверджують угорські грамоти XIII і XIV в. Одна (з 1277 р.), вичисляючи ряд осад в области горішньої Топлї, в околиці Габолтова і Бардіїва, каже, що сї осади лежать коло границь Угорщини з Польщею й Русию [14]). Друга (з 1342 р.) говорить про замок, поставлений в сусїдстві і сумежности з границями Руси й Польщі, десь недалеко Бардіїва, в порічю горішньої Топлї [15]). Таким чином, по сїм вказівкам русько-польська границя в XIII-XIV в. припадала більше меньше на вододїл Попрада, Вислоки й Топлї. Крайньою руською осадою мав би бути Тилич, коло Попрада, коли оповіданнє Волинської лїтописи про подорож Данила в Угорщину на Телич прикладати до нього (минї се здаєть ся вповнї правдоподібним, що тут іде мова про сей Телич, але є й инакші погляди на се, і налягати на сю звістку дуже не можна). З польського боку крайнею осадою в угорських документах XIII в. виступає Мушина над Попрадом [16]). Судячи з деяких вказівок, можна думати, що й верхівя Топлї часом належали до Галичини [17]). Цїла ся околиця мала важне стратеґічне й торговельне значіннє тому, що сюди (на Тилицький і Дуклянський прохід) ішла дуже жива комунїкація між передкарпатськими і закарпатськими землями, тому й Русь, і Угорщина, і Польща дуже інтересували ся сею околицею, й вона мусїла часто переходити з рук до рук [18]).

З Угорщиною, як видно з тих грамот XIII-XIV в., Русь межував, з грубшого беручи, Карпатський хребет — „горы Угорьскыя”, як їх звуть наші памятки [19]). Так ся границя уставила ся правдоподібно ще в XI в. і держала ся потім. Ми нїде не знаходимо слїду, аби угорські чи галицькі волости значно

переходили за гірський хребет, противно — всї звістки які маємо вказують на те, що він був границею. Так по руськім боцї згадують ся недалеко Сянока „ворота Угорські” — прохід і засїки, очевидно, в теперішнїм Духлянськім проходї [20]), а по угорськім боцї виступають верхівя Топлї, в тих грамотах. В иньшій грамотї Карпати Шаришської столицї, себто горішнїх Вислоків, звуть ся „руськими горами” (alpes Rutenie) [21]). Над Стриєм, коло стрийського проходу згадуєть ся Синеводсько, як руське місце [22]), а по угорськім боцї села: св. Миколай (теп. Чинадїєво) і Солива (Свалява) на верхнїй Латорицї, по обох боках засїки (indaginis), і Верецька, недалеко верхнього Стрия [23]). Тутешнїй прохід зветь ся „Руськими воротами” в угорських джерелах XIII в. [24]). Нарештї в однім обводї границь з Семигорода (1228 р.) руська границя вказана в безпосереднім сусїдстві „Климентових гір”, коло верхівя Бистрицї [25]). Таким чином Карпатський хребет служив угорсько-руською границею на цїлім протягу від Тилицького прохода до Семигорода. Так треба розуміти й звістний вираз Слова о полку Ігоревім про Ярослава Осмомисла, що його полки „підпирають гори Угорські” [26]). Відповідають сьому й оповідання лїтописей про угорські походи на Русь XII-XIII в.: вони все починають ся від того, що угорський король переходить „Гору”, себто Карпати, і кінчать ся тим, що він іде в гори: видко за „Горою” був він уже дома.

Як видно з наведеної грамоти 1228 р. Семигородські гори служили за західню границю галицькому Понизю. Крайнї галицькі осади, звістні нам на певно з наших джерел XIII в., не йдуть далї верхнього Пруту, де бачимо Коломию, і правого побережа середнього Днїстра, де знаємо Василїв, Онут і Кучелемин. Але до галицької території зачисляла ся тодї, як бачимо з тоїж грамоти, і теперішня Буковина, а звістна апострофа Слова о полку Ігоревім до Ярослава Осмомисла протягає галицькі володїння чи галицькі впливи ще далї — в землї по дунайському Серету і нижньому Пруту, аж до нижнього Дунаю, де Ярослав „зачинив ворота Дунаєви” і де в XI-XIII в. від часу до часу виступають перед нами в наших джерелах якісь руські князї й княжі волости. Одначе залежність нижнього Подунавя від Галичини ледво чи була коли небудь тїсною й певною, тому про сї подунайські волости будемо говорити низше в загальнім оглядї чорноморських країв [27]).

Крайнею звістною нам осадою галицького Понизя на полудневім сходї був

Калюс на середнїм Днїстрі. Але заходи галицьких князїв XII в. — відібрати собі полудневу Погорину або побожські городи, і союз галицьких бояр XIII в. з болоховськими громадами верхнього Бога і Случи показують (як я вже мав нагоду підносити), що галицьке Понизє не обмежало ся самим порічєм Днїстра, а сягало й далї на північний схід, на вододїл Богу й Днїстра й на саме Побоже, хоч взагалї землї на Понизю мусїли взагалї бути дуже слабко звязані з Галичиною.

Перейдім до огляду поодиноких осад. Тільки, на жаль, наші відомости тут дуже короткі.

Зачати випадає від найстаршого, бодай по нашим звісткам центра — Перемишля, але ним лїтописи наші, навіть Галицька — займають ся дуже мало [28]). Судячи по нахідках предметів камяної культури [29]), місцевість се була дуже здавна залюднена; але з руських часів находок у нїм так як і не знаємо. Знаємо, що се була важна кріпость, ключ від Галичини від заходу, на головнім шляху, що вів поперек Галичини. Тому то в його околицї відбували ся часті й важні битви — от хоч би славна побіда над Уграми 1099 р., або битва Ізяслава з Володимирком 1152 р. Місця старого перемишльського города досї близше не дослїджено. Серед замку стояла мурована „з квадратового каменя" катедра св. Івана, поставлена Володарем Ростиславичем, і тут же поховано сього славного в історії Галичини князя [30]). Але даремно-б шукали ми її руїн: як оповідає Длуґош, Ягайло 1412 р., підчас свого побуту в Перемишлї, аби похвалити ся, що він зовсїм не приятель схизматиків (як йому закидали), віддав руську катедру, „прегарно збудовану з квадратового каменя", латинникам: казав викинути з церковних гробів руських небіжчиків і посьвятити її на костел. Се і зроблено, серед гіркого плачу православних, не без приємности занотованого тим же Длуґошом, а в 1470 р. сю стару руську катедру розібрано і з її каменя побудовано нову латинську катедру [31]). Епископи перемишльські звістні нам тільки в XIII в. — першу таку звістку про перемишльського епископа маємо з 1220 [32]), а з 1240-х рр. характеристичний епізод галицької лїтописи, де перемишльський епископ виступає як прихильник противної Данилови партії, „коромолує" против нього з Ростиславом, і висланий Данилом воєвода погромив і пограбив епископський двір; лїтописець описує при тім богатий двір перемишльського епископа, його гордих слуг в бобрових, волчих та борсукових шапках, і між ними згадуєть ся

„славутьний пЂвець Митуса”, що давнійше „за гордость не восхотЂ служити” Данилови, і тепер був вхоплений і приведений силоміць до Данила [33]). Катедра мусіла появити ся значно скорше — коли ще не в перших часах християнської проповіди, то найдальше за перших Ростиславичів, перед підвисшеннєм Галича на першу столицю [34]).

Про княжий двір в самім Перемишлї не маємо нїяких подробиць, хоч він певно був, бо столицею Перемишль був не тільки в XI-XII в., а і в XIII, серед боротьби за галицький стіл, не раз діставав своїх осібних князів, хоч і не довговічних. В останнє знаємо тут на столї напевно Олександра Всеволодича, десь коло 1231р. [35]), але і пізнїйше Перемишль міг бувати столом молодших членів галицької династиї. В серединї XII в. згадуєть ся тут загородний княжий двір, „на лузї над Сяном”, богатий всякими запасами [36]). По всякій правдоподібности, ще з часів руських князів, і то мабуть — ще з часів осібних перемишльських князів ведуть свій початок конюші села в околицях Медики, звістні нам від часів Ягайла: ще в XVI в. вони не робили нїякої роботи окрім конюшої служби королївського стада: пасли й стерегли стада, косили для нього сїно, вправляли лошат і т. и. В оборонї своїх традицийних свобід вони сфабрикували потім кілька грамот з іменем кн. Льва, але не знати чи була тут дїйсно якась традиция звязана з його іменем, чи просто вплинув усьпіх таких грамот в иньших анальоґічних обставинах [37]).

Традиция про Льва вяжеть ся також з старими монастирями в околиці Старого Самбора — Лаврівським і Спаським; там він мав умерти й бути похованим [38]). Недавні спостереження, як зачуваємо, мали вказати, що Лаврівська церква має заложеннє русько-візантийське, типове для наших княжих часів [39]). В Спасї є вибита в каменї печера, що належала до старого монастиря (знесеного ще 1789 р.).

З иньших городів Перемишльської землї Сянок мав важну стратеґічну позицию на угорських шляхах; здаєть ся, з них найбільш уживаний шлях був той, що вів верхівями Вислока і Вислоки на верхівя Топлї, на Телич і Бардуїв; другий ішов мабуть верхнїм Днїстром і Сяном [40]). Кріпости доброї Сянік одначе не мав і тому в історії тодїшнїх воєн визначної ролї не грає. Інтересний він ще своєю першою вповнї докладно і документально

звістною нам громадою німецького права на Руси (1339 р.).

З воєнного погляду важнійшим був Ярослав — сильна кріпость [41]), прославлена великою битвою 1245 р., що закінчила боротьбу за галицький стіл XIII в. і з поетичним летом описана в галицькій літописи. Город заснував або укріпив мабуть Ярослав Володимиркович, як передову позицію Перемишля. Сучасне урочище Зьвіринець вказує, що мусїв бути тут і княжий двір.

Друга стара галицька столиця — Звенигород (теп. село в пов. Бобрецькім) лежала на тім же головнім шляху, що йшов з Польщі, Чехії й Німеччини на Перемишль, Городок, Звенигород, а відси розходив ся на північну Волинь — на Бужськ і Володимир, на полудневу Волинь і Київщину, на Галич і галицьке Понизє. Дуже користна позиція на сїй дорозї, на вододїлї двох басейнів, бузького й днїстрянського, лучила ся з стратеґічними вигодами: він лежав на сухім горбі, окруженім наоколо мочарами річечки Білки, що робили його неприступним в ті давні часи — як оповідає літопись в історії кампанії 1144 р. — під Звенигородом „полком не лзѢ бяше бити ся тѢсноты ради, зале болота пришли оли подъ горы” [42]). Се все було причиною, що місце се було здавна залюднене: ми маємо тут досить богаті слїди житя за часів камяної культури, бронзової, римської (монети, фібулї). Останки руської культури богаті, але не йдуть далї найзвичайнїйших предметів староруського житя (хрестики й енколпіони, шкляні обручки, намиста, прясла і т. и.); одиноке не зовсїм звичайне — се оловяні печатки, котрих звістно досї три (між ними одна з іменем київського митрополита Константина, XII в.). Старий замок стояв, очевидно, на згаданім горбі, серед села, але його слїди знищено пізнїйшим замочком XVIII в., зайнятим тепер панським двором. Охороною для сього Звенигородського замку служили виключно давні мочари (тепер висушені), бо сам горб підносить ся дуже незначно над рівенем поля. Окрім того від полудня (миля від Звенигорода) боронить його високий, неприступний замок в с. Підгородищу. Літописні оповідання про облоги Звенигорода [43]) представляють його взагалї як сильну кріпость. В сусїдстві замку народна традиція вказує церквище, і дійсно, поливяні плитки ріжних форм, уживані в давнїй Руси для церковних підлог і прикрас, потверджують сю традицію; але фундаментів досї не досліджувано.

В лїтописних звістках Звенигород виступає у перве тільки під 1087 р. Вище я висловив гадку, що тодї мусїв він бути стольним городом середнього Ростиславича Володаря. Стольним городом був він потім по смерти Володаря — в руках його сина Володимирка, потім Івана Ростиславича і нарештї Романа Ігоревича. Від коли виступає Львів, Звенигород починає тратити всяке значіннє, і то так швидко, що вже в XIV в. ми даремно шукаємо його імени в тодїшнїх полїтичних подіях, в XV в. він фіґурує як звичайне село, а в лїтературі затратила ся всяка традиція його так основно, що до недавна старого княжого Звенигорода шукали аж над Днїстром.

З околиці Звенигорода належить згадати Городок, що грає досить визначну ролю в XIII в. як кріпость на дорозї з Перемишля до Галича. Про Львів буде мова низше.

Про третю галицьку столицю — Теребовль наші звістки вже зовсїм бідні. Лїтопись не дає про неї найменьших подробиць, а яких небудь археольоґічних спостережень над нею нїхто досї не робив. Виступає вона в останнїй чверти XI в., як стіл меньшого з Ростиславичів Василька. В першій половині XII в. в Теребовельській волости висуваєть ся на перший плян Галич, і при подїлї Василькової волости між його синами Теребовль мабуть дістав ся від разу молодшому. По тім в такій ролї виступає він іще на початку XIII в., коли Володимир Ігоревич, сївши в Галичу, віддав Теребовль свому сину Ізяславу [44]). Але се був останнїй проблиск теребовельської традиції: потім він сходить рішучо в ряди провінціональних міст Галицької землї і не грає нїякої визначної ролї.

Перейдїм до молодших столиць Галичини.

Галич оден в Галичинї може похвалити ся якимись близшими (хоч завсїди дуже не богатами) лїтописними відомостями [45]) й увагою наукових та урядових сфер для його археольоґічних памяток [46]). Виступає він, як відомо, дуже пізно: вповнї автентичну звістку про нього маємо доперва з 1141 р., коли він фіґурує як старший стіл Теребовельської волости [47]). Але слїдом (від 1144 р.) стає столицею цїлої Галичини, та в сїй ролї зістаєть ся більше меньше до кінця XIII в., хоч уже від середини сього столїтя починають поруч з ним підіймати ся нові княжі резиденції — Холм, потім Львів. Та невважаючи на таке пізнє документальне виступленнє його, маємо тут до дїла, безперечно, з дуже давньою осадою: цїла місцевість,

ограничена від півночи і сходу Днїстром, а від заходу Лімницею (давнїйша Чечва), де розлягав ся з своїми передмістями старий Галич, богата останками камяної й бронзової культури (вироби з каменя і рога, бронзові сокирки), а на осади пізнїйших часів вказують римські монети. Про початок міста в XIII в., видко, була якась традиція: коло Галича була „Галичина могила" і її звязували з початком міста; лїтописець, згадавши про сю могилу, обіцяє на иньшім місцї оповісти про початок Галича [48]), але обіцянки сеї не сповнив. Очевидно се мала бути могила якогось (чи якоїсь) Галицї (Галиця, прикметник Галичина), фундатора-епонїма міста, від котрого воно нїби назвало ся, як Київ від Кия, а з тим, видко, початок Галича переносив ся в якісь далекі часи. Недавнїми часами пробували відгадати сю могилу в ріжних могилах Галицької околицї й розкопували їх, але розуміє ть ся, без результатів.

Наша лїтопись не дає близших вказівок, де саме стояв давній Галич. Бачимо з неї тільки, що він стояв на правім боцї Днїстра, більш меньше насупроти урочища Угольники. Знаємо, що княжий двір стояв на горі, очевидно — в самім „городї"-замку, так що з „переходу" — коритара на поверсї, що лучив його з церквою Спаса, видко було зі сходів місто, а мабуть і дорогу на Большів. Далї знаємо, що в тім же городї-замку стояла церква Богородицї, масивної будови, так що Угри, обложені в Галичу в 1221 р., зробили були на нїй фортифікациї і відти били ся — стріляли й метали каміннє. Окрім того в місті або в його околицї згадуєть ся монастир св. Івана. З воріт знаємо на імя тільки „Нїмецькі ворота", зрештою нїяких близших подробиць не маємо. Судячи по тому, що в частих війнах про Галич не стрічаємо ся з завзятими облогами, він не був наручним для сильної і усьпішної оборони. Правдоподібно — задля своєї великости, як і Київ. Звичайно він або піддаєть ся по короткій стрілянинї, або як добре його обсаджено, а вороже військо не велике — воно й не пробує його брати.

Коли попробуємо сї скупі лїтописні відомости доповнити археольоґічними вказівками, стрічаємо ся з иньшою трудностию: останки старого житя, фундаменти монументальних будинків, фортифікациї займають цїлу просторонь між Днїстром і Лімницею, аж до сїл Крилоса і Пітрича, яких 4 кільометри по лїнїї Днїстра і яких 5-6 на полудень від нього (властиво — полудневий захід, по лїнїї Лукви і Лімницї). Супроти сього між дослїдниками старого Галича вийшов горячий спір, не покінчений і доси, про те, де саме був город, і тим часом як одні думають, що він стояв більше

меньше де й нинішній — в розї Лукви і Днїстра, иньші його місцем уважають праве побереже Лімниці, а треті переносять його на Крилос [49]).

Головна трудність лежить в тім, що не можна знайти слїдів укріплень і взагалї яких небудь слїдів давнього города-замку. Городище заціліло над Днїстром, низше Галича, коло с. Пітрича, друге — в Крилосї над правим берегом Лукви, але тут галицький замок XII-XIII в. стояти не міг — сьому зовсїм противлять ся ті лїтописні вказівки, які я навів вище. Тутешні замки служили тодї хиба фортифікаціями міста, боронячи його від полудня. Особливо інтересне городище Крилоса, дуже добре положене на високім розї (60 метрів над рівенем річки) між Лруквою і її притоком (Мозолїв) і добре заховане: ріг наоколо обведений валом, від полудневого заходу відтятий високим потрійним валом, а ще й саме городище переділене подвійним валом на властивий замок, „город днешній", уживши давнього терміну, і передній. Властивий „город" Галича мусїв правдоподібно лежати над Днїстром, більш меньш на лінії між устєм Лімниці і теперішнїм Галичом, де в двох місцях наддністрянські горби підіймають ся більш меньш до висоти криловського городища: се теперішня замкова гора і побереже Лімниці. Богацтво слїдів ріжних будинків на побережі Лімниці в першій лінії підсувало-б гадку, що тут і стояв старий Галич, коли-ж бо знову трудність: нема слїдів городища, а зникнути воно тут серед нив, ледви аби могло. Меньше трудности припускати, що старий галицький замок стояв на місці теперішнього (побудованого в останнє в XVII в.), на відтятім ровом високім розї, 3-4 морґів поверхні, та що коли Галич став розвивати ся на велике місто, воно розпросторило ся між Луквою і Лімницею; зрештою се питаннє зістаєть ся ще отвореним, і всякі катеґоричні вислови були б передчасними. Але нїчого не можливого нема і в тім, що Галич з своїми передмістями (розложеними, певно, не збитою масою) займав, з певними перервами, цїлий той простір від Лімниці до Крилоса і теперішнього Галича.

З його церков тільки одна заціліла хоч трошки більше — се теперішній костел св. Станїслава, над Лімницею, недалеко устя її в Днїстер. Дослїди показали, що стїни її заховали ся досить добре, тільки верхи їх, склепіннє й баня пропали, їх заступила в XVII в. нова покривля, звичайного костельного (т. зв. ґотицького) типу, що зовсїм змінила початковий вигляд церкви. Заховала ся традиція, що се була церква св. Пантелеймона. Вона збудована з доброго тесаного каміня, в звичайнім плянї трох-абсидної

церкви, середнього розміру [50]); оригінальна і дуже цікава прикмета її — два порталї: головний (західній) і бічний (полудневий), різблені з каменя. Ся церква служить одинокою памяткою галицького архітектурного типу. Окрім сеї церкви на Побережу Лімниці, в гору рікою, віднайдено ще фундаменти двох церков, того ж трох-абсидного типу і більше-менше тої ж самої великости, але тільки фундаменти. З них близша до церкви св. Панталеймона ще в XVII в. звала ся церквою Спаса; про другу такої виразної традиції не заховало ся [51]).

В теперішнім Галичу, під замковою горою, стоїть трохабсидна церква Рождества, вибудована теж з каміня, але не з тесаного, як иньші галицькі церкви, а з досить лихого мергля. Заховала ся вона теж без верху, заступленого деревляним і зовсїм недавнїм, глубоко замулена осадами, і з рештою нїчим не замітна. Декотрі в нїй хочуть добачати стару катедру Галича — Богородиці, але се тільки здогад, нї на чім не опертий, бо катедра правдоподібно стояла на замку, а ся церква й за мала, й за слаба на те.

Своїм пляном до неї близько підходить церква Богородиції на замку в Крилосї, теж трохабсидна, але ще більше змодифікована; на жаль, вона близше не дослїджена, але, як кажуть на основі побіжного оглядання фундаментів, відбудована мабуть на давнїх фундаментах уже з мішаного матеріалу. Коло церкви, від заходу, відкрито фундаменти веж. Окрім сеї церкви, крилоське городище окружене урочищами, що своїми іменами вказують на колишнї церкви: Іванівське, Воскресенське, Юрївське, Данилівське, Ілїйщина і т. и. На ур. Воскресенськім знайшли ся фундаменти, в цїлости ще не дослїджені; на Ілїйщинї фундаменти невеликої церкви, трохабсидної (але бічні абсиди тільки внутрішнї, в контурах церкви не зазначені), поздовжної форми [52]). По традиції се має бути монастирська церква св. Ілїї; руїни її розібрано, як кажуть, вже на початку сього столїтя для будови митрополичої палати. На ур. Іванівськім кладуть монастир св. Івана, згаданий в лїтописи.

На правім березї Лукви, на згірю надлімницької височини, знаходять ся також численні слїди колишнїх монументальних будинків. На ґрунтах с. Підгородя, що лежить під Крилосом, над Луквою, знайшла ся підлога виложена з поливяних цеголок, які звичайно уживалися до декоровання церков в давнїй Руси, останки камяного різбленого порталю і т. и.; земля

має сліди великого огня. Сільська традиція зве се церквою Благовіщення. На ґрунтах с. Залукви знайшли ся фундаменти будови, котру місцева традиція зве костелом св. Анни, а котра своєю будовою скорше-б вказувала на стару церкву (олтарна частина її, закрита дорогою, не відкопана). На ур. Карповий гай знайшли ся фундаменти, правдоподібно — вежі, ориґінальної форми: заокругленої від сходу, многокутної від иньших боків.

Нарешті коло церкви в селї Викторові, над Луквою, на полудень від Крилоса, поруч урн і відщепків кременя знаходять ся характерні цеголки — з церковної підлоги.

При сих руїнах і по за ними знаходили ся ріжні иньші останки старого житя — поливяні цеголки, енколпіони, трохи срібла (нашийник, ковтки); як на таке славне місто богатших находок одначе дуже мало. Найбільш інтересні й тут, як у Звенигородї, оловяні печатки (булї); відомо минї їх три, і всї три з грецькими написами; дві мають імя галицького епископа Козьми 2-ої половини XII в. Κοσμας τής Γαλίτζης як він зветь ся на них), третя безіменна, має образок св. Теодосия; всї три з другого боку мають образки Богородиці, може як патронки галицької катедри. З них дві знайшли ся на Крилосї (одна з іменем Косьми, друга анонїмна), третя — в фундаментах св. Спаса.

Згаданий Козьма виступає в лїтописи під 1165 р. Він перший звістний нам галицький епископ, а міг навіть бути таки й першим епископом, або одним з перших (в пізнїйших катальоґах перед Козьмою ще уміщений еп. Алексій). Катедра не могла бути заснована скорше нїж Галич став столицею цїлої Галичини, а галицький князь став у добрі відносини з київським, бо київський митрополит, що засновував нові катедри, стояв завсїди під сильним впливом свого князя; се все не могло скорше наступити аж по смерти Ізяслава Мстиславича, за Ярослава Осмомисла. Цїкаво-б було знати, від коли має своє теперішнє імя галицький Крилос, що мусїв дістати се імя, очевидно, як резиденція епископа; догадують ся, що се стало ся за Ягайла, коли він віддав на новозасновану латинську катедру одну з галицьких церков. Припускають, що то була руська катедра, і що галицький православний епископ, коли відібрано її, перенїс свою катедру на Крилос. Але се тільки здогад, і нїчого неможливого нема в тім, що Крилос був епископським городом від початку.

В околиці Галича занотуємо ще монастир в Синевідську, згаданий 1240 р.

Він лежав на найближшій дорозі з Галича до Угорщини, що йшла по-над Стриєм. Друга дорога ішла на Василів через теперішню Буковину; тут згадують ся прохід „Борсуків діл”, може на верхнїм Черемошу (де бачимо тепер „Руський діл”, а по другім боці проходу — Боршу), і „баня Родна”, очевидно — теперішнїй прохід Родна, з долини верхньої Бистриці в долину Самоша [53]). Памяткою від того Синевідського монастиря, можливо, зістала ся вирубана в камені печерка в теп. Синовідську. Подібні ковані в камені печери, також з традицією про монастир, бачимо в сусїдстві Синевідська, в Розгірчу, над Стриєм, трохи низше. Вище Стриєм маємо подібні печери в Уричу, де вони входять в склад цїлого скального города чи замочка, з домурованими до скал мурами й слїдами деревляних конструкцій; правдоподібно, він фіґурує в звістках XIV в. під назвою Вруч (Wrucz) або Тустань, але збудований давнїйше. Подібний характер має також скальний замок над р. Сукелею, коло Бубнища, але ми не знаємо його старого імени [54]).

Пізнїйша столиця Покутя Коломия тільки побіжно згадуєть ся в Галицькій лїтописи. Вона фіґурує тут як місце вивозу солї і се значіннє задержала потім для України протягом цїлого ряду століть, аж до XIX в. Доходи з сольного мита („Коломийская соль”) уже в XIII в. робили її одною з визначних держав.

Згаданий вище Василїв на Днїстрі має традицію про велике місто, з 70 церквами, але о скільки стара і автентична ся традиція, трудно сказати [55]); урочище Монастир коло старого городища в кождім разї має певне значіннє. Пізнїйше місто се не грає нїякої ролї. Бакота, низше на Днїстрі, що в XIV в. висуваєть ся як оден з центрів Поділя, уже в XIII в. була визначним центром. Її уважають тепер столицею Понизя; коли й не можна сього сказати вповнї катеґорично, то все таки видно, що вона була одним з визначних центрів його [56]). Тутешнїй монастир св. Михайла, вирубаний в вапнякових скалах стрімкої гори над Днїстром, що підіймаєть ся над Бакотою, звістний з XIV в., певно істнував уже в часах Галицько-волинської держави. Покинений наслїдком того, що гора, урвавши ся, понесла в долину частину монастиря і знищила приступ до нього, він був відкопаний лише недавно; стара напись на однїй зі скал називає його фундатором якогось ігумена Григорія, близше незвістного; заховали ся значні останки фресків на камянних стїнах печер [57]).

Наймолодша з галицьких столиць — Львів згадуєть ся вперше в 1250-х рр.: лїтописець, описуючи страшну пожежу Холма, каже, що луну було видко зі Львова. Після того він згадуєть ся іще тільки два рази в лїтописи, без всяких близших пояснень [58]). Правдоподібно, Данило збудував тут город, назвавши його Львовом на честь свого сина Льва, з нагоди його — не уродин, бо тодї Данило ще не розпоряджав Галичиною, але може постригів, що могли відбути ся в 30-х рр. XIII в. Положений в близькім сусїдстві Звенигорода, він скоро переймає його значіннє, як важний оборонний і торговельний пункт на великім шляху на захід. Його оборонне значіннє видко з того, що коли Бурундай сказав знищити фортифікації головнїйших твердинь Галицько-волинської держави (1259), „розметано" тодї й львівський замок. Судячи по вище згаданому оповіданню лїтописи, як у Львові бачили луну холмського огня, очевидно, що сей Данилів Львів стояв на одній з північних гір, що тут виступають цїлим рядом над побужською низиною, „полями белзькими", як зве їх лїтопись. Але на котрій горі стояв саме Львів, сього не можна на певно сказати; одна з них — на схід від Високого замку, звала ся в XVI в. „Львиною горою", і се давало повід до здогадів, що тут стояв руський Львів XIII в., але се не більше як здогад. На горі Високого замку знайшли ся слїди і дуже старого житя (з неолїтичних часів — знарядя з каменя, з рога, оброблені кли і т. и. [59]), і з руських часів (енколпіони), так що ся гора безперечно входила в круг львівських осад XIII-XIV вв. З другого боку дуже численні руські церкви, що істнують досї або істнували давнїйше на теп. Жовківськім, на західнїм краю гір, вказують, що тут розвивало ся міське житє давнїйше. Слїдів будовель з староруських часів у Львові досї не викрито певних ніяких, а й взагалї слїди староруського житя й культури, які зібрані до тепер — дуже бідні. Се треба пояснити досить коротким часом, який дїлить початок якогось важнїйшого значіння Львова від часів його винародовлення, а також і тим, що пізнїйше інтензивне житє знищило тут останки з руських часів [60]).

Примітки

[1]) Див. вище с. 312-3.

[2]) Лїтературу історичної ґеоґрафії Галичини див. в прим. 9.

[3]) „Иде Лестько на Льва и взя у него городъ Перевorескъ” — Іпат. с. 582, пор. с. 586.

[4]) Volum, legum II. 267: dzierzawy Krzeszowska i Zamechska w ziemiach Ruskich, bądź też y w woiewodztwie Bełskim leżące; останнїй додаток про Белзьке воєводство, зроблено тільки „на всякий випадок”, бо Замхівське староство все зачисляєть ся до Перемишльської землї — див. поборові реєстри Перемишльської землї XVI в. в żródła dziejowe XVIII. I с. 139 і 24. Тут бачимо й склад сих волостей (для Замхівської див. також Жерела до іст. України-Руси т. II). Осади: Гута Крешівська і Майдан Княжпільський показують, що границї Крешівської волости займали правий (північний) берег Танви.

[5]) Akta grodz, i ziem. XIII с. 431 (вичислені села Лежайської королївщини), про Соколів — Baliński i Lipiński Starożytna Polska II с. 81. Пор. реєстри в XVIII т. ч. l żródła dziejowe, sub vocibus.

[6]) Грамота 1356 р.: oppidum Rzeschoviense cum suo toto districtu in terra Russiae situm, secundum quod antiquitus per serenissimos duces Russiae extitit limitatum — videlicet a villa Dombrowa, que ad terram Sandomiriensem noscitur adiacere, et ex alia parte protendentibus graniciis usque ad villam Lanzaysko limitibus terrae Iaroslaviensis confinan(tibns)., item a dextris versus Russiam descendendo usque ad limites castri Czudec — Codex diplomaticus Poloniae I с. 204. Грамота 1358 р.: villa nostra vulgariter dicta Rogi in terra Russiae prope Crosno sita in fluvio Lubatowa — Codex Małopolski III ч. 721.

[7]) Моровля — villam super fluvim Mrowa in districtu Sandomiriensi... nomen ville Mrova imponendo, Kodeks. Malop. III с. 697, Домброва — в грамотї 1358 р., як вище.

[8]) I с. 533, про се див. прим. 9.

[9]) В актах XV в. вичисляють ся такі села Сяніцького повіта на захід від Вислока: Бзянка, Вислок, Вороблик, Лежани, Любатівка, Посада Верхня і

Нижня, Роги, Торговиска — див. Akta grodz, i ziem. т. XVI, показчик sub voce: Sanok districtus.

10) Грамота Болеслава кн. краківського в 1277 р., Kodeks Małopolski I ч. 93, тут фіґурує Фриштак, Добрехів, Гольцова, Зеленчина воля, Городиско, Завадка, Глиник, Висока й ин. в колїнї Вислока, Ясло, Лайще, Лубно, Копитова, Бібрка й ин. в порічю Яселки. Ясел фіґурує і в старшій грамотї тогож Болеслава з 1262 р. (ib. ч. 60), звістній в тих же потвердженнях з XVI-XVII в. (З потверджень тих найстарше 1360 р., але ми не маємо й його в ориґіналї. Тим часом декотрі з названих тут сіл виступають в 1348-1354 як королївські, нпр. Kodeks Małopolski III ч. 687 і 707 — Копитова, Лубно, Лайще).

11) В реєстрах папського податку з 1326 р. (Theiner Monum. Poloniae I с. 255) фіґурують між польськими парафіями Чудец (Czudecz) і Добрихів (Debrechow), коло Стришева. Добрихів виступає як маєтність копшивницького монастиря в документї 1338 р. (Kod. Małopolski III ч. 653). В цитованій вище грамоті 1356 р. Чудець мабуть також не зачисляєть ся до руських земель. Для XVI в. див реєстри в Zródła dziejowe XVIII. I і мапу. Завважу, що виказам з 1326 р. і взагалї церковним границям особливе значіннє надавав недавно проф. Потканьский (Granice biskupstwa krakowskiego. Rocznik krakowski IV), уважаючи східню границю краківської дієцезії заразом границею полїтичною і церковною (с. 226). Та при змінности полїтичних границь трудно говорити так катеґорично. Старою егноґрафічною племінною границею Руси й Польщі уважає він пущу, що тягнула ся ”Вислоком, від устя Сяну” (Przywilej z 1086 roku — Kw. hist. 1903 с. 24). Докази обіцяв він дати пізнїйше, але досї сеї обіцянки не сповнив. З того що досї знаємо, така племінна границя здаєть ся не дуже правдоподібною.

12) Привилей в 1282 р. (Riedel's Codex dipl. Brandenburgensis серія I т. XX с. 190 ч. 19) звістний в потвердженню з 1305 р. (тамже ч. 25), передрукованім з Бекмана Bischof thum Lebus, 1706, с. 7; ориґінал близше незнаний; сумнїви що до змісту документу 1282 р. у Войцєховского Szkice historyczne с. 43, сумнїви що до дати потвердження у Абрагама ор. с. с. 199. На потвердженнє того, що біскуп любуський мав до Коросна якісь права, Войцєховский вказує (с. 46), що він поберав там медову дань „з Поляків" в

XIV-XV в., хоч саме Коросто було тодї королївським містом (Liber beneficiorum I с. 650). Може з таких поборів in partibus і виросли сї претензії католицьких біскупів і монастирів до тих пограничних міст?

13) Про сю звістку й русько-польсько-угорське пограниче див. в прим. 12.

14) Codex Arpadianus т. IX (Monumenta diplomataria XVII) с. 166: король Володислав потверджує ґрафу Отону з Біберштайну надання свого батька кор. Стефана на vniuersas possessiones seu uillas iuxta terminos, metas seu indagines regni nostri et regni Polonie ac Ruzye existentes... quarum nomina in priuilegio predicti patris nostri dixit taliter contineri, videlicet villa Razlauth (вар. Razlauch, Раславиця на полуднє від Бардіїва), item villa Sancte Trinitatis (мб. Трочани над р. Секровом, тамже), ville Omnium Sanctorum (по мад. Mindszent, по слов. Біяцовце, дальше на захід, уже за Спишською границею), villa Kobula (теп. Кобилє, по угорськи Lófalu, на полуднє від Бардіїва), villa Bardfa (Бардіїв), Mokurlang (слов. Мокролуг, мад. Sárpatak на Топлї, вище Бардіїва), Guebold (Gubolt, теп. Gaboltó), Margan (Murgan, Маргоня над Топлею, низше Бардіїва), Stemella (Szemella, теп. Смильно на верхівях Ондави) et Rodamyn (Rodoma, теп. Радома на схід від Маргонї). Реґеста сього документа з варіантами (я винотував їх у скобках) в Codex diplomaticus Fejér'a V. 2 с. 406.

15) Codex Andegavensis IV с. 263. Король Людовик позволяє бану Mykch поставити замість деревляного камяний замок in quodam monte in medio quarumdam possessionum eorum Wyfalu, Lythene, Karakow, Strathyna et Keykmezew vocatarum ac ad eosdem pertinencium in comitatu de Sarus in vicinitate et commetaneitate confiniorum Polonie et Ruthenie regnorum adiacentium et existencium eidamque monti circumadiacencium (даних йому кор. Каролем), почасти за заслуги, tum eciam pro maiori et cerciori tuicione ac defensione confiniorum regni nostri circa confinia dictorum regnorum Polonie et Ruthenie constitutorum.. З згаданих в сїм документї сїл можна вказати Kükemezö (слов. Кукова) коло Топлї, низше Курими, Строчин (Szorocsin) на Ондаві, Litinye (Луцина) недалеко Торицї; з численних Ujfalu є Pés-újfalu в сусїдстві, на Торицї.

16) Іпат. с. 566, Мушина виступає граничною осадою в грамотї 1209 року — Fejér III. l. с. 79 (castrum Ujvar in finibus Polonorum — usque ad fluvium Poprad versus Muchina, пор. VIII 4 с. 231 і 234). Для означення угорсько-

польської границї ще Fejér IV 3 204 (села між Попрадом і Топлею, на самій теперішнїй границї — prope Poloniam) і Codex Arpadianus VIII 242.

[17]) Виходило б се з того, що до маєтностей Копшивицького монастиря, що тягли ся над Вислокою і Яселкою, належали також і землї над Топлею коло Бардуїва — див. Fejér IV, 1 с. 468 і VI. 2 с. 376, отже й вони могли входити в склад тої спірної території.

[18]) Супроти такої конфіґурації руської границї в Карпатах приходить ся думати, що й на Підгірю вона сягала далї на захід, займаючи, бодай часами, й вислецьке колїно. Я означаю сю границю на мапі в двох лїнїях, як максимальну і мінїмальну, хоч ми й не можемо вповнї докладно судити про розміри її змін.

[19]) Іпат. с. 2, 14, 97, 499, 507, Слово о полку Ігоревім X.

[20]) Іпат. с. 509. На иньшім місцї (с. 572) та ж лїтопись так поясняє, що то зветь ся ворітьми: „се же бѢашеть (на русько-польськім границї) мѢсто твердо, зане немощно бысть обойти єго никуда же тѢмже нарѢчахуть ся „Ворота” тѢснотою своєю”.

[21]) Codex Patrius Hungar. VIII. 239.

[22]) Іпат. с. 521.

[23]) C. Arpad. VIII. 68: villam sancti Nicolai (Sz. Miklós) supra Munkach ex ista parte indaginis existentem et villam Zoloa (Szolyva) ex altera parte indadinis ac terram Werezka (Верхнї і Долїшнї Верецьки на горішнїй Латорицї).

[24]) Rogerii Carmen miserabile гл. 14 і 20 (porta Ruscie).

[25]) Fejér III 2 с. 132 — опись границь маєтности Széplak (і тепер Széplak, на границї ком. Maros-Torda і Klausenburg). З огляду на інтерес сеї вказівки я перевів близшу аналїзу сеї описи: границя починаєть ся від берега Мароша, in loco Moggorew (Magyaro?) і Марошом іде ad castrum Vecheu (Vécs), відти звертає на полудневий захід, іде поуз село Luer (Lövér), перетинає дорогу — magnam viam, quae ducit de Sceplak usque in Regun (Szász-Regen), потім скручує на північ й іде на побереже Soyon (Sajo?), далї сею річкою до її

верхівя, потім горами Gsuzberz, Bodagd (їх я на мапі не знайшов) ad alpes Clementis (теп. Kelemenizvor і Kelemen-Czebruk) et inde ad Russiam. Отже руська границя лежала десь недалеко від тих alpes Clementis, на північ або на схід, на верхівях Бистриці. Ся вказівка на територію теперішньої полудневої Буковини яко на Русь особливо інтересна. Хоч документ сей видано ще в 1829 р., він досї, скільки знаю, не був використаний.

26) Розд. X.

27) Гл. VIII.

28) Лїтературу поодиноких галицьких міст див. в прим. 9.

29) Таке камяне знарядє з Перемишля було в колєкції пок. еп. Ступницького — Zbiór wiadomości do antrop. krajowej XIV с. 24.

30) Длуґош I с. 532 (звістка зачерпнена, певно, з руського джерела).

31) Длуґош IV 148-9, див. також записку з одного рукописного евангелія перемишльської капітули у Петрушевича Историческое извѢстіе о церкви св. Пантелеймона с. 24-5.

32) 1 Новг. с 211 (митрополит дав перемишльську катедру Антонїю, відставленому від новгородської катедри).

33) Іпат. с. 527-8 (1242 рік).

34) Не після Галича, як і досї думає Ґолубінский — I с. 698.

35) Іпат. с. 509.

36) Іпат. с. 310.

37) Про се в моїй статї: Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва (в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. 45). Найдавнїйша грамота про сї конюші села в Древностях Археограф. Коммиссіи Моск. Археол. Общ. I с. 546.

38) Див. про сї традиції в т. III гл. 1.

[39]) На жаль сї поміри й пляни, зроблені інж. Мокловским, досї не опублїковані, була лише коротенька згадка про реферат в справозданнях краківської академії (1901, IV), то ж нотую се поки що лише як поголоску. Недавно проф. Колесса опублїкував кілька перґамітових листків з Лаврівського монастиря, які він датує XII-XIII вв. та уважаєІ останками старих монастирських книг (Лаврівські перґамінові листки в XI-XIII в. — Записки Н. т. ім. Шевченка т. 53). Зрештою про Лаврівсьвий монастир статейка Площанского: Лавровъ, село и монастирь, в Сборнику Гал. Матиції, 1866).

[40]) Олександр з Перемишля тїкає на Угорщину, і за ним женуть „оли до Санока и вороть Угорьскыхъ" — Іпат. с. 509.

[41]) Іпат. с. 532.

[42]) Лавр. с. 295.

[43]) 1146 і 1211 рр.

[44]) Іпат. с. 484.

[45]) Головнійші вказівки про Галич в лїтописи — Іпат. 319, 447, 486, 493.

[46]) Лїтературу його, досить численну, хоч не дуже богату змістом див. в прим. 9.

[47]) Першою історичною звісткою була б згадка про Галич в оповіданню Патерика про соляну крізу в Київі за Сьвятополка, підчас волинської війни (с. 154), але в утворі XIII в. ся подробиця може бути й пізнійшою. Потім маємо апокріфічну угорську грамоту з 1124 р., з титулом Gallitiae rex (як вище с. 449). і грамоту Івана Берладника з датою 1134 р., де він титулує себе „отъ стола галічского кнЂзь берладсьскы”. Для 1134 р. такий титул теж треба уважати анахронїзмом (сам по собі він не ясний, і не звичайний, і мав би означати претензії Івана до галицького стола). Зовсїм нїчого не варта згадка „Галичан” під 1139 р. в Густинській комп. (Пол. собр. рус. лЂтоп. II с. 294), котру мабуть має на гадцї проф. Дашкевич в своїй розвідцї про грамоту Берладника (с. 376) — вона зачерпнена з пізнїх польських компіляцій (проф. Дашкевич в сїй своїй статї показує взагалї досить дивну необережність в громадженню матеріалу).

[48]) Іпат. с. 484.

[49]) Гадки, що Галич був на теперішньому місцї, боронить завзято о. Петрушевич, задля сього, здаєть ся, навіть відступивши від свого початкового погляду, що костел св. Станїслава був руською церквою XIII в.: він переносить тепер сей костел на XIV в. (зовсїм неправдоподібно). Такий же погляд на місце Галича висловив Іловайский. Шараневич, що в своїй першій книжцї був такого-ж погляду на давнїй Галич, змінив його під впливом находок, які показали ся в 80-х рр. на побережу Лїмницї, й перенїс туди давнїй Галич, його погляд досить був прийнятий (Лущкевичом,

Захарієвичом, Зємєнцким і ин.), але під впливом сього погляду безпотрібно, як минї здає ть ся, його заступники старали ся довести, що церква Рождества в теперішнїм Галичу (на котру головно вказують оборонцї першої теорії) не може належати до руських часів. З теорією Галича на Крилосї виступив д. Чоловский, справедливо піднїсши, як слабе, місце другої теорії, що над Ліпницею нема слїдів старих фортифікацій. Його доводи зробили, видко, значне вражіннє й на Шараневича.

50) 15 метрів в квадраті, не рахуючи абсид.

51) Її в лїтературі уважають звичайно церквою Богородицї.

52) Великість 21 х 10 м.

53) Іпат. с. 508, 518, 523.

54) Про сї скальні замки див. в прим. 13.

55) Kaindl Archäologische Untersuchungen zu Wassileu und Panka in der Bukowina, Mittheilungen der Central — Kommission, II F., XXVIII, 1901 с. 47.

56) Див. особливо Іпат. с. 525.

57) Антоновичь Бакотскій скальный монастырь, К. Стар. 1891, X; Antoni J. Bakota jako stolica Ponizia w XIII st. (Bibliot. Warszaw. 1891, IV); сЂцинскій Бакота древняя столица Понизья, 1889 (в Подол. епарх. вЂдом.); Гульдманъ Памятники старины въ Подоліи, 1901, СЂцинскій Археол. карта Подольской губ., sub voce. Участником розкопок Бакотського монастиря був і я в 1891 р.

58) Іпат. с. 557, 562, 589.

59) Колєкції інститута Осолїньских (де що див. Muzeum im. Lubomirskich, катальоґ 1889 р. с. 8-9, 46). Останки передісторичного житя звістні також і на другім боцї Полтви — на Цитадельній горі — див. в статї Шнайдра (як низше).

60) Лїтературу Львова див. в прим. 9; вона нїби й не мала, але дуже не

важна. З спірних питань її я зачіплю два. Перше — хто заснував Львів і дав йому се імя: Данило чи Лев? Супроти того, що Львів уже був в 1255 р., а про Льва нема ніяких звісток, аби він уже перед тим мав свою волость на галицькім Побужу (в Звенигороді?), я не бачу причини думати на Льва; коли в пізнійшій традиції часом знаходимо голоси, що фундатором Львова був Лев, то се легко витолкувати тим, що імя міста піддавало таку гадку.

Друге: звичайно літописне оповіданнє про те, як бачили у Львові луну холмського огня, уважають доказом того, що Львів стояв на однім з північних горбів. Против сього виступив Чоловский, кажучи, що се оповіданнє не має ніякої вартости, бо луну могли бачити так само з долини Полтви як і з котрої будь гори. Але ш. автор при тім спускає з ока одну важну подробицю: літописець каже, що сю луну бачили у Львові над „полями белзькими" (сицю же пламени бывшу, якоже со всеє земли зарево видѢти, якоже и со Львова зряще видити по полямъ болзьскымъ), отже над рівниною, що стелить ся на північ від львівських гір; сього не можна прикласти ані до долини Полтви, ані до Цитадельної гори. Арґумент Чоловского против Високого замку — що там бракує води, мене теж не переконує. Коли могли довозити туди воду за польських часів, то могли й за руських, і власне чи не тому польський замок сів на такій невигідній позиції, що вже перед тим сидів там руський замок?

ВНУТРІШНЇ ВІДНОСИНИ, ГРОМАДА В XII В., ЇЇ СТАНОВИЩЕ СУПРОТИ ДИНАСТИЇ РОМАНА, ЇЇ АНТИПАТИЇ ДО БОЯРСТВА, СЛАБКІСТЬ ГРОМАДИ; РОЗВІЙ БОЯРСТВА, ЙОГО СКОНСОЛЇДОВАННЄ, СТАНОВИЩЕ В XII В., ЙОГО ПОЛЇТИЧНА ПРОГРАМА XII-XIII В., ЙОГО НЕУДАЧА; КУЛЬТУРНЕ ЖИТЄ: СПОЛУЧЕННЄ ЕЛЄМЕНТІВ СХІДНЇХ І ЗАХІДНЇХ — В КУЛЬТУРІ, В ЯВИЩАХ ЖИТЯ.

Тепер піднесу де що характеристичнійше з внутрішнього житя Галичини — те, що не має входити в дальший загальний огляд.

В суспільнім укладі Галичини найбільш характеристичне явище — се незвичайний, де инде на Україні нечуваний розвій боярської сили і впливів. Він витиснув своє пятно на полїтичних відносинах землї: його наслїдки виявили ся тут в підряднім становищі громади супроти боярства, а часами полїтичні змагання боярства паралїжували княжу власть до повної безрадности. Мусїв він не меньше витиснути своє пятно й на економічних відносинах, тільки сї останнї нам майже зовсїм не звістні [1]).

І в сїй і в тій сфері ся незвичайна сила боярства була, судячи по всьому, явищем розмірно новим. Громада в Галичинї зовсїм не визначала ся спеціальною апатією для полїтичних справ. Правда, наші звістки для XI-XII в. дуже біднї, але відносини галицької людности до Володимирка показують недвозначно, що вона інтересувала ся полїтичними справами і брала ся до них. Володимирко, що опанував цїлу Галичину на початку 40-х рр. XII в., очевидно, був неприємним для землї, що волїла лїнію Ростислава Володаревича. Так, як ми бачили вже, громада м. Галича, скориставши з відїзду Володимирка закликала до себе 1145 р. князя Івана Ростиславича і з незвичайним напруженнєм і пожертвованнєм боронила свого вибранця. Звенигородцїв теж, видко, тягнуло до нього, і коли його союзник Всеволод Ольгович приступив під Звенигород 1146 р., вони „створиша вѢче, хотяче се передати"; тільки стероризовані Володимирковим воєводою почали вони „бити без лести". Понизє переходить до Івана під час його походу 1159 р.: „смерди скачуть через заборола" до нього, хоч в містї сидить Володимиркова залога. Нарештї симпатії до Ростиславової лїнії запечатав заклик, висланий до Ростислава Івановича 1189 р., аби прибув до них княжити, і те повстаннє яке счинило ся в Галичи, коли принесли його раненого: „Галичани же возмятоша ся, хотяче изяти его у Угоръ и прияти собѢ на княжениє" [2]).

Очевидно, і многоглаголивий Володимирко і його славний син, не вважаючи на свої державні здібности, не тїшили ся популярністю в землї. Супроти сього вони, натурально здогадувати ся, мусїли змагати з одного боку до того, аби здусити полїтичну діяльність землї — такі нелюдські репресії Володимирка в Галичу по повстанню 1145 р., коли він „многы люди (отже людей з громади, не бояр) исѢче, а иныя показни казнью злою". З другого боку — мусїли вони скріпляти свою підпору, боярство, що й без того, як побачимо низше, мало тут дуже вигідні обставини для свого

розвою. В обох напрямах князї мабуть мали певний усьпіх, судячи з пізнїйшого; громаду придушено, боярство змогло ся незвичайно і стало входити в конкуренцію з княжою властю. Відчуженнєм від громади треба пояснити повну безрадність князїв Володимирської династиї в тих моментах, коли боярство виступало против них: вони не бачили тодї иньшого виходу як або капітулювати перед боярством з повним власним пониженнєм, як Ярослав, або тїкати з своєї землї та шукати підпори у чужих держав, як його сини Олег та Володимир.

Супроти сього ми можемо здогадувати ся про істнованнє в Галичинї в другій половинї XII в. такого антаґонїзму — з одного боку князь і боярство, з другого громада. Конфлїкти боярства з князями другої половини XII в. не змінили відносин їх до громади: анї князь, анї боярство не зблизили ся до громади. Про се можемо судити з безрадности тих князїв і з повної непопулярности боярства, яку помічаємо виразно в XIII в.

Ситуація змінила ся з появою нової династиї — Мстиславичів. Добрі відносини з громадою були в традиції сеї династиї; про популярність Романа на Волини мали ми й матимемо нагоду переконати ся не раз. Його безоглядна боротьба з боярством могла супроти сказаного вище хиба тільки збільшити популярність Романа в громадї. Що він був дійсно популярний і в Галичинї, найлїпше показує прихильність галицької громади до його сина Данила.

На жаль Галицька лїтопись, що так богато займаєть ся полїтикою й партіями бояр, дуже мало говорить про відносини до князїв громади й її полїтичне становище, а ще й затемнює справу, уживаючи загальної назви „Галичани" для означення й галицького боярства і громади. За всїм тим одначе можна вибрати кілька місць, що зовсїм недвозначно виясняють нам полїтичне становище галицької громади.

Оповідаючи про відносини Данила до Мстислава Удатного, лїтопись каже, що провідники боярської полїтики Глїб і Судислав порадили Мстиславови, аби не давав Галича Данилу, бо Галичане хочуть Данила, „Галичаномъ бо хотящимъ Данила". Тут, очевидно, іде мова про галицьку громаду — що вона хотїла Данила [3]). Галицька громада слїдом дійсно показала свою прихильність Данилу, закликавши його, в неприсутности Судислава, до Галича: „прислаша ГаличанЂ, рекуще: яко Судиславъ шелъ есть во

Понизье, а королевичь в ГаличѢ осталъ, а пойди борже", а против Судислава справила демонстрацію: коли він виходив з міста разом з угорською залогою, на нього кидали каміннєм і кричали: „іди з міста, ворохобнику!"

Ще виразнійше маємо оповіданнє 1237р.: довідавши ся, що його противник Ростислав вийшов у Литву „со всими бояры", Данило тоді появив ся під Галичом, — „любяхуть же и гражане", і коли він підїхавши під місто, звернув ся до них зі словами: „о мужи градстии! доколѢ хощете терпѢти иноплеменьныхъ князей державу?" — вони крикнули: „яко се єсть держатель нашь Богомъ даный" — і пустили ся до нього як діти до батька, як бжоли до матки, „яко жажющи воды ко источнику", так що члени боярської партиї, які були в місті, не можучи здержати сього руху, мусіли піддати ся Данилу [4]).

З другого боку ми стрічаємо сліди виразної антипатиї громади до боярства. Про маніфестацію, споряджену против проводира боярства Судислава, я вже говорив. Десь з 1231 р. маємо оповіданнє про те, як Данило, зовсїм полишений боярством, так що, як каже лїтописець, вірними йому лишило ся тільки 18 отроків, а все иньше відступило до Олександра, — скликав віче, щоб запитати ся, чи може числити на громаду в боротьбі з Олександром і боярами — його прихильниками. Він спитав: „чи хочете бути минї вірними і йти зо мною на моїх ворогів (хочете ли быти вѢрни мнѢ, да изыду на враги мое) ?" Вони ж крикнули: „вірні ми Богу і тобі, нашому господину, іди в божею помочею". І Данило рушив на Олександра з невеликим числом вояків, очевидно — виправлених громадою; такий рішучий виступ громади змусив бояр прилучити ся до нього, хоч вони були ворожі Данилу, так що кампанія скінчила ся побідою над Олександром і його партизанами [5]). Нарештї можна вказати ще на епізод під 1241 р., де маємо натяк на якийсь народнїй рух, викликаний „грабительствами нечестивых бояр"; „Курилови же сущю тогда въ БакотѢ, послану Даниломъ княземь и Василькомъ исписати грабительства нечестивыхъ бояръ, утиши землю" [6]).

Сей епізод вказує нам і причину непопулярности бояр — їх грабительство. „Списаннє" сих боярських грабительств, за котрим, очевидно мав піти суд над боярами і реквізиції, „утишило землю". На иньшому місцї Данило теж

закидає боярам, що вони „граблять землю” [7]). Бюрократична аристократія, коли вона не чує над собою руки правительства, як справедливо кажуть — найгірша з аристократій. Галицьке боярство було передовсїм урядничою верствою, що дивила ся на землю й людність як на джерело доходу, як на „корм”; захопивши в свої руки управу, воно мусїло дуже давати ся в знаки людности. А до сього ще прилучала ся ненависть до боярства, як до верстви капіталїстів, земельних можновладців, що як скрізь, так і тут використовувала свою силу і правительственні впливи в відносинах з меньше заможною людністю.

Безперечно, ся неприхильність громади до бояр і підпора, яку громада давала Данилови в його боротьбі за галицький стіл, причинили ся немало до його побіди над ворогами. Але з другого боку сама ся обставина, що не вважаючи на поміч громади Данилови так тяжко випала ся боротьба, показує виразно, що полїтичного значіння громади в Галичинї не треба перецінювати. Піднесений вже вище факт, що Галицька лїтопись, широко оповідаючи про сю боротьбу, так мало говорить про участь громади, теж промовляє за тим, що її роля в полїтиці не була так значна. Се треба пояснити з одного боку тим, що Данило взагалї анї трошки не мав демаґоґічних симпатий і здібностей, не вмів прийти до близших відносин до громади, порушити її, з другого боку — що таки сама громада не спромогала ся на більшу активність в полїтиці. Вона виступає зрідка, принагідно, ініціативи не показує, а й сили її, здаєть ся, не були великі. В наведенім вище епізодї, коли громада запевняє свою поміч Данилови, в результатї бачимо в його руках тільки „мало ратник”. Чи був се у галицької громади брак полїтичної школи взагалї, чи ослабили її попередні репресії зі сторони князя й його союзників-бояр, за часів Володаревичів? Се останнє минї здаєть ся більш правдоподібним, а до сього треба додати ще й те, що боярство, з розвоєм своєї сили, невважаючи на антипатії громади, могло в значній мірі невтралїзувати громадські змагання. Боярські клїєнтелї тисячними нитками вязали наоколо себе людей з міщанства і селянства. Досить порівняти наведені вище епізоди, де виразно пробиваєть ся неприхильність громади до боярських олїґархів — з тою характерною сценкою, де такий олїґарх Доброслав їде на конї Галичом „в однїй сорочцї”, а Галичани біжать наоколо нього — „Галичаном же текущимъ у стремени єго” [8]). Думаю, що ся залежність від боярства, її глубоко несимпатичного, в значній мірі невтралїзувала активну енерґію громади.

Подібно як княжими репресіями треба в певній мірі пояснити ослабленнє громадської активности в Галичині, так з другого боку змаганням князів — оперти ся на боярстві супроти неприхильної громади, треба признати, як я вже зазначив, несогірший вплив на зріст сили боярства в Галичині. Але се був тільки один з моментів, що зложили ся на утвореннє в Галичині такої сильної боярської кляси, якої не бачимо ніде більше в українсько-руських землях [9]), і то такий момент, що стрічав ся й по иньших землях. Специяльністю Галицької землї було, що тут боярство зложило ся в таку міцно сконсолїдовану масу, яка могла розвинути боротьбу на два фронти: маючи против себе громаду, бороти ся з князем.

Коли не найголовнїйшим, то одним з головних моментів, що вплинув на таке сконсолїдованнє боярства, була полїтична відокремленність землї. Протягом яких чотирох поколїнь незмінно сиділа в Галичинї одна династия Ростиславичів. Не було кому приходити на галицький стіл з иньшої землї, приводячи своїх дружинників, анї виводити, виходячи на стіл в иньшу землю. Не було, вийнявши зовсїм короткі конфлїкти, внутрішнїх війн і переворотів, які б відтїсняли бояр-сторонників одного князя та заступали їх сторонниками його противника-переможця. Наслїдком того в Галичинї більше нїж де инде могла розвинути ся дїдичність серед бояр; майно, впливи, колїґації, права на певні уряди переходили і зростали з поколїння в поколїннє. Повнїйше нїж де инде дорогою вікового процесу могла злити ся тут аристократія земська з княжою, дружинною, і злучити до купи силу економічну з урядничою. До того нечисленність княжої династиї, брак князів підручних віддавав в руки боярства такі високі й впливові становища, які по иньших землях були для них неприступні: вони займають в ролї намістників княжі столи (Звенигород, Перемишль і т. и.), мають свої великі полки, від себе роздають посади меньшим боярам, так що безпосередня залежність всього боярства, всеї землї від князя затрачуєть ся. Нпр. довідавши ся, що оден з олїґархів Доброслав дав від себе Коломию двом иньшим боярам, Данило не каже нїчого против такого роздавання ним волостей, а пригадує тільки, що Коломиї як раз не треба було віддавати [10]).

Взявши ся за руки, замкнувши ся в своїм крузї, куди не легко було пролїзти новому чоловіку (ми се можемо слїдити по аристократичним поглядам галицького лїтописьця, що злобно пригадує одному з олїґархів попівський

рід — „поповъ внукъ”, другим — їх селянське походженнє, „племя смердьє”, тримаючи в залежности від себе меньше боярство, оперши ся одною ногою на воєнну силу своїх полків, другою на широко розвинену земельну власність, галицьке боярство при кінці XII в. було дійсно так сильне, що могло побороти ся з княжою властию і супроти її відчуження від громади мати в сій боротьбі перевагу.

Перший раз ми стрічаємо характеристику відносин галицького боярства до свого князя в оповіданню про похід Ізяслава київського на Галичину. Коли прийшло до битви під Теребовлею, бояре пригадують свому молодому князю Ярославу, що він у них оден, а до того ще молодий, якби що стало ся з ним, щоб вони робили? просять його, аби не ризикував — „їдь собі і здалека диви ся на нас, як ми будемо свої голови складати за честь твого батька і твою, памятаючи, як нас твій батько годував і любив” [11]). Отже тут галицькі бояри виступають перед нами вірними і вдячними слугами Володимирка, а Володимирко — спеціально добрим для бояр князем. Такіж відносини закроюють ся між ними і його сином. Але сей син схотїв поминути вірних слуг свого батька, знайшовши собі нових „приятелїв”, правдоподібно, в родині своєї нешлюбної жінки. В таких разах бояре де инде звичайно покидали невдячного князя й переходили до иньшого, але такий звичайний вихід не був добрий для Галичини. Се ж був відрізаний кусник, глухий зазубень, звідки анї князям анї боярству не було анї переходу анї виходу; до того місцеве боярство занадто зросло ся, закоренило ся в землї, аби пустити ся в сьвіт за очі. Накликати на Галичину якогось претендента теж не було надії — становище Ярослава в політиці було занадто міцне. Тож замість кидати князя, боярство виступає против нього — і змушує його до таких уступок, яких йому було потрібно. Як саме змусило воно його, сього ми, на жаль, близше не знаємо, бо маємо перед собою тільки останнїй результат: князь капітулює перед боярами, а його приятелї Чарговичі кровию платять за свої впливи.

Сей перший усьпіх осьміляє бояр і вони далї поступають в сїм напрямі: немилого їм Ярославича Олега вони виганяють в союзї з Володимиром, а потім, коли тим способом не удало ся його позбути ся, отроюють (як оповідають польські джерела). Коли й Володимир показуєть ся їм ненаручний — змушують його до утїкачки. Заразом, в парі з сьвідомістю своєї сили, мусїли в боярстві зростати його аспірації, і ми можемо на певно прийняти, що вже в 80-х рр., підчас боротьби з Ярославичами, починала

зарисовувати ся в головах боярських проводирів проґрама — князя лише князем називати, а самим всю землю держати, як зве їх поступованнє Галицька лїтопись півстолїтя пізнїйше [12]).

Сей ідеал був осягнений, коли епізод з Володимиром Ярославичем несподївано привів в Галич Угрів, і король, посадивши тут свого сина, „даде весь наряд Галичанамъ” [13]). Але показало ся, що ся ідея не вповнї вияснила ся в головах галицьких бояр і вони не могли від разу зжити ся з гадкою, що їх князем буде чужинець. З рештою можливо, що й загальна неохота людности до угорської зверхности вплинула на них. Досить, що замість консервувати таке вигідне для їх клясових інтересів угорське панованнє, галицькі бояре риють під Уграми, та спроваджують претендента в особі Ростислава Берладничича. Хоч потім вони і не мають відваги піддержати Ростислава та підводять його під угорський меч, але завсїди важно, що переважна маса боярства, судячи з лїтописного оповідання, бажала зміни так користного для них угорського statu quo на княже правлїннє [14]). Ми не знаємо, яке становище займало боярство при повороті Володимира, потім при другім князюванню Романа, але той факт, що й по Романових репресіях бояре шукають виходу в спровадженню до Галича руської княжої династиї — Ігоревичів, показує як мало ще виломило ся боярство з своїми клясовими змаганнями з рам династичної традиції, з звичайних поглядів, що руська земля не може жити без княжої династиї з родини св. Володимира і що бояре можуть правити землею тільки при боку князя, під його, хоч би й номінальною, але завсїди — княжою фірмою.

Але з другого боку досьвід поучував галицьких бояр, що їх полїтичні змагання виросли понад рівень звичайної княжої власти, звичайного руського політичного modus vivendi. Романові репресії (побільшені певно польським хронїстом, але завсїди, очевидно, не легкі) і різня, счинена Ігоревичами, нарештї переконали бояр, що їм нема що думати знайти таку руську династию, котра полишила б стільки простору полїтичним претензіям боярства, скільки вони собі самі хотїли зачеркнути. Аж тепер — в другім десятолїтю XIII в., сформовуєть ся боярська полїтика, що при всїх відмінах, при незгоді боярських партій й істнованню ріжних полїтичних напрямів серед них, може бути в головнім зведена до таких точок:

не давати закорінити ся в Галичинї котрій небудь руській династиї;

особливо пильнувати, аби не закорінив ся в Галичи Данило, що операючи ся на свої отчинні права й маючи за собою співчутє громади, мав би спромогу бути найменьше податливим на боярські змагання;

шахуючи ріжних претендентів на галицький стіл одного другим, вести до того, аби галицькі князї були як найслабші —

аби власть князя була номінальною, а дійсна управа була в руках боярства, а як можна — то й зовсім без князя правити землею.

Як я вже сказав, боярство не все разом ішло до осягнення сеї проґрами. Не всї однаково радикально і безоглядно стреміли до власти; при тім між боярськими проводирями виникали часом особисті непорозуміння й боротьба. Найбільш радикальний напрям заступали Кормильчич Володислав (що давнїйше був прихильником Ігоревичів, але радикально попікши ся на них, по боярській різні круто змінив свою полїтику) і Судислав. Вони звертають ся до Угрів, і Володислав, опираючи ся на угорську поміч, попереду хоче правити іменем малого Данила, а далї скидає маску — „вокняжи ся и сѢде на столѢ " в Галичу [15]). Але показало ся, що для такого радикального кроку ґрунт не приготований, і по нещасливім кінцї Володиславового князювання (1214) не знайшло ся охочих іти за даним прикладом. Бояре мирять ся з потребою мати якогось князя для фірми і змагають до того, аби лише в своїх руках затримати дійсну управу. Тридцять літ їм дійсно удавало ся усувати Данила і перекидаючи ся князями як піонами, держати землю в своїх руках. Але вкінці справа була програна: битва під Ярославом віддала Галичину в руки Данила, і кара смерти над Володиславом молодшим, одним з боярських проводирів, довершена Данилом на самім полї битви, мала служити знаком рішучої побіди князя [16]).

Що було причиною такої неудачі боярства? На се, правдоподібно, зложило ся кілька моментів. На першім місцї я положу непопулярність боярства у громади і симпатії громади до Данила. Не мале значіннє мали здібности та витрівалість Данила і брак солїдарности між боярством, істнованнє між їх проводирями особистих суперечок (маємо такий характерний епізод як „свада" двох оліґархів — Доброслава і Григорія, що обмовляли один другого перед Данилом, і той, осьмілений сим, вкінцї увязнив їх обох [17]). Нарештї дуже важне значіннє мав союз Данила з Татарами: здобувши собі

прихильність Татар безпосередно по Ярославській битві, Данило запечатав свою побіду над боярством, і воно вже не потрапило піднести против нього своєї голови. Від середини XIII в. галицьке боярство стало більш меньш на тім самім, що й волинське: воно лишило ся сильним, впливовим суспільно-політичним чинником, сильне своїм адміністраційним значіннєм і маєтковою силою, але самостійної політичної ролї вже не грає, і тільки з кінцем Романової династиї воно, силою самих обставин, бере в свої руки провід землї і на власну руку веде її політику, скільки можемо судити з скупих відомостей наших джерел [18]).

В культурнім житю Галичини найінтереснійша прикмета, котру мусимо тут піднести — се характерне сполученнє руських культурних елєментів з західніми. Ми можемо слїдити його і в одинокій місцевій лїтературній памятцї — Галицькій лїтописи і в иньшім культурнім материялї, яким розпоряджаємо.

Галицька лїтопись зі становища відносин Руси до Заходу, амальґамовання культурних впливів візантийських і західнїх, має високий інтерес. Полїтичні відносини, що приводили Галичину в близшу стичність з заходом, мали результатом те, що нї в однїй иньшій нашій лїтописи не стрічаємо ми стільки звісток про західні події, так докладних і оповіджених, щоб так сказати — з почутєм такої духової близькости з сим Заходом, як тут. Той брак всякої глубокої межі між сьвітом православним і латинським, який ми зрештою можемо констатувати і в декотрих иньших памятках наших, тут проявляєть ся особливо сильно. Латинську леґенду про св. Кінґу переказує лїтописець, нїчим не натякаючи, що то щось чуже, іновірне. Католик для нього передо всїм християнин, „крестьянъ”, а не чужовірець, як для наших Греків-полємістів; Василько каже Данилови, коли той вагаєть ся, чи їхати йому до угорського короля Белї: „йди до нього, він же християнин (иди къ нему яко крестьянъ есть” [19]); папу лїтописець зве „отцем”, хоч при тім заявляє свою вірність „вірі гречеській”, і уніонні зносини з папою розуміє тільки як заходи коло відновлення „правої віри” і „воєдиненья церкьви” — в дусї православнім [20]).

Але сама лїтопись — інтересна як взірець риторичної прози і проби прагматичного історичного оповідання, була вповнї продуктом руської лїтературної школи. Лїтература, на котрій виховав ся лїтописець — чисто

східня, русько-візантийська, ориґінальна і перекладна; він цитує хроноґраф Амартоля і взагалї покликуєть ся на хроноґрафічний спосіб писання, знає чи чув бодай за церковну історію Евзебія. Заразом, при всїй близькости до тих західнїх сусїдів, руська народня самосьвідомість дає себе знати в лїтописцю незвичайно виразно. З незвичайною утїхою нотує він, де Русь чим небудь заімпонувала чужинцям: комплїмент угорського короля місту Володимиру, — що він не бачив такого міста і в Нїмеччинї, враженнє зроблене „руським" убраннєм Данила на Нїмцїв і Угрів: („Нїмцї дивлячи ся, дуже дивували ся, а король сказав Данилу: не взяв би я й тисячі срібла за те, що ти прийшов в своїм руськім, споконвічнім убранню — „обычаємь рускимь отцевъ своихъ" [21]); з замилованнєм підносить він скрізь славу руських князїв в війнї з чужинцями: „нїхто з князїв не входив так глубоко в Лядську землю, окрім великого Володимира, що охрестив землю [22]); Данило по його словам охотить ся в похід на Чехію, по части з огляду на короля (угорського), по части жадний слави, бо в Руській землї нїхто перед тим не воював Чеської землї — анї Сьвятослав Хоробрий, анї Володимир Сьвятий [23]). По всякій правдоподібности, ми маємо тут і загальну прикмету Галицької Руси: сидячи на руськім пограничу, в безпосереднїм сусїдстві з чужинцями звідси і звідти, місцеві Русини тим живійше мусїли відчувати свою етноґрафічну приналежність, цїнити своє руське імя.

В иньшім матеріалї про галицьке культурне житє ми стрічаємо теж злуку елєментів західнїх і східнїх. В архитектурі нпр. основний візантийський плян церкви злучуєть ся з західними орнаментаційними мотивами (галицька церков св. Пантелеймона). Поруч принесених з Київа образів в церквах появляють ся „стекла римські, крестильницї отъ земля Угорьская" — як в описи холмських церков [24]). Кольонїї Нїмцїв і Поляків (згадані в Холмі й Володимирі в XIII в.) приносили західню орґанїзацію — нїмецького права, і ріжні елєменти західньої культури; нпр. сї Нїмцї кольонїсти мабуть принесли слово цебер в значінню міри, що ми стрічаємо в розпорядженню Мстислава Даниловича про „ловче" [25]). Але з другого боку ми бачили, що при сих західнїх осадах основа галицької культури була руська, спільна з иньшими українсько-руськими землями. Ми бачили вище, що Данило вибравши ся в Нїмеччину, красуєть ся в руськім убранню „отцев своїх", а його вояки мають навіть деякі „татарські" подробицї узброєння. Археольоґічні нахідки показують, що в Галичинї були

розповсюднені тіж типи в золотництві, в окрасах, в орнаментиці, що й по иньшій Руси, навіть в XIV в., в самий переддень польської окупації, як показує цікавий Молотівський скарб [26]).

Грамоти остатнїх галицько-волинських князїв пишуть ся по латини, і що важнїйше — мають латинські княжі печатки, мабуть не були зроблені ad hoc: вони могли уживати ся взагалї в державних потребах. Але заразом, в титулї сих князїв маркуєть ся їх національна сьвідомість — репрезентація руського імени: вони князї „всеї Малої Руси”. Прославлений Візантийцями союзник Царгорода Роман не відмовляє своєї помочи західнїм, латинським монастирям, як сьвідчать записки ерфуртського монастиря сьв. Петра [27]), але по нїм зістаєть ся память (в звістній леґендї) як про противника яких небудь уступок Риму і папству [28]). Одна з руських княжен — Сьвятослава, правдоподібно — донька або сестра Льва, вступає до латинського кляштора клярисок в Новім Сончі, заснованого її своячкою, угорською королївною Кінґою [29]), але сам Лев заходить ся коло орґанїзації осібної галицько-волинської митрополії; одно покоління пізнїйше претендент на галицько-волинський стіл Болеслав Тройденович для реалїзації своїх претензій переходить на православну віру, а його противники аґітують против нього в Галичинї, викликаючи незадоволеннє православних на ширеннє латинства, і приводять на сїм ґрунтї до повстання і навіть убийства... Як бачимо, зближеннє з заходом не було індеферентизмом або виреченнєм зі своєї культурної й національної традиції, і глухою для сеї традиції суспільність через те не ставала.

Примітки

[1]) Про суспільні відносини Галичини моя розвідка: Галицьке боярство в XII-XIII вв. — Записки Наук. товариства ім. Шевченка т. XX (звідти в ч. III Розвідок і матеріалів, 1900), Д-ра М. Кордуби Суспільні верстви та полїтичні партії в Галицькім князївстві до половини XIII в. (досить цінні замітки про полїтичну, ролю міщанства в XIII в.), з давнїйшого: Дашкевича Княженіе Даніила гл. I (головно про боярство), дещо в розвідцї Ржежабка

Jiøi II (Čas. musea kral. čes. 1883) — про боярство кінця XIII і 1-ої пол. XIV в., Линниченка Суспільні верстви Галичини, I гл.

2) Іпат. с. 226, 228, 341, 446-7.

3) Іпат. с. 501. Я думаю, що інтерпункція сього місця в виданню Іпатської лїтописи хибна, і треба читати так: „даси ли (Галич) Данилови, в вЂкъ не твой будеть Галичь, Галичаномъ бо хотящимъ Данила" (мотив, виставлений самими боярами). Оттуду же послаша в рЂчихъ (до угорського короля)" і т. д.

4) Іпат. с. 506, 517-8.

5) Іпат. с. 509. Супроти звичайного, принятого в науковій лїтературі розуміння, що тут іде мова про справдешнє віче галицької громади, скликане Данилом (див. нпр. СергЂевичъ ВЂче и князь с. 36, Владимірскій-Будановъ Обзоръ с. 64) — висловлена була гадка, що тут не було ніякого віча, а тільки нарада князя з тими 18 отроками. Роздумуючи і перечитуючи сей епізод, я таки думаю, що його треба розуміти звичайним способом — про віче. Результатом сього віча було те, що Данило виступає в похід „со маломъ ратникъ", і се його військо відріжняєть ся виразно від боярських полків, які прилучили ся до нього — вірного Мирослава, теж „с маломъ отрокъ", і „невЂрнихъ" бояр. Звідки ж узяв сих „ратникъ" Данило? Очевидно, що се полк зібраний галицькою громадою. Саме слово „ратникъ" (не отрокь — про котрих говорить ся кілька рядків вище і низше), я думаю, вказує на се. Та й що за княжа нарада з отроками? Князю вистало б порадити ся тільки з тисяцьким Демяном і соцьким Микулою, що названі в сїм же оповіданню, коли б він хотів зробити воєнну нараду. І який інтерес можуть мати для походу 18 отроків? Отже „рече имъ" не належить до сих отроків, се конструкція ad synesim до згаданого вище „віча", і під ним треба розуміти віче галицької громади, а 18 отроків згадані тільки для характеристики прикрого становища Данила.

6) Можна б розуміти се „утиши землю" про дальше — що Курил відбив ся від Ростислава, але слово „утишити" ледви чи могло б бути в такім значінню ужите. Треба мабуть таки розуміти його як „заспокоїти", тим більше що далї читаємо — „онъ же (себто: отак він) крЂпостю и мудростю удержа Бакоту": инакше були б два загальні резюме — на початку і кінці.

Супроти такого розуміння минї лїпшим здаєть ся варіант Хлєбнїков. і Поґодін. кодексу ”утЂшити” (читати — „утишити”) замість „утиши”.

7) Іпат. с. 525.

8) Іпат. с. 525.

9) З иньших земель давньої Руської держави незвичайного розвитку дійшло боярство в Новгородї, але там воно стало земським, не княжим, і стоїть на чолї громади.

10) Іпат. с. 525.

11) Іпат. с. 321.

12) Іпат. с. 525.

13) Іпат. с. 445.

14) Лїтопись, говорячи про похід Ростислава Берладничича, розріжняє бояр ”правих” — що не брали участи в конспірації, і ”винуватих” — що брали участь в закликанню Ростислава. З сього виходило б наче, що певна частина бояр тримала ся Угрів, хоч число конспіраторів було все ж таки о стільки значне, що декотрі з них відважили ся виразно прилучити ся до Ростислава. Аде кілька рядків вище лїтопись знов каже инакше:”мужи же галичкии не бяхуть вси в одной мысли, но чiи бяхуть сынове и брата у короля, тоти держахуть ся крЂпко по королевичи” Іпат. с. 447. Виходить — і ті, що не брали участи в конспірації, робили се тільки з страху перед Уграми, а щирих прихильників не було у них зовсїм.

15) Іпат. с. 488.

16) Іпат. с. 534.

17) Іпат. с. 526.

18) Більше про галицьке боярство XII-XIII в. охочі знайдуть в названій моїй розвідцї, а про полїтику його буде мова іще в т. III гл. I.

[19]) Іпат. с. 537.

[20]) Іпат. с. 549.

[21]) Іпат. с. 541.

[22]) „иный бо князь не входилъ бѢ в землю Лядьску толь глубоко, проче Владиміра Великаго, иже бѢ землю крестилъ” ib. с. 505.

[23]) „ово короля ради, ово славы хотя, не бѢ бо в землѢ РусцѢй первеє иже бѢ воевалъ зеядю Чешьску, ни Святославъ Хоробры, ни Володимеръ Святый” — Іпат. с. 545.

[24]) Іпат. с. 559-60.

[25]) Іпат. с. 613.

[26]) Про молотівський скарб, датований чеськими монетами першої половини XIV в., а зложений з типових предметів староруської штуки див. мою статю в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. XXV. Значнїйші нахідки типових предметів староруської штуки окрім того звістні минї: в Звенигородї (див. мою статю про нього), Галичі (вичислені переважно в Отчетї археол. вистави 1888 р.), в Старяві (пов. Мостиська) і Михалкові (пов. Борщів.) — Muzeum im. Lubomirskich (катальоґ 1889 р. с. 16-7, 21).

[27]) В монастирськім помяннику під датою смерти Романа записано: VIII kalend. iulii — Romanus rex Ruthenorum dedit nobis XXX marcas. Schannat Vindemiae litterariae II c. 19. Петрушевичь Ист. извѢстіе о церкви св. Панталеймона с. 47. Abraham Powstanie с. 97.

[28]) Про сю леґенду див. в т. III гл. 1.

[29]) 1302 — Domicella Swantoszka (Swetosława) filia magni principis de Russia ordinis sancte Clare obiit in Sendecz — Monumenta Poloniae II c. 853, 879, III 188-9. Кінґа була сестрою жінки Льва Констанції, і засновала монастир в Сончі 1270 р.

УГОРСЬКА РУСЬ, МАТЕРІАЛ ДО ПІЗНАННЯ ЇЇ; ЇЇ ІСТОРІЯ; ЇЇ ОРҐАНЇЗАЦІЯ В XII-XIII В., КОМІТАТИ, СУСПІЛЬНА ЕВОЛЮЦІЯ XI-XIII.В., ҐЕОҐРАФІЧНІ ВІДМІНИ В СЇЙ ЕВОЛЮЦЇЇ; КОРОЛЇВСЬКІ ЗАМКИ, РОЗВІЙ ПРИВІЛЄҐІОВАНОЇ ВЛАСНОСТИ, ЕКОНОМІЧНІ ОБСТАВИНИ, ГОСПОДАРСТВО, СУСПІЛЬНІ ВЕРСТВИ, ЙОБАДЬОНИ; ЇХ УПАДОК; ПІДДАНІ ПАНСЬКІ, ЕМАНЦИПАЦІЯ НЕВІЛЬНИКІВ; ЕТНОҐРАФІЧНІ ЕЛЄМЕНТИ — РУСЬКИЙ, МАДЯРСЬКИЙ, НЇМЕЦЬКИЙ.

Про Угорську Русь, як я вже сказав, наші руські джерела не кажуть зовсїм нїчого, мусимо звертати ся до угорських. Але в угорській хроноґрафії не знайдемо про неї теж нїчого або майже нїчого — окрім деяких дрібних згадок і натяків, що зрештою не йдуть назад по за XIII в., так що властиво одиноким джерелом зістають ся угорські диплььоматарії. Одначе й запас документального матеріалу для XI і XII в. досить бідний, і стає богатшим лише з XIII в., особливо від середини його: в сїм часї дає він дійсно деякі, хоч все не богаті й односторонні відомости про руські землї Угорської корони. На жаль, сей документальний матеріал для історії Угорської Руси не був досї анї відповідно оброблений, анї навіть використаний [1]). Те що я даю низше, має на метї подати бодай найзагальнїйший погляд на обставини, в котрих жила в тім часї Закарпатська Русь, і то властиво можемо говорити більше про територію, як про її українську кольонїзацію.

Угорські документи з XIII в., котрими приходить ся оперувати, дають дуже важні звістки для історії кольонїзації, суспільно-полїтичного устрою, суспільних і по части — економічних відносин, але дотикають переважно ріжних привілєґованих елєментів, що як раз тодї сильнїйше почали осїдати ся на руськім підгірю: переважно се королївські надання на землї угорським панам, латинським монастирям, нїмецьким кольонистам.

Частійше, в іменах осіб, в місцевих назвах можемо поруч мадярського констатувати елємент словянський, але чи маємо до діла з іменем руським чи словацьким, чи (як мова іде про назви хороґрафічні) не заховало ся тут слідів від ще старшої якоїсь (нпр. панонської або болгарської) кольонїзації, се не легко рішити в кождім данім випадку, тим більше, що імена маємо в транскріпції мадярській або латинській, часто досить сильно покручені, а діалєктольоґія XII-XIII в. тих племен, про які тут можна думати, не представляєть ся і тепер особливо ясно [2]). Але істнованнє руської кольонїзації тут не підлягає сумнїву, а з тим і такі надання для чужих осадників малюють нам ті обставини, в котрих жила руська людність, мають отже для нас інтерес, і за браком иньшого матеріалу помітувати ними нїяк не можна.

Як я вже казав на своїм місці [3]), початки руської кольонїзації за Карпатами ми мусимо класти на часи загального розвою руської кольонїзації на захід і полудень, в VII-VIII в., як ми приймаємо; тільки ся первісна кольонїзація, як взагалї на періферії, а до того ще відтята Карпатським хребтом від кольонїзаційних огнищ, мусїла бути досить рідка, і тим поясняєть ся скоре і глубоке винародовленнє руських осад на підкарпатській рівнинї; тільки на самім підгірю і в горах, меньше привабних для нових приходнїв, руська людність, з початку, певно, дуже рідка й слабо осїла, мала час розмножити ся й закорінити ся та завдяки тому задержала свою етноґрафічну перевагу до наших часів; на се підгірє, між порічєм Тиси більш меньш і хребтом, де можемо з усякою правдоподібністю припускати перевагу руської людности над всякою иньшою в XI-XIII в., мусимо ми й дати тут головно позір.

Полїтичні обставини житя сього глухого й слабо ще залюдненого краю не лишили по собі звісток в наших джерелах. З значною правдоподібністю можна припускати, що в IX в. сї краї стояли в певній залежности від Велико-моравської держави; в X в. вони правдоподібно, разом з північним згірєм Карпатів, стояли в залежности від Руської держави, й тут, за Карпатами, при кінцї X і на початку XI в. держава Володимира стикала ся з землями „Стефана угорьского и Андриха чешьского" [4]). Пізнїйше сї закарпатські землї війшли в фактичну залежність від угорських королів; в серединї XI в. се мусїло бути вже фактом довершеним, судячи з того що угорські королї з кінцем XI в. починають виступати з плянами на руські землї на північ від Карпатів (Галичину). Похід угорського короля

Володислава Сьв. (коли приймати звістку про нього) і вже зовсїм певну участь його наступника Кольомана в війнї Сьвятополка з Ростиславичами мусимо уважати за першу прояву сих плянів на руські землї на північ від Карпатів — плянів, що по гіркій неудачі 1099 р. виступають ще виразнїйше столїтє пізнїйше [5]). З руського боку ми не бачимо таких виразних змагань здобути собі закарпатську Русь: тільки з кінця XIII в., за Льва Даниловича маємо слїди якихось оружних заходів в сїм напрямі, а можливо — і певних здобутків [6]).

Першу авторитетнїйшу звістку про власть угорського короля над руськими землями маємо з 1031 р.: говорячи про смерть сина короля Стефана, Генриха, нїмецький лїтописець називає його „князем руським" [7]); значіннє сього титула не ясне, але його трудно толкувати инакше як слїд залежности Угорської Руси. Рівно столїтє подибуємо, також в нїмецькім джерелї, подібну звістку про „руську марку" Угорщини, де перебував тодї угорський король [8]). З сею руською маркою XII в. пробувано звязати т. зв. „Країну", як до пізнїх часів називав ся, а по части й досї зветь ся пограничний карпатський пояс в столицях Шаришській, Землинській, Ужській і Бережській [9]); зближеннє безперечно дуже привабне, але трудно наставати на нїм, не маючи вказівок, які б звязували сї розділені віками звістки.

В кождім разї в тім же XII в. уже обняла се північно-східнє підгірє комітатська орґанїзація — поділ на комітати (або столицї) й їх устрій, вироблений в XI-XII в. Порічє Попрада й Гернада творить Спішський комітат, порічє верхньої Торицї й Топлї — Шаришський, середньої Топлї, Ондави й Лабірця — Землинський, Уга — Ужський, Латорицї й Боршови — Бережський. Всї сї комітати виступають уже в документах початків XIII в. [10]), хоч границї їх не уставили ся ще вповнї: полуднева частина Землинського комітата в XIII в. і першій четвертинї XIV в. належала до осібного наджупана в Потоку [11]); порічє Боршови довго належало цїле до Бережської столицї, ще в XIV в. [12]), а не до Мармароша, як пізнїйше, а сусїдня з Угочським комітатом мармароська територія належала до Угочі (особливо Вишк) [13]). Взагалї Мармарошський комітат, що займає північно-східнїй кут, порічє верхньої Тиси, з'орґанїзовано значно пізнїйше. Як територіальна назва, Мармарош виступає в актах уже на границї XII і XIII

в. [14]), але ще на початку XIV в. він дочисляв ся до Угочі і тільки в другій десь чверти сього столїтя сформував ся остаточно в самостійний комітат [15]). Взагалї сей східнїй кут найпізнїйше стає тереном тієї суспільної еволюції, що майже столїтє скорше переходить в західнїх руських комітатах.

Комітатська орґанїзація мала важне значіннє в житю руських земель Угорської корони за перших столїть. Голова комітата — „наджупан" [16]), був безпосереднїм начальником всїх місцевих свобідних, а непривілеґіованих верств, до котрих тодї тутешня людність належала. З початку воєнні і фіскальні аґенти короля, наджупани вже в XI в. мають також широку адмінїстраційну власть та судову компетенцію в границях свого комітата. Вони скликали під час війни всїх обовязаних до військової служби і вели їх у похід під корогвою свого комітата. Вони збирали данини з людности комітата, задержуючи собі за службу третину їх, а решту передаючи до королївського скарбу. Під їх безпосередною властию стояли замкові слуги, servientes castri, орґанїзовані в сотнї [17]), з сотниками на часї, й обовязані ріжними повинностями до замку (*vár, város), чи то головного, де резидував сам наджупан, чи меньших королївських замків комітату. Вони ж правили суд і пильнували порядку. Ся сильна, сконцентрована комітатська орґанїзація ослаблюєть ся тільки з розвоєм привілеґіованої земельної власности, що ширить ся на руськім підгірю головно від XIII в. і тодї-ж здобуває свої головні імунїтети: Золота буля кор. Андрія (1222) увільняє маєтности панів (nobiles) від державних повинностей; потім (1267) се увільненнє розтягаєть ся і на панських підданих, що також виймають ся з присуду наджупана, окрім деяких спеціальних справ, і піддають ся під домінїяльну юрисдикцію своїх панів [18]). Такеж привілеґіоване становище дістають землї духовні й нїмецькі громади [19]). З другого боку ослаблюєть ся комітатова орґанїзація через ослабленє державного характера наджупанського уряда: сї уряди дають ся в дїдичне володїннє, не вважаючи на заборону Золотої булї, уважають ся за сінекури, лучать ся по кілька в одних руках [20]); все се значно ослаблює значіннє комітатської орґанїзації і виводить на верх нові уряди — заступників наджупанів [21]), шляхетських судиїв [22]), що переймають ріжні функції наджупана [23]).

Між двома краями суспільної єрархії — приватними невільниками на однім кінцю й панами [24]) — угорське право знало такі переходові верстви: замкових слуг [25]), свобідних господарів [26]), воєннослужебних чи бояр, йобадьонів по мадярськи [27]). Одначе суспільна еволюція, котру переходили й иньші европейські суспільности, з часом знївелювала в переважній масї сї переходові верстви в одній клясї „підданих" [28]), — де вони стрінули ся з невільниками, що підняли ся наслїдком поліпшення свого стану, як ті знизили ся наслїдком постїйного обмеження своїх прав. Протягом XIII і XIV в. процес сей став ся довершеним фактом, й останки йобадьонів, а потім і удворників, що спасли ся від загального потоплення в підданській верстві, дістали шляхетські права при кінцї XIV і на початку XV в. [29]). І над знївельованою підданською верствою сформувала ся друга — також зложена з ріжних елєментів і вкінцї також зведена до одного комплєкса прав — привілєґіована шляхетська верства (в сформованню її прав і привілєґій рішучим моментом була вже згадана Золота буля 1222 р.).

В сих загальних рамах мусїла меньше-більше переходити еволюція суспільних відносин руських земель Угорської корони; тільки в міру того як певні околицї були положені глубше в горах на північ і дальше на схід, сей суспільний процес тим пізнїйше опановував їх.

Впадає в око, що столичні замки комітатів, резіденції наджупанів, центри правительственного житя й заразом — економічного й фіскального використування країв, в сих руських підгірських комітатах переважно лежать в полудневих околицях, на підгірю — Боршова, Унґвар, Землин, по части і Шариш. Очевидно — підгірські рівнини звернули на себе далеко скорше увагу правительства, нїж чисто гірські околицї, ще глухі й малоприступні, з своєю ще рідкою людністю, з перевагою ловецтва й особливо скотарства над рільництвом, тим часом як на Потисю було розвинено не тільки рільництво, але й більш делїкатні культури — як плеканнє винограду на ширшу міру. Через теж саме й привілєґіована власність далеко скорше мусїла розвинути ся на підгірю, нїж в самих горах: монастирі, катедри, приватні особи завчасу почали тут випрошувати від королїв та иньшими способами здобувати собі маєтности. Так уже на початку XIII в. засновує еп. Бенедикт на своїх маєтностях над Тисою й Бодрогом монастир в Лелесї (премонстрантський); в Серенчу (також Землинського комітату) маємо монастир бенедиктинів; катедрі еґерській

(ерлавській) належить село під Землином, нїби то надане йому ще за часів св. Стефана на верхній Тисї, в полудневім Марамороші осїдають хрестоносні рицарі нїмецькі і т. и. 30).

Натомість далї на північ і схід, в гори, і рука правительства й руки угорського привілєґіованого панства, сьвітського й духовного, входили лише поволї. Процес освоєння гірських околиць, очевидно, припадає, на XIII в. головно, з виїмком східнього кута, освоєного ще пізнїйше.

Головнїйшим способом для такого освоєння угорське правительство уважало власне будову державних замків. В одній грамотї з початку XIII в. (1209) кор. Андрій каже про замок Уйвар (Новий город), що його збудовано на ново на спеціальний наказ його попередників „в незалюднених горах, аби тим вигіднїйше й безпечнїйше люде могли переходити через ті незалюднені місця та аби лекше сходили ся люде туди й засновували села під горами" 31). Подібне читаємо століттє пізнїйше про східні околиці: відбираючи з приватного володїння замок Visk (рус. Вишково над Тисою, в теп. полудневім Марамароші), король мотивує се тим, що той замок „тепер нам і державі нашій дуже потрібний з огляду на потреби людей і кольонїстів, зібраних в Мармароші" 32).

Такий королївський замок ставав резіденцією королївських урядників, помічників наджупана, що мали близший нагляд над місцевою людністю і могли лекше потягати її до ріжних повинностей. Під охороною його лекше й безпечнїйше могли осїдати протеґовані правительством привілейовані осадники — чи то угорські пани й духовні, чи то Нїмцї кольонїсти, чи то ріжні воєнно-служебні з катеґорії йобадьонів і удворників 33). Свобідні, неосаджені землї уважали ся землями замковими, королївськими; такими-ж ставали землї йобадьонів і удворників, що вмирали не лишаючи синів, або землї забрані за провину й непослух. Всї вони ставали предметом королївських роздавань, головно новим осадникам-чужинцям, що таким чином все в більшім числї втискали ся між тубильну людність. В більших же наданнях королї роздавали не тільки землї порожні або залюднені півсвобідною людністю (servientes castri), але і разом з удворниками та йобадьонами що на них сидїли; так нпр. бачимо йобадьонів між людьми монастирів і панів, хоч документи й не кажуть, чи то були йобадьони набуті разом з маєтностями, чи такі що добровільно їм піддали ся 34).

Численнїйші маємо факти скуплї земель від йобадьонів, що змушені бідністю, а може й пресією можного пана, продавали за королївським дозволом панам свої ґрунти. Всїми сими способами ширила ся привілєґіована земельна власність, витискаючи та пролєтаризуючи місцеву людність і зводячи її до становища панських підданих.

На територїї, котрою займаємо ся, можемо в XIII в. на підставі документів вказати такі замки: Уйвар на Торицї, Шариш і Шоувар на Топлї, Шатор, Землин і Поток (теп. Шарош-поток) над Бодрогом, Уж-город (Ungvár) над Угом, Мункач (або Мукач) над Латорицею, Боршова над Боршовою, Вишк над Тисою; Густ над Тисою пізнїйші письменники кладуть ще на XI в., але в документах я не стрів про нього звістки перед XIV в. [35]).

Статистику панської, взагалї привілєґіованої власности нам годї переводити на основі тих — завсїди припадкових і в порівнянню з дїйсністю нечисленних документів, які нам заховали ся. Годї одначе не запримітити, що тим часом як для Шаришської, Землинської й Ужської столицї можемо з XIII в. вказати по кільканадцять і навіть по кількадесять документів про привілєґіовану власність, для Бережської маємо вже ледво десяток, а для Мармароша за весь XIII в. я не потрапив знайти анї одного з виїмком його полудневого-західнього кута, що належав до Уґочі (Вишк з околицею). Сї релятивні числові відносини сьвідчать про те, що вже зазначив я вище: що розміри правительственної інґеренції і з тим разом — привілєґіованої власности зменьшали ся в напрямі не тільки з полудня на північ, але і з заходу на схід. Слабою інґеренцією правительственних сфер — так що Мармарош був для них зовсїм „землею незнаємою”, поясняєть ся спір за десятину з Мармароша, що виник в остатнїх роках XIII в. між катедрою еґерською і семигородською; очевидно, доти інтересовані катедри не мали відомостей про якусь католицьку людність Мармароша [36]) і тільки з інтензівнїйшими заходами правительства коло кольонїзації його явила ся перспектива якихось доходів звідти.

Економічний розвій сих країв і заразом — розвій панської власности можуть нам схарактеризувати численні акти купна-продажі маєтностей між панами і закупна їх від дрібних бояр; вони показують, що панське господарство закорінило ся тут і що пани потягали з сих своїх маєтностей відповідні доходи. Подекуди ми маємо при тім і цифри заплаченого гроша: вони показують, що маєтности на підгірю й навіть у горах цїнили ся вже

досить значно, хоч і низше ніж на рівнині. Нпр. Пуд продає комесу Симеону землю в Шаришській столиці, на самій границі [37]), за 30 гривен (марок) срібла. Иньший пан промінює свою маєтність в ком. Абауй, в полудневій його части, за дві маєтности гірські, на горішній Ториці, за засіками, з доплатою 60 марок чистого срібла, „бо сї маєтности ліпші й користнійші" [38]). Йобадьон Унґварської столиці Чепан за дозволом короля продає свою маєтність Чепель, недалеко від Унґвара, за 40 гривен [39]). Бояре з Цибави (Tiba) в тій же столиці, але далї в гори, коло Собранець, продають третину свого села за 80 гривен, а по тім решту (чи може ціле) — за 300 гривен [40]).

Полишаючи на боці сю виїмково високу ціну, й иньші ціни треба признати за досить високі, коли пригадати нпр. ціну заплачену Володимиром Васильковичом за волинське село Березовичі (50 гривен кун, 5 локоть скорлата да бронѢ дощатыє). Стрічаємо, що правда, й низші ціни: нпр. земля Benenyg в Унґварській столиції продаєть ся за 16 гр., за туж ціну й тамже половина землї Воян, і т. и., але тут могли бути й спеціальні причини (про котрі низше) [41]). На рівнині Тиси бачимо ціни вищі: так пани продають в Угочськім комітаті (отже досить далеко на схід), при кінці XIII в., землю Чорний потік за 60 грив.; в Землинській столиці фундатор Лелеського монастиря еп. Бенедикт купив десь на початку XIII чи може при кінці XII в. село Дюрч за 83 гривни з ріжними додатками; друге село Залуку над Тисою той сам епископ купив на початку XIII в., дуже принагідно, разом з людьми за 82 гривни, і т. и.

Джерелом доходів і вартости маєтностей в горах мусїли головно служити полонини — випас худоби; до сього прилучали ся доходи з лїсів [42]); подекуди розробляли ся мінералії — нпр. в однїй маєтности Шаришської столиці згадуєть ся вапнярка [43]); під Шоваром в XIII в. була баня сільна [44]), що давала дуже значний дохід: державець Сольногорода (Шоувара) записав свому сестричичу 100 гривен річно з доходу сеї банї [45]). Вказівок на якусь ширшу господарську культуру в горах я не знайшов, хоч нпр. коло Шоувара, між Торицею й Топлею, згадуєть ся млин і орна земля [46]); згадка про міст на Ториці в однїй грамоті [47]) показує, що тут не було так дуже не культурно. Далї на схід мусїло тої культури бути меньше.

На підгірю, як я вже сказав, рільництво було добре розвинене, а трохи далї на полудень була широка культура винограду; істнованнє мит на дорогах вказує на розвинену комунїкацію [48]).

Так само як меньшала правительственна інґеренція й привілеґіована кольонїзація, в тих же напрямах з полудня на північ і з заходу на схід мусїли зменьшити ся впливи угорського права на орґанїзацію місцевого житя й відносин. На підгірю ми знаходимо всї суспільні верстви, які знало се право: шляхту, духовенство, йобадьонів, привілеґіованих кольонїстів, селян непривілеґіованих і замкових слуг [49]). Далї в горах такого богацтва суспільних катеґорій угорського права ми не стрічаємо в наших документах; тільки звістки про йобадьонів стрічаємо ми часто, в столицях Землинській і Унґварській, і то не тільки на підгірю, а й подальше: як нпр. в згаданих актах продажу боярської маєтности Цибави, на границї справдешнїх гір. Стрічаємо також замкових слуг ріжних катеґорій: ловчих, осочників,птицеловів і т.и. [50]).

Верства йобадьонів виступає одначе перед нами в сїм часї, в XIII в. переважно в сильнім упадку. Досить численні документи про йобадьонів унґварських майже всї говорять про продажу їх ґрунтів, і в декотрих виразно вказано її причину — „через бідність". Так в 1266 р. десять бояр-властителїв с. Стретави, попавши в біду по татарськім спустошенню [51]), продають сю свою маєтність бану Филї за незвичайно низьку (судячи по гарнім положенню й великости маєтности) цїну шіснадцять гривен. Десять лїт пізнїйше король позволяє боярину Чепану з сином Стефаном продати свою маєтність Чепель (недалеко від Унґвара) з огляду на те, що він через свої недостатки й бідність не може добре сповняти своєї служби, і той продав свій ґрунт наджупану Якову [52]). Кілька лїт пізнїйше йобадьони — власники Цибави, з своїми свояками, випрошують дозвіл на продажу своєї маєтности — через свою бідність, і продають її синам унґварського наджупана [53]). В 1292 р. йобадьон Петро з свояками продають свою половину ґрунту Воян маґістру Ioob за 16 гр. і т. и. [54]).

Роздробленнє маєтностей йободьонів бувало велике: ми бачили їх в с. Стретаві десять родин, а в Цибаві шість. Се саме, й ріжні нещасливі пригоди, в роді ворожого спустошення, дійсно могли приводити бояр до значного зубожіння, тим часом як обовязки їх мали тенденцію збільшати ся і в міру того як убувало королївських людей, все тяжшим тягаром спадали на тих, що зіставали ся під замковим присудом. Се все викликало окрім продажі ще иньше явище — вихід з під замкового присуду, через пparticular

на певних, лекших умовах під власть можного пана, після того як Золота буля увільнила всїх панських і духовних підданих від всяких державних обовязків. В описи маєтностей Лелеського монастиря (ще з перед Золотої булї) ми між иньшим бачимо такого добровільно підданого йобадьона, увільненого від усяких службових обовязків, поки-б він або його потомки не схотїли вийти з церковної зверхности [55]). Вкінцї до продажі і піддання могла приводити й пресія панів, особливо коли покупцями, як ми бачили, виступали пани з місцевої адмінїстрації. З вище наведених актів продажі нпр. дуже підозріло виглядає продажа Стретави за таку низьку цїну (16 гривен) — вона наводить на гадку або можливість примусу, або — фіктивну продажу і підданнє, щоб вийти з замкового присуду.

Сей процес пролєтаризації і кріпощення йобадьонів правдоподібно ішов би ще більш прискореним темпом, як би свобода їх в розпорядженню своєю власністю не була ограничена: вони не могли продати своєї землї без спеціального дозволу короля — „по прийнятим в державі законам iobagio castri не має зовсїм права продати свою маєтність инакше як за дозволом королївського величества [56]), отже треба було в кождім разї просити королївського дозволу. Але коли покупцем був можний пан, то йому не тяжко було привести до того, що сей дозвіл давав ся.

Чи так чи сяк, продажию, чи вимертєм, чи иньшими дорогами землї від йобадьонів переходили в руки панів, і верства їх малїла, так само як малїли верстви свобідних господарів (удворників) і замкових слуг, а натомість розростала ся верства панських підданих — з початку ріжнородна своїм складом і правом, пізнїйше сконсолїдована в одноцїльну масу.

З ріжними катеґоріями сих підданих і їх становищем може нас познайомити опись маєтностей Лелеського монастиря, — опись тим для нас інтересна, що монастир і частина його маєтностей лежали на територіï, якою займаємо ся — на потиськім підгірю. Описавши маєтности монастиря, фундаційна грамота каже: „надав епископ-фундатор у вище згаданих маєтностях півсвобідних, чоловіків і жінок, обовязаних до ріжних повинностей; вони відповідно до наказу своїх панів і як того вимагає робота, мають переносити ся з місця на місце, переходити від одної роботи до другої, тому епископ не хотїв їх вичисляти при поодиноких маєтностях, а вичислив по катеґоріям свободи і залежности. І так надав він визволених з неволї і обовязаних до того, аби з абатом чи на наказ абата з чернцями

їздити своїм накладом, обороняти монастир в його спорах, їздити з порученнями, куди було потрібно, доглядати всякого рода доходів, які їм буде поручено” (тут вичислено близько двадцять слуг, не рахуючи нероздільних братів і синів) (очевидно се вища катеґорія слуг, міністеріялї вищої ранґи). Потім наступає вже звістний нам боярин, добровільний підданий монастиря; далї читаємо: „Надав він півсвобідних з меньшими правами (minoris libertatis): вони обовязані ставати на кождий наказ абата й чернців (отже не тільки до сповнювання вище вичислених, більше почестних, а й низших, господарських обовязків) (тут вичислено коло сїмдесять слуг, не рахуючи братів і синів) — всї вони мають служити разом з синами відповідно до свого обовязку. Надав він також челядь з їх жінками, синами і доньками, обовязаних до всяких рабських робіт (коло стодвадцять родин [57]), між ними знаходимо мельника, кухара, пасїчника, сторожа лїсного і т. и.) [58]). „Всї отсї монастирські піддані на віки звільняють ся від всякої иньшої власти й юрисдикції: в цїлім королївстві, в котрім би комітатї не сидїли сї люде, нїхто окрім короля й чернців сього монастиря не може їх судити нї в якій справі, нї в якім разї, анї позивати перед якогось иньшого судию [59]).

Як звістки про бояр ілюстрували нам повільне заниканнє й пониженнє сеї верстви, так знову сї відомости про монастирських підданих ілюструють відворотний процес — підійманє челяди на вищі степени служби, півсвобідні, з меньшою і більшою свободою, де вони граничили з становищем замкових йобадьонів. В реєстрі монастирської челяди при однім імени несвобідного читаємо замітку: „а син його на імя Фаркаш — свобідний”; се оден приклад такої еманципації. Ще вищий ступінь її ілюструє нам оден документ з Бережського комітату: король позволяє наджупану Ілїї дати свою землю Kuskyrch своїм слугам (servientes): Симону Івановому сину і Петру сину Прибислава в дїдичне володїннє [60]). Сї слуги на основі такого королївського привілєю переходили в привілєґіовану верству.

Тепер нам треба-б відповісти на питаннє, як на тлї сих економічних і суспільних відносин укладали ся відносини національні? Що етноґрафічна маса на сїй території була головно руська в горах і в дуже значній мірі руська також на підгірю, се не підлягає сумнїву. Але яке становище суспільне й економічне займала ся руська маса, сього документи нам не

кажуть, не дотикаючи ся взагалї національних відносин та подаючи самі голї ймення, переважно калєндарні, з котрих народність годї виміркувати, або в такій сумнївій формі, що тяжко на нїй опирати які небудь виводи. Можна виловлювати хиба поодинокі, більш або меньш певні вказівки, та помагати собі міркуваннями a priori — але се все буде далеке від такої повної й певної відповіди, якої-б ми собі бажали.

Виходячи з того, що угорська народність була правительственною, зверхнею, а руська підвластною і провінціональною, ми вже на тій підставі можемо здогадувати ся, що вище урядництво і пани, що здобували собі земельні надання від короля (в значній мірі й тут виступають вищі місцеві урядники), були переважно мадярські. Бували й тут Русини, але, певно, далеко рідше. Звістний нпр. Maladik Buthenus, що втїкши з татарської неволї з значними грошима (тридцять гривен золота), позичив їх королю і за те випросив собі в дїдичне володїннє землю Тарновцї (в Словаччинї) — але чи був він Русин угорський, чи зайда, не знати [61]). Так само Theza Ruthenus, що служив на королївськім дворі в початках XIV в. і за заслуги дістає маєтности від королеви [62]). Такими-ж Русинами виходнями чи тубильцями могли бути Lue (Лев?) cum filiis Fudur et Stephano, що дістали маєтність Брод в бережській столицї від кн. Анни, жінки Ростислава Михайловича [63]). Русином був Iwanka filius Iwan з Унґварської столицї — його брат Dominicus Ruthenus дістав маєтність від кор. Андрія II [64]). Можливо, що Русином був якийсь Germannus з над Топлї, що уживав ся спеціально до всяких поручень на Русь і з огляду на се був звільнений від усяких обовязків до шаришського замку [65]). Міг бути Русином Петро син Zobuslo (Сбислава), що мав кілька маєтностей над Лабірцем, або Zobuslo s Чичеровець, що тримав свою землю ще з надання Кольомана його прадїду [66]). Імя „Якова”, наджупана землинського, звучить дуже по руськи, але се імя було і у полуднево-словянських підданих Угорщини, й взагалї на Угорщинї стрічаєть ся часто поза межами Руси, так само імя Микули, дїдича з під Шарош-потока, або Olodarus, заступника жупана землинської столицї і т. и. [67]).

Більше руського елємента можна a priori припускати між йобадьонами наших столиць; деякі імена їх дїйсно звучать досить по руськи [68]), але знову дуже покладати ся на сї созвучности трудно. З далеко більшою

певностию можна вказати тут присутність чужих елєментів [69]), хоч на неруськість імен також не все можна покладати ся, як показують наведені вище імена документальних Русинів. Велику ролю мусїв грати руський елємент між слугами замків, монастирів, панів (про свобідних господарів ми не маємо нїякого матеріалу в руках): так між слугами Лелеського монастиря звертають на себе увагу такі імена як Ivanes (дуже богато), Zemko (чит. Семко) і т. и. [70]); вище я мав нагоду назвати слуг comitis Elyas de Bogda — Симона Іванового сина й Петра Прибиславового і т. и. [71]).

Що мадярський елємент уже тодї досить значно втискав ся між руський, про се окрім особових імен сьвідчить і значний процент мадярських або змадяризованих імен осад, згаданих в документах: припустити, що всї вони з'явили ся в документах тільки в королївській канцелярії, переложені чи перероблені на мадярську мову її писарями або подиктовані Мадяром-петентом, по моєму — не можливо; петентам як раз було важно, аби інтересна для них місцевість названа була іменем уживаним на місцї — чи у тубильної людности, чи у його земляків-приходнїв, осадчих, — аби не вийшло баламуцтва [72]).

Не согіршу ролю в розвою мадярської кольонїзації мусїли відограти також латинські монастирі і взагалї релїґійнї конґреґації, досить численні і на сїй території. Вище я згадував про монастирі в Серенчу і Лелесї, тепер назву ще нпр. громаду цістерсів в Бардїєві [73]), громаду рицарів св. гробу, що дістала в 1212 р. землї над Топлею [74]), громаду хрестоносних рицарів в Габолтові, звістну з першої пол. XIII в. [75]), нїмецьких рицарів в полудневім Мармароші, звістних нам уже на початках XIII в. [76]).

Осібне місце між елєментами руським і мадярським займали нїмецькі кольонїсти. Початки нїмецької кольонїзації полудневого Підкарпатя датують другою половиною XII в. і уважають сю давнїйшу кольонїзацію нижне-нїмецькою (фляндрською). Але сильнїйше кольонїзація розвинула ся в XIII в., з Саксонії, разом, а по части — і в звязку з нїмецькою кольонїзацією Польщі, й ся новійша кольонїзація покрила давнїйшу, про котру тепер тільки можна здогадувати ся. Татарське спустошеннє не мало вплинуло на розвій сеї кольонїзації: Нїмцями хотїли угорські королї винагородити тодїшнї страти людности, як се робили польські, а навіть і

руські князї. Головним тереном сеї кольонїзації на угорській Руси було русько-словацьке пограниче: Спіш і по части Шаришська столиця. В Спішу Нїмцї й чисельно грали важну ролю, і звязали ся в досить поважну орґанїзацію. Поодинокі кольонїї їх ішли і далї на схід. З західнїх громад згадаю Пряшів (Eperies), Кошицї (Kaschau); Бардїїв нїмецька кольонїя засїла ся, здаєть ся, також чи не в XIII в. ще, хоч осадчий привилей дано її доперва в 1320 р. і то наче ново осїлій [77]). На підгірю маємо нїмецькі кольонїї в Sátoralja-Ujhely, Sáros-patak (обидві коло Бодрога), Luprechtháza (тепер Beregszász) [78]). В першій чверти XIV в. розвиваєть ся нїмецька кольонїзація полудневого Мармароша: нїмецькі кольонїсти згадують ся в Густї, Вишкові (Visk), Тячові (Téscö, що називало ся властиво Teutsch-au), Довгім полї (Husszúmezö) [79]). Як бачимо, глубше в руську територію ся кольонїзація не сягала.

Кольонїзація ся знаходила особлившу опіку в правительстві, що змагало ся її можливо ширити — з мотивів кольонїзаційних і фіскальних, і старало ся показати її всяку ласку (hospites nostri carissimi). Громади мали повну самоуправу — звичайно самі вибирали собі старшину (villicus) і сьвященика; інґеренція провінціональної адмінїстрації була тїсно обмежена: тільки в важнїших карних справах як убийство, пролитє крови, крадїж, мав над кольонїстами суд наджупан, в усїм иньшім судив їх сам війт. В свою громаду вони могли приймати кождого свобідного й також свобідно з неї виступати. Зобовязання супротив держави обмежали ся певною грошевою платою з ґрунту, що правда — досить значною [80]).

Примітки

[1]) Про документальний матеріал для історії Угорської Руси й лїтературу її провінцій див. в прим. 14.

[2]) Вибираю цікавійше з топоґрафічної й хороґрафічної номенклятури: Maltzov, Obruchno (Обручно), Raslavicz (Раславицї), ур. Pricluchyn, р. Grabouch, Kuchyn, гори Besczad (Бещадь) — в Шаришській стол. — F. IV. 3,

с. 204, С. Arp. VIII. 242, С. P. 131. В Зелинській: Chernatolo (теп. Ag-Csernyö, пень черн). Polyen (теп. Polyan), Pomochy (Помоч), Gyurcs, Lezna (теп. Leszna, Лїсне) і Chemerna (теп. Чемерне) і коло них Sepultura Ruthenorum над Лабірцем, р. Jezenow, лїс Gorboucha, р. Potok, ур. Bodowan, с. Chychywa (теп. Чичава) і Wysno (Вишня на Топлї), Staara (теп. Стара), Butka, Galach — F. VII. 5 с. 204-8, V. 2 с. 79, V. 3 с. 533, С А. VII. 300, 361, XI. 518, XII. 13.

В Ужській: Zaluchka (теп. Zalacska, Залужиції), Radich, Chechyr (теп. Csicser, Чичеровції), Zyrutwa (теп. Стретава, мад. Szeretwa), ур. Criua, Rebren, Luchka, с. Polon, р. Jezeneu і маєтність Jesenev, ур. Tesla, р. Bresincze, с. Ruzka (Руська, друга Руська в ст. Землинській, згад. в XIV в. — С. And. IV. 265,) с. Woyan — С. А. VII с. 302, VIII с. 66, 91, IX с. 240, X с. 299, F. IV. 3 с. 380, С. P. VI с. 181, 331, 396, VIII с. 440. В Бережській: Zolwa (теп. Szolywa, Свалява), Beregh, Borod, Dobron, Zolonka, Chorna woda, Konachna, Harazdow, Kothna, Jasnapatak, р. Beberke, Prenez, оз. Uztro — С. А. V, с. 135, VIII. 260, 345, С. P. VI. 168, VIII. 98. Про мадярську трансскріпцію див. в прим. 14.

3) Див. т. І с. 196-200.

4) Лавр. с. 124.

5) Див. про се вище с. 413-4 і 449-50.

6) Див. т. III гл. 1.

7) Heinricus Stephani regis filius, dux Ruizorum in venatione ab apro discissus perit flebiliter — Ann. Hildesheimenses, Monum. Germ. historica Scr. III с. 98.

8) Nuntius ad regem (до угорського короля) dirigitur, qui tunc in marchia Ruthenorum morabatur (Vita Chunradi regis — Monum. Germ. hist. Script. XI с. 74). Тяжко прикладати сю звістку до Галичини, як робить нпр. Ґрот (Изъ исторіи Угріи с. 24), звязуючи се з участию Угрів в боротьбі Володаревичів і Васильковичів — ледво чи поїхав би посол до угорського короля так далеко.

9) Bidermann op. c. II с. 59, Lehoczky Beregvárm. Monogr. I, с. 117.

[10]) Нпр. для Шаришського комітату див. Fejér III. 1 с. 79 (1209), для Землинського — Ib. с. 163 (1214), Унґварський — ibid. (Martino (comite de) Zemlin, Benedicto (comite de, Hunguar, Бережський — Endlicher Monum. Arp. c. 718 (Mesku comes de Beregu). По імени свого столичного замку ком. Бережський називав ся також Боршівським — in comitatu de Borsua — Cod. Arpad. IX с. 333, Heym comes de Borsoha — Endlicher p. 709.

[11]) Див. Szirmay Not. hist. com. Zemplén. c. 12 і 37, пор. нпр. Cod. Arpad. VIII с. 6, XI с. 518, Cod. Patrius VIII с. 176 і т. и.

[12]) Mihályi с. 77, 78, 127, Csánki с. 410.

[13]) Нпр. Fejér V. 3 с. 87, VI. 2 с. 253, VII. 2 с. 147, Stifmay Not. Ugoch. c. 71.

[14]) Мармарош — Marmarisius, Mammarus, Cod. patrius II с. 1 (1199), Fejér VI. 2 с. 253 і 387 (1300).

[15]) Нпр. в документї 1303 р. Nicolaus voyvoda, comes de Ugocsa et Marmarusio; на документї 1327 р. вже маємо Stepha(n)o de Marmarusio (comite) — Fejér VIII. l, 147, VIII. 3, 212, пор. Cod. Patrius V. 108.

[16]) fö-ispány, comes parochialis по латинї.

[17]) Mocud centurio Землинської столицї — Endlicher с. 646.

[18]) Див. нпр. наданнє замкової землї Каяти, auferendo ab eodem castro et a iurisdictione comitis de Sarus pure et simpliciter eximendo — Cod. Patr. VIII, 451.

[19]) Золота буля § 3, 5.

[20]) Про дїдичність наджупанського уряда див. нпр. наданнє в дїдичне володїннє Ужського комітата (1290) — Codex Arpad. V. 3 і XII. 492.

[21]) comes curialis, по мадярськи al-ispány.

[22]) Т. зв. iudices nobilium.

[23]) Нпр. comes et quatuor iudices Угочської столиці — Cod. Patr. VIII, 453 (1272-1300), curialis comes et quatuor iudices nobilium de Zemlyn — C. Patr. VII. 292 (1300), див. також 1291: iudices in com. de Zemlin (три)- C. A. V. 59, або 1299: Andreas comes de Zemlyn, vice magister Iako et iudices nobilium de eodem comitatu дають речинець для ставлення сьвідка pro expedito unius equi vel equi estimacionem duabus marcis valentem — F. VI. 2, 215.

[24]) nobiles дат. докум., по мадярськи nemes.

[25]) servientes castri, castrenses.

[26]) udvornici, від словянсыюго двір.

[27]) jobagiones castri, jobagiones, мад. jobbágy від jó, jobb — добрий, лїпший, отже meliores, в латинській передачі часом: proceres. Се звичайне толкованнє; толкують одначе се слово й инакше.

[28]) В пізн. угор. праві термін jobbágy == підданий.

[29]) Поодинокі факти нобілїтації йобадьонів трапляли ся й перед тим — оден такий факт нпр. маємо серед унґварських актів XIII в.: Кор. Володислав з огляду на заслуги, які показав Dionisius с. Cheemee iobagio castri Hwung in exercitu in Hod cum infidelibus Comanis, — Dionisium prenotatum aut ipsius heredes una cum duabus villis suis — Chepeel (Чепель коло Капоша) et Moschya (Mokcsa тамже) in com. Hwng de iobagionatu castri nostri prenotati exemimus et nobilitavimus in medio baronum nostrorum ac sub tutelam vexilli nostri statuimus — C. P. VIII, 207.

[30]) Fejér III. 1, 153, 474 і далї, V. 1, 170; IV. 3, 40, VII. 5, 204, Cod. Arpad. VII. 224, IX. 550.

[31]) Castrom Ujvar, in finibus Polonorum, — dictum castrum est de nouo erectum ex singulari praedecessorum nostrorum admissione in montibus desertis, ut eo commodius et securius homines per illa loca deserta possent ambulare utque ibidem insimul facilius convenirent homines et villas in montes radice plantarent. — Fejér III. l, 79. Замок сей, по латинї званий Novum castrum стояв на Торицї, недалеко нинїшнїх Липян (Héthárs) — Csánki с. 284.

[32]) ad praesens nobis et regno nostro admodum et non modicum esset necessaria maxime in subsidium populorum seu hospitum nostrorum... nostra Mammarus congregatorum, король дає в заміну його quasdam possessiones nostra seu villas, nunc ad praedium nostrum de Vgocha pertinentes, in eodem comitatu — Rokaz, Fekete Ordou, quae sunt minime populosae, et Nyirtelek, quae est vacua. — F. VI. 2, 253 (1300).

[33]) Надр. лист кор. Володислава universis nobilibus et aliis omnibus exercituantibus seu exercituare debentibus in com. de Zathmar, Zabouch et Beregh — кличе, аби явили ся зараз до короля оружні, инакше грозить карою in rebus et personis, tanquam nostri mandati transgressores — Fejér V. 3, 506 (без року).

[34]) Напр. в маєтностях Лелеського монастиря: in Egregii etiam dedit 12 vineas sine vinitoribus et jobagyonem nomine Ludovicum cum filiis (Fejér V. 2 с. 211); панський йобадьон — iobagionem suum (Nicolai de Muncsul), Cod. P. VIII с. 274.

[35]) Див. нпр. Шариш — Fejér IV. 3, 61. Шоувар в XIII в. зветь ся селом, але що то мусїв бути перед тим замок, вказує імя, в 1288 р. (Fejér V. 3, 296) король дає на ново дозвіл збудувати там замок. Castrum (regale) de Saturhyg — Cod. Arpad. VIII. 6, Шатораля — C. Arpad. VIII. 6. Землин — Fejér IV. 2, 140. Поток — C. Patrius VIII. 279, Унґвар — C. Arpad. III. 122, Мункач — G. Arp. VIII. 68, Боршова — C. Arp. VIII. 199, Вишк — Fejér VI. 2, 253, Густ — Pray V. 519, Michályi с. 5.

[36]) in Marmarisio, que est quedam particula dyec. Transsilvaniae Документ друкований кілька разів — Fejér VI. 2, 287, Teutch und Firnhaber II. 217, Codex Arpadianus V. 258.

[37]) ultra indagines regni Poloniae, ad alpes Beschad, ulterius tenet metas cum terra Polonie — Cod. Arpad. VIII. 242 (1269).

[38]) Cod. Arp. IX. 465 і X. 227 — проміна маєтности (Gybarth in comitatu Novi castri (Gibart, в ком. Абауй, коло Szántó) за маєтности Veresalma (теп. Vörösalma, Червениця) і Torkow (Tarkö, Камениця на горішнїй Торицї) ultra indagines in com. de Sarus з доплатою 60 гривен fini argenti, quia possessiones antedicte meliores et vitiliores extiterunt dicta possessione Gybarth (сю terra

Weresalma випросив собі Ґеорґии filius comitis Noui castri, quam Ewze et filii sui possidebant).

[39]) Небезінтересні мотиви: король дозволяє Chepano f. Kyney iobagioni castri de Vng cum Stephano filio suo продати vnam possessionem Chepel, бо він propter inopiam et poupertatem suam suum seruicium peragere fideliter non posset, а знов iuxta regni consuetudinem approbatam iobagio castri possesionem suam ausum vendendi omnino non haberet, nisi per permissionem regie maiestatis — C. A. XII. 172 (1276). Чепан в присутности відпоручника короля й ерлявської капітули conuocatis commetaneis et vicinis ipsius terre ac iobagionibus castri vct Chemey, Buda, Fulcian, Andrea dicto Deda ac Nicolao f. Cohord (сей Nicolaus був безпосереднїм сусїдом його) продає свою землю Chepel за 40 гривен fini argenti Iacobo de Panch — C. A. XII. 184.

[40]) Продажа третини terre Tyba від Endre f. Hercheg, Valentino f. Myluzsth, Wolf f. Thome et Simone Nigro iobagionibus castri de Wngh від себе й іменем Simone Albo Hatheu Hustugk Domozlo Tyba Gregorio et Donk consanguienis за 80 марок Feliciano f. comitis Galli. На сю продажу дали згоду й сусїди: Tobyas іменем своїм і pro Dionisio f. Zulusk, Petrus f. Eleseg iobagio pro se et pro Mirche maiore eiusdem castri, Benedicto f. Domslo, Dominico f. Leustachy, Edeuch f. Petri, Andrea f. Dionisii, Feliciano f. Feliciani, Michaele f. Esbolch — pro Luca f. Laurencii iobagionibus. Sacerdotes: Martinus de Kopus, Stephanus de Wngwar, Blasius de Checher et Laurencius de Tyba потвердили повновласть на продажу дану продавцям від Hathen et socii sui, Benedictus f. Duruzlay. C. P. VI. 313 (1284). Продажа решти — ib. c. 358, королївський дозвіл на продажу, з огляду на бідність: inopiam et paupertatem nobis exponentes — c. 294 і 295, королївське потвердженнє продажі — c. 368.

[41]) Cod. Patr. VI c. 118 і 396.

[42]) Беля III и Андрій подали еґерській катедрі decimas omnium forestarum nostrarum et noualium praediorum nostrorum fundatorum et fundandorum ac villarum nobilium et nostrorum seruitorum vniuersaliter in com. Vgocha et Berek existentium — F. IV. 3, 41 і 43, пор. V. l c. 1271: Qui comitatus scilicet Vgocha et Beregh fuerunt forestae sanctorum regum, traditi et donati per praedecessores nostros ecclesiae Agriensi supradictae in decimis dicandis et persoluendis prout ceteri comitatus.

[43]) fornax cementi.

[44]) puteus salis, теп. Sö-banya.

[45]) Cod. Arp. IX. 389 і VI. 2. 214.

[46]) terra arabilis — C. A. XII c. 435 і 440,

[47]) C. A. IV. 4.

[48]) Fejér VII. 5, 208 — село з селянами купив епископ a quibusdam mercatoribus de Ruscia venientibus, котрим суд віддав сих селян за те, що вони їх розграбили, напавши на дорозї. C. P. VIII c. 192 — clausura molendini. Ib. c. 274; molendinum super fl. Laborcz. F. IV. 3 c. 40: наданнє cum dimidietate tributi qui exigitur a transeuntibus de v. Zemlin versus v. S. Maria. Про виноградну культуру див. C. A. XI c. 518, також decimas in frugibus in vino в грамоті для осадників Luprechtháza (Береґсас) — ibid. VIII c. 345; див. ще грамоту 1271 р.: монастир de Tihan продає parvam vineam in ser. ville Kek Kék в Сатиарськім ком., недалеко Тиси), виморочну по монастирському чоловіку Chom, Blasio homini dom. reginae de v. Kek; сей виноград сусїдує vineae populorum monasterii de Szeremch, і vineis vduornicorum dom. regis — Fejér V. l, 170.

[49]) Нпр. в грамоті до людности Угочської столиці, поручаючи її нового наджупана, король Володислав так вичисляє сї верстви: fidelibus suis uniuersis — nobilibus, iobagionibus castri, castrensibus et aliis omnibus. tam hospitibus liberarum villarum quam aliis cuiuscumque condicionis hominibus in com de Vgacha constitutis. Codex Arpad. IX. 564. Як бачимо, тільки удворників тут поминено, але їх, мабуть, треба розуміти implicite в „людях всякого стану”, в противставленню до привілеґіованих кольонїстів ilberarum villarum, як господарів villarum illiberarum — обовязаних до повинностей на замок. Так само мабуть про селян-удворників (rustici) іде мова в цитованій вище (прим. 9 до с. 496) звістцї про куплене еп. Бенедиктом село. Зрештою саму назву удворників (udvornici domini regis) стрічаємо в однім селї — але вже за Тисою (див. вище реґесту в тій же нотцї). Сюди-ж можуть належати homines liberae condicionis Detricus, Ettul і Gunzel, що дістають за свої услуги землю від Петра сина Zoboslou — C. P. VI c. 49.

[50]) Auceps Myko — C. A. IV c. 4, Michael et Strach de Galoch qui sunt tenentes rares (сокольники?) — C. P. VIII c. 440, caniferi — C.A. VII c. 223, custodes silue Beregu — Registrum Varadiense ч. 314 (у Ендлїхера), custodes silvarum nostrarom (королївських)- C. P. VIII 453; див. зрештою відомости зібрані у Бідермана II c. 509. Див. також згадку про castrenses в C. P. VI c. 181, C. A. IX c. 407.

[51]) post plagam Tartarorum in tempore necessitatis. F. IV. 3 c. 380.

[52]) Див. вище с. 495 нотка 2.

[53]) Див. вище с. 495 нот. 3.

[54]) Cod. P. VI. c. 396 і 522. Про продажу йобадьонського ґрунту очевидно іде мова і в C. P. VI. 181, хоч власника її й не названо виразно йобадьоном.

[55]) Fejér VII. 5, 214, текст диви низше, с. 500.

[56]) Диви вище в. 888.

[57]) При тім способі, яких вичисляє сї імена опись, не можна обрахувати числа докладно.

[58]) Contulit etiam in prediis omnibus supra memoratis libertinos, seruos et ancillas diuersorum officiorum, qui vero omnes tales ad voluntatis dominorum suorum et accidentia negocia, de loco ad locum transferuntur, de servicio ad servicium transmutantur, idcirco noluit eos prediis singulis assignare, sed tantum seriatim nominatos, cuius sint libertatis aut seruitutis, pronunciare libertinos. Contulit ex servili genere exemptos, quorum est officium cum preposito, quoties necesse fuerit, vel ad praepositi perceptum cum fratribus cum suo apparatu procedere, omnia litigia ecclesiae manutenere, legationes quo necesse fuerit deferre, comitatus curiales vel alias prouisiones, cum eis iniunctum fuerit, absque omni contradictione procurare (імена). Contulit etiam jobagyonem nomine Bera, obtentu fidelitatis sue ita ex omni iugo servitutis exemptum, ut nulli omnino servili condicioni subiaceat, nisi ipse vel sui posteri ab ecclesia se alienare voluerint Libertinos contulit minoris libertatis, quorum officium est stare ad omnem nutum praepositi vel fratrum (імена). Servos etiam contulit

cunctis servilibus officiis deditos cum uxoribus, filiis et filiabus (імена). — Fejér VII. 5, 213-5.

59) Praeterea nos fidelitatis ipsius (епископа) obtentu cunctos eiusdem ecclesie populos in perpetuum tanta libertate donauimus, ut nullus in toto regno, in quacumque parochia idem populus sit constitutus, preter regem et eiusdem ecclesie fratres super qualibet causa presumet casu aliquo iudicare vel ante iudicem alium trahere iudicandum — ib. с. 213.

60) C. A. IX. 333.

61) F. IV. 3 с. 59 (1262) і потв. с. 65.

62) Cod. Andegavensis I с. 281 (1312): Theza Ruthenus aule nostre iuuenis.

63) C. P. VIII с. 90 (1264).

64) C. P. VI с. 331 і реґести з Ліптавського й Туровецького ком. (A liptói és turoczi registrum), Történ. Tár 1902, ч. 64.

65) quod in deferendis legacionibus nostris ad Russciam fidele seruicium exhibuerit, ita tamen quod in deferendis legacionibus in Russciam nobis sicut hactenus fideliter seruire teneatur; земля його hereditarla Cumlous (Комлош) лежить juxta aquam Topl, Coprucha, Chepzeu, Cumlous, Cheruyz e. Gerendul. — C. A. VII. 505 (1259).

66) C. A. VII. с. 300, 302, F. IV. 3 с. 267. C. P. VI. 9,129, VIII. с. 91, пор. iobagio Zobuslo filius Dubron, F. IV. 3 с. 360.

67) F. V. 2 с. 79, C. A. XI с. 518, Endlicher с. 646.

68) Напр. Zobuslo filius Dubron, Ladislau f. Zubozlay, Drazlaus, Domozlo, і т. и. — F. IV. 3. 155 і 380, C. A. XII с. 184, C. P. VIII. 440 й ин.

69) Такий нпр. Chepanus, Felicianus filius Feliciani, Fulcian, Wolf і т. и. — ibid.

70) F. VII. 5 с. 216-6.

[71]) Сей брак богатших виразнїйших вказівок на руську людність навіть в документах другої половиш XIII в. поучує нас не надавати особливого значіння такій арґументації a silenlio: в сїм часї не можна сумнївати ся в істнованню значної (релятивно, супроти иньших народностей) української кольонїзації на території Угорської Руси; коли не було її тепер, то не можна витолкувати (не припустивши, що українська народність має особливу ассимілїзаційну силу супроти всїх иньших і в самих некористних умовах того), що вона пізнїйше, коли і підгірє і навіть самі гори були вже в значній мірі окуповані чужоземними елєментами, у всїх вигіднїйших місцях, встигла їх так сильно опанувати, і то переходячи з Галичини через порожнїй (як треба його собі в такім разї представляти) широкий карпатський пояс! Се могло дїяти ся перед тим, нїм почав ся рух на карпатське підгірє і в гори від полудня, в часах розвою української кольонїзації взагалї, а не в XII-XIII в. Зрештою Анонїм, пишучи в другій половинї XIII в. й представляючи Русинів хозяївами карпатського гірського пояса в часах угорської міґрації, мусїв мати представленнє, як виглядала карпатська територія бодай сто лїт перед тим, в серединї XII в. І наш лїтописець, представляючи, що Володимир жив „в мирѢ” з сусїдами (окольными) і між ними — з угорським королем, мабуть не представляв собі карпатського пояса якоюсь безлюдною, порожнею пустинею... Підношу се супроти скептичних гадок, які висловляли ся в сїй справі в останнїх лїтах.

[72]) Легоцкий вичисляє в Бережській столиці уже в першій половинї XIV в. до тридцяти парафій латинских на підставі виказів десятини (але не поясняючи своїх джерел) (Beregv. Mon. II с. 6); се могло б бути досить проречистою ілюстрацією ширення мадярських кольоній.

[73]) Цістерси — fratres de Koprovincza, Cisterstiensis ordinis, apud ecclesiam s. Aegidii de Baitpha prope Sarus commorantes, скаржать ся на Theudonici de Epuries, що зайняли metas terrae ipsorum Bartpho vocabulo — F. IV. l с. 468.

[74]) C. A. XI. 114 (fratres Sancti Sepulcri).

[75]) Cruciferi de Gybolthe, F. IV. l с. 469 VI. 2 с. 376.

[76]) В документї 1213: nos M. Paulus magister domus fratrum de Morumorosie

— див. замітку Jerney в Történ, tár II с. 104, Rupp III с. 277- 8.

77) Fejér VIII. 2. 253.

78) C. A. VIII. 6. F. IV. l с. 455.

79) Грамота кор. Кароля для hospitum nostrorum fldelium de Maramorusio, Saxonum et Hungarorum vct in villis Visk, Huszth, Fecsö (чит. Técsö) et Husszúmezö — надає їм права які мають cives seu hospites de Szeuleus (Nagy-Szöllös, Сивлюш, в Угочі) (права сї тут докладно описані), specialiter pro eo quod terra Marmarusiensis infertilis, laboriosa et grauis ad residendum fore dignoscitur. Низше вони звільняють ся pro persolutione akonum (sic), frugum, decimarum, porcorum et oblationibus munerum alias praesentare et offerre consuetorum propter carentiam annonae — quia ipsa terra Marmarusiensis multum sterilis esse dinoscitur. — F. VIII. 3, 365.

80) Див. привилєґії — Fejér II. 387, IV. 2. 455, VIII. 3, 353, Codex Arpad. VIII. 6.

VIII. Степи

ОСТАНКИ РУСЬКОЇ КОЛЬОНЇЗАЦІЇ В СТЕПАХ; ТМУТОРОКАНЬ, ЙОГО ЛЮДНІСТЬ; ПАМЯТКИ РУСЬКОГО ЖИТЯ; РУСЬКІ КНЯЗЇ; РУСЬКА ПОЛЇТИКА В КРИМУ; ІЗГОЇ В ТМУТОРОКАНЮ; ТМУТОРОКАНЬ В XII ВІЦЇ; КІНЕЦЬ ЗАЛЕЖНОСТИ ЙОГО ВІД РУСИ. РУСЬ У КРИМУ, НА ПОДОНЮ І НА КАСПІЙСЬКІМ ПОБЕРЕЖУ. РУСЬ НА ЧОРНОМОРЮ: ОЛЕШЄ, ИНЬШІ ГОРОДИ, РУСЬ НА ПОДУНАВЮ; БЕРЛАДЬ І БЕРЛАДНИКИ; ПОДУНАЙСЬКІ

КНЯЗЇВСТВА І ЗАДУНАЙСЬКІ ГОРОДИ; ЗАЛЕЖНІСТЬ ПОДУНАВЯ ВІД ГАЛИЧИНИ. БРОДНИКИ, ЇХ РОЛЯ В ВІЙНЇ 1223 Р.

Ми оглянули українсько-руську кольонїзацію XI-XIII в., що сиділа в збитій масї, орґанїзована в князївства, під князївсько-дружинним режімом. Але ними не кінчило ся українське житє — воно держало ся і за лїнією сих земель, та вибігало більш або меньш інтензивними потоками, розтїкаючи ся в полудневім, степовім поясї.

Ми бачили, що границї Переяславського князївства в лїпші часи досягали порічя Ворскли і Удів, Київщини — вододїлу Роси й Виси або Тясмина, Галичина держала в близшій залежности від себе поріче середнього Днїстра. Тут властиво кінчила ся Руська держава XI-XIII в., за тим починав ся степ, „поле”, що жило вже в зовсїм відмінних обставинах, зовсїм поза впливом руського державного житя, або тільки в слабшій залежности від нього.

В попереднїм, ми сконстатували істнованнє в давнїйші часи (в VI-IX вв.) руської кольонїзації на всїм просторі чорноморських степів від Дунаю до Меотоди [1]). Потім бачили, як з кінцем IX в. розпросторила ся в сих степах Печенїзька орда (Пацінаки грецьких, Баджнаки арабських джерел), що витиснула і далї витискала з них руську кольонїзацію, головно на північ, а далї — в 2-ій половинї X в. почала нищити руську кольонїзацію й на півночи, на степовім пограничу [2]). Результатом півторавікового господарства Печенїгів у наших степах було сильне ослабленнє не тільки славянської кольонїзації Чорноморя, але навіть пограничних областей Роси й Сули, що на початку XI в. уважались по просту страченими. За сею печенїзькою руїною, по недовгій перерві, прийшла половецька руїна, в другій половинї XI в., і по нїй ми бачимо в степах тільки слабкі останки колись сильної словянської кольонїзації, а хоч погранична кольонїзація руських князївств у XII-XIII в. часами зміцняєть ся й значно поступає, вона далеко не могла опанувати всеї страченої території, що в значній части зіставала ся все признаним царством турецьких орд. Ми тепер оглянемо ті відомости, які маємо про словянську кольонїзацію степів, а потім — про турецькі орди, що жили тут в XI-XIII в.

Відомости наші в обох справах незвичайно бідні. Тим, що виходило за границї житя руських князївств наші джерела не займають ся спеціально і тільки принагідно і рідко дають звістки про те, що діяло ся на полудень від тої граничної лінїї, яку я вище зазначив. Чужі джерела не богато що додають до них, а з археольоґічного погляду ся територія належить до найбільше занедбаних [3]).

Ми почнемо від крайньої східньої стациї руської кольонїзациї і державної системи — Тмутороканя. З попереднього ми знаємо, що середновічний Тмуторокань з'явив ся на місцї античної Фанаґориї, на устю Кубани, на багнистім Таманськім півострові, покраянім дельтою ріки й витвореними нею лиманами; місцем її уважають околицї ст. Сїнної, в розї теп. Таманської затоки [4]). Чи осада ся істнувала без перерви і тільки змінила імя, чи пізнїйший Тмуторокань осаджено на ново на місцї старої Фанаґориї, сього не знаємо, бо в історії її є дуже темний час, IV-VII в., коли нїчого про неї не знаємо. З своїм новим іменем (Τυματαρχα, Ταματαρχα, Ματραχα, руське Тъмуторокань, Тьмуторокань, Тьмутораканъ, західнє Matrica, Matrega, Matreca) осада ся виступає від хозарських часів; найдавнїйша згадка з сим іменем, яку знаємо, — в катальоґу епархій, як думають — VIII в. Правда, пробовано звязати з сим іменем назву Ґотів-Тетракситів, що звістні в сусїдстві її вже в VI в., але се тільки досить далека подібність імен. Початок сього нового імени Тмутороканя не звістний, не знати навіть — якою мовою він названий; очевидно тільки, що се анї грецьке анї словянське імя [5]).

Переміни й пригоди, які переживала ся околиця, лежучи на широкім сьвітовім шляху, відбили ся на дуже ріжнороднім, мозаіковім складі її людности. В античні часи ми бачимо тут грецьку кольонїю, окружену ріжними варварськими народами — Оїнди, Торети, Керкети, Дандарії і т. и. Ся варварська людність, котрої етноґрафічна приналежність все ще нам неясна, мусїла лишити ся і пізнїйше, бодай в части. Істнувала далї і грецька кольонїя, чи безпосередні потомки тих старих Фанаґорійців, чи нової дати, се не ясно. Хвилї великого руху народу полишили тут нові етнїчні елєменти: Ґоти т. зв. Тетраксіти осїли ся на самім Таманськім півострові, зайшовши сюди, як каже Прокопій, з Криму; про сих то „ґотських дївчат”, правдоподібно, говорить Слово о полку Ігоревім, що вони славлять половецькі походи „на березї синього моря, дзвонячи руським золотом, що привезли їм їх половецькі коханки” [6]). Друга подібна кольонїя — се „Чорні Болгари”, що сидїли десь на сходї від Тмутороканя [7]). На нижнїй Кубани сидїли Черкеси, в наших лїтописях звані Касогами — осетинське імя, котрим Осетини досї звуть східнїх Черкесів (Кабардинців). Осетини — Яси наших лїтописей, тодї (в X-XIII в., судячи по деяким натякам наших лїтописей, могли на степах досягати Азовського моря й Дону [8]). Тут же заховали ся останки Хозарів після останнього знищення Хозарської держави за Сьвятослава [9]).

Такий ріжнородний склад людности в околиці мусїв відбивати ся й на самім Тмутороканї, а окрім того важне торговельне значіннє сеї осади мусїло притягати людей і з подальших країв. Іще Страбон запримітив, що Фанаґорія була торговищем для товарів, що привозили ся з Меотиди і дальших варварських земель [10]). Значіннє Тмутороканя в торговельній комунїкациї в середині XIII в. характеризує Рюйсброк так: „великі кораблї не плавають Азовським морем; купцї прибуваючи з Константинополя пристають в Матрицї та висилають відси свої барки аж до устя Дону” [11]). І тодї, в XIII в., як і за часи Страбона, головним предметом азовської торговлї була риба, але поруч з тим вела ся і важна перевозова торговля через Тмуторокань. Едрізї, арабський ґеоґраф середини XII в. пише про нього: „Матраха — місто дуже старе, імя його осадчого невідоме; його окружають ниви і винні городи. Місто се дуже людне й богате; в нїм є базари й торги з цїлого сусїднього краю, а також і з далеких країв” [12]). Увага, яку він взагалї

звертав на Тмугорокань в своїх дорожниках, показує, що місто дійсно мало важне торговельне значіннє, і се потверджують умови Візантиї з Ґенуєю з 1169-70 р. (про них низше).

Між залюдненнєм Тмутороканської околиці я навмисно покинув Русь, аби осібно поставити питаннє про руську кольонїзацію — чи була вона в сїй околиці, чи Тмуторокань тільки полїтично належав до Руси та що найвище був обсаджений руською залогою. Для сього інтересного питання бракує нам безпосереднїх звісток у джерелах, але посереднї вказівки промовляють за тим, що тут мусїла бути значнїйша руська кольонїзація, не тільки якась купецька кольонїя в містї. Я не буду надавати особливого значіння т. зв. Тмутороканському камню: руській написи кн. Глїба Сьвятославича 1068 р. — бо можна б сказати, що коли грецькі наємники могли записати свої імена в глубокім Єгиптї, то могли зробити се й руські вояки в чужім містї; хоч що правда, Тмутороканська напись має инакший характер, могла мати деяке практичне значіннє, тому й доказова її сила більша, особливо разом з иньшими доказами [13]). Иньший факт, з більшою доказовою силою — се істнованнє філїяльного монастиря київського Печерського монастиря в Тмутороканю в XI в. Печерський чернець Никон за часів кн. Ізяслава вийшов „въ островъ Тьмутороканьскый" і оселив ся коло міста, поставив церкву й зібрав чернців, „и бысть монастырь славьнъ", що істнував в останнїй чверти XI в. і належав до київського Печерського — „прикладъ имый въ Печерьскый манастырь" [14]). Сї подробиці — що руському монаху протягом кількох років удало ся засновати в Тмутороканю славний монастир, і що він залежав від київського монастиря, я думаю, показують, що братия монастиря складала ся такий з Русинів, очевидно — місцевих.

Але головними доказами я уважав би перше — істнованнє значної руської кольонїзації на противнім березї Меотиди (про що ми знаємо від Рюйсброка), друге — факт, що сю Тмутороканську волость так довго й уперто задержували руські князї в своїх руках, після того як турецький потік залив степи. Щоб держатись тут, не тільки супроти турецьких орд, але й супроти ворожих змагань Візантиї, серед ріжних чужеплеменних і часто ворожих народів, вони мусїли мати тут якийсь ґрунт, і таким ґрунтом могла бути тільки руська кольонїзація в сих околицях. Сю кольонїзацію в її початках ми мусимо покласти на часи загального розпросторення руських племен на полудень, в V-VI в.

Під власть руських князїв Тмуторокань перейшов, мабуть безпосередно з рук Хозарів, підчас упадку Хозарської держави. В своїм місцї я вказав, що вже на початках X в. Русь мусїла держати в своїх руках Азовське море, а з тим правдоподібно, що й Тмуторокань залежав тодї від Київа, а й по другий бік керченської протоки мусїли бути землї в руськім володїнню — на се маємо досить виразний натяк в умові Ігоря [15]). Зруйнованнє Сьвятославом Хозарської держави мало забезпечити руське панованнє на Азовськім морю, а походи його на Ясів і Касогів, очевидно, мали спеціальну мету — зміцнити Тмутороканську волость і розширити її полїтичний вплив у землях між Доном і Кубаню. Ми можемо припустити, що й хозарська людність на Подолю була приведена тодї в залежність від Тмутороканя.

Розширеннє руської зверхности по другий бік Керченської протоки було задержане нещасливою війною Ігоря з Візантиєю й умовою 945 р., де Русь вирікала ся всяких аспірацій на Корсунську область. З завойовань, зроблених за Володимира, коли взято й самий Корсунь, теж зрезиґновано в інтересах союза з Візантиєю. Але на кавказькім березї протоки Русь тримала ся міцно. Коли границї Руської держави почали взагалї відступати під печенїзьким натиском, і при кінцї X в., за Володимира, навіть пограничні землї на Поднїпровю пускали ся на божу ласку, — в Тмутороканю Русь тримала ся далї, і навіть волость ся уважала ся дуже важною, бо посажено тут одного з старших синів Володимира — Мстислава. Мстислав провадив далї боротьбу з Касогами і Ясами, і то успішно. Заведене в лїтопись з якоїсь піснї оповіданнє каже, що Мстислав, перемігши касозького князя Редедю — забивши його в поєдинку, „наложив дань на Касогів", а на памятку своєї побіди поставив церкву Богородицї в Тмутороканю [16]). Пізнїйший спільний похід на Ясів Мстислава і Ярослава мав на метї очевидно також інтереси Тмутороканської волости [17]).

Сї звістки належать до перших десятилїть XI в. Потім ми маємо знову звістку з 1060-х рр., коли в Тмутороканю сидїв Ростислав Володимирович, і лїтопись каже, що він брав дань з Касогів й иньших земель, та що його сила й полїтичні впливи настрашили Греків. Корсунський намістник (катепан) отруїв його на пиру, аби позбути ся небезпечного сусїдства, але се викликало повстаннє проти нього в самім Корсунї: Корсуняне побили каміннєм сього катепана [18]).

З усїх сих звісток бачимо, що в XI в., за Мстислава і пізнїйше Тмутороканська волость тримала ся міцно й тримала в залежности від себе сусїднї кавказькі племена, а ся історія з корсунським катепаном наводить на гадку, що Роман мабуть пробував розширити свою волость і в Кримі, як се було в X в.; корсунське повстаннє, коли дїйсно стояло в звязку з смертию Романа, показувало б, що він встиг придбати собі прихильників і в самій столиці Криму — Корсунї. З сими кримсько-тмутороканськими відносинами звязуєть ся руська печатка, знайдена в Енї-кале, недалеко Керчі: вона має напись „от Ратибора”, і досить правдоподібно толькуєть ся, що се Ратибор, тмутороканський намістник кн. Всеволода Ярославича [19]).

В другій половині XI в. Тмуторокань став звичайним пристановищем для князїв ізгоїв. Сама волость належала до Чернигівської волости, але її віддаленнє, відрізана від решти руських земель позиція не давали можливости чернигівським князям держати її під своєю контролею, й князї ізгої легко вибивали звідси чернигівських підручників і намістників та осїдали ся тут самі. Не можучи вибити їх з Тмутороканя оружною силою, чернигівські князї мусїли брати ся на иньші способи: Всеволод нпр. в 1079 р. підняв на Олега тмутороканських Хозарів, і вони його вхопили й видали Грекам [20]); очевидно, тих Хозар було богато в тмутороканській околиці.

Трудно сказати, чи се господарованнє в Тмутороканю ізгоїв, що тривало з перервами яких тридцять лїт (1064-1094) було для Тмутороканської волости користне чи шкідне. З одного боку сї всї ізгої пильнували иньших справ і більше думали про боротьбу з узурпаторами своїх отчин нїж про оборону Тмутороканя від його ворогів, але з другого боку — між ними були люде дуже талановиті; здібні вояки, що дуже були на місцї на сїй загроженій позиції, сїй українській Сїчи XI в., а ватаги прихильників, що збирали ся наоколо них з їх ріжних отчин, могли тільки скріпляти (хоч би й хвилево) словянські елєменти Тмутороканя.

З закінченнєм ізгойської справи кінчить ся така сїчова роля Тмутороканя, бодай на якийсь час. Заразом Тмуторокань зникає взагалї з обрію руської полїтики. Від половецької бурі 1090-х рр. XI в. почавши не чуємо в наших джерелах про нього нїчого, аж в останнїх десятилїтях XII в. чуємо про нього знову, але як про волость уже страчену Русию. Одначе страчена вона, по всякій правдоподібности, тільки десь в другій пол. XII в., не скорше.

Можна здогадувати ся, що при кінці 60-х рр. XII в. Тмуторокань стояв у сфері політичного впливу Візантиї. Укладаючи 1169 р. умову з Ґенуезцями та даючи їм право приставати у всїх пристанях Візантийської держави, Візантийське правительство виключило з того тільки „Росію” і Тмуторокань [21]). Правда, можна б думати, що тут іде мова тільки про сферу торговельних впливів (як тепер европейські держави розділюють на чужих землях території „своїх інтересів”). Особливо стає таке толкованнє можливим з огляду на ту „Росію” — чи розуміти тут Руський порт коло устя Дона, чи взагалї руські землї. Але як би не було з нею, Тмуторокань таки, правдоподібнїйше, стояв тодї в залежности від Візантиї. Певний натяк на се можна найти і в Слові о полку Ігоревім, де Тмуторокань, в оповіданню про події 1185 р. виступає поруч грецьких міст Корсуня і Сурожа [22]), Що Тмуторокань тодї не належав до Руси, се виразно каже те саме Слово [23]). Памятаючи, як Візантия все пильним оком дивила ся на сю руську волость, та що сї часи були періодом найбільшої сили Візантийської держави, буде найбільше правдоподібно прийняти, що Візантия загорнула тодї Тмуторокань під свою зверхність.

Але незадовго перед тим Едрізі, що писав у серединї XII в. (1154), каже про Тмуторокань, що в нїй сидять „князї, відомі з своєї сили, відваги й воєвничости, що зробила їх дуже страшними для сусїдів” [24]). Отже тодї Тмуторокань до Візантиї в усякім разї не належав. Що то були за князї, Едрізі близше не пояснює, але найбільше правдоподібним таки буде, що були се далї руські князї, хоч про них і не згадують наші лїтописи — якісь minores gentes, або таки й ізгої XII в.

На потверженнє гадки, що в серединї XII в. Тмуторокань міг належати ще до руських князїв, піднесу оден факт, що вказує на якісь близькі зносини середини і другої половини XII в. з кавказькими народами. Се численні шлюби руських князїв з сього часу з ріжними княжнами і царівнами грузинськими й осетинськими, „з Обез” і „з Ясів”. Так 1153 р. висватав собі Ізяслав Мстиславич „изъ Обезъ цареву дщерь”. Андрій Юриєвич оженив свого сина Юрия з славною грузинською царицею Тамарою. Всеволод суздальський оженив ся з Ясинею, а сестру своєї жінки (свесть) видав за Мстислава Сьвятославича чернигівського (1181). У Андрія Юриєвича був ключник Ясин Анбал, оден з його убійників і т. и. [25]). Всї сї шлюби виглядали б досить дивно, якби ми прийняли, що вже з кінцем XI в.

Тмуторокань і нижнє Подолє стали для Руси „землею незнаємою”. Я думаю, що й Слово о полку Ігоревім натякає на недавну втрату Тмутороканя, малюючи Сьвятославичів як двох соколів, що полетїли „поискати града Тмутороканя” [26]): не дуже б воно було мудро пригадувати волость страчену перед трома поколїнями й давно забуту, як то виглядало б з нашої лїтописи. З того всього я уважаю правдоподібним, що Тмуторокань руські князї стратили десь тільки в третїй чверти XII в.

„Соколам-Сьвятославичам” не удало ся вернути Тмутороканя. Нема взагалї нїяких натяків, аби руські князї його вернули, а заразом і дальша історія Тмутороканя виходить за границї нашої працї, тим більше, що й для руської кольонїзациї він був страченим. Угорські місіонарі, що були в Тмутороканю 1237 р., застали тут судячи по їх описи, вже якусь варварську, не-словянську людність [27]).

Додам, що торговельне значіннє Тмутороканя тривало далї в XIV-XV в. Чи стояв він в якійсь залежности від Византиї в XIII в. не знати. Пізнїйше загнїздили ся тут Італїяни: в XV в. бачимо в Матрезї осібних володарів з ґенуезької фамілїї Ґвізольфо, що залежали з одного боку від Ґенуезької республїки, з другого — від якихось місцевих татарських династів. 1475 р. зробили сьому володїнню кінець Турки, забравши Тмуторокань, разом з сусїднїми пристанями [28]).

Покінчивши з Тмутороканем, поглянемо на руську кольонїзацію в сусїднїх краях. Про Русинів у Криму ми маємо перший натяк у тій ославленій загадковій звістцї, що св. Кирил у Корсуни знайшов „еуаггеліє и псалтырь роуськими писмены писано и човолѢка глаголюща тою бесѢдою” [29]). Ся записка, хоч значно пізнїйша від IX в., але все досить старої дати, виходить, очевидно, з переконання, що Русини в Криму були посельниками досить звичайними [30]).

У ібн-ель-Атіра, сучасника першого приходу Монґолів в Кіпчак є цікава звістка, що говорить очевидно про богаті руські кольонїї Криму і Азовського побережа. „Богато визначнїйших руських купцїв і богачів, каже він, поскладали в кораблї що мали дорогого й кількома кораблями поїхали в мусулманські краї”, себто на малоазійське побереже Чорного моря [31]). Кількадесять лїт пізнїйше Рюйсброк, переїздячи з Судака на північ, на

Перекоп, каже, що між місцевою людністю було богато Русинів; про якихось невільників не можна тут думати, бо сї Русини, як оповідає Рюйсброк, дуже остро тримали ся супроти татарських звичаїв і доводили, що хто пє кумис, не може спасти ся [32]). У східнїх письменників також знаходимо звістки про руську кольонїзацію в Кримі в другій половинї XII в. Так посли султана Бейбарса, що звідали місто Солхат (Старий Крим), коло 1263 р. оповідали, що воно було залюднене Половцями, Русинами й Алянами [33]).

Правдоподібно, значною домішкою Русинів у людности Криму й треба пояснити змагання руських князїв підбити його під свою власть, про які я згадував вище.

Про Подонє маємо дуже слабкі звістки, хоч істнованнє тут руської кольонїзації в XI-XIII в., не підлягає сумнїву. Так мав я нагоду згадувати, що археольоґічні останки Білої Вежі (коло с. Цимлянської на Дону) виказали істнованнє тут христіанської руської кольонїї [34]). Супроти того тих Біловежцїв, що виеміґрувади звідси на початках XII в. в Сїверщину [35]), треба уважати Русинами. В XII в. як на руську кольонїю можна б вказати на Шарукань, з огляду, що його не знищили руські князї в походї 1111 р. [36]). Може й деякі з „команських городів" Едрізі належать сюди [37]).

З другої половини XII столїтя маємо кілька згадок про той Руський порт в околиці устя Дону очевидно досить важний в тім часї [38]). В околиці нижнього Дону, згадує Рюйсброк „Руське село": їдучи від Перекопа на нижню Волгу, він переїздив Дін коло сього Руського села, що сидїло на лївім боцї ріки й мало від Батия порученнє перевозити подорожних через Дін човнами [39]). Сї Русини живили ся хлїборобством, сіючи жито й просо, і рибальством, сушачи рибу. Самий Дін Рюйсброк називає при тім східньою границею Руси [40]), тим самим натякаючи на якусь значнїйшу руську кольонїзацію на захід від Дону. Далї на схід, на Волзї знайшов він подібну осаду перевозників, „нове село", що Татари осадили з Русинів і Сараценів на суміш, аби перевозили послів [41]). Але Русини й тут не були якимись тільки невільниками, приходнями, перенесеними з татарського примусу. Пляно-Карпінї, оповідаючи про місто Орну, що лежало правдоподібно десь на Каспийськім морі і було зруйноване підчас Батиєвого походу, каже, що в

нїй було богато християн: Хозарів, Русинів, Алянів і иньших [42]).

На Подоню ж бачили ми Бродників підчас війни 1223 р., але про них ми будемо говорити ще трохи низше, а тепер перейдім далї на захід — в краї днїпровські й дальші.

Що тут руська кольонїзація перед печенїзьким розпростореннєм сягала моря й Дунаю, себ то виповнювала цїлу просторонь між Днїпром, морем і Дунаєм, про се виразно казала нам Повість временних лїт. По печенїзькій бурі на нижнїм Днїпрі ми знаємо з наших джерел тільки одно місто — се Олешє.

Воно лежало на устю Днїпра, і теп. Олешки (Алешки) стоять, очевидно, в ґенетичнім звязку з сим старим містом [43]). Вперше воно виступає в наших джерелах в другій половинї XI в. (1084), і почавши від тодї кілька разів згадуєть ся в XII-XIII в. [44]). З тих бачимо, що се було більше торговельне місто, з значнїйшими кольонїями купців. Через нього йшла комунїкація Київа, взагалї середнього Поднїстровя з морем, і Олешє було нїби морським портом Київа — низше Олешя по Днїпру нїякої значнїйшої пристани ми не знаємо. Сюди виїздили з Київа стрічати визначних гостей, що прибували з моря. Відси вивозили полудневі товари, що приходили з того ж моря, в иньші краї, як нпр. на Поднїстровє. Окрім того в околицях Олешя, на Днїпровім лиманї розвинено було рибальство, ще в X в., в умові Ігоря згадують ся „Корсуняни", що приходили на устє Днїпра. І пізнїйше вивозили з Олешя рибу в дальші краї — Данило коло Кучелмина, на галицькім Понизю стрічає на Днїстрі „лодї з Олешя", що везли рибу й вино [45]). На значіннє Олешя в заграничній торговлї й комунїкації вказує той факт, що на італїянських мапах XIV в. Днїпро зветь ся по імени Олешя, castrum illicis в латинськім перекладї рікою de ellexeellexe (звідти elese, erese). В XV в. бачимо тут ґенуезьку кольонїю, знищену Турками в серединї сього столїтя; пізнїйше її місце заступив турецький Очаків [46]).

До кого належало Олешє? В X в., як видко з умови Ігоря, устє Днїпра було мов би нейтральним: сюди приходили на промисли Греки з Криму, тут же пробували й Русини, очевидно — для торговлї й промислів, а головно для того ж рибальства. В умові з Ігорем Візантийське правительство жадало, щоб Русини не кривдили в околицях при устю Днїпра тих Греків

промисловців і самі щоб не зимували, инакше сказати — не оселювали ся на завсїди. З того б виходило, що ся околиця, кажу, була невтральною, тай мала мішану, в тім і руську людність, по части рухому, промисловську, а по части й більш осїлу. Очевидно, Візантийське правительство хотїло запобігти такій осїлій кольонїзації, аби не утворила ся в сусїдстві Криму якась руська волость, подібно до Тмутороканської, що давала вже й без того досить клопоту візантийському правительству. Та правдоподібно, сї диплёматичні заходи не були в силї перепинити елєментарного кольонїзаційного руху. Важнійшою перешкодою були турецькі орди, але й вони, певно, не були в станї знищити сього руху промисловців і осадників на устє Днїпра.

В XI в., з ослабленнєм Візантиї, Олешє прийшло, здаєть ся, в близшу залежність від київських князїв. Я виводив би се з того, що в боротьбі з київськими князями їх противники не раз, аби допекти їм, ударяють на Олешє, і кождий раз київські князї дуже жваво на се реаґують, тим часом як про якусь реакцію візантийського правительства нїчого не чуємо. 1084 р. Давид Ігоревич, оден із тодїшнїх ізгоїв, напав на Олешє, арештував „Гречників” (вар.: Греків), себ то купцїв, що торгували з Грецією, й пограбив їх, „зая въ нихъ все имѢньє”. Се мало такий ефект, що київський Всеволод зараз розпочав зносини з Давидом і щоб вивабити його з степів, дав йому волость на Погоринї [47]). Другий раз (1159), під час боротьби Ізяслава Давидовича з Ростиславом, тодї князем київським, Берладники — правдоподібно під впливом Івана Берладника, Ізяславового союзника, напали й взяли Олешє. Ростислав зараз вислав з Київа військо човнами, і воно нагнало Берладників коло болгарського побережа, відібрало полон, а самих їх позабивало [48]). Таку особливу увагу київських князїв для Олешя, думаю, ледво чи можна витолкувати тільки самими інтересами київської торговлї: до них такої особливої уваги у тодїшнїх київських князїв не можемо помітити, мусїло бути щось більше — не тільки істнованнє там київських кольонїй, а й залежність самого Олешя.

Окрім Олешя на нижнїм Днїпрі і сусїднім чорноморськім побережу мусїли бути иньші, меньш значні пристани й осади. Едрізї окрім Олешя згадує якесь місто Molsa, „недалеко устя Днїпра” [49]) Низше порогів, коло с. Знаменки, є городище, де знаходять візантийські, корсунські й оріентальні монети і де могло бути теж якесь місто в сї часи [50]). Правдоподібно,

археольоґія викриє нам з часом і більше таких осад з тих часів.

Повість, оповідаючи про чорноморську кольонїзацію Уличів і Тиверців, теж каже, що „городи” їх були „и до сего дня”, себ то ще в другій половині XI в. Під тими „городами” треба розуміти не порожні городища, а таки залюднені міста; і тут археольоґія може зробити нам з часом сю прислугу — виказати слїди осад XI-XII в. і пояснити, де були ті городи.

На нижнїм Дунаю, як і на нижнїм Днїпрі, ми стрічаємо і рухливу руську промислову людність і постійні осади та волости. Звістки про першу маємо з XII-XIII в. Оповідаючи про боротьбу, розпочату 1158 р. Іваном Берладником з Ярославом галицьким, лїтопись оповідає, що Іван розложив ся з своїм військом „въ городѢхъ подунайскыхъ” і розбивав галицьких рибалок, взяв дві „кубари” (кораблї, грецьке κουμβάριον), людей побив і забрав „товара много” — очевидно іде мова тут про кораблї галицьких купців 51). Такоюж по части оселою, по части неоселою руською людністю мусїли бути т. зв. Берладники, звані так від імени Берлади (теп. Бирлата, на р. Бирлатї, лївім притоку Дунаю 52). Вони звістні в великім числї: нпр. в згаданій війнї Івана Берладника взяло участь 6000 Берладників. Правдоподібно, се була на пів промислова, на пів воєнна людність, зовсїм як пізнїйші козаки: вище бачили ми, як сї Берладники човнами напали на Олешє й пограбили його 53).

Анальоґічним елєментом уважають ся ще галицькі вигонцї „вигонци галичкыя”, що згадують ся раз тільки — в поході на Татар 1223 р. 54), коли вони прийшли з моря в Днїпро, на тисячи човнах і прилучили ся коло порогів до війська руських князїв. Судячи по числу човнів, мусїло їх бути кількадесять тисяч. Проводили ними дві близше нам незвістні особи — Юрий Домамирич і Держикрай Володиславич; вони могли бути й галицькими воєводами, але самі вигонцї 55) в усякім разї могли бути тільки людьми з нижнього Дунаю або Днїстра, судячи з їх походу човнами (иньші війська всї прибули суходолом), а се вказує на дуже численну руську людність в тих місцях, очевидно — не тільки прихожу, промислово-воєнну, але й оселу кольонїзацію. Про неїж говорить очевидно Слово о полку Ігоревім, в загальнім образї радости на Руси, згадуючи „дївиць на Дунаю”: „дївиці сьпівають на Дунаю, вють ся голоси їх через море до Київа” 56) — очевидно, мова про дївчат-Русинок.

Цікаво, що ми маємо між руськими князями й князя-Берладника. Таке призвище, як знаємо, мав братанич галицького князя Володимирка Іван Ростиславич, вибитий ним з Галича. З призвищем Берладника він виступає по вигнанню почавши від 1146 р., від коли став безземельним князем, і воно так приростає до нього, що потім і син його зветь ся Берладничичем. Як я згадував уже [57]), він дійсно міг пробувати на Подунавю по своїй утечі з Галича й резидувати в Берлади й титулувати ся берладським князем, але заразом назва Берладника (не „берладського князя”), з якою він виступає звичайно [58]), очевидно робить алюзію до бездомности, безземельности Івана, зачисляє його до катеґорії волоцюг, якими були Берладники, отже має характер призвища дещо глумливого, а не титулу.

В подібнім значінню Берладь ще раз з'являєть ся в наших князївських відносинах. Розгнївавши ся на Ростиславичів в 1172 р., Андрій суздальський казав їм заберати ся з Київщини; Рюрику казав заберати ся у Смоленськ, на свою отчину, а Давиду в Берладь: „а Давыдови рци: а ты пойди въ Берладь, а въ Руськой земли не велю ти быти” [59]). Давид до Берлади не міг мати ніяких спеціальних відносин, і ся фраза значила тільки: іди на всї чотири сторони, або — прикладаючи близше до княжих відносин: іди між безземельних князїв. Берладь виступає тут в тій же ролї, як столїтє перед тим Тмуторокань — прибіжище безземельних князїв. Чи розуміла ся тут Берладь як Сїч XII в. [60]), як збіговище ріжних неприкаянних людей, чи як княжа волость, де пересиджували ріжні Богом і свояками обділені князї? Правдоподібно також як і в призвищу Берладника і тут розуміла ся Берладь як княжа волость, популярнійша з дунайських волостей, де пересиджували ріжні покривджені долею князї, і заразом тут був згірдний натяк на становище безземельного, неприкаянного князя-Берладника.

Що тут, на лївім боцї Дунаю могли бути княжі волости, і частїйше пересиджували тут ріжні неприкаянні князї, уважаю правдоподібним з огляду на руських князїв, що від часу до часу з'являють ся в задунайських городах.

Перший слїд такого князя бачать ще в 2-ій пол. XI віка. Анна Комнена, вичисляючи варварських князїв, що сиділи в подунайських містах (Дрістрі, Вичинї й ин.), згадує між ними якогось Σεσθλάβος, що був по всякій

правдоподібности Всеславом [61]). В XII в. Василько Юриєвич, з иньшими братами подавши ся до Візантиї по смерти батька, дістав від імператора „по Дунаи 4 городи” [62]). Можна б згадати тут і те, що зять Мономаха Лев Діоґенович був здобув собі кілька подунайських городів, між ними й Дрістру, й Мономах по смерти його хотів задержати сю волость у своїх руках — може для сина сього Льва, свого внука [63]). Нарештї пізнїйше, в 2-ій пол. XIII в. стрічаємо ми в Болгарії князя (деспота) Якова Сьвятослава, шваґра болгарського царя Константина, що називав себе теж Русином з роду і легко міг бути дійсно руським княжичом [64]).

Можливо і навіть правдоподібно, що сї появи руських князїв в задунайських городах не були явищем зовсїм припадковим. Упадок і спустошеннє Болгарії на початках XI в., по війнах імп. Василя, т. зв. Болгароктона легко могли повести за собою, особливо в перерві між упадком Печенїгів і розпростореннєм Половцїв, розпростореннє руської людности за Дунаєм. На се добачали натяк в тїй характеристицї „скитських” осадників подунайських земель, яку дають нам сучасники Візантийцї: по їх словам, вони живили ся хлїборобством (сїяли пшеницю й просо), мали піше військо; подунайські городи мали людність мішану „з усякого язика”, що противставляєть ся турецьким ордам [65]).

Чи завдяки сїй кольонїзації, чи тим руським князям, що засїдали часом (може й далеко частїйше в дійсности, нїж ми знаємо) в задунайських городах, ми в нашім письменстві маємо традицію про приналежність до Руської держави і задунайських, не тільки переддунайських городів. Реєстр „градомъ всѢмъ рускымъ, дальнимъ и ближнимъ”, в останнїй редакції уложений десь в 1-ій пол. XV в., вичисляє цїлий ряд „болгарських і волоських городів”, що мали колись бути руськими. Дещо тут, взято очевидно помилкою, але зістаєть ся ряд подунайських городів, з обох боків Дунаю, що має значний інтерес [66]). Вичислені тут осади по сей бік Дунаю вповнї відповідають тїй території, що дійсно належала до Руських земель, а се підносить значіннє і реєстру тих задунайських „руських городів” [66]).

Тим часом як задунайські городи чи більш реально, чи більш формально зачисляли ся в XI і XII в., до відновлення Болгарської держави, до візантийських земель, переддунайські стояли, бодай часами, в деякій

залежности від Галичини. Перший натяк на се я добачаю при кінці XI в., за Василька теребовельського (до його волости спеціально мусїли належати сї землї) — в його кольонїзаційних заходах. Він спроваджував до себе Берендичів, Торків і Печенїгів та задумував навіть „персти Болгары дунайскыя й посадити я у себе" [67]). Я думаю, що він тих Болгар мав замір осаджувати не в околицях Теребовлї, а в тих полудневих, заднїстрянських землях. Слово о полку Ігоревім уже виразно вказує на те, що власть галицького князя сягала Дунаю: „загворивъ Дунаю ворота", „суды рядя до Дуная" каже воно про Ярослава галицького [68]). Нарештї маємо певний натяк на приналежність сих країв до Галичини в тих „галицьких вигонцях" 1223 р., що судячи по своїй численности не могли бути якимись перехожими галицькими промисловцями, тільки місцевою оселою людністю чорноморсько-дунайських країв.

По всякій правдоподібности, сї землї уважали ся дальшою приналежністю галицького „Понизя", що згадуєть ся кілька разів у XIII в. і прикладаєть ся до середнього Поднїстровя. В залежність від Галичини вони прийшли правдоподібно самі собою, як res nullius в княжих відносинах, наслїдком територіальної близькости й кольонїзаційних звязків з галицьким Понизєм: як бачимо з прикладу тих галицьких риболовів і як само собою воно мусить розуміти ся, кольонїзація сюди йшла з Галичини. Але залежности сеї не можна перецїнювати — хто міг пильнувати сеї залежности в далекім, слабо залюдненім краю, на половецькім пограничу?

Таким чином перейшли ми цїлий простір від Подоня до Подунавя, слїдячи останки руської людности. Поруч осїлої констатували ми й неосїлу, прихожу, воєнно-промислову. Окрім тих льокальних звісток про неї, які ми навели вже, маємо ще загальні звістки, загальну катеґорію степової неосїлої людности — се т. зв. Бродники, від бродити — блукати, лазити, personae vagabundae. Звістки про них дуже бідні. В свійських джерелах стрічаємо їх тільки двічи, і то самі короткі згадки. В чужих джерелах згадують ся вони трохи частїйше, але звістки про них і тут не богатші; всї вони йдуть з XII і XIII в. (найдавнїйша з 1147 р. [69]). Їх національність не підлягає сумнїву: із звістки 1223 р. бачимо, що вони були християне (цїлують хрест руським князям), а їх вожд зветь ся Плоскиня — імя, очевидно, руське [70]). З сим можна порівняти згадку у Никити Хонїята про участь в болгарській боротьбі за свободу, 1180-х р., „відважних „οἱ ἐκ

Βορδόνης, галузи Тавроскитів” (Русинів), що по всякій правдоподібности означає тихже Бродників [71]), а то тим більше, що для сеї звістки Хонїата маємо паралєльну звістку Гр. Акрополїта з пізнїйшої боротьби Болгарів, на початку XIII в., коли їм помагають „руські збігцї” [72]).

В першій звістцї, яку маємо, Бродники виступають разом з Половцями: вкупі з ними приходять вони в поміч Сьвятославу Ольговичу в його боротьбі з Ізяславом київським [73]). Разом з Половцями виступають вони і в угорських джерелах, або в звістках, зачерпнених з угорських відомостей, з 1-ої пол. XIII в.: тут Cumani et Brodnici, або навіть Cumania et Brodinia terra все виступають поруч себе; але се часом може означати і саму тільки териоторіальну близькість. Під час першого монґольського нападу на Половців Бродники стали по сторонї Монґолів: в битві на Калцї вони були з Монґолами, тим часом як по сторонї Половців стояли руські князї; на присягу Плоскинї, воєводи Бродників, піддав ся Мстислав київський, і лїтописне оповіданнє клене Плоскиню проклятим „ окаянним”, бо він не додержав присяги і передав тих князїв Татарам, а сї їх забили [74]).

Але се одинокий раз, який ми знаємо, що Бродники прийшли до конфлїкту з Русинами. В половецьких нападах на Русь нїколи не чуємо про Бродників, і се при їх сусїдстві і всякій иньшій близькости з Половцями факт важний: він натякає, що почутє своєї одноплеменности з Русию завсїди жило у сих степових Русинів. В 1223 р. вони дуже легко могли опинити ся під гнетом обставин: коли Монґоли впали в степи з спеціальною метою — знищити Половців, а иньших намовляли лишити тих Половців їх долї й не вязати ся з ними, — найпростїйшим рахунком для Бродників було лишити Половців і стати по сторонї Монґолів. Тодї дуже тяжко було вгадати, що як раз руські князї встрянуть у сю справу, ратуючи Половців; а коли дїйсно до сього прийшло, Бродники могли бути о стільки вже анґажовані своїм союзом з Монґолами, що не могли з сеї справи вилабудати ся. Плоскиня свій некоректний вчинок, за який клене його лїтописне оповіданнє, правдоподібно вчинив з біди, не маючи спроможности противити ся жаданню Монґолів.

В сїм епізодї Бродники виступають виразно на Подоню — тільки там могли вони стати союзниками Монґолів. Угорські звістки знов вказують на їх на заходї: угорський король 1254 р. вичисляє їх між сусїдами Угорщини. Сю

згадку потверджує звістка Хонїята, де теж вони, мабуть, виступають в дунайських краях, і то в часах перед приходом Монґолів; зрештою їм, як союзникам Монґолів, і не було причини тїкати від них на захід, зміняти місце свого пробутку. Зводячи до купи сї звістки, мусимо прийти до виводу, що іменем Бродників означала ся руська кочовнича людність на всїм просторі степів від Подоня до Подунавя. Число її не повинно було бути мале: мусимо так думати з огляду на популярність сього імени у ріжних народів, своїх і чужих.

Примітки

1) Див. т. I гл. 3.

2) Тамже, с. 203 і далї

3) Про руську людність в степах в XI-XIII в. писано не багато; див. особливо у Голубовского ПеченЂга гл. IV дещо у Ламанского Славяне въ М. Азіи с. 40 і далї, Срезневского Русское населеніе степей и южнаго поморья въ XI-XIV в. — ИзвЂстія II отд. петерб. академіи т. VIII (1859), Аристова О землЂ Половецкой (ИзвЂстія НЂжинскаго института, 1877).

4) Див. т. I с. 72-4.

5) Порівнюючи наведені в текстї ріжні форми сього імени з VIII до XIV в., бачимо, що перший склад То, Ть належить до початкового імени. Було се може таки Ті (тому Ть в руській формі). Елєнїзуючи сю назву, зроблено з сього першого складу член (article) (τα Ματραχα) і потім, як член, відкинено, і так вийша скорочена форма Ματραχα, Matreca, або з переставленнєм Ματαρχα. Руське закінченнє нь з'явило ся, видко, при рутенїзації імени, се мабуть форма приналежности (adj. possesivum) — Тмуторокань, себто город, див. Слово о Полку Ігоревім IX: поискати града Тьмутороканя (і тут і в лїтописи се Слово masculini generis). Склади торо з'явили ся наслїдком повноголоса на місце тра. Відповідно до того початкову форму можна б собі (завсїди гіпотетично тільки) уявляти як

Тіметрака або Тіметраха.

Цікаво, що Житиє Теодосия зве Тмуторокань островом Тмутороканським (л. 9); дійсно, ся місцевість давнійше була островом.

[6]) Розд. IX.

[7]) Проф. Мілєр здогадувавсь (Осет. этюды III с. 104), що їх останками можуть бути сучасні турецькі Балкари в долині р. Черека.

[8]) Найбільше виразний натяк — се що Ярополк підчас походу на Дін вивіз звідти собі „ясьскаго князя дщерь” — Іпат. с. 204. Про сю яську кольонїзацію див. Осетинскіе этюды III с. 67-8, Кулаковскій Христіанство у Аланъ — Визант. врем. 1898, I і його ж статя про Алянів у клясичних і середновічних письменників в XIII т.Чтеній київ. геогр. тов., Ламанского замЂтка объ Ясахъ-Аланахъ — Труды XI арх. съЂзда т. II.

[9]) Див. згадки про Хозар в Іпат. с. 103, 143; Хозари, згадані в останнїм текстї, мусїли сидїти в самій Тмуторокани.

[10]) XI. 2. 10.

[11]) Recueil de voyages IV c. 215.

[12]) Recueil de voyages V c. 395.

[13]) Напись, вирізана ва марморяній плитї, така: „въ лЂто. s. ?” 5 s ini. ?. глЂбъ князь мЂрилъ мо(ре) по леду в тьмутороканА до кърчева ^Т ж. / д. Саж(енъ). Плиту сю знайдено на Таманськім півострові і вона викликала в своїм часї загальний інтерес, як палєоґрафічна памятка, і маленьку лїтературу: Оленинъ Письмо къ графу А. И. Мусину-Пушкину о камнЂ Тмутороканскомъ, Спб., 1806; Спасскій — ИзслЂдованіе тмутараканскаго камня съ русскою надписью — Отеч. записки т. XXXVI, П. Кеппенъ НЂчто о тмутараканскомъ камнЂ — Записки и Труды общ. ист. (москов.), 1830.

До сього каменя, поки що одинокої певної руської памятки з Тмутороканя, пробовано долучити ще дві: монету з іменем Михаіла (думають на Олега, що мав християнське імя Михаїла) і могилу, датовану монетами імп. Василя і Константина: див. Іловайского НЂсколько соображеній о

памятникахъ Тмутараканской Руси и Тмутараканскомъ балванѢ — в II т. його Сочиненій, про печатку Ратибора низше. Огляд археольоґічних памяток Тмуторіоканської околиці — Герца Археологическая топографія Таманскаго полуострова, нове вид. 1899 (праця писана 1870 р. і не повна як на тепер).

14) Житіе Теодосія л. 9.

15) Т. I с. 373-5.

16) Іпат. с. 103, про похід на Ясів — Нїкон. I 79, пор. вище с. 14.

17) Див. вище с. 20.

18) Іпат. с. 117.

19) Про печатки з іменем Ратибора реферат Люценка о древней вислой свинцовой печати съ надписью „оть Ратибора” в Трудах III археол. з'їзда (він перший звязав її з Ратибором XI в. і новійша розвідка ОрѢшникова: Матеріалы къ русской сфрагистикѢ (Труды москов. нумизмат, общ. т. III). Печатка з одного боку має образок сьвятого, з другого: отъ | Рати | бора.

На XI археол. з'їзді проф. Кулаковский присьвятив спеціальний реферат в обороні тези про приналежність східньої частини Крима до Тмутороканя Къ исторіи Боспора (Керчи) въ XI-XII вѢкахъ (Труды XI археол. съЂзда т. II). Між иньшими пробує він там звязати спеціально з сею кримською провінцією Тмутороканя печатку з іменем Теофано (див. вище с. 73): приймає, що се вона зветь ся 'Ρωσία на печатці і в умовах Візантиї з Ґенуєю. Одначе не маємо нїде вказівок, аби та кримська провінція звала ся Русию спеціально, тай що за рація титулувати ся було Олегу (чи його жінцї) спеціально князем сеї провінції, коли вона була тільки додатком до Тмутороканя? Очевидно, τής 'Ρωσίας на печатці означає тут жінку руського князя взагалї. Про 'Ρωσία візантийських умов зараз низше.

20) Іпат. с. 143.

21) άνεύ τής 'Ρωσίας καί τών Ματράχων. Умова 1169 р. в двох латинських перекладах видана в т. VII Historiae patriae monumenta і у Sauli Della colonia

dei Genovesi m Galata, II, її потвердженнє з 1170 р. у Мікльосіча і Мілєра Acta et diplomata graeca sacra et profana III.

22) Розд. V.

23) Розд. IX.

24) Recueil de voyages V c. 395, перекладчик Жобер через непорозуміннє переклав слова Едрізі, що сї князї були звістні з відваги словами: connus sous la dénomination d'Olou Abas, що сам Жобер поясняє: les Abazes (помилка ся була вказана у Dozy і Goeje — Edrisi Description de l'Afrique). Наслїдком сеї помилки Жобер, Лєлевель і иньші уважали сих тмутороканських князїв XII в. Абхазами. Гейд, згадуючи про помилку Жобера, зістаєть ся при тім же погляді, що то мусїли бути якісь кавказькі гірняки (I. 226), хоч на се нїщо не вказує. Натомісь Брун (II. 131) не вагав ся бачити в них руських князїв, і се вповнї правдоподібно.

Говорячи про город Русію (як низше) Едрізі каже, що „його мешканці провадять постійну війну з мешканцями Матрахи” (с. 400). Сю звістку досить тяжко зрозуміти. Чи не дійшла тут до Едрізї чутка про ті війни, які тмутороканські князї ізгої XI в. провадили з руськими князями, і чи не помішав він тут город Русь з Русию, руськими князями?

25) Іпат. с. 320, 322, 398, 422. Про сї шлюби стара статя Буткова О бракахъ русскихъ князей съ Грузинками и Ясынями въ XII в. — СЂверный Архивъ 1825 т. XIII; він доводив, що й сам Андрій був ожененний з Ясинею.

26) Розд. IX.

27) Theiner Monumenta Hungariae I N 271: Quorum dux et populi se christianos dicunt, habentes literas et sacerdotes graecos; princeps centum dicitur habere uxores,· omnes viri caput omnino radunt et barbas nutriunt delicate, nobilibus exceptis, qui in signum nobilitas super auriculam sinistram paucos reliquunt capillos cetera parte capitis tota rasa.

28) Брун I с. 214-7, Heyd II с. 395, 405.

29) Fontes rerum bohemicarum I с. 12.

30) Про неї в т. I с. 538-9.

31) Тизенгаузепъ Оборникъ матеріаловъ къ исторіи Золотой Орды I с. 26 (пор. с. 27 про міґрацію з Судака в землї Кілідж-арслана). Ібн-ель-Атір поясняє й те, звідки він се знає: „Коли вони (сї Русини) наблизили ся до пристани, куди йшли, оден корабель розбив ся й потонув, але люди виратували ся. Був звичай, що розбиті кораблї належали султану, і він богато з того забрав. Решта кораблїв прийшли цїлї. І нам оповіли се декотрі з них". Кунїк в II т. Уч. Зап. петерб. акад. по I и III отд. прикладав сю звістку до Корсуня, але її скорше треба звязувати з звістками про руську кольонїзацію Криму й Азовського поморя взагалї.

32) Рюйсброк, оповідаючи свою подорож від Судака до Перекопу, кілька разів згадує про Русинів, все з поводу того погляду їх, що кумис пити гріх, і нїде не натякає, що тут іде мова про Русинів взагалї, або таких, що він стрічав їх пізнїйше — Recueil de voyages IV. 242, 243, 245. На останїм місцї виразно вказує на місцевих Русинів, себто з північного Криму, недалеко від Перекопу: оповідаючи про одного „Сарацена", що приходив до нього, хотячи охрестити ся, але не зробив се з огляду, що не можна йому потім буде пити кумису, Рюйсброк каже: Christiani enim illius loci hoc dicebant, quod nullus vere christianus debet bibere (кумис) — que (opinio) jam viguit inter illos per Ruthenos, quorum maxima multitudo est inter eos.

33) Тизенгаузенъ с. 63, пор. тамже 192, звістка в описи посольства до Берке: Крим залюднюють Кіпчаки, Аляни і Русини.

34) Т. I с. 171, пор. 139.

35) Іпат. с. 204 (р. 1118).

36) Іпат. с. 192. Коли Шарукань часто уважають християнським містом з огляду на те, що руське військо йшло до нього з сьвященними сьпівами (Барсов с. 152, Голубовский ПеченЂги с. 194, недавно Кулаковский Христіанство у Аланъ с. 17), то се непорозуміннє. Побожний Володимир поставив „попів" перед полками сьпівати сьвяточну службу з поводу сьвята — похвали Богородицї (під суботу пятого тижня, див. Воскрес, літ. с. 22, що має поправнїйший текст, нїж Іпат., бо ся має похибку: „въ недЂлю"). Воскр. лїтоп. називає сих осадників попросту Половцями: "и Половци

вышедше изъ града и поклонишася княземъ Русскымъ, вынесше дары и рыбы и медъ”. Що то не були справжні Половці, можна уважати певним з огляду що українські князї їх помилували.

37) Recueil VI. 401, 434-5. Поки що, до ліпшої аналїзи — треба бути з тими команськими городами дуже обережним, бо між ними бачимо і Kiniow — по всякій імовірности не що як Канїв.

38) Крім умов 1169-1170 р., що виключають сей Руський порт (Ῥωσία, Russia) і Тмуторокань з торговлї Ґенуезцїв (як вище), про нього-ж згадує Едрізі (II с. 395, 400), і алалїз його відомостей приводить до виводу, що сей порт був недалеко устя Дону, де мапи XV в. дїйсно виказують „Руське село”. Див. про се Heyd Geschichte des Levantehandels I с. 224-8, теж Васїлєвский в Ж. М. Н. П. 1878, I с. 112, Гаркави в Трудах IV з'їзда II с. 248. Взагалї гадка про Руський порт на устю Дону тепер загально принята — див. нпр. ще Tomaschek Die Goten in Taurien с. 41, Loewe Die Reste der Germanen с. 83, і т. и. Брун (I с. 122), за ним Кулаковский (Къ Исторіи Боспора въ XI-XII в.) розуміють тут Керч.

39) Він каже, що Бату й Сартак його осадили — fecerunt Bartu et Sarcath quoddam cazale de Ruthenis Recueil IV с. 249; але ледво чи се було новосаджене село (як згадане дальше, що називав він casale novum). Воно має всї прикмети оселого, правильного житя.

40) ibid. с. 250.

41) ib. с. 266.

42) Recueil IV с. 674. Про місце Орну-Брун II с. 175; він містить її при устю Терека.

43) Про иньшу гадку (Бурачкова) — що Олешє було вище по Днїпру, коло с. Знаменки, низше порогів я згадував в т. I с. 291. На потвердженнє того, що Олешє лежало на устю Днїпра, вкажу, що й Едрізі містить Олешє (Алеска) коло устя Днїпра, чотири днї дороги від Канева, і воно у нього згадуєть ся як остання з Днїпрових пристаней (Recueil VI 398). Сюди ж приводить італїянські звістки про castrum illicis, як в латинськім перекладї називало ся Олешє, на устю Днїпра — див. Heyd II с. 397, Брун I с. 223.

[44]) Іпат. с. 320, 346, 357, 491, l Новг. 217. Забєлін в своїй статї про Олешє (Археологическія извѢстія, 1895, I) висловив здогад, що згаданий в одному з сказань Пролога Елїкс, куди мали бути перенесені мощі учеників ап. Андрія — се Олешє, зване на пізнїйших італїянських мапах Ellexe або castrum illicis (в латинськім перекладі). Се б переносило назву Олешя в перші віки нашої ери.

[45]) Іпат. с. 491.

[46]) Брун I с. 223, Гейд II с. 397.

[47]) Іпат. с. 144.

[48]) Іпат. с. 346.

[49]) Recueil de voyages VI, 398.

[50]) Бурачковъ в К. Старинї 1886, IV, 664.

[51]) Іпат. с. 341.

[52]) Новійша праця присьвячена Берлади — згадана статя проф. Дашкевича про грамоту Ів. Берладника 1134 р. (див. вище с. 421-2) покавує дивну нерішучість в означенню того, що називало ся Берладию в наших джерелах. Проф. Дашкевич прилучаєть ся до давнїйшого погляду Барсова (Матеріалы для истор. географ. словаря, sub voce), що в лїтописях нема згадки про Берладь як місто, і думає, що Берладею звала ся цїла та місцевість, а лїтописний Берладь треба розуміти як її головне торговище. Вказавши кілька місць з подібним іменем в ріжних околицях, він мов би не рішаєть ся виразно вибрати котрийсь із них. Але нема сумнїву, що тут мова про теп. Бирлат, добре звістний з молдавських грамот з початку XV в. (Akta gr. i ziem. VII с. 207, 218, 231) — він же фіґурує і в грамотах наведених проф. Дашкевичом (forum Berleth, тръгь бръладскый). Може бути, проф. Дашкевича бентежить та обставина, що Берлади нема в реєстрі руських городів — але реєстр сей далеко не повний.

[53]) Іпат. с. 346.

[54]) Іпат. с. 496.

[55]) Іпат. с. 496. Сама ся назва не ясна і більше в наших памятках не стрічаєть ся, див. Словар Срезневского sub voce. Укдадчик Никонївської лїтописи зробив з них Вигалців, а заразом, зрадївши незрозумілому слову, додав якихось „Баутів і Гаігалів" — II с. 91.

[56]) Розд. XIV.

[57]) Див. с. 420-2.

[58]) Берладським князем окрім тої грамоти 1134 р. (див. вище с. 421) називає його тільки Новгородська лїтопись (с. 138).

[59]) Іпат. с. 390.

[60]) Берладь давно вже зближали в Сїчею, між иньшою й Ол. Хиждеу, від котрого піщла та грамота Іванка Берлядника, в своїй статї в Телескопі 1833 р. згадує „Берладську сїч”.

[61]) Anna Comnena I. 323: τoύ τε Τατού Χαλή όνομαζομένου και τού Σεςδλάβου και τού Σατζά. Д. Васїлєвский догадував ся, що Χαλή може означати Олега (Ж. М. Н. П. 1872, XI. 148); але се вже занадто сьміливий здогад.

[62]) Іпат. с. 357.

[63]) Іпат. с. 204.

[64]) Посилаючи на бажаннє митрополита Кирила кормчу 1262 р., він називає його: „прѢосщены архиепискпѢ вся Рускіа земля, благодержавнаго родіа (вітчини) моег(о), ихже отросль и корѢн азъ быхъ стых превцъ моих — Востокова Описаніе Румянцев. музея с. 291. Про самого Сьвятослава див. Їречка Geschichte der Bulgaren с. 275.

[65]) Anna Comnena I, 323, Attaliota 204. На сї характеристики звернув увагу Васїлєвский Византія и ПеченѢги, Ж. М. Н. П. 1872, XII с. 299 і далї, й недавно знову проф. Кулаковский — ГдѢ находилась Вичинская епархія, Візантійскій временникъ 1897 с. 328 і далї.

[66]) На ДунаѢ Видицовъ, Мдинъ... Дрествин (Силистрія), Дичинъ, Киліа, на устѢ Дуная Новое село, Аколятря (може Caliacra), на морѢ Карна (Καρνέα), Каварна (Καρνάβα). А на сей странѢ Дуная: на усть ДнѢстра надъ моремъ БѢлгородъ (Аккерман), Чернъ (над тимже лиманом), Аскый торгъ (Яси) на ПрутѢ рѢцѢ, Романовъ торгъ (Роман на Серетї?), на МолдовѢ Немечь (Нямци), въ горахь Корочюновъ камень, Сочава, Серетъ, Баня, Нечюнъ, Коломыя, Городокъ на ЧеремошѢ, на ДнѢстрѢ ХотѢмъ”.

Воскресенська лїт. I. 240, варіанти у Срезневского СвѢдѢнія и замѢтки о малоизв. памятникахъ XL с. 98. Про реєстр сих подунайських городів див. у Бруна II с. 347 і Кулаковского Виз. временн, 1897 с. 335. Останнїй щасливо

зіставив реєстр задунайських городів з реєстром городів царгородського патріархату з 1-ої чверти XIV в. (в Acta et diplomata ed. Miklosich et Muller N 52), де безперечно знаходимо кілька тих самих. У виданнях руського реєстру робить ся трохи инакша інтерпункція, нїж яку я подав (і як приймав і Брун) а то: „на ПрутѢ рѢцѢ” злучаєть ся з „Романовим торгом”, а не з Ясами. Викропкував я Тирнов, що міг опинитись тут тільки помилкою.

[67]) Іпат. с. 174.

[68]) Розд. X.

[69]) Іпат. с. 242.

[70]) В Синодальнїм кодексї замісь: „воєвода ихъ Плоскыня”, як в иньших, стоїть „воєвода Плоскина”, але що „ихь” мусять тут бути, видко з незалежного тут від Синод. кодексу Академічного кодексу Лавр. лїтоп.

[71]) У Успенского Образованіе второго Болгарскаго царства в XXVII т. Записок одеського унїверс. с. 389; καί οί έκ Βορδόνης ούτοι τού δανείν ύπέροπται καί Ταυροσκυδών άποσπάδες. Успенский при тім дуже правдоподібно запримітив, що οί έχ Βορδόνης — се, дуже правдоподібно, елєнїзована перерібка бродників (чи „бордників”, з переставленнєм). Сю гадку прийняв потім проф. Голубовский ПеченѢги с. 199, тим часом як Васілєвский в рецензії на працю Успенского (Ж. М. Н. П. 1879, VIII с. 335) запропонував иньше толкованнє для Βορδόνη — Burzenland в Семигородї; до сеї гадки прихиляєть ся й проф. Кулаковский Виз. врем. 1897, 333.

[72]) καί τινας τών συγκλύδων 'Ρώσων σύν έαυτώ περιαγαγών — Acropolitae Annales ed. Bonn. p. 35.

[73]) Іпат. с. 242, 1147 р.

[74]) 1 Новг. с. 219.

ТУРЕЦЬКА КОЛЬОНЇЗАЦІЯ СТЕПІВ — ПЕЧЕНЇГИ, ТОРКИ, МІҐРАЦІЯ ПЕЧЕНЇГІВ,

УПАДОК І МІҐРАЦІЯ ТОРКІВ; ПОЛОВЦЇ, ЇХ УСТРІЙ І ПОБУТ, ЇХ НАПАДИ В XI В., РУСЬКІ ПОХОДИ НА ПОЧ. XII В. І ОСЛАБЛЕННЄ ПОЛОВЦЇВ; ПОЛОВЕЦЬКА КОЛЬОНЇЗАЦІЯ НА РУСИ; ПОВСТАННЄ ПЕЧЕНЇГІВ І ТОРКІВ НА ПОЛОВЦЇВ; ПОЛОВЦЇ ВІДЖИВАЮТЬ — ЇХ НАПАДИ ПРИ КІНЦЇ XII В.; КУЛЬТУРНІ ВПЛИВИ РУСИ НА ПОЛОВЦЇВ; ПОЛОВЦЇ В XIII В. МОНҐОЛИ-ТАТАРИ; ТЕМУДЖІН; ПЕРШИЙ ПОХІД НА ЧОРНОМОРЄ; СМЕРТЬ ТЕМУДЖІНА І ПОДІЛ ЙОГО ДЕРЖАВИ; ПОХІД БАТУ; ПОХОДИ НА УКРАЇНСЬКО-РУСЬКІ ЗЕМЛЇ, ПОХІД НА УГОРЩИНУ; ОРДА БАТУ ОСАДЖУЄТЬ СЯ НА ЧОРНОМОРЮ, ЇЇ УСТРІЙ І КУЛЬТУРА. МІҐРАЦІЯ ПОЛОВЦЇВ. ПОЛОВЦЇ В УГОРЩИНЇ Й НА РУСИ.

Оглянувши слїди руської людности в степах XI-XIII в., перейдім тепер до тих турецьких „насельників", що були тут панами в сї часи [1]). Ми бачили вже, як з кінцем IX в. опановала сї степи орда Печенїгів [2]), бачили також і те, що се панованнє Печенїгів не мало в собі нїчого певного. Вони були тільки передовим полком в тій стадії кочовничої міґрациї, яку собою відкривали.

Ми переглянули в своїм місцї, як почавши Гунами й скінчивши Уграми цїлий ряд орд перейшов через наші степи в IV-IX в. [3]). Їх рух стояв у звязку з рухом турецьких і монґольських племен у центральній Азиї, але самі орди, що мандрували в наші чорноморські степи, були неясного складу, по більшій части мішані, правдоподібно — з финських і турецьких елєментів головно. Печенїгами відкриваєть ся нова серія, чисто турецьких орд (розумієть ся — теж не без домішок). Їх міґрація, очевидно, стояла в звязку

з тими переворотами, які переходили в передній Азії по упадку турецької держави іль-ханів (VI-VII в.). В чорноморські степи Печеніги протиснули ся під натиском двох иньших орд, що тисли їх зі сходу, Узів-Торків і Кіпчаків-Половців. В середині X в., як бачимо з оповідання Константина Порфиродного [4]), Печеніги, витиснули на північ Угрів, опанували, простір від нижнього Дунаю до нижнього Дона; чотири їх коліна займали землї на схід від Дніпра, чотири на захід, себто вони свобідно й непримушено розложили ся в сїй території. Узи зайняли їх давнїйші кочовища — між Уралом і Волгою; з ними ж, як оповідає Константин, від котрого маємо звістки про сю турецьку міґрацію IX-X в., — лишила ся частина Печенїгів. Окрім Печенїзької орди, дорогу в Европу загороджувала Узам тоді ще Хозарська держава; Масуді оповідає, що Хозари тримали сторожу на Волзї від Узів, не пускаючи їх переходити в Хозарську землю, особливо зимою, коли вода замерзає.

Під ударами Сьвятослава в 960-х рр. Хозарська держава упадає, і з тим мусїв збільшити ся натиск Узів на Печенїгів, що від тепер на самих собі мусїли нести тягар його. Ми можемо здогадувати ся, що сильний натиск Печенїгів на дальші руські землї, що як раз дає себе знати після сього, при кінцї X в., до певної міри міг стояти в звязку з тим натиском і з тими перемінами, які переходили під впливом його в степу. Заразом Узи під загальним іменем Торків (себто Турків) [5]) вперше виступають в нашій полїтицї: підчас походу Володимира на волзьких Болгар він мав помічне військо Торків, що прибуло на конях, суходолом, берегом Волги (правдоподібно з нижньої Волги або Дону), тим часом як руське військо йшло човнами [6]). На жаль, процес роспросторення Торків по сей бік Волги й Дону зовсїм закритий від нас, бачимо тільки останнїй результат: у серединї XI в. Печеніги витиснені зовсїм з чорноморських степів.

Сама по собі орда Торків ледво чи здужала вчинити се, але вона йшла тільки на переді иньшої далеко сильнїйшої орди, що перла їх наперед, а то Половців (званих в грецьких і західнїх джерелах Куманами, а в оріентальних — Кіпчаками). Але й під таким подвійним натиском велика й сильна орда Печенїгів тільки поволї уступала. Ми можемо здогадувати ся (правда — тільки здогадувати ся, бо фактів не маємо), що при кінцї X і на початках XI в., саме коли Печеніги так скажено термосять Подніпровє, коли тут від них „бЂ рать без переступа”, східні, подонські степи були вже ними

страчені. В 20-х рр. XI в. Печенїги затихають. Останньою конвульзією був їх напад на Київщину 1036 р.; відбиті звідси, витиснені з Поднїпровя, вони уступили, як довідуємо ся від сучасного візантийського історика Скілїци, в звичайний захист чорноморських орд — на нижнїй Дунай, в той зяднїстрянський „кут", і тут якийсь час тримали ся проти нападів Узів.

Але серед самої печенїзької орди настала незгода й розділ; Скілїца оповідає так, що в боротьбі з Узами визначив ся незначний Печенїг Кеґен: він кілька раз відбив напади Узів, тим часом як головний печенїзький старшина Тірах був зовсїм безрадний, та ховав ся від Узів у дунайських болотах та затоках. Слава Кеґена обудила завпсть в Тіраху, він старав ся його забити, але Кеґен, довідавши ся, втїк на Днїпрові болота й притягнувши до себе два колїна з загального числа тринадцяти печенїзьких колїн, розпочав з Тірахом війну. Його одначе побито. Тодї він перейшов за Дунай (в Доростол) і піддав ся Візантиї; се стало ся десь уже в 1040-х роках. Кеґена в Візантиї прийнято. Осївши ся над Дунаєм, почав він нищити наглими нападами орди Тіраха. Роздражнений сими нападами, не добивши ся від Візантиї утихомирення її нових підданих, перейшов Тірах собі Дунай та почав грабувати візантийські землї. Але вкінцї його побито, він піддав ся теж, і сих Печенїгів оселено в спустошеній Болгарії [7]). Слїдом вони одначе збунтовали ся, почали страшно пустошити Тракію й Македонїю, і Візантия вирікши ся зовсїм Болгариї, тільки грошима куповала спокій від Печенїгів — щоб вони не переходили за Балкани. Зміцнена потім міґрацією Торків, печенїзька орда в Болгарії до кінця XI в. зіставалась грозою Візантиї. Тільки напустивши на них Половцїв, Візантия знищила Печенїгів (в страшнім погромі 1091 р.), і на їх місце дістала нового ворога в сих самих Половцях [8]).

Чорноморські степи, полишені Печенїгами, на короткий час займають Узи-Торки. Судячи по всьому, се була орда не дуже велика й сильна, а може до того й меньш воєвнича, ніж Печенїги й Половцї. По пятах її ступала за те далеко сильнїйша Половецька орда. Тим часом як Узи били ся з Печенїгами над Дунаєм, подонські степи вже були, очевидно, в руках Половцїв; уже 1055 р. Половцї приходять на границї Переяславщини [9]). Але Торки тодї ще мабуть тримали ся на лївім боцї Днїпра, бо тогож року вони прокрадали ся були під переяславський Воінь. Поставлена з одного боку між ворожою ордою Печенїгів, з другого боку — далеко сильнїйшою ордою Половцїв,

що тиснула її на захід, орда Торків була сама в такій трудній ситуації, що не могла богато шкодити Руси, тим меньше — могла її бути страшна. Тому то, як я підносив, було великою помилкою руських князів, що вони, використовуючи тяжку ситуацію Торків, ще й з свого боку на їх ударили. Правдоподібно, власне похід Руси 1060 р. остаточно знищив сили Торків і їх противленнє Половцям: слїдом Торки, як перед тим Печенїги, уступають на захід, і в осени 1094 р. „цїлим народом", як пише сучасний візантийський історик Аталїота перейшли Дунай [10]).

Аталїота рахує їх орду на 600 тис. люда. Силоміць перейшовши Дунай, на деревляних і шкіряних човнах, та побивши візантийську сторожу, вони кинули ся пустошити візантийські землї, забігаючи навіть в полудневі провінції. Але зима, негідь, хороби страшно знищили їх орду [11]). Після того частина їх вернула ся назад за Дунай і як каже Аталїота — піддала ся руським князям. Але й у чорноморських степах ми бачимо потім значні останки Торків і Печенїгів [12]): не знати, чи то вони вернули ся з за Дунаю, чи полишили ся в степах при міґрації Торгів за Дунай. Се останнє виглядає правдоподібнїйше; знаємо від Константина, що частина Печенїгів зістала ся з Торками ще при міґрації Печенїгів у чорноморські степи (в IX в.). Частина Торків лишила ся на візантийських ґрунтах, у Македонії, і до них прилучило ся дещо Печенїгів з Болгарії. Як каже Аталїота, вони стали вірними союзниками Греків, і деякі з них діставали високі ранґи в візантийській єрархії.

Після міґрації Торків степи від Урала і до Дуная зістали ся в повнім і нероздїльнім пануванню Половців, близько на два столїтя. Зайняли вони головно Подонє. Східньою границею Половецької землї в нашій лїтописи кладеть ся Волга. На заходї часом бачимо їх кочовища й на правім боцї Днїпра [13]), але здаєть ся головним їх тереном були степи між Днїпром і Волгою, тому й лївий беріг Днїпра зветь ся в наших лїтописях XIII в. „ратною стороною" [14]). Хоч у чужих джерелах „Команія" часом починаєть ся зараз за Подунавєм [15]), але щоб Половцї там кочували постійно того не видко.

Під властю Половців, взагалї в залежности від них зіставала ся словянська кольонїзація степів, про котру ми говорили, і ті останки Печенїгів і Торків, які бачимо в степах при кінцї XI і на початку XII в. Але сї печенїзькі й

торкські останки, видко, не були задоволені своєю залежністю від Половців. При нагоді вони переходили з степів під зверхність руських князів, пробували й повставати на своїх зверхників, але їх сили були за слабі супроти половецьких. З свого боку у Половців мусїла бути довший час спеціальна ненависть до тих кревняків, що перейшли до Руси. На сю гадку наводить особливе їх завзятє на Торків підчас війни 1093 р. і кілька спеціальних походів на тих Торків еміґрантів: так 1105 р. Боняк прийшов під Заруб і там побив Торків, 1125 р. чуємо новий спеціальний похід Половців під Баруч, щоб „узяти" тих Торків. Тільки в другій половинї XII в. ся ворожнеча слабне, під впливом обставин, про котрі буде низше мова.

Подібно як Печенїги й Торки, Половцї теж подїляли ся на колїна, котрими правили певні династиї. Їх іменами часто й звуть ся сї колїна, особливо в наших джерелах. Пізнїйший арабський письменник рахує половецьких колїн одинадцять; та число се ледво чи було все однакове. В наших джерелах стрічаємо такі колїна: Токсобичів, Отерплюєвих, Тарголових, Багубарсових, Бурновичів, Колобичів, Етебичів, Тертробичів, Улашевичів, Бурчевичів [16]), але не завсїгди можна відріжнити колїно від ханської династиї [17]). Крім того Половцї розріжняли ся по місцям своїх кочовищ: нпр. знаємо Половців „лукоморських" (значіннє сього Лукоморя досї не ясне). Що не вважаючи на кочовий побут істновала певна льокалїзація половецьких колїн, се видно і з того, що половецькі хани чи цїлі династиї мали свої городи: знаємо город Шаруканя (Шарукань), город Асеня (Осень) [18]).

Одности державної орґанїзації у Половців не було. Правда, ми стрічаємо часом ханів, що мали старшинство в „цїлій Половецькій землї", нпр. про Юрия Кончаковича лїтописне оповіданнє про Калкську битву каже, що він був „болийше всихъ Половецъ" [19]) — але се було тільки старшинство моральне. Поодинокі колїна правили ся самостійно й їх полїтика не обовязувала иньших, хиба треба було умовляти ся з усїма колїнами. Нпр. 1192 р. Рюрик уложив згоду з лукоморськими Половцями, Сьвятослав же хотїв уложити загальну угоду й закликав і лукоморських і Бурчевичів; але з Бурчевичами не можна було прийти до кінця, і Сьвятослав супроти того не схотїв пактувати і з лукоморськими: „не могу с половиною ихъ мирити ся" [20]). З сього оповідання виходило б, що тодї Половцї складали ся з двох більших ґруп, бодай на Поднїпровю — лукоморських і иньшої, на чолї

котрої стояли Бурчевичі.

Коліна правили ся своїми ханами, котрих літописи наші звуть князями. Число таких князів бачимо часом дуже велике: нпр. в похід 1103 р. в головній битві літопись рахує 20 забитих половецьких князів [21]), а Мономах рахує „лЂпшихъ князей” половецьких, що він узяв за кількадесять літ в неволю — на 100, а забитих до 200 [22]). Але тут, очевидно, рахують ся не тільки хани, що правили, але й иньші члени династий нпр. Мономах рахує трох князів з династиї Багубарса, чотирох з династиї Овчини; в літописних оповіданнях з кінця XII в. згадані три князї Колдечі, два Урусовичі, два Сутоєвичі і т. и. [23]). Сї члени династий і становили вищу аристократію „Половецької землї” — те, що літопись в оповіданню про неволю Ігоря називає „господичичами [24]). На чолї їх стояло кілька фамілій, що мали найбільше значіннє й передавали його від батька до сина; так напр. можна прослїдити одну половецьку династию протягом півтора столїтя: Шарукань, його син Отрок, внук Кончак, і нарештї правнук Юрий Кончакович, „найбільший між половцями”, сучасник першого монґольського походу [25]).

Не вважаючи на брак одноцільної політичної орґанїзації на самостійність колїн, серед Половців ми не чуємо внутрішнїх воєн; принаймнї на зверх вони виступають все солїдарно, й ми не можемо вказати фактів, де б нпр. одна частина Половців піддержувала одну сторону, а друга — другу, першій противну. Правда, мотив, що заправляв зверхньою полїтикою Половців, був дуже простий, зрештою спільний всїм подібним ордам, — здобич.

Що до самого побуту Половців, то звістки про нього, як і про иньші турецькі орди наших степів — Печенїгів і Торків, досить односторонні і взагалї кажучи небогаті. Всї вони були типовими кочовниками. Сталих осад, городів їх властних не було. Жили передовсїм із скотарства. Є, що правда, звістки про уживаннє й деяких родів хлїба (нпр. рижу), але хлїборобства самі вони, очевидно, не знали. Стада були їх майном і богацтвом. По при него важним джерелом прожитку була здобича з нападів на сусїднї оселї народи, та зривки чи то в виді подарунків „мира дЂля” — аби не пустошили сусїднїх земель, чи то за поміч у ріжних війнах. При тім повна до наївности неперебирчивість в відносинах до своїх сусїдів і значна

воєвничість [26]).

Ми бачили в своїм місці, що Половці скоро йно опанували степи по Торках, дали себе знати Русиількома нападами (1061, 1067, 1071). Одначе сї напади, скільки можна судити по звісткам, були ще не часті й не мали в собі нїчого особливого; часом Половці приходять, як союзники князїв ізгоїв. Але вже в 80-х рр., під заколот ізгойської політики напади їх стають усе частїйшими та прикрійшими для Руси [27]). Разом з тим, почавши від кінця 70-х рр. беруть вони дїяльну участь в печенїзьких війнах Візантиї, виступаючи то союзниками Печенїгів, то союзниками Візантиї проти Печенїгів. Їх сорок тисячному війську, що прийшло під проводом Тугорхана і Боняка і до останньої хвилї хитало ся між Греками і Печенїгами, але вкінці зістало ся при Греках, — завдячував Комнен свою рішучу побіду над Печенїгами 1091 р., при Лебунію: вона зробила кінець печенїзьким нападам на Візантию. Три роки пізнїйше Половці счинили похід на Візантию, ведучи претендента на візантийську корону, що називав себе Львом, сином імператора Романа Діоґена [28]). Від 1090-х же р. роспочинаєть ся серія їх неустанних нападів на Київщину й Переяславщину, що пригадали найгірші часи печенїзької рати (столїтє перед тим). Боротьба старших князїв з ізгоями, що тревала далї давала дуже вигідні обставини для сих нападів. Половці безкарно пустошили київські й переяславські передмістя, а полуднева Київщина і майже вся Переяславщина була ними знищена майже до решти. Взагалї сей час — 80 і 90 і роки XI в., то кульмінаційний час сили й значіння Половецької орди, — значіння, розумієть ся, чисто неґативного, руїнного для сусїднїх земель.

Але Половці, що називаєть ся, перетягнули струну. Страшне спустошеннє Переяславщини привело тодїшнього переяславського князя Мономаха до того, що він узяв ся до пляну аґресивної боротьби з степом і на початку XII дїйсно перевів його, а його сини Мстислав і Ярополк долучили до того ще кілька ударів Половцям на закінченнє. Ся боротьба — пять більших походів в степи, в саме серце Половецької землї (1103, 1109, 1111, 1116 і недатований похід Мстислава), й кілька дрібнїйших війн підірвали сильно половецьку силу. Половці понесли великі страти в людях (пригадаймо похвалку Мономаха, що він перебив двіста „лїпіших половецьких князїв", або звістку про похід 1109 р., що тодї руське військо „взяло" тисячу веж на Дону). Вони стратили духа від сих ударів і відсунули ся далї від границь

руської кольонїзації. Лїтописна похвала Мстиславу каже, що він загнав Половців за Волгу й Яік (Урал), а епічний уривок про Мономаха дає розуміти, що Половці, які полишили ся на Дону, жили в великій біді, иньші ж еміґрували, як хан Отрок — на Кавказ [29]). Розумієть ся, в сих звістках, вже з огляду на самий їх характер, мусимо числити ся з гіперболою, але не підлягає сумнїву, що наслїдком аґресивної війни 1-ої чверти XII в. половецькі кочовища мусїли дійсно відсунути ся і тримати ся обережно. Підчас походу 1120 р. Ярополк зайшов аж на Дін (чи може Донець), але не знайшов тут половецьких кочовищ [30]). Звістка ж про міґрацію хана Отрока „в Обези, за Зелїзні ворота" знаходить собі певне потвердженнє в грузинських звістках: грузинський цар Давид (1089-1125) в своїм походї на Сельджуків мав 40.000 помічного війська „Кивчаків", під проводом їх голови Атрака Шараґанїдзе. По лїтописній транскрипції се б значило Отрока сина Шаруканева, і дійсно лїтописний Отрок міг бути сином Шаруканя, — так ми й звязуємо згадану вище династию: Шарукань — Отрок — Кончак — Юрий Кончакович. При тім з сього оповідання довідуємо ся, що сей Отрок був тестем царя Давида, і що Кипчаки „жили близько Грузії, й легко їх було покликати в поміч" [31]).

Результатом сього упадку половецької сили мусїло бути ще одно явище — на нього, що правда, маємо тільки натяки, і через те досї його не зауважали.

Почавши від 1140-х рр. в наших лїтописях починає стрічати ся для Половців епітет „дикий Половчин", „Половци дикии" [32]) Сього не можна собі витолкувати инакше як тим, що десь коло того часу з'явили ся Половцї не-дикі, Половцї домашнї, свійські. Ми дійсно стрічаємо згадку про тих. Сьвятослав Ольгович, скаржучись на бідність своєї Чернигівської волости, каже, що вона містить порожні міста, де сидять „псарі" (княжі ловцї) та Половцї [33]). Значить, в XII в. дійсно були на Руси, на руських ґрунтах половецькі осади під руською зверхністю, подібно як були осади Торків і Печенїгів. Пригадавши час, коли з'являєть ся та назва „диких Половців", ми будемо мати право бачити й тут оден з результатів ослаблення Половців від тої війни: деякі з них піддавали ся Руси й осажували ся на руських ґрунтах, як „свої погани". Може бути, що деякі нечувані перед тим катеґорії турецьких осадників на Руси, як „ТурпѢи" (під 1150 р. — в Переяславщинї), „Коуї" (від 1151 р. — в Київщинї й Чернигівщинї), „Каепичи" (під 1160 р.) були власне половецькі колїна.

Сею половецькою домішкою до давнійшої печенїзько-торчеської кольонїзації найбільш правдоподібно можна витолкувати переміну, яку бачимо у Чорних Клобуків в другій пол. XII в. — спеціально в Київщинї, бо про чорно-клобуцьку кольонїзацію иньших земель відомости незвичайно бідні. Я вже вище мав нагоду її констатувати: давнійша ворожнеча Половців до Чорних Клобуків заникає, між ними бачимо звязки і зносини, між Половцями є у них „свати”, й вони їх часом навіть перестерігають підчас походів руських князїв на Половців [34]), або не хочуть брати участи в нападї „на своїх сватів” [35]); незадоволений чорно-клобуцький „князь” Контувдїй тїкає до Половців [36]) і т. и. Разом з тим і відносини Чорних Клобуків до руських князїв уже не такі щирі як давнійше.

Але вернімо ся до половецького упадку в першій половинї XII в. Сей упадок, викликаний ударами 1103,1109,1111, 1116 р., підняв дух у підвластних Половцям ордах. До тепер сї останки Печенїгів і Торків, що зістали ся в чорноморських степах під половецькою зверхністю, показували себе пасивно, що найбільше переходили на Русь під руську зверхність: так у 1090-х рр. прийшло „ис Половець” в Переяславщину одно торчеське колїно — Читїєвичі [37]); під час походу 1103 р. Русь вивела з степів орду Печенїгів і Торків — „заяша ПеченЂги и Торъки с вежами” [38]), очевидно — не проти їх волї. Тепер Печенїги й Торки підняли повстаннє проти Половців у самих степах. Лїтопись оповідає про се безпосередно по походї Ярополка на Дін і погромі Половців 1116 р., і можна з правдоподібністю думати, що він то й дав безпосередній імпульс до сього повстання. Се був дуже критичний момент, і як би руські князї використали його й помогли повстанцям, то по всякій імовірности, Половецька орда була б знищена, й чорноморські степи були вернені руській кольонїзації, як перед приходом Печенїгів. Але руські князї пропустили сей момент, і Половцї взяли гору над повстанцями. Повстаннє привело до завзятої битви на Дону між Половцями й Торками та Печенїгами. Два днї й дві ночі били ся між собою орди, і результат битви, видно, випав некористно для повстання: Торки й Печенїги покинули степи й пішли на Русь — піддали ся Мономаху. Але, мабуть, з такими великими масами турецьких кольонїстів Мономах собі не міг дати ради — почали ся, видно, непорозуміння, конфлїкти, і в результатї якась частина сих осадників дуже скоро вернула ся назад в степ: „прогна

Володимир Береньдичи из Руси, а Торци и ПеченЂзи сами бЂжаша” [39]).

На щастє Половців і нещастє Руси, період аґресивної боротьби з Половцями тривав не довго. Він закінчив ся з тим не датованим близше походом Мстислава. З його смертию увагу князїв зайняли нові внутрішнї замішання і примусили забути про боротьбу з Половцями. Перебідувавши сей час („рибою віджививши ся”, як каже епічний уривок про хана Отрока), Половцї скоро діждали ся лекших часів. Їх еміґранти могли вернути ся назад (як оповідає та поетична історія про хана Отрока). Їх кочовища знову зближають ся до руських осад: у серединї XII в., в 1152 р. і пізнїйше, нпр. у 1160-х рр. бачимо їх кочовища по Орелї й Самарі, значить в безпосереднїм сусїдстві руської кольонїзації, що досягала Ворскли [40]). Руські князї починають знову (вже від 1130-х рр.) закликати Половців до помочи, до участи в своїх внутрішнїх війнах, і тим осьміляють до нападів на власну руку на руські землї. Сї напади від 60-х рр. стають все частїйші й прикрійші, а в 80-х і 90-х рр. по просту не дають дихати пограничній (київській і переяславській) людности.

В сїм часї напади повторяли ся і по кілька разів до року. „Половцї сеї зими воюють нас часто, наче ми їм Подунайцї чи що”, кажуть 1190 р. „лїпші мужі” з Чорних Клобуків, натякаючі на часті тодїшнї напади Половців і на Подунавє [41]). Сидючи дуже близько від границь української кольонїзації, що протягом XII в. значно розпросторила ся в напрямі на полудень, Половцї могли дуже легко практикувати подібні пограничні напади. Часом вони, як власне тої зими, залягали де небудь на пограничу і звідси раз по разу наїздили на сусїднї землї. Так пограбувавши город Чурнаїв, Половцї вертають ся на побереже Виси і тут давши коням перепочити, їдуть на Боровий, „и оттуду же Ђздячи и почаша часто) воевати по Рси” [42]). Руським князям, як ми бачили, приходило ся попросту тримати чи властиво — самим стояти постійною сторожею з військом на пограничу, щоб сим відстрашати Половців від нападів. З другого боку, як підчас свого навалу на Русь в XI в., Половцї являють ся частими гістьми й за Дунаєм, беручи участь в боротьбі Болгар з Візантиєю, продаючи свою поміч часом Візантиї, ще частїйше її ворогам, а заразом, як і на Руси, грабуючи на власну руку задунайські і дальші землї [43]). Хоніат з призначнєм підносить, що походи Романа на Половців на початку XIII в. зробили користну для

Византиї діверзію [44]).

Але хоч як прикрі були ті часті напади Половців руським землям, одначе їх і порівняти не можна з половецькими нападами з перед століття, або з печенізькими з кінця X в. Під час половецької бурі з кінця XI в. Половці цілими місяцями тримали в облозї руські міста (як Торчеськ, або Переяслав), по кілька місяців перебували, воюючи, на рускім ґрунтї, приймали й вигравали битви. Тепер же вони числять тільки на несподїваний напад: на вість, що в сусїдстві десь є князь, вони полишають свої пляни й тїкають. Нпр. під 1190: „їхали до Борового, але почувши, що Ростислав Рюрикович у Торчеську, вернули ся до своїх ватаг" [45]), або: „Половцї в'їхали слїдом за Ростиславом і хотїли пустити ся „на воропъ" (на грабуваннє) по землї, але зачули, що Сьвятослав, зібравши військо, стоїть коло Кульдеюрева, тож завернули ся й утїкли, покинувши прапори й списи" [46]). Досить було в 90-х р. XII в. вийти князю на пограниче десь з військом, аби тим повздержати Половцїв від нападів, а столїтє перед тим вони на руській землї ставали до бою з сполученими полками руських князїв (битва над Стугною 1093 р.). Половцї уже не годні були вернути ся до колишньої сили і енергії, з котрими вони нищили кольонїзацію й культуру своїх словянських сусїдів в XI в.

На се в першій лінії вплинуло те ослабленнє Половцїв на початку XII в. Воно не минуло дурно, так само й пізнїйші удари — ті походи в степи, що від часу до часу споряжали ся руськими князями [47]), тай взагалї вся ся боротьба з Русию. Але певне значіннє мало й саме житє в сусїдстві культурнїйших народів та впливи від них. Взагалї всї азійські кочовничо-розбійничі орди на европейськім ґрунтї з часом деґенерують ся, ослаблюють ся, й ся загальна доля спіткала й Половцїв: вони тратили своє розбійниче завзятє, підпадаючи впливам культурнїйшого сусїдства. Я вкажу тільки на оден характеристичний симптом: розповсюдненнє християнських і руських імен серед Половцїв. Почавши від середини XII в. вони стрічають ся досить часто і то як серед їх „княжих" династий, так і серед просто значнїйших половецьких родин, такі нпр. Василь Половчин, Лавор Половчин, Данило, Глїб Тирієвич, Ярополк Томзакович; хани, що стояли на чолї боротьби з Монґолами 1223 р., сини Кончака і Кобяка носять християнські імена — Юрий Кончакович і Данило Кобякович [48]). Се все імена самих „диких", степових Половцїв. Нема причини думати, що все то

були хрещені, хоч і такі факти певне бували [49]). Але сї руські й християнські імена вказують у всякім разї на культурний вплив Руси на Половецьку орду, що виявляв ся в тім перейманню імен.

І такий вплив зовсїм певний буде, коди пригадаємо численні шлюбні звязки руських династий з половецькими, часті спільні походи Половців з руськими полками і численну руську людність, що жила в самих степах у безпосередній стичности з Половцями. Бачимо близькі звязки між руськими княжими родинами і половецькими — як у Сьвятослава Ольговича з його половецькими вуями, як в родині Володимира Давидовича, котрого жінка Половчанка по смерти чоловіка вернула ся в степи й там вийшла на ново заміж за якогось Башкорда, як у відносинах, дійсно приятельських між старим Котяном і галицькими князями Мстиславом і Данилом [50]). Бачимо, що між Половцями знаходили ся люди, так перейняті симпатіями до Руси, що вони добровільно виходили з степів на Русь, як Половчин Лавор, що утїк з Ігорем Сьвятославичем [51]). Річ сама собою зрозуміла, не була се якась половецька спеціальність: стикаючи ся з культурнїйшим руським елєментом, кожда турецька орда з часом мусїла підпасти впливу, як би зі сходу не приходили зовсїм сьвіжі в своїй дикости турецькі елєменти. Але вернїмось до їх історії.

В XIII в. ми вже маємо дуже бідні відомости про Половців — ба й взагалї про подніпрянську Україну, з котрою вони мали більше до дїла. Бачимо тільки з припадкових звісток, що нїчого не змінило ся в русько-половецьких відносинах: Половцї робили й далї напади на руські землї (нпр. напад на Переяславщину 1215р.) [52]), руські князї теж наводили їх на руські землї [53]), але часом задавали їм і чосу (звістки про походи Романа — що „ревнував свому дїду Володимиру” і „кинув ся на поганих як лев, губив їх як крокодиль, і переходив їх землю як орел” [54]). Але тим часом над Половцями повис уже меч Дамокля — їх час приходив до кінця, як і їх попередників — Печенїгів і Торків, час забирати ся з чорноморського дозвілля в дальші краї, під натиском нової азійської орди.

Ся нова азійська міґрація тим ріжнить ся від попереднїх, що ми досить докладно знаємо її історію. Розміри нових переворотів, викликаних нею, були о стільки ґрандіозні, так сильно відбили ся на житю ріжних сусїднїх народів, що вони були описані в ріжних лїтературах, по більш або меньш

горячим слідам подій, і дають нам досить докладні відомости про них [55]).

Початок руху вийшов від монгольських орд полудневого басейну Амура. До тепер вони не грали визначної ролї і разом з сусїднїми турецькими племенами входили в склад турецьких держав — держави „східнїх Турків" (Ту-кіу, Ту-гю), VI-VIII в., і „цивілїзованих" Турків Джунгарії — Уйґурів, до 1000 р. З упадком держави Уйґурів Монґоли й сусїдні Турки формують ся в кілька незалежних держав, що нужденно жили собі з свого господарства та з тих зривків, які вони від часу до часу робили з сусїднїх більш цивілїзованих країв — з хинських правительств [56]) та городів Джунґарії, продаючи їм свою службу проти ворогів. В XII в. Монґольське племя було злучено під проводом славного рода Бурджіґенів, що виводило себе від предка турецьких народів — сїрого вовка; в серединї сього столїтя правив ним Єсуґей-багатур, і у нього був син Темуджін чи Темучін. Темуджін рано зістав ся сиротою, й користаючи з сього більшість монґольських колїн покинула його. З великою бідою удало ся вдові Єсуґея й потім самому Темуджіну зґрупувати на около себе монґольські колїна між р. Ононом і Керуленом, на північно-східнїм краю Монґолії, і звідси поволї він почав розпросторювати свою власть над сусїднїми монґольськими, турецькими, татарськими племенами Монґолії. Зміцнивши своє становище, він в перших роках XIII в. розбиває сусїдні турецькі держави (Турків-Кераїтів, алтайських Найманів) і стає паном Монґолії: загальні збори племен (т. зв. курільтай), скликані ним 1206 року в старій турецькій столиці Каракорумі на Орхонї, оголошують його своїм необмеженим володарем, і він приймає імя Чінґіз-хана, „володаря незмінного", чи абсолютного.

Від того часу починають ся великі завойовання Темуджіна. Він розбиває державу Ґіа (Танґутів), західню сусїдку північних Хин, потім самі північні Хини. Конфлїкт з Ховарезмом (теп. Хивою) переніс війну на захід. Се була велика турецька держава, заснована в серединї XII в., в нинїшнїм Туркестанї, на руїнах сельджуцької держави, вигнаною з Хин династиєю Кара-Китай (манджурською родом, як думають). Пограблений в пограничнім ховарезмійськім містї хинський караван дав Темуджіну привід розпочати війну з Володарем Ховарезма Магометом (1219). Війна була коротка, сили Магомета були знищені протягом кількох місяців, але завойовання Ховарезма зараз поставило на черзї долю чорноморських степів: вони ж були тільки продовженнєм степів Туркестана (Кіпчак). Крім

того є звістка, що Кіпчаки брали участь в війнї Магомета з Темуджіном, і се послужило причиною походу Темуджінового війська на Кавказ [57]).

Найславнійших ґенералів Темуджіна Джебе і Субутая вислано з 25-тисячним військом в погоню за Магометом, що втїк на захід по розгромі його військ. Вони прийшли по його слїдам в Абесгун, на полудневім побережу Каспийського моря, але не застали його живим. Підбивши північну Персію, Субутай і Джебе виступили з проєктом походу в Кіпчак (1220). Темуджін прийняв сей проект; провід в експедиції мав узяти син Темуджіна Джучі, але він ухилив ся, й похід відбув ся під проводом Субудая. Підбиваючи й нищачи подорожні землї, він з Джебе пройшов полудневим побережем Каспийського моря на полудневий Кавказ. Знищивши грузинське військо двома наворотами і навідавши ся до Тіфлїса, вони перейшли потім через Дербент у степи північного Кавказа, але тут їх стріли сполучені полки Половців, Ясів, Черкесів й ин. кавказьких народів. Перший раз в сїм походї битва випала нерішучо. Тодї Монґоли почали умовляти Половців і піддобрювати їх дарунками, аби прилучили ся до них, як одноплеменники, й полишили своїх союзників. Половцї вагали ся, нарештї полишили своїх союзників і забрали ся від Монґолів далї на захід, в чорноморські степи. Та Монґоли, погромивши тепер їх союзників, пішли за ними слїдом. Битва, що стала ся десь на Подоню (1222 р.), закінчила ся дуже нещасливо для Половців; сила їх погинуло, разом з ханами Юриєм Кончаковичом — найстаршим ханом, і Данилом Кобяковичом, а старий Котян з останками орди відступив на Днїпро, під руські границї, і звернув ся за помочию до руських князїв, страхаючи, що ся небезпечність від нового ворога чекає й їх самих.

Як ми вже знаємо, руські князї прийняли сю гадку і прийняли справу Половців як свою. Вони пішли на Монґолів, що погромивши Половців, зістали ся зимувати в подонських степах, а підчас сеї зимівки зробили похід у Крим, де знищили м. Судак. Даремно Монґоли умовляли руських князїв не мішати ся в їх справу з своїми „хлопями і конюхами — поганими Половцями”, як каже лїтописне оповіданнє. Судячи з нього, загальна опінїя на Руси теж не була прихильна до такої оборони руськими силами споконвічних ворогів Руси. Але руські князї на се не зважали і пішли глубоко в степи на Монґолів.

На р. Калцї стала ся головна битва, 31/V 1224. Русь і Половцї були розбиті;

„обидва війська били ся з нечуваною відвагою, і бій тягнув ся кілька день, нарешті Татари взяли гору”, оповідає сучасне східнє джерело. Монґоли по сій побіді пройшли до Дніпра, побивши людей в городах, що стріли ся їм по дорозї, й від Витачева (Новгорода Сьвятополчського) вернули ся назад. Потім пішли на Поволже, на Велику Болгарію, де счинили великі спустошення, й північним побережем Каспія пішли в Туркестан. Не знати, чи стало ся се з наказу Чінґіз-хана, чи з таким малим військом самі його ґенерали не уважали можливим вдавати ся в дальші авантури. Але сим походом західній Кіпчак введено вже в плян завойовань Чінґіз-хана, і його опанованнє від тепер було тільки справою часу.

Чінґіз-хана займали тоді східні справи. В Хинах, і в племенах Ґіа почало ся повстаннє. Субутая вислано на Хинців, сам Чінґіз звернув ся на Танґутів. Він вмер, закінчивши там свою роботу і вибираючи ся в Хини (1227).

Його державу розділено між синами, але вона мала зіставати ся неподільною, під проводом великих ханів, вибираних загальними зборами (курільтаєм). Загальна зверхність зістала ся на разї в лінії третього з синів Чінґіза — Оґодая. По турецьким поглядам, на батьківщині, стерегти огнище, мав зіставати ся наймолодший, а старшим належало вести далї батьківську політику. Завойованнє Кіпчака віддано на долю Бату, Джучієвого сина, бо Чінґіз-хан був призначив Джучі до походу на Кіпчак, а по иньшим звісткам він і брав у нїм участь. Бату — „Батия” наших джерел, вислано з 150 тис. війська, як рахують азійські джерела, разом з иньшими членами Чінґізового рода, як Ґуюк, Байдак, Менке, згадувані у наших лїтописях. Тим способом двірські партії, що бороли ся за перевагу в спадщині Чінґіза, позбували ся Бату. Дійсним провідником сього походу був Субутай, висланий з Бату; його товариша першого походу — Джебе не було вже на сьвіті. Військо мусїло складати ся головно з турецьких контінґентів; Монґолів могло бути там дуже не богато. В наших джерелах сї приходні мають імя Татарів, що обіймало Монґолів разом з деякими иньшими племенами (в хинських джерелах Монґоли зачисляють ся до „Чорних Татарів”).

Похід розпочав ся 1236 року від уральсько-каспийських воріт. Військо Бату знищило волзьку Болгарію, побивши богато народу. Другий рік присьвятило воно правобічному Поволжу (Мордві), а в осени розпочало свій похід по великоросийським землям. Почали від Рязанської землї;

спустошивши її й розбивши військо володимирського князя під Коломною, Татари знищили Московське князївство й пішли на Володимир, полишений кн. Юриєм, що відмовивши перед тим помочи рязанським князям, збирав війська на р. Сити, в північно-західнім куті своїх земель. Татари взяли Володимир, спаливши катедру з множеством народу, що в ній замкнуло ся, понищили иньші городи — Суздаль, Ростов, Ярославль, а потім розбили над Ситею й військо Юрия та иньших суздальських князїв. Пустошачи все по дорозї, вони пустили ся Волгою в гору, взяли Твер і Торжок, і від Торжка, „люди сЂкуще акы траву” пішли на Новгород, але не дійшовши 100 верст („від Ігнача креста”), завернули ся, правдоподібно тому, бо почали розмерзати ся й псувати ся дороги. Відси вони подали ся на полудень, в степи, кінчити з Половцями. З сього поворотного маршу джерела підносять тільки оден епізод — облогу Козельська в землї Вятичів, що задержала Татарів сїм тижнїв, і богато їм коштувала людей, але скінчила ся винищеннєм цїлого міста.

В чорноморських степах татарське військо зістало ся коло двох років, підбиваючи Половцїв і сусїдні краї. Повторила ся ще раз історія, котру стільки вже раз бачили наші степи — знищеннє одної азійської орди другою, сильнїйшою й сьвіжійшою в своїй дикости й воєвничости. Половцї пробували боронити ся, але не могли устояти ся [58]). Їх остаточний погром став ся в тім же 1238 роцї. Покінчивши з ними, Бату звернув ся на північний Кавказ, а в осени 1239 р. — на українські землї. Його орди знищили Переяславщину й Чернигівщину; оден відділ приступив і під Київ, але не відважив ся ще перейти за Днїпро.

По сїй дрібнїйшій війнї, що заповнила осінь 1239 і десь частину 1240 р., Бату в осени 1240 р. забрав ся до головного походу на захід. Здаєть ся, головною метою його була Угорщина: на неї чи то за її опіку над Половцями, чи з иньших причин, мав він особливе завзятє [59]). Але при тім мав він на метї й грабованнє сусїднїх земель. Похід розпочав ся від Київа. Стративши при нїм досить часу, Бату не мав потім охоти гаяти ся коло дальших подорожнїх міст: що можна було взяти на борзї, брало ся, чого не можна — минало ся. Галицько-волинська лїтопись пояснює сю спішність Бату радою воєводи Дмитра, що він „бачучи, як Руська земля гинула від поганина”, радив йому спішити ся борше в Угорщину, нїм Угри приготують ся до відпору, але правдоподібно Бату мав і без його поради вироблений

плян. Головне військо Бату пройшло полудневою Волинею на Галич. Десь в лютім Бату мусів бути вже в Галичині. Осібні полки,ількома наворотами вислані, спустошили весною Польщу, Шлезк, Мораву, розбиваючи війська, що пробували їм противустати й не стрічаючи ніде поважнійшого опору [60]). Відти вийшли вони в Угорщину, на зазив Бату, що рушив туди в марті, через „Руські ворота”, з верхівя Стрия на верхівя Латориці, перебивши ся через тутешні „засіки”. Иньші відділи орди надтягнули з чорноморських степів через Роднянський прохід на Семигород [61]). Знищивши в квітні угорське військо над р. Солоною, під ур. Моги [62]), Бату опанував Угорщину й не показував охоту звідси скоро заберати ся. Тим часом як відділи його війська пустошили сусідні землї на полудні (сербські, болгарські), він оголосив, що мешканці Угорщини можуть вертати ся на свої осади, й їм нічого не буде злого; були зроблені й деякі примітивні заходи для орґанїзації землї під татарською зверхністю.

Та незадовго йому прийшло ся перервати свій побут на Угорщині. Як правдоподібно пояснюють вже сучасні джерела, вість про смерть головного хана Оґодая, що наступила в грудні 1241 р., змусила його до повороту. Весною (десь у квітні) 1242 р. він уже вийшов звідти й пішов через Галичину й Волинь за Дніпро. Про сей перехід маємо дуже бідні відомости. Галицька лїтопись згадує тільки, що Бату по дорозї вислав відділ свого війська в північну Волинь, де перебував тодї Данило, з порученнєм знайти його. Данило був тодї в Холмі; він обсадив його залогою, а сам подав ся у Володимир, де був його брат Василько. Татари попустошили Побуже аж до р. Володави і не знайшовши Данила, вернули ся „много зла створше християномъ”. З рештою з мовчання лїтописи можна, здогадувати ся, що Бату, вертаючи ся, не робив ніяких значнійших заходів коло підбивання міст то що, а бажав борше вернути ся.

Вибори нового великого хана переведено доперва в серпні 1246 р. Лїнїя Джучі зістала ся й далї на боцї: вибрано Оґодаєвого сина Ґуюка, а по його смерти Чинґісханового внука (сина Тулуя) Менке. За житя сих великих ханів орда Бату, так звана Кіпчацька або золота — стояла в залежности від них. Аж по смерти Менке († 1264), як взяла повну перевагу хинська партія і новий великий хан Хубілай (брат Менке) переніс свою резіденцію в Хини та вповні прийняв хинську культуру, пропав звязок між великими ордами Чінґіс-хана, і Кіпчацька орда стала самостійною.

Бату, вернувши ся з Угорщини, отаборив ся з своєю ордою на нижній Волзї, де потім з'явила ся ханська столиця Сарай — коло теп. Царева. Розложивши ся тут, вислав він завізвання до руських князїв, аби з'явили ся до нього на доказ своєї послушности, й вислав своїх аґентів для збирання контрибуції. Розпочала ся залежність земель Руської держави від Орди, про котру будемо говорити пізнїйше [63]).

Устрій і культура сеї нової орди нам досить добре відомі завдяки численним мемуарам сучасників і взагалї дуже значній сучасній лїтературі. Чимало є тут анальоґічного з иньшими турецькими ордами, але є дещо й відмінне. Передо всїм її сконцентрована полїтична орґанїзація. Подібно до иньших орд, Монґольська теж складала ся з кількох колїн, з своєю родовою аристократією, але ся родова орґанїзація була взята в рами воєнної десяточної орґанїзації й сконсолїдована в деспотичну монархічну орґанїзацію з безграничною властию. Десять здатних до війни Монґолів складали десяток під проводом десятника, десять десятків — сотку з сотником, десять соток — тисячку, десять тисячок — тьму, з воєводою на чолї, темником, як вони звали ся на Руси. А в центрі цїлої орґанїзації — хан з необмеженою властию, що уважав ся покликаним до власти над цїлим сьвітом. У відносинах до иньших народів вони нїчим не вязали ся й способів не перебирали; головною полїтикою їх був терор — масове вирізуваннє людности, особливо вищих верств: „коли ще иньших милують, то значних і поважних людей нїколи не милують”, як каже, очевидно — побільшуючи, Карпінї. При тім одначе вони все толєрували духовенство, по друге — мали велике поважаннє, властиво — потребу промислу, ремісників і заберали їх до себе. Побут їх не ріжнив ся від попереднїх орд: був чисто кочовничий, скотарський. Релїґія — натуралїстична, слабо розвинена, заступала ся ріжними церемонїями і формальностями, і взагалї не грала визначної ролї в житю, звідти — релїґійна толєранція, чи властиво — індіферентизм Татар. Вони приймали релїґію культурнїйших сусїдів, і так з часом Кіпчацька орда під впливом магометан Туркестана стає теж магометанською.

Така була ся нова орда, з котрою мала сусїдувати протягом столїть українсько-руська кольонїзація, замість попереднїх. Прощаючи ся з тими попередниками Татар, мусимо ще коротенько сказати про їх дальшу долю.

Ми полишили Половцїв в моментї, коли в останнє розгромили їх Татари, в

1238 році. Богато дуже мало їх загинути, якась частина лишила ся в степах під властию Татар [64]), але більшість пустила ся від разу в еміґрацію.

Ся еміґрація почала ся ще по першім приході Татар, бо вже він дав зрозуміти виразно, що пановиннє Половців в Кіпчаку скінчило ся. Так маємо звістку про половецькі ватаги, що пустили ся на Кавказ — в Дербент і Грузію, де вони своїми нападами привели до опору сусїднї племена, і сї знищили тих Половців [65]). Є звістки про міґрацію Половців в тім часї й на Угорщину [66]). По другім погромі (1238 р.) бачимо частину Половців, що пустила ся за Дунай. Вони переплили в значнім числї Дунай („було їх богато тисяч", каже сучасник Ґеорґій Акрополїт), не вважаючи на спротивленнє Болгарів, і кинули ся грабовати забалканські землї. Потім взяли участь в боротьбі Греків з Латинською імперією, а закінчило ся се все осаженнєм їх останків на візантийських ґрунтах в ріжних провінціях, в Европі й Азії [67]). Друга частина половецьких орд, може найбільша, під проводом хана Котяна подала ся на Угорщину.

Сучасник — папський леґат Рожер, що описав нам сю міґрацію Половців на Угорщину, каже, що вона стала ся звиш рік перед походом Татар на Галичину й Угорщину, себто найдальше при кінці 1239 [68]). Коли навязані були зносини з Угорщиною, не знаємо докладно. Рожер каже, що Котян вислав наперед послів до кор. Белї, піддаючись і обіцюючись прийняти християнство, наколи його прийме на свої ґрунти, і Беля по нарадї з своїми баронами пристав на се: Половцям були вислані провідники, і ті розсадили їх в ріжних провінціях Угорщини. Число їх Рожер числить на 40.000 родин [69]). З пізнїйшого часу (другої половини XIII в.) маємо звістки, що вони були осаджені між Дунаєм і Тисою, над Керешом, між Темешом і Марошом [70]). Осажені великими масами, вони довго заховували свій побут, навіть своє кочовниче житє, що більше — їх культура мала чималий вплив на Угрів (не забудьмо, що Угри були такою самою ордою, що прийшла сюди півчетверта столїтя борше, але теж тільки поволї цивілїзувала ся). Навіть серед маґнатів, епископів, на королївськім дворі запанував половецький вплив, так що папи були тим дуже занепокоєні. На королївськім дворі XIII в. Половцї мали при тім великі впливи й стояли з ним в дуже тїсних відносинах. Християнїзують ся на добре й переходять до оселого житя вони тільки з початком XV в. Останнї слїди половецької мови відомі ще в

XVIII в. [71]).

Частина Половців мусіла піддати ся під зверхність руських князів та перейти на руські ґрунти. На се вказує той факт, що якихось Половців бачимо по їх погромі й міґрації на Руси в ролї помічного війська у Данила і в дуже великій карности й залежности від нього. Так в походах Данила між 1245 і 1252 р. лїтопись кілька разів згадує їх між Даниловими військами [72]), а згадуючи про їх участь у битві під Ярославом, дає таку характерну примітку: Половцї поїхали наперед і побачили стада ворогів, на переправі не було при них нїякої сторожі, „але Половцї не сьміли їх пограбити без княжого наказу” [73]). Справедливо зауважено, що сї Половцї з такою карністю зовсїм не ті давнї степові Половцї, котрих звички могли ми бачити протягом двох столїть. Правдоподібно, вони осїли ся десь при границях Данилової держави, може десь поблизу Дунаю, дальше від Татар [74]). Оден з їх старшин — Тїгак зветь ся навіть сватом Данила [75]).

Та що по 1252-ім р. про тих Половців в державі й війську Данила більше нїчого не чуємо, можна думати, що вони вернули ся назад в степи, під татарську зверхність. Зміцненнє татарського впливу в Даниловій державі дуже добре се поясняє: Татари ледво чи полишили б в спокою сих половецьких сецесіонїстів. Зрештою сучасник Пляно-Карпінї, згадавши, як Половцї розбігли ся були по татарськім погромі, додає, що більшість тих, що були повтїкали, вертали ся потім назад [76]). Але всї степові Половцї дуже скоро мусїли розплинути ся в татарській ордї: всякі слїди їх гинуть з другою половиною XIII в.

Примітки

[1]) Для історії Печенїгів, Торків і Половців в наших степах маємо досить поважну лїтературу, що, правда, займаєть ся головно Половцями. Окрім вичислених в прим. 1 праць Самчевського, Арістова і особливо Голубовского (головна праця), треба ще згадати: Васїлєвского Византія и ПеченЂги (взагалї византийсько-турецькі відносини XI в.) в Ж. М. Н. П.

1872, Blau Über Volksthum und Sprache der Kumanen — Zeitschrift der Deutschen Morgenländ. Gesellschaft t. XXIX (1876) Бурачковъ Опытъ изслЂдованія о Куманахъ или Половцахъ, 1846, Geza Cuun Codex Cumanicus, Budapestini, 1880, також Успенскій Образованіе второго болгарскаго царства в XXVII т. Записок одеського унїверситета (особливо 1 глава 2-ої частини, спеціально їм присьвячена).

[2]) Див. т. I гл. 2.

[3]) Т. I гл. 1.

[4]) De adm. 37.

[5]) У Гаркави с. 131.

[6]) Іпат. с. 56. В науцї досить довго було ваганнє на тім пунктї чи Узи, або Гузи грецьких і арабських джерел відповідають нашим Торкам, чи Половцям. Сю справу рішає порівняннє візантийських джерел з другої половини XI в. з нашими лїтописями, і з нього виникає зовсїм певно, що Узи відповідають нашим Торкам (се основно довів проф. Голубовский — ПеченЂги, Торки и Половцы, гл. II). Що до сього імени — Торки, то найбільш просте й заразом правдоподібне — що се загальне „Турки”, спеціалїзоване на них (як Торкьмене — замісь Туркменів, Іпат. с. 163). Проф. Голубовский виводить його від р. Тора (ib. с. 147), але дуже тяжко пояснити, чому б ся орда мала назвати ся від такої невеличкої й нїчим не визначної річки.

[7]) Cedreni II. 581-589.

[8]) Про міграцію і дальшу долю Печенїгів див. Голубовского ПеченЂги с. 76-7, Васїлєвського Византія и ПеченЂги в Ж. М. Н. П. 1872, XI і XII.

[9]) Іпат. с. 114.

[10]) Аталїота, р. 83-7, служить головним джерелом для сього епізода і його оповіданнє дословно повторяє Скілїца (бонське вид. Кедрена, р. 654-7). Про міґрацію Торків див. Васїлєвский Византія и ПеченЂги, Ж. М. Н. П. 1872, XI, с. 138 і далї.

[11]) Може бути, що чутку про се переказав і наш лїтописець у своїй звістцї під 1060 р.: Торки вигинули ”овии от зимы, друзии же гладомъ, инии же мором” — Іпат. с. 115. Ся звістка дуже близько підходить до слів Аталїоти: Χειμώνι δέ πολλώ περιπεπτωκότες... (p. 83-4), τό μέν τι νόσώ λοιμική και λιμώ καταπονηδέντες και ήμιδνήτες τυγχάνοντες, τό δέ και τοίς παρακειμένοις Βουλγάροις και τοίς Πατζινάκοις καταπολεμη'δέντες (p. 85).

[12]) Іпат. с. 184 204.

[13]) Іпат. с. 451.

[14]) Іпат. с. 314, 426: „вся Половецьская земля, что ихъ межи Волгою и ДнЂпромъ”.

[15]) Вказівки у Успенского Записки одеського унів. т. XXVII с. 208 і далї.

[16]) Іпат. с. 314, 432, 434, 454, 507, Лавр. 242.

[17]) Нпр. Іпат. с. 456: Колдечі, Урусовичі, Кочаєвичі.

[18]) Іпат. с. 192, Лавр. с. 275.

[19]) Іпат. с. 495

[20]) Іпат. с. 455.

[21]) Іпат. с. 184.

[22]) Лавр. с. 241.

[23]) Іпат. с. 451, 481

[24]) Іпат. с. 457

[25]) Про сю династию див. низше с. 534.

[26]) Більше про них див. Голубовского ПеченЂги гл. V.

[27]) Огляд половецьких нападів на Русь в 1070-80-х рр. див. вище с. 8.

[28]) Про участь Половців у війні 1091 р. — Аталїота с. 300-1, Анна Комнена I с. 341, 352-5, 356, 396-410, 411 (бонське вид.). Про участь їх у поході "Діоґеновича" — Іпат. с. 158, Комнена II с. 7 і далї.

[29]) Іпат. с. 218, 480.

[30]) Лавр. с. 277.

[31]) Уривки з лїтописної грузинської компіляції Картлїс-Цховреба (Житє Грузії) в XXII т. Сборника свЂдЂній о КавказЂ с. 35-6.

[32]) Вперше під 1146 р. — Іпат. с. 228.

[33]) Іпат. с. 343.

[34]) Іпат. с. 439, під 1187 р.

[35]) Іпат. с. 453 -1192.

[36]) Іпат. с. 450.

[37]) Лавр. с. 241.

[38]) Іпат. с. 185.

[39]) Іпат. с. 205 — 1121.

[40]) Іпат. с. 317, 369.

[41]) Іпат. с. 452.

[42]) Іпат. с. 451.

[43]) Про участь Половців у болгарських справах Успенский ор. с. 244 і далї passim. Київська лїтопись згадує походи Половців на Дунай під р.1187 і 1192 — с. 444, 453.

[44]) N. Choniatae p. 691.

[45]) Іпат. с. 450.

[46]) Іпат. с. 452.

[47]) От як походи Мстислава 1152, 1158, Сьвятославичів 1167 р., Ігоря й Сьвятослава Всеволодича 1184 р. і т. и.

[48]) Іпат. с. 242, 424, 427, 437, 451, 495, 1 Новг. с. 216, Лавр.с. 375.

[49]) Такий факт маємо 1223. р.: „великий князь половецькьй крести ся Бастый" (Іпат. с. 495). Але се могло бути наслїдком тодїшнїх полїтичних обставин. По за тим маємо звістки в Никонївській компіляції — І с. 158, 236. Впливи християнства на Половців малює нам Сказаніе о плЂнномъ ПоловчинЂ (Памятники стар. рус. литерат. I, 71 і Хрестоматія Аристова N 330), де Половець дарує церкві св. Миколи стадо коней.

[50]) Іпат. с. 242, 343, 503, 1 Новг. с. 216.

[51]) Іпат. с. 437.

[52]) Лавр. с. 415.

53) Лавр. с. 397-1203.

54) Іпат. с. 480.

55) Про джерела й літературу до монґольсько-татарської міґрації див. прим. 15.

56) Хинська держава тоді поділена була на дві держави — полудневу й північну, що воювали між собою, і то та то ся наймала собі в поміч Монґолів.

57) Що повід до походу в Кіпчак дала поміч від Половців ворогам Монґолів, каже одно хинське джерело — історія Гобіля (у Березина Ж. М. Н. П. 1855, IX с. 110).

58) У Рожера (як низше) Котян каже, що він „довгі літа" воював з Татарами і двічи мав побіду, але за третїм разом Татари захопим його неприготованим і він, не можучи зібрати військо, мусів тїкати, а Татари спустошили значну часть половецької землї, позабивавши людей (гл. 2). Оден епізод боротьби ще в Історії Монґолів д'Осона II с. 112.

59) В звязку з сим треба толкувати і раду воєводи Дмитра, по словам лїтописи дану ним Бату: „не мози стряпати в землѢ сей долго, время ти єсть на Угры уже поити" (Іпат. с. 523): він отже знав, що метою походу була Угорщина.

60) До традиції про побіду над Татарами під Голомуцом див. критичні уваги у Strakosch Grassmann'a с. 60 і далї.

61) Rogerii Carmen гл. 16 і 20.

62) 11 квітня 1241.

63) В т. III гл. 2.

64) Recueil de voyages IV с. 749.

65) Ібн-ель-Атір (в Уч. зап. акад. наукъ по I и III отд. т.II) с. 664 (під р. 619

= 1222/3).

66) Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, Голубовского Половцы въ Венгріи с. 4. В звязку з сим могла б стояти звістка, що Половці мали з Угорщини поміч підчас своєї пізнійшої боротьби з Татарами, в 1238 р. — Strakosch-Grassman op. c. с. 5. Про ще старшу міґрацію, з XI в., говорить Катона т. III с. 793 (але се звістки не конче певні).

67) Акрополїт (бонське вид.) с. 68 і далї, Нікіфор Ґріґора (ibid. с. 37.

68) Сам він хибно датує її 1242 р.

69) Rogerii Carmen miserabile super destructione regni Hungariae гл. 2, 3, 8, 14, вид. у Ендлїхера Monumenta Arpadiana, також в Monumenta Germaniae, Script. t. XXIX, й новійше — в Historiae hungariae fontes domestici т. IV.

70) Fejér Codex diplomaticus V. 2 p. 512.

71) Про міґрацію Половців на Угорщину й пізнійшу їх долю тут спеціальна розвідка проф. Голубовского Половцы въ Венгріи — в київських Универс. ИзвЂстіях 1889, і осібно.

72) Іпат. с. 533, 539, 543.

73) Іпат. с. 533. Участь Половців в Ярославській битві, проти угорського війська, виключає можливість здогаду, що сї Половці могли приходити в поміч Данилови з Угорщини.

74) Проф. Голубовский думав (ПеченЂги с. 233), що оселили ся вони на Поросю, звязуючи з сим родову традицію (XVI в.) Половців-Рожиновських, але Поросє і сусїднє Побоже в середині XIII в. стояли в безпосередній залежности від Татар, і всякі слїди Половців тут з більшою правдоподібністю мусимо звязувати з давнійшою половецькою кольонїзацією — з XII віка.

75) Може зрештою він був сином або иньшим свояком Давидового тестя Котяна.

[76]) Іпат. с. 749.

ТУРЕЦЬКІ КОЛЬОНЇСТИ НА РУСИ — ЧОРНІ КЛОБУКИ, ЇХ ПОБУТ І КУЛЬТУРА, ПИТАННЄ ПРО ЇХ ДАЛЬШУ ДОЛЮ.

Мушу сказати ще кілька слів про турецькі кольонїї на руськім ґрунтї. Про се нераз була вже мова в попереднїм, а тепер я хочу се зібрати разом й додати де що.

Звістки про турецьку кольонїзацію на Руси — про виводи й виходи турецьких ватаг із степу та оселюваннє їх на руських пограничних землях ми стрічаємо почавши від 60-х рр. XI в. і від тодї вони повторюють ся при кінцї XI в., на початках XII і пізнїйше. Бачили ми такі осади в Київщинї на Поросю, в Переяславщинї коло Переяслава і в иньших місцях, в Чернигівщинї коло Чернигова [1]). Але сими припадково звістними місцями очевидно не вичерпуєть ся район сих осад. Його можемо правдоподібно припускати і на чернигівсько-переяславськім пограничу з степом, і на Побожу, і на галицькім Понизю; про Галичину можемо говорити майже напевно, що там були такі кольонїї [2]). По за Україною стрічаємо їх ще в Ростово-суздальській землї [3]).

Першим матеріалом для сеї кольонїзації послужили останки Торчеської орди, по при них Печенїги й Половцї. Окрім сих етнїчних назв ми стрічаємо для означення сих турецьких кольонїстів іще: Берендичі або Берендїї (дуже часто), Коуї або Ковуї, Каепичі, Турпії, і сї імена стрічаємо часто поруч імен Печенїгів і Торків і осібно (з них Берендичів ще в XI в., решту аж у XII). Загальною назвою для всїх сих турецьких колїн на руськім ґрунтї було Чорні Клобуки, чорні шапки (зовсїм відповідає турецькому: Кара-калпаки). Що правда, сю назву знаємо тільки з Київщини [4]); але взагалї про київських — пороських кольонїстів ми чуємо й знаємо найбільше, так що те небогате, що можемо сказати про побут і відносини турецьких кольонїстів на Українї, черпаємо з звісток про сих київських Чорних Клобуків. По всякій правдоподібности тут була найбільша маса тої турецької кольонїзації, яка була на Руси взагалї. В однїй звістцї у Ярополка

київського рахуєть ся полк Берендичів на 30 тис.; правда, є до сього варіант 1000, та супроти згоди старших верзій він не дуже важний [5]). Але щоб і 1000 мужа виставити в поле, для сього треба досить значної маси. З рештою, що Чорних Клобуків в київщинї було дуже значне число, показує дуже визначна роля, яку вони мали в її полїтичному житю. Вони становили дуже важний чинник між елєментами київського житя, особливо підчас боротьби за Київ у серединї XII в.: „вся Руская земля и вси Чернии Клобуци" — се дуже розповсюднена формула в ті часи в земських київських відносинах [6]). А о скільки чорно-клобуцька міліція поважалась і цїнувалась, видко буде з сього одного прикладу: коли Ізяслав ішов на Київ, маючи за собою на пятах військо Володимирка, він казав: „аби нам в'їхати між Чорних Клобуків і злучити ся з ними, то вже, в Бозї надія, не боїмо ся анї Юрия, анї Володимира [7]).

Чорні Клобуки заховали на Українї свою релїґію — поганами звуть ся ще в другій половинї XII в. [8]); заховали свій кочовничий, скотарський побут. Були городи — замки, коло котрих вони мешкали і вони часом і звуть ся їх городами — „городи Бередничі" [9]), або називають ся іменами поодиноких їх старшин: так стрічаємо город Чюрнаїв, може і Кульдеюрів, носить таке імя. Але сї городи служили їм тільки захистом в небезпечний час, самі ж вони кочували на широких просторах Порося з своїми стадами і „вежами" — шатрами. Так нпр. в однім епізодї Чорні Клобуки приходять у поміч Ізяславу „всїми своїми силами, жінок і дїтей своїх осадивши (затворивше) в городах на Поросї" [10]), а на другий рік заберають свої кибитки й стада та перекочовують під Київ, і цїлу сю операцію роблять протягом одного дня — штука можлива тільки при рухливім кочовничім побуті [11]).

Чорні Клобуки правили ся своїми старшинами, що в нашій лїтописи звуть ся князями. Окрім того бували у них свої віча — наради старшин, а може й взагалї чорно-клобуцької аристократиї: „сдумаша лѢпшии мужи в Черныхъ КлобуцѢхъ, и почаша просити у Рюрика сына Ростислава на половцѢ" [12]). Старшини підлягали київським князям і від них діставали в державу поодинокі городи. Тут, правдоподібно, був вплив руського земського устрою, що чорно-клобуцький старшина не був тільки голова своєї орди, а й „держатель града". Бачимо, що поодинокі старшини стараються виторгувати від князя за свої услуги „лїпший город": „коли будеш нас

любити, як любив твій батько, кажуть три чорно-клобуцькі старші Мстиславу Ізяславичу, та даси нам по ліпшому городу, то ми відступимо від Ізяслава Давидовича” 13).

В першій половині і в середині XII в. Чорні Клобуки тримають ся разом з київською громадою, підперають її улюблених князів й похваляють ся своїм руським патріотизмом: „ми умираємо за Руську землю й голову складаємо за твою честь”, кажуть Берендичі київському князю Юрию, правда — як мотив на оборону своїх матеріальних інтересів 14). Але в другій половині XII віка, як я згадав, вони починають уже „льстити”, пильнувати власних інтересів, зближають ся до Половців, взагалі — замість зближити ся й злити ся з українською людністю — зближають ся до своїх степових земляків. Се мусіло сильно перешкодити їх дальшій асиміляції з українською людністю.

З татарським походом Бату звістки про Чорних Клобуків в наших джерелах зникають зовсїм 15). Що з ними стало ся?

В науції досить розповсюднений погляд, що вся маса тих турецьких кольоністів була асимільована українською людністю і внесла таким чином значну турецьку домішку в її етнїчний тип 16). Особливо українських козаків готові були уважати потомками тих зрущених Чорних Клобуків: підставою до того послужила ґльоса Воскресенської компіляції: „всѢ Черные Клобукы, еже зовутся Черкасы” 17). Але ся ґльоса належить, очевидно, до пізнїх московських часів і се не більш як суб'єктивний здогад московського книжника. Саму ж гіпотезу про асиміляцію всеї турецької кольонїзації XI-XII в. з українською людністю зовсїм не можна признати правдоподібною.

Дїло в тім, що ті турецькі кольонїсти, як ми бачили, не були з'асимільовані в XII в., навпаки в другій половині сього столїтя вони ще більше відчужують ся від руської людности й зближають ся до степових орд. В таких обставинах не можемо думати, аби в XIII в., перед приходом Татарської орди, чорно-клобуцька людність на Україні стратила свою етнїчну фізіономію, стала оселою, хлїборобською, християнською. З приходом же Татарської орди обставини ще меньше давали місця асиміляції пограничної чорно-клобуцької людности: вона опинила ся в

безпосереднім сусїдстві з новою могутньою рідною собі стихією, що господарила собі всевластно в українських землях і спеціально пограничні землї держала в близшій залежности від себе. Від неї її не ділив той антаґонізм, який ділив колись Чорних Клобуків від Половців; а й захист від неї не міг дати український елємент. Супроти сих обставин я уважаю найбільш правдоподібним, що нова, татарська орда потягнула до себе чорно-клобуцькі ватаги України, чи сьвідомо, з власної ініціативи, чи силою несьвідомої атракції. Тому й не чуємо про них нїчого почавши від Татарського походу: тому навіть Пляно-Карпінї, переїздячи Поросє в 1246 р., нїчого не згадує про них, хоч як раз там Чорні Клобуки повинні б собі бути тодї панами.

У всякім разї припустити, що й пограничні чорно-клобуцькі орди разом з українською людністю пережили всї пізнїйші пригоди XIII-XV в., разом з нею відступали в лїси підчас пополохів і вертали ся звідти назад разом з українською людністю — неможливо. Тому, на мою гадку, тільки дрібні їх кольонїї між українською людністю, могли з'асимілювати ся. Головна ж маса мусїла назад вернути ся в степи й злити ся з татарською ордою, як і ті їх земляки, що лишили ся в степах. В результатї в складї української людности вони, правдоподібно, лишили слїду по собі далеко меньше, нїж в українській топоґрафічній номенклятурі [18]).

Примітки

[1]) Див. вище с. 282 336, 347-8, пор. прим. 16.

[2]) Знаємо, що Василько збирав ся перейняти на свої ґрунги дунайських Болгарів, а заразом, чуємо, до нього ”идуть Береньдичи, и ПеченЂзи, и Торки”, і він тїшить ся тим та робить ріжні пляни з тим, як то у нього будуть Берендичі: при тім він мав у плянах боротьбу в Половцями (Іпат. с. 174). Сього всього не можливо розуміти инакше, як тільки про кольонїзацію галицьких земель сими „Берендичами, Печенїгами й Торками”.

[3]) Іпат. с. 239-40.

[4]) В Переяславщині тільки імя с. Каратулїв (як вище с. 348) вказує на істнованнє сеї назви.

[5]) В Іпат. с. 216 і Лавр. 290 однаково — 30 тис., в Воскр. — тисяча.

[6]) Напр. Іпат. с. 262, 592, 323, 324 і т. и.

[7]) Іпат. с. 287.

[8]) Іпат. с. 367 (під 1169 р.), Що правда, маємо нпр. такого Тудора Сатмазовича (Іпат. с. 343). Тудор вправдї імя руське, але не калєндарне. Що поодинокі Чорні Клобуки вихрещували ся, неможливого в тім нема нїчого.

[9]) шість „городовъ Береньдиць" — Іпат. с. 409.

[10]) Іпат. с. 279.

[11]) Іпат. с. 295-6.

[12]) Іпат. с. 451, 453.

[13]) Іпат. с. 344.

[14]) Іпат. с. 330.

[15]) Остання звістка під 1235 р. (1236 р. в дійсности): Володимир Рюрикович посилає в поміч Данилови „Торки" (Іпат. с. 516).

[16]) Див. в прим. 16.

[17]) Воскр. І. 56, є вона і в Лаптевськім кодексї Никонївської — І. 191. Ся ґльоса вплинула вже на Карамзїна, що він вивів козаків від Торків і Берендїїв (V. 230 і II пр. 347), і сю гадку перейняв потім Поґодін (ИзслЂдованія V. 206) та Самчевський (ор. с), що властиво лише переказав розділ про Чорних Клобуків з Поґодінівської працї.

[18]) Про неї див. в прим. 16.

Примітки

Література до історії Київської держави XI-XIII в, Джерела й література кампанії 1018 р, Джерела про похід на Царгород 1043 р. і їх суперечности, Дати Романового походу на Київщину і київського погрому, Література Київщини й Київа, Література задніпрянських країв, Література Волини й Побужа, Справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогичинської землї при кінці XII віку і васальних князївств польських на Руси, Література Галичини XI-XIII в, Неволя Володаря і галицькі звістки Длуґоша, Оповіданнє Кадлубка про реституцію галицького князя Казимиром Справ.,Русько-польсько-угорське пограниче, Скальні городки й печери, Історична література Угорської Руси, Література монольсько-татарської міґрації,Чорноклобуцька кольонїзація на Руси — її слїди в сучасній топоґрафії й питаннє про її впливи на український етнїчний тип

I. Література до історії Київської держави XI-XIII в. Історію Київської держави X-XII в. в XVIII-XIX в. трактовано, студіовано і викладано

найчастїйше як складову частину "русскої" історії, себто історії Росийської держави й суспільности. При тім, розуміє ть ся, головну увагу звертали на ті сторони її, які стояли в близшій звязи в історією Росийської держави. Про сю систему й її нераціональности див. мою статю в I т. петербурського „Сборника статей по славяновЂдЂнію", і осібно, п. т.: „Звичайна схема "русскої" історії й справа раціонального укладу історії східнього Словянства", 1904. При ріжних недостачах сеї схеми, коли брати її з становища методичного студіовання історії Київської держави, яко такої, старі курси "русскої історії" положили перші підвалини для пізнання її історії, й мають чимале історичне значіннє. Науковий інтерес задержали в них досї лише декотрі. З старших курсів Исторія государства Россійскаго Карамзїна, т. I-III (найбільш вигідне й повне виданнє Айнерлінґа, 1842), має інтерес тільки своїми ґенеальоґічними, хронольоґічними і т. и. дрібними увагами в примітках. В далеко меньшій мірі можна се сказати про ПовЂствованіе о Россіи Арцибашева т. I, 1837, писане як коректив до Історії Карамзїна. Исторія русскаго народа Полевого, I-IV, 1830-3, написана дуже недбало й некритично, інтересна хиба часом ориґінальними, а частїйше хибними увагами автора, навіяними західньою історіоґрафією. З пізнїйших, найбільше значіннє має Исторія Россіи съ древнЂйшихъ временъ Соловйова (почала виходити 1851 р., нові компактні, стереотипові видання тов. Общественная Польза, з показчиком, без років видання). Історію XI-XII в. містять т. II-III її. Не входячи в детайлї, Соловйов дає переважно тільки деякі інтересні уваги про розвій подій; інтересна при тім головно його система родових княжих відносин, розвинена в дісертації: Исторія отношеній между князьями Рюрикова дома, 1847. Подібний перегляд відносин Рюриковичів, як у сїй дісертації, але з становища иньшої теорії: теорії умови, "договору" межи князями і діархії князя і віча, дав петербурський професор Серґєєвіч в дісертації ВЂче и князь, 1867 (передрукована в скороченім і дуже зміненім виді в II т. його Юридическихъ древностей).

Видані пізнїйше курси мають меньше значіннє: Исторія Россіи Поґодіна (т. I-II, 1871, друге вид. 1872) дає тільки систематизовану збірку відомостей, головно з руських лїтописей. Русская Исторіа Бестужева-Рюміна (т. I, 1872), занадто коротенька, для свого часу інтересна була головно своєю бібліоґрафією. Коротенький курс Бєляєва (Разсказы изъ русской исторіи, I, 1865), має характер популяризації, але інтересний загальним осьвітленнєм

(словянофільської школи). Такий же популярний характер мала далеко ширша Исторія Россіи Іловайского (І т. в двох частинах, 1876-1880), коротенька Русская исторія Бєлова, 1895, ширша Исторія Россіи съ древнЂйшихъ временъ Павлова (вийшло дві книжки, 1896 і 1899). З методольоґічного погляду інтересні в курсах Поґодіна, Бестужева, Іловайского огляди поодиноких земель. На значіннє земель, як важного чинника в розвою подій давньої руської історії звернув увагу в наукових сферах головно Костомаров своєю статєю: О федеративномъ началЂ въ древней Руси (передр. в І т. Монографій, український переклад в ІІ т. Руської історичної бібліотеки). Його ж Черты народной южнорусской исторіи (передрук і переклад тамже) і популярна Русская исторія въ жизнеописаніяхь ея главнЂйшихъ дЂятелей (т. І. 3 вид. 1888, є український переклад) дають також деякі інтересні уваги і характеристики.

В звязку в тим від 60-х рр., а головно в 80-х і 90-х розвиваєть ся широка моноґрафічна лїтература про поодинокі землї давньої Руської держави, що стала тепер підвалиною в усяких студіях сього періоду. Я вичислю їх в порядку земель. Історію Київщини від смерти Ярослава до кінця XIV в. оглядає мій „Очеркъ исторіи Кіевской земли", 1891; окрім того ті події київської історії, де брало участь київське віче, аналїзовані в моноґрафії Линниченка: "ВЂче въ кіевской области", 1881. Для Чернигівщини маємо дві моноґрафії; Голубовского „Исторія СЂверской земли до пол. XIV в.", 1881, Багалія теж "Исторія СЂвер. земли до пол. XIV в., 1882 (перша коротша, але богатша спостереженнями й ориґінальними гадками); окрім того тут треба назвати ще ґенеальоґічну головно роботу Зотова: "О черниговскихъ князьяхъ по любецкому синодику", 1893 (богато натягненого і непевного, див. мою рецензію в V т. Записок Наук. тов. ім. Ш.). Для Переяславщини — Вас. Ляскоронского "Исторія Переяславской земли до пол. XIII ст.", 1897, друге вид. 1903 (слабша, особливо в історичній части). Для Волини: Андріяшева Очеркъ Исторіи Волынской земли до к. XIV ст. (найлїпше оброблена ґеоґрафічна частина, історична слабше, внутрішньої історії зовсїм нема), Іванова Историческія судьбы Волынской земли до к. XIV в., 1895 (слабша від попередньої, але має ширшу проґраму); окрім того популярні компіляції писані проф. Петровим, а видані під редакцією Батюшкова з порученя російського мінїстерства осьвіти: Холмская Русь, 1887 і Волынь, 1888. Для Галичини є тільки перестарілі вже праці Зубрицького Исторія Галичско-русскаго княжества, І-

III, 1852, Смирнова Судьбы Червоной или Галицкой Руси, 1860 і Шараневича Исторія Галичско-володимирской Руси, 1863; для XIII в. є крім того новійші моноґрафії Дашкевича про Данила і Бузекула про Мстислава Удатного, а для галицького Понизя і Побожа Молчановского Очеркъ извЂстій о Подольской землЂ до 1434· г., 1885. Для Турово-пинської землї нова моноґрафія Олександра Грушевського: Пинское ПолЂсье, част. I, XI-XIII в., 1901; поза тим, окрім поверховного огляду неб. Малишевского в передмові до книжки: Твоpенія Кирила Туровскаго, К., 1880, Турово-пинська земля входить ще в круг моноґрафії Довнар-Запольского „Очеркъ исторіи Кривичской и Дреговичской земель до к. XII ст.",1891. Для Смоленської землї окрім сеї ще гарна спеціальна моноґрафія Голубовского Исторія Смоленской земли до поч. XV в., 1895 (чисто історична частина одначе значно слабша). Для Полоцької, окрім давнїйшої і не дуже наукової "Исторіи Полотска" Бєляєва, 1872 (Разсказы изъ рус. исторіи) є праця Данилевича "Очеркъ исторіи Полоцкой земли до к. XIV ст.", 1896. Для Новгорода і Пскова, не кажучи за старі праці: як митр. Евґенія Исторія Псковскаго княжества, 1831 (що була властиво першою моноґрафією в сїм родї), та Соловйова Объ отношеніяхь Новгорода къ в. князьямъ, 1845, є моноґрафії: Костомарова СЂверно-русскія народоправства — Новгородъ — Псковъ — Вятка, 1863 (передр. в VII і VIII т. його Моноґрафій), Бєляєва Исторія Новгорода Великаго до паденія, 1866, Исторія города Пскова и Псковской земли, 1867 (Разсказы изъ русской исторіи II т. і III), але й сї праці вже значно перестаріли. Праці Прозоровского: Великій Новгородъ по четыремъ новгородскимъ лЂтописямъ съ дополненіями по другимъ источникамъ, до конца 1-ой четв. XVIII в, і Древній Псковъ по двумъ псковскимъ лЂтописямъ съ дополненіями до к. XVII в. (в Записках рус. отд. археол. общ. IV, 1887) також не заповняють недостачі відповідної моноґрафії для полїтичної історії сих старих републїк. Для внутрішньої історії їх: статї Никитского Очерки изъ жизни Великаго Новгорода в Ж. М. Н. П. 1869, Военный бытъ въ В. НовгородЂ XI-XV ст. (Р. Стар. 1870, I), Исторія экономическаго быта В. Новгорода, 1893, Очеркъ внутренней исторіи Пскова, 1873; Качановича Политическое устройство Новгородской республики (Варшав. унив. изв. 1885, II). Для Поволжа: "Меря и Ростовское княжество" Корсакова, 1872, Борзаковского „Исторія Тверскаго княжества", 1876, Иловайского "Исторія Рязанскаго княжества" — передр. в II т. його Сочиненій.

В супереч сій етноґрафічно-областній течії, що розбивала суспільно-політичний і культурно-економічний процес східнього Словянства на його етноґрафічні й територіальні складники, протягом останнього десятоліття появляєть ся ряд праць, що змагають до того, аби представити суспільно-політичну еволюцію давньої Руси в можливо простійшій схемі, головно на основі суспільно-економічній — такі нпр. талановиті й популярні Очерки по историі русской культуры П. Милюкова (виходять від р. 1896, досї три томи); Н. Рожкова Обзоръ русской историі съ соціологической точки зрЂнія, ч. I Кіевская Русь (съ VI до конца XII вЂка), 1903 (і йогож коротше: Городъ и деревня въ русской историі, краткій очеркъ экономической историі Россіи, 1902); В. Ключевского Курсъ русской историі, ч. I, 1904. Всї вони одначе Київську Русь трактують досить коротко, і в сїм короткім, сумаричнім трактованню, характеристичнім взагалї для новійших курсів історії Росії (нпр. в новім курсі петербурського професора Платонова — Лекціи по русской историі, Спб., 1904, Київській Руси присьвячено всього півтретя аркуша, на 37 аркушів цїлого курса), проявляєть ся не тільки ослабленнє заінтересовання Київською Русию, але очевидно — й зріст сьвідомости — іще невисловленої голосно, але вже відчутої, — слабшої звязи сеї Київської Руси з історією великоросийського народа і його державного житя .

Не так інтензивно, як історія поодиноких земель Київської держави ішло моноґрафічне розробленнє ріжних сторін її полїтичного житя. Полишаючи на боцї лїтературу устрою Київської держави (вона наведена в т. III), вкажу лїтературу відносин Київської держави до її сусїдів. Для історії відносин Руси до степних орд маємо, окрім старої й неважної, зробленої на підставі Поґодіна статї Самчевского: „Торки, БерендЂи и Черные Клобуки" (Архивъ истор.-юрид. свЂд., II ч. I), іще статю Арістова "О землЂ Половецкой" (ИзвЂстія НЂжинскаго института, 1877) і моноґрафію Голубовского „ПеченЂги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ", 1884 — головна праця для сих справ. Для русько-польських відносин є недокінчена праця Линниченка: „Взаимныя отношенія Руси и Польши", т. I — до кінця XII в., 1884; доповненнєм до неї, головно що до шлюбних звязків, служить Genealogia Piastów Осв. Бальцера, 1895. Русько-польськими відносинами XI в. займаєть ся й нова книжка Т. Войцєховского Szkice historyczne jedynastego wieku, 1904, але тільки принагідно, і без поглублення. Для русько-угорських зносин маємо моноґрафію Ґрота Изъ историі Угріи и

славянства в XII в., 1889, де зносини Угорщини з Русю обговорені головно від 1141 до 1176. Для зносин з Візантиєю й землями західньої Европи не маємо нових і повних оглядів; окрім старої праці Вількена Über die Verhältnisse der Russen zum Byzantinischen Reiche in dem Zeitraum vom IX bis zum XII Jarh. (Abhandlungen der Berliner Akademie 1829 p.), нового (але дуже недбало уложеного) конспекта Лопарьова: Греки и Русь, 1898, і досить неповного огляду П. Скобельського Згадки о Руси в жерелах нїмецьких X і XII ст. (Справозданє академічної ґімназії, 1881), зносини з Заходом, о скільки вони операють ся о церковні справи, оглядає нова праця проф. Абрагама: Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi, 1904; розкішне видавництво ак. Шлюмберже (Schlumberger) L' epopée byzantine à la fin du dixiéme siéde, доведене тепер до р. 1057 (т. I, 1896, до р. 988, т. II, 1900, до р. 1025, т. III, 1905, до р. 1057) дає погляд і на русько-візантийські відносини, але без пожаданого поглублення.

В помічних історії науках для сього періода зроблено досить небогато, виключивши тільки историчну ґеоґрафію. Перше місце займають тут і досї роботи Поґодїна — його „ИзслЂдованія, замЂчанія и лекции по русской историі"; з них до XI — XIII в. належать т. IV-VII Тут подані систематично зведені, по ріжним питанням лїтописні звістки; інтересні головно: словар князїв у VI томі, також хронольоґічні таблицї подій XII в. і катальоґ руських-городів у IV томі. Хронольоґію Поґодїн ширше обробляв п. т. „Хронологическій указатель древней русской исторіи", він друкував ся в Записках одеського історичного товариства, потім у VII т. II ч. Учених Записок II отд. Академіи наукъ. Хронольоґію Галицько-волинської лїтописи обробив я в статї Хронольоґія подій Галицько-волинської лїтописи (в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. 41, і осібно, 1901) — тут і хронольоґічна таблиця. Досї не стратили значіння деякі хронольоґічні уваги в нотках Карамзїна і Арцибашева, окрім того треба згадати тут іще дві працї: Muralt Essai de Chronographie byzantine, 1855 і 1871, і Bonnel Russisch-livländische Chronographie, 1862. Нарештї тут ще можна згадати недавню статю Покроского Кометы въ русскихъ лЂтописяхъ (Міръ Божій, 1903, IV) (дати комет служать часом до контролї й спростовання лїтописних дат — табличка їх є і у Поґодїна).

Для ґенеальоґії окрім поґодинського катальоґа маємо ще ґенеальоґічні катальоґи Хмырова Алфавитно-справочный перечень государей русскихъ и замЂчательнЂйшихь особъ ихъ крови, 1870, і Перечень удЂльныхъ князей

русскихъ, 1871 (мало приступні і зроблені досить недбало), ґенеальоґічні таблиці Карамзіна й Строєва в книзі: „Ключь къ Исторіи Карамзина", 1844, в Історії Соловйова, і згадану ґенеальоґічну працю Зотова про чернигівських князїв. Окрім того кінець сього періоду захоплює ґенеальоґічна праця Екземплярского: „Великіе и удѢльные князья СѢверной Руси въ татарскій періодъ", 1889.

Для історичної ґеоґрафії зроблено найбільше. Окрім катальоґа в ИзслѢдованіях Погодіна маємо загальну "Географію начальной лѢтописи Барсова" (2 вид. 1885) і йогож „Географическій словарь Русской земли (IX-XIV ст.)", 1865, далї — „Географическо-историческій словарь Россійской имперіи" Семенова і Słownik geograficzny ziem Polskich i innych krajów słowiańskich Сулїмєрского, Хлєбовского і Валєвского (стає богатшим доперва в дальших томах). У всїх майже новійших моноґрафіях поодиноких земель більш-меньш просторі роздїли присьвячені історичній ґеоґрафії. Нарештї маємо описи поодиноких країв з особливою увагою для історії осад, як Филарета „Историко-статистическое описаніе Черниговской епархіи", I-VII, 1852-8, і таке ж „Ист.-стат. описаніе Харьковской епархіи" I-III, 1857, його-ж; Антоновича „Археологическая карта Кіевской губерніи", 1895, і такаж „Археологическая карта Волынской губ." 1900, СѢцинского „Археологическая карта Подольской губ.", 1901 (відбитки з Трудів XI з'їзда); Похилевича „Сказанія о населенныхъ мѢстахь Кіевской губерніи" 1864 (початок їх видано новим виданнєм, 1887 р.); Теодоровича „Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Волынской епархіи" т.I-V (не скінчене, виходить від 1888); Сборникъ топографическихъ свѢдѢній о курганахъ и городищахъ въ Россіи — Волынская губернія, 1888, оброблена Самоквасовим (лїтоґрафоване виданнє петербурської археольоґічної комісії): подібна збірка відомостей з Чернигівської ґубернїї при його ж книжцї: "Древніе города Россіи", 1873. Дві серії Стецкого Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym, I-II, 1864, і Zboru i stepu, obrazy i pamiątki, 1888, для давнього періода не дають майже нїчого. Дуже старанно зроблене Историко-статистическое описаніе Подольской епархії спинило ся на першім томі, 1895 р. Спеціальнїйші моноґрафії вказані в відповідних місцях сього тому.

2. Джерела й лїтература кампанії 1018 р. (до с. 12).

Для історії війни 1018 р. і походу Болеслава з Сьвятополком на Русь ми

маємо окрім Сказания т. зв. Якова і лїтописи ще чужі джерела.

Перше місце між ними займає оповіданнє Тітмара, в кн. VIII гл. 16 його хронїки, і згадка в кн. VII гл. 48. Тітмар, епископ мерзебурський, писав сю частину хронїки по горячим слїдам подій: він умер 1/XII 1018 (є тут ваганнє в датї року, але 1018 р. майже певний). 1017 р. описав він події сього року, між ними війну Ярослава з Болеславом (VII, 48), а вже перед смертию переглядаючи, дописав тут і про похід Болеслава 1018 р., і оповіданнє про Володимира. Сї вісти він мав, очевидно, від тих Нїмцїв, що ходили від імператора з Болеславом на Русь, і з реляції, присланої Болеславом імператору з Київа (він звгадує про се посольство в VIII, 16), а що до своєї правдивости Тітмар взагалї має добру славу. Се все надає його оповіданню велику вагу. В головнім воно згоджуєть ся з Сказанием, але додає до нього цїлий ряд подробиць. Про Тітмара і час написання його хронїки розвідка Kurze: Abfassungszeit und Entstehungsweise der Chronik Thietmars — гановерський Neues Archiv für deutsche Geschichte т. XIV, Wattenbach Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I c. 355 і далї, до вичисленої у нього лїтератури треба додати ще: Фортинского Титмаръ Мерзебургскій и его хроника, 1872, і Голубовского: Хроника Дитмара какъ источникъ для русской исторіи (київ. Унив. Изв. 1878). Текст Тітмара в Monumenta Germ. hist. Scr. III; звідти те що належить до Словянщини передруковано в Monum. Pol. hist. I; нове виданнє, з инакшим подїлом глав — Курце, Гановер, 1889; я тримав ся давнього подїлу.

Окрім того маємо про похід Болеслава оповіданнє в польській хронїцї т. зв. Мартина Ґаля, Martinus Gallus. Писана столїтє по війнї, вона оповідає про похід Болеслава леґенди і анекдоти, що задержали ся в народнїй памятї, а при тім помішала до купи сей похід з пізнїйшим анальоґічним походом Болеслава Сьмїливого 1069 р., так що ті самі подробицї повторяють ся при обох походах — нпр. леґенда, що Болеслав ударив мечем у київські Золоті ворота, оповідаєть ся про обидва походи. Болеславова леґенда аиплїфікована ся потім далї, і сї дальші амплїфікації, получені з власними недоладними комбінаціями, маємо в баламутнім оповіданню Длуґоша під р. 1008, 1009, 1018 і 1019. З оповідання Ґаля одинока подробиця, котру можна з деякою правдоподібностю прийняти для доповнення оповідання иньших джерел — се що на повороті до Польщі на Болеслава напало було Ярославове військо, але було побите. Інтересний мотив дає Ґаль сьому походу: Болеслав загнївав ся, що Ярослав не дав за нього сестри. Про се

згадує й Тітмар, що Болеслав хотїв узяти за себе сю княжну, тільки Тітмар о стільки мудрійший, що не робить се причиною походу.

Текст Ґаля в I т. Monumenta Poloniae hist, і новійше виданнє in usum scholarum Фінкля і Кентжиньского (Galli Anonymi Chronicon, Львів, 1899). До кампанії 1018 р. належать глави 7 і 10 першої книги. Про сю найдавнїйшу польську хронїку вийшло кілька розвідок новійшими часами: Gumplowicz Bischof Balduin Gallus, 1895 (Sitzungsberichte der Wiener Akad. m. 132), St. Kętrzyński Gall-Anonim i jego chronika (Rozprawy wydz. hist; XXXVII), Krotoski Gall Scholastyk poznański (Kw. hist. 1899), Wojciechowski Kto był Gallus (Szkice гл. VIII) — на жаль, вони головно займають ся гіпотезами про особу автора.

Лїтература кампанїї; Karłowicz De Boleslai primi bello Kiioviensi, 1866, польська перерібка: Wyprawa kijowska Bolesława Wielkiego, 1872. Линниченко Взаимныя отношенія Руси і Польши с. 85 і далї. Аналїза Длуґошового оповідання у Семковича Krytyczny rozbiór dziejów Polski J. Długosza, 1887 с. 98-9. Крім того: Врублевскій СвѢдѢнія о Руси М. Галла — київські Университет. ИзвѢстія, 1878 і Голубовского про хронїку Тітмара, як вище.

3. Джерела про похід на Царгород 1043 р. і їх суперечности.

Як я вже сказав в текстї (с. 35), ми маємо про сей похід оповідання трох сучасників Візантийців — Пселя, Аталїоти й Скілїци. Текст Скілїци маємо виданий тільки в компіляції Кедрена — Corpus hist. byz. XXXVI p. 551 і далї, Псель в т. IV В Μεσαιωνιχή βιβλιοδήχη, вид. Сата (Σάδας), 1874, з с. 143 і далї, Аталїота чи Аталїат (з Аталїї) — в т. XLVII бонського корпусу. Про всїх їх див. у Крумбахера Geschichte der byz. lit. p. 269, 365, 437.

Псель, як оповідає, був сам сьвідком битви коло Царгорода, при особі імператора, але описав її вже згодом (як приймають, ся частина його історії писана між 1059 і 1063 р.). Його сучасник Скілїца, як і не був сьвідком, зістаєть ся в усякім разї теж авторитетним джерелом, бо займав важні урядові позиції в Царгородї в серединї XI в. До тодїшньої-ж царгородської аристократії належав і Аталїота, що писав в 1070-х рр.

З сих трох джерел оповіданнє Скілїци важне тим, що він оповідає про цїлу кампанїю, тим часом як Псель і Аталїота обмежують ся самою тільки

битвою під Царгородом і не оповідають дальшого. При тім Псель бодай про неї й про приготовання оповідає ширше, а Аталїота зовсїм коротко. Оповіданнє всїх трох джерел про битву дуже згідні (чи не користав Скілїца навіть при тім з Пселя й Аталїоти, котрого праці знав?). Але в оповіданню про початки війни є між Пселєм і Скілїцою ріжниці. У Пселя (як і у Аталїоти руський похід виступає повною несподїванкою: про Русинів довідали ся, коли вони вже опинились в Пропонтиді, τής Προποντίδος έντος έγεγόνεισαν). У Скілїци ж імператор знає про похід завчасу, і ще під час приготовань посилає на Русь послів, умовляючи не воювати. До сього Скілїца долучав цікаву в усякім разї подробицю: коли війна стала неминуча, імператор казав порозсилати в далекі провінції руських купців, що жили в візантийських містах, і руських вояків, що служили в візантийськім війську. Друга відміна: у Скілїци пропозиції про згоду робить імператор (раз перед походом, другий — перед самою битвою), але Русь відповідає неможливими жаданнями; у Пселя Русь сама звертаєть ся з своєю пропозицією й жаданнями, прийшовши під Царгород. В текстї я вибрав ті верзії, які уважав більш правдоподібними.

Лїтописне оповіданнє про похід 1043 року маємо в двох верзіях: коротша в південній і північній верзії Початкової лїтописи, довша в Воскресенськім збірнику. В порівняннєю з коротшою редакцією ся довша дає де що важне: участь Варягів, суперечку що до пляну кампанії, але разом з тим додано подробицю про чудесну причину бурі, мабуть пізнїйшу. Обидві верзії проминають битву коло Босфора, з рештою дуже близько згоджують ся з Скілїцою. Про сї верзії див. розвідку Кунїка в книзї Дорна Каспій с. 47 і далї. Найновійше писане про сю війну — у Шлюмберже (див. прим. 1) в т. III с. 460 і далї.

4. Дати Романового походу на Київщину і київського погрому (до с. 224-6).

Хронольоґія сих подій дуже заплутана. Лаврентиєвська лїтопись — найстарша з компіляцій, що заховала нам серію звісток про українські події 1201-5 р.(Про джерела сих звісток новійші виводи (досить гіпотетичні) у акад. Шахматова Общерусскія лЂтоп. своды, Ж. М. Н. П. 1900, XI с. 153 і далї.), має заходи Рюрика до походу на Галичину і похід Романа на Київ і на Половців під 1202 р., а що Лаврентиєвська лїтоп. систематично спішить ся на оден рік в сїй части(Тому иньші компіляції (пізнїйші), що зачерпнули

звістки з сих часів з иньшої компіляції — як Воскр., Никон. й ин. все датують сї події одним роком меньше.), перед тим і по тім (Див. нпр. дати під 1206 р. — Константин іде до Новгорода, смерть Романа.), то треба би рахувати 1201 р. Тим часом у Никити Хонїята, сучасника, що писав скоро по подіях, про похід Романа на Половців оповідаєть ся між подіями 1200 і 1201 р. Перед тим (с. 686 боннського видання) оповідаєть ся про арештованнє болгарського еміґранта Івана-Олексія, що мусїло стати ся десь 1200 р., бо в панеґірику 1199 р. Никита не згадує про нього (див. Успенского Образованіе второго Болгарскаго царства — в XXVII т. Записок одеського унїверситета с. 325). Переходячи від того до історії половецького находу на Візантию, що перервав ся наслїдком Романового походу на Половців, Никита каже, що се стало ся на другий рік (τώ δ' ἐφεξῆς ἔτει); потім наступають події 1201 р. (як повстаннє Камізи й згода з Болгарами). Відповідно до того належало б похід Романа на Половців класти десь на початок 1201 року візантийського, вересневого, себто наш кінець 1200 р.; дуже полягати на сей вивід одначе не можна, бо ся частина Никитиної історії має досить плутанини — через невикінченнє (див. Успенского l. c. 322). На підставі Никити дослїдники датують сей похід то 1200, то 1201 р. (див. табличку при бонськім виданню Никити с. 900, Muralt Essai de chronographie byzant. с. 261, Успенского l. c. с. 366, Голубовского ПеченЂги с. 37). Дійсно коли тримати ся Никити, то виходить, як я кажу — що найбільше початок 1201 р., а що по Лаврент. л. він справдї став ся „зимою", то у Никити булаб се зима 1200/1 р. (бо "зимою" в лїтописях звичайно значить сїчень-лютий, часом грудень, але не скорше). Тим часом по Лаврент. л., з тою редукцією її хронольоґії, і по иньшим компіляціям, що опирають ся на тій же архетипі — була б се зима 1201/2 р. Помирити сї суперечности я не вмію, а розрубувати — припустити у котрогось помилку не можу, бо не маю підстави до вибору між ними.

Меньша трудність з датою київського погрому. В Новгор. він стоїть під 1203 р., і з огляду на випробувану певність її хронольоґії сю дату можна б і прийняти, але в володимиро-московських компіляціях маємо рік 1202 (в Лавр. маємо 1203 р., але знаємо, що Лавр. спішить ся о оден рік). Сю суперечність одначе розвязати досить легко: в Новгор. л. ся звістка стоїть першою під сим роком, по ній ідуть иньші звістки і між ними в другій ред. Новгор. — і другий похід Романа; правдоподібно, тут київський погром поставлено під 1203 р. на початок, бо він в дійсности став ся при кінці

мартівського 1202 р. (в січні). В компіляціях же володимиро-московських він записаний під 1202 р. як подія з кінця того року == зима 1203 р. Тим способом зійдемо ся з Новгородською літописею.

Таким чином між походом Романа і київським погромом минає коло року — як тримати ся Лавр. л., і коло двох — як тримати ся Хонїята. В своїй Історії Київщини (с. 254) я приймав, що погром став ся зараз по поході Романа на Половців, і не я тільки: так обидві події стоять під одним роком у Воскр. (1202), так приймали деякі попередні дослїдники, як Арцибашев, Голубовский; можна б знайти на се натяк і у Хонїята: оповівши про похід Романа на Половців, він каже: πλήν ούδε τά κατά τούς ταυροσκύδας τούτους δ τότε χρόνος παρέδραμεν άστασίαστα і оповідає про війну Рюрика в союзї з Половцями з Романом, себто про київський погром (с. 692). Тут є натяк, як бачимо, що се стало ся скоро по поході на Половців, але досить загальний тільки; правда, латинський переклад подає натомість: eo anno замість підкреслених слів, але се вже зовсїм довільно. Коли не хочемо відкинути зовсїм хрональоґії лїтописей, випадає нам прийняти 1203 р. А роздумуючи, бачу, що воно таки й неможливе, аби Романів похід і київський погром стали ся того самого (мартівського) року: руїна Київа сталась першого (чи другого) січня, а перед тим Рюрик ще спровадив Половців і Ольговичів, і на се треба було часу, а Роман ходив на Половців зимою, що значить звичайно січень-лютий, часом і грудень, але не скорше як я казав.

5.Лїтература Київщини й Київа.

Київській землї присьвячені роздїли в курсах Бестужева-Рюміна, Поґодіна, Іловайского (див. вище прим. 1), Костомарова Черты народной южнорусской историі. Моноґрафії — моя про Київську землю в XI-XIV в., і Линниченка про віче (див. тамже). Внутрішнїй полїтицї Київщини присьвячують богато уваги також загальнїйші працї про полїтичні відносини Руських земель, як Сеерґєєвича Русскія юридическія древности, Самоквасова ЗамЂтки по историі рус. государств. устройства (Ж. М.Н. П. 1869, XI-XII), і т. и. Для історичної ґеоґрафії Київщини, історії осад і їх житя — вступний роздїл в моїй історії київщини, гл. VI Географії Барсова, III гл. ПеченЂгів Голубовского (про Поросє), Археологическая карта Кіевской губерніи Антоновича, а для західньої частини старої Київщини йогож карта Волинської ґубернії, далї — Монетные клады Кіевской губерніи Біляшевського, 1889; Сказанія о населенныхъ мЂстахъ Кіевской

губерніи Похилевича, 1864, і йогож УЂзды Кіевскій и Радомысльскій, статистическія и историческія замЂтки, 1887 (нове виданнє з попередньої прац.), з старших праць — Историческое обозрЂніе городовъ Кіевской губерніи (Кіев. губ. вЂдомости, 1846). Західньої київщини окрім Сборника свЂдЂній о курганахъ и городищахъ волын. губ. і Теодоровича Описаніе Волын. епартхіи (див. в прия. 1) дотикає ще лїтература Болоховської землї, вказана в т. III гл. 2. Спеціальнїйші статї вказані по части при текстї, по части в моїй Історії Київщини.

З городів київщини велику спеціальну лїтературу має лише Київ. Окрім праць про Київщину взагалї тут треба згадати -зі старших праць: Верлинского „Краткое описаніе Кіева", 1820, Фундуклея "ОбозрЂніе Кіева въ отношеніи къ древностямъ", 1847, митрополита Евґенія "Описаніе Кіево-Печерекой Лавры", 1826, 2 вид. 1831, і "Описаніе Кіево-софійскаго собора", 1825, Остромысленского "ИзслЂдованіе о церкви св. Иліи", 1830, статї Максимовича, зібрані в II т. його Сочиненій (1877), "Описаніе Кіева" Закревского (друге вид. 1868 р., в двох великих томах), Древности Россійскаго государства, Кіево-Софійскій соборъ, I-IV, 1871-87 (рисунки). „Сборникь матеріаловъ для исторической топографіи Кіева", 1874. Новійше: Захарченка "Кіевъ теперь и прежде", 1888 (недбала компіляція, але з гарними фототипіями); Слюсарева "Церкви и монастыри, построенные въ КіевЂ князьями начиная съ сыновей Ярослава до прекращенія Кіевскаго великокняженія", 1892 (Труды Кіев. дух. акад. 1892, I-III); Антоновичъ і Армашевскій „Публичныя лекція по геологіи и исторіи Кіева", 1897; Петровъ "Историко-топографическіе очерки древняго Кіева", 1897 (старанно зведений матеріал, — критика його деяких поглядів, головно що до пляну 1628 р. у Голубева О древнЂйшемъ планЂ Кіева, XII т. Чтенїй київ. істор. товар.); Петрова ж популярно зроблений огляд: "Кіевъ, его святыня и памятники", 1896; Айналова і РЂдина "Древности Кіева", 1899; сюди ж належить кінцева частина т. V Русских Древностей Толстого і Кондакова; короткий огляд старого Київа Антоновича в Трудах XI съЂзда II с. 135.

Спеціальнїйша лїтература, новійша: статї проф. Лашкарьова, зібрані в книзї: "Церковно-археологическія изслЂдованія, очерки в рефераты", 1898, статї неб, Лебединцева: Олегова могила, Дмитріевскій монастырь (Чтенія київ. істор. тов. I), О святой Софіи кіевской (Труды III арх. сьЂзда I), Описаніе Кіево-софійскаго катед. собора, 1882, Историческія замЂтки о

КиевЂ (Кіев. Старина, 1884, X), Кіево-Міхайловскій Златоверхій монастырь, 1885, Кіевопечерская Лавра въ ея прощломъ и нынЂшнем состояныи, 1886, Еще одна изъ древнЂйшихъ церквей въ КіевЂ (подільська церква Успенія, Киев. Старина, 1887), XII, Церковь св. Василія, Спасъ на ВерестовЂ ib. 1888, VII); „Кіево-златоверхо-михайловскій монастырь" (анонїмне) 1899; Айпалова РЂдина "Кіево-Софійскій соборъ"; 1899, єромонаха Антонина „Кіево-подольская успенская церковь", 1891; Малышевского "О церкви и иконЂ Богородицы Пирогощи" (Чтенія київ.істор. тов. т. V). Лїтература иньших городів Київщини — при тексті.

6. Лїтература заднїпрянських країв.

Для історії Чернигівщини окрім розділів в вичислених вище загальних курсах маємо моноґрафії про Сїверську землю Багалїя й Голубовского і ґенеальоґічну працю Зотова О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику (див. прим. 1). Для історичної ґеоґрафії, окрім згаданих праць Барсова, ще арх. Фiларета Ист.-стат. описание Чернигов. епархіи, арх. Леонида Церковно-историческое изслЂдованіе о древней области Вятичей (з московських Чтеній 1862 р.), Самоквасова — Древніе городы Россіи, 1873 (катальоґ городищ Чернигівської ґуб.), Голубовского ПеченЂги (для історичної ґеоґрафії Посемя), його-ж: ГдЂ находились существовавшіе въ домонгольскій період города: Ворголъ, Зарытый Оргущь, Сновскъ, Уменежъ, Хороборъ? (Ж. М. Н. П. 1903, V). З старших публїкацій згадаємо: Маркова О городахъ и селеніяхъ въ Черниговской губерніи, упомин. въ Несторовой лЂтописи — Період. сочиненіе, 1815, XL, Историческія свЂдЂнія о Черниговской губ. і Матеріалы для историко-статистическаго описанія Черниговской губ. — в Чернигов. губ. вЂд. 1846 і 1852.

Для історії Переяславщини, окрім загальних праць і спеціальних розділів, присьвячених її в курсах Поґодіна, Бестужева-Рюміна, Іловайского, Барсова — спеціальна моноґрафія Ляскоронского (див. в прим. 1), її доповняє його статя: Городища, курганы и зміевые валы въ бассейнЂ р. Сулы (Труды XI съЂзда); моноґрафії про Сїверську землю Багалїя і Голубовського для Переяславщини дають мало, бо виключно майже займають ся Чернигівщиною після її відокремлення, натомість моноґрафія _ Голубовского про Печенїгів займаєть ся спеціально історичною ґеоґрафією Переяславщини в гл. III. Треба згадати також статї Максимовича про Переяславщину в Собр. сочиненій (головно історично-ґеоґрафічного змісту), збірку статей А. Стороженка: Очерки Переяславской Старины, 1900, Падалки Къ вопросу о времени основанія г. Полтавы (в X т. київських Чтеній). З старших праць згадаю Записки о Полтавской губерніи Арендаренка, Полтава, 1849, I-III.

З заднїпрянських городів більшу спеціальну лїтературу має тільки Чернигів, але переважно се старі, маловартні тепер статї: Маркова О достопамятностяхъ Чернигова, в московських Чтенїях 1847 р., осібно 1852, 2 вид. 1882, Домбровского Очеркъ города Чернигова и его области въ древнее и новое время, 1846, Котлярова Описаніе г. Чернигова, Черн., 1851, Маркевича Историческое и статист, описаніе г. Чернигова (в Чернигов. губ. вЂд. 1852 і в Описанії Філарета). Про чернигівські церкви з княжих часів, окрім старих статей з 40-х рр. (вичислених у Межова Р. ист. библ. III с. 397-8), див. Павлинова Исторія русской архитектуры с. 6 і далї, і його ж статя в час. Зодчій 1882, VI: Спасо-преображенскій соборъ въ ЧерниговЂ; Платонова Черниговскіе катедральные соборы и ихъ достопримЂчательности 1899, і реф. проф. Лашкарьова Церкви Чернигова и Новгорода СЂверска (видано з рукописи покійного, не вповнї вигладженої, в Трудах XI съЂзда т. II). Лїтература иньших городів вказана при текстї.

7. Лїтература Волини й Побужа.

Лїтература давньої Волини не дуже бідна, хоч і має деякі значні прогалини. Окрім загальних праць, вичислених в прим. 1, згадаю з давнїйшого: С. Руссова волнскія записки, Спб., 1809, Максимовича Волынь до XI в. — Кіевлянинъ, II, 1842, Матеріалы для исторіи края (волинського) и зтнографіи В. Комашка, А. Перлштейна і М. Вербицького — Волын. губ.

вЂдом. 1854, Карашевича Очеркъ православной церкви на Волыни, 1867, Крушинского Историческій очеркъ Волыни, 1867, Петрова Краткія свЂдЂнія о монастыряхъ Волынской епархіи, въ настоящее время не существующихъ, 1867 (Волын. еп. вЂд.). З новійшого насамперед треба згадати дві спеціальні моноґрафії: А. Андріяшева і П. Іванова і популярну публїкацію проф. Петрова (про них див. в прим. 1).

Спеціальнїйші праці: для Забужа — Крижановського Забужная Русь (статя загального характеру, передрукована в II т. його Собранія сочиненій, 1890), Лонгинова Червенскіе городы, историческій очеркъ, въ связи съ этнографіей и топографіей Червонной Руси, Варш., 1885 — книжка інтересна зібраним в нїй матеріалом, але написана хаотично й ненауково; популярна компіляція проф. Петрова Холмская Русь, Спб., 1887. Для Побожа — П. Молчановського Очеркъ извЂстій о Подольской землЂ до 1434 г., К., 1885.

Досить значна спеціальна лїтература русько-польських відносин Волини й Галичини XII-XIII в. — окрім праці Линниченка (що кінчить ся останньою чвертею XII в. і для другої половини XII в. дає дуже мало), Бальцера й иньших, вичислених в прим. 1, ще спеціальнїйше: Szaraniewicz Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte, Льв., 1872, K. Górski Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią, Льв., 1875 (з час. Przewodnik naukowy i literacki, (за мало критичне), L. Droba Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami, 1881 (Rozprawy i sprawozdania wydziału hist-filozof. akademii, т. XIII) (лїпше від попереднього).

Загальна лїтература історичної ґеоґрафії Волини вказана в прим. 1 (головнїйше: мапа Антоновича, витяги Самоквасова, опись Волини Теодоровича). З поодиноких городів дещо більшу лїтературу мають лише Володимир, Луцьк і Холм. Про старий Володимир — Памятники старины въ западныхъ губерніяхъ, зош. I-II, 1868, Дверницкого Археологическія нзслЂдованія въ г. ВладимірЂ волынскомъ и его окрестностяхъ (Кіев. Старина 1887, I), йогож Памятники древняго православія въ г. ВладимірЂ Волынскомъ, К. 1889, Левицкого Историческое описаніе Владимиръ-волынскаго храма построеннаго въ пол. XII в. кн. Мстиславомъ Изяславичемъ, К., 1892, И. С. — Мстиславовъ храмъ Успенія Божіей Матери во ВладимірЂ Вол., Спб., 1896. Про Холм статї в VII і VIII Памятників старины въ западныхъ губерніяхъ: Іловайского Даніилъ

галицкій и начало Холма, Хрусцевича Г. Холмъ, й ин.; статя Іловайского (зовсїм поверховна) передрукована в II т. його Историческихъ сочиненій (1897); де що інтереснїйші передруковані тамже резюме його реферата і заміток до нього ґр. Уварова про лїтописну опись холмської катедри. Про Луцьк статя д. О. Левицького Луцкая старина в V т. київських Чтеній; книжка Стоцкого Łuck starożytny i dzisiejszy, Краків, 1876, дає також мало, як і згадані (в прим. 1) працї його про Волинь взагалї.

8. Справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогичинської землї при кінцї XII віку і васальних князївств польських на Руси.

Справа ся дуже неясна, і я тому мушу трохи близше коло неї спинити ся. Звістки про сю окупацію ідуть з двох джерел: з згаданого (на с. 367) оповідання про кн. Василька дорогицького у Татїщева (III 247), і з оповідань Кадлубка (Monumenta Poloniae hist. II c. 397 і 421). Татїщев під р. 1181 оповідає про війну Василька Ярополчича князя дорогицького, як він його називає, з Володимиром Володаревичом кн. минським. Володимир минський зайняв був Берестє; за помочию Поляків. Василько вигнав його з Берестя, але „бояв ся тут лишити ся" і посадив у Берестю свого зятя, мазовецького князя, а сам вернув ся назад. Володимир прийшов одначе новим походома, відібрав Берестє й самого Василька з його польськими помічними полками побив на Нурі. Василько потім утїк до свого тестя Лєшка, а той відібрав Дорогичинську волость від Володимира й прогнав його в Берестє "за Буг" (отже Берестє, по гадцї Татїщева принаймнї, не належало до Ярополкової волости). Але що Василько не мав чим заплатити тестеви за його поміч, тож мусїв віддати йому свою волость; по смерти ж Лєшка "Поляки" (Татїщев відріжняє „Мазовшан" і „Поляків") все відібрали від Лєшкових дїтей.

Се оповіданнє має загальне довірє в сучаснїй історіоґрафії, й дійсно не може бути сумнїву, що Татїщев його в цїлости з пальця не виссав, але також не може бути сумнїву і у тім, що не все в сїм оповіданню іде з тої затраченої лїтописної звістки. Нецеремонність Татїщева в переповіданню джерел загально звістна, і вже a priori треба було б прийняти можливість змін „від себе" і в сїй звістцї, але і без того деякі подробицї його оповідання самі зраджують себе, особливо в русько-польських відносинах.

Татїщев говорить про Лєшка — виходило б на Лєшка мазовецького, сина Болеслава Кучерявого († 1186), але сей Лєшко не міг бути тестем Василька,

бо вмер занадто молодим і дїтей не мав. Не можна також віднайти між польськими князями і Василькового зятя, що сидїв у Берестю. Бальцер для виратування Татїщевського оповідання припускає що Василько був оженений з донькою Болеслава Кучерявого (ad hoc припущеною), і на сїй підставі Лєшко називав ся його зятем, а Казимир Справедливий, яко стрий Лєшка, міг бути названий тестем Василька, "хоч не в близшім значінню того слова" (Genealogia с. 189). Се дуже круте об'ясненнє (вивід такої назви тестя вповнї неможливий супроти прийнятої в наших лїтописях термінольоґії для фамілїйних відносин) прийняте таким основним знавцем польських династичних відносин для виратування Татїщевських звісток, найлїпше показує їх непевність.

Таким чином цїла історія, що Дорогичин в 1180-х рр. був забраний Лєшком (ще раз зазначую, що оповіданнє Татїщева не розтягає сеї окупації на Берестє, як се робить ся у ріжних новійших інтерпретаторів сеї звістки), а по його смерти відібраний від його дїтей якимсь польським князем, набирає досить непевного осьвітлення, а при тім не знаходить потвердження і в иньших відомостях. Для потвердження Татїщевого оповідання звичайно відкликують ся до Кадлубка, і навпаки. Кадлубев, що писав в першій половинї XIII в., був би добрим сьвідком, коли б не його нещаслива бомбастична манєра, супроти котрої треба в його словах добре відріжняти те, що він дїйсно знав, і те, що він додав „для прикраси" свого оповідання; з огляду на се треба його оповіданнє приймати більше меньше з такою ж обережністю як і Татїщевське.

Даючи загальний погляд на князюваннє Казимира Справедливого, Кадлубек каже (с. 397): Sed et Russiae nonnullos iubet accedere provincias: Premisliensem cum oppidis contingentibus, Wladimiriensem cum ducatus integritate, Brescze cum omni suorum incolatu, Drohiczyn cum suorum universitate — і по сїм наступає риторичний опис слави Казимира, котрої одним з доказів, очевидно, має служити сей реєстр „прилучених" до Польщі руських земель. Розумієть ся, вложити реальний зміст в сей реєстр не легко. Бєльовский, видаючи Кадлубка, пробував се зробити і так толкував його: звістка про Перемищину належить до обставин по смерти Ярослава Осмомисла, слова про Володимирське князївство належить звязати з словами Кадлубка (с. 433), що Роман завдячав своє князївство Казимиру, apud quem paene a cunabulis educatus, eodemque quo fungitur ab eo principatu est institutus (Бєльовский хоче се розуміти про Володимирське

князївство, котре мовляв Роман дістав завдяки Казимиру), вкінці звістку про Берестє і Доригичин він звязував з оповіданнєм Татїщева. Але очевидна річ, що анї Перемищина (тут правдоподібно треба розуміти Галичину взагалї), анї Володимирщина в дійсности анї прилучені, анї підбиті Поляками за Казимира не були, і сей реєстр Кадлубка — гіперболїчне прибільшеннє участи Поляків у руських справах: поміч, давана Поляками галицькому або володимирському князю, перетворяєть ся в „прилученнє" (iubet accedere) сих земель до Польщі. Очевидно, що з тим і слова Кадлубка про Берестє й Дорогичин тратять на значінню: поміч Поляків Васильку дорогичинському в його боротьбі з Володимиром минським (в такім скондензованім видї нїщо не перешкоджає прийняти оповідання Татїщева) вже вистала б Кадлубкови для того, аби й сї округи додати до прилучених до Польщі за Казимира.

Він говорить про Дорогичин і Берестє ще низше. Описуючи похід Казимира на Ятвягів на початку 90-х рр., він каже, що похід сей розпочав ся від дорогичинського князя, бо сей quidam Ruthenorum drohicinensis princeps заохочував Ятвягів до сих нападів. Казимир обложив його в Дорогичинї й він obsidionum perurgetur angustiis non tam deditionis legibus accedere, quam perpetuae servitutis conditioni subesse. Отже Дорогичинська земля тодї до Польщі не належала, анї тодї не була прилучена або окупована, й дорогичинський князь зістав ся на своїм столї далї, а скільки знову в словах Кадлубка про його покору правди, а свільки гіперболї, сього не беремо ся відгадати. Берестє фіґурує потім в походї Казимира, уряджені́м для реституції на столї Берестя руського князя (с. 407); про сей похід широко говорю низше, в прим. 11, тут тільки зазначу, що Берестє Казимир в сїм походї доперва здобуває для свого протеґованого князя (як я думаю — Олега Ярославича галицького). При звістній уже нам манєрі Кадлубка сї два епізоди самі, незалежно від оповідженої Татїщевим історії, давали Кадлубку підставу говорити про прилученнє Берестя й Дорогичина до Польщі з неменьшим правом, як про прилученнє „Перемиського" або Володимирського князївства. В дійсности, як ми бачимо з того всього, справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогичинської землї зістаєть ся дуже непевною, і з огляду, що Кадлубек нїчого позитивнїйшого про се не оповідає, а в Київській лїтописи нема нїяких натяків на таку окупацію, треба над нею поставити великий знак запитання.

Треба сказати, що Кадлубківські оповідання (а властиво те перше — про

підбиті Казимиром руські землї) мали в польській історіоґрафії великий усьпіх і дали причину до досить широко розповсюдненого у польських учених погляду, що за Казимира був на Руси цїлий ряд васальних, залежних від Польщі князївств. Про сю залежність дуже серіозно говорив нпр. Ґурский в своїй моноґрафійцї (Stosunki с. 22 пор. 27-8, і т. и.); Бобжиньский в своїй історії Польщі (Dzieje Polski w zarysie, I § 28) твердить, що за Казимира цїлий ряд руських князїв в Галичу, Белзї, Володимирі, Берестї, Дорогичинї стали васаляии Польщі й прийшли під її безпосередній вплив; вплив сього погляду знаходимо і в Genealogii проф. Бальцера, де в цитованім уже екскурсї про Василька говорить ся про права Казимира на Берестє (с. 189) і т. и. Сей погляд о скільки опираєть ся на Кадлубковій риторицї, як ми бачили, мав ґрунт дуже слабий, але окрім того грішить нерозуміннєм властивого характеру відносин руських і польських князїв. Сї відносини опирали ся на родинних зносинах князїв, отже мали характер фамілїйний, патріархальний; від тих спеціальних родинних звязків, які істнували в кождім данім разї — в першій лїнїї, а в другій — від тих реальних сил, котрими розпоряджав в данім моментї той або сей князь, залежали відносини, як вони укладали ся між певним польським і певним руським князем. Для Сьвятополка „Окаянного" нпр. Болеслав Хоробрий був "старійшиною", для Казимира Відновителя Ярослав, для Болеслава Кучерявого його тесть Всеволод Ольгович, для Романа — його вуй Казимир Справедливий. Але виводити з сього загальну залежність Польщі від Руси за Болеслава Кучерявого або Волини від Польщі за Казимира Справедливого було б такою ж наівністю, як нпр. сказати, що Угорщина в серединї XII в. уважала своїм сювереном київського князя на тій підставі, що Ґейза зве свого старшого шваґра Ізяслава Мстиславича „отцем" (Іпат. с. 308)·

9. Лїтература Галичини XI-XIII в.

Загальнїйших праць, що стояли б на рівени сучасної науки для історії Галичини бракує. Окрім загальних курсів, що дотикають ся й Галичини між иньшим (вичислені в прим. 1), маємо перестарілі вже моноґрафії: Зубрицького Критико-историческая повѢсть временныхъ лѢтъ Червоной или Галицкой Руси, 1845 (хаотична збірка ріжних заміток і фактів, хоч трапляють ся й інтересні — для пізнїйших часів), йогож Исторія древняго Галичско-русскаго княжества т. І-ІІІ, 1852-5 — доведена до польської окупації, що до методу й історичного сьвітогляду стоїть вповні на ґрунтї

Карамзінської історіоґрафії, але зроблена старанно і в значній мірі критично. Смирновъ — Судьбы Червоной или Галицкой Руси, 1860 — коротка і побіжна, Шараневич — Исторія Галичско-володимирской Руси, 1863 (XI і XII віки трактовані дуже коротко і мало самостійно). Troubetzkoi La Russie Rouge, Париж, — полїтичний памфлєт. Окрім того згадаю ще статю Поґодїна: Князь Василько Ростиславичъ Теребовельскій (Москвитянинъ, 1849 ч. 22), хоч вона, як і иньші його такі статї, не дає нїчого окрім парафрази лїтописи. Короткі конспекти галицької історії, головно о скільки вона дотикаєть ся тої чи другої столиці Галичини, містять моноґрафійки: В.Ильницький — Звенигородъ, Льв., 1861, Теребовля, Льв., 1862 (Стародавныи галицкии городы), A. Lewicki Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla, Перемишль, 1881, і Szaraniewicz Trzy opisy historyczne Halicza, 1883. Лїтература галицько-польських відносин вичислена вище в прим. 7; для угорських відносин XII в. — моноґрафія Ґрота Изъ Исторіи Угріи и Славянства въ XII в., Варшава, 1889 і по части Шараневича Die Hypatios-Chronik. Моноґрафії для історії Галичини й Волини XIII і XIV в. вказані будуть в т. III, при главі II.

Історична ґеоґрафія Галичини досї зовсїм не була оброблена систематично в цїлости, маємо тільки розкидані замітки або й більші екскурси по історичних працях, та спеціальні моноґрафії й статї. З давнїйших праць треба згадати: Зубрицького Gränzen zwischen der russinischen und polnischen Nation in Galizien, Льв., 1849 (довго була одинокою солїдною працею в історії русько-польських границь) і його ж Історію — її принагідні історично-ґеоґрафічні замітки, мабуть, найцїкавійше, що в тій Історії лишило ся; Поґодіна Лекціи т. IV — перегляд історично-ґеоґрафічного матеріалу лїтописей для Галичини до 1240; Шараневича ИзслЂдованіе на поли отечественной географіи и исторіи, Льв., 1869 (з Сборника Гал. Матиції — головно займаєть ся давнїми дорогами, але при тім подає досить богатий історично-ґеоґрафічний матеріал взагалї; додана й мапа). З новійших праць — Дашкевич в моноґрафії про Данила дає вповнї наукову, хоч і не повну, пробу означення границь Давидової держави (с. 64-74), Барсов в Географії Начальной ЛЂтописи дає трошки і для Галичини (гл. V, вид. 2, 1885, натомість його Матеріалы для географического словаря не мають для Галичини значіння). Я. Головацкій Карпатская Русь (Ж. М. Н. П. 1875, VI) — дещо про границї, але не важне. А. Д(обрянскій) — О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси со временъ св. Володиміра (Ж.

М. Н. П. 1880, III) — інтерес статї лежить в гіпотезї про Спіш, що він належав до Руси, по за тим автор іде головно за Зубрицьким. Петрушевич — Критико-историческія разсужденія о надднЂстрянскомъ городЂ ГаличЂ и его достопамятностяхъ, Льв, 1888 (з ВЂстника Народного Дому) — ріжні принагідні історично-ґеоґрафічні замітки. Филевичъ — Борьба Польши и Литвы-Руси за галичско-владимірское наслЂдіе, Спб., 1890 — в V гл. замітки про русько-польське пограниче. Зрештою — Słownik geograficzny ziem Polskich, Baliński i Lipiński, Starożytna Polska (для староруських часів дуже мало), Шематизми трьох галицьких епархий (особливо Шематизм Перемиської епархиї 1879 р., з історичними примітками, Schneider Encyklopedya krajoznawstwa Galicyi, I-II, Льв., 1871,-4 (тільки A-B).

З поодиноких галицьких міст більшу лїтературу має лише Галич. Вона почала розвивати ся ще від 1850-х рр. і особливого розвою доходить в 1880-их рр., під час розкопок, розпочатих коштом галицького сойму. Вичисляю важнїйше: Петрушевич О соборной Богородичной церкви и святителяхъ въ ГаличЂ — Зоря Галицкая, р 1852-3 і в новій перерібцї в Галицкім Историческім Сборнику, ч. I-III (1853-1860). Шараневич Стародавный Галичъ — Зоря галицка яко альбум на р. 1860 і осібно. Иловайскій Городъ Галичъ на ДнЂстрЂ, реферат в москов. археольоґічнім товаристві 1877 р., зладжений на підставі автопсії, надр. в збірцї Мелкія сочиненія, Мва, 1880; тіж погляди в його Исторії Россіи I, 2 с. 28-9. Шараневич — Старорускій княжій городъ Галичъ — Зоря 1880 р. і осібно. W. Łuszczkiewicz (пок. професор краківської академії наук) Kościół w św. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański — Sprawozdania komisyi do badania sztuki, т. II, вип. I, Краків, 1880 (основна моноґрафія, зількома таблицями і реставрованим видом церкви). Петрушевич Историческое извЂстіе о церкви св. Пантелеймона близь города Галича теперь костелЂ Станислава оо. Францискановъ, яко древнЂйшемъ памятникЂ, романскаго зодчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII ст., Льв., 1881 (хаотично написана праця — як і пізнїйші його писання, але серед нагромадженого матеріалу de omnibus rebus et quibusdam aliis є й цікаві звістки). Zacharjewicz (професор львівської полїтехнїки, вже небіжчик) Wykopaliska w Załukwi nad Dniestrem — Dzwignia, 1882 про фундаменти церкви св. Спаса і ріжні дрібні нахідки); Zacharjewicz i Szaraniewicz Wycieczka do Załukwi, Halicza i Kryłosa — Dzwignia 1882 (опись иньших фундаментів, віднайдених 1882 р., з історичним вступом проф. Шараневича). Szaraniewicz — Trzy opisy

historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880 і 1882 skreślone, Льв., 1883 (тут передруковані вичислені вище статї проф. Шараневича і Захарієвича, але без декотрих таблиць, що були подані в час. Dzwignia), з додатком деяких документів до пізнїйшої топоґрафії Галича і новою статею д.Шараневича, де він зводить до купи результати своєї студії та веде полєміку з о. Петрушевичом; книжка мусить служити основою всяких дальших студий над Галичом, як цїнний збірник матеріалу. Доповненнєм сеї книжки мають служити статї проф. Шараневича: O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 (Przegląd archeologiczny, III, 1883, з інтересною ситуацийною мапкою); O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w roku 1884 i 1885, Льв., 1888 (тамже т. IV); далї йогож: Указанія въ писанныхъ источникахъ а особенно въ документахъ и актахъ до археологическихъ изслЂдованій (відчити про Галич і Львів), Льв., 1886, Die Franciskanerkirche des h. Stanislaus in Halicz, 1888 (Mittheillungen der. k. k. Centralcommission für Erforschung der kunst-und historischen Denkmale, XIV, тут докладнїйше про церкву св. Ілї), Памятники галицко-русской старины въ изображеніяхь, ч. I, Льв., 1886 — рисунки хрестиків з Галича. Галицькі нахідки з вистави 1888 фотоґрафовані на таблицях I і II (виданих, що правда, тільки в числї 5 прим.), а коментар до них дає Шараневича „Отчетъ изъ археологическо-библіографической выставки, Льв., 1889. Sokołowski- Badania archeologiczne na Rusi Galicyjskiej, 1882 (передр. в Studya i szkice z dziejów sztuki i cywilizacyi). Ziemięcki Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej — Halicz, Kryłos (Zbóir wiadomości, VIII — про безрезультатну розкопку могили коло Крилоса, котру він уважав за Галичину). Петрушевич Критико-историческія разсужденія о надднЂстрянскомъ городЂ ГаличЂ и его достопамятностяхъ, Льв., 1888 (під таким титулом вийшли разом статї його: Археологическія находки близъ города Галича, О городЂ ГаличЂ за Луквою, О предградіи города Галича за рЂкою ДнЂстромъ, друковані в ВЂстнику Народного Дому, 1882-8, тут повторено і таблицю дрібних находок з Галича, опущену в книзї Шараневича). Продовженнєм, чи — як каже автор — „въ большей части повтореніемъ вкратцЂ служить праця Петрушевича О соборной Богородичной церкви въ городЂ ГаличЂ происходящей изъ первой половины XII стол., вип. I-II, Льв., 1899-1900, що починаєть ся полємічним вступом в справі місця Галича і переходить в таку ж satura як і попередня книга (не скінчена). A. Człoowski — O położeniu starego Halicza, Льв., 1890 (Pamiętnik II jazdu historyków polskich, добре

написана робота, цїнна відомостями про Крилос), його ж реферат (резюме) — Teka konserwatorska, I, 1892. Моя статя: Печатки з околиць Галича — в XXXVIII т.записок Н. т. ім. Ш. Маленька замітка В. Дзєдушицкого в Mittheilungen d. Centralkom., neue Folge, 1902, с. 178, кілька заміток в книзї проф. Абрагама Początki organiz. kościoła łacin., 1904.

По старих історіях Львова — Зіморовича (Leopolis triplex, Opera вид. Гека, 1899), Ходинєцкого (Historya m. Lwowa, 1829), Зубрицького (Kronika m. Lwowa, 1884) треба згадати: Вагилевича Początki Lwowa (Kółko rodzinne, Льв., 1860, також екскурс в III т. Akta grodz, i ziemskie). Петрушевича Краткая историческая роспись церковъ въ ЛьвовѢ (Галицкій историческій сборникъ), Шараневича Стародавный Львовъ, Льв., 1862 (в серії: Стародавныи галицкии городы), Widman Kościól św. Jana Chrzciciela we Lwowie, 1869, Rasp Beiträge zur Geschichte der Stadt Lemberg, Відень, 1870, Kunasiewicz Przechadzki archeologiczne po Lwowie, Льв., 1871, Шараневич Географическо-историческіи статіи, Льв., 1875 (з Временника Ставропіґ. Інст. на 1875 р., до Львова належить тут II і III роздїл, де автор користуєть ся пізнїйшими актовими матеріалами для вияснення давнїйшої топоґрафії Львова), L. Dziedzicki — Lwów (Słownik geograficzny варшавський, т. V, 1880), Шараневич Указанія въ писанныхъ источникахъ а особенно въ документахъ до археологическихъ изслѢдованій, Льв., 1886 (гл. II — Львів), Czołowski — Lwów za ruskich czasów (Kwartalnik hist, 1891, IV — найбільше солідна розвідка з сеї лїтератури), Петрушевич Лингвистическо-историческія изслѢдованія о начаткахъ города Львова и окрестностей его, съ возрѢніемъ на предисторическія времена переселенія словенскихъ и румынскихъ племенъ изъ придунайскихъ странъ въ предкарпатскія области, Льв, вид. I-III, 1893-1897 (не скінчене, друкувало ся в додатках до Вістника Народнього дому, характером не ріжнить ся від розправ тогоже письменника про Галич).

З иньших галицьких міст про Перемишль моноґрафія Анатоля Лєвіцкого Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla, 1881, але вона обмежуєть ся оглядом історичних подій звязаних з містом. Про Звенигород є маленька спеціальна лїтература: В. Ільницкий Стародавный Звенигородъ, Льв., 1861 (в серії: Стародавныи галицкии городы, ч. I), Lam Starożytny DŸwinogrod i „Rożne Pole", Льв., 1887, нарештї моя розвідка: Звенигород галицький, в XXXI т. Записок Н. т. ім. Шевченка: тут дано перегляд спорів про місце Звенигорода, зібрано відомости про нього й описано археольоґічний

матеріал, призбираний останнїми часами. Про Теребовлю книжочка В. Ільницького — Стародавня Теребовля, Льв., 1862 (в серії: Стародавныи галицкіи городы, ч. III), але вона обмежуєть ся переповіданнєм лїтописних подій.

10. Неволя Володаря і галицькі звістки Длуґоша.

Про неволю Володаря маємо два сучасні оповідання: Ортлїба, абата Цвіфальтенського монастиря, в Швабії, в його історії сього монастиря, писаній між р. 1135 і 1140, і Герборда, в його біоґрафії Отона бамберського, писаній в 1158-9 рр. (Wattenbach II, 188 і 304) — Monum. Pol. hist. II с. 3 і 74-5. Але обидва письменники, хоч досить близькі до події часом, черпали свої відомости з других і третїх рук, від монахів, що бували в Польщі. В польській лїтературі ми маємо найранїйшу верзію сеї історії у Кадлубка (Mon. Pol. hist. II с. 350-2), записану отже майже століте по події, і теж уже в зовсїм леґендарній формі. В руських джерелах маємо тільки коротеньку згадку про неволю Володаря (Володаря яша ЛяховѢ лестью) і знову другу — про Петрка, що його за зраду мала спіткати потім велика біда (Іпат. с. 206 і 228). При тім лїтописець покликуєть ся на писане про те "въ заднихъ лѢтѢхъ", правдоподібно — на якийсь епізод, пропущений в сїй редакції київської лїтописи, хоч не неможливо, що він розуміє тут тільки ту коротеньку згадку про неволю Володаря „лестью". За те якесь затрачене для нас руське оповіданнє (може се як раз, на яке покликуєть ся київський лїтописець) використане було Длуґошом (І с. 525).

Взагалї я досить песимістично беру здогади про „затрачені для нас руські лїтописи", використані пізнїйшими компіляціями, але в сїй части у Длуґоша дійсно можна з всякою правдоподібністю признати якесь добре руське, страчене для нас джерело, а то в сих оповіданнях:

під 1122 р. — про напади на Польщу Володаря й його неволю

під 1126 — про смерть Володаря (з датою), поділ його волости і напад його синів на Польщу

під 1128 — про боротьбу Володаревих синів між собою.

Що Длуґош під 1122 р. користав не з польських джерел, видно з того, що стрівши польську верзію сього оповідання (Кадлубка), він не пізнав її й оповів на ново, як осібний факт, під р. 1134. Його перше оповіданнє досить

просте, має докладні вказівки: місце qui Wyszokie apellatur де зловлено Володаря; дату його повороту до Перемишля; вповні можливі числа викупу, звичайного патріотичного Длуґошевого гіперболїзму тут не маємо. Тому я уважаю се оповіданнє найбільш певним і положив його в основу свого оповідання.

Аналїзу нїмецьких і польських оповідань XII-XIII в. про неволю Володаря дав Линниченко в осібнім екскурсї в додатку до своєї книги Взаимныя отношенія Руси и Польщи. Він справедливо виводить з їх аналїзи, що верзія, мовляв Петро навмисно з тим вступив на службу до Володаря, аби його зловити (як маємо у Герборда і Кадлубка), була пізнїйшою варіацією, тим часом як Ортлїб такого злого наміру Петрови не надає. Справедливо також цїнить він Длуґошове оповіданнє, але зовсїм безпотрібно ставить поруч з ним Татїщевське, думаючи, що в обох використане одно затрачене руське джерело, і подібність їх оповідань уважає доказом їх певности. Ся подібність поясню єть ся далеко простїйше: Татїщев тут черпав в Длуґоша через Страйковского (Kronika I. 186), що з рештою трапляло ся йому й частїйше (див. вище с. 999).

До сеї справи див. іще: Mosbach Piotr Syn Włodzimierza, 1865, Semkowicz Krytyczny rozbiór dziejów Długosza, 1887, с. 161-2.

11. Оповіданнє Кадлубка про реституцію галицького князя Казимиром Справ. (до с. 43).

Кадлубек (Mon. Pol. hist. II c. 407-412) оповідає се так: Казимир іде на Русь походом і насамперед приступає до Берестя та розпочинає облогу. Наступає поясненнє цїли Казимирового походу: він хоче вернути якомусь руському князю, сину своєї сестри, його волость, бо сей князь уважав ся неправним (підміняним), і для того брата його прогнали; дальше довідуємо ся що й горожане його не хотїли приймати, уважаючи незаконним, а навіть польські вельможі були ображені, що для якогось байстряти розпочата війна. Тим часом наспівають против Поляків руські полки:"Всеволод белзький з боярами володимирськими і галицькими; але Казимир їх побиває (риторична опись битви й деклямація з сього поводу). „І так здобувши і місто і побіду, він осаджує князем кого був призначив". Але того ним протеґованого князя отруїли слїдом свої люде, а його волость Казимир передав з обовязком послушности, (тут наступає дуже важне, а неясне місце) duci Laodirairiae fratri ducis Romano (в продовженню Мєржви: duci

Laodimiriae Romano, у т. зв. Боґухвала: Ladimirus frater eius per matrem). Дальший розділ розпочинаєть ся такими словами: Quem ob meritorium insignia regno quoque Galiciensium Casimiri liberalitas insignivit... Оповіданнє дати не має, а вложене між польськими подіями 1181 і 1191 р.; дату дістає воно уже в хроніцї Великопольській, т. зв. Боґухвала — 1182 р.

Насамперед повстає питаннє, що то був за княжич, для котрого здобував ту волость Казимир? Кадлубек каже тільки, що він був старшим сином сестри Казимира і братом Романа, і що його прогнали брати, бо мати признавала його підміняним Хронїка т. зв. Боґухвала називає його братом Володимира, а заразом додає, що його батько був угорський королевич, а вдруге його мати була замужем за руським князем (тут очевидно він має на гадці доньку Болеслава Кривоустого Юдиту, видану за угорського королевича, котрого лїтописець зве Кольоманом — Mon. Pol. hist. II 508 і 534). Нарештї Длуґош, що контамінував звістки Кадлубка і т. зв. Боґухвала (додавши чимало ще своєї фантазії й помилок), зве сього князя Мстиславом (II с. 112).

В науковій лїтературі виходили в сїй справі все від оповідання т.зв. Боґухвала; найбільш розповсюднений погляд, пущений в курс Бєльовским, що тут іде мова про сина Бориса Кольомановича (Monum. Pol. hist. II. 407, прим., з иньших праць, сей погляд приймають нпр. Шараневич Die Hypatios-Chronik c. 28, Górski Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią c. 16 й ин.). Одначе про шлюб Бориса з Болеславівною нїчого не звістно, анї не знаємо нїчого про волости його синів на Руси. Проф. Бальцер, що дуже докладно вияснив неможливість сеї гіпотези, досить правдоподібно припускає, що т.зв. Боґухвал переніс тут в XII в. історію шлюбу Сальомеї Лєшківни з Кольоманом (Genealogia Piastów 173-5. Сам Бальцер, вертаючи ся до Кадлубка, приймає, нїби тут іде мова про сина Мстислава Ізяславича, що дійсно, дуже правдоподібно, був оженений з Болеславною, отже думає, що сей Мстиславич був вигнаний братами і вернений на стіл Казимиром. Так дійсно виходило б з тексту Кадлубка, який маємо (текст сей одначе дуже попсований). Але такого виводу абсолютно не можна прийняти: ми не знаємо Мстиславича вигнаного братами, а в сїм числї і зовсїв не було на сьвітї з Мстиславичів нїкого більше окрім Романа і Всеволода: два иньші брати в 1171 р. вже не жили. Друга трудність: як се так Казимир боронить прав князя, вигнаного, очевидно з того, Романом, а потім його волость, коли того князя струїли, віддав Роману таки, і Кадлубек нїчим не мотивує такої переміни в відносинах Казимира до Романа?

Друге питаннє — яку волость здобував для того квязя Казимир? Оповіданнє Кадлубка дає деякі непевности. Він каже: Qui (Казимир) Russiam ingressus primam Brestensium urbem aggreditur. Отже виходило б, що похід тільки розпочав ся Берестєм. Але про иньші городи Кадлубек нічого далї не говорить, властиво — в тім тексті, який маємо, не говорить ся, і виходить вкінці, нїби цїлий похід зроблено для Берестя. У т. зв Боґухвала виступає цїлею походу Галич, Берестє має другорядне місце, з властивою цїлею не стоїть в нїяким звязку. Звідки взяв він тут Галич — не знати. Можна б підозрівати, що се був простий його здогад. Але його шукання по хронїках (in quibusdam cronicis scriptum c. 534) за об'ясненнєм сеї історії з Галичом промовляли б против гадки, що Галич тут з'явив ся тільки з фантазії хронїста. У всякім разї імя Галича, видко, й привело його потім до того, що він помішав Юдиту з Сальомеєю.

Я думаю, що правду в сїй замотаній справі угадав уже редактор Густинської компіляції (XVII в.). Він завважив, що Олега Ярославича "полскія лѢтописцы Мечиславомъ или Мстиславомъ нвзываютъ", і відповідно до того приточив до оповідання Київської лїтописи про Олега оповіданнє Бєльского і Кромера про похід Казимира (Полное собр. лїтописей II с. 321, пор. Кромера вид. Туровского с. 335 — він то зве руського князя Мечиславом, замість Мстислава, і Бєльского вид. Туровского с. 212-3). Тільки ставши на сю точку, знайдемо відповідне об'ясненнє, що то був за князь, признаваний за неправного (дальше, покручене об'ясненнє — що він був підміняний) і на тїй підставі вигнаний братами (треба тут розуміти Володимира і його союзників — волинських Мстиславичів, котрих Кадлубек хибно уважає братами Володимира Ярославича). Тодї тільки зрозуміємо і те, чому у війнї беруть участь „галицькі бояре" поруч волинських князїв (що Роман був союзником Володимира з початку, се каже і наша лїтопись). Брак близшої дати і уміщеннє сього епізоду перед боротьбою 1191 р. теж не противить ся такому об'ясненню. Що Кадлубек називає того князя (Олега) сином Болеславни, зовсїм легко поясняєть ся тим, що він уважав його старшим братом Мстиславичів, а Мстислав дїйсно, по всякій правдоподібности, був ожепений з Болеславною. Мовчаннє Київської лїтописи про сей епізод можемо об'яснити простим упущеннєм, які маємо для галицьких справ у нїй і частїйше. Більшу трудність роблять отсї детайлї Кадлубкового оповідання:

Перше — звідки узяло ся тут Берестє? Друге — чому Кадлубек наданнє тієї волости (по смерти Олега) Романови відріжняв від надання (як він се представляє) Романови Галичини по вигнанню Володимира? Бо розуміючи так як я, виходило б, що в обох разах іде мова про те саме — що Роман засів у Галичині по вигнанню Володимира. Тут приходить ся признати, що сам Кадлубек, або якийсь редактор його хронїки (сю справу вияснять докладнїйші студиї над текстом хронїки) помилив ся й наплутав. Потреба такого припущення помилки в Кадлубковім текстї, инакше сказати — неможливість в цїлости оперти ся на теперішнїм текстї, і примушує мене ставити з певною резервою свій здогад, що се оповіданнє належить до галицьких подій 1187-8 р.

Що до Берестя, то я б уважав найбільше правдоподібним, що тут помішано в одно похід на Берестє і похід на Галичину. Похід на Берестє міг бути десь в р. 1181, як я казав вище (с. 367); під сим роком в річнику Траски є записка: dux Kazimir devicit Ruthenos; з сеї ж або подібної записки взяла потім свою дату 1182 р. хронїка т. зв. Боґухвала. Але хтось — чи Кадлубек, чи редактор, випустивши Галичину, потім стратив з гадки, що в сїм походї іде мова про Галичину, і сказавши, що сю волость строєного князя дістав Роман, зробив такий перехід до дальшого оповідання про вигнаннє Володимира, що се, замість пояснення до останнїх слів попереднього роздїлу, стало нїби зовсїм новим фактом: „сього Романа щедрий Казимир обдарував також Галицьким королївством"... Дуже привабна й наручна поправка кінцевої фрази: замість duci Laodimiriae fratri ducis Romano — duci Laodimiro fratri ducis Romani, зроблена Бельовским з огляду на Боґухвала, не може бути прийнята з огляду на стилїзацію початку дальшої (15) глави Кадлубка. У Боґухвала обидві сї похибки поправлені: в першім епізодї мова іде про Галичину, а другий тільки розвиває його.

Такі трудности. Я думаю, що вони одначе малі супроти тих моментів, які промовляють за предложеним мною толкованнєм сього епізоду, і його можна прийняти — хоч би й з резервою.

Що до нападу Володимира на Польщу, то про нього згадує Кадлубек, говорячи про поміч дану Володимиру по угорській неволї (с. 413), без докладнїйшого означення часу (quondam), але не підлягає сумнїву, по перше — що се факт певний, бо Кадлубек знає докладно, коли сей напад став ся (на сьвято Успения), по друге — що він став ся по Казимировім

поході в інтересах Олега: про сей напад нїчого не сказано в оповіданню про той Казимирів похід, противно — він виступає як причина вигнання Володимира по смерти Олега (хоч се друге вигнаннє Кадлубек представляє собі хибно).

Взагалї оповіданнє Кадлубка про друге вигнаннє Володимира (див. про нього на с. 453), котре можемо контролювати далеко певнїйшим оповіданнєм Київської лїтописи, показує, що в подробицях польсько-руських відносин Кадлубек часто плутає й помиляєть ся. Се, думаю, усправедливляє й ті припущення похибок, які я зробив для його оповідання про перше вигнаннє Володимира.

12. Русько-польсько-угорське пограниче (до с. 458).

Звістка Угорсько-польської хронїки про се пограниче звучить так: Termini Polonorum ad litus Danubii ad civitatem Strigoniensem (Gran) terminabantur, dein in Agriensem civitatem (Ерляв) ibant, demum in fluvium qui Tizia nominatur cedentes, regyrabant iuxta flyvium qui Cepla (Топла) nuncupatur, usqne ad castrum Galis (низше: castrum Salis, і так треба читати), ibique inter Ungaros, Ruthenos et Polonos finem dabant (Monumenta Poloniae hist. I c. 505).

Castrum Salis безперечно Sóvar (по угорськи се значить Соляний город) на Торицї, недалеко Пряшева, звістний в XIII в. своїми соляними банями (див. про нього низше, инакші толковання у Бідермана II с. 58). Означеннє граничного пункту на Підгірю, як бачимо, тільки приблизне (Топля і Шоувар на Торицї). Що до часу, то розумієть ся хоч означеннє се перенесено на часи Стефана св., але мусить належати до значно пізнїйших часів. До яких саме, на се нема згідної відповіди. Хоч ґенеза і уклад угорсько-польської хронїки останнїми часами були предметом кількох спеціальних праць, але вони не дійшли до згідних остаточних результатів. Проф. Кайндль в статї присьвяченій сїй хронїцї в його Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen (Archiv für öst. Gesch. LXXXII) здогадуєть ся, що в основі хронїки лежать ґранські записки писані коло 1200 р., а доповнені якимсь Поляком перед кінцем XIV в.; до таких доповнень належить і ся опись границь. І. Рознер в своїй статї Kronika węgiersko-polska (Краків, 1886) зачисляє сю опись границь до інтерполяцій хронїки, зроблених в XIII віцї. Противно Кентшиньский (O kronice węgiersko-polskiej, Rozprawy wydz. histor. т. XXXIV) доводив, що ся опись належить

до основного тексту хронїки, писаного якимось Словаком в Кракові в другій половині чи при кінці XI в. Та се мало правдоподібно — що до часу уложення сеї описи спеціально.

В лїтературі Галичини з сею описею стала ся дивна плутанина. Правдоподібно через помилку, зацитував до неї проф. Шараневич в своїх ИзслЂдованіях (с. 17) угорського Анонїма, і сю цитату повторив проф. Дашкевич (Княженіе Даніила с. 65). Але у Анонїма сеї звістки нема. Цитата проф. Шараневича взята з видання угорсько-польської хронїки у Ендлїхера (з лихого видання Ковнацкого) і до неї-ж належить цитата проф. Дашкевича на Geschichte Polens Репля, де на с. 653 зацитовано уривок виданий Лєлєвелем, а взятий з копії зробленої ним, а виданої Ковнацким (див. Monum. Pol. hist. I 494). Я застановив ся на сїй малій заплутанинї, аби дальші дослїдники не тратили часу на її розплутуваннє, як трапило ся минї, шукаючи за тими кількома джерелами, що зводять ся до одного.

Крім сеї звістки в історії Галичини для означення русько-польсько-угорської границї пробувано використати оповіданнє Длуґоша про граничний знак, поставлений кн. Львом на Бескидї: „Бескид (Byeszkod), гора коло замка Собня (Sobien), що межує землї польські від угорських. На його верху стоїть камінь з руською написею, поставлений Львом, давнїшнїм руським князем, для означення границь держав Польської й Угорської. З сеї гори, при її верху беруть початок сї славні ріки: Днїстер, Сян, Стрий і Тиса та спадаючи з самого верху гори течуть ріжними дорогами в сусїдні краї, себто Польщу, Русь і Угорщину" (I с. 45). Сю звістку можна розуміти або так, що на тім Бескидї стояв граничний камінь Угорщини й Руси, котру Длуґощ a posteriori називає тут Польщею (як на с. 21, де Днїстер і Сян течуть in Polonicales terras), або так, що Лев поставив той камень на границї Угорщини, Польщі й Руси. Першим способом розумів її нпр. проф. Шараневич (ИзслЂдованіе с. 80), другим проф. Дашкевич (Княженіе Даніила с. 65-6). Але звістка Длуґоша (полишаючи на боцї те, на скільки можемо вірити в істнованнє того Львового каменя) не має нїякої цїни для означення границь через свою загальність і недокладність. Замок Собень згаданий у нього — се безперечно Собенський замок Кмитів на правім боцї Сяна понизше Лїска, на ґрунтах с. Монастирця (про нього див. у Чоловского Dawne zamki i twierdze na Rusi alhickiej, Teka konserwatorska, I с. 109), не Собнїв коло Ясла, як думав проф. Дашкевич (1. с.). Як бачимо з того, Собень і верхи Сяну і Днїстра — точки

зовсїм далекі від себе, а з тим і означеннє границї зовсїм недокладне. Так само кажучи Тисї й Сяну та Днїстру з одного місця брати початок, позбавляє Длуґош всякого значіння й сю граничну точку Угорщини й Руси, — хиба брати його слова в такім загальнім значінню, що Русь і Угорщину межували Карпати.

Ал. Добрянський в своїй статї про західнї границї Руси (див. прим. 8) пробував довести, що Сандеччина й Спиш належали давнїйше також до Руси. Його гадка була прийнята деякими російськими дослїдниками — нпр. Барсовим Географія с. 284, Филевичем Борьба Польши и Литвы-Руси с. 185, але треба признати, що доводи його не йдуть далї деяких правдоподібностей. В XIII в. у всякім разї й Спіш і Сандеччина до Руси не належали, як показують численні польські й угорські документи: Спиш належав до Угорщини, а Сандеччина до Польщі.

13. Скальні городки й печери.

Скальні городки Урича й Бубнища, як також печери в Розгірчу і (подібна) в Страдчу, коло Львова, звертали здавна на себе увагу, й про них писано богато (Лїтература з дебільшого зібрана в статї Деметрикевича, як низше.), але богато фантазовано — бачили в них конструкції з дуже раннїх часів, поганські сьвятощі, храми, і в такім дусї ще в 1880-х рр. писав про них польський археольоґ Кіркор. В р. 1900, ладячи III т. своєї історії, їздив я оглядати городок Бубнища, і в довшій нотцї, описавши замочок, вказав на анальоґію його з скальними монастирями середнього Днїстра та рішучо висловив ся против гадки, мов би тут були якісь передісторичні оселї — робота камінна, цегляні конструкції на цементї й т. и. вказують рішучо на далеко вищу, й пізнїйшу культуру. Наводжу відти опись городка. Самий „городок" представляєть ся так: на хребтї гори, на вододїлї рр. Сукели і Опора, серед лїсу, висуваєть ся ряд високих скал, голих і стрімких. Перед ними тераса обведена валом, в однім місцї підмурованим каміннєм. Стрімка стїна скали зрівняна, і в нїй викована три печери: в серединї ширша, в формі неглибокої нижі, трохи вищої як на зріст чоловіка; з двох боків дві однакові печери, з симетрично викованими входами, що мали, видко, й двері, в серединї вони трохи ширші нїж двері і мають з боків по дві камяні лавки; над правою печеркою вгорі викована тераска, як би балькон. Ковані в камени сходи ведуть на другий поверх; в ріжних місцях видно вижолоблені в камени рівнобіжні заглублення: заложені туди дошки

або бруси творили поміст і стїни; подекуди камінь вигладжено; є глубока цістерна. В серединї згадане склепіннє з тонких камінних, нетесаних плит. Над ним був третїй поверх. Се головний городок. В сусїднїх скалах є ще кілька печерок. Поблизу мочар і слїди гати ставка. Камінна робота взагалї досить акуратна.

Я питав ся місцевого селянина про назву „болди", котрими, зі слів нїби селян, звуть ся сї бубниські печери в лїтературі (слово се толкують як волоську варіацію volta — склепіннє), але він сказав, що сеї назви у них не знають: звуть просто „камінь"; нїяких переказів про печери не знають.

Здаєть ся, не знаючи сього мого екскурсу, з подібними гадками виступив три роки пізнїйше краківський археольоґ В. Деметрикевич в статї: Groty wykute w skałach Galicyi wschodniej pod względem archeologicznym (Materyały antropologiczno-archeologiczne, VI, 1903). Оглянувши й описавши городки Бубнища та Урича й печери Розгірча, Більча Золотого, та зібравши відомости про кілька иньших печер східньої Галичини, він також зближає їх зі скальними монастирями середнього Днїпра й скальними городами Криму, та висловляє переконаннє, що маємо до дїла з будовами історичних часів, з оборонними замками в Уричу й Бубнищу, з чернецькими печерами в иньших. Найстаршу традицію про монастир маємо в Синевідську (Іпат. с. 523). Про монастир Розгірче маємо традицію в канонїчних описях XVIII в. (у Деметрикевича с. 65); монастирі в Спасї і Крехові, де також є такі печери, загально звістні, в Більчу й Сїльцї коло Галича заховали ся устні традиції про монастир.

Урич під своїм іменем фіґурує мабуть під назвою Wrucz ніж замками, вичисленими в булї в 1369 р. (Theiner Monum. Poloniae I ч. 882 — див. про се том IV гл. 1), як взяті й знищені Любартом. З другого боку тут же льокалїзують замок Тустань, вичислений у Яна з Чарнкова між замками побудованими або відбудованими Казимиром (Mon. Pol. hist. II с. 627, див. тамже примітку Бєльовского). Одна грамота (1539 р.) згадує arcem seu fortalicium Tustan nuncupatum vel potius rupem tantum inter montes in silvis Stryensibus versus Hungariam sitam (Teka konserwatorska I с. 121), та се могло б підійти й до Бубнища. Але Бєльовский запевняє, що він бачив на катастральнїй мапі сей замок на ґрунтах Урича (Деметрикевич с. 69, з рукописних записок Бєльовского).

Розумієть ся, сї печери й замки могли переходити ріжні стадиї. Подібно як

печери копані в лесі Поднїпровя дуже часто були мешканнями передісторичного чоловіка й ріжними сховинами, перше нїж стати притулком анахорета, так могло бути з вибитими в карпатських вапняках печерами Галичини; (в печері коло Сільця були знайдені такі передісторичні останки, неолїтичної культури). Монастир часом потрібував укріплень і ставав оборонним замком. З другого боку традиція про монастир могла з'являти ся ex post — нею об'яснювано призначеннє таких печер

14. Історична лїтература Угорської Руси.

Лїтература історії Угорської Руси не бідна титулами, біднїйша своєю вартністю. Старші писання оглядає Юрий Жаткович в статї A magyarországi oroszok törtönetiráta („Історія історіоґрафії Угорських Русинів"), в часоп. Századok, 1890, VII-VIII; крім кількох рукописних творів XVII-XIX в., як записки з історії церкви в Угорщинї Андреллї (XVII в.), Бабиловича Historia dioecesana, Лучкая Historia Carpathiko-Ruthenorum, обговорені тут Décsy (Дейчі) Az magyar oroszokról való igen rövid elmélkedés („Коротка згадка про Угорських Русинів"), 1797 (Кошиці), Ів. Басидовича Brevis notitia fundationis Theodori Koriatovics anno 1360 factae, 1799 і пізнїйші працї. Такими були: Mészáros K. (Мейсарош) A magyarországi oroszok története („Історія Угорських Русинів"), 1850 (Ужгород); Bidermann Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, Erwerb und ihre Geschichte I-II, 1862-7 (Інсбрук) — перша наукова праця, на жаль в історичній части дуже уривкова; Дулишковичъ І. Историческія черты Угро-русскихъ, I-III, 1875-7 (Ужгород).

На сїм спинила ся та лїтература. Але є крім того чимало моноґрафій, давнїйших і новійших присьвячених чи то комітатам, залюдненим Русинами, чи то поодиноким місцевостям, виданих осібно і в місцевих періодичних виданнях. Так для західнього краю руської території дають ріжні замітки „Річники спишського історичного товариства" (A Szepesmegyei történelmi tártulat evkönyve), ідемлинська історична часопись: Adalékok Zemplén-vérmegye történetéhez („Матеріали до історії Землинської столнцї"), тут нпр.: L.Kapás і G. Dongó Történeti jegyezetek Zemplén-vérmegyéröl („Замітки до історії Землинської столицї") (р. 1896 і далї), G. Dongó Zemplén-vármegye történeti földrajza („Історична ґеоґрафія Землинської столицї") — ibid. 1898-1900 (тут вибірка ґеоґрафічного матеріалу — ріки, урочища, села, до кінця XIII в., але на жаль без

зазначення джерел), I.Zsindely Sárospatak városnakjogi és politikai helyzete a XIII század elejen — ("Правні і політичні обставини м. Шарош-Потека до к. XIII" (ст.) (р. 1896), і т. и. Доси цїнні старі моноґрафії Сірмая: Szirmay Notitia historica com. Zempléniensis, 1804, його ж Notitia politica com. Zempléniensis, i Notitia historica, politica, oeconomica montium et locorum viniferorum Zempléniensis, 1798. Для столиць Ужської й Бережської: Mészaros Ungvár története (історія Унґвара), 1861, Balogh Munkácsvár története (історія Мункача), 1890; Lehoczky T. Beregvármegye monografiája 3 т. 1881 („Моноґрафія Бережської столиці") і йогож історія унїатських парохій Бережської столиці: A beregmegyei görögszer tartásu katholikus lelkészségek története a XIX szazadvégeig, 1904. Для Мароморошу: Wenzel Kritikai fejtegtések a Máramaros történetéhez („Критичні замітки до історії Мармароша") (в Akademiai Ertésitö 1857, містить богато документального матеріалу), і мармароський дипльоматар дра Міґалі (як низше), як перша частина заповідженої колєктивної історії Марамарошу. Для Угочі стара моноґрафія Szirmay Notitia politica, historica, topographica comitatus Ugochiensis, 1805. З загальнїйших праць історично-ґеоґрафічного характеру згадаю Csánki Magyarország történelmi földrajza a hunyadiak korában („Історична ґеоґрафія Угорщини в часах Гунїадів", є вказівки й для XIII-XIV в., але неповні; Угорська Русь в I т. 1890). Rupp Magyarország helyrajzi története fé tekintettel az egyházi intézetekre („Топоґрафічна історія Угорщини з особливим оглядом на інституції церковні"), до Угорської Руси належать томи II і III, Будапешт, 1872 і 1876).

Важнїйші збірки документального матеріалу XII-XIII віку такі: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis, opera G. Fejér, до XIII столїтя належать т. II, III. 1-2, IV. l-3, V. 1-3, VI. 1-2, VII. 1-5, 1829-41 (при цитатах сей кодекс означаю буквою F., римська цифра значить том, а арабська по нїй — частину); Codex diplomaticus Arpadianus continuatus, ed. G. Wenzel, т. I-XII (Arpádkori uj okmánytár — Monumenta Hungariae historica diplomataria т. VI-XIII, XVII, XVIII, XX, XXII, 1860-74 (сей кодекс означаю буквами C. A.); Codex diplomaticus patrius hungaricus (Hazai okmánytár), т. I-VIII, 1865-1891 (означаю його буквами C. P.). Окрім сих великих дипльоматарів загального характеру містять документи з руської території поменьші або спеціальнїйші збірки, як Diplomatarium comitatus Sarosiensis, eruit Wagner, 1780; Mihalyi I. Máramarosi diplomák a XIV es XV századból („Мармарошські документи XIV-XVI в."), 1900; Sztaray család oklevéltára 2

т. (Архів родини Сткраі, властителїв с. Стара в Землинськім ком., документи землинської й Ужської ст.); Zichy család okmanytára (Архив родини Зічі); Hazai oklevéltár (Архив до історії вітчини) 1234-1536, вид. Nagy L, Deák F., Nagy G., Пешт, 1879 (м. и. з Землинської й Ужської столиці, до історії родини Dessewffy). Вкінцї Levéltári kutatások (Архівні, розвідки) А. Комаромі, (Komáromy) в Történelmi Tár 1903, що містять чимало документального матеріалу з руських комітатів.

В першім виданню моєї Історії я подав був в примітках реґести з документів до території Угорської Руси. Замість доповняти їх і розширяти, постановив я сим разом їх вилучити: їх збірку, доповнену й продовжену до пол. XV в. задумую видати осібно, спільно з дром Томашівським, що від студий сучасної Угорської Руси останнїми часами звернув ся до її історії (результатами його занять Угорською Русию мав я спромогу покористувати ся при сїм, другім виданню книги).

До угорських слів, що трапляють ся низше, треба пояснити що до вимови: неакцентоване а вимовляєть ся близько як о, акцентоване о як ов, é переважно як ей, ö як и, ? як ив, ü як фран. u, ? як фран. uv, ch (в старій транскрипції) і cs в сучасній читають ся як ч, cz яг ц, s як ш, sz як с, zs як ж, gy як дь, Iy, ny, ty -як ль (жайже й), нь, ть.

15. Лїтература монґольсько-татарської міґрації.

Ґрандіозні монґольські завойовання були описані сучасниками і пізнїйшими письменниками в численних творах хинських, турецьких, перських, арабських, словянських, західньо-европейських; їх довгий (але неповний) реєстр див. при книзї Гамера. З оріентальних джерел найбільш важне: для першого похода в Кіпчак сучасні звістки ібн-ель-Атіра (виїмки з нього в II т. Ученых Записок т. I и III отд. петерб. академії і у Тізенгаузена, як низше); піднесу, що його оповіданнє дуже близько згоджуєть ся з руськими оповіданнями про перший прихід Монґолів на Чорноморє); для иньшого головним джерелом служить перський "Історичний збирач" великого визира монґольської держави Гулагідів Рашід-ед-діна († коло 1318 р.), споряджений на підставі урядових актів і монґольських джерел; в цїлости він досї не переложений: французький переклад Quatremere Bachid-ed-Din Histoire des Mongols de la Perse, 1836 обіймає тільки історію Гулагу; росийський переклад уривків з нього подав Березїн в Ж. М. Н. П. 1853, V і 1855, IX (про походи на Русь), в Трудах восточ. отдЂл. археол. общ. т. XIII і

Записках йогож т. XIV. З пізнїйших компіляцій згадаємо монґольські Алтун-тобчі ("Золоте скороченнє") в рос. перекл. вид. в VI Трудів вост. отд., і Ssang-Ssetsen, нїм. перекл. Шмідта вид. в Петербурзї", 1829, турецька комп. Абульґазі, новий франц. перекл. Desmaisons, Спб., 1875. Хинські джерела зібрані і використані в давнїйших працях: Іоакинеа Бічуріна Собраніе свѢдѢній о народахъ средней Азіи й Исторія первыхъ четырехъ хановъ изъ дома Чингизова, 1829, Васїлєва Исторія и древности восточной части средней Азіи (Записки археол. общ. IV), Bretschneider Notices of the mediaeval geography and history of central and Western Asia drawn from Chinese and Mongol writings, 1876, йогож Chinese mediaeval travellers, 1875, Stanislas Julien Documents historiques sur les Tou-Kioue, 1877, Imbault Huart Recueil de documents sur l'Asie centrale (Bibliot. de l'Ecole des langues orientales, v. XVI, 1881), Rosny Les peuples orientaux connus des anciens Chinois d'aprés les ouvrages originaux, 1881. Вірменські джерела — Delaurier Les Mongols d'apres les historiens armeniens (Journal Asiatique, 1858) і Патканова Исторія Монголовъ по армянскимъ источникамъ Спб., 1873-4. Виїмки з арабських джерел про монґольську орду в Европі — Тивенгаузенъ Сбориикъ матеріаловъ относящихся къ исторіи Золотой Орды, Спб., 1884. З західнїх джерел найважнїйші для нас подорожі Пляно Карпінї (1245-7) і Рюйсброка (1253), бо містять важні звістки про чорноморські степи (видані в IV т. Recueil de voyages et de memoires publié par la Societe de Géographie, IV, 1839), і звістки принесені з Руси на Лїонський синод — у Матвія Парижського (Chronica majora t. IV в Scriptores rerum britannicarum), також сучасні листи в Monum. Germ. hist. Scr. XXVIII і в Annales Burtonenses (Monum. Germ. hist. Scr. XXVII).

Про руську повість про перший прихід Монґолів була вже мова вище — с. 243. Про похід 1237 р. на Рязань маємо осібну повість, втягнену в скороченню в Лаврентиєвську лїт., а в цїлости звістку з пізнїйших збірників (надрукована з варіантами у Срезневского СвѢдѢніа и замѢтки ч. XXXIX). Про дальший похід на Поволже маємо осібні верзії в Лаврент. і 1 Новгородській. Зовсїм самостійне оповіданнє Галицько-волинської, що головно займаєть ся українськими землями.

Важнїйша лїтература: D'Ohsson Histoire des Mongols, 1834·, I-IV; Hammer-Purgstall Geschichte der Goldenen Horde, 1840 (перестаріла вже), Березинъ Очеркъ внутренняго устройства улуса Джучіева (Труды востс. отд. археол. общ. т. VIII), йогож Первое нашествіе Монголовъ на Россію Ж. М. Н. П.

1853, V і Нашествіе Батія на Россію — ib. 1855, IX, Кунїка в II т. Уч. Зап. Акад. по I и III отд. Erdmann Temudzhin der Unerschütterliche, Leipzig, 1862, Wolff Geschichte der Mongolen, Breslau, 1872, Howorth History of the Mongols, London, 1870, Strakosch-Grassmann Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den J. 1241 u. 1242, 1893, Cahun Les Revolutions de l'Asie — Lavisse et Rambaud Histoire générale II, 1893, йогож Introduction á l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols des origines á 1405, 1896. Olcsváry A muhi csata (Szazadok 1903) (про похід на Угорщину (1241 р.).

16. Чорноклобуцька кольонїзація на Руси — її слїди в сучасній топоґрафії й питаннє про її впливи на український етнїчний тип.

Спостереження над топоґрафічною термінольоґією України дають інтересні вказівки на район турецької чи чорноклобуцької, уживши старого київського терміну, кольонїзації, і при бідности історичних звісток віддають нам часом цїнні прислуги. Нпр. роспростореннє їх на правім боцї Роси (в Таращанськім повітї) дає першорядний доказ, що пороська кольонїзація XII-XIII в. переходила значно за Рось; анальоґічні назви в Переяславщинї, Чернигівщинї, на Волини служать майже одинокими вказівками на розміщеннє тих осад. Тому пожадано, аби місцеві люде доповняли своїми звістками викази назв і урочищ. Не претендуючи на повноту, я вказую такі назви тут. І так маємо в Чернигівщинї: Печенюги в Новгород-сївер. пов., може й Печеники в Стародубськім, Торкин у Стародубськім, Козар і Козари в Козелецькім, Козаричі в Суразькім. В Полтавщинї: Вел. і М. Каратуль в Переяславськім, Козариха в Гадяцькім. В Харківщинї с. Печенїги в Чугуєвськім пов. і гора Печенїги коло Чугуєва, Торчинове городище в Богодухівськім, Торське в Купянськім, Хозарське городище і коло нього ур. Хозаревське в Валківськім. В Київщинї: ур. Торч коло Безрадич у Київ. пов., Торчин і р. Торчанка (або Турчанка, приток Уші) в Радомисльськім, Торчиця на р. Торчицї і в сусїдстві — с. Торчеський степок в Таращанськім, также р. Торча (приток Тикича) і Торчицькі взгіря між с. Богатиркою і Литвинівкою, Велике і Мале Половецьке в Васильківськім, Кумановка в Бердичівськім (самий Бердичів дехто виводив від Берендичів); додам іще лїс Печенїжець коло Росави в Грамотах в кн. литовскихъ с. 20 (з XV в.). На Волини: Торчин у Луцькім, Половецьке в Житомірськім. В Берестейщинї — Половцї в пов. Берестейськім, на Чорній Руси — Торчицї в пов. Новгородськім. На Подїлю: Торчин Литинського п., Торків Браславського, Куманівцї Литинськ., Куманів і Куманівка (його

присїлок) в Проскур. В Галичинї: Берендьовичі і Торки в Перемиськім, Печенїя в Перемишлянськім (Петрушевич бачив в тім доказ, що сюди сягали печенїзькі кочовища (Н. сборн. 1865 с. 39) і се повторив проф. Дашкевич у своїй статї про грамоту Берладника (с. 370-1), в зовсїм катеґоричнім тонї.), Печенїжин у Коломийськім, могила Печенїги коло Звенигорода в Бобрецькім, Половцї в Чортківськім, Половець ур. коло Міновець в Сокальськім, Торки в Сокальськім, Торчиновичі в Самбірськім, Куманів у Тїшанівськім.

Перегляд сих осад і урочищ дає дещо й для питання, про асиміляцію і впливи чорноклобуцької кольонїзації на український етничний тип. Характеристично, що знані ймення ми стрічаємо по за степовим пограничем тільки в дуже рідких, спорадичних випадках; про асиміляцію ж пограничної кольонїзації говорити досить тяжко. Зрештою, хоч гадки про сю асиміляцію висловлювано досить часто, але дальше загальних висказів вони звичайно не йшли. Вкажу статї Ол. Яблоновского в історії української кольонїзації (Etniczna postać Ukrainy — Kw. Hist. 1893, Zródła dziejowe XXII, гл. III і в иньших місцях, пок. Смірнова Значеніе урало-алтайскихъ племенъ въ образованіи к исторіи русской народности (ВѢстникъ самообразованія 1903 ч. 34-5). Той же погляд знаходимо у проф. Голубовского ПеченѢги с. 152, сильно заакцентував його й Бєлов у своїй Истории Россіи (1895 с. 7, 41), й ин. Сїж історичні погляди рішучо вплинули на д. Гильченка, що в своїх антрополоьоґічних студиях підносив турецькі елєменти в українськім антропольоґічнім типі. Свої примітки до сеї теорії, в значній мірі навіяної паралєлїзмом із финськими впливами на великоруську народність, подавав я в рецензіях на згадані праці в Записках Н. Т. ім. Шевченка — т. VIII, XVII, XVIII, LV.

Реєстр київських князів.

1 Володимир	979-1015
2 Сьвятополк син Володимира	1015-1019

3 Ярослав син Володимира	1019-1054
4 Ізяслав син Ярослава	1054-1068
5 Всеслав, з полоцької династиї	1068/9
6 Ізяслав, вдруге	1069-1073
7 Сьвятослав, син Ярослава	1073-1076
8 Ізяслав, в третє	1076-1077
9 Всеволод, син Ярослава	1077-1093
10 Сьвятополк, син Ізяслава	1093-1113
11 Мономах, син Всеволода	1113-1125
12 Мстислав, син Мономаха	1125-1132

13 Ярополк, син Мономаха	1132-1139
14 Вячеслав, син Мономаха	1139
15 Всеволод, внук Сьвятослава (7), а чернигівської династиї	1139-1146
16 Ігор, брат Всеволода (15)	1146
17 Ізяслав, син Мстислава (12)	1146-1149
18 Юрий, син Мононаха	1149-1150
19 Ізяслав (17), вдруге	1150

20 Юрий (18), вдруге

1150

21 Ізяслав (17) і Вячеслав (14) разом

1150-1154

22 Ростислав, брат Ізяслава (17)

1154

23 Ізяслав, внук Сьвятослава (7), з чернигівської династиї

1154/5

24 Юрий (18), в третє

1155-1157

25 Ізяслав (23) вдруге

1157-8

26 Ростислав (22), вдруге

1159-1161

27 Ізяслав (23), в третє

1161

28 Ростислав (22), в третє

1161-1167

29 Мстислав, син Ізяслава (17)

1167-1169

30 Гліб, син Юрия (18)

1169-1171

31 Володимир, син Мономаха (11)

1171

32 Роман,син Ростислава (22)

1171

33 Михалко, син Юрия (18), з сузд. Династиї

1172

34 Рюрик, син Ростислава (22)

1173

35 Ярослав, син Ізяслава (17)

1174

36 Роман (32), вдруге

1175-1176

37 Сьвятослав, син Всеволода (15), з чернигів. Династиї

1176-80

38 Рюрик (34), вдруге

1180-1

39 Сьвятослав (37), в третє

1181-1194

40 Рюрик (34), в третє

1194-1200?

41 Інгвар, син Ярослава (35)

1200?-1202

42 Рюрик в четверте

1203

43 Ростислав, син Рюрика

1204-5

44 Рюрик в пяте

1205-6

45 Всеволод Чермний, син Сьвятослава (37), з чернигів. дин.

1206

46 Рюрик в шесте

1206

47 Всеволод Чермний вдруге

1207

48 Рюрик в семе

1207-10

49 Всеволод Чермний в третє

1210-1212

50 Інгвар (41), вдруге

1212

51 Мстислав, син Романа (32)

1212-1223

52 Володимир, син Рюрика

1223-1234

53 Ізяслав, син Мстислава (51)

1235

54 Володимир (52), вдруге

1236

55 Ярослав, внук Юрия (18), з суздальської династиї

1236-8

56 Михайло, син Всеволода (45), з чернигівської династиї

1238-9

57 Ростислав, син Мстислава (51 ?)

1239

58 Данило галицький

1240

99 Михайло, вдруге

1241-1246

60 Ярослав (55), вдруге

1246

*) Число поставлене в скобках при імени князя показує під котрим числом він приходить вперше в сїм реєстрі

Пояснення до ґенеалоґічних таблиць

Значки й скорочення при іменах: * родив ся, † умер, к. — коло, л. — після, пр. — перед, зг. — згадуєть ся, с. — син, д. — донька, а. — жінка, нешл. — нешлюбна жінка, підложниця, незв. — незвістний на імя.

Римські цифри з лївого боку означають ґенерації почавши від Ігоря. Звичайно в ґенеальоґіях рахують від Рюрика; хто схоче перевести на

примяту в ґенеальоґіях схему, зволить додавати одиничку.

До 1-ої таблиці. Синів Володимира я розмістив, опираючи ся на звістках про переходи їх зі стола на стіл; трох старших, що не брали участи в сих переходах, я поклав на першім місці уважаючи старшими; з Борисом звістки про переходи кінчать ся і решту молодших я поклав в порядку літописних реєстрів; се, розумієть ся, не зовсім певний порядок старшинства, але бодай якийсь. Зауважу ще, що замісь Болеслава декотрі реєстри мають другого Мстислава.

Полоцьку династию після Всеслава не виказую — далї вона не грає ніякої ролї в нашій історії.

Про Ярославову жінку Анну, сина Іллю й доньку Анастасию див. вище на с. 32-34.

До II-ої таблиці. Лінїя турово-пинських князїв дає значні трудности, див. вище на с. 309-10; сказаним там орієнтувався я в розміщенню сих князїв. Ще Володимира (X ґен.) можна з значною правдоподібністю класти сином Сьвятополка, але ґенеальоґія другого Володимира, положеного в XII ґен., Михайла і Федора може тільки гіпотетично припускати ся.

До III-ої таблиці. З поміж синів Сьвятослава Давид був безперечно старшим від Олега: на се вказує передовсїм те, що Давид сидїв у Чернигові, по друге — порядок імен в лїтописних згадках; підношу се супроти здогаду д. Голубовского (в його рецензії на мою Історію Київщини, К. Старина 1892, IX с. 434), що я тільки помилкою уважав Давида старшим.

Лінїю Ярослава — муромо-рязанську уриваю на його внуках, бо вона не брала участи в українських справах. Лінїю Олега уриваю на XI ґенерації — князї дальших поколїнь дуже мало звістні і в ґенеальоґіях їх богато неясного (див. ріжні комбінації в цитованій працї Зотова). З дїтей Михайла Ростислав, Роман і Марія звістні нам з Галицько-Волинської л., иньші в родословних книг. Імя жінки Михайла — Олена беру з Любецького синодика (вид. Зотова с. 25).

До IV-ої таблиці. Порядок доньок Всеволода зовсїм не звістний, тож приходить ся укладати його зовсїм довільно. Синів Мономаха укладаю на підставі порядку їх виступлення і переходу столів з рук до рук — див. с. 118 і 150; порядок доньок знов незвістний.

До V-ої таблиці. Порядок доньок Мстислава знову нам зовсїм незвістний. Старшу лінію Ізяслава Мстиславича уриваю на Романових синах — дальше див. таблицю в т. III.

До VI-ої таблиці. З великого потомства Юрия винотовую тільки тих князів, що мали якусь більшу участь в українських справах; порядок синів його здебільшого незвістний.

До VII-ої табдиці. З смоленської галузи Мстиславичів (себ то потомків Романа, Давида і Мстислава Ростиславичів) так само винотовано тільки тих князів, які брали більшу участь в українських справах.

VI.

VII. Юрий Мономахович † 1157, ж. Половчанка

VIII. Ростислав † 1151 — Андрій † 1174 — Борис † 1159 — Гліб † 1171 ж. Ізяславна Дав. — Мстислав — Михалко † 1176 — Всеволод * 1154 † 1212 ж. Ясиня Марія 2 Васильківна полоцьк.

IX. Мстислав † 1163 — Ярополк (сини Ростислава); Ізяслав † 1163 — Мстислав † 1172 — Юрий ж. Тамара ц. груз. (сини Андрія); Володимир † 1187 ж. Ярославна черн. (син Гліба); Ярослав † 1199 (син Мстислава); Константин * 1185 † 1218 — Юрий * 1187 † 1237 — Ярослав * 1191 † 1246 1 ж. Полов. 2 Мстиславна Уд. — Володимир * 1193 † 1229 ж. Глібівна черн. — Сьвятослав † 1254 (сини Всеволода)

X. Всеволод (син Константина); Олександер † 1263 династия володимиро-московська (син Ярослава)

VII.

VIII. Ростислав-Михайло Мстиславич † 1168

IX. Роман † 1180 ж. Сьвятославна Ольг. — Рюрик † пр. 1214, ж. Половчанка Белуківна 2 Анна Юриїв. туров. — Давид * 1141 † 1197 — Сьвятослав † 1170 — Мстислав † 1180 ж. д. Гліб. ряз.

X. Ярополк — Мстислав † 1223 — Борис? (сини Романа); Ростислав † 1218 — Володимир † 1239 — Предслава — донька за Романом (діти Рюрика); Мстислав — Константин (сини Давида); Мстислав Удатний † 1228 (син Мстислава)

XI. Ізяслав — Ростислав (сини Мстислава); Евфросина-Ізмарагд (дочка Ростислава); князї вяземські (від Володимира); князї смоленські і брянські (від Мстислава); Василь † 1218 — незв. син (Юрий?) — незв. син — Анна ж. Данила — незв., ж. Андрія, корол. угор. (діти Мстислава Удатного)

V.

Мстислав-Федір Мономахович * 1076 † 1132, ж. Христина кор. швед., 2 Дмитрівна Завидича

VIII.
- Всеволод † 1138 ж. д. Сьвятоші
- Ізяслав † 1154 1 ж. † 1151, 2 ж. царівна з Обез.
- Ростислав † 1168 д. таб. VII.
- Сьвятополк † 1154 ж. з Морави
- Малфрідь за Сігурдом кор. швед.
- Інґеборґа за Кнутом г. готл.
- Евфрозіна за Ґейзою кор. угор.
- донька за грецьк. царевичом
- донька за Яросл. волин.
- донька за Всевол. Ольгов.
- Володимир Мачешич * 1131 † 1171

IX.
- (сини Всеволода) Іван † 1128; Володимир зг. 1136; Верхуслава за Болеславом IV.
- (син Ізяслава) Мстислав † 1170 ж. Агнеса, д. Болеслава Кривоустого
- (сини Ізяслава) Ярослав † пр. 1180; Ярополк † 1168
- (сини Володимира) Мстислав; Ярослав; Ростислав; Сьвятослав

X.
- (сини Мстислава) Роман † 1205 ж. Рюриківна 2 невід. (Анна?); Всеволод † 1195; Сьвятослав † п. 1171; Володимир † 1171
- (сини Ярослава) Всеволод ж. Малфрідь туров.; Інґвар; Мстислав Німий † к. 1226; Ізяслав † 1195
- (син Ярополка) Василько ж. княжна польська

XI.
- (сини Романа) Данило * к. 1202 † мб. 1264; Василько * к. 1204 † 1269 — див. табл. в т. III.
- (сини Всеволода) Олександр † п. 1234; Всеволод зг. 1210—4
- (діти Інґвара) Ізяслав † 1223; Володимир зг. 1230; Ярослав † п. 1240; Гремислава † 1258 ж. Мешка Білого кн. крак.
- (син Мстислава Німого) Іван † к. 1227

(діти Олександра)
- Всеволод зг. к. 1244
- Настасія ж. 1 Болеслава кн. Мазовецького 2. Дмитра боярина угорського

IV.

Покоління	Особи
V.	Всеволод Ярославич * 1030 † 1093, ж. царівна грецька
VI.	Володимир-Мономах * 1053 † 1125 ж. Гіда кор. англ.; Ростислав † 1093; Янка † 1113; Евпраксія за цїс. Генрихом † 1106; Катерина † 1108
VII.	Мстислав * 1076 † 1132 д. таб. V.; Ізяслав † 1096; Сьвятослав † 1114; Ярополк † 1139 ж. донька Володаря; Вячеслав † 1154; Роман † 1119 ж. донька Володаря; Евфемія † 1139 за Кольоманом; донька за Всеволодом; Мариця за Львом Діогеновичом; Юрий † 1157 д. таб. VI.; Андрій * 1102 † 1141 ж. Половчанка
VIII.	Михайло † 1129; Борис † к. 1154; Василько † 1136; Володимир † 1170; Ярополк
IX.	сини нев. † п. 1146; Кольоман

III.

Покоління	Особи
V.	Сьвятослав-Семен Ярославич * 1027 † 1076, ж. Німкеня (своячка Бурхарта трірського)
VI.	Гліб † 1078; Роман † 1079; Давид † 1123; Олег-Михайло † 1115, ж. Теофанія; Предслава † 1116; Ярослав-Панкратий † 1129
VII.	Сьвятоша-Микола † п. 1152; Володимир † 1151 ж. Всеволодівна; Ізяслав † 1161; Ростислав † 1120; Всеволод † 1146 ж. Мстиславна Мон.; Ігор † 1147; Гліб † 1138; Сьвятослав † 1166 ж. в Новгороді; Ростислав; Сьвятослав; Юрий
VIII.	Сьвятослав † 1166 ж. Андріївна (Юр.); донька за Глібом Юр.; Сьвятослав † 1194 ж. д. Василька Рогв.; Ярослав * 1139 † 1200; Ростислав † 1147; Звенислава за Болеславом Високим; Ізяслав † 1134; Ростислав † п. 1157 ж. Софія Ярославна; Олег † 1180 ж. Юриївна 2. Огафія Росисл.; Ігор † 1202; Всеволод † 1196; Гліб Юрий; Володимир; і т. д. муромо-рязанська лінія
IX.	Всеволод Черминий † 1212 ж. д. Казимира Справедл.; Гліб ж. д. Рюрика; Володимир † 1201 ж. д. Михалка Юриївича; Олег † к. 1203; Мстислав † 1223 ж. Ясиня; донька за Романом рязан.; Ростислав ж. Всеслава Всеволодівна (сузд.); Ярополк; Сьвятослав † 1166; Володимир ж. Кончаківна; Роман † к. 1211; Сьвятослав † к. 1211; Олег † 1174
X.	Михайло † 1246 ж. Олена (?) д. Романа Мстиславича; донька за Михайлом рязан.; донька за Юрием волод.; Андрій ж. Ольга Васильк. з 1259; Мстислав † 1239; Евфемія за грець. царевичом; Давид ж. Ігорівна; Ізяслав; Всеволод; Огафія ж. Конрада Мазов. † п. 1247
XI.	Ростислав ж. Анна угор. корол.; Роман; Мстислав; Симеон; Юрий; Марія за Васильком сузд.; Мстислав зг. 1198

і т. д.

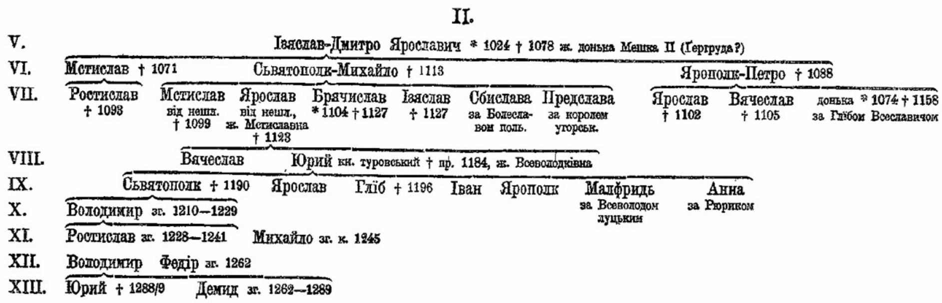
II.
V.
Іяслав-Дмитро Ярославич * 1024 † 1078 ж. донька Мешка II (Ґертруда?)
VI.
Мстислав † 1071
Сьвятополк-Михайло † 1113
Ярополк-Петро † 1088
VII.
Ростислав † 1093
Мстислав від нешл. † 1099
Ярослав від нешл., ж. Мстиславна † 1123
Брячислав * 1104 † 1127
Ізяслав † 1127
Сбислава за Болеславом поль.
Предслава за королем угорськ.
Ярослав † 1102
Вячеслав † 1105
донька * 1074 † 1158 за Глїбом Всеславичом
VIII.
Вячеслав
Юрий кн. туровський † пр. 1184, ж. Всеволодківна
IX.
Сьвятополк † 1190
Ярослав
Глїб † 1196
Іван
Ярополк
Малфридь за Всеволодом луцьким
Анна за Рюриком
X.
Володимир зг. 1210—1229
XI.
Ростислав зг. 1228—1241
Михайло зг. к. 1245
XII.
Володимир
Федір зг. 1262
XIII.
Юрий † 1288/9
Демид зг. 1262—1289

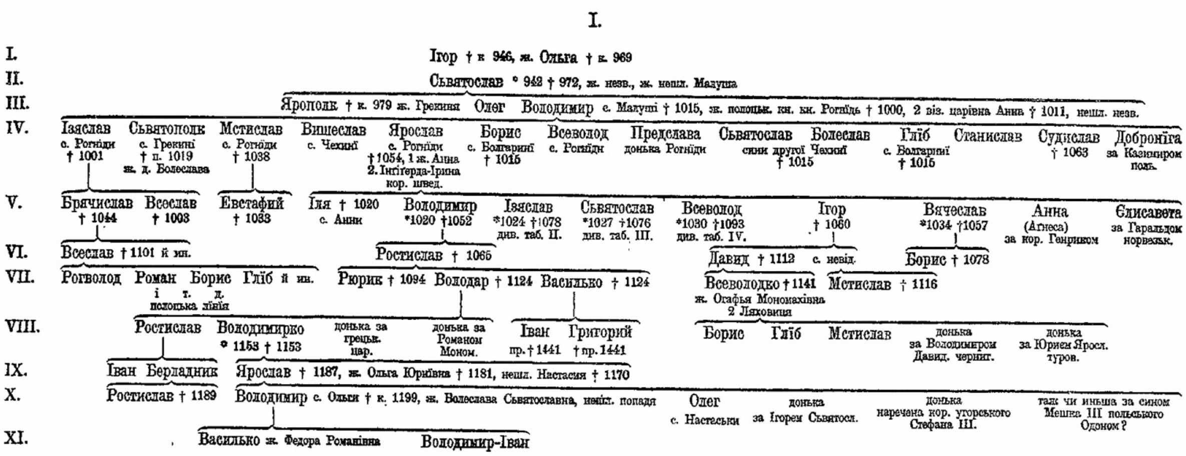
I.
I.
Ігор † к 946, ж. Ольга † к. 969
II.
Сьвятослав * 942 † 972, ж. незв., ж. нешл. Малуша
III.
Ярополк † к. 979 ж. Грекиня
Олег
Володимир с. Малуші † 1015, ж. полоцьк. кн. кн. Рогнїдь † 1000, 2 віз. царівна Анна † 1011, нешл. незв.
IV.
Ізяслав с. Рогнїди † 1001
Сьвятополк с. Грекині † п. 1019 ж. д. Болеслава
Мстислав с. Рогнїди † 1038
Вишеслав с. Чехині
Ярослав с. Рогнїди † 1054, 1 ж. Анна 2. Інґіґерда-Ірина кор. швед.
Борис с. Болгарині † 1015
Всеволод с. Рогнїди
Предслава донька Рогнїди
Сьвятослав
Болеслав
сини другої Чехині † 1015
Глїб с. Болгарині † 1015
Станислав
Судислав † 1063
Доброніґа за Казимиром поль.
V.
Брячислав † 1044
Всеслав † 1003
Евстафий † 1033
Іля † 1020 с. Анни
Володимир *1020 †1052
Ізяслав *1024 †1078 див. таб. II.
Сьвятослав *1027 †1076 див. таб. III.
Всеволод *1030 †1093 див. таб. IV.
Ігор † 1060
Вячеслав *1034 †1057
Анна (Аґнеса) за кор. Генриком
Єлисавета за Гаральдом норвезьк.
VI.
Всеслав † 1101 й ин.
Ростислав † 1065
Давид † 1112
с. невід.
Борис † 1078
VII.
Рогволод
Роман
Борис
Глїб й ин.
і т. д. полоцька лїнія
Рюрик † 1094
Володар † 1124
Василько † 1124
Всеволодко † 1141 ж. Огафья Мономахівна 2 Ляховиця
Мстислав † 1116
VIII.
Ростислав
Володимирко * 1153 † 1153
донька за грецьк. цар.
донька за Романом Моном.
Іван пр. † 1441
Григорий † пр. 1441
Борис
Глїб
Мстислав
донька за Володимиром Давид. черниг.
донька за Юрием Яросл. туров.
IX.
Іван Берладник
Ярослав † 1187, ж. Ольга Юриївна † 1181, нешл. Настасия † 1170
X.
Ростислав † 1189
Володимир с. Ольги † к. 1199, ж. Болеслава Сьвятославна, нешл. попадя
Олег с. Настаськи
донька за Ігорем Сьвятосл.
донька наречена кор. угорського Стефана III.
таж чи иньша за сином Мешка III польського Одоном?
XI.
Василько ж. Федора Романівна
Володимир-Іван

Мапи

Пояснення: синьою фарбою означені границі князївств — неперерваною лїнією більш певні, перерваною меньш певні або змінні, кропками — переміни в границях. І так кропками означено: границю Київщини з Волинею в ті часи, коли Погорина належала до Київщини; границї Волини з Турово-пинським князівством після того як Черторийськ відібрано від нього, границі Городенського князївства, границі землї Дорогичинської, Холмської і Белзької з Волинею, коли вони відійшли до Галичини. Границї з Польщею означені перерваною лїнією з огляду на їх змінність; хоч для кождої поодинокої місцевости їх можна уставити досить певно, або бодай правдоподібно, але вказівки сї маємо з ріжних часів, і цїла границя складаєть ся з означень ріжного часу і обставин. Близші пояснення що до тих підстав, на яких опираєть ся наше означеннє границь подано в обводах границь поодиноких земель, в гл. IV-VII.

Більшим письмом дано городи, що були центрами земель і княжими столами. Знаком ? означено осади, що можуть бути викомбіновані більш гіпотетичио, а особливо гіпотетичні означені подвійним ?? Чорною зубчастою лїнією означені вали (о скільки зібрані звістки про них).

На мапі Київщини подані осади які згадують ся до середини XIII в., бо з Батиєвим походом ми не маємо для неї ніяких нових історично-ґеоґрафічних звісток у XIII в. Для Турово-пинської землї прибуває кілька нових топоґрафічних імен це в 2-ій пол. XIII в.

Для Чернигівщини в лїтописях останні історично-топоґрафічні звістки дає епнізод про баскака Ногая. Але цїлий ряд нових міст, княжих волостей дає нам чернигівський помянник і особливо родословні книги княжих родів чернигівської галузи (про них див. в т. III гл. 2). їх відомости одначе того рода, що докладно виміркувати час, коли виступає той чи иньший город, або волость, майже неможливо. Я взяв на мапу ті городи і князївства, що більше меньше можна класти на кінець XIII і початки XIV в. (11 і 12 колїно князів від Ігоря); з них більшим письмом тільки старші столи. Для Переяславщини круг історично-топоґрафічних відомостей замикаєть ся властиво вже з кінцем XII в., коли не рахувати кількох імен в катальоґу „руських городів".

На мапі західньої України подано осади по кінець XIII в., бо для Волини й

Галичини з 1290 р. уриваєть ся головне джерело історично-ґеоґрафічних відомостей — Галицько-волинська лїтопись. Тільки на Підкарпатю, на русько-польськім границї означив я кілька осад, про котрих згадки з XIII в. (в польських документах) не безсумнівні, але з першої четверти XIV звістні вже нам напевно. Для Угорської Руси не маємо такої перерви з кінцем XIII, відомости документів ідуть далї, але з огляду на передкарпатські землї я поставив і тут границею кінець XIII в. — а власне р. 1300, важний в історії Угорщини як кінець Арпадової династиї (14/1 1301); тільки осади полудневого Мармароша — Густ, Тячево і Довге поле (Husszumezö) взято з документу 1329 р. (де вони згадані вже як давнїйше засновані) — за браком ранїйшої згадки; більшим письмом дано назви міст, що були центрами комітатів.

Детальнїйші пояснення до поодиноких осад Київщини з Погориною, що до їх розміщення, дані були в моїй Історії Київщини в гл. І, тож тут не уважаю потрібним їх наводити. Для спірних і неясних топоґрафічних питань Чернигівщини, Переяславщини, Волини й Галичини подаю тут примітки. Не роблю сього для угорської Руси, бо топоґрафічний матеріал мапи опираєть ся на матеріалї з документів, використаних на ст. 456-460 і 492-504; до них і відсилаю читача, зауважу тільки, що усїх сїл і ґрунтів, згаданих там, не міг я взяти на мапу через те, що скуплені подекуди в густїйші купи, не могли вони на нїй умістити ся.

Із технічних причин мапи друкуються однією барвою, а порядок їх розміщення змінено.

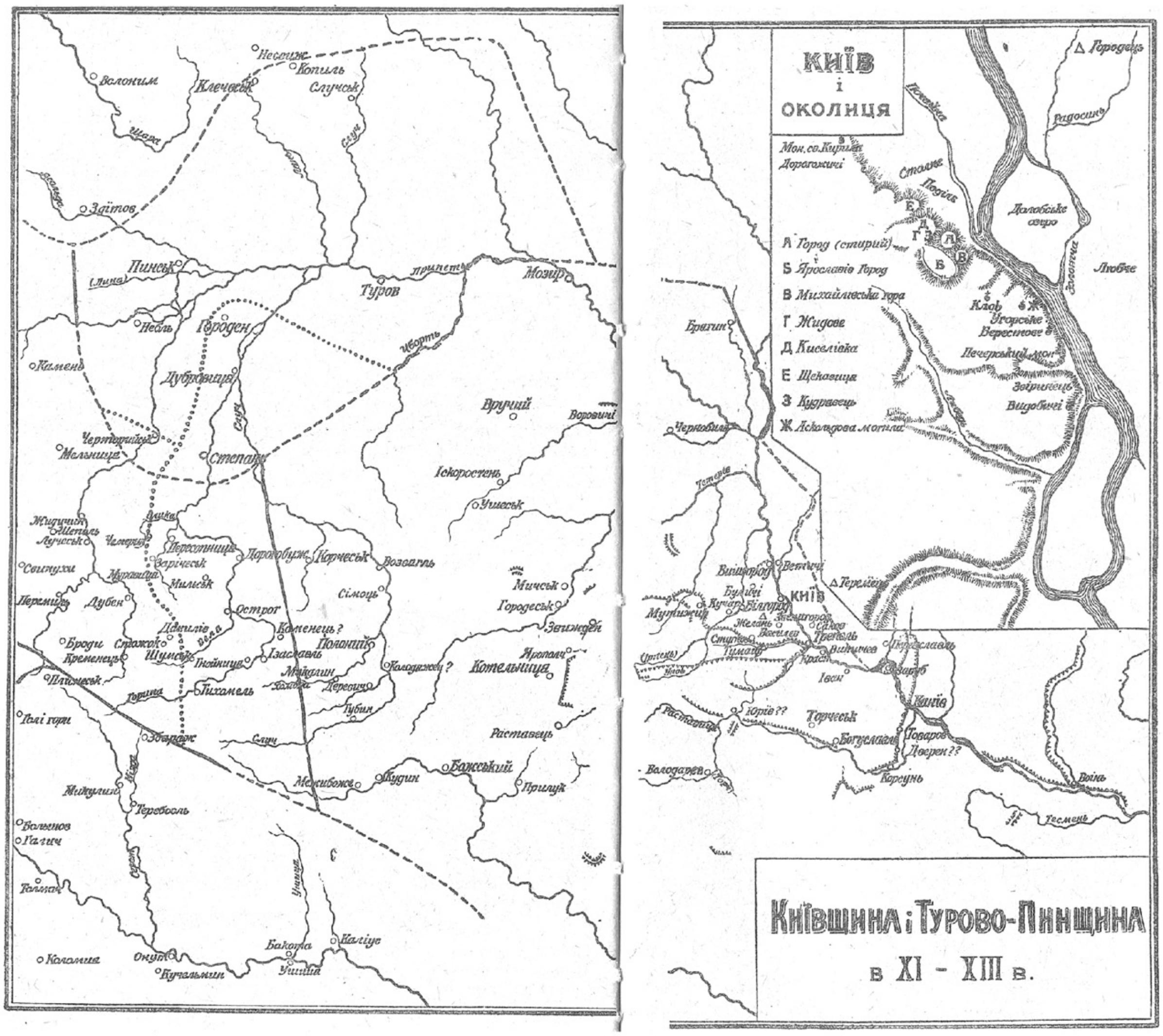
КИЇВ і ОКОЛИЦЯ
А Город (старий)
Б Ярославів Город
В Михайлівська гора
Г Жидове
Д Киселівка
Е Щекавиця
З Кудравець
Ж Аскольдова могила
Київщина і Турово-Пинщина в XI - XIII в.

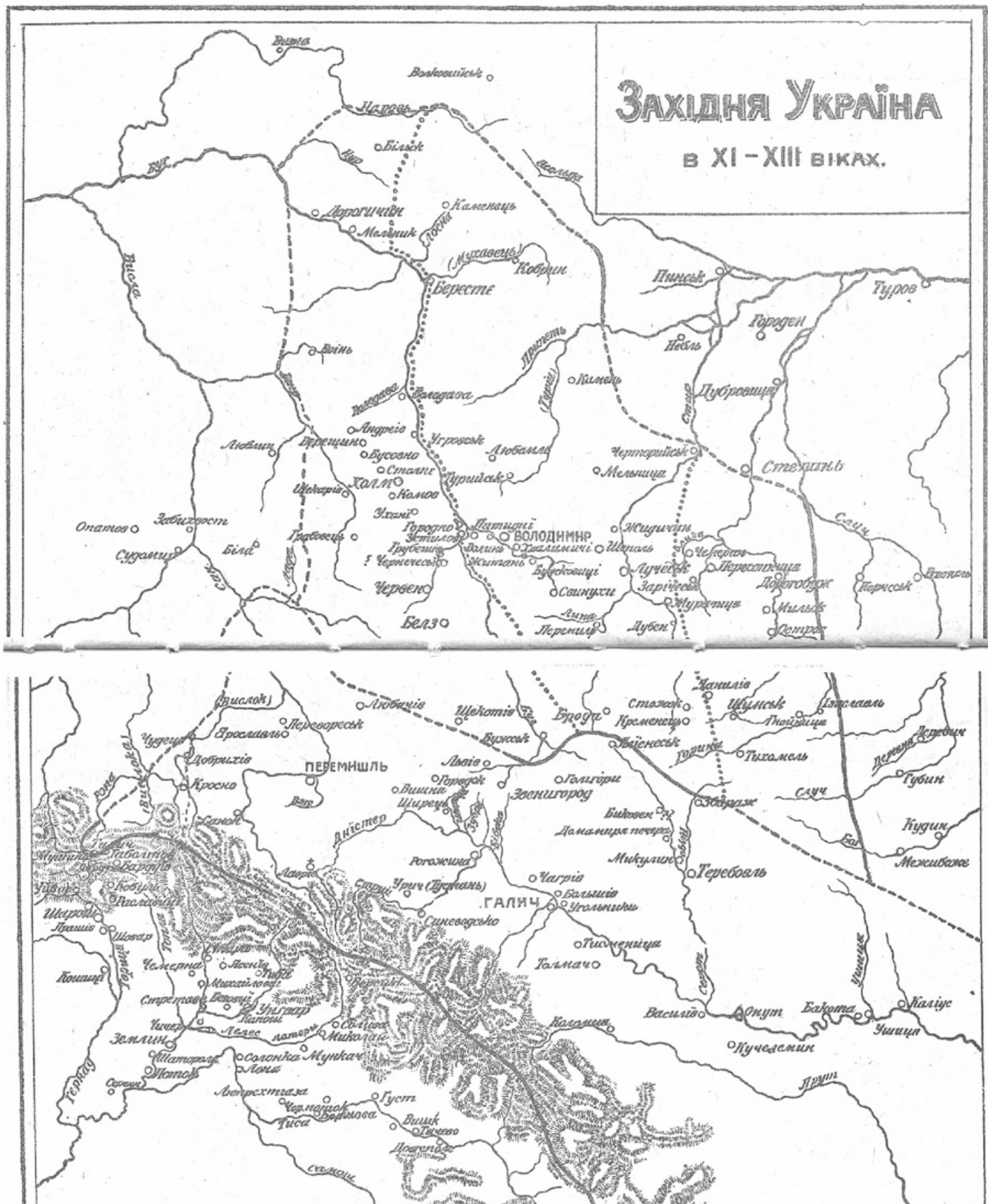
Західня Україна
в XI–XIII віках.
Берестє
Кобрин
Пинськ
Туров
Городен
Дубровиця
Стежинь
Холм
Володимир
Луческ
Белз
Червен
Перемишль
Ярославль
Львів
Звенигород
Галич
Теребовль
Кременець
Бужськ
Броди
Дністер
Прут
Мункач
Землин
Бакота
Ушиця
Калиус
Кучелемин
Василів
Коломия
Тисмениця
Толмач
Мельник
Дорогичин
Біла
Сутиск
Опатов
Забихост
Грубешів
Угровськ
Дорогобуж
Острог
Дубен
Перемиль
Мильськ
Шумськ
Ізяслав
Тихомель
Губин
Кудин
Межибоже
Случ
Прип'ять
Буг
Висла
Ясельда
Вижна
Волковийськ
Пересопниця

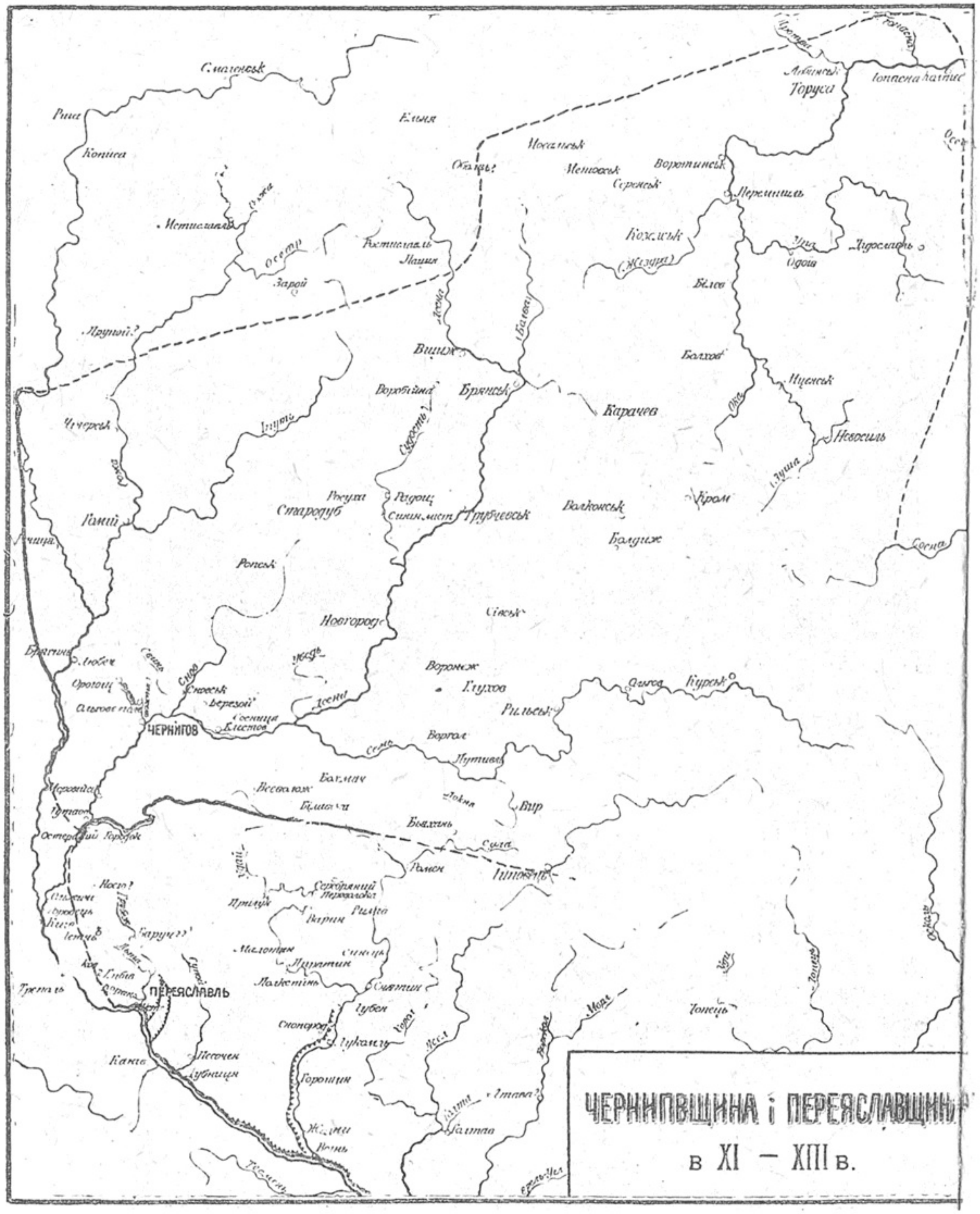

ПРИМІТКИ ДО МАП

Чернигівщина.

Березой я звязую з Березною з огляду на тутешнє городище (Самоквасов Древніе города с. 22), але тільки гіпотетично, бо літописні звістки не дають близших вказівок на його місце.

Біла вежа — городище Біла вежа на верхівю Остра вказана в Книзі Большаго Чертежа вид. Спаского с. 86. Про сучасний стан сього городища у Ляскоронского Історія с. 121. Ся Біла Вежа фіґурує в Іпат. с.252 "Біла вежа стара", згадана тамже с. 264, могла бути другою осадою тогож імени, десь недалеко.

Блестів (звичайно читають: Блестово, і се б значило село, але зовсїм довільно) з двох теперішнїх Блистових (Сосницького і Королевецького пов.) з більшою правдоподібністю звязуєть ся з Блистовим на Деснї (Сосниць. п.) з огляду на обставини Сьвятославового походу, в котрім він згадуєть ся (Іпат. с. 292), а також і тому що Блистово звісне нам уже в початках XVI в. — в описи Чернигівських границь, Документы архива юстиції I с. 64.

Болдиж — є кілька того ймення; напрям походу 1146 ?. (Іпат. с. 238) близько відповідає с. Болдижу коло м. Дмитровська; в літописи згадуєть ся властиво „лЂсъ Болдыжь", але се треба мабуть розуміти як ліс коло Болдижа.

Боловос — се не місто під Черниговим, як приймають звичайно, а р. Білоус: тексти літописи не вказують, що се була якась осада.

Бьяхань, вар. Вьєхань, Евхань (Іпат. с. 251, Воскр. I с. 42, Никон. I с. 177) назвою і місцем відповідає городищу Лехановському або Дехаловському, як його називає документ з 1638 р. (Дворцовые разряды II с. 907- 8), теп. Городище на р. Тернь. Сусїднїй Попашь кладуть на устю р. Попаді, але тільки на підставі сеї созвучности.

Вир — на "старомъ Вирскомъ городищЂ", як каже царська грамота 1694 р.,

поставлено в 1672 м. Білополє (Филареть Опис. Харьков. еп. III с. 407). Не зовсїм ясно, чи окрім м. Вира згадуєть ся й річка сього імени, але Іпат. с. 209, 251 скорше вказують на річку.

Воргол — звістний з епізода 1283 р. (Воскр. I с. 136) льокалїзуєть ся вказівкою на близкість його до Рильська і городищем на ґрунтах с. Воргола Глухів. пов., недалеко устя р. Клевени в Сейм (Самоквасов с. 7). Недавно А. Бунїн в спеціальнім рефератЂ (ГдЂ находились городи Липецкъ и Ворголъ а также и другія мЂста, упоминаемыя подъ 1283-4 гг.? — Труды XI съЂзда I) вказав, що такому уміщенню Воргола не відповідає опись татарської дороги з 1637 р. (БагалЂй Матеріалы для Исторіи колонизаціи и быта Харьковской, Курской и Воронежской губ. II с. 11), де вона з верхівя Сейму іде „въ Курскіе и Воргольскіе мЂста и въ Кромскіе мЂста". Одначе ся вказівка занадто загальна; прийняти, що Воргол лежав просто по дорозї між Курськом і Кромами не позволяють обставини оповідання 1283 р., дорога значить скручувала від Курська на захід понад Семю. Чи доходила ах р. Клевени? Не неможливо, хоч і за далеко дійсно. Скорше б можна надіяти ся Воргола в такім разї десь близше Рильська. Тому означаю місце Воргола значком запитання.

Воробійна — вар. Воробийни, Воробейна — Іпат. с. 242, 319; з останнього тексту видно, що вона була в сусїдстві Вщижа, а округле городище коло теп. села Воробійни (Самоквасов 14) не лишає місця для сумнївів.

Воронїж — „лїси Воронїжські" в тім же оповіданню 1283 р. треба розуміти як вказівку на істнованнє такого міста в ті часи. Міст. Воронїж Глухівського пов. вповнї відповідає обставинам оповідання.

Всеволож — звичайно звязують з с. Сиволожем Борзен. пов., і се тим правдоподібнїйше, що тут є й городище — Самоквасов с. 25.

Дїдословль — див. вище с. 319.

Колтеськ — звязуєть ся з с. Колтовим на Оцї, коло Каширі, але тільки гіпотетично.

Кром — згадка про се місто непевна; в Іпат. код. (с. 242) читаєть ся: идоша Мцьнеску.., и ту даявъ имъ дары многы, и поиде къ граду на Изяславича"; в Хлєбн. і Поґод. код., теж у Воскр., Нїкон. замість „къ граду" — „къ Крому". Питаннє, чи „кром" тут власне імя, чи взагалї город, замок. Варіант Іпат.,

здаєть ся мині, з'явивсь таким чином, що копіст стрітивши слово "Кромъ" і прийнявши його в значінню „замокъ", перемінив його на звичайнійше „городъ", але при значінню "городъ" текст виглядає досить непевно: „ту" значить в Мценську чи коло Мценська, отже „город" не може означати Мценська, а якийсь иньший, не названий. Тому певнійше читати „Крому", як імя власне.

Липовець, згадуваний в звістнім епізоді 1283 р. (Воскр. І с. 176) уміщаю на місці „Липенского городища", як льокалїзує його московська роспись 1571 р. (Акты Московскаго государства I с. 13) — теп. городище коло с. Сумська Ворожбу; близшу аналїзу тексту росписи див. у Бунїна op. с. Лїтописне оповіданнє вагаєть ся між формами Липеч чи Липецьк і Липовець; звичайно звуть його Липецьком.

Лобинськ (вар. Любинськ) — місце його "на усть Протве" означаєть ся лїтописю (Іпат. с. 240), але тепер на сїм місцї нема такої осади.

Локня р. — є їх дві в сусїдстві, одна тече в Вирь, друга в Псіол; судячи по тому, що лїтописний текст (Лавр. с. 282) говорить про неї в звязку з Посемєм, тут треба розуміти скорше першу.

Лопасна — уміщую її так, як льокалїзує її грамота 1389 р. — проти устя Лопасни в Оку (див. спеціальний реферат Н. Троіцкого: Село Городище, Кашир. у. — древній городъ Лопастня — Труды XI археол. съѢзда т. II).

Носів на Руді (Іпат. с. 253) означаю на підставі зібраних проф. Голубовским матеріалів; означаю до опублїковання їх ним знаком?, хоч ся льокалїзація вповнї відповідає лїтописному оповіданню.

Оболвь — в л. Іпат. с. 242 изъ Блеве, вар. из Блове, Воскр. (І. 30) ОбловѢ, під 1159 р. (Іпат. с. 344) — Обловь. Дуже правдоподібно, що се властиво — Болвь, якесь місце на Болви, й на верхівю її дїйсно є село Оболва.

Орогощ по лїтописи мусїв бути коло Чернигова, а грамота 1496 р. (в Актах Литов. Метрики Леонтовича) вказує, що він лежав коло р. Білоуса. Істнованнє старого городища в с. Рогощі на Білоусї (Самоквасов с. 22), здаєть ся минї, не лишає місця непевности.

Росуха, вар. Роксуха (Іпат. с. 348) була десь коло Воробійни. На р. Росусї (Розсуха), що тече у Воблю з правого боку, є тепер аж два с. Росухи

(Рассуха і Разсуха в уряд. реєстрах), одна на верхівях (в Мглин. п.), друга на низу річки (в Стародуб. пов.). Вибрати між ними досить трудно, але обставини походу 1160 р. скорше можуть вказувати на Росуху стародубську: Ізяслав повоював порічє Судости від Воробійни до Росухи й потім пішов назад на Вщиж.

Свинь річка — друге імя теперішнього болота Замглай, не показане на мапі, але переказане місцевим чоловіком Марковим — у Арцибашева II. 898, Поґодіна IV. 238.

Синїн міст і Радощ згадують ся в лїтописи (Іпат. с. 328) поруч себе, і були, видно, недалеко Стародуба. Радощ дуже правдоподібно звязуєть ся з Радогощем — теп. Погаром, а сусїднїй Синїн на р. Ваблї має городище (Самоквасов 13).

Сновськ — з лїтоп. тексту під 1168 р. (Іпат. с. 121) видко, що він був на Снови, як то зрештою показує й саме імя, а з Іпат. с. 514 видко, що був недалеко Десни. В описи чернигівських границь з поч. XVI віка (Докум. арх. юст. I с. 64). Сновськ виступає між Клочковим і Макошиним і відповідає старому городищу коло Седнева (Самоквасов 21). На устю Снови в Десну, де містили Сновськ давнїйше (і я сам) в сїй описи границь бачимо село Перекоп.

Хороборь — згадана опись чернигівських границь (с. 64) називає його між подесенськими городами Чернигівської волости, десь між Блестовим і Сосницею, але вповнї докладно льокалїзувати його не можемо (Голубовскій в Ж. М. И. Н. 1903, V робить се, але з великими натяганнями).

Переяславщина.

Баруч див. вище с. 348.

Варин, уважаю можливим з певною правдоподібністю умістити на старім, досить типовім городищу м. Варви, над Удаєм.

Воїнь — місце його рішає звістка канївської люстр. 1552 р. (Архивъ Ю.-З. Р. VII. I с. 101) про городище Воін (под Войномъ городищемъ) на нижнїй Сулї, де й тепер маємо с. Воїнську Греблю (плян городища див. в Трудах XI з'їзда I с. 412).

Голтав Лавр. с. 241 (за Голтавомь) можна уважати осадою тому, що річка Голтва зветь ся Голтою — Іпат. с. 192.

Донець див. вище с. 346.

Дубниця — на місці городища коло нин. Бубнова, що звав ся Дубковим, як показує Книга Большого Чертежа с. 93. Про городище Ляскоронский Исторія с. 122.

Кудново село (Іпат. с. 264) Ляскоронский недавно кладе на місці Шкуданівки над Сулою (ор. с. с. 133), але се рішучо задалеко від театру кампанії.

Летчь див. вище с. 354.

Лтава див. вище с. 346. Про неї спеціальна розвідка д. Падалки в Чтеніях київ. істор. тов. IX: О времени основанія города Полтавы, але тотожність Лтави з Полтавою й досі непевна.

Малотин містять звичайно в теп. Малютицях Пирят. п., але окрім подібности (дуже далекої) імен нічого не можна навести на попертє сего.

Переволока — гадки дослїдників вагають ся між двома Переволочнами — на Удаю і на устю Ворскли в Дніпро; можна б додати ще й третю — десь на устю Сули (в люстр. 1552 р. — где Сула в Днепръ впадываетъ, отъ того вышей у мили по речъку Переволочъну, Архивъ Ю.-З. Р. VII. I. 101): за удайською промовляло б хіба те, що в лїтописи вона згадуєть ся разом з Прилуком — Лавр. с. 208, Іпат. с. 150.

Песочен — з численних „Пісків", „Пісочків", „Пещаних" і т. и. його з найбільшою правдоподібністю (але все тільки гіпотетично) можна умістити на місці теп. Пещаного на Супої з огляду на текст Іпат. с. 379.

Полкстїнь (ПолкъстѢнь, ПолокстѢнь — Лавр. с. 281) можна з значною правдоподібністю класти на місці с. Повстина на Удаю, з давнїм городищем (плян його у Ляскоронского, Труды XI съѢзда I с. 431).

Римів (Рими Слова о п. Іг.) — хутір Рим Прилуцьк. пов., на границї з Гоменським. своєю місцевістю досить відповідає лїтописному оповіданню про Римів (Іпат. с. 436), хоч окрім подібности імени за тим не можна більше нічого вказати. Д. Ляскоронський (с. 154-5) вказує на Буримку на Сулї,

звязуючи з нею ж "уход Ромковщизну люстр. 1552 р. (Архив 1. с. с. 101), але тотожність Ромковщизни анї з Буримкою (в ?VII в. Buremla), анї з Римовим не може бути признана надто правдоподібною. Одно, що може промовляти за нею — се істнованнє городища.

Серебряний — городища коло м. Срібного, недалеко Удаю, не лишають сумнїву що до його місця (їх пляни в Трудах XI з'їзда I с. 450-1).

Синець — згаданий в реєстрі городів (Воскр. I с. 240), очевидно теп. Сенча, з старим городищем, і другим в сусїдстві (плян їх в Трудах XI съЂзда I с. 411 і 438). Правдоподібно, він істнував уже в передтатарські часи. Дуже можливо, що се митрополичий город Синелець (див. вище с. 356-7).

Снопород — фіґурує в реєстрі городів (Воскр. I с. 240) і в ярликах Менглї-герая та в оповіданню про Гедиминів похід на Київщину, як старий город і з усякою правдоподібністю істнував в передтатарські часи, хоч в лїтописи не згадуєть ся (є в нїй ріка Снопород, але низше по Днїпру). Реєстр називає його посульським городом, а імя показує, що мусїв лежати при устю Снопорода — дійсно там є старе городище (про нього Ляскоронскій Исторія с. 152), коло с. Олександровки, що се своє нове імя дістала за Вишневецьких.

Стряковь — річка коло Переяслава на схід, властиво на північний схід від Переяслава, на неї й тепер вказує с. Стрекова, але нї на мапі, нї в СпискЂ насел. міст Полтав. губ. нема нїякого натяку, як і куди текла ся річка. Що се була одначе річка, а не осада (як думав д. Ляскоронський с. 163), се окрім оповідання під 1149 р. рішучо доводить згадка Лавр. с. 294 (ста по СтрЂкви).

Волинь.

Андреїв згадуєть ся в лїтописи тільки раз (Іпат. с. 529), і з теї згадки можна вивести тільки, що він був на русько-польськім пограничу, нїби між Холмом і Люблином, і сьому відповідає Андреїв на верхівю Володави, коло Верещипа. Лонґінов (Червенскіе города 95) воліє Андреївку (Энджеювку) над р. Ладою (коло Фрамполя), й до сеї гадки прихиляв ся і д. Андріяшів (с. 92), але порічє Лади, як бачимо з тогож тексту лїтописи, належало до Поляків, і тому анї сеї Андреївки, анї Андреєва коло Білої (Янова) не можна

уважати літописним Андреєвим; не відповідає й Андреїв над Брочком, вказаний д. Андіяшовим — він задалеко лежить на північ.

Біла — міжількома осадами сього імени належить ся перше право Білій (Białа коло Янова), з огляду на згадку в літописи про р. Ладу (по ЛадЂ около БЂлоє — Іпат. с. 529), що тече поблизь її.

Броди — згадують ся тільки раз (Лавр. с. 239) і то без всяких близших пояснень; теперішні Броди відповідають літописному тексту, але тотожність їх, розумієть ся, тільки гіпотетична; в документах вони виступають від XV в. Про них статейка Площанского в Науковім Сборнику Галицької матиці на ?. 1868.

Волинь — див. вище с. 375.

Данилів — дотепер означеннє сього міста не було прийнято в науці. Я міщу його на старім городищу на горі між Стожком і Антонівцями (Самоквасовъ Сборникъ топогр. свЂдЂній — Волынская губ. с. 40. На сю Данилівку вказував уже Стецкий II. 41, але його вказівка не знайшла відповідної уваги.), в сусїдстві котрого є й тепер осада Данилівка. Се о стільки відповідає літописним звісткам, що в них Данилів виступав в сусїдстві Кременця і Стожка.

Камінець — з кількох осад сього й подібного імени (подекуди є ваганнє в варіантах між „Каменець" і "Камень", нпр. Іпат. с. 565, 577) в Волинській землї можна напевно означити оден — відреставрований за кн. Володимира Камінець на р. Лоснї (вар. Лиснї) — теп. Камінець Литовський. До нього з значною правдоподібністю можна прикласти звістки Іпат. с. 502-3, 610-3. Другий Камінець був, очевидно, на східній границї, як видко найлїпше з Іпат. с. 523, і до нього ж можна прикласти звістки Іпат. с. 503, 506, а може й 468; його кладуть на Случи, де теп. с. Камінка, але Камінець на р. Цьвітосї, коло Заслава, лїпше підходить до тексту Іпат. с. 523, де сї два городи виступають разом, як близькі сусїди, а вповнї годить ся і з Іпат. с. 516. Але був іще що найменше оден Камінець — десь в північно-західній Волини: в оповіданню про збудованнє Камінця на Лоснї, в околиці, що по словам літописця запустїла від часів Романа, згадуєть ся иньший Камінець або Камінь (Іпат. с. 577), до нього ж належить й Іпат. с. 565, де бачимо теж ваганнє в варіантах); йому досить відповідає Камень Коширський, звістний уже в XIV в., і можна з значною правдоподібністю його прийняти для сих

звісток — Іпат. с. 577 і 565, а прикласти до нього також і звістки Іпат. с. 487-8. Таким способом можна обійтися трома Камінцями, не конче потребуючи четвертого, котрий Бєляєв і за ним Андріяшів шукали недалеко Кобрина (О географическихъ свЂдЂніяхь въ древней Руси с. 131, Андріяшів 98), аби в нїм бачити Каменець Іпат. с. 565 і 577, що на нього нападала Литва: сї звістки дуже добре можна прикласти до Каменя, і його нинїшня форма (Камень) вповнї відповідає тому ваганню варіантів між Каменем і Камінцем.

Конов — в сусїдстві Столпя і Червня на „українї" (Іпат. с. 483, 490), з правдоподібністю містить ся в с. Кумові, звістнім здавна: в Słowniku geograficznym (sub voce) збудованнє місцевого костела датується 1434 р.

Червень — місце сього славного города можна означити з повною правдоподібністю. З лїтописних звісток видко, що Червень був недалеко русько-польської границї — з одного боку (Іпат. с. 178, 205, 334, 357), й галицько-волинської — з другого (с. 483), недалеко Белза (с. 494, 572, 599), Холма (с. 516), Ухань (с. 483), більш меньш на дорозї між Люблином і Володимиром (с. 571). Сим вимогам відповідає вказане ще Ходаковским (Русскій историч. сборникъ І. 10) і від тих часів звичайно прийняте як місце історичного Червня с. Чермно на р. Гучві. Дїйсно, на ґрунтах Чермна над Гучвою є округле "замчисько", недалеко нього урочище Монастир, на противнім боцї Гучви слїди укріплень і знов традиція про монастир, а в сусїднім селї Вакієві урочище Черменець або Червенець (відомости зібрані у Лонґінова — Червенскіе города с. 182-184). Се все не лишає сумнїву, що маємо тут старий Червень.

Чернечеськ згадуєть ся без усяких близших пояснень (Іпат. с. 224), а мусїв бути близько русько-польського погранича, чи на руськім чи на польськім боцї. Черничин на полудень від Грубешова має те за собою, що лежить на пограничу, і що місцевости з таким іменем досить рідкі (Гернично в Ченстоковськім пов. або Чернець в Сончськім сюди не підійдуть), тому гіпотетично міщу Чернечеськ на його місцї.

Щекарів — се давне імя теперішнього Красностава, див. витяги з документів у Балїнського Starożytna Polska II с. 948-9.

Галичина.

Бардуїв лежав на дорозї „изо Угоръ во Ляхы" (Іпат. с. 523); як звичайно приймають, і се зовсїм правдоподібно — се теперішнїй Бардиїв, инакше Бартфельд на Топлї.

Бикове болото — згадуєть ся в Іпат. с. 359 і заховало своє імя досї: lacuna seu lutum Bikowe, по дорозї з Галича до Денисковець, згадуєть ся в привилею Володислава Варненського (потвердженнє Жиґимунта III у Шараневича Trzy hist. opisy Halicza с. 215-6.

Биковен — з одинокої згадки (Іпат. с. 488), виходило б, що був він десь недалеко від Галича, на схід. Шараневич вказуває на с. Буковно над Днїстром, недалеко від Тисьмениції, додаючи, що в актах XV в. воно зветь ся urbs (Trzy opisy Halicza с. 20 і XXIX); він операв ся на згадції urbanus de Bykowno; але в виданих дотепер галицьких актах XV в. (Akta grodzkie i ziemskie XII) Буковно містом не титулуєть ся і зветь ся Bukowno (див. index, sub voce); супроти того лишаєть ся лише сама подібність імен, і то неповна. П. Білинський (Замітки в Rocznik kółka nauk. Tarnopolskiego III с. 38 і в Літературно-науковім вістнику 1900, VI с. 218) висловив здогад, що Биковен був на місцї ур. Бикове під Тернополем, на ґрунтах с. Білої; він каже при тім, що пробував на тім урочищу копати й знаходив глиняні урни і камяні річи, — отже находки до нашої епохи не належать. Можна б вказати ще на Буковно під Жидачовим, на Днїстрі, в сусїдстві котрого знайдено молотівський скарб XIV в., але воно лежить на захід від Галича. Вкінцї треба признати, що Бикове таки ще найбільше має шансів за собою, хоч завсїди ся можливість зістаєть ся тільки гіпотетичною.

Василїв, як видко з Іпат. с. 508, лежав на дорозї від Галича на Прут, притім мабуть на самім Днїстрі (пойде король ко Василеву і перейде ДнЂстръ). Сьому зовсїм добре відповідає Василїв (Василеу) на Днїстрі, коло устя Серета, на котрий вказав іще Зубрицький (Исторія III с. 111), а традиції й останки города, на які вказав недавно проф. Кайндль (див. с. 471) потверджують сей вивід.

Домамиря печера (Іпат. с. 527) — Зубрицький поправляв на „Домажиря", з огляду на печери в околиції підльвівського Домажира; сю гадку приймає нпр. і Петрушевич — Разсужденія о ГаличЂ с. 516. Але проф. Верхратський справедливо, як минї здаєть ся, виступив проти сеї поправки, вказавши на с. Домаморичі в Тернопільськім та попираючи сю лєкцію вказівкою на боярську родину Домамиричів (Іпат. с. 496) — Записки Наук.

Товариства ім. Шевченка т. V, miscell. На жаль, лишаєть ся незвістним, чи є яка печера коло Домаморич, тому уміщую тут літописну "Домамирю печеру" тільки гіпотетично.

Кучелемин містить ся на місці нинїшнього Кучурмика гіпотетично. З оповідання лїтописи (Іпат. с. 491) виходить, що він був на правім боцї Днїстра, на полудень від Товмача, в сусїдстві Онута, а сьому Кучурмик відповідає досить, тільки в тім трудність, що лїтописне оповіданнє скорше вказувало б на якусь близшу до Днїстра осаду, а Кучурмик лежить досить далеко. Вказав на нього Шараневич ИзслЂдованіе на поли отечественной географіи и Исторіи с. 74.

Лелесів монастир (Іпат. 487) не Лелюхів на Попраді (Шараневичъ ИзслЂдованіе с. 72, Дашкевичъ Княженіе Даніила с. 66), а Лелес, з монастирем премонстрантів коло Тиси, як справедливо поправив Шараневич в своїй Hypatios-Chronik с. 50; фундаційна грамота його Fejér III. 1 с. 153.

Онут, як з лїтописи виходить, лежав на границї "поля" — степу, недалеко Днїстра (Іпат. с. 491). Онут на правім боцї Днїстра (низше устя Серета), на устю річки Онута, вповнї відповідав сьому, і супроти такої повної тотожности імен не може бути сумнїву, що маємо тут давнїй Онут. Чи сусїднїй „плавъ" — „поидоша возы къ плаву" треба уважати назвою місця, чи загальним означеннєм (як „пристань" щось), — лишаєть ся непевним, і сю другу гадку (висловлену вже у Погодіна IV с. 201) уважав би правдоподібнїйшою.

Плїснеськ — згадуєть ся при кінцї XII в. як пограничний галицький город, потім в 30-х рр. XIII в. як держава бояр Арбузовичів — Іпат. с. 445 (варіант ПрЂснескъ — очевидно хибний) і 513. Третя згадка — в Слові о полку Ігоревім (IX) була б найранїйшою, але чи належить вона до сього Плїснеська — се трохи непевне. Імя Плїснеська заховало досї старе городище недалеко Підгорець; сусїднїй Гарбузів може бути памятию по тих його властителях Арбузовичах. Про городище Плїснеська замітка проф. Шараневича в Зорі Галицькій як альбумі на р. 1870. Розкопки городища ведені д. Зємєнцким, дали деякі, хоч і не численні, предмети староруської культури; дуже інтересні показали ся сусїдні могили (судячи по оповіданню — можливо з переходових часів від поганства до християнства на Руси), але на жаль нахідки не були публїковані зовсїм; див. про них Zbiór

wiadomości do antropologii krajowej т. I, VIII і XI.

Рогожина — згадка лїтописи про неї (Іпат. с. 491) о стільки не ясна, що не видко, чи се осада, чи місце тільки (або річка): „идоша за Рогожину". Коли б се була осада, то Рогожно коло Днїстра, під Жидачевим, вказане вже у Поґодіна (IV с. 201) досить би відповідало обставинам. Зауважу, що в сїй місцевости була якась більша осада — на неї вказує знайдений в сусїднїм селї Молотові (на правім боцї Днїстра) скарб XIV в. з предметів староруської штуки, описаний мною в Записках Наук. Товариства ім. Шевченка т. ??V.

Телич — варіант Подтелич (Іпат. с. 566) приводить на гадку Потилич коло р. Рати, описаний уже у Длуґоша (І. 45), як arx quendam notabilis, quem admodum fossata profunda demonstrant. Але обставини лїтописної звістки — що Данила наздоганяють в Томську в дорозї до Угрів, скорше б вказували на якесь місце близше угорської границї. Тилич коло Попраду, на звичайній дорозї в Угорщину, дуже добре сьому відповідає.

Угольники (Углъници) згадані лише раз — Іпат. с. 506; з того видко, що ся осада чи місце було на лївім боцї Днїстра, насупроти Галича. В люстрациї Галицького староства 1565 р. (Жерела до історії України-Руси II с. 81) згадуєть ся сїножать in loco Uhelniki, поруч сїножатей Залозець, Липчичі й Клинцї, що лежать за Днїстром при дорозї на Большів. В інвентарі Галицького староства 1582 р. (Архив коронного скарбу LVI, кн. 1 — копію маю споряджену для своєї збірки інвентарів XVI в.) при селї Большові стоїть: Karczma Weglowa, і ся корчма заховала до останнїх часів своє імя — Углова корчма (в формі Niewęglowa karczma) і місце зветь ся Углове, на правім боцї дороги з Галича до Бурштина (Петрушевичъ Ражсужденія о г. ГаличЂ с. 546). Див. ще про се місце (инакше) у Шараневича Trzy hist. opisy Halicza р. VII-IX. Супроти сього всього відпадає здогад Зубрицького (Исторія III с. 110), що замість „УглъницЂхь" треба тут читати „у ГановцЂхъ".

Чагрів — чи Чаргів(В лїтописи — Чаргів — „Чаргова чадь", тепер Чагрів, переставленнє звуків досить звичайне.) — в лїтописи не називається, але не може бути непевности, що село Чагрів, недалеко від Галича, було маєтностию "приятелїв" Ярослава Чагрів, котрих бояре звуть „Чарговою чадию", правдоподібно свояків Настасиї, отже в XII в. уже істнувало. Досить привабно також зближати назву поблизького села Настасова з

іменем самої Настасиї, але се вже буде здогад тільки.

Щекотів — згадуєть ся тільки раз в Іпат. с. 527, без усяких близших пояснень: можна хиба міркувати, що був він на північ від Галича. Городище на горі коло с. Глинська, де сусїднїй ліс зветь ся Щекотин, можна з усякою правдоподібністю уважати його місцем: див. статю Р. Ковшевича в Науковім Сборнику Галицько-руської матиці 1865 — „ИслЂдованіе мЂстоположенія старинного города Руси Галицкой Щекотова или Щекотина".

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 2. — Львів, 1905. — 634 с. (2-е вид.)

У другому томі аналізується міжнародне становище, політичний та економічний розвиток Київської держави, окремих її земель — Київської, Турово-Пінської, Чернігівської, Переяславської, Волині, Побужжя, Галичини, Угорської Русі, а також Степу в XI-XIII ст.

[*Репринтне видання*:
Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1992. — . — (Пам’ятки іст. думки України). — ISBN 5-12-002468-8.
Т. 2. — 1992. — 640 с. — ISBN 5-12-002470-X (в опр.).]